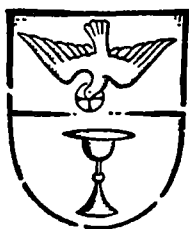

SACRIS ERUDIRI

Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen

XXX
1987-1988

UITGAVE VAN DE SINT-PIETERSABDIJ STEENBRUGGE
KLUWER ACADEMIC PUBLISHERS, DORDRECHT

UITGEGEVEN MET DE STEUN VAN DE UNIVERSITAIRE STICHTING VAN BELGIË
EN VAN HET MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING EN NEDERLANDSE CULTUUR

ISSN 0771-7776

Gedrukt bij de Firma Vonksteen, Langemark (België).

Bedelordekloosters in het Graafschap Vlaanderen

Chronologie en topografie van de bedelorden-
verspreiding voor 1350

door
Walter SIMONS
(*Sint-Truiden*)

WOORD VOORAF

In dit werk zijn een aantal detailstudies verzameld over het ontstaan van de bedeloordekloosters en van instellingen van de daarmee verbonden „tweede” en „derde orden” (monialen en leken) in Vlaanderen en in Doornik, vanaf het verschijnen van de mendicanten in het begin van de XIIIde eeuw tot aan de doorbraak van de derde orde-beweging, omstreeks het midden van de XIVde eeuw. De gegevens waren samengebracht met het oog op een studie over de relatie tussen de bedelordenexpansie en de stadsontwikkeling in het graafschap, in 1985 als doctoraatsverhandeling verdedigd aan de Rijksuniversiteit te Gent. Die synthese, met als titel *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225 - ca. 1350)*, werd gepubliceerd in de reeks „Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren”, Brussel, 1987.

In het woord vooraf van dat werk had ik al de gelegenheid allen te danken die mij bij mijn opzoekingen te hulp kwamen. Ik zou hier nog graag mijn dankbaarheid betuigen aan het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek, dat mij door een mandaat als aspirant in staat stelde dit onderzoek uit te voeren, aan de Sint-Pietersabdij te Brugge voor de opname van deze analyses in „*Sacris Erudiri*”, en aan de Jan Cobbautstichting voor de publicatie ervan in boekvorm.

AFKORTINGEN

A.D.N.	Rijsel, Archives départementales du Nord.
A.F.H.	Archivum Franciscanum Historicum.
A.F.P.	Archivum Fratrum Praedicatorum.
A.K.D.	Doornik, Archief van het kathedraalkapittel.
A.M.D.	Dowaai, Archives municipales.
A.M.R.	Rijsel, Archives municipales.
A.R.A.	Brussel, Algemeen Rijksarchief.
B.A.B.	Brugge, Bisschoppelijk Archief.
B.M.D.	Dowaai, Bibliothèque municipale.
B.M.R.	Rijsel, Bibliothèque municipale.
B.N.	Parijs, Bibliothèque nationale.
BRAEM, TEEUWEN, <i>Augustiniana</i>	E. BRAEM, N. TEEUWEN, <i>Augustiniana Belgica Illustrata. Septimo exacto saeculo a Magna Ordinis Eremitarum s. Augustini Unione MCCLVI-MCMLVI</i> , Leuven, 1956.
CHAPOTIN, <i>Histoire</i>	M.-D. CHAPOTIN, <i>Histoire des Dominicains de la Province de France. Le Siècle des Fondations</i> , Rouen, 1898.
D.K.G.	Gent, Dominicanenklooster, Kloosterarchief.
EMERY, <i>Catalogue</i>	R.W. EMERY, <i>The Friars in Medieval France. A Catalogue of French Mendicant Convents, 1200-1550</i> , New York, Londen, 1962.
F.F.	La France Franciscaine.

- GYSSELING, *Corpus* M. GYSSELING, W. PIJNENBURG, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. I: *Ambtelijke bescheiden*, Den Haag, 1977.
- HAUTCOEUR, *Flines* E. HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'abbaye de Flines (1200-1630)*, Rijsel, Parijs, 1873.
- HAUTCOEUR, *Saint-Pierre* E. HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, Rijsel, Parijs, 1894.
- HEYSSE, *Regesta* A. HEYSSE, *Regesta belgo-neerlandica*, in: „Franciscana”, 3, 1948, p. 65-75; 4, 1949, p. 1-4, 65-69, 161-163; 5, 1950, p. 1-5, 113-119; 6, 1951, p. 1-7, 81-90; 9, 1954, p. 69-76.
- H.G.O.K.O. Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde (en alle oudere benamingen).
- H.K.C.G. Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis (en alle oudere benamingen).
- H.M.G.O.G. Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (en alle oudere benamingen).
- H.S.E.B. Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming „Société d'Emulation” te Brugge (en alle oudere benamingen).
- K.B.B. Brussel, Koninklijke Bibliotheek.
- KUNZELMANN, *Geschichte* A. KUNZELMANN, *Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten*, „Cassiciacum”, 26, Würzburg, 1969-1976.
- LUYKX, *Johanna* TH. LUYKX, *Johanna van Constantino- pel, Gravin van Vlaanderen en Hene-*

- gouwen. Haar leven (1199/1200-1244). Haar regeering (1205-1244), vooral in Vlaanderen, „Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België, Klasse der Letteren”, VIII, nr. 5, Antwerpen, Utrecht, 1946.*
- M.G.H. Monumenta Germaniae Historica.
- MIRAEUS, *Opera* A. MIRAEUS, J. FOPPENS, *Opera diplomatica et historica*, Brussel, 1723-1748.
- M.M.G. Gent, Maria-Middelareskliniek, Archief van de Bijloke.
- MOORMAN, *Houses* J. MOORMAN, *Medieval Franciscan Houses*, „Franciscan Institute Publications, History Series”, 4, New York, 1983.
- M.O.P.H. Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica.
- O.K.B. Brugge, Klooster van de ongeschoeide karmelieten, Archief van de geschoeide karmelieten.
- P.A.A. Gent, Provinciaal Archief van de augustijnen.
- P.A.D. Leuven, Provinciaal Archief van de dominicanen.
- P.A.F. Sint-Truiden, Provinciaal Archief van de franciscanen.
- R.A.B. Brugge, Rijksarchief.
- R.A.D. Doornik, Rijksarchief.
- R.A.G. Gent, Rijksarchief.
- R.A.K. Kortrijk, Rijksarchief.
- R.A.R. Ronse, Rijksarchief.
- S.A.B. Brugge, Stadsarchief.
- S.A.G. Gent, Stadsarchief.

- S.B.B. Brugge, Stadsbibliotheek.
- S.B.K. Kortrijk, Stadsbibliotheek.
- SIMONS, *Stad* W. SIMONS, *Stad en apostolaat. De vestiging van de bedelorden in het graafschap Vlaanderen (ca. 1225 - ca. 1350)*, „Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren”, Brussel, 1987.
- U.B.G. Gent, Universiteitsbibliotheek.
- V.K.A.B., Kl. L. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren (en alle oudere benamingen).
- V.L. A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont-Blandin à Gand*, Gent, 1868-1871.

INLEIDING

Wie zich al eens heeft beziggehouden met de middeleeuwse geschiedenis van de bedelorden, zal vastgesteld hebben dat over hun kloosters weinig betrouwbare repertoria voorhanden zijn. Voor de instellingen van de meeste monniken — en kanunnikenorden staan essentiële gegevens als stichtingsdata, ligging, bronnen en literatuur in moderne naslagwerken te lezen, die tot het vertrouwde alaam van de mediëvist zijn gaan behoren. Denken we maar aan de *Dictionnaire des monastères cisterciens* en de andere repertoria in de reeks „Documentation cistercienne”¹, het *Monasticon Praemonstratense* van N. Backmund², de *Cartusiana* van A. Gruys³, het *Monasticon Windeshemense*⁴ en het *Monasticon Fratrum Vitae Communis*⁵, om alleen de meest recente te noemen. Voor de Zuidelijke Nederlanden in het bijzonder beschikt men natuurlijk ook over het *Monasticon belge*⁶ (dat de instellingen voor monniken en monialen van de benedictijnen-, cisterciënzers- en kartuizersorden behandelt, evenals de kloosters voor kanunniken en kanunnikessen), de *Historia Cartusiana Belgica* van J. De Grauwe⁷ en de werken over de Orde van het Heilig Graf en van Arrouaise in de reeks „Inleiding tot de geschie-

¹ M. COCHERIL, *Dictionnaire des monastères cisterciens*, „Documentation cistercienne”, 18, Rochefort, 1976 (met een deel *Compléments*, door E. MANING, Rochefort, 1979).

² Straubing, 1949-1960, 3 dln. (tweede, bewerkte editie van deel I: Berlijn, New York, 1983).

³ Parijs, 1976-1978, 3 dln. en een supplement.

⁴ O.l.v. W. KOHL, E. PERSOONS en A. G. WEILER, „Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer”, 16, Brussel, 1976-1984, 4 dln.

⁵ O.l.v. W. LEESCH, E. PERSOONS en A. G. WEILER, „Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer”, 18, Brussel, sinds 1977 (2 dln. verschenen).

⁶ Begonnen door U. BERLIÈRE, Maredsous, 1890-1928 (2 dln.), voortgezet door het Centre national de recherches d'histoire religieuse, Luik, sinds 1955 (16 dln. verschenen).

⁷ „Analecta Cartusiana”, 51, Salzburg, 1985.

denis van het kloosterwezen in de Nederlanden''⁸. Ook elders werden wetenschappelijke ondernemingen opgezet voor het samenstellen van „nationale” of „regionale” repertoria van kloosterinstellingen⁹; soms werden ook de huizen van de bedelorden daarin opgenomen¹⁰.

Daarentegen hebben slechts weinigen het gewaagd een naslagwerk op te stellen, dat het gehele verspreidingsgebied van een bedelorde zou bestrijken. Een laatste poging werd ondernomen door J.R.H. Moorman, die in *Medieval Franciscan Houses* informatie verzamelde over zo'n 4500 instellingen van de franciscaanse eerste en tweede orden, gesticht voor 1517¹¹. Afhankelijk van lokale en regionale publikaties die al te vaak steunden op dubieuze bronnen, kan dit repertorium het zich vermoedelijk tot een verdienste rekenen, de onvolkomenheden van het onderzoek inzake de vroegste geschiedenis van de franciscanenorde onbarmhartig te hebben blootgelegd¹².

De opdracht is vanzelfsprekend minder omvangrijk voor de kleinere bedelorden. Een repertorium van karmelietenkloosters bleef nog onvoltooid¹³, maar B. van Luijk slaagde erin een vrij volle-

⁸ ZR. HERESWITHA, *Orde van het Heilig-Graf*, en L. MILIS, *Orde van Arrouaise*, „Archief- en Bibliotheekwezen in België. Extranummer”, (respectievelijk) 15 en 22, Brussel, 1975 en 1977 (bestrijken ook Noord-Nederland).

⁹ Bijvoorbeeld J. M. BESSE, *Abbayes et prieurés de France*, Parijs, Ligugé, 1906-1941 (13 dln.), voortgezet door J. BECQUET in: „Revue Mabillon”, sinds 1971 (de eerste reeks behandelde ook de bedelordekloosters, de voortzetting door Becquet niet); *Germania Benedictina*, Ottobereuren, sinds 1970 (5 dln. verschenen); *Monasticon Italiae*, Cesena, sinds 1981 (3 dln. verschenen).

¹⁰ Namelijk in de reeks *Medieval Religious Houses (England and Wales)*, door D. KNOWLES en R. N. HADCOCK, tweede editie, Londen, 1971; *Scotland*, door I. B. COWAN en D. E. EASSON, tweede editie, Londen, New York, 1976; *Ireland*, door A. GWYNN en N. HADCOCK, Londen, 1970; *Helvetia Sacra*, Bern, sinds 1972 (dln. V en VI, 1974-1978, betreffen de franciscaanse familie en de karmelieten); het sterk verouderde en niet altijd nauwkeurige *Monasticon Batavum* door M. SCHOENGEN, Amsterdam, 1941-1942 (3 dln. en een supplement).

¹¹ „Franciscan Institute Publications, History Series”, 4, New York, 1983.

¹² Kritische bemerkingen en verbeteringen in de recensie door Cl. SCHMITT, in: „A.F.H.”, 77, 1984, p. 276-278 en vooral bij G. BOVE, *Conventi minoritici medievali (1209-1517) in un recente dizionario di J. R. H. Moorman*, in: „Miscellanea Franciscana”, 84, 1984, p. 744-779.

¹³ AMBROSIO A S. TERESIA, *Monasticon Carmelitanum*, in: „Analecta ordinis Carmelitarum Discalceatorum”, 22, 1950, p. 45-144, 201-296, 381-480, 569-616 en 23, 1951, p. 145-208, 363-440 (bereikte de letter „P”).

dige lijst samen te stellen van augustijnen-eremietenkloosters, steunend op XVIIde- en XVIIIde-eeuwse voorbeelden die herzien werden aan de hand van recente regionale studies¹⁴. Na de pioniersarbeid van R.W. Emery¹⁵ en de aanvullingen van o.a. G.M. Giacomozzi¹⁶ en K. Elm¹⁷, krijgen we nu ook min of meer een beeld van de kortstondige expansie van de zakbroedersorde, die voor of in het begin van de XIVde eeuw van het toneel verdween.

Niettemin overheerst de indruk dat nog heel wat voorbereidend werk te doen valt voor men tot het opstellen van een kritisch repertorium per orde zal kunnen overgaan. Daar is misschien niet alleen de grote verspreiding van de bedelorden verantwoordelijk voor, maar ook de zeldzaamheid van middeleeuwse bronnen die men in de archieven van die kloosters kan terugvinden¹⁸. Wil men niet langer schatplichtig zijn aan de kleurrijke verhalen die de XVIIde- of XVIIIde-eeuwse kroniekschrijvers van de bedelorden over de oudste geschiedenis van hun kloosters hebben nage laten, dan moet men allerlei andere archieffondsen (van kerkelijke en wereldlijke instellingen) uit die periode doornemen in de hoop dat die fragmentarische en vaak weinigzeggende informatie meer houvast biedt. Of die verzuchting nu ijdel blijft of niet, zo'n onderzoek is alleen mogelijk binnen een relatief klein terrein, beperkt in de tijd¹⁹ of in de ruimte. R.W. Emery wees in 1962 de

¹⁴ *Le monde augustinien du XIIIe au XIXe siècle*, Assen, 1972 (met een uitvoerige bibliografie op p. 7-8). Zie ook F. ROTH, *Augustinian Historians of the XVIIth Century*, in: „Augustiniana”, 6, 1956, p. 635-658.

¹⁵ *The Friars of the Sack* en *A Note on the Friars of the Sack*, in: „Speculum”, 18, 1943, p. 323-334 en 35, 1960, p. 591-595.

¹⁶ *L'Ordine della Penitenza di Gesù Cristo*, „Scrinium Historiale”, 2, Rome, 1962.

¹⁷ *Ausbreitung, Wirksamkeit und Ende der provençalischen Sackbrüder (Frares de penitentia Jesu Christi) in Deutschland und den Niederlanden. Ein Beitrag zur kurialen und konziliaren Ordenspolitik des 13. Jahrhunderts*, in: „Francia”, 1, 1973, p. 257-324, evenals zijn bijdrage in H. JEDIN et al., *Atlas zur Kirchengeschichte*, Freiburg i/Br., 1970, kaart 56 A (met toelichting op p. 40).

¹⁸ De oorzaken van die lacunes worden vermeld in SIMONS, *Stad*, p. 14-16.

¹⁹ Een cartografische voorstelling van de verspreiding van de franciscanenorde voor 1300 is te vinden in JEDIN, *Atlas*, kaart 58 (door P. PÉANO en CL. SCHMITT; toelichting en omvangrijke bibliografie op p. 43); de stichtingen van de karmelieten tijdens de XIIIde eeuw staan aangeduid op een overzichtskaart in *Atti del congresso carmelitano: 'La Regola del Carmelo oggi'*, Roma-Sassone, 11-14 ottobre 1982, „Presenza del Carmelo”, 1, Rome, 1983, p. 66-67.

weg met de publikatie van een *Catalogue* van middeleeuwse bedelordekloosters binnen de grenzen van het huidige Frankrijk. Hoewel de informatie over die regio's in Frankrijk, waarvoor de auteur geen archiefveldwerk verrichtte (met name in grote delen van Noord-Frankrijk), vatbaar is voor veel verbetering, wordt het werk algemeen beschouwd als een model in het genre ²⁰. Het was bovendien van groot belang voor de ontwikkeling van de recente bedelordengeschiedschrijving en lag aan de basis van het onderzoeksproject over de relatie tussen de vestigingspolitiek van de bedelorden en de verstedelijking in de Westerse middeleeuwen, door J. Le Goff in 1968 voorgesteld ²¹. Uitgaande van dezelfde vraagstelling kwamen daarna voor verscheidene delen van Europa studies tot stand, die de bestaande kennis over de middeleeuwse kloosterstichtingen van de mendicanten aanzienlijk vernieuwden; ze kunnen, tenminste voorlopig, als „monastica” fungeren ²².

²⁰ R. W. EMERY, *The Friars in Medieval France. A Catalogue of French Mendicant Convents, 1200-1550*, New York, Londen, 1962 (over archiefonderzoek, zie aldaar, p. xviii).

²¹ J. LE GOFF, *Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale : l'implantation des ordres mendiants. Programme-questionnaire pour une enquête*, in: „Annales E.S.C.”, 23, 1968, p. 335-352; zie W. SIMONS, *Bedelordenvestiging en middeleeuws stadswezen. De stand van zaken rond de hypothese-Le Goff*, in: „Tijdschrift voor sociale geschiedenis”, 12, 1986, p. 39-52.

²² E. FÜGEDI, *La formation des villes et les ordres mendiants en Hongrie*, in: „Annales E.S.C.”, 25, 1970, p. 966-987; H. MARTIN, *Les ordres mendiants en Bretagne (vers 1230-vers 1530). Pauvreté volontaire et prédication à la fin du moyen âge*, „Institut Armoricaïn de Recherches historiques de Rennes”, 19, Rennes, 1975; R. FAVREAU, *Les ordres mendiants dans le Centre-Ouest au XIIIe siècle*, in: „Bulletin de la Société des Antiquaires de l'Ouest”, 4de reeks, 14, 1977, p. 9-35; P. A. HENDERIKX, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen*, „Hollandse Studiën”, 10, Dordrecht, 1977; J. B. FREED, *The Friars and German Society in the Thirteenth Century*, „The Medieval Academy of America”, 86, Cambridge Mass., 1977 (met op p. 173-223, een lijst van de kloosterstichtingen van de franciscanen en dominicanen in de Duitse ordeprovincies, voornamelijk gesteund op literatuur); L. PELLEGRINI, *Insedimenti francescani nell'Italia del duecento*, Rome, 1984, met kaarthijlage (zie van dezelfde auteur: *Gli insediamenti francescani nella evoluzione storica degli agglomerati umani e delle circoscrizioni territoriali dell'Italia del secolo XIII*, in: „Chiesa e società dal secolo IV ai nostri giorni. Studi storici in onore del P. Ilarino da Mi-

De regionale kloosterrepertoria beperkt tot één orde, die intussen werden gepubliceerd, ambieerden tot voor kort niet meer dan een synthese van de voornaamste relevante literatuur²³. Het recente werk van S.P. Wolfs over de Noordnederlandse dominicanenkloosters is echter van een geheel andere orde: gesteund op jarenlang archief- en bibliotheekonderzoek, brengt het vrijwel alle elementen samen van belang voor een kritische synthese over de dominicanenaanwezigheid aldaar tijdens de middeleeuwen²⁴. De geschiedenis van de Zuidnederlandse bedelordekloosters wacht nog op zo'n werkinstrument. Voor een algemeen overzicht kan men desnoods terecht in het onnauwkeurige *Tome complémentaire* bij De Moreau's standaardwerk over de kerkgeschiedenis van onze gewesten, nu al bijna veertig jaar oud²⁵. Bij het zevenhonderdjarige jubileum van de *Magna Unio* van de augustijnen-eremieten, in 1956, publiceerden E. Braem en N. Teeuwen een gelegenheidsalbum waarin voor het eerst de traditionele opvattingen over de stichtingsgeschiedenis van de Zuidnederlandse augustijnenkloosters werden getoetst aan nieuw ontdekte gegevens in de beschikbare archieven, zonder dat daarbij, zo menen we, altijd tot de passende conclusie werd gekomen²⁶. Een repertorium van de franciscanen-kloosters in de Zuidelijke Nederlanden is nog lopend²⁷.

lano'', dl. I (= „Italia Sacra'', 30), Rome, 1979, p. 195-237, eveneens met kaart).

²³ Bijvoorbeeld *Bavaria Franciscana Antiqua*, München, 1954-1956 (2 dln.), *Alemania Franciscana Antiqua*, Ulm, sinds 1956; A. KUNZELMANN, *Geschichte der deutschen Augustiner-Eremiten*, „Cassiciacum'', 26, Würzburg, 1969-1976, 7 dln. (door zijn detaillierende aanpak neemt dit monumentale werk in feite de vorm van een monasticon aan).

²⁴ S. P. WOLFS, *Middeleeuwse dominicanenkloosters in Nederland. Bijdrage tot een monasticon*, „Van Gorcum's historische bibliotheek'', 101, Assen, 1984.

²⁵ E. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique. Tome complémentaire. I: Texte. Circonscriptions ecclésiastiques, chapitres, abbayes, couvents en Belgique avant 1559* (m.m.v. A. DE GHELLINCK), Brussel, 1948, p. 457-516. Gedeeltelijk vervangen door C.-J. JOSET, *Institutions religieuses sous l'ancien régime*, „Répertoires Meuse-Moselle'', 3, Namen, 1980.

²⁶ E. BRAEM, N. TEEUWEN, *Augustiniana Belgica Illustrata. Septimo exacto saeculo a Magna Ordinis Eremitarum S. Augustini Unione MCCLVI-MCMLVI*, Leuven, 1956.

²⁷ A. HOUBAERT, *Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon*, in: „Franciscana'', 26, 1971 e.v. (sinds 37, 1982 samen met J. BAETENS. Bereikt de letter „K''). We vermelden hier ook de kunsthistorische

De hierna volgende notities zijn niet bedoeld om een „Vlaams bedelordemonasticon” te vervangen. Ze zijn in de eerste plaats beperkt tot een bespreking van de vroegste bedelordenstichtingen, voor het midden van de XIVde eeuw, met uitsluiting van de kloosters die daarna ontstonden onder invloed van verschillende observantiebewegingen²⁸. Vanwege onze interesse voor de samenhang tussen de bedelordenverspreiding en het Vlaamse stadswezen²⁹, zijn deze analyses vooral gericht op een zo nauwkeurig mogelijke bepaling van de stichtingsomstandigheden, de chronologie, de eventuele stichtersfiguur, de voormalige grondeigenaars, de ligging van het klooster — op het ogenblik van de stichting — ten aanzien van wereldlijke en geestelijke trefpunten in het stedelijke landschap, de eventuele verplaatsing van het klooster na de stichting. In de rubriek „aanvullende literatuur”, toegevoegd aan het eind van de meeste nota's, zal de lezer evenwel enkele werken en artikels aantreffen, die hem kunnen inlichten over andere aspecten van de geschiedenis van deze kloosterinstellingen. Het zal hem daarbij niet ontgaan dat de daar geciteerde studies soms een afwijkend beeld geven van de stichtingsgeschiedenis. Alleen indien die werken bijzonder invloedrijk waren, en natuurlijk ook indien ze een wezenlijke bijdrage tot onze analyse leverden, hebben we ze expliciet in onze nota's vermeld en eventueel bevestigd of weerlegd.

Met „stichter” wordt de initiatiefnemer en/of financier van de kloostervervestiging bedoeld; bij de verplaatsing van een klooster („de kloostertransfer”) hebben we de steunende figuur een „donator” genoemd. In de topografische beschrijving van de kloosterstichting gebruikten we de termen „*intra*” en „*extra muros*” om aan te duiden dat het klooster binnen of buiten de stads-

artikelenreeks van S. VAN RUYSEVELT, *De franciscaanse kerken. De stichtingen van de dertiende eeuw*, in: „Franciscana”, 23, 1968 tot en met 30, 1975, met talrijke, zij het weinig kritische, historische gegevens.

²⁸ Zie daarover bijvoorbeeld A. DE MEYER, *La Congrégation de Hollande ou la réforme dominicaine en territoire Bourguignon, 1465-1515. Documents inédits*, Luik, s.d. (1946); B. VAN LUIJK, *L'Ordine Agostiniano e la riforma monastica dal Cinquecento alla vigilia della Rivoluzione Francese. Un sommario cronologico-storico*, Heverlee, 1973.

²⁹ Zie SIMONS, *Stad*, p. 7-8, waar ook de territoriale begrenzing van het onderzoek is uitgelegd, onder andere de opname van Doornik, dat niet tot het graafschap Vlaanderen behoorde.

omwalling gevestigd werd. De afstanden tot stedelijke „referentiepunten” zijn in vogelvlucht berekend en tot een veelvoud van 50 (m) afgerond. Alle instellingen waarvan de ligging met vrij grote stelligheid kon worden bepaald, staan aangeduid op de stadsplattegronden, die een algemene situatieschets per stad omstreeks 1350 mogelijk maken ; de analyses zelf zijn per orde gerangschikt.

I. Mannenorden

1. ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Het is vermoedelijk overbodig Franciscus van Assisi en Dominicus van Guzman voor te stellen — als populaire heiligen en stichters van de twee belangrijkste bedelorden zijn ze ook bij het grote publiek bekend. Naar het voorbeeld van de vele reizende predikanten die sinds de XIde eeuw Europa doorkruisten, verzamelden zij op hun tochten volgelingen rond zich die eerst op geïmproviseerde wijze een of andere vorm van gemeenschapsleven leidden maar naarmate hun aantal groeide behoefte hadden aan een blijvende organisatie. Dat die twee charismatische figuren tenslotte geen beroep deden op bestaande structuren en aan de basis lagen van nieuwe religieuze orden, is te wijten aan hun gering vertrouwen in de beschikbare oplossingen voor de problemen die hun na aan het hart lagen : de drang naar weelde en veruiterlijking van sociale status, voor Franciscus, de onbekwaamheid van de gevestigde Kerk om het hoofd te bieden aan het succes van de catharen, voor Dominicus.

Hun voorstellen waren nochtans helemaal niet nieuw. Zelfs de hoeksteen van het latere bedelordebestaan, de strikte vrijwillige armoede van de individuele kloosterlingen én van de gemeenschap in haar geheel, lijkt ontleend aan een gedachtengoed dat al in de XIIde eeuw opgang maakte bij de zogenaamde apostolische bewegingen, die echter vaak, zoals sommige Waldenzen en Humiliaten, als ketterse groeperingen veroordeeld werden. De activiteit van Franciscus en Dominicus werd een beter lot toebedeeld : blijkbaar waren avant-garde en conventionele opvattingen over het religieuze leven elkaar in het begin van de XIIIde eeuw zo dicht genaderd, dat de ideeën van de twee predikanten vrij snel verspreid

raakten en vooral, dat zij de steun kregen van topfiguren in de kerkelijke hiërarchie ¹.

Franciscus' religieuze werkzaamheden begonnen in 1206, na een lange persoonlijkheids crisis die hem ertoe aanzette zijn voorbestemde carrière als lakenhandelaar vaarwel te zeggen en zich als een kluizenaar terug te trekken. Vanaf 1208 trok hij predikend door Umbrië en andere streken in Centraal-Italië. Zijn eerste *propositum* ontving in 1209 de mondelinge goedkeuring van paus Innocentius III; diens opvolger Honorius III betuigde van meet af aan zijn steun aan de groeiende beweging, die na 1217 ook buiten Italië ging „missioneren”. In 1221 schreef Franciscus een eerste formele kloosterregel, twee jaar later bewerkt tot de definitieve *regula bullata*, door Honorius in de vorm van een pauselijke bul afgekondigd. Bij zijn dood in 1226 had de orde zich verspreid over 13 „provincies”, die een groot deel van Europa en het Nabije Oosten besloegen ².

Dominicus, een regulier kanunnik verbonden aan de kathedraal van Osma in Castilië, vond voor zijn woordelijke strijd tegen de catharen in Zuid-Frankrijk snel steun bij bisschop Fulco van Toulouse, die al in 1206 een belangrijke schenking deed aan het vrouwenklooster van Prouille, de thuisbasis van de eerste „dominicanen”, en in 1215 de jonge beweging officieel met de prediking in zijn bisdom belastte. Kort daarna, in 1216, keurde Honorius III

¹ De continuïteit tussen de apostolische bewegingen van de XIIde eeuw en de bedelorden wordt beklemtoond in H. GRUNDMANN, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, 2de uitg., Darmstadt, 1966. Zie ook L. K. LITTLE, *Religious Poverty and the Profit Economy in Medieval Europe*, Londen, 1976, p. 97-169 en SIMONS, *Bedelordenvestiging*, p. 42. Voor een vergelijking tussen de twee ordetichters consultere men, als een van de vele studies: K. ELM, *Franziskus und Dominikus. Wirkungen und Antriebskräfte zweier Ordensstifter*, in: „Saeculum”, 23, 1972, p. 127-147.

² Over de oudste geschiedenis van de franciscanen bestaat een omvangrijke literatuur, die recent verwerkt werd in R. MANSELLI, „*Nos qui cum eo fuimus*”. *Contributo alla Questione Francescana*, „Bibliotheca Seraphica Capuccina”, 28, Rome, 1980, en besproken door R. B. BROOKE, *Recent works on St. Francis of Assisi*, in: „Mélanges offerts à Baudouin de Gaiffier et François Halkin” (= „Analecta Bollandiana”, 100), Brussel, 1982, p. 653-676. J. MOORMAN, *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517*, Oxford, 1968, p. 3-80 beschrijft de ontstaansgeschiedenis van de orde.

de nieuwe orde goed ³. Zij aanvaardde de regel van Augustinus, aangevuld met eigen constituties geïnspireerd door de gebruiken van de premonstratenzers ⁴. In het volgende jaar verlieten enkele broeders de streek van Toulouse om kloosters te stichten in Parijs en Bologna. Vóór Dominicus in 1221 stierf, waren er provincies gevormd in Spanje, de Provence, Noord-Frankrijk, Lombardije en Toscane; men bereidde stichtingen voor in Engeland, Duitsland, Hongarije, Polen, Skandinavië en in het oosten van het Middellandse Zeegebied ⁵.

De ontstaansgeschiedenis van de twee orden vertoont opvallende gelijkenissen. Vele kunnen toegeschreven worden aan de gemeenschappelijke XIIde-eeuwse erfenis, aan de coördinerende invloed van de Curie en aan de besprekingen en besluiten van het vierde Lateraans concilie van 1215, waar gepleit werd voor een hervorming van de zielszorg door het inzetten van bekwame krachten die de bisschop in zijn apostolische taak moesten bijstaan ⁶. Hoewel er nu steeds meer aan getwijfeld wordt of Franciscus en Dominicus elkaar wel ooit echt hebben ontmoet ⁷, zijn de twee bewegingen ongetwijfeld door elkaar beïnvloed. De eerste dominicanen aanvaardden inderdaad renten, maar vanaf 1215 werden hun voorschriften inzake gemeenschappelijke armoede strikter. Dat lag wel in de lijn van Dominicus' persoonlijke overtuiging, maar wellicht werd die evolutie versneld door het stimulerende succes van het franciscaanse voorbeeld ⁸.

Desondanks behielden de twee orden elk een eigen karakter. De dominicanen waren eerst en vooral predikanten die door studie en

³ De meest gebruikte biografie van Dominicus is die van M.-H. VICAIRE, *Histoire de saint Dominique*, 2de herziene druk Parijs, 1982. Zie ook W. A. HINNEBUSCH, *The History of the Dominican Order*, Staten Island, 1966-1973, dl. I, p. 13-143.

⁴ A. H. THOMAS, *De oudste constituties van de dominicanen. Voorgeschiedenis, tekst, bronnen, ontstaan en ontwikkeling (1215-1237)*, „Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique”, 42, Leuven, 1965, p. 60-76 en 129-157.

⁵ HINNEBUSCH, *o.c.*, p. 50-52 en 92-93.

⁶ C. 10: „*De predicatoribus instituendis*”, ed. A. GARCÍA Y GARCÍA, *Constitutiones Concilii quarti Lateranensis una cum Commentariis glossatorum*, „Monumenta Juris Canonici. Series A: Corpus Glossatorum”, 2, Vatikaanstad, 1981, p. 58-59 en J. ALBERIGO *et al.*, *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Bazel, 1962, p. 239.

⁷ HINNEBUSCH, *o.c.*, p. 154 en 166 (noot 68).

⁸ *Ibidem*, p. 145-157.

ervaring het gelovige volk in het evangelie onderrichtten. Vandaar hun officiële naam, *fratres predicatorum*, in 1217-1218 geïntroduceerd⁹, in Vlaanderen stonden ze bekend als *predicaers* (later : „predikheren”) of, naar hun klooster in Parijs gewijd aan de heilige Jacobus, *jacop(p)inen*. De benaming „dominicanen” werd pas in de moderne tijden gebruikelijk. De franciscanen legden daarentegen de nadruk op de feitelijke imitatie van het leven van Christus en de apostelen. Zij waren de nederige *fratres minores*, bij ons onder Franse invloed gewoonlijk *fre(re)nmineuren*, *freren* (= „minderbroeders”) genoemd. Eveneens naar Frans gebruik sprak men soms over *cordeliers*, met een allusie op het bekende geknoopte heuptouw van de broeders. De uitdrukking *fratres sancti Francisci* komt vanaf de XIVde eeuw sporadisch voor. De tegenstelling tussen deze minderbroeders en de eerder intellectuele en misschien ook meer elitaire dominicanen werd wel degelijk ervaren. Zij kwam zelfs tot uitdrukking in het taalgebruik : een Brugs testament van 1295 vermeldt na de „*fratres minores*” ook de „*fratres maiores*”, waarmee allicht de dominicanen werden bedoeld¹⁰; ook in Noord-Nederland was die term bekend¹¹.

Omstreeks het midden van de XIIIde eeuw werden twee bestaande religieuze orden na een pauselijke tussenkomst omgevormd tot mendicanten naar het model van de franciscanen- en dominicanenorde. De orde van de eremieten van Sint-Augustinus of augustijneneremieten kwam in 1256 tot stand door een *magna unio* van diverse kleine kluizenaarsorden die zich in de eerste helft van de XIIIde eeuw in Italië, in geringere mate ook ten noorden van de Alpen, hadden verspreid. Hun naam *fratres eremite sancti Augustini* (soms kortweg *augustini*, *augustins* of *augustinen*) houdt verband met de observantie van de regel van Augustinus; anders dan de zogenaamde kanunniken van Sint-Augustinus (een wat verwarrende verzamelnaam voor verschillende reguliere kanunnikenorden) zijn de augustijnen authentieke mendicanten¹².

⁹ V.-J. KOUDELKA, *Notes sur le cartulaire de S. Dominique*, in : „A.F.P.”, 28, 1958, p. 92-100. Voorbeelden van de hierna geciteerde benamingen van bedelorden kan men vinden in SIMONS, *Stad*, p. 56-62.

¹⁰ B.A.B., S 718, fol. 52 r°-v° (9 oktober 1295).

¹¹ WOLFS, *Middeleeuwse dominicanenkloosters*, p. 279.

¹² De vroege geschiedenis van de augustijnen is beschreven door D. GUTIÉRREZ, *Historia de la Orden de San Agustín*, dl. I, Rome, 1980; F. ROTH, *Cardinal*

De karmelietenorde heeft een weinig nauwkeurig gekende voor-geschiedenis als een formatie van kluizenaars, omstreeks het jaar 1200 gevormd in Palestina. Hun leefregel was in 1206-1214 goed-gekeurd door Albert, patriarch van Jerusalem¹³. Naarmate de Sa-racenen het heilig land veroverden, staken groepjes karmelieten naar Europa over. De chronologie van die „repatriëring”, met grote gevolgen voor de observantie en de organisatie van de orde, is niet met zekerheid aan te geven. Waarschijnlijk begon ze in de dertiger jaren van de XIIIde eeuw en duurde ze een tweetal decen-nia. De overgang naar een actief en itinerant mendicantenleven gebeurde zeker voor een deel spontaan, maar toch moet men de regelaanpassing die paus Innocentius IV in 1247 uitvaardigde op verzoek van het generaal kapittel van de orde, en na consultatie van twee vooraanstaande dominicanen, als de beslissende stap be-schouwen, waarna een eventuele terugkeer naar een beschouwend leven in eenzaamheid uitgesloten was¹⁴. Een oude naam voor de karmelieten, in de XIIIde eeuw algemeen gangbaar, viseerde hun ongewone gestreepte mantel, een relict van hun verblijf in het Oosten. Men noemde ze de *fratres barrati* of de *barrés*. Ook na-dat de broeders in 1287 een witte mantel als kledij hadden aan-vaard, bleef de term in gebruik, hoewel men ook benamingen als *witten broeders* in de teksten aantreft. Officieel heetten ze *fratres eremite de Monte Carmeli*; vanaf de XIVde eeuw, toen de vere-ring voor Maria een grotere plaats in de karmelitaanse spirituali-teit begon in te nemen en anderzijds de herinnering aan het klui-zenaarsverleden vervaagde, luidde hun naam dikwijls *fratres beate Marie virginis de Monte Carmeli*. De termen *carmelite*, *carmes*,

Richard Annibaldi, first Protector of the Augustinian Order, 1243-1276, in : „Augustiniana”, 2, 1952, p. 26-60, 108-149, 230-247; 3, 1953, p. 21-34, 283-313 en 4, 1954, p. 5-24; KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 10-37 en B. RANO, *Agostiniani*, in : „Dizionario degli Istituti di Perfezione”, dl. I, Rome, 1974, kol. 278-381, vooral 278-292.

¹³ E. FRIEDMAN, *The Latin Hermits of Mount Carmel. A study in Carmelite Origins*, „Institutum Historicum Teresianum, Studia”, 1, Rome, 1979; L. SAGGI, *Carmelitani*, in : „Dizionario degli Istituti di Perfezione”, dl. I, Rome, 1974, kol. 460-461.

¹⁴ Ed. : M.-H. LAURENT, *La lettre „Quae honorem conditoris” (1er Octobre 1247). Note de diplomatique pontificale*, in : „Ephemerides carmeliticae”, 2; 1948, p. 5-16; O. STEGGINK *et al.*, *Karmel Regel*, Almelo, 1978.

carmers, die al in de XIIIde eeuw voorkwamen, zijn van die officiële titulatuur afgeleid ¹⁵.

Zowel voor de augustijnen als voor de karmelieten verliep die evolutie naar een mendicantenstatus niet zonder problemen. Bij de augustijnen leefde het uiteenlopende verleden van de verenigde kluizenaarsorden ook na de *magna unio* door: pas aan het einde van de XIIIde eeuw, na het opstellen van de algemeen geldende constituties van Regensburg (1290), slaagde men erin de verschillen in de geobserveerde gebruiken te overbruggen ¹⁶. In de karmelietenorde kwam het onder de generale overste Nikolaas (*Gallus* of *Gallicus*, 1266-1271) tot een conflict tussen de voorstanders van het nieuwe mendicantenbestaan en de aanhangers van een meer traditionele, contemplatieve levenswijze. De generaal behoorde zelf tot die laatste partij en bestreed heftig de nieuwlichters, die hij te grote toegevingen aan de *vita activa* verweet. Kennelijk ontmoedigd door het gebrek aan steun nam hij ontslag en trok hij zich in een kluis terug ¹⁷. Beide orden breidden zich pas na deze crisis op grote schaal uit. In tegenstelling tot de franciscanen en de dominicanen, noteert men nog heel wat stichtingen van de augustijnen en de karmelieten in de XIVde eeuw: hun expansie verliep traag, maar gelijkmatig ¹⁸.

Sommige bedelorden waren niet eens zo lang actief. De belangrijkste zijn de zakbroeders en de eksterbroeders, allebei omstreeks het midden van de XIIIde eeuw ontstaan in het zuiden van Frankrijk. De zakbroeders, eigenlijk *fratres de Penitentia Jesu Christi* geheten maar omwille van hun schamelijke kledij ook *fratres saccati* of *de sacco*, *frères del sas*, *broeders van den zacke* ¹⁹ genoemd, zouden gevormd zijn in kringen rond de franciscaanse spiritueel

¹⁵ SIMONS, *Stad*, p. 58-59.

¹⁶ KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 238-247; I. ARÁMBURU, *Las primitivas Constituciones de los Agustinos (Ratisbonenses del año 1290)*, Valladolid, 1966.

¹⁷ A. STARING, *Nicolai prioris generalis ordinis Carmelitarum Ignea Sagitta*, in: „Carmelus”, 9, 1962, p. 237-307.

¹⁸ EMERY, *Catalogue*, p. 9-10; A. GUERREAU, *Analyse factorielle et analyses statistiques classiques: le cas des ordres mendiants dans la France médiévale*, in: „Annales E.S.C.”, 36, 1981, p. 869-912.

¹⁹ Zie voor die namen SIMONS, *Stad*, p. 60. De orde mag niet verward worden met de *ordo de Penitentia (sancti Francisci)*, de franciscaanse derde orde, waarover meer op p. 151-155.

Hugo van Digne. De beweging genoot een enorm succes : in minder dan 25 jaar stichtten de broeders meer dan honderd kloosters verspreid over een groot deel van Europa ²⁰. De eksterbroeders zijn misschien nog minder bekend. Als *ordo fratrum servorum beate Marie (matris Christi)* werd een tot dusver nog weinig bestudeerde broederschap in 1257-1258 in een voorstad van Marseille met pauselijke goedkeuring tot een bedelorde omgevormd ²¹. In de bronnen zijn deze broeders onder uiteenlopende benamingen aangeduid, maar gewoonlijk noemde men ze, waarschijnlijk vanwege een zwart-wit gevlekte kledij, *fratres de pica*, *frères de (la) pie* ²²; in Brugge kende men ze als *agherste bonten* „eksterkleurigen” of („bonte”) eksters ²³. Op dit ogenblik zijn er 16 kloosters van deze orde bekend, vóór 1274 gesticht in Frankrijk, Italië, Spanje, Zwitserland, Duitsland, de Nederlanden en Engeland; allicht was dit uitgestrekte verspreidingsgebied met méér steunpunten bezet ²⁴.

Het 2de concilie van Lyon (1274) maakte een einde aan de wildgroei van mendicantenorden. Het werd verboden aan de zakbroeders, de eksterbroeders en andere kleine bedelorden, om nog langer nieuwe leden in hun orde op te nemen. Hun kloosters gesticht vóór het conciliebesluit mochten blijven bestaan totdat de laatste kloosterling was overleden; daarna werden hun goederen ter beschikking gesteld van de Heilige Stoel ²⁵. Sommige van die huizen bleven nog lang bewoond ²⁶, maar de meeste verdwenen nog voor het einde van de XIIIde eeuw. De motieven die bij die

²⁰ ELM, *Ausbreitung und Wirksamkeit*, p. 261 en 285; JEDIN, *Atlas zur Kirchengeschichte*, kaart 56A.

²¹ R.W. EMERY, *The Friars of the Blessed Mary and the Pied Friars*, in: „Speculum”, 24, 1949, p. 228-238; F.A. DAL PINO, *I Frati Servi di S. Maria dalle origini all'approvazione (1233 ca. - 1304)*, dl. I, „Université de Louvain. Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie”, 4e série, 49, Leuven, 1972, p. 672-679; A. FRANCHI, *Beata Maria Madre di Cristo, frati o servi della*, in: „Dizionario degli Istituti di Perfezione”, dl. I, Rome, 1974, kol. 1143-1146; SIMONS, *Stad*, p. 59-60.

²² *Ibidem*, p. 60-61.

²³ Zie verder, p. 103.

²⁴ Simons, *Stad*, p. 61.

²⁵ De tekst van dit besluit (c. 23: „*Religionum diversitatem*”) is te lezen in ALBERIGO, *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, p. 326-327.

²⁶ Zie *Infra*, p. 87-90.

conciliaire veroordeling een rol speelden zijn veelvuldig : tussen de diverse bedelorden enerzijds, de parochieclerus en de universitaire milieus anderzijds, waren sinds het midden van de XIIIde eeuw herhaaldelijk conflicten gerezen over de aanvullende mendicantenzielszorg in de stedelijke parochies (in het bijzonder de toepassing van het prediking- en begrafenisrecht) en de rol van de bedelbroeders in het universiteitsonderwijs²⁷. In die polemiek stelde men ook de mendicantenstatus zelf ter discussie, al dan niet gekoppeld aan hun intern kerkelijk-politieke functie in dienst van het pausdom²⁸. Zowel voor- als tegenstanders van de bedelorden erkenden toen bovendien dat de vermenigvuldiging van het aantal bedelordekloosters een verzadigingspunt had bereikt : de mogelijkheden van de bevolking om de — als onproductief ervaren — bedelbroeders met aalmoezen te onderhouden was immers beperkt, dat begreep men²⁹. Het is moeilijk dit keerpunt in de bedelordengeschiedenis niet in verband te brengen met het einde van de economische groeiperiode, gewoonlijk omstreeks hetzelfde tijdstip gesitueerd. In dat geval kan men het conciliebesluit interpreteren als een poging om de leefbaarheid van de grote bedelorden (de franciscaanse en dominicaanse delegaties voor het concilie waren massaal én gezaghebbend³⁰) te vrijwaren door de minder invloedrijke dragers van de beweging uit te schakelen, terwijl men zo anderzijds tenminste voor een deel tegemoet kwam aan de eisen van de bedelordenopposanten. Intens lobbywerk van de augustijnen en karmelieten redde deze orden uiteindelijk van een gelijkaardige veroordeling, maar de zakbroeders en de eksterbroeders slaagden daar niet in³¹.

²⁷ Recente werken over dit onderwerp zijn : M.-M. DUFIL, *Guillaume de Saint-Amour et la polémique universitaire parisienne, 1250-1259*, Parijs, 1972 en A. ZIMMERMANN (ed.), *Die Auseinandersetzungen an der Pariser Universität im XIII. Jahrhundert*, „Miscellanea Mediaevalia”, 10, Berlijn, New York, 1976.

²⁸ Y.M. CONGAR, *Aspects ecclésiologiques de la querelle entre mendiants et séculiers dans la seconde moitié du XIIIe siècle et le début du XIVe siècle*, in : „Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge”, 28, 1961, p. 35-161.

²⁹ SIMONS, *Stad*, p. 105-106.

³⁰ L. CAROLUS-BARRÉ, *Les Pères du IIe Concile de Lyon (1274). Esquisses topographiques*, in : „1274 - Année charnière. Mutations et continuités” (= „Colloques internationaux du C.N.R.S.”, 558), Parijs, 1977, p. 377-424.

³¹ J. LE GOFF, *Le dossier des mendiants* en M. DE FONTETTE, *Religionum diversitatem et la suppression des mendiants*, in : „1274 - Année charnière”,

In de nadagen van het concilie van Lyon circuleerden overigens tegenstrijdige berichten over de identiteit van de veroordeelde orden. Welke groeperingen precies tot de mendicantenfamilie moesten gerekend worden, is inderdaad niet altijd duidelijk ³². In het recente historisch onderzoek betrok men soms ten onrechte de willelmieten, de kruisheren en de trinitariërs ³³. De zes kloosterorden die we in deze bijdrage in aanmerking hebben genomen, vertonen echter alle in meer of mindere mate de volgende essentiële mendicantenkenmerken ³⁴: de persoonlijke en gemeenschappelijke armoede; het bedelen om in de dagelijkse behoeften te voorzien; het apostolaat in de stad en op het omringende platteland, met name door prediking en biechthoren; de grote aandacht voor studie en onderwijs; de principiële mobiliteit van alle ordeleden en de representatieve centrale bestuursinstellingen; de sterke band met het pausdom; de vestiging in de steden.

Alle bedelorden zijn op een zelfde wijze georganiseerd. Aan het hoofd staan de periodisch verkozen algemene overste (magister-generaal genoemd bij de dominicanen, minister-generaal bij de franciscanen en de eksterbroeders, prior-generaal bij de augustijnen en de karmelieten, *rector* bij de zakbroeders) en natuurlijk ook het generaal kapittel, dat jaarlijks of driejaarlijks samenkomt. Het verspreidingsgebied is verdeeld in provincies, met een eigen overste en een jaarlijks vergaderend kapittel. De basis van de beweging wordt gevormd door kloosters, geleid door een tijdelijk verkozen prior (bij de franciscanen: een gardiaan). De francisca-

p. 211-222 en 223-229; ELM, *Ausbreitung und Wirksamkeit*, p. 315-316; de berustende reactie van de zakbroedersrector is bewaard: A.G. RIGG, *The Lament of the Friars of the Sack*, in: „Speculum”, 55, 1980, p. 84-90.

³² DE FONTETTE, *o.c.*, p. 226-227; ELM, *o.c.*, p. 259; R.W. EMERY, *The Second Council of Lyons and the Mendicant Orders*, in: „The Catholic Historical Review”, 39, 1953, p. 257-271.

³³ In SIMONS, *Stad*, p. 63-66 wordt uitgelegd waarom we deze drie orden niet als bedelorden beschouwen.

³⁴ Vergelijk K. ELM, *Bettelorden*, in: „Lexikon des Mittelalters”, dl. I, München, 1980, kol. 1088-1093 en, enigszins afwijkend: EMERY, *Catalogue*, p. 1-2; CYPRIEN D'ALGER, *Ordres mendiants*, in: „Dictionnaire de Droit canonique”, dl. VI, Parijs, 1957, kol. 1156-1163 en F. DAL PINO *et al.*, *Mendicanti, Ordini*, in: „Dizionario degli Istituti di Perfezione”, dl. V, Rome, 1978, kol. 1163-80. Deze kenmerken worden meer uitvoerig besproken in SIMONS, *Stad*, p. 54-56 en 62-63.

nen hebben tussen het provinciale en het lokale bestuur een derde niveau ingebouwd, de custodie, een administratieve onderverdeling van de provincie waarbinnen de werking van een aantal kloosters wordt gecoördineerd en gecontroleerd door een *custos*. In de dominicanenorde zijn de provincies eveneens onderverdeeld in kleinere districten, de *vicarie* of *nationes*, maar in de hier behandelde periode lijkt hun belang als afzonderlijke bestuursorganen zeker te relativeren ³⁵.

De creatie van de provincies (en ook van de franciscaanse custodieën) gaat gewoonlijk zeer ver terug in de geschiedenis van een bedelorde: het waren in principe territoria voor missionering. Vermits Vlaanderen door de meeste — niet door alle — orden vanuit het zuiden werd bereikt, behoorde het grootste deel van de daar gestichte kloosters oorspronkelijk tot de Franse ordeprovincies. In het algemeen bleven de grenzen van dergelijke provincies na de missioneringsperiode onveranderd, afgezien van enkele interne onderverdelingen (de franciscaanse provincie voor de Provence, gecreëerd in 1217, werd bijvoorbeeld al in 1219 verdeeld in een Provençaalse en een Aquitaanse provincie ³⁶). In Vlaanderen veranderden gedurende de XIIIde en de eerste jaren van de XIVde eeuw enkele kloosters van provincie. De dominicanenkloosters van Brugge en Gent, in tegenstelling tot de andere Vlaamse kloosters van die orde vanuit Keulen gesticht en dus ressorterend onder het Duitse provinciebestuur, werden in 1259-1260 naar de Franse provincie overgeheveld ³⁷. De eerste augustijnen die in 1261 in Ieper een klooster stichtten, waren verantwoording verschuldigd aan de Franse provinciaal van hun orde, maar het nieuwe klooster kwam in 1265 onder het gezag van de Duitse provincie te staan ³⁸. Ook het Brugse klooster van die orde werd klaarblijkelijk in 1286 door de Franse provincie gesticht. De titel die de Franse provinciaal *Thilmannus* bij die gelegenheid voerde, namelijk „*prior provincialis... per regnum Francie et partis inferioris Alemannie*” ³⁹ zou

³⁵ SIMONS, *Stad*, p. 143-144.

³⁶ MOORMAN, *History*, p. 62; voor de dominicanen, zie HINNEBUSCH, *History*, dl. I, p. 172-176.

³⁷ Zie *Infra*, p. 72-77 en SIMONS, *Stad*, p. 136-140.

³⁸ *Infra*, p. 95.

³⁹ R.A.B., Onze-Lieve-Vrouwekerk, oorkonde nr. 111 (3 september 1286), ed. A. KEELHOFF, *Histoire de l'ancien couvent des Ermites de Saint Augustin*,

er kunnen op wijzen, dat de Franse provincie het gezag over Vlaanderen van de Duitse provincie opeiste. Nog in 1304 noemde de Franse provinciaal zich te Brugge „*prior provincialis... per regnum Francie et per aliquas partes Allemannie*”⁴⁰. Aan de tweeslachtige positie van de Vlaamse kloosters kwam een eind bij de grote herschikking van de augustijnse provincieindeling, tussen 1304 en 1314, waardoor ze bij de nieuwgevormde Keulse provincie werden gevoegd⁴¹.

We beschikken helaas niet over een missieverhaal dat de komst van een bedelorde in Vlaanderen beschrijft, te vergelijken met de kronieken van Thomas van Eccleston en Jordanus van Giano, over de franciscaanse vestiging in Engeland en Duitsland⁴². Uit dergelijke verhalen leren we alvast, dat de eerste vestigingen van de broeders in het te missioneren gebied gewoonlijk van tijdelijke aard waren, bedoeld voor een zeer klein aantal zendelingen. Soms namen ze hun intrek bij een sympathisant tot ze een geschikte plaats voor een kloosterstichting vonden⁴³. Het spreekt vanzelf dat we over dit soort vestigingen weinig archivalische documenten mogen verwachten. Ook voor de latere definitieve kloosterstichtingen zijn echter maar zelden echte fundatie-oorkonden beschikbaar. S.P. Wolfs meent dat steeds een onderscheid moet gemaakt

à Bruges, Brugge, 1869, p. 342, naar de licht gewijzigde en aangevulde versie van deze overeenkomst, bevat in een oorkonde van 25 februari 1320 (P.A.A. Klooster Brugge, nr. 2).

⁴⁰ Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonde nr. 1439 (25 maart 1304), ed. F. VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, Brugge, 1864-1867, p. 680-682, nr. DCIX, naar een vidimus van 13 augustus 1305 (zelfde fonds, oorkonde nr. 1439).

⁴¹ S.A.B., Reeks 96, cartularium Groenenboek C, fol. 64 r°-v° (18 oktober 1314). Zie ook KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 229-238 en 254; SIMONS, *Stad*, p. 140-141.

⁴² A.G. LITTLE (ed.), *Thomas de Eccleston, Tractatus de adventu fratrum minorum in Angliam*, Manchester, 1951; H. BOEHMER (ed.), *Jordanus a Giano, Chronica*, „Collection d'études et de documents sur l'histoire religieuse et littéraire du Moyen-Age”, 6, Parijs, 1908.

⁴³ Zie bijvoorbeeld B. VERBEEK, *De komst der Minderbroeders in het hertogdom Brabant en hun vestiging te 's-Hertogenbosch* (1228), in: „Collectanea Franciscana Neerlandica”, 2, 1931, p. 78-80 en 83-87. Vergelijk ook de beschrijving van de eerste vestiging van de franciscanen in Valencijs, bevat in de *Annales Hanoniae* van Jacob van Guise († 1399), ed. E. SACKUR, in: „M.G.H.”, „SS.”, dl. XXX, 1, Hannover, 1896, p. 282-299, in het bijzonder p. 282-285.

worden tussen de „vestiging” (aankomst van de broeders in een plaats met de bedoeling er een klooster te stichten), de „stichting” (die een gift van een weldoener impliceert, waardoor een blijvende vestiging of een ruimere behuizing mogelijk wordt), en de „canonieke erkenning” van het nieuwe klooster door het bestuur van de orde⁴⁴. In principe kan men deze fazen inderdaad onderscheiden, tenminste in de stichtingen van de dominicanenorden waarvoor een vast plan voorhanden was⁴⁵. In de praktijk kan men echter nauwelijks de grens waarnemen tussen het vestigings- en stichtingsstadium, en zijn de gegevens over de canonieke erkenning voor de Vlaamse kloosters uitzonderlijk. We hebben daarom in deze studies een meer pragmatische houding aangenomen. Indien het bestaan van een bedelordeklooster met de voor elke orde gebruikelijke vorm van onafhankelijkheid niet expliciet bewezen wordt door de gebruikte bronnen, hebben we de volgende criteria gebruikt: de vermelding van een lokale kloosteroverste; het gebruik van een plaatselijk conventsiegel; de vermelding van een lokale bedelordekerk; een overeenkomst met de parochiale geestelijkheid over de zielszorg van een bedelordevestiging (tenzij er gerechtvaardigde redenen zijn om aan te nemen dat zo’n akkoord geen verband hield met de kloosterstichting). De argumentatie zal, zo hopen we, duidelijk maken dat dergelijke gegevens niet alleen een goede garantie bieden voor het bestaan van een klooster, maar in vele gevallen ook de enige mogelijkheid opleveren om tot een betrouwbare datering van het ontstaan van een bedelordeklooster te komen.

⁴⁴ *Stichting, vestiging en canonieke erkenning van de oudste dominicanenkloosters in Nederland*, in: S.P. WOLFS, *Studies over Noordnederlandse dominicanen in de middeleeuwen*, „Van Gorcum’s historische bibliotheek”, 91, Assen, 1973, p. 1-18; zie ook WOLFS, *Middeleeuwse dominicanenkloosters*, p. 3-4 en FREED, *The Friars and German Society*, p. 15-16, 173-181.

⁴⁵ SIMONS, *Bedelordenvestiging*, p. 40.

2. DE FRANCISCANEN

2.1. GENT

Provincia Francia, custodia Flandrensis ¹.

A. eerste vestiging :

a. stichtingsdatum :

1223-1226.

b. stichter :

Hildegard *de Scalda*.

c. grondeigenaar :

Sint-Baafsabdij (?)

d. ligging :

- *extra muros*.
- parochie Sint-Maartens-Ekkergem.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : onbekend.

e. argumentatie :

De naam van de schenker van de eerste vestigingsplaats is bewaard in het necrologium van het Gentse franciscanen-klooster, waarin op de datum van 8 september het overlijden staat genoteerd van Hildegard „*de Scalda, que dedit primo locum fratribus in Gandavo*” ². Men kan veronderstellen dat de vrouw tot het bekende Gentse patriciërsgezicht vander Schelde behoorde ³. Volgens de *anonymus* van Valencijn lag dit eerste

¹ Eerste vermelding : R.A.G., Sint-Pietersabdij, oorkonde op datum juli 1252 (V.L. 639), ed. A. FAYEN, *Liber Traditionum Sancti Petri Blandiniensis*, Gent, 1906, p. 233-237, nr. 229 ; zie ook het *Provinciale Vetustissimum* van ca. 1334, ed. C. EUBEL, *Bullarium Franciscanum*, dl. V, Rome, 1898, p. 581.

² Aurich, Niedersächsisches Staatsarchiv, Dep. 1, Msc. 90, fol. 128 v°, ed. H. LIPPENS, *Les frères mineurs à Gand du XIIIe au XVIe siècle*, in : „F.F.”, 13, 1930, p. 245 (hierna verwijzen we alleen naar die uitgave).

³ F. BLOCKMANS, *Het Gentse Stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, „Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte”, 85, Antwerpen, Den Haag, 1938, p. 304, 456 en index, p. 550.

klooster buiten de stad, in de parochie van Sint-Maartens-Ekkerghem⁴. Aangezien een groot deel van deze parochie oorspronkelijk allodiaal bezit van de Sint-Baafsabdij was⁵ en het necrologium op opvallende wijze abt Boudewijn II van Sint-Baafs (1223-1251) als „*precipuus benefactor fratrum*”⁶ herdacht (Boudewijn II is de enige abt van Sint-Baafs die in dit necrologium vermeld staat), is het mogelijk dat Hildegard haar gift slechts in cijns bezat en de medewerking van de abt als uiteindelijk eigenaar dus vereist was. In deze hypothese levert de aanvang van Boudewijns abbatiaat een *terminus a quo* voor de vestiging op. Onder welke voorwaarden dit land aan de minderbroeders werd afgestaan (in cijns, zoals zovele kerkelijke instellingen in de Sint-Maartens- en Sint-Michielsparochies?), en waar het precies gelegen was, konden we niet achterhalen. Volgens een franciscaanse traditie, die tot de XVIIde eeuw teruggaat⁷, was dit eerste klooster op de Poortakker aan de Houtlei gevestigd. Tot nog toe werd voor die stelling geen enkel bewijs geleverd. Omstreeks 1900 zouden (zo wil het een mondelinge overlevering die in 1946 onder de broeders van het Gentse franciscanenklooster werd opgetekend) bij de afbraak van en-

⁴ SACKUR (ed.), *Annales Hanoniae*, p. 291.

⁵ H. VAN WERVEKE, *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent*, „Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte”, 69, Antwerpen, Den Haag, 1933, p. 37-39 en kaart p. 32-33; A. E. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIde-XIVde eeuw)*. *Bijdrage tot de kennis van de structuur en de uitbating van het grootgrondbezit in Vlaanderen tijdens de middeleeuwen*, „V.K.A.B., Kl.L.”, 30, Brussel, 1958, p. 277-283.

⁶ LIPPENS, *Les frères mineurs*, p. 249 („15 oktober”). De sterfdatum van abt Boudewijn II is bekend uit een necrologium van de Sint-Baafsabdij, R.A.G., Bisdome, R 1031, fol. 31v°; voor de abbatiaatsjaren, zie A. VAN LOKEREN, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de St.-Jean, à Gand*, Gent, 1855, p. 95-98 (verbeter op p. 98 de drukfout 1231 tot 1251).

⁷ De oudste getuige is P.A.F., O 36, dl. I, p. 1 (uit 1688). Men vindt die bewering ook in de moderne literatuur terug: F. DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad Gent*, Gent, 1883-1901, dl. IV, p. 223; LIPPENS, o.c., p. 50-51; P. DECLERCK, *Bisschop Walter van Marvis en de eerste minderbroederskloosters in het bisdom Doornik*, in: „H.S.E.B.”, 95, 1958, p. 13; S. VAN RUYSEVELT, *De franciscaanse kerken... IV. Gent*, in: „Franciscana”, 24, 1969, p. 128; J. BAETENS, *Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon*, 27. Gent, *ibidem*, 39, 1984, p. 99.

kele oude huizen in de Brandstraat, een zijstraat van de huidige Oude Houtlei, „verscheidene grote ingemetselde spitsbogen in hout” zijn blootgelegd, en vond men „sterke constructies” in de grond. „Na onderzoek” werden deze resten in verband gebracht met het eerste franciscanenklooster, maar het niet gepubliceerde verslag van deze bevindingen ging in de eerste wereldoorlog verloren⁸. Dit archeologisch bewijs lijkt ons niet overtuigend. Het is niet bekend door wie dit „onderzoek” werd uitgevoerd en op grond van welke gegevens de vondst geïdentificeerd werd als een relict van een franciscanenklooster. Steunde men op de XVIIde-eeuwse bronnen, waarvan hoger sprake, of beschikte men over meer betrouwbare aanwijzingen? Gewoonlijk neemt men aan dat de Gentse franciscanen gedurende een vijftiental jaar op deze plaats gevestigd bleven⁹, maar volgens onze bevindingen duurde hun verblijf in hun eerste klooster zeker niet meer dan drie jaar. Men mag ten eerste betwijfelen dat de eerste Gentse franciscanen in zo'n korte tijdspanne een bouwwerk nalieten dat aanleiding zou kunnen geven tot de vermelde resten, te meer daar dergelijke vroege stichtingen een sterk eremietisch karakter droegen waar soberheid van woonst hoog stond aangeschreven. De ligging van dit klooster op de Poortakker strookt trouwens niet met het fundatieverhaal van de *anonymus* van Valencijs, vermits de Poortakker vanaf de XIIIde eeuw gewoonlijk in de Sint-Michielsparochie en niet in de parochie van Sint-Maartens-Ekkergem wordt gesitueerd¹⁰.

B. tweede vestiging :

a. *datum van de kloostertransfer* :

1226-1227.

b. *dotator* :

Arnulf II van Gavere, heer van Mater.

⁸ VAN RUYSEVELT, *o.c.*, p. 139 en BAETENS, *o.c.*, p. 99.

⁹ Overzicht van de publikaties bij BAETENS, *o.c.*, p. 111, noot 7.

¹⁰ S.A.G., Reeks LXXX, oorkonden, supplement, nr. 109, ed. VAN LOKEREN, *Histoire*, p. 216. Zie ook E. LUYKX-FONCKE, *Sint-Aubertus-Gesticht op Poortakker*, in: „Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde”, 1943, p. 77-96.

c. *grondeigenaar* :

De stad ?

d. *ligging* :

- *intra muros*.
- Sint-Niklaasparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 50 m (Ketelpoort), stadsplein 100 m (Kouter), parochiekerk 500 m, grafelijke residentie 800 m (Gravensteen), schepenhuis 600 m.

e. *argumentatie* :

Een groot deel van onze kennis over de vroegste geschiedenis van het franciscanenklooster binnen de Gentse omwalling berust op de stichtingsgeschiedenis van het klooster van Valenciën, enige tijd na de verhaalde feiten neergeschreven door een anonieme broeder van dat laatste klooster¹¹. Samengevat bevat dit verhaal de volgende informatie. Een groep van 28 ridders, die onder de leiding van Boudewijn IX van Vlaanderen aan de vierde kruistocht deelnamen, verliet Constantinopel na de keizerkroning van Hendrik I (1206). De ridders verleenden eerst hun diensten aan de Portugese koning Alfons II (1211-1223), actief in de *Reconquista*. Tijdens een aanval op de noordwestelijke kust van Afrika werden ze zo begeesterd door de prediking en het martelaarschap van de franciscaanse zendingen aldaar, dat ze allen tot de orde toetraden. Na een kort verblijf in het franciscanenklooster van Lissabon besloten ze naar Vlaanderen en Henegouwen terug te keren, waar ze zich snel verspreidden. Vijf ridders belandden in Valenciën en troffen er, in een kluis buiten de stadsmuren, enkele medebroeders aan die uit Parijs gekomen waren en al enkele jaren ter plaatse verbleven. Hun lang gekoesterde anonimiteit werd verstoord door een Vlaams edelman, heer van Mater, in dienst van gravin Johanna, die zijn oom Joost onder de franciscanen herkende. Toen het gezag van Gravin Johanna aan het wankelen werd gebracht door de verschijning van de „Valse Boudewijn” (een kluizenaar uit Henegouwen die zich als de teruggekeerde Boudewijn IX voordeed), speelden de franciscanen

¹¹ Zie SIMONS, *Stad*, p. 31-32.

van Valencijn, met medewerking van de hoger genoemde edelman, een grote rol in zijn ontmaskering. Als dank voor hun hulp stond graaf Ferrand, in gevangenschap te Parijs verblijvend, aan de broeders van Valencijn de slottoren van het grafelijke *castrum* in die stad af, om er een nieuw klooster te vestigen. De graaf zorgde er tevens voor dat hun Gentse collega's, die tot dan te Gent *extra muros* verbleven, de tegenstand van de abt van Sint-Pieters konden overwinnen om een klooster binnen de stadswallen op te richten, nabij de Ketelpoort, in de Sint-Niklaasparochie. De heer van Mater, de inspirator van deze kloostertransfer, trok zich als broeder in dit klooster terug, enkele jaren later gevolgd door zijn zoon ¹².

De overdaad aan fantastische elementen verhindert dat we dit verhaal geheel ernstig zouden nemen. De chronologie van de gebeurtenissen is ten andere zeer onduidelijk. Zo wordt de komst van de eerste franciscanen te Valencijn zowel in het tweede jaar van het pontificaat van Honorius III als in het twaalfde jaar van de *conversio* van Franciscus geplaatst, of acht jaar voor zijn dood, dus in 1218, maar anderzijds ook „in het incarnatiejaar 1215 of daaromtrent” ¹³. Aangezien het vaststaat dat de auteur een franciscaan was, is dit wel een uitzonderlijk slordige datering. In het avontuur van de boetvaardige ridders zijn ettelijke leemten gelaten. Zo is er geen verklaring voor de periode tussen Hendriks keizerkroning in 1206, en de franciscaanse missionering in Marokko, die niet voor 1219 plaatsvond ¹⁴. De identificatie van deze Vlaamse en Hene-gouwse krijgslui verloopt evenmin probleemloos. Sommige namen zijn volledig onbekend en worden enkel in deze bron geciteerd (Rogier en Joost, broers van Raas (V) van Gavere, Hendrik van Nevele, Lieven van Aksel, Winok van Hondschote, Pieter van Oudenhove, pastoor Jan van Zomergem, om ons tot de Vlaamse leden van het gezelschap te beperken ¹⁵), van an-

¹² SACKUR (ed.), *Annales Hanoniae*, p. 284-297. Over de „Valse Boudewijn handelt LUYKX, *Johanna*, p. 218-219.

¹³ SACKUR, *o.c.*, p. 282-283.

¹⁴ MOORMAN, *History*, p. 71-72, 229.

¹⁵ E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, Handzame, 1968, dl. II, nr. 86/15 en 86/16, steunt voor Rogier en Joost van Gavere op twee werken die uitsluitend teruggaan op de *Annales Hanoniae* en latere bewerkingen van die kroniek. Ook voor Lieven van Aksel is Warlop, *o.c.*, afhankelijk van die *Annales*,

deren (bijvoorbeeld Diederik van Diksmuide¹⁶) is een deelname aan deze kruistocht en *a fortiori* een intrede in de franciscanenorde, op zijn minst twijfelachtig. Zoals H. Platelle¹⁷ reeds opmerkte kan men de vraag stellen waarom deze wereldschuwe neofieten in de orde, die zo sterk afstand willen nemen van hun verleden dat zij hun naam veranderen en alle contact met hun vroegere milieu mijden, dan wel naar Vlaanderen en Henegouwen terugkeren, waar zij uiteraard de kans lopen herkend te worden.

Daarentegen worden sommige gegevens gecorroboereerd door onafhankelijke bronnen. De Vlaamse edelman die „heer van Mater” en neef van (de waarschijnlijk fictieve) Rogier en Joost van Gavere wordt genoemd, kan niemand anders zijn dan Arnulf II van Gavere, heer van Mater, zoon van Raas V van Gavere¹⁸. Hij was zeker nooit „*gubernator Flandrie en Hannonie*”, zoals in deze kroniek wordt beweerd¹⁹ (werd hij verward met zijn veel beroemder homoniem Arnulf IV van Oudenaarde, die tussen 1224 en 1227 *baillivus Flandrie* was²⁰?), maar trad wel degelijk in de franciscanenorde. Een ongeda-

via A. DU CHESNE, *Histoire généalogique de la maison de Béthune...*, Parijs, 1639, *Preuves*, p. 75 en E. VANDEN BUSSCHE, *Mémoires sur les relations qui existèrent autrefois entre les flamands de Flandre — particulièrement ceux de Bruges — et les Portugais*, in: „La Flandre”, 4, 1872-1873, p. 53-54. Hendrik van Nesle is niet bekend bij W.-M. NEWMAN, *Les seigneurs de Nesle en Picardie (XIIe-XIIIe siècle). Leurs chartes et leur histoire*, „Bibliothèque de la Société d'Histoire du Droit des Pays flamands, picards et wallons”, 27, Parijs, 1971, dl. I, p. 23-80 (genealogie).

¹⁶ WARLOP, *o.c.*, dl. II, nr. 22/6. DU CHESNE, *o.c.*, *Preuves*, p. 75, door Warlop geciteerd als bewijs van zijn deelname aan de kruistocht, reproduceert een passage uit de *Annales Hanoniae*.

¹⁷ *Le développement de Valenciennes du Xe au XIIIe siècle: le castrum, les bourgs, les enceintes. Etude topographique*, in: „Valenciennes et les anciens Pays-Bas. Mélanges offerts à Paul Lefrancq”, Valenciennes, 1976, p. 21-52, in het bijzonder p. 39. Zie ook IDEM, *Erreur sur la personne. Contribution à l'histoire de l'imposture au moyen Age*, in: *Universitas*, „Mélanges de science religieuse”, 1977, p. 117-145 (vooral p. 119-121 en 138-141).

¹⁸ De reconstructie van de genealogie van het geslacht van Gavere bij WARLOP, *o.c.*, dl. II, nr. 86 (Arnulf II: nr. 86/19) is al te afhankelijk van G. DE LIEDEKERKE, *Histoire de la maison de Gavre et de Liedekerke*, Brussel, 1957, waarin weinig kritisch is gewerkt; ook R. DE LIEDEKERKE, *La maison de Gavre et de Liedekerke*, s.l., 1961-1969, 2 dln., is vaak onnauwkeurig.

¹⁹ SACKUR (ed.), *Annales*, p. 284 e.v..

²⁰ LUYKX, *Johanna*, p. 153-156; WARLOP, *o.c.*, dl. II, nr. 166/17.

teerde oorkonde verleend door de gardiaan der Gentse minderbroeders is er al een eerste bewijs van ²¹: in dit stuk verklaart de kloosteroverste „*ex relatio fratris Ar(nulphi) quondam dicti de Materna*”, en van de jachtmeester Ympinus vernomen te hebben dat de graaf van Henegouwen ongeveer 40 jaar eerder aan Raas (IV) van Gavere, vader van deze „*frater Ar(nulphus)*”, de toelating gaf om jaarlijks vier herten te jagen in het woud van Brocqueroie, en dat diens zoon Raas V eveneens van dit recht genoot. Beide getuigen beweerden herhaaldelijk bij dergelijke jachtpartijen aanwezig geweest te zijn. Afhankelijk van de identificatie van deze „graaf van Henegouwen” met Boudewijn V, Boudewijn VI (= Boudewijn IX van Vlaanderen) of Ferrand, en rekening houdend met de periodes van regentschap in het graafschap, de afwezigheid van graaf Ferrand tussen 1214 en 1227, en tenslotte ook met de biografische gegevens betreffende Raas IV en Raas V, kan deze oorkonde tussen ca. 1221 en 1242 of tussen ca. 1252 en 54 gedateerd worden ²². Arnulf II, voor het eerst genoemd in 1190 en vanaf 1226 de titel van „heer van Mater” dragend, was anderzijds in augustus 1247 zeker nog leek ²³. In oktober 1249 vinden we zijn zoon Arnulf III als „heer van Mater” vermeld bij de bevestiging van een donatie die door zijn vader aan de abdij van Ename was verleend ²⁴. Dit hoeft niet noodzakelijk te betekenen dat Arnulf II vóór oktober 1249 overleed, zoals E. Warlop ²⁵ veronderstelt; men notere trouwens de afwezigheid in dit stuk van een formule als „*bone memorie*”. Veel waarschijnlijker is het, dat Arnulf II tussen augustus 1247 en oktober 1249 in het (Gentse) franciscanenklooster trad; in dit geval

²¹ A.R.A., Oorkonden van de graven van Vlaanderen, 1ste reeks, nr. 2293, ed. T. DE LIMBURG-STIRUM, *Les bouteillers héréditaires de Flandre, Preuves*, Brugge, s.a., p. 27-28, nr. XXVI.

²² Zie E.I. STRUBBE, L. VOET, *De Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, Amsterdam, 1960, p. 366 en 394-395; WARLOP, o.c., dl. II, nr. 86/11 en 18.

²³ Zie respectievelijk DE LIMBURG-STIRUM, *Les bouteillers*, p. 6-7, nr. IV; CH. PIOT, *Cartulaire de l'abbaye d'Ename*, Brugge, 1881, p. 122, nr. 153 en R.A.G., de Saint-Genois, nr. 68; een afbeelding van zijn zegel, met omschrift „S. AR. DE GAVERA DOMINUS DE MATERNE” is te vinden in DE LIEDEKERKE, *Histoire de la maison de Gavre et de Liedekerke*, p. 102-103.

²⁴ PIOT, o.c., p. 260, nr. 290.

²⁵ *De Vlaamse adel*, dl. II, nr. 86/19.

kan de hoger genoemde oorkonde van de Gentse gardiaan in ca. 1252-1254 gesitueerd worden. Arnulf II moet in die tijd zo'n 70 jaar oud geweest zijn en stierf wellicht niet lang erna. Als bewijs van de bijzondere waarde die de Gentse franciscanen aan zijn nagedachtenis hechtten, stond zijn naam als eerste van alle in het Gentse necrologium genoteerd, op 1 januari : „*Obiit frater Arnulphus, quondam generosus dominus de Scornaco et Materne et miles valentissimus, qui distributis pro amore Dei omnibus suis bonis, tandem et ipse minor effectus, locum fratribus quem modo inhabitant minores Gandenses, donavit. Jacet in choro ante venerabile sacramentum*”²⁶. Ook hier stelt men dat Arnulf II zijn leven als franciscaan beëindigde (*frater...*, *tandem...*). Hoewel de formulering (*modo inhabitant...*) een oude redactie, kort na Arnulfs dood laat vermoeden, bevat de nota ook een fout : voor zover bekend was Arnulf II nooit heer van Schorisse, een titel die zijn zoon Arnulf III wel zou dragen. Dat deze laatste óók franciscaan werd, zoals de *anonymus* van Valencijn meent te weten, is dan weer zeer onwaarschijnlijk²⁷. In ieder geval lijken de notitie in het necrologium en de passage in het Valencijns verhaal niet van elkaar afhankelijk.

Hoe moeten we nu de rol van Arnulf II evalueren ? Volgens het stichtingsverhaal van Valencijn stond hij zijn huis bij de Ketelpoort af (over het bijbehorend land vernemen we niets) en liet hij er een klooster bouwen, waarvan de eerste steen door gravin Johanna werd gelegd²⁸. Zijn necrologische notitie impliceert dat ook het land waarop het klooster werd opgetrokken, uit zijn patrimonium afkomstig was. Dit alles is vrij ongeloofwaardig. Het is niet erg waarschijnlijk dat een edelman in deze periode een stuk land in het oude Gentse *portus* zou hebben bezeten, onder welke voorwaarden ook. Zelfs een adellijke woonst *intra muros* is in de vroege XIIIde eeuw eerder ongewoon. Misschien kunnen we hier de hypothese van G. Des

²⁶ LIPPENS, *Les frères mineurs*, p. 225. De datum „1 januari” heeft waarschijnlijk weinig te maken met de reële sterfdag, zoals Warlop, *l.c.*, geloofde, zie Lippens, p. 221.

²⁷ WARLOP, *o.c.*, nr. 86/32 ; DE LIEDEKERKE, *o.c.*, p. 190 e.v. ; SACKUR (ed.), *Annales*, p. 289.

²⁸ *O.c.*, p. 288 en 297.

Marez in herinnering brengen, als zou een groot deel van de zuidelijke strook van het *portus* gemeen bezit geweest zijn en met uitzondering van de Kouter als bouwgrond vercijsd ²⁹. We weten met zekerheid dat het terrein voor de minderbroederskerk, later ingenomen door het kloosterkerkhof, tussen 1252 en 1282 door de stadsschepenen in vrije eigendom aan het klooster werd afgestaan ³⁰. Het is billijk te veronderstellen dat de broeders hun tweede vestigingsplaats van het stadsbestuur hebben gekocht en dat Arnulf II als financier van de transactie is opgetreden.

We hebben minder problemen met het vaststellen van de chronologie van de kloostertransfer. Volgens de *anonymus* van Valencijs gebeurde die ongeveer gelijktijdig met de kloostertransfer te Valencijs, die ongetwijfeld in 1226 of kort erna plaatsvond ³¹. Deze datering wordt bevestigd door een oorkonde van bisschop Walter II van Doornik, uit 19 april 1226-11 april 1227, bewaard in het archief van de Gentse Sint-Pietersabdij ³². In dit stuk verleende de bisschop, met instemming van de abt van Sint-Pieters, aan de Gentse franciscanen een vergunning om de erediensten te vieren in hun klooster op voorwaarde dat ze de offeranden en aalmoezen, tijdens de mis ontvangen, integraal aan de parochiepastoor en aan de abt van Sint-Pieters zouden afstaan. Uit deze oorkonde blijkt dat de broeders zich op dat ogenblik niet langer in het patronaatsgebied van de Sint-Baafsabdij bevonden (waartoe de parochies van Sint-Maartens-Ekkerghem en Sint-Michiels behoorden) maar in dat van de Sint-Pietersabdij, met andere woorden in het

²⁹ *Etude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen Age et spécialement en Flandre*, Gent, 1898, p. 125-130.

³⁰ Amortisatieoorkonde van graaf Gwijde ter bevestiging van een oudere, gelijkaardige akte door hemzelf verleend: S.A.G., Reeks 93, nr. 37 („Register NN”), fol. 377v°-378v° (25 oktober 1282) ed. CH. L. DIERICX, *Mémoires sur la ville de Gand*, Gent, 1814-1815, dl. II, p. 254, noot 1. Misschien is er een verband met R.A.G., Sint-Pietersabdij, oorkonde op datum juli 1255 (niet in V.L.), waarin sprake is van de vergroting van de franciscanenkerk. In dat geval is ook de datering van de eerste (verloren) amortisatieakte bij DIERICX, *l.c.* („vers 1256”), begrijpelijk.

³¹ SACKUR (ed.), *Annales*, p. 291-292; vergelijk S.B.K., Hs. 356, dl. II, 1, fol. 9bis v°.

³² R.A.G., Sint-Pietersabdij, oorkonde op datum (V.L. 484), ed. Miraeus, *Opera*, dl. III, p. 678.

nieuwe klooster *intra muros* ³³. Tot nog toe meende men dat deze oorkonde verband hield met de eerste franciscanenvestiging bij Gent ³⁴, die, zoals gezegd, gewoonlijk op de Poortaker werd gesitueerd. De zoëven geschetste aspecten van de kerkelijke indeling te Gent tonen aan dat die veronderstelling onjuist moet zijn. De transfer werd meestal omstreeks het midden van de XIIIde eeuw gesitueerd, in of na 1241 ³⁵. Er kan volgens ons niet aan getwijfeld worden, dat de broeders al in 1226-1227 naar een klooster *intra muros* verhuisden.

f. *aanvullende literatuur* :

Uitvoerige bibliografie in S. VAN RUYSEVELT, *De franciscaanse kerken... IV. Gent*, in : „Franciscana”, 24, 1969, p. 123-127 en J. BAETENS, *Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon*, 27. *Gent, ibidem*, 39, 1984, p. 115-117. Toe te voegen : MOORMAN, *Houses*, p. 200 ; M. BOONE *et al.*, *Pieter IV Adornes (1460 - ca. 1496) : een Brugs patriciër in Gent*, in : „H.M.G.O.G.”, n.r., 39, 1985, p. 123-147 en J. DE RIDDER, *Pieter van Gent alias Pedro de Gante (1480?-1572)*, *ibidem*, p. 149-172.

³³ Voor de verdeling van de patronaatsgebieden te Gent, tussen de Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdij, zie G. DE CLERCQ, *De kerkelijke instellingen te Gent in verband met de oudste stedelijke geschiedenis*, in : „Nederlandsche Historiebladen”, 2, 1939, p. 117-135 en A. VERHULST, *Leie en Schelde als grens in het portus te Gent tijdens de Xde eeuw*, in : „Feestbundel voor Maurits Gysseling”, W.J.J. PIJNENBURG *et al.* (eds.), Leuven, 1984, p. 407-419.

³⁴ DE POTTER, *Gent*, dl. IV, p. 222-224 ; LIPPENS, *o.c.*, p. 51 ; E. DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, dl. III, Brussel, 1945, p. 485-486 ; DE CLERCQ, *Bisschop Walter van Marvis en de eerste minderbroederskloosters*, p. 13-15 ; Van Ruysevelt, *o.c.*, p. 129 en BAETENS, *o.c.*, p. 98-99 ; H. COENEN, *De Bedelorden te Gent vanaf hun aankomst tot 1453, vooral wat betreft de Verhouding tot de Stad en haar bevolking*, Gent, 1943 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling, onder de leiding van Prof. H. Van Werveke), p. 27 had al gewezen op die anomalie.

³⁵ Zie BAETENS, *o.c.*, p. 99.

2.2. RIJSEL

Provincia Francia, custodia Flandrensis, daarna (zeker in 1253) *custodia Atrebatensis*¹.

A. eerste vestiging :

a. *stichtingsdatum* :

1226-1227.

b. *stichter* :

Walter II van Marvis, bisschop van Doornik.

c. *grondeigenaar* :

Sint-Pieterskapittel van Rijsel.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- Sint-Mauritiusparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : onbekend.

e. *argumentatie* :

Tussen 19 april 1226 en 11 april 1227 werd door bisschop Walter II van Doornik enerzijds, het Sint-Pieterskapittel van Rijsel anderzijds, een regeling getroffen voor de vestiging der minderbroeders te Rijsel, op een *mansus* van het kapittel. Als vergoeding voor het verheffingsgeld dat het kapittel door de stichting van een franciscanenklooster zou ontberen, verdubbelde de bisschop de jaarlijkse cijns voor de *mansus* ; deze cijns zou voortaan betaald worden door het Sint-Salvatorshospitaal van Rijsel, dat de bisschop van een gelijkwaardig inkomen zou verzekeren². Het is natuurlijk niet onmogelijk dat bij het sluiten van deze overeenkomst al een franciscanenklooster gevestigd was, maar het lijkt ons logischer de stichting gelijktijdig met, of kort na dit akkoord te situeren.

¹ Vergelijk B.M.R., Hs. 274, fol. 253r°-v° (1232-1233), zie lager, noot 4), A.M.R., 178 stuk 3824 (september 1253) en EUBEL, *Bullarium Franciscanum*, dl. V, p. 581.

² A.D.N., Archives hospitalières de Lille, VI H 1, stuk 1, ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 191, nr. CCXIII (naar een afschrift uit de XIIIde eeuw, B.M.R., Hs. 274, fol. 253r°).

Een latere oorkonde betreffende het begrafenisrecht bij de franciscanen, te dateren tussen 11 april 1232 en 2 april 1233, verschaft enkele inlichtingen over de ligging van dit klooster: „*in fundo et personatu (decani et capituli Insulensis), in loco de Dierenau*”³. Het klooster is op dat moment onderworpen aan de controle van de „*custos fratrum minorum in Flandria*”, een zekere broeder Rogier⁴.

B. tweede vestiging :

a. *datum van de kloostertransfer :*

1250.

b. *dotator :*

Onbekend.

c. *grondeigenaar :*

Margareta, gravin van Vlaanderen.

d. *ligging :*

- *intra muros*.
- Sint-Stefanusparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 150 m (Kortrijkse poort), stadsplein 200 m (Markt), parochiekerk 250 m, grafelijke residentie 200 m (Zaal), schepenhuis 200 m.

e. *argumentatie :*

De onderhandelingen met het Sint-Pieterskapittel over de vestiging van een nieuw franciscanenklooster in de Sint-Stefanusparochie waren in februari 1250 voltooid⁵; de over-

³ Oorkonde van W(illem), deken, en het kapittel van Sint-Pieters, B.M.R., Hs. 274, fol. 253r°, ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 210, nr. CCXL. MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 679, geeft deze oorkonde uit met als datum „mei 1232”, „*ex archivis capituli*”, maar alle ons bekende afschriften dragen alleen het jaartal 1232 (o.st.).

⁴ B.M.R., Hs. 274, fol. 253r°-v°, ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 210-211, nr. CCXLI.

⁵ B.M.R., Hs. 274, fol. 253v°-254r°, ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 332-334, nr. CCCXXVIII, bevestigd door broeder G(odfried), provinciaal van de Franse provincie (zelfde datum), zelfde handschrift, fol. 254r°-255r°, analyse bij HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 334, nr. CCCXXIX).

eenkomst werd in april van hetzelfde jaar bekrachtigd door Walter II, bisschop van Doornik⁶. De eigenlijke transfer volgde vermoedelijk kort erna. Gravin Margareta stelde op 21 augustus 1250 het nieuwe klooster vrij van *tallia* en andere belastingen⁷. Er zijn ook sterke aanwijzingen dat de franciscanen hun nieuwe vestigingsplaats door aankoop of schenking uit de handen van de grafelijke familie ontvingen⁸. Tenminste twee personen hielden in deze periode van gravin Margareta en graaf Gwijde een renteleen gevestigd op het land dat door dit klooster werd ingenomen: een rente van 1 1/2 mark zilver en 32 s. par., drukkend op een deel van het kloosterareaal en door Isabella van l'Epinoy in leen gehouden van gravin Margareta, werd tussen februari 1250 en juli 1263 door de franciscanen afgekocht, met de vereiste instemming door de vorstin⁹; voor hun kloostertuin waren de broeders een rente van 5/8 mark zil-

⁶ B.M.R., Hs. 205, fol. 97r°-98r° en Hs. 274, fol. 255r°-256r°, ed. (naar dit laatste handschrift) MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 679-680, analyse bij HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 339, nr. CCCCXXXV.

⁷ Afschrift XVIIde eeuw in S.B.K., Hs. 356, dl. II, 1, fol. 21v°, ed. (naar het origineel?) I. BUZELINUS, *Gallo-Flandria sacra et profana*, Dowaai, 1625, p. 416. Voor F. GONZAGA, *De origine Seraphicae Religionis Franciscanae...*, Rome, 1587, p. 1070 en L. WADDING, *Annales Minorum*, 3de uitg. dl. III, Quaracchi, 1931, p. 249, die niet op de hoogte waren van het bestaan van oudere documenten over het Rijksel franciscanenklooster, was dit de stichtingsoorkonde. Die opvatting treft men ook aan bij A. DE SÉRENT, *Géographie de la province de France, 1217-1792*, in: „F.F.”, 1, 1912, p. 125.

⁸ Over het grafelijke grondbezit te Rijsel, vooral in het noorden van de stad: A. DERVILLE, *Le problème des origines de Lille*, in: „Economies et sociétés au Moyen Age. Mélanges offerts à Edouard Perroy” (= „Publications de la Sorbonne, Série Etudes”, 5), Parijs, 1973, p. 71-72 en L. TRENARD (o.l.v.), *Histoire d'une métropole. Lille, Roubaix, Tourcoing*, Toulouse, 1977, p. 73.

⁹ A.D.N., 87 H 4, stuk 5 (ongedateerde minuut). De datering kan afgeleid worden uit de vermelding van Jacob, baljuw van Rijsel, geattesteerd in de jaren 1253-1262 (HAUTCOEUR, *Flines*, dl. I, p. 92-93, nr. CIII en A.D.N., B 1528, stuk 1294) en van wie de voorganger en opvolger respectievelijk tot februari 1250 en vanaf juli 1263 in de bronnen voorkomen (H. NOWÉ, *Les baillis comtaux de Flandre des origines à la fin du XIVe siècle*, „Académie royale de Belgique, Classe des Lettres, Mémoires in -8°”, 25, Brussel, 1928, p. 405). Vermits Margareta in deze oorkonde „*comtesse de Flandre et de Haynaut*” wordt genoemd, komt de periode december 1253 - 25 september 1256 (toen was het graafschap Henegouwen immers in de handen van Karel van Anjou, zie CH. DUVIVIER, *La Querelle des d'Avesnes et des Dampierre jusqu'à la mort de Jean d'Avesnes*, Brussel, 1894, dl. I, p. 239 en 273) voor de datering niet in aanmerking.

ver verschuldigd aan Michael van Auchy, die ze tot juni 1275 van graaf Gwijde in leen hield, waarna ze door de gravin werd gekocht en aan het dominicanessenklooster van Rijsel werd geschonken ¹⁰. Voor een woning die op het bewuste terrein was gebouwd en plaats maakte voor het klooster, betaalden de franciscanen tot november 1257 jaarlijks $3/4$ mark $1/2$ ons zilver en 2 kapoenen aan Catharina *de Clawete*, non in de cisterciënzerinnenabdij van Marquette ¹¹. Een aangrenzend stuk land dat in september 1253 werd verworven, was stadseigendom ¹².

f. *aanvullende literatuur* :

NN., *Le couvent des Récollets*, in : „Souvenirs religieux de Lille”, 6, 1892, p. 31-40 ; DECLERCK, *Bisschop Walter van Marvis en de eerste minderbroederskloosters*, p. 16-18 ; EMERY, *Catalogue*, p. 97 ; MOORMAN, *Houses*, p. 264.

¹⁰ A.R.A., Kerkelijke archieven, nr. 16741 bis, p. 23-25. De rente maakte deel uit van een groter pakket van inkomsten dat Michael van graaf Gwijde in leen hield, zie A.D.N., 130 H 7, stuk 65 ; deze Michael moet waarschijnlijk geïdentificeerd worden met Michael van Auchy, heer van Le Maisnil, van wie een testament uit 1288 bekend is (A.D.N., B 447, stuk 2975) waarin aan de minderbroeders van Rijsel 100 s. tourn. werden vermaakt (vergelijk WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. I, p. 360 en 392).

¹¹ De rente werd hun toen door de abdis van Marquette kwijtgescholden, wellicht tegen een afkoopsom : S.B.K., Hs. 356, dl. II, 1, fol. 21v° (afschrift XVIIIe eeuw ; Franse vertaling uit de XVIIIe eeuw in Hs. 354, dl. II, p. 22, ed. J. GOYENS, *Des couvents de l'un et l'autre sexe qui composent la Province de Saint-André*, in : „F.F.”, 4, 1921, p. 139-140).

¹² A.M.R., 178, stukken 3824 en 3825, ed. E. BRUN-LAVAINNE, *Roisin. Francises, lois et coutumes de la ville de Lille*, Rijsel, Parijs, 1842, p. 270-272.

2.3. BRUGGE

Provincia Francia, custodia Flandrensis ¹.

A. eerste vestiging :

a. *stichtingsdatum* :

1227-1233.

b. *stichter* :

Hendrik Ram.

c. *grondeigenaar* :

Graaf Ferrand en gravin Johanna van Vlaanderen.

d. *ligging* :

- *extra muros*.

- Onze-Lieve-Vrouweparochie.

- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 350 m (Vlamingpoort), stadsplein 700 m (Markt), parochiekerk 1100 m, grafelijke residentie 700 m (Love), schepenhuis 800 m („Oud schepenhuis”).

e. *argumentatie* :

Zie onder B.

B. tweede vestiging :

a. *datum van de kloostertransfer* :

1246.

b. *dotator* :

Ruil.

c. *grondeigenaar* :

De stad.

d. *ligging* :

- *extra muros*.

- Onze-Lieve-Vrouweparochie.

¹ EUBEL, *Bullarium franciscanum*, dl. V, p. 581.

- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 250 m (zuidelijke toegangsweg tot de Burg, met stadspoortfunctie), stadsplein 300 m (Burg), parochiekerk 500 m, grafelijke residentie 300 m (Love), schepenhuis 350 m („Oud schepenhuis”, eventueel de Halle²).

e. *argumentatie* :

Het grootste probleem rond de eerste franciscanenvestiging te Brugge wordt gevormd door de datering. Vrijwel alle andere vragen kunnen opgelost worden aan de hand van de bewaarde documentatie over de transfer van het klooster in 1246 naar een tweede vestigingsplaats, die tegen de eerste werd geruild.

In maart 1246 dankte Walter II, bisschop van Doornik, de schepenen en gemeente van Brugge, omdat ze zich bereid hadden verklaard om aan de franciscanen, die tot dan in de nabijheid van de stad verbleven op een grafelijk leen hun verstrekt door de overleden Hendrik Ram, een „beter geschikt” terrein te bezorgen. De bisschop trad op als eigenaar van het site dat, vermoedelijk om de franciscaanse regels inzake conventueel bezit te eerbiedigen, door hem werd beheerd. Hij oorkondde tevens dat de ruil met de nieuwe vestigingsplaats zijn goedkeuring wegdroeg, op voorwaarde dat het oude terrein, met kerk en kerkhof, niet voor profane doeleinden zou gebruikt worden³. Nog dezelfde maand formuleerde gravin Margareta als vorstin haar instemming met de geplande ruil, waarbij zij in herinnering bracht dat haar zuster Johanna, in 1244 overleden, reeds de wens had geuit de Brugse franciscanen aan een betere

² Welke precies de functie was van het „Oud Schepenhuis”, gelegen aan de huidige Oude Burg, is niet met zekerheid te zeggen. Men veronderstelt dat het als centrum van de stedelijke administratie en rechtspraak in gebruik was tot de bouw van de Halle, omstreeks het midden van de XIIIde eeuw : J.A. VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, Tielt, Bussum, 1982, p. 262 en 317.

³ P.A.F., Oorkonden, III, Brugge, nr. 1, ed. MIRAEUS, *Opera*, dl. IV, p. 552 en LUYKX, *Johanna*, p. 615-616, nr. LXXXII, geïnsereerd in de bekrachtiging door Innocentius IV, „*Religionis vestre*”, 16 mei 1247, zelfde fonds, nr. 2, ed. LUYKX, *Johanna*, p. 616-617 (met foutieve datum) en ook in een meer uitgebreide expeditie van dit privilege (zie noot 5), daterend van 5 juli 1247, zelfde fonds, nr. 4, ed. J.H. SBARALEA, *Bullarium Franciscanum*, dl. I, Rome, 1759, p. 467, nr. 216 (HEYSSE, *Regesta*, nr. 14).

vestigingsplaats te helpen ⁴. Eveneens in maart 1246 stonden de schepenen van Brugge, in overleg met de gezworenen en andere „*probi viri*” van de gemeente, „*ad usum fratrum*” een deel van een stedelijke weide af, Braamberg genoemd, ter grootte van 4 1/4 gemet, naast de woonst van *G(ervasius)* Tobbin, in ruil voor het oude franciscanensite dat, inclusief het kerkhof, 4 1/2 gemet omvatte ⁵.

Uit de drie geanalyseerde documenten, die elkaar aanvullen, kunnen we daarenboven de volgende gegevens puren: Hendrik Rams leen lag buiten de stad, naast een boomgaard van de „*domina de Domo*”. Met deze vrouwe van „Huise” (of van „Huus”) werd waarschijnlijk Helswinde bedoeld, weduwe van de kort voor 1246 overleden Walter I van Gistel ⁶. Het ligt voor de hand dit goed te situeren in of nabij het zogenaamde Gistelhof, een woning met land dat aan de heren van Gistel toebehoorde, later aan de Brugse augustijnen-eremieten werd afgestaan en tot op heden voortleeft in enkele Brugse straatnamen ten noorden van de oude binnenstad, in de Sint-Gilliswijk ⁷. In de nabijheid van het Gistelhof stichtte Filips Ram, een zoon van Hendrik, in 1241 trouwens de Sint-Gilliskapel, gelegen in de heerlijkheid van „het Praatse”. Deze kapel fungeerde in de XIIIde eeuw als hulpkerk voor de clerus van de Onze-Lieve-Vrouweparochie en werd in 1311 een

⁴ Geïnsereerd in een vidimus door bisschop Walter II van Doornik, van juli 1246, zelfde fonds, nr. 5, ed. DECLERCK, *Bisschop Walter van Marvis en de eerste minderbroederskloosters*, p. 23-4.

⁵ Zelfde fonds, nr. 3, ed. MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 551-552 en LUYKX, *Johanna*, p. 614-615, nr. LXXXI (verbeter in deze uitgave, p. 615, regel 11: *et hoc predicto cambio tot et hoc facto cambio*, en regel 29: *id ipsum similiter confirmandi tot id ipsum similiter confirmantis*), geïnsereerd in de bekrachtiging door Innocentius IV van 5 juli 1247 (zie noot 3). Deze overeenkomst werd eveneens goedgekeurd (zonder overname van de tekst) door de pauselijke legaat Odo, titelbisschop van Tusculanum, op 2 april 1247 (vidimus van Robert de Cressonsacq, bisschop van Beauvais, 6 april 1247), zelfde fonds, nr. 6.

⁶ WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. II, nr. 115/15 en 91/11. Walter I van Gistel was zeker overleden in 1247, zie een oorkonde van januari 1247 ed. J. NOTERDAEME, *Jacob van Maerlant en het „Leven van de H. Clara”*, in: „H.S.E.B.”, 95, 1958, p. 112-113, nr. I.

⁷ Zie A. DUCLOS, *Bruges. Histoire et souvenirs*, Brugge, 1910, p. 514, 527, 549 en VAN HOUTTE, *Geschiedenis*, p. 235; ook *infra*, p. 99-104.

parochiekerk⁸. Men kan dus zonder al te veel risico's het areaal dat door de eerste franciscanenvestiging werd ingenomen zowel in de nabijheid van het Gistelhof als van de Sint-Gilliskerk (met kerkhof) situeren. De ruimte tussen de huidige Annunciatenstraat en Noord Gistelhof komt ervoor in aanmerking en is zo'n 2 1/2 ha groot, dus iets meer dan de 4 1/2 gemet vermeld in de akten van maart 1246⁹. Ondanks de bisschoppelijke eisen moet dit land na de ruil toch voor seculier gebruik zijn aangewend, aangezien tenminste vanaf 1288 een *frerenacker* of *ager quondam fratrum minorum* bekend is, waar scheerramen stonden opgesteld. Het maakte deel uit van het stedelijk patrimonium en stemde ongeveer overeen met het hoger omschreven gebied¹⁰. De huidige Lange- en Korte Raamstraat herinneren nog aan de oude functie van het terrein. In dezelfde buurt lag weliswaar nog het eksterbroedersklooster, maar noch topografisch noch chronologisch sluit de vestiging der eksterbroeders aan bij die van de franciscanen: het eksterbroedersklooster lag waarschijnlijk meer oostwaarts, en kan slechts zo'n twintig jaar na het vertrek van de franciscanen tot stand gekomen zijn¹¹.

Hendrik Ram hield dit land van graaf Ferrand en gravin Johanna in leen, zo leren we. Volgens de gebruikelijke leenrechtelijke procedure restitueerde hij, met het oog op zijn gift, het leen aan de graaf en gravin, die het buiten leenverband stelden en overmaakten aan de franciscanen, in dit geval vertegenwoordigd door bisschop Walter. Is het mogelijk om deze donatie, waarvan de zoëven beschreven fazen in de akten van 1246 expliciet beschreven staan, ook te dateren?

⁸ E. REMBRY, *De bekende Pastors van Sint-Gillis te Brugge (1311-1896)*, Brugge, 1890-1896, p. I-II (met in noot 2, gegevens over de familie Ram).

⁹ Volgens H. DE SCHRJVER, *De oude landmaten in Vlaanderen*, Gent, 1942, p. 21, stemt het Brugse bunder (= 3 gemet) overeen met 1 ha 32 a 71 ca, zodat 4 1/2 gemet = 1 ha 99 a.

¹⁰ C. WYFFELS, J. DE SMET, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319), eerste deel (1280-1302)*, Brugge, 1965-1971, dl. II, s.v. *Freren Acker* (lees voor *Ridderstraat: Biddersstraat*). Men vindt enkele XIVde-eeuwse vermeldingen terug in S.A.B., Reeks 216, 1303-1304, dl. III, fol. 59v° en J. DE SMET, *De Brugsche straatnamen in 1399, in het cijnsboek van den disch der Brugsche O.l. Vrouwekerk*, in: „Feestbundel H.J. Van de Wijer”, Leuven, 1944, dl. I, p. 357, nr. 198.

¹¹ Zie *infra*, p. 120-122.

In ieder geval had ze vóór 1242 plaats, vermits het klooster in een testament van 25 februari 1242 in de Sint-Gilliswijk wordtesignaleerd¹². Hendrik Ram is een vrij bekende figuur. In 1228 was hij schepen en burgemeester van Brugge¹³, in 1231 werd hij samen met de hoger genoemde Gervasius Tobbin als leenman van de Vlaamse graaf vermeld; met Egidius van Bredene en dezelfde Gervasius Tobbin was hij tussen 1228 en 1234 als bedijkingsondernemer actief¹⁴ zoals ook de Ramspolder ten noordoosten van Brugge, bekend sinds de XIIIde eeuw, kan getuigen¹⁵. Waarschijnlijk woonde hij in de Sint-Gilliswijk, waar nog in 1288 een *vicus Henrici Rams* was gelegen¹⁶. Hij overleed tussen maart 1235 en maart 1246¹⁷. Aangezien deze data onvoldoende houvast bieden, moeten we ons tevreden stellen met de *termini* van de gezamenlijke regering van graaf Ferrand en gravin Johanna, namelijk tussen 1227 en 1233¹⁸. De *terminus ad quem* wordt bevestigd door een

¹² R.A.B., Onze-Lieve-Vrouwekerk, oorkonde nr. 267 (gift bij testament aan de Brugse franciscanen, nagelaten in de handen van de kapelaan van de Sint-Gilliskapel).

¹³ I.L.A. DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux Archives de la ville d'Ypres (1101-XVIe siècle)*, Brugge, 1853-1868, dl. I, p. 39, nr. XLII; S.A.B., Reeks 421, dossier 1297-1537, nr. 1, fol. 15r°-18v°.

¹⁴ E.I. STRUBBE, *Egidius van Breedene (11...-1270), grafelijk ambtenaar en stichter van de abdij Spermalie. Bijdrage tot de geschiedenis van het grafelijk bestuur en van de Cistercienser Orde in het dertiende eeuwse Vlaanderen*, „Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte”, 95, Brugge, 1942, p. 285-286, nr. III B 12 (zie ook *ibidem*, p. 72-74).

¹⁵ A. VERHULST, *Middeleeuwse inpolderingen en bedijkingen van het Zwin*, in: „Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies”, 28, 1959, p. 21-57, in het bijzonder p. 26 en 38.

¹⁶ WYFFELS, DE SMET, *Rekeningen*, dl. I, 1, p. 162. De stelling van DE SMET, *De Brugsche straatnamen*, p. 357, nr. 197, dat de namen „Lange” en „Korte Raamstraat” van deze *vicus Henrici Rams* zouden afgeleid zijn, is moeilijk te verdedigen, zie DUCLOS, *Bruges*, p. 533.

¹⁷ B.A.B., S 718, fol. 255v°-256v° (kapelanijsstichting in de Sint-Salvatorskerk); in de hoger genoemde akten van maart 1246 wordt hij „*pie memorie... quondam oppidanus*” genoemd (zie noot 3 voor de bronnenreferenties).

¹⁸ De periode vóór de gevangenschap van Ferrand te Parijs komt natuurlijk niet in aanmerking, omdat de franciscanen pas in 1217 ten noorden van de Alpen gingen missioneren, zie MOORMAN, *History*, p. 65-67.

nu verdwenen, maar in de XVIIde en XVIIIde eeuw nog geattesteerd necrologium van het klooster, waarvan de oudste notities kennelijk tot het jaar 1233 opklommen ¹⁹.

Franciscaanse historici, nagevolgd door de Brugse vorsers, dateerden de stichting gewoonlijk „voor de dood van Franciscus”, dat wil zeggen voor 1226 ²⁰. Dit is niet meer dan een cliché, dat door vele kroniekschrijvers van de orde werd gebruikt telkens als over een „vroeger” stichting geen bronnen bewaard waren ²¹. Eén historicus was nochtans expliciet. Pater S. Dirks, auteur van een literaire geschiedenis van de „Belgische” provincie van de franciscanen ²², beweerde in 1878 over onomstotelijke bewijzen te beschikken om de stichting in 1221 te dateren ²³, welke stelling onder andere via het werk van Th. Luykx bijval genoot ²⁴. Welke waren nu die bewijzen? Dirks deelde mee dat hij in het archief van het franciscanenklooster van Sint-Truiden een originele oorkonde had gezien, waarin gravin Johanna de overeenkomst, die tussen Hendrik „de Ram” (sic) en de minderbroeders was gesloten, goedkeurde. Hij vermeldde dat het stuk gedateerd was in 1221, maar meende toch dat het klooster pas in 1225 was voltooid. Th. Luykx hechtte geloof aan deze uitspraak en veronderstelde dat

¹⁹ Zie P.A.F., III. Conv. Brug., fasc. 2, nr. 2, p. 30 en SIMONS, *Stad*, p. 18.

²⁰ GONZAGA, *De origine*, p. 184; P.A.F., Mc.Co.Fl. 11, dl. I, p. 12, ed. CL. SCHMITT, *La chronique de la fondation de la Province S. Joseph des Récollets dans le Comté de Flandre (1627-1664)*, in: „A.F.H.”, 62, 1969, p. 267-356 en 579-628, vooral p. 299; P.A.F., Mc. Syntagmata 14, p. 43; S.A.B., Reeks 468, *Acta Diurna Defunctorum Fratrum Minorum Recollectorum in conventu nostro Brugensi ab anno 1247*, Schutblad, ed. A. HEYSSE, *Necrologium conventuum Brugensium Fratrum Minorum (1247-1807)*, „Analecta Franciscana”, 8, Quaracchi, 1917, p. 9; recenter: A. HOUBAERT, *Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden*, 12. Brugge, in: „Franciscana”, 32, 1977, p. 119-120.

²¹ Zie bijvoorbeeld GRATIEN DE PARIS, *Histoire de la fondation et de l'évolution de l'Ordre des frères Mineurs au XIIIe siècle*, 2de uitg., „Bibliotheca Seraphica Capuccina”, 29, Rome, 1982, p. 513-516.

²² *Histoire littéraire et bibliographique des Frères Mineurs de l'Observance de St. François en Belgique et dans les Pays-Bas*, Antwerpen, 1886.

²³ S. DIRKS, *Antiquités franciscaines*, in: „Le Messager de Saint François d'Assise”, 3, 1877-1878, p. 250-260, in het bijzonder p. 250-251.

²⁴ LUYKX, *Johanna*, p. 192-193; VAN RUYSEVELT, *o.c.*, p. 32-33; C. LIEVENS, *Franciscaans Brugge vroeger en nu*, Brugge, 1952, p. 8; DECLERCK, *o.c.*, p. 10 (met reserves).

het stuk „dat berustte op het Minderbroedersarchief te Sint-Truiden... sedert den brand van 10 mei (sic) 1940 aldaar verdwenen of zoekgeraakt”²⁵ was. In principe is het niet uitgesloten dat pater Dirks in de XIXde eeuw een Brugs document in het klooster van Sint-Truiden aantrof. Het oude provinciale archief van de orde, aan het einde van het Ancien Régime te Gent samengebracht, raakte na de restauratie der franciscanen in de Zuidelijke Nederlanden over verscheidene kloosters verspreid, en kon pas in het begin van de XXste eeuw opnieuw te Brussel gecentraliseerd worden. Of er op 11 mei 1940, toen het Limburgse klooster door brand werd vernield, nog archiefstukken aanwezig waren, mag nochtans betwijfeld worden²⁶: in 1931 schijnt de minderbroeder A. Heyse, die ook zelf studies over het Brugse klooster publiceerde, de laatste documenten van Sint-Truiden naar Brussel overgebracht te hebben²⁷. Bij de vernieling van het Brusselse klooster op 10 mei 1944 bleef het archief intact²⁸. Heeft deze oorkonde van gravin Johanna dan wel echt bestaan? Bij de kloostertransfer van 1246 wordt enkel gewag gemaakt van „*litteras confirmationis super datione prioris loci patentes et sigillatas sigillis pie memorie F(ernandi) quondam comitis et J(ohanne) quondam comitisse Flandrie et Hainonie, uxoris sue*”: deze oorkonde kon zeker niet uit 1221 dateren, omdat Ferrand op dat ogenblik als gevangene te Parijs verbleef, en werd trouwens volgens de ruilovereenkomst aan de Brugse schepenen overhandigd²⁹; allicht kwam ze in het stedelijk archief terecht dat, zoals bekend, in 1280 door brand verloren ging³⁰. In de XVIde eeuw, toen F. Gonzaga zijn informatie over het Brugse klooster en ar-

²⁵ LUYKX, *Johanna*, p. 192, noot 4 en p. 614, noot 1.

²⁶ H. OOMS, *Minderbroedersklooster te Sint-Truiden. De verbrande bibliotheek*, in: „Franciscana”, 38, 1983, p. 139-142.

²⁷ Rugnota op P.A.F., Oorkonden III, Brugge, nr. 2, aangebracht door de toenmalige archivaris H. Goyens. In zijn publikaties heeft A. Heyse de Brugse stichting enkel „ten tijde van Franciscus” gesitueerd, zie bijvoorbeeld HEYSSE, *Necrologium*, p. 9.

²⁸ L. CEYSENS, *Ons provinciearchief in oorlogstijd*, in: „Franciscana”, 36, 1981, p. 155-160.

²⁹ Zie de oorkondeesignaleerd in noot 5; LUYKX, *Johanna*, p. 240-262.

³⁰ L. GILLIODTS - VAN SEVEREN, *Coutumes de la ville de Bruges*, dl. I, Brussel, 1874, p. 271-273.

chief verzamelde (hij beschikte onder andere over een lijst van pauselijke bullen uit het kloosterarchief), was geen oorkonde van vóór 1246 bewaard ³¹. Noch de inventaris van het Brugse archief, van 1694, noch de uiterst nauwkeurige inventaris van het provinciaal archief, die omstreeks 1770 werd opgesteld, vermelden Johanna's oorkonde van 1221 ³². Geen enkele van de provinciekronieken uit de XVIIde-XVIIIde eeuw kent ze.

Uiteindelijk blijkt pater Dirks de enige te zijn die van deze oorkonde melding maakt. In het huidige provinciaal archief is wel nog een oorkonde van gravin Johanna aanwezig die 1221 als datum draagt, maar ze heeft niets met het Brugse klooster te maken : het is een bevestiging van een tiendegift aan de priorij (de latere benedictinessenabdij) van Vorst bij Brussel, verleend in de grafelijke raad, waarin onder andere Jan van Nesle, burggraaf van Brugge, Boudewijn, heer van Praat en Walter I, heer van Gistel, zetelden ³³. Heeft Dirks op grond van de aanwezigheid van dit „Brugse” gezelschap besloten dat het document het Brugse klooster aanbelangde ? Of werd hij beïnvloed door enkele oudere kroniekschrijvers die uit de bewaarde akten van 1246 een reconstructie van de kloosterstichting distilleerden, door hem dan „verfijnd” ? Zo trachtte St. De Neef (+ 1746) zijn informatie in het tijds kader van zijn *Tabula chronologica de conventibus fratrum minorum recollectorum* volgens de bekende jaarlijkse *Annales* - formule te organiseren, en vermeldde hij, aansluitend bij de „stichting van de *Ordo de Penitentia*” door Franciscus in 1221, de donatie van Hendrik Ram ter oprichting van het Brugse klooster „*circa eundem annum 1221*”. Uit de context kunnen we nochtans met zekerheid opmaken dat De Neef enkel de akten van 1246 kende en dat zijn datering slechts hypothetisch was ³⁴. Heeft Dirks zich door deze kroniek laten inspireren en wilde hij door zijn persoonlijke getuigenis een benaderende datering meer gewicht geven ?

De kloostertransfer van 1246 stelt minder problemen. Het terrein dat door het Brugse stadsbestuur werd afgestaan, lag op

³¹ GONZAGA, *De origine*, p. 984-985.

³² P.A.F., III. Conv. Brug., fasc. 2, nr. 2 ; P.A.F., Rz. 5, dl. II, p. 11-17.

³³ P.A.F., Oorkonden VII, op datum 1221, ed. LUYKX, *Johanna*, p. 548-549, nr. XVII.

³⁴ U.B.G., Hs. 485, p. 6.

de „Braamberg”, een weide buiten de stadswallen maar binnen het Brugse schependom („*quod pratum cum ambitu suo pertinet at jurisdictionem ville nostre*”) en in volle stadseigendom gehouden³⁵. Hoe en wanneer de stad in het bezit van deze weide kwam, is niet bekend. De Braambergwijk, die zich oorspronkelijk waarschijnlijk uitstreckte over een vrij grote oppervlakte ten zuiden van het XIIde-eeuwse stadsgebied, namelijk van de Steenhouwersdijk in het noorden tot de huidige Magdalenakerk in het zuiden, en tussen het Pandreitje in het westen en de Witte Leertouwersstraat in het oosten (met als eventuele grens de verdwenen Vuile Grippe), moet niettemin een vrij recente aanwinst geweest zijn, zoals ook het regelmatige stratenpatroon aantoont³⁶. Het is niet onmogelijk dat de Braambergweide zijn oorsprong vond in de gemene stadsgronden. Een akte van 28 juni 1358 vermeldt het bestaan van een „gemene tuin” en een „gemene vijver” van de stad, op de Braamberg, ten westen van het dominicanenklooster³⁷.

f. *aanvullende literatuur :*

Uitvoerige bibliografie in S. VAN RUYSEVELT, *De franciscaanse kerken... XI. Brugge*, in : „Franciscana”, 29, 1974, p. 29-32 en A. HOUBAERT, *Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon*, 12. Brugge, *ibidem*, 32, 1977, p. 119-127. Toe te voegen : MOORMAN, *Houses*, p. 91-94 ; R. STROHM, *Muzikaal en artistiek beschermheerschap in het Brugse Ghilde vanden Droghen Boome*, in : „Biekorf”, 83, 1983, p. 5-18 en W. SIMONS, *Aantekeningen bij de XIVde-eeuwse geschiedenis van de timmerliedenbroederschap in de Brugse franciscanenkerk*, in : „Het Brugs Ommeland”, 25, 1985, p. 155-160.

³⁵ Zie de oorkonde vermeld in noot 5. DECLERCK, *o.c.*, p. 10 meent ten onrechte dat het land voor de tweede vestiging door gravin Johanna werd afgestaan.

³⁶ J. DE SMET, *De vestiging van de vier Bedelorden te Brugge in de 13de eeuw*, in : „Biekorf”, 52, 1951, p. 233-237, in het bijzonder p. 234-235 (de datum 1243 is een drukfout) ; VAN HOUTTE, *Geschiedenis*, p. 59 ; dat de Vuile Grippe in ieder geval ten westen van het dominicanenklooster aan de Lange straat liep, wordt bewezen door R.A.B., Oud kerkarchief, nr. 410, fol. 12v°.

³⁷ C. VLEESCHOUWERS, *Het archief van de Abdij van Boudelo te Sinaai-Waas en te Gent. Deel II : Regesten der oorkonden*, Brussel, 1983, dl. II, p. 548, nr. 716.

2.4. DOORNIK

Provincia Francia, custodia Artesiensis ¹.

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1235.

b. *stichter* :

Bisschop Walter II van Doornik.

c. *grondeigenaar* :

Sint-Maartensabdij.

d. *ligging* :

- *extra muros*.

- Sint-Piatusparochie (na 1261 : Sint-Catharina).

- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 400 m (Sint-Piatuspoort), stadsplein 1000 m (Markt), parochiekerk 500 m, bisschoppelijke residentie 950 m, schepenhuis 800 m.

e. *argumentatie* :

Enkele indirecte inlichtingen over de stichting maken het mogelijk het initiatief ervan toe te schrijven aan bisschop Walter II van Doornik die, althans volgens zijn grafschrift, „*bonos pueros, moniales ac seniores fundat presbyteros, beguinas atque minores*” ². Zoals gewoonlijk bestaat er ook in dit geval twijfel over de datum van de stichting (1230, 1240, 1243 en zelfs 1270 werden geciteerd ³). We weten slechts met zeker-

¹ R.A.D., *Obituaires*, nr. 53, p. 346, ed. A. D'HERBOMEZ, *Chartes de l'abbaye de Saint-Martin de Tournai*, Brussel, 1898-1901, dl. II, p. 299, nr. 815 (oktober 1269); EUBEL, *Bullarium franciscanum*, dl. V, p. 581.

² A. DESCAMPS, *Notice sur Walter de Marvis, évêque de Tournay*, in : „Mémoires de la Société historique et littéraire de Tournai”, 1, 1853, p. 185.

³ GONZAGA, *De origine*, p. 1070-1071 („ca. 1270”); S.B.K., Hs. 356, dl. II, 1, fol. 35r°-v° („1243”); P.A.F., Mc. Syntagmata 12, p. 28 („1240”); A. BOZIÈRE, *Tournai ancien et moderne*, Doornik, 1864, p. 428 („1240”); DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, dl. III, p. 484 („1230 ou 1270”); P. ROLLAND, *Histoire de Tournai*, Doornik, 1956, p. 83-84 („1240”); S. VAN RUYSEVELT, *De franciscaanse kerken... XIV. Doornik*, in : „Franciscana”, 30, 1975, p. 98 („1230”) en J. PYCKE, *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai de la fin du XIe à la fin du XIIIe siècle. Son organisation, sa vie, ses mem-*

heid dat de broeders in april 1235 over een kapel beschikten : een akte van die datum, waarin de verkoop van een aanpalend stuk land door een inwoner van Doornik aan bisschop Walter werd vastgelegd, vermeldt dat uitdrukkelijk. Het nieuwe terrein zou door de bisschop gebruikt worden voor de uitbreiding van het kerkplein van de franciscanen ⁴. Enkele maanden later, in december 1235, regelde dezelfde bisschop de betaling aan de Sint-Maartensabdij van een grondcijs van 9 s. 3 d. (munt van Laon) 's jaars, verschuldigd voor de „*masura fratrum minorum*”, gesitueerd bij de oude Sint-Medarduskerk. Eerst had hij daarvoor een rente laten reserveren op inkomsten uit zijn molens, maar nu verkoos hij de op te brengen cijs te ruilen voor een gelijkwaardig deel in de renten die de Sint-Maartensabdij hem jaarlijks placht te betalen ⁵. Waarschijnlijk bestond het klooster toen al enige tijd, maar anderzijds schijnt de genoemde overeenkomst met de Sint-Maartensabdij verband te houden met de installatie van de broeders, waarvoor de abdij nog niet op een bevredigende wijze was vergoed. Indien we voor de datering van de vestiging van het klooster in de tijd willen opklimmen, moeten we er ook rekening mee houden, dat bisschop Walter, duidelijk de financier van deze stichting, van het voorjaar van 1232 tot augustus 1233 te Parijs en in het zuiden van Frankrijk verbleef ⁶. Een vaste *terminus a quo* leveren die bedenkingen echter niet op.

Talrijke teksten uit de volgende jaren bevestigen het bestaan van het klooster. Een Brugse oorkonde van 1 maart 1242 noemt

bres, „Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 6e série”, 30, Louvain-la-Neuve, Brussel, 1986, p. 49-50 („1240”). Geen enkele studie voert argumenten voor de datering aan.

⁴ Bergen, Rijksarchief, Fonds Léo Verriest, nr. 1, op datum (6-30 april 1235 n.st. ; afschrift van het begin van de XXste eeuw, naar een origineel in het Rijksarchief van Bergen, verloren in 1940).

⁵ R.A.D., Cartulaires, nr. 84, p. 43, ed. D'HERBOMEZ, *Chartes*, dl. I, p. 452, nr. 422 (naar het verloren origineel). Voor de geschiedenis en de ligging van de Sint-Medarduskapel consultere men J. DUMOULIN, J. PYCKE, *Topographie chrétienne de Tournai des origines au début du XIIIe siècle. Problématique nouvelle*, in : „Album Amicorum Nicolas - N. Huyghebaert”, dl. II (= „Sacris Erudiri”, 26), Steenbrugge, 's-Gravenhage, 1983, p. 36-38.

⁶ Y. DOSSAT, *Remarques sur la légation de l'évêque Gautier de Tournai dans le Midi de la France (1232-1233)*, in : „Annales du Midi”, 75, 1963, p. 77-85.

de minderbroeders van Doornik, samen met de officiaal, als de instantie die een officieel bewijs kan verlenen van een bedevaart naar die stad ⁷. Twee franciscanen traden op 14 april 1242 als getuige op in een akte afgeleverd door de deken van Sint-Brixius ⁸. Het staat vast dat de rekeningen van de *Charité de Saint-Christophe* voor datzelfde jaar tenminste gedeeltelijk werden geauditeerd in het minderbroedersklooster van Doornik ⁹. In 1248 werd de verkoop van de leenhulderechten door Anselmus, voogd van Doornik, aan bisschop Walter, aldaar op schrift gesteld ¹⁰. Ook aan het einde van zijn episcopaat verleende bisschop Walter financiële steun aan het klooster, met name door de betaling van een jaarlijkse rente van 70 s. VI. die door de franciscanen aan het kathedraalkapittel verschuldigd was, waarschijnlijk ter vergoeding van het verlies aan parochiale rechten voor het kapittel door het apostolaat van de broeders ¹¹.

f. *aanvullende literatuur:*

Bibliografie in S. VAN RUYSEVELT, *De franciscaanse kerken... XIV. Doornik*, in: „Franciscana”, 30, 1975, p. 96-97. Voeg eraan toe: MOORMAN, *Houses*, p. 482.

⁷ Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonde nr. 751 (klaarblijkelijk is kerststijl gebruikt).

⁸ R.A.D., Cartulaires, nr. 79, p. 12, ed. D'HERBOMEZ, *o.c.*, dl. I, p. 554, nr. 508.

⁹ L. VERRIEST, *La „Charité Saint-Christophe” et ses comptes du XIIIe siècle*, in: „H.K.C.G.”, 73, 1904, p. 216.

¹⁰ R.A.D., Cartulaires, nr. 68, fol. 11r°-v° (26 augustus 1248).

¹¹ *Ibidem*, fol. 15r°-v° (1-26 maart 1250 n.st.).

2.5. DOWAAI

Provincia Francia, custodia Artesiensis ¹.

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1246.

b. en c. *stichter en grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

- *intra muros*.
- Sint-Pietersparochie (na 1257 : Onze-Lieve-Vrouweparochie).
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 200 m (*Porte Vaqueresse*), stadsplein 150 m (Markt), parochiekerk 300 m, grafelijke residentie 700 m, schepenhuis 300 m.

e. *argumentatie* :

In de XVIde eeuw werd op grond van nu verdwenen graf-schriften aangenomen dat de stichting „omstreeks” 1230 plaatsvond. Het gaat hier om een benaderende datering, waarvan de graad van precisie moeilijk te omschrijven is (welke datum droegen die graf-schriften dan wel ?) ². De kroniekschrijver Amatus van Richebourg, die in dezelfde periode het archief van het klooster onderzocht, vond als oudste document een oorkonde van 1253 ³. De XVIIIde-eeuwse auteur Emmanuel

¹ EUBEL, *Bullarium franciscanum*, dl. V, p. 581. Volgens E. LEPREUX, *Chronicon Duaceno-Minoriticum* (B.N., lat. 9931, dl. I, p. 108-109, overgenomen in Atrecht, Bibliothèque municipale, Hs. 1040, fol. 20v°-21r°) trad „*frater Wathier Orchiacensis fratrum Minorum custodiae Flandriae*”, bij een betwisting van een testament van een burger van Dowai, in 1282 voor de stadsschepenen gebracht, als vertegenwoordiger op van de plaatselijke franciscanen, samen met hun gardiaan. Indien we daaruit mogen afleiden dat het klooster van Dowai toen onder de Vlaamse custodie ressorteerde, dan moeten we toch eerder aan een tijdelijke situatie denken, bijvoorbeeld ontstaan door een vacature in de custodie van Artesië. Een Doorniks testament van december 1282 (B.N., Nouv. Acq. lat. 2592, nr. 84) telt negen franciscanenkloosters in de custodie van Artesië; dat moeten, zoals in de XIVde en XVde eeuw, de kloosters zijn van Valencijs, Doornik, Bergen, Kamerijk, Atrecht, Rijsel, Lens, Béthune én Dowai.

² GONZAGA, *De origine*, p. 1068, nagevolgd door S.B.K., Hs. 356, dl. II, 1, fol. 29r°-30r° en Hs. 354, dl. II, p. 44-46; WADDING, *Annales Minorum*, dl. II, p. 284.

³ Samenvatting in B.N., lat. 9931, dl. I, p. 21 en dl. II, p. 11; het gaat waarschijnlijk om de oorkonde van Koenraad, aartsbisschop van Keulen, geana-

Lepreux stelde dan weer dat het klooster ouder dan 1239 moest zijn, omdat het genoemd werd in een nu verloren obituarium van het Sint-Pieterskapittel, dat hij om onduidelijke redenen in dat jaar dateerde ⁴.

Om een veilige *terminus ad quem* te bepalen, maken we wellicht beter gebruik van het testament van *Mehaus le file Sohier Blike*, opgesteld in juli 1246. Deze vrouw, waarschijnlijk een begijn, liet toen immers een gift na ten voordele van de franciscanen van Dowaaï ⁵.

In enkele kronieken worden de stichters (niet met naam bekend) *divites nobilesque* ⁶ genoemd, maar dit lijkt sterk op een cliché. Noch over de ontstaansgeschiedenis, noch over de oorspronkelijke eigenaar(s) van het site, is er verder betrouwbare informatie beschikbaar.

f. *aanvullende literatuur* :

Bibliografie in F. PICOU, *Eglises et couvents de Frères mineurs en France : Recueil de plans*, in : „Bulletin Archéologique du Comité des Travaux historiques et scientifiques, N.S., A, Antiquités nationales”, 17-18, 1981-1982, p. 144-146. Sindsdien verschenen MOORMAN, *Houses*, p. 164 en M. ROUCHE (o.l.v.), *Histoire de Douai*, „Histoire des villes du Nord/Pas-de-Calais”, 9, Duinkerke, 1985, p. 67.

lyseerd in hetzelfde handschrift, dl. I, p. 84 en dl. II, p. 54 en uitgegeven, naar een verdwenen XVIIIde-eeuwse *Duaci Chronicon* (over dit handschrift, zie SIMONS, *Stad*, p. 42, noot 115), door l'Abbé DANCOISNE, *Mémoire sur les établissements religieux du clergé séculier et du clergé régulier qui ont existé à Douai avant la Révolution, Supplément*, in : „Mémoires de la Société d'agriculture, de sciences et des arts séant à Douai, centrale du département du Nord”, 2e série, 14, 1876-1878, p. 327-328, nr. XX (oktober 1253).

⁴ DANCOISNE, o.c., p. 326 (met een fragment uit datzelfde *Duaci Chronicon*, waarin de bewuste passage uit het obituarium gekopieerd stond). Lepreux kan zijn datering van het obituarium gesteund hebben op de aangegeven „paasdatum”, namelijk 27 maart. Deze feestdag viel in 1239 inderdaad op die datum, maar dat gebeurde ook in 1250, 1323, 1334 enz.. We weten niet of Lepreux ook over andere gegevens beschikte die zijn datering konden bevestigen, maar de *Resurrectio Domini*, zoals Pasen in dit obituarium werd genoemd, is ook een vaste feestdag gevierd op 27 maart (STRUBBE, VOET, *De chronologie*, index, s.v.), onafhankelijk van de feitelijke paasdatum. In zijn geschiedenis van het franciscanenklooster van Dowaaï (B.N., lat. 9931) vermeldt Lepreux dit obituarium niet.

⁵ A.D.N., 1 G 91, stuk 212.

⁶ GONZAGA, *De origine*, p. 1068 en de epigonen geciteerd in noot 2.

2.6. IEPER

Provincia Francia, custodia Flandrensis ¹.

A. eerste vestiging :

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1249.

b. en c. *stichter en grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

- *extra muros*.

e. *argumentatie* :

Zie onder B.

B. tweede vestiging :

a. *datum van de kloostertransfer* :

1256.

b. en c. *dotator en grondeigenaar* :

De stad.

d. *ligging* :

- *intra muros*.

- Sint-Maartensparochie.

- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 100 m (Torhoutpoort), stadsplein 250 m (Markt), parochiekerk 200 m, grafelijke residentie 800 m (Zaalhof), schepenhuis 300 m.

e. *argumentatie* :

Het bestaan van het klooster wordt voor het eerst aangetoond door enkele documenten uit de laatste drie maanden van 1249 : een brief van oktober 1249, door Petrus, bisschop van Albano gericht aan de abt van Ter Duinen en aan de „*gardi-ano fratrum minorum in Ypra*”, met verzoek tot scheidsrech-

¹ EUBEL, *Bullarium Franciscanum*, dl. V, p. 581.

terlijke tussenkomst in een conflict tussen de Sint-Maartensproosdij te Ieper en de Tempeliers in Vlaanderen betreffende het begrafenisrecht bij de Ieperse Tempel²; het antwoord van N(ikolaas) abt van Ter Duinen en de „*gardianus fratrum minorum Yprensiu*”, van 25 november 1249 (waarbij de gardiaan gebruik maakt van een eigen zegel)³; een pauselijke brief van 18 december 1249 met inwilliging van een supplek, na *intercessio* van de „*fratres minores Iprenses*”⁴. De vermelding van het klooster in drie verschillende stukken uit een vrij korte periode en nagelaten door twee verschillende instellingen (cartularium van de Sint-Maartensproosdij, formulierboek van de pauselijke kanselarij) laat vermoeden dat zijn afwezigheid in oudere bronnen niet aan het toevallige verlies van archieven te wijten is, met andere woorden, dat het klooster kort voor deze periode werd gesticht. Ook het feit dat de oudste necrologische nota van het klooster uit 1250 dateert, wijst in die richting⁵.

We weten niet waar dit eerste klooster gelegen was. Waarschijnlijk verbleven de franciscanen aanvankelijk vrij ver van de stad, aangezien paus Alexander IV op 1 november 1255 opdracht gaf aan de bisschop van Terwaan om de broeders bij te staan in de transfer van het klooster naar een plaats die beter geschikt was voor hun bedelpraktijk (... „*quod dicti fratres in loco in quo degunt ad presens cum ea commoditate qua decet pauperes pro Christo voluntarie mendicantes non poterant commorari...*”) en die hun geschonken was door de stadsschepenen van Ieper⁶. De bisschop moest de kanunniken van

² E. FEYS, A. NELIS, *Les cartulaires de la prévôté de Saint-Martin à Ypres, précédés d'une esquisse historique sur la prévôté*, Brugge, 1880-1883, dl. II, p. 114-115, nr. 175.

³ *Ibidem*, p. 118, nr. 177.

⁴ K. HAMPE, *Aus verlorenen Registerbänden der Päpste Innozenz III. und Innozenz IV.*, in: „Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung”, 24, 1903, p. 211, nr. 9 (analyse in C. EUBEL, *Bullarii Franciscani Epitome*, Quaracchi, 1908, p. 53, nr. 544 en HEYSSE, *Regesta*, nr. 22).

⁵ P.A.F., O 41, dl. I, p. 386 (13 september) ed. A. VANDENPEEREBOOM, *Les frères mineurs franciscains, leur couvent et leur église à Ypres*, in „Yprianus”, dl. VI, Brugge, 1882, p. 296.

⁶ Ed. (naar een pauselijk register) in SBARALEA, *Bullarium Franciscanum*, dl. II, p. 87-88, nr. CXXI en CH. BOUREL DE LA RONCIÈRE et al., *Les registres*

Sint-Maarten ertoe bewegen geen gebruik te maken van hun vetorecht tegen de oprichting van kerken en kloosters in hun personaat, dat zich over alle Ieperse parochies uitstreckte⁷. Er is geen formele toestemming tot stichting vanwege de proosdij bewaard, maar ze werd zeker vóór 1261 verleend. Paus Urbanus IV aanvaardde op 17 september 1261 immers het protest van de kanunniken tegen de ongeoorloofde vestiging van de augustijnen-eremieten in hun personaat, omdat zij reeds inkomensverlies hadden geleden ingevolge hun inschikkelijkheid ten overstaan van de franciscanen⁸. Bijgevolg is de datering van de kloostertransfer in het oudste necrologium van de franciscanen, namelijk 30 januari 1256, zeer geloofwaardig⁹. De ligging van het klooster wordt in de pauselijke brief van 1255 omschreven als „*quoddam solum, quod dicitur Belc, situm infra predictam villam*”. Deze weide was omsloten door de „Ouden Gracht” (of „Goudine Gracht”), de noordzijde van de oude stadsversterking, en de nieuwe vestinggracht aangelegd, zo veronderstelt men, in het begin van de XIIIde eeuw¹⁰. Vermits het klaarblijkelijk om onbebouwd land gaat, als weide gebruikt, zou het oorspronkelijk tot de gemene gronden van de stad behoord kunnen hebben, hoewel het gekende zwaartepunt van die terreinen (de „upstallen”) zeker elders lag¹¹.

d'Alexandre IV. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des Archives du Vatican, „Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome”, 2e série, 15, dl. I, Parijs, 1902, p. 263, nr. 884.

⁷ J. PYCKE, *Prévôté de Saint-Martin à Ypres*, in: „Monasticon belge”, dl. III, 3, Luik, 1974, p. 947-949.

⁸ FEYS, NELIS, *Les cartulaires*, dl. II, p. 145-146, nr. 215-216.

⁹ P.A.F., O 41, dl. I, p. 274: „*Anno Domini 1255 tertio kalendas februarii intraverunt primi fratres locum istum*”.

¹⁰ J. DHONDT, *Ieper*, in: „Belgische steden in reliëf. Plannen opgenomen door Franse militaire ingenieurs, XVIIe - XIXde eeuw” (= „Pro Civitate, historische reeks in -4°”), Brussel, 1965, p. 219 en 222.

¹¹ DES MAREZ, *Etude sur la propriété foncière*, p. 124-125 en 213. Er is geen bewijs voor dat het site tot het „Sint-Jans-Rollegem” leen behoorde, zoals is aangeduid op de kaart bij het geciteerde werk, p. 216-217 (vergelijk *ibidem*, p. 215). Zelfs indien dit leen zich oorspronkelijk zover zuidwaarts uitstreckte, dan moet de stad nog voor de franciscaanse vestiging, en waarschijnlijk ten tijde van de uitbreiding van de stadsversterking, in het begin van de XIIIde eeuw, de eventuele grafelijke rechten (uitgezonderd de hogere rechtspraak) verworven hebben. De informatie over het „Rollegemse” bij J.E. CORNILLIE, *Ieper door de*

f. *aanvullende literatuur* :

Uitvoerige bibliografie in S. VAN RUYSEVELT, *De franciscaanse kerken... V. Ieper*, in : „Franciscana”, 25, 1970, p. 19-23 en J. BAETENS, *Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon*, 36. *Ieper*, *ibidem*, 40, 1985, p. 152-153. MOORMAN, *Houses*, p. 527.

eeuwen heen, Langemark, 1951, p. 272, en R. ACKE, *Heerlijkheden buiten en binnen Ieper in de middeleeuwen*, in : „Iepers kwartier”, 19, 1983, p. 95-96, is sterk afhankelijk van het werk van Des Marez.

2.7. OUDENAARDE

Provincia Francia, custodia Flandrensis ¹.

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1252.

b. en c. *stichters en grondeigenaars* :

Jan de Poortere en zijn echtgenote Ivetta (?)

d. *ligging* :

- Sint-Walburgaparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : (stadspoort onbekend), stadsplein 150 m (Markt), parochiekerk 50 m, schepenhuis 300 m.

e. *argumentatie* :

Over de stichting van dit klooster zijn weinig bruikbare bronnen voorhanden. Sinds F. Gonzaga dateren de grote orde-kronieken de oprichting in 1230 en schrijven ze haar toe aan een zekere Jan de Poortere en diens vrouw Ivetta, „*quod constat ex antiquo martyrologio ex tot ruinis reservato*” ². Dit martyrologium (of obituarium?) is nu verloren. In de kloosterarchieven berust nog wel een strookje papier, kennelijk uit een handschrift gesneden, waarop in een XVde-eeuwse *bastarda* de volgende tekst voorkomt : „*In tiaer ons heeren m.cc. ende lx. doe was dit cloestere vanden freer minueren beghonnen te fundeerene hier te Audenarde in de maent van novembre, ende was al meest ghemaect anno m.cc.lxxxv. Heere Arent van Matere was fundatuer vanden voerseide cloestere. Heere Jan bij goede memorie gheseit Portere woenachtich tAudenarde ende Ivetta zijn wijf gafen de plaetse van desen godshuuse, in welcke plaetse huerlieder wuenste was anno m.cc.xxxv. Heer Wauter van Marvis biiscop van Dornicke ley den eersten steen van deser kercke met me vrouwe Aelide*

¹ EUBEL, *Bullarium franciscanum*, dl. V, p. 581.

² GONZAGA, *De origine*, p. 1072-1073 ; WADDING, *Annales*, dl. II, p. 285 ; S.B.K., Hs. 356, dl. II, 1, p. 25 en 2, fol. 34r° ; P.A.F., Mc. Syntagmata 12, p. 29.

vrauwe van Vichten''³. Enkele vorsers meenden, wellicht steunend op deze traditie, dat Jan de Poortere en zijn echtgenote Ivetta eerst een termijnhuis voor de broeders inrichtten, dat dankzij Arnulf (II of III?), heer van Mater (en Schorisse?) in november 1260 tot een klooster werd uitgebouwd⁴.

De dubbelzinnige tekst bevat inderdaad een aantal chronologische ongerijmdheden. Arnulf II van Gavere, heer van Mater, vermeld vanaf 1223, was medestichter van het Gentse franciscanenklooster en trad tussen augustus 1247 en oktober 1249 tot de orde toe. Indien hij bij de stichting te Oudenaarde betrokken was, moet dit alleszins vóór die laatste datum gebeurd zijn. Zijn zoon Arnulf III was heer van Mater én Schorisse tussen 1247-9 en 1253⁵. Walter (II) van Marvis bekleedde van 1220 tot 1252 de bisschopszetel van Doornik⁶. Van Aelidis van Vichte, die samen met die bisschop de eerste steen van de kloosterkerk zou gelegd hebben, weten we slechts met zekerheid dat zij gehuwd was met Goswijn III, heer van Vichte, geattesteerd tussen juli 1207 en januari 1238⁷. Jan de Poortere (of een homoniem) wordt in documenten van 1231 en 1240 vermeld⁸. Tenslotte blijkt uit externe bronnen dat het

³ P.A.F., III. Conv. Alden., fasc. 1, zonder nummer, 19 × 10 cm, gerubriceerde initialen, geen watermerk zichtbaar. Rugnotities uit de late XVIde („*Antiquitates quaedam conventus Aldenard.*''.), de XVIIde („*Antiquitates conventus*''.) en XVIIIde eeuw („1293 - *Caps. 4 lit. conv. Alden. fasc. 1.N.1*''). De tekst besluit met een nota over de stichting van het clarissenklooster van Petegem bij Oudenaarde, gedateerd in 1293, zie *infra*, p. 139.

⁴ Oudenaarde, Dekenij, Archief van Sint-Walburga, Minderbroeders, Hs. A, nr. 40 en B, nr. 152, p. 1 (beide uit de XVIIIde eeuw); Voor de plaatselijke geschiedschrijving sinds de XVIIde eeuw, zie E. VANDERSTRAETEN, *Recherches sur les communautés religieuses et les institutions de bienfaisance établies à Aude-narde*, dl. I, Oudenaarde, 1858, p. 6-12 en H. VANDE VELDE, *Het Oudenaardsche door de Eeuwen heen*, s.l., 1946, p. 25-26. De reconstructie van de stichtingsgeschiedenis door B. DE MEYER, *De Minderbroeders te Oudenaarde (1230-1797)*, in: „H.G.O.K.O.'', feestnummer, 1956, p. 161-165, berust op fantasie.

⁵ Zie hoger, p. 38.

⁶ STRUBBE, VOET, *De chronologie*, p. 247.

⁷ WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. II, nr. 217/6.

⁸ LUYKX, *Johanna*, p. 585-586, nr. LVIII en J.G. DE BROUWERE, *Het cartularium van het O.-L.-V.-Hospitaal te Oudenaarde (XIVe eeuw)*, in: „H.G.O.K.O.'', feestnummer, 1956, p. 137-138, nr. 30 en p. 140, nr. 51.

klooster in 1258-9 onbetwistbaar als onafhankelijk convent functioneerde ⁹.

Kunnen we uit deze gegevens een datering afleiden? Het jaartal 1260 mogen we alvast als stichtingsjaar uitsluiten, maar hoever ervóór kunnen we opklimmen? De jaren 1230 en 1235 behoren allebei tot de mogelijkheden maar zijn toch niet meer dan traditioneel overgeleverde data. Er is bovendien inderdaad een kans dat, zelfs indien de concessie door Jan de Poortere en zijn echtgenote rond die tijd plaatsgreep, ze niet onmiddellijk aanleiding gaf tot de stichting van een onafhankelijk klooster. Gelet op de hoger vermelde chronologische gegevens over de personages die bij de oprichting en bouw van het klooster betrokken waren, verdient het jaartal 1252, namelijk de einddatum van het episcopaat van Walter II van Doornik, als *terminus ad quem* de voorkeur. De stichting kan heel wat ouder zijn, maar een meer nauwkeurige datering lijkt ons niet verantwoord.

De rol die Arnulf II of III bij de vestigingsgeschiedenis heeft gespeeld, is zeer onzeker. Ze schijnt eerder legendarisch getint te zijn en werd misschien geïnspireerd door, enerzijds het stichtingsverhaal van de Gentse en Valencijnse kloosters, anderzijds de recentere donaties van deze familie aan het klooster van Oudenaarde. Het staat wel vast dat zowel Jan I van Gavere, heer van Schorisse († 1302) als Arnulf IV († 1316) bij de minderbroeders van Oudenaarde begraven werden ¹⁰. Legden zij de basis van de traditie die de van Gaveres als stichters eerde?

Een tweede probleem is de ligging van het klooster ten overstaan van de stadsversterking. In de loop van de XIIIde eeuw werd het westelijk tracé van de omwalling zo'n 150 à 200 m

⁹ R.A.R., Onze-Lieve-Vrouwhospitaal te Geraardsbergen, oorkonde nr. 10 (24 maart 1258 - 12 april 1259) en A.D.N., B 446, stuk 1002, ed. HAUTCOEUR, *Fli-mes*, dl. I, p. 124-129, nr. CXXIV (27 maart 1259). In het testament (en het codicil) van Arnulf IV, heer van Oudenaarde-Pamele, uit juni-augustus 1242 (A.D.N., B 1570, fol. 15 r°-v°) wordt het klooster niet genoemd, maar gelet op de bondigheid van deze teksten, waarin de verdeling van vrome giften werd overgelaten aan de testamentuitvoerders, kan men daaruit waarschijnlijk niet besluiten dat het klooster pas na 1242 werd gesticht.

¹⁰ J. BÉTHUNE, *Épithaphes et monuments des Eglises de la Flandre au XVIème siècle*, Brugge, 1900, p. 122 en 126; vergelijk WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. II, nr. 86/44.

meer naar het westen verlegd. De Kleine en Grote Meerspoort vormden de twee opeenvolgende steunpunten van de versterking. Volgens M. Hoebeke liep de oude omwalling ten westen van de Sint-Walburgakerk en ten oosten van het franciscaanse complex. Na de stichting van het klooster, die door de auteur in 1230 wordt geplaatst, zou de versterking uitgebreid zijn om de kloosterterreinen op te nemen ¹¹. De stadsvesten vertoonden ter hoogte van het klooster inderdaad een uitstulping, maar die hoeft niet noodzakelijk veroorzaakt te zijn door de voorafgaande aanwezigheid van de broeders op deze plaats. Steeds volgens Hoebeke zou een tekst van mei 1269 over een conflict tussen de franciscanen en het stadsbestuur van Oudenaarde om een aan het klooster palend stuk land, bewijzen dat de nieuwe omwalling op dat ogenblik gepland of in aanbouw was en een eventuele westelijke kloosteruitbreiding zou beletten ¹². Met andere woorden, omstreeks 1269, dus na de vestiging van de franciscanen, zou dit terrein in de omwalling opgenomen zijn. Uit deze tekst blijkt echter dat er in die tijd al een stadsgracht ten westen van het klooster aanwezig was en slechts de eventuele bouw van een muur langs de gracht overwogen werd; de betwisting draaide trouwens niet om de stadsgracht zelf, maar om de vrije doorgang door een straatje dat over het kloosterareaal langs de gracht liep. Dat de stadsomwalling steeds bereikbaar moest zijn door de verdedigers, is begrijpelijk; ook in andere steden leverde dat nu en dan problemen op, indien een kerkelijke instelling aan de stadsvesten paalde ¹³. Of het klooster voor of na de uitbreiding van de

¹¹ M. HOEBEKE, *Oudenaarde*, in: „Belgische steden in reliëf”, p. 280-281, met bibliografie op p. 292-294.

¹² Oudenaarde, Dekenij, Archief van Sint-Walburga, Minderbroeders, A, nr. 2, ed. A. CALLEBAUT, *Les Provinciaux de la Province de France au XIIIe siècle. Notes, documents et études*, in: „A.F.H.”, 10, 1917, p. 335. HOEBEKE, *l.c.*, dateert het stuk ten onrechte in 1261.

¹³ Vergelijk de overeenkomst tussen het Rijksse stadsbestuur en de franciscanen, enkele jaren na hun kloostertransfer *intra muros*, A.M.R., 178, stuk 3824 en 3825, ed. BRUN-LAVAINNE, *Roisin*, p. 270-272 (september 1253, zie ook hoger, p. 44). De weg langs de omwalling van Oudenaarde is duidelijk zichtbaar op een XVIIIe-eeuws plan van het franciscanenklooster, P.A.F., III. Conv. Alden., fasc. 1.

omwalling werd gevestigd, is bijgevolg niet met zekerheid te zeggen.

f. *aanvullende literatuur* :

Enkele bibliografische gegevens in S. VAN RUYSEVELT, *De franciscaanse kerken... III. Oudenaarde*, in : „Franciscana”, 24, 1969, p. 101-106. Zie ook MOORMAN, *Houses*, p. 360.

3. DE DOMINICANEN

3.1. RIJSEL

Provincia Francia ¹.

a. *stichtingsdatum* :

1225.

b. *stichters* :

Willem van Le Plouich, proost van het Sint-Pieterskapittel, en zijn broer Rogier IV, burggraaf van Rijsel.

c. *grondeigenaar* :

Het Sint-Pieterskapittel.

d. *ligging* :

- Sint-Stefanusparochie (tussen 1225 en 1236 werd een dochterkerk in deze wijk opgericht, gewijd aan de Heilige Apostelen ; vanaf 1245 werd de nieuwe parochie, onafhankelijk van Sint-Stefanus, gewoonlijk Sint-Andreas genoemd ²).
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 150 m (Sint-Pieterspoort), stadsplein 700 m (Markt), parochiekerk 600 m, grafelijke residentie 550 m (Zaal), schepenhuis 750 m.

e. *argumentatie* :

In december 1224 dankte Willem van Le Plouich, proost van het Sint-Pieterskapittel, de provinciaal van *Francia* en de dominicanen van Parijs, omdat zij principieel aanvaard hadden nabij Rijsel een klooster te stichten. De ligging van dit klooster was toen nog niet met zekerheid vastgelegd. De proost beloofde ervoor te zorgen dat het, indien het in de Sint-Stefanusparochie zou worden gevestigd (en dus in het personaat van het kapittel), van vrijstelling der parochiale rechten en toelating tot aanleg van een eigen kerkhof zou genieten ; in het algemeen was

¹ Zie de oorkonde gesignaleerd in noot 3.

² H. PLATELLE, *La vie religieuse à Lille*, in : L. TRENARD (o.l.v.), „Histoire de Lille”, dl. I, Rijsel, 1970, p. 332.

het kapittel bereid aan het nieuwe klooster dezelfde rechten te verlenen „als de dominicanen elders reeds hadden verworven”, mits een vergoeding te betalen, waarvan de waarde door een college van drie kanunniken zou worden bepaald ³.

Er is geen reden om te veronderstellen dat de stichting reeds in 1224 formeel door het provinciale en/of generale kapittel was goedgekeurd, zoals G.G. Meersseman beweerde ⁴. Deze historicus voerde als enig argument aan, dat de lijst van Franse dominicanenkloosters die in 1306 werd opgesteld door Bernard Gui, als stichtingsdatum voor het Rijselse klooster 1224 zou vermelden, waaruit hij besloot dat het generale kapittel, rond Pinksteren van dat jaar (2 juni 1224) te Parijs gehouden, de stichting goedkeurde en deze beslissing vervolgens aan het onmiddellijk erna vergaderend provinciale kapittel overmaakte. Deze visie stemt niet overeen met de procedure die in latere tijden gebruikelijk was en waarin het generale kapittel een voorstel van stichting sanctioneerde, na voorafgaande uitspraak van het provinciale kapittel ⁵. Meerssemans opvatting vindt ook in de bronnen zelf geen steun. A. Dondaine ⁶ stelde vast dat de stichtingsdata die in Bernard Gui's lijst worden aangetroffen, in de middeleeuwse handschriftelijke versies ofwel ontbreken,

³ A.D.N., 127 H 1, stuk 3 (zie ook J. MARSEILLE, *Le couvent des dominicains de Lille de sa fondation au milieu du XVe siècle*, in: „A.F.P.”, 40, 1970, p. 73-93, met op p. 80-81 een foto van dit document); bekrachtiging met vidimus door bisschop Walter II van Doornik, zelfde fonds, stuk 4 en 4A (chirograaf in 2 exemplaren, zelfde datum), ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 179-180, nrs. CXCIII en CXCIV. Kroniekschrijvers uit de late XVIIde en XVIIIde eeuw dateerden de brief van proost Willem op 21 december 1224 (B.M.R., Hs. 628, p. 127-128 en Hs. 672, p. 120), maar de dateringsformule is in het origineel wel degelijk volledig. We weten evenmin waarom P. DECLERCK, *Gauthier de Marvis, évêque de Tournai (1219-1252) et les Frères Prêcheurs*, in: „A.F.P.”, 20, 1950, p. 330-348, in het bijzonder p. 331, als datum van dit document „mai 1224” vermeldt. Voor de weerlegging van oude legendarische theorieën over de stichting, zie G.G. MEERSSEMAN, *Les débuts de l'Ordre des Frères Prêcheurs dans le comté de Flandre*, in: „A.F.P.”, 17, 1947, p. 5-40, vooral p. 6-7.

⁴ *Les débuts*, p. 7-8; EMERY, *Catalogue*, p. 97, dateert de stichting eveneens in 1224.

⁵ G.R. GALBRAITH, *The Constitution of the Dominican Order 1216 to 1360*, „Publications of the University of Manchester, N° CLXX, Historical Series”, 44, Manchester, Londen, 1925, p. 48-49.

⁶ *Documents pour servir à l'histoire de la province de France. L'appel au Concile (1303)*, in: „A.F.P.”, 22, 1952, p. 381-439, meer bepaald p. 437-438.

ofwel moderne toevoegingen zijn, en dat de XVIIIde-eeuwse uitgave door J. Quétif en J. Echard ⁷, door Meersseman geraadpleegd, waarschijnlijk zo'n recent en aangepast afschrift gebruikte. De brief van proost Willem was gericht aan „*magistro P. ordinis predicatorum priori in Francia et eiusdem ordinis fratribus Parisius constitutis*”. Is hier van een generaal of provinciaal kapittel sprake? We denken het niet; waarschijnlijke gaat het hier om de provinciaal Pieter ⁸ en de broeders van het klooster van Parijs, die aan het Rijselse klooster de eerste bewoners dienden te bezorgen. We weten zeer weinig over de vroegste besluiten van de dominicaanse generale kapittels en helemaal niets over de oudste kapittels van de *Provincia Francia*; het is trouwens zeer de vraag of er in 1224 *überhaupt* al Franse provinciale kapittels werden gehouden ⁹. Tenslotte is het nauwelijks te geloven dat het bestuur van de orde een klooster zou aanvaarden vóór zijn site vaststond.

In februari 1225 werden alle partijen het eens over de vestigingsplaats van het nieuwe klooster en over de te betalen vergoedingen ¹⁰. Het scheidsrechterlijke comité waarop proost Willem reeds alludeerde, wees aan het kapittel en de pastoor van Sint-Stefanus een jaarlijks inkomen van 60 s. (par.) toe, dat zou betaald worden door Rogier IV, burggraaf van Rijsel en broer van de proost ¹¹. Beiden zorgden bovendien voor een

⁷ *Scriptores ordinis Praedicatorum*, dl. I, Parijs, 1719, p. VI.

⁸ Dit is de eerste vermelding van provinciaal Pieter van Reims, die tussen 1230 en 1233 nog herhaaldelijk geattesteerd wordt. Hij volgde *Mattheus Gallicus* op die deze functie in 1221 bekleedde maar in 1225 als prior van het Parijse klooster wordt genoemd, zie G.G. MEERSSEMAN (ed.), *Laurentii Pignon. catalogi et chronica*, „M.O.P.H.”, 18, Rome 1936, p. 83.

⁹ THOMAS, *De oudste constituties*, p. 269-270; B.M. REICHERT, *Acta capitulorum generalium ordinis praedicatorum*. dl. I, „M.O.P.H.”, 3, Rome, 1898, p. 2.

¹⁰ Rogier was burggraaf van Rijsel tussen 1228 en 1230 en werd opgevolgd door zijn broer Willem, hier nog proost († 1236), zie WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. II, nr. 185/20 en 21.

¹¹ De volgende oorkonden geven de onderhandelingen weer: A.D.N., 127 H 1, stuk 1 (gedateerd 1224 o.st., te situeren tussen december 1224 en februari 1225) ed. CHAPOTIN, *Histoire*, p. 69, noot 1; zelfde fonds, stuk 5 (februari 1225), stuk 2 (ook van februari 1225?) en A.D.N., 16 G 99, stuk 1042 (idem), ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 181-184, respectievelijk nrs. CC, CXC VII en CXC VI.

terrein waarop het klooster zou opgetrokken worden, namelijk een deel van de „boomgaard van de graaf” (*pomerium comitis*), tussen 1183 en 1187 door Filips van de Elzas aan het kapittel van Sint-Pieters afgestaan¹², en een aanpalend stuk land, van het kapittel in cijns gehouden door een zekere Ogiva, weduwe van Jan *le Sarcisseur*. Burggraaf Rogier nam de betaling van een jaarlijkse cijns van 7 lb. (par.) aan deken en kapittel van Sint-Pieters op zich, terwijl de proost aan Ogiva jaarlijks 49 s. 6 d. (par.) zou overmaken als vergoeding voor de afstand van het gebruiksrecht van dit land. Bisschop Walter II van Doornik bekrachtigde deze overeenkomsten gedurende dezelfde maand¹³. Het klooster werd ongetwijfeld kort daarna gesticht.

f. *aanvullende literatuur* :

CH. L. RICHARD, *Histoires du couvent des Dominicains de Lille en Flandre, et de celui des Dames Dominicaines de la même ville, dites de Sainte Marie de l'Abbiette*, Luik, 1782 ; NN., *Le premier couvent des Dominicains à Lille*, in : „Année Dominicaine”, 61, 1925, p. 368-388 ; G.G. MEERSSEMAN, *Les Dominicains flamands et le Grand Schisme sous le généralat de Raymond de Capoue* († 1399), in : „A.F.P.”, 6, 1936, p. 111-138 ; IDEM, *De domibus terminariis in antiquo comitatu Flandriae*, *ibidem*, 8, 1938, p. 263-273 ; IDEM, *Jeanne de Constantinople et les Frères Prêcheurs*, *ibidem*, 19, 1949, p. 122-168 ; S.P. WOLFS, *Bericht über die Visitation des Klosters von Lille durch den Ordensgeneral Franciscus Sylvestris von Ferrara O.P.*, *ibidem*, 32, 1962, p. 327-338 en W. SIMONS, *Neuvireuil, Michael van*, in : „Nationaal Biografisch Woordenboek”, dl. 12, ter perse.

¹² A.D.N., 16 G 256, stuk 2114, ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 44, nr. XXXVII.

¹³ A.D.N., 127 H 1, stuk 6, 7 en 16 G 256, stuk 2117, ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 182-185, nrs. CCI, CXCVIII (gedeeltelijk) en CXCIX.

3.2. GENT

Provincia Teutonia, vanaf 1259-1260 *provincia Francia* ¹.

a. *stichtingsdatum* :

1228.

b. *stichters* :

Graaf Ferrand en gravin Johanna van Vlaanderen.

c. *grondeigenaar* :

Onze-Lieve-Vrouwhospitaal.

d. *ligging* :

- *intra muros*.
- Sint-Michielsparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 300 m (Torrepoort), stadsplein 250 m (Koornmarkt), parochiekerk 50 m, grafelijke residentie 250 m (Gravensteen), schepenhuis 400 m.

e. *argumentatie* :

In het begin van de XIIIde eeuw stichtte Ermentrude uten Hove — uit de bekende Gentse patriciërsfamilie — op haar eigendommen naast de Sint-Michielskerk te Onderbergen een hospitaal gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw, dat in 1215 onder het beheer werd gesteld van de nieuw opgerichte cisterciënzerinnenabdij van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Bos. Wegens plaatsgebrek werd in maart 1228 besloten om het hospitaal over te brengen naar een ruimer terrein buiten de stadswallen, in de Sint-Maartensparochie, geschonken door graaf Ferrand en gravin Johanna van Vlaanderen. In hetzelfde jaar stichtte men in de onmiddellijke nabijheid een nieuwe cisterciënzerinnenabdij, de latere „Bijloke”, die het bestuur van het hospitaal overnam ².

¹ Zie de oorkonden vermeld in noot 3 : de overgang naar de Franse provincie, ingezet in 1259 (Reichert, *Acta*, dl. I, p. 96) wordt besproken in SIMONS, *Stad*, p. 136-140.

² C. VLEESCHOUWERS, *Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënzerinnenabdiijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's*, in : „Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgiedenis”, 9, 1971, p. 11-34 (vooral p. 13-25) geeft een volledig

Na tussenkomst van bisschop Walter II van Doornik stemden de abdis van Ten Bos en de abt van Baudelo (visitor van Ten Bos) erin toe het vroegere site van het hospitaal naast de Sint-Michielskerk ter beschikking te stellen van graaf Ferrand, die er een dominicanenklooster wenste te vestigen³. In augustus 1228 verklaarden ook de abt en convent van Sint-Baafs, evenals de parochiepastoors van Sint-Michiels, zich in principe akkoord met de stichting van zo'n klooster, mits betaling van een jaarlijkse vergoeding aan de pastoors en koster van Sint-Michiels ter waarde van 100 s. Vl.⁴ Enige tijd later (waarschijnlijk nog vóór december 1228) stonden Ferrand en Johanna via bisschop Walter het land en de gebouwen van het oude hospitaal af, ten voordele van de dominicanen; zij stelden slechts als voorwaarde dat, indien de broeders deze goederen niet ter oprichting van een klooster zouden aanwenden, het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal opnieuw in het bezit van het site zou gesteld worden⁵.

verslag van deze gebeurtenissen. De belangrijkste bronnen zijn M.M.G., oorkonde B 1 (1-25 maart 1228), B 4 (april 1228), B 5 (juni 1228), B 6 (1-9 augustus 1228), B 7 (9 augustus 1228), B 12 (19 oktober 1228), B 15 (28 oktober 1228) en B 14 (november 1228), respectievelijk uitgegeven door J. WALTERS, *Geschiedenis der Zusters der Bijloke te Gent*, Gent, 1929-1930, dl. III, p. 246, nr. 21, p. 248-251, nrs. 24-27, p. 253-255, nr. 31; MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 584 en WALTERS, *o.c.*, dl. III, p. 256-257, nr. 34.

³ M.M.G., oorkonde B 2, ed. WALTERS, *o.c.*, dl. III, p. 247, nr. 22 (brief van bisschop Walter aan de abt en de abdis, van 1-25 maart 1228); M.M.G., oorkonde B 3, ed. WALTERS, *o.c.*, dl. III, p. 247-248, nr. 23 (oorkonde van bisschop Walter, met de overdracht van het site aan graaf Ferrand, april 1228). Volgens B. DE JONGHE, *Belgium Dominicanum*, Brussel, 1719, p. 2, verbleven de dominicanen sinds 1227 te Gent in een woning naast het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal, hun geschonken door de Gentse burger Zeger Parijs (zie over hem: BLOCKMANS, *Stadspatriciaat*, p. 290, noot 5), maar daar is nu geen enkel bewijs voor. MEERSSEMAN, *Les débuts*, p. 9 en IDEM, *Jeanne de Constantinople*, p. 132-137 en DECLERCK, *Gauthier de Marvis*, p. 322-325 wijken weinig af van de Jonghes verhaal.

⁴ Ed. DECLERCK, *o.c.*, p. 345-346, naar een XVIIde-eeuws afschrift in het archief van de Sint-Baafsabdij, dat we niet hebben teruggevonden. Tussen 14 april 1229 en 6 april 1230 werd deze rente door bisschop Walter reeds afgekocht, in ruil voor een tiende in Lokeren en in Daknam: R.A.G., Sint-Baafsabdij, oorkonde op datum, ed. C.P. SERRURE, *Cartulaire de Saint-Bavon à Gand (655-1255)*, Gent, s.d. (1836-1840), p. 166, nr. 169.

⁵ M.M.G., Oorkonde B 10, analyse bij WALTERS, *o.c.*, dl. III, p. 251-252, nr. 28, met vermelding van de uitgaven. Deze oorkonde ter bevestiging van de concessie draagt als datum 1228 o.st., maar moet gedateerd worden na oorkonde B

f. *aanvullende literatuur*:

J. ARTS, *De Predikheeren te Gent (1228-1854)*, Gent, 1913 ;
 C. LÉBOUCQ, *L'ancien couvent des Dominicains à Gand*, Gent,
 1926 ; G.G. MEERSSEMAN, *Les Dominicains flamands et le
 Grand Schisme sous le généralat de Raymond de Capoue* (†
 1399), in : „A.F.P.”, 6, 1936, p. 111-138 ; P. GLORIEUX,
Une élection priorale à Gand en 1309, *ibidem*, 7, 1937, p.
 246-267 ; G.G. MEERSSEMAN, *De Sententiënkommentaar (cod.
 Brugen. 491) van de Gentsche lektor Philip O.P. (1302-4)*, in :
 „Studia mediaevalia in honorem admodum Reverendi Patris
 Raymundi Josephi Martin”, Brugge, 1948, p. 383-405 ; A. BO-
 GAERTS (ed.), *Historische beschrijvinghe der Cloosters van het
 Order van den H. Dominicus geschreven in 't jaer 1715 door
 Pater Bernardus De Jonghe, Predikheer*, „Bouwstoffen voor de
 geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden”, 1, Brussel,
 1965, p. XI-XIX ; A.H. THOMAS, *Boekenbezit en boekenge-
 bruik bij de Dominikanen in de Nederlanden vóór ca. 1550*,
 in : „Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Ne-
 derlanden vóór 1600” (= „Archief- en Bibliotheekwezen in
 België, Extranummer”, 11), Brussel, 1974, p. 417-476 ; P. DE
 PUE, *750 jaar dominikaans leven te Gent*, Gent, s.d. (1978) ;
 M. CH. LALEMAN, P. RAVESCHOT, *Wat 'n leven binnen die
 muren ! Gent 1100-1350*, Gent, 1986, p. 60 ; J. BOCSTAELE,
 A. DEROLEZ, *Het Pand*, Gent, 1986.

9 (ed. MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 584, oktober 1228) en waarschijnlijk gelijk-
 tijdig met oorkonde B 17 (ed. *ibidem*, p. 584-585, december 1228), zie VLEE-
 SCHOUWERS, *o.c.*, p. 25. Volgens D.K.G., nr. 2039 B, fol. c, werd het klooster
 in juni 1228 gesticht bij besluit van het generaal kapittel dat op 14 mei 1228 in
 Parijs vergaderde : ook die bewering is niet meer te controleren.

3.3. BRUGGE

Provincia Teutonia, vanaf 1259-1260 *provincia Francia* ¹.

a. *stichtingsdatum* :

1234.

b. *stichter* :

Gravin Johanna van Vlaanderen.

c. *grondeigenaar* :

Arnulf Voet.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- Sint-Kruisparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 150 m (Oude Molenpoort), stadsplein 500 m (Burg), parochiekerk 1300 m, grafelijke residentie 450 m (Love), schepenhuis 600 m.

e. *argumentatie* :

Het initiatief tot stichting lag ongetwijfeld bij de grafelijke familie. Op 12 januari 1234 verklaarde gravin Johanna dat zij in overleg met de uitvoerders van het testament van haar overleden echtgenoot Ferrand een som van 300 lb. Vl. uit zijn nalatenschap zou besteden aan de oprichting van een dominicaanenklooster te Brugge en dat zij uit haar eigen vermogen de bijgebouwen zou financieren ². Of zij zo een uitdrukkelijk verzoek van Ferrand inwilligde en de stichting dus reeds vóór 27 (29) juli 1233 gepland was, is niet meer te achterhalen, maar blijft eerder bijkomstig ³. In ieder geval keek men in de

¹ Zie de oorkonden vermeld in noot 11 en hoger, p. 72, noot 1.

² R.A.B., Oud kerkarchief, nr. 410, fol. 3v°-4r°, ed. DE JONGHE, *Belgium Dominicanum*, p. 160 en MIRAEUS, *Opera*, dl. I, p. 310 (analyse bij MEERSSEMAN, *Jeanne de Constantinople*, p. 146, nr. 4, met foutieve datering).

³ MEERSSEMAN, *Les débuts*, p. 10 en DECLERCK, *Gauthier de Marvis*, p. 335 menen dat graaf Ferrand het initiatief tot de stichting nam. Het testament van de graaf, opgesteld in 1-21 maart 1231, liet de bestemming van de nagelaten gelden over aan de beslissing van de testamentuitvoerders, indien de graaf voor zijn dood geen nadere bijzonderheden zou verstrekt hebben ; zo'n toelichting is niet

eerste maanden van 1234 uit naar een geschikte vestigingsplaats, die uiteindelijk werd gevonden op het land van de Brugse clericus Arnulf Voet ⁴ nabij de Oude Molenbrug, die de zuidoostelijke grens vormde van het Brugse stadsgebied, in de heerlijkheid van Sijsle ⁵. Dit terrein, dat 3 gemet erfelijke eigendom van Voet omvatte ⁶ en waarop een woning stond die de clericus in leen hield van de edelman Boudewijn I, heer van Assebroek, werd door de gravin voor een niet bekend bedrag aangekocht en op 8 mei 1234 in eigendom overgedragen aan de dominicanenorde ⁷.

Reeds vóór 17 april 1234 had het Sint-Donaaskapittel, houder van de patronaatsrechten in dit gebied, zijn toestemming tot vestiging gegeven tegen bepaalde voorwaarden die in overleg met gravin Johanna waren afgedwongen ⁸. Een scheidsrechterlijk college van drie clerici stelde de door gravin Johanna te betalen schadevergoeding voor verlies aan parochiale rechten

bekend. Zie A.D.N., B 444, nr. 534, ed. E. LE GLAY, *Histoire de Jeanne de Constantinople, comtesse de Flandre et de Hainaut*, Rijsel, 1841, p. 184-186. Ferrands sterfdatum is onzeker (LUYKX, *Johanna*, p. 284-285). Bij de Brugse dominicanen werd zijn overlijden op 27 juli herdacht: R.A.B., Oud kerkarchief, nr. 409, p. 29.

⁴ Over deze figuur in dienst van Wouter van Kortrijk, *prothonotarius Flandrie*, zie STRUBBE, *Egidius van Breedene*, p. 44-45, noot 1.

⁵ J. DE SMET, *De evolutie van het Brugse stadsgebied*, in: „H.S.E.B.”, 100, 1963, p. 90-99, vooral p. 91.

⁶ Retroakten: R.A.B., Oud kerkarchief, nr. 410, fol. 1r°-2r° (januari 1223), ed. STRUBBE, *Egidius van Breedene*, p. 154-156, nrs. III A 3 en 4, en MEERSSEMAN, *Jeanne de Constantinople*, p. 165-166, nr. VII, en de bronnen geciteerd in noot 10.

⁷ R.A.B., Oud kerkarchief, nr. 410, fol. 2r°-v° en R.A.B., Aanwinsten, I, 20, fol. 1v°-2r°, ed. CHAPOTIN, *Histoire*, p. 201, noot 1 en M. DEWULF, *De kerkelijke architectuur van de Dominikanen te Brugge*, in: „Gentse Bijdragen tot de kunstgeschiedenis en de oudheidkunde”, 18, 1959-1960, p. 107-157, hier p. 145, nr. III (mandament aan de baljuw van Brugge).

⁸ B.A.B., A 244, oorkonde op datum 17 april 1234, ed. MEERSSEMAN, *Jeanne de Constantinople*, p. 166, nr. VIII (dankbrief aan Nikolaas, deken, en het kapittel van Doornik, voor de „gastvrije” houding van het Sint-Donaaskapittel, waarin wordt verwezen naar een niet bewaarde overeenkomst met de gravin). Zie ook R.A.B., Oud kerkarchief, nr. 410, fol. 5r°-v° (23-30 april 1234 of 1-7 april 1235, ed. CHAPOTIN, *Histoire*, p. 202, noot 1 en DEWULF, *o.c.*, p. 147-148, nr. VI); Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Theol. Fol. 1115a, fol. 41r° en B.A.B., A 127, fol. 32r° (zelfde datum, ed. DECLERCK, *Gauthier de Marvis*, p. 347, nr. III).

vast op 10 lb. 's jaars, te ontvangen op de grafelijke brieven van Brugge en te verdelen onder het kapittel en de parochiale overheid van de Sint-Kruiskerk ⁹.

Na de canonieke erkenning van de stichting door het generale kapittel der dominicanen, rond 11 juni 1234 te Parijs gehouden ¹⁰, werd op 15-17 juli 1234 in aanwezigheid van Koenraad van Saksen, provinciaal der dominicanen van *Teutonia*, en van gravin Johanna, de stichting van het klooster plechtig voltrokken ¹¹.

f. *aanvullende literatuur* :

Bibliografie in P. DE PUE, *Geschiedenis van het oud-dominikanenklooster te Brugge (1233-1796)*, Leuven, 1981, p. 169-171. Toe te voegen : A.H. THOMAS, *Boekenbezit en boekengebruik bij de Dominicanen in de Nederlanden vóór ca. 1550*, in : „Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden voor 1600” (= „Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer”, 11), Brussel, 1974, p. 417-476.

⁹ B.A.B., A 244, oorkonde op datum mei 1234, ed. MEERSSEMAN, *o.c.*, p. 166-167, nr. IX en Hamburg, Staats- und Universitätsbibliothek, Theol. Fol. 1115a, fol. 30v°-31r° (mei 1234) ed. DECLERCK, *o.c.*, p. 347-348, nr. IV, naar B.A.B., A 127, fol. 16v°, met als datum mei 1235. Op 2 april 1236 werd een waarschijnlijk herziene versie van de overeenkomst tussen de gravin en de dominicanen enerzijds, het Sint-Donaaskapittel anderzijds, door bisschop Walter II van Doornik op schrift gesteld : B.A.B., A 244, oorkonde op datum, ed. MEERSSEMAN, *o.c.*, p. 167-168, nr. X.

¹⁰ MEERSSEMAN (ed.), *Laurentii Pignon catalogi et chronica*, p. 35.

¹¹ R.A.B., Oud kerkarchief, nr. 410, fol. 2v°-3v°, 4r°-v° (beide van 15 juli 1234), fol. 4v°-5r° (17 juli 1234), ed. MEERSSEMAN, *Les débuts*, p. 38-40 en DEWULF, *o.c.*, p. 145-146, nr. IV, evenals DE JONGHE, *Belgium Dominicanum*, p. 161 ; vergelijk MEERSSEMAN, *Jeanne de Constantinople*, p. 147, noot 69 en STRUBBE, *Egidius van Breedene*, p. 216-217, nr. III A 79.

3.4. SINT-WINOKSBERGEN

Provincia Francia ¹.

a. *stichtingsdatum* :

1244-1245.

b. *stichters* :

Gravin Johanna, gravin Margareta van Vlaanderen.

c. *grondeigenaar* :

De stad.

d. *ligging* :

- over de aard en de ligging van de stadsversterking in de eerste helft van de XIIIde eeuw, valt niets met zekerheid te zeggen ; het klooster lag zeker binnen de grote omwalling van het einde van de XIVde eeuw ².
- Sint-Maartensparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadsplein 550 m (Markt), parochiekerk 350 m, schepenhuis 550 m.

e. *argumentatie* :

In het codicil bij haar testament van 4 december 1244 (een dag voor haar dood) liet gravin Johanna 100 s. par. na „*ad compensationem que fieri debet pro fratribus predicatoribus de Bergis, pro oblationibus et iuribus sacerdotum vel ecclesiarum*” ³. De vestigingsprocedure was op dat ogenblik al ver gevorderd, aangezien maatregelen werden getroffen om de parochiale clerus te vergoeden voor de komst der dominicanen,

¹ B.M.R., Hs. 298, fol. 9r°-v° en 9v°-10r° (3 en 5 juni 1246) ; Zie ook Sint-Omaars, Bibliothèque municipale, Hs. 886, fol. 4r°-5r°.

² Zie P. GÉLIS, *Bergues*, in : „Congrès archéologiques de France”, 120, 1962, p. 244-250.

³ Geïnsereerd in een vidimus van maart 1245, A.D.N., B 444, stuk 808, ed. MEERSSEMAN, *Jeanne de Constantinople*, p. 168, nr. XI. Sommige historici, misleid door een foutieve lectuur van de dateringsformule in de vidimus, dateren de stichting in 1240 : K.B., Hs. 7440, fol. 49v°-50r° ; l'Abbé HARRAU, *Histoire politique et religieuse de Bergues-Saint-Winoc depuis son origine jusqu'à nos jours*, Duinkerke, 1906-1912, dl. II, p. 240 ; CHAPOTIN, *Histoire*, p. 345, noot 3 ; MEERSSEMAN, *Les débuts*, p. 13 en EMERY, *Catalogue*, p. 97.

maar waarschijnlijk was nog geen volledig akkoord bereikt. Dit was enkele maanden later zeker wél het geval. Gravin Margareta oorkondde in februari 1245 haar gift van een stuk land, „Galgemedē” genoemd en ten westen van de stad gelegen, aan de dominicanen, die er zich reeds gevestigd hadden. De gravin had dit goed, zo blijkt uit haar oorkonde, verworven na een ruil met het stadsbestuur tegen een nabij gelegen leen, 12 gemet groot, dat zij wellicht met deze bedoeling had aangekocht ⁴. Het generale kapittel dat rond Pinksteren van dat jaar, dit wil zeggen omstreeks 4 juni 1245, te Keulen werd gehouden, bevestigde de stichting ⁵.

f. *aanvullende literatuur* :

J.J. CARLIER, *Sceau du couvent des frères prêcheurs de Bergues-Saint-Winoc*, in : „Recueil des Travaux de la Société de Sphragistique de Paris”, 4, 1855, p. 347-352 ; G.G. MEERSSEMAN, *Les Dominicains flamands et le Grand Schisme sous le généralat de Raymond de Capoue* († 1399), in : „A.F.P.”, 6, 1936, p. 111-138 ; IDEM, *La réforme des couvents d'Ypres et de Bergues-Saint-Winoc*, *ibidem*, 7, 1937, p. 191-209 ; IDEM, *De domibus terminariis in antiquo comitatu Flandriae*, *ibidem*, 8, 1938, p. 263-273.

⁴ Vlaamse vertaling uit de XVIIde eeuw in K.B., Hs. 7440, fol. 50r°-v°, naar een verloren register in het archief van het stadsbestuur. B. DE LAROIÈRE, A. BONVARLET, *Notice sur le couvent des Dominicains à Bergues (St-Winoc)*, in : „Bulletin du Comité flamand de France”, 4, 1866-1868, p. 348-371 (hier p. 352) en hun navolgers vertalen ten onrechte het Vlaamse *man* (= leenman) als „echtgenoot”, en menen dus dat gravin Margareta dit land van haar echtgenoot Willem van Dampierre verwierf.

⁵ REICHERT, *Acta*, dl. I, p. 33.

3.5. IEPER

Provincia Francia ¹.

a. *stichtingsdatum* :

1268-1269.

b. en c. *stichters en grondeigenaars* :

Gravin Margareta en graaf Gwijde.

d. *ligging* :

- *intra muros*.
- Sint-Niklaasparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 300 m (Tempelpoort), stadsplein 500 m (Markt), parochiekerk 450 m, grafelijke residentie 100 m, schepenhuis 500 m.

e. *argumentatie* :

De stichtingsomstandigheden zijn vrij duidelijk. Gravin Margareta en graaf Gwijde stonden op 1 september 1268 een deel van hun tuin af, achter het Zaalhof gelegen, met het uitdrukkelijke doel de stichting van een dominicanenklooster mogelijk te maken ². De oprichting was zeker een feit op 23 juli 1269, toen Margareta en Gwijde hun oorspronkelijke donatie uitbreidden om de reeds aanwezige broeders toe te laten een betere toegangsweg tot hun klooster aan te leggen ³.

¹ FEYS, NELIS, *Les cartulaires*, dl. II, p. 180-182, nr. 267 (14 augustus 1273); DONDAINE, *Documents pour servir à l'histoire de la province de France*, p. 439.

² P.A.D., klooster Leuven, nr. 1030, ed. H.M. IWEINS, *Monographie du couvent des Frères Prêcheurs à Ypres (1267-1797)*, in: „Annales de la Société historique, archéologique et littéraire de la ville d'Ypres et de l'ancienne West-Flandre”, 3, 1864, p. 41-191, hier p. 161-162, nr. I, ook in CHAPOTIN, *Histoire*, p. 539, noot 1 en I. DIEGERICK, *Analectes Yprois ou recueil de documents inédits concernant la ville d'Ypres*, Brugge, 1850, p. 28 (naar een afschrift in het Ieperse stadscartularium Zwarteboek, fol. 48v°, nu verloren). Voor het site consulteren men vooral de XVIIIde-eeuwse plannen in P.A.D., klooster Leuven, nr. 1115, gereproduceerd in DE PUE, *De geschiedenis van het oud-dominikanenklooster te Ieper (1263-1797)*, p. 20-22.

³ P.A.D., klooster Leuven, nr. 1031, ed. IWEINS, *o.c.*, p. 163-164, nr. II, CHAPOTIN, *Histoire*, p. 540, noot 1, DIEGERICK, *o.c.*, p. 30 (naar het Zwarteboek, fol. 49v°). De chronologische aanduidingen bij MEERSSEMAN, *Les débuts*, p. 15-16, worden niet door de bronnen gesteund.

f. *aanvullende literatuur* :

Bibliografie in P. DE PUE, *Geschiedenis van het oud-dominikanenklooster te Ieper (1263-1797)*, Leuven, 1982, p. 173.

3.6. DOWAAI

Provincia Francia ¹.

a. *stichtingsdatum* :

1268-1269.

b. *stichter* :

Gravin Margareta van Vlaanderen.

c. *grondeigenaars* :

Diverse burgers.

d. *ligging* :

- *intra muros*.
- Sint-Niklaasparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 150 m (*Poterne de Saint-Nicolas*), stadsplein 150 m (Vismarkt), parochiekerk 200 m, grafelijke residentie 150 m, schepenhuis 250 m.

e. *argumentatie* :

In zijn geschiedenis van het dominicanenklooster van Dowaaï, gepubliceerd in 1653, trachtte Ph. Petit ² een keuze te maken tussen twee al eerder gesuggereerde stichtingsdata, namelijk 1232 en 1271 ³. Aan de hand van de toen beschikbare archiefstukken, die hij soms *in extenso* uitgaf, toonde hij aan dat het klooster vóór 1271 reeds bestond. Hoewel hij vervolgens tot de enigszins bizarre conclusie kwam dat, aangezien 1271 als stichtingsdatum niet in aanmerking kwam, 1232 wel de juiste datum zou zijn, bevat het door hem verzamelde materiaal genoeg aanwijzingen om een vrij betrouwbare reconstructie van het ontstaan van dit klooster mogelijk te maken.

¹ DONDAINE, *Documents pour servir à l'histoire de la province de France*, p. 439.

² *Fondations du Couvent de la Sainte Croix, du Collège de St. Thomas d'Aquin, du Monastère de S. Cathérine de Sienne : Tous trois de l'ordre des FF. Prescheurs en la Ville & Université de Douay*, Dowaaï, 1653, p. 1-8.

³ B.M.D., Hs. 822, fol. 482v° (ca. 1600 ; zie ook Atrecht, Bibliothèque municipale, Hs. 1040, fol. 38r°) en BUZELINUS, *Gallo-Flandria*, p. 410.

Op grond van Petit's nota's kunnen we stellen dat in de XVIIde eeuw het oudste document in het kloosterarchief, een overeenkomst met het Sint-Pieterskapittel over het patronaatsrecht, van 11 augustus 1268 dateerde. Allicht stond dit akkoord in verband met de vestiging van de dominicanen in het patronaatsgebied van het kapittel, namelijk in de Sint-Niklaasparochie. De overeenkomst werd op 10 januari 1271 door bisschop Pieter II van Atrecht bevestigd ⁴.

Volgens de „catalogus” der dominicanenkloosters van de *provincia Francia*, in 1306 opgesteld door Bernard Gui, werd het klooster ongeveer gelijktijdig met dat van Ieper erkend door het provinciaal kapittel: bij de provinciale kapittelvergadering nam Dowaaï de 23ste plaats in van het *chorus dexter* terwijl Ieper dezelfde plaats in het *chorus sinister* bekleedde. De kloosters van Compiègne en Genève waren volgens de toenmalige rangorde ouder, die van Quimperlé, Beauvoir, Provins en Poligny jonger ⁵. Welnu, de stichtingsdatum van het Ieperse klooster staat vrijwel vast: 1268-1269 ⁶. Compiègne dateert van 1258 ⁷, Genève wellicht van 1262-1263 ⁸; voor Quimperlé is wel een *terminus a quo* bekend, maar de *terminus ad quem* is onzeker, net zoals de stichtingsdata van Beauvoir en Provins ⁹; Poligny kwam zonder twijfel in 1272 tot stand ¹⁰.

⁴ PETIT, *Fondations*, p. 2. Misschien is dit de overeenkomst die, steeds volgens PETIT, p. 20, gesloten was door broeder Michael van Neuvireuil (prior van het klooster van Rijsel, overleden vóór januari 1272, zie W. SIMONS, *Neuvireuil, Michael van*, in: „Nationaal Biografisch Woordenboek”, dl. 12, ter perse) en broeder Walter van Dowaaï, gevolmachtigden van broeder Jan, provinciaal (Jan van Châtillon, provinciaal van *Francia* in 1267-1269 en 1272-1281, zie MEERSSEMAN, *Laurentii Pignon catalogi et chronica*, p. 84-85), en die op 13 december 1281 door paus Martinus IV werd bevestigd, tijdens een conflict met het kapittel over de zielszorg van de broeders.

⁵ DONDAINE, *o.c.*, p. 439.

⁶ Zie hoger, p. 80-81.

⁷ EMERY, *Catalogue*, p. 99 (naar CHAPOTIN, *Histoire*, p. 499-500).

⁸ DONDAINE, *l.c.*

⁹ EMERY, *Catalogue*, p. 120 dateert Quimperlé in 1263, Provins in 1270, en Beauvoir tussen beide; in hetzelfde werk, p. 110, wordt voor Provins de stichtingsdatum 1266 vermeld. Geen enkele van deze dateringen blijkt echter op variable gegevens te steunen. MARTIN, *Bretagne*, p. 12, geeft een betrouwbare *terminus a quo* voor het klooster van Quimperlé (1263) maar raakt bij het vaststellen van een *terminus ad quem* verward in Emery's wisselende dateringen.

¹⁰ EMERY, *Catalogue*, p. 79 (naar CHAPOTIN, *Histoire*, p. 604 en REICHERT, *Acta*, dl. I, p. 170).

Ook de belangrijke reeks testamenten van burgers van Dowaaï, bewaard in het stadsarchief, maakt het mogelijk de stichting omstreeks 1268 te plaatsen. Enguerrand Brunamont liet in zijn testament van januari 1261 wel geldsommen na ten voordele van de dominicanen van Atrecht, Valenciën en Rijsel maar kende blijkbaar nog geen klooster van die orde in zijn eigen stad, waar hij nochtans talrijke caritatieve instellingen evenals het franciscanenklooster begunstigde ¹¹. Ook Marote *li Mouniere* begiftigde in december 1266 wel de predikheren van Atrecht, niet die van Dowaaï ¹². In juli 1267 werd Michael van Neuvireuil, prior der dominicanen van Rijsel, te Dowaaï aangeduid als uitvoerder van een testament ¹³, maar in maart 1270 bekleedde „*Watiers Pourcheles, prieur des freres precheurs de Douay*” een zelfde functie bij de feitelijke uitvoering van een testament, dat uiteraard enkele maanden of zelfs jaren ouder kan zijn ¹⁴. De dominicanen van Dowaaï ontbreken weliswaar in de testamenten van Willem van Goy (24-31 maart 1269) en *Adain* van Mausny (februari 1270), terwijl hun collega's van Atrecht wel genoemd worden ¹⁵, maar de verklaring ligt misschien in aanvankelijke onzekerheid van de modale burger over de onafhankelijkheid van een recent gesticht klooster: de eerste sporen van dominicaanse activiteit in de stad (afgezien van de doortocht aldaar van Robert le Bougre) dateren immers van 1245 ¹⁶, zodat er een reële kans bestaat dat de broe-

¹¹ A.M.D., FF 861, op datum, ed. M. MESTAYER, *Testaments douaisiens antérieurs à 1270*, in: „Nos patois du Nord”, 7, 1962, p. 64-77, hier p. 69-73, nr. XI.

¹² Ed. M. TAILLIAR, *Recueil d'actes des XIIe et XIIIe siècles en langue romane wallonne du Nord de la France*. Dowaaï, 1849, p. 279-282, nr. 187.

¹³ Ed. l'Abbé DANCOISNE, *Mémoire sur les établissements religieux du clergé séculier et régulier qui ont existé à Douai avant la Révolution, Supplément*, in: „Mémoires de la Société d'agriculture, de sciences et des arts séant à Douai, centrale du département du Nord”, 2e série, 14, 1876-1878, p. 328-329, nr. XXI, naar de verloren XVIIIde-eeuwse kroniek van E. LEPREUX, *Duaci Chronicon*.

¹⁴ Ed. G. ESPINAS, *La vie urbaine de Douai au Moyen-Age*, Parijs, 1913, dl. IV, p. 403, nr. 536, naar A.M.D., „série GG, layette 191”, door ons niet teruggevonden.

¹⁵ A.M.D., FF 861, op datum.

¹⁶ Zie de „stichtingsakte” van het begijnhof van Wetz (oktober 1245), ed. ESPINAS, *o.c.*, dl. III, p. 53-54, nr. 73, naar een document uit de niet toegankelijke Archives hospitalières de Douai. Volgens PETIT, *Fondations*, p. 2, zou

ders van Rijsel of Atrecht gedurende decennia vóór de stichting over een termijnhuis te Dowaaï beschikten. In ieder geval wordt het klooster expliciet vermeld in testamenten van juni en augustus 1270¹⁷.

Door successieve aankopen, die gravin Margareta tenminste gedeeltelijk financierde, verwierven de dominicanen in een vijftal jaar hun uiteindelijk kloosterareaal. Petit geeft enkele documenten uit, daterend van 1270-1271, waarin erfgenamen of verwanten van verkopers deze transacties goedkeurden¹⁸. In juni 1273 werden ze door gravin Margareta opgesomd en bevestigd door middel van een plechtige „stichtingsoorkonde”, waarin de gravin zichzelf als stichter kenbaar maakte¹⁹.

In navolging van M.D. Chapotin meende G.G. Meersseman over gegevens te beschikken die de stichting van een eerste klooster op de Grote Markt van Dowaaï vóór 1267 zouden aantonen²⁰. Hun enige bron blijkt een rugnota te zijn op een chirograaf betreffende de verkoop van een grondrente bij deze plaats, door een zekere *Roessle de Gant* aan *Jehan de France*, geacteerd in juni 1267: „*C'est wers et convenance Jehan de France. Et tout cest vendage, ensi com il est ci devant deviseit, l'a loeit et graeit freres Jakemes de Gant, freres de saint Jakeme*”²¹. Deze notitie (die wel uit de XIIIde eeuw dateert

den de broeders van het klooster van Douai al vanaf juni 1232 gebruik gemaakt hebben van een woning in die stad, hun geschonken door een burger, *Roy Pickette*. Hij schijnt voor die bewering niet te steunen op archiefmateriaal. Herinneren we eraan dat het dominicanenklooster van Rijsel in 1225 werd gesticht (zie hoger, p. 68), en dat van Atrecht in 1233 (R. BERGER, *Littérature et société aragoises au XIIIe siècle. Les chansons et dits artésiens*, „Mémoires de la Commission départementale des Monuments Historiques du Pas-de-Calais”, 21, Atrecht, 1981, p. 39 en noot 117).

¹⁷ A.M.D., FF 861, op datum.

¹⁸ PETIT, *Fondations*, p. 3-5.

¹⁹ A.D.N., B 1561, fol. 37v°; Atrecht, Bibliothèque municipale, Hs. 1040, fol. 38r°-39v°, ed. BUZELINUS, *Gallo-Flandria*, p. 410 en PETIT, *Fondations*, p. 12-13; verbeter de datering bij MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 129-130 („1275”) en MEERSSEMAN, *Les débuts*, p. 15 („mai 1275”). EMERY, *Catalogue*, p. 97 meent dat de stichting pas toen werd voltrokken.

²⁰ CHAPOTIN, *Histoire*, p. 533-534, MEERSSEMAN, *Les débuts*, p. 15.

²¹ A.M.D., FF 661, op datum, ed. G. ESPINAS, *Les origines du capitalisme. II. Sire Jean de France, patricien et rentier douaisien. Sire Jacques le Blond, patricien et drapier douaisien (seconde moitié du XIIIe siècle)*, „Bibliothèque de la Société d'Histoire du Droit des Pays flamands, picards et wallons”, 7, Rijsel, 1936, p. 11-12, nr. 13.

maar niet noodzakelijk precies even oud is als de tekst op de rectozijde, van een andere hand), betekent niet dat „*quelques frères de Saint Jakeme* (= dominicanen) *occupaient à Douai une maison louée pour eux par fr. Jacques de Gand*”, zoals Meersseman beweert, maar enkel dat een dominicaan (*freres de Saint Jakeme* is een *cas sujet* enkelvoud), broeder Jacob „van Gent”, waarschijnlijk een verwante van de verkoper, *Roessele de Gant*, de transactie heeft goedgekeurd (*loeit en graeit*). Er is geen enkele reden om te veronderstellen dat deze broeder noodzakelijkerwijze tot het klooster van Dowai behoorde, noch dat dit klooster op de Grote Markt was gelegen.

f. *aanvullende literatuur* :

A. BOGAERTS (ed.), *Historische beschryvinghe der Cloosters van het Order van den H. Dominicus geschreven in 't jaer 1715 door Pater Bernardus De Jonghe, Predikheer*, „Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden”, 1, Brussel, 1965, p. 49-54 ; M. ROUCHE (o.l.v.), *Histoire de Douai*, „Histoire des villes du Nord/Pas-de-Calais”, 9, Duinkerke, 1985, p. 67-68.

4. DE ZAKBROEDERS

4.1. DOORNIK

Provincia Francia ¹.

a. *stichtingsdatum* :

1264-1265.

b. en c. *stichter en grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- Sint-Magdalena parochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 200 m (*Porte Ferrain*), stadsplein 550 m (Markt), parochiekerk 250 m, bisschoppelijke residentie 600 m, schepenhuis 800 m.

e. *argumentatie* :

Het *Grand Répertoire*, de XVde-eeuwse inventaris van de oorkonden in het kathedraalarchief van Doornik, resumeert twee akten in verband met de stichting van het klooster gedateerd in „1264” (o.st.), dus van 20 april 1264 — 5 april 1265 ². Korte tijd later verleende het provinciaal kapittel van de zakbroeders in de *Provincia Francia* zijn *litterae de beneficiis* aan de Sint-Maartensabdij van Doornik ³, wat de aanwezigheid van deze orde in die stad kan bevestigen. Het klooster wordt tot 1304 herhaaldelijk in de bronnen (testamenten van burgers van Doornik en stadsrekeningen) vermeld ⁴. In 1317

¹ Zie noot 3.

² A.K.D., Register 42, fol. 74r° ; ELM, *Ausbreitung und Wirksamkeit*, p. 273.

³ R.A.D., Obituaires, nr. 53, p. 345-346, ed. D'HERBOMEZ, *Chartes de l'abbaye de Saint-Martin*, dl. II, p. 288-289, nr. 808 (augustus 1267).

⁴ B.N., Nouv. Acq. Franc. 10058, nr. 114 (augustus 1267), lat. 2309, nr. 113 (augustus 1277); A. D'HERBOMEZ, *Chartes françaises du Tournaisis (1207-1292)*, in : „Mémoires de la Société historique et littéraire de Tournai”, 17, 1882, p. 52-55, nr. LV (januari 1280); B.N., Collection de Flandre, dl. 183, nr. 8, ed. H. LECLERCQ, *Tournai*, in : „Dictionnaire d'Archéologie chrétienne

was het verlaten en twee jaar later werd het door de augustijnen verworven ⁵.

et de Liturgie'', dl. XV, 2, Parijs, 1951, kol. 2556-2558 (maart 1287); E. DE BÉTHUNE-SULLY, *Testaments tournaisiens et comptes d'exécutions testamentaires, XIIIe-XVIIe siècles*, s.l., s.d. (1970), p. 15-17 (13 december 1297); B.N., Nouv. Acq. lat. 2592, nr. 118 (juni 1304); VERRIEST, *La „Charité Saint-Christophe''*, p. 236 en 239 (rekeningen 1276-1277). Deze gegevens bewijzen dat РYСКЕ, *Le chapitre cathédral*, p. 50, hun verdwijning ten onrechte in 1264 situeert.

⁵ Zie *infra*, p. 110.

4.2. GENT

Provincie : onbekend.

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1269.

b. en c. *stichter en grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

- *intra muros*.
- Sint-Jansparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : 50 m (Hooipoort), stadspan 600 m (Kouter), parochiekerk 550 m, grafelijke residentie 1200 m (Gravensteen), schepenhuis 750 m.

e. *argumentatie* :

De aanwezigheid van zakbroeders te Gent wordt voor het eerst geattesteerd in een document van 27 oktober 1269 betreffende een renteverstiging op een huis staande „over *Schelde bi den broeders van den Zake*”¹. Enkele terloopse vermeldingen bewijzen het voortbestaan van het klooster, ook na de „veroordeeling” van 1274, namelijk in het testament van Isabella, vrouwe van Heestert, Heule en Spelt, van oktober 1277², en in de rekeningen van de *Wardrobe* van Edward I over de periode augustus 1297 - maart 1298³, toen de Engelse koning Gent bezocht. Tussen 25 en 31 december 1304 deden de laatste zakbroeders afstand van hun klooster en land, ten voordele van het voldersambacht, dat er een hospitaal voor

¹ S.A.G., Reeks 94, nr. 90, ed. GYSSELING, *Corpus*, I, dl. 1, p. 140, nr. 79; zie ELM, *Ausbreitung und Wirksamkeit*, p. 273.

² A.D.N., B 446, stuk 1987 („*fratribus de Poenitentia Ihesu Christi ibidem* (= Gent), 10 s.”), zie ook WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. II, nr. 107/6 en 195/15.

³ KERVYN DE LETTENHOVE, *Comptes de l'expédition d'Edouard Ier en Flandre*, in : „H.K.C.G.”, 3de reeks, 13, 1872, p. 185-198, hier p. 189-191 (aalmoezen aan de zakbroeders van Gent op 9 september, 13 oktober en 1 november 1297).

arme en zieke leden van het ambachtsgild wenste te bouwen⁴. Er werd bepaald dat de transactie pas na de dood van de kloosterlingen zou ingaan, wat nog vóór 1317 schijnt te zijn gebeurd⁵. Vanaf 1324 wordt het voldersgodshuis in de stadsrekeningen en in andere bronnen vermeld⁶. De omvorming van de kloostergoederen tot het voldersgodshuis laat tevens een juiste situering van het klooster toe, aan het einde van de „zakbroedersstraat”⁷, die niet geïdentificeerd moet worden met de huidige Apostelhuizen, zoals M. Gysseling voorstelde, maar wel met de Sint-Christoffelstraat, waar zich nu nog steeds de capucijnenkerk bevindt, op de plaats van het oude Voldersgodshuis⁸.

⁴ S.A.G., Reeks LV, nr. 10, 1, fol. 65r°-v°.

⁵ Volgens het getuigenis van de Franse koning Filips V waren vóór 5 juli 1317 alle zakbroederskloosters in het bisdom Doornik verlaten: Johannes XXII, „*Ex parte carissimi*”, 5 juli 1317, geïnsereerd in een oorkonde van broeder Ludo, provinciaal van de augustijnen van *Francia*, A.K.D., cartularium D, fol. 189r°-190r° (gebrekkige ed. in Miraeus, *Opera*, dl. I, p. 587, geanalyseerd in A. FAYEN, *Lettres de Jean XXII (1316-1334)*, „*Analecta Vaticano-Belgica*”, 2-3, Rome, 1908-1912, dl. I, p. 185, nr. 388), zie *infra*, p. 110 en, voor de kerkelijke indeling van het Overscheldekwartier bij het bisdom Doornik: DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique, Tome complémentaire, I. Texte*, p. 33-34.

⁶ R.A.G., Sint-Pietersabdij, 1ste reeks, nr. 14, fol. 29v° (V.L. 1087), ed. DIERICKX, *Mémoires*, dl. II, p. 431, noot 2, J. VUYLSTEKE, *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336*, Gent, 1900, dl. I, p. 453.

⁷ Het voortleven van toponiemen als „*biden zackbroeders*” (VUYLSTEKE, *o.c.*, p. 279, a° 1323) of „*Sackbroedersstrate*” (S.A.G., Reeks 301, nr. 1, fol. 227v°, 21 november 1360), mag niet de indruk wekken dat de broeders op dat ogenblik nog aanwezig waren. Vergelijk de reminiscenties aan zakbroederskloosters in de toponymie van Doornik (B.N., *Nouv. Acq. franç.*, 3117, nr. 30, juni 1320) en van Brussel (PH. GODDING, *Le droit foncier à Bruxelles au moyen âge*, „*Etudes d'Histoire et d'Ethnologie juridiques*”, 1, Brussel, 1960, p. 409, XIVde-XVde eeuw).

⁸ M. GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen*, Antwerpen, 1954, p. 72, nr. 403; Voor de Capucijnen, zie J. DECAVELE, *Gand*, in: „*Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*”, 19, Parijs, 1981, kol. 1055-1056.

4.3. BRUGGE

Provincia Francia ¹.

a. *stichtingsdatum* :

1271.

b. en c. *stichter en grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

Onze-Lieve-Vrouweparochie.

e. *argumentatie* :

In een testament van 6-30 april 1271 vermaakte een zekere Pieter, zoon van Walter van Muide, een som van 10 s. VI. aan het zakbroedersklooster van Brugge ². Deze broeders waren vermoedelijk kort ervoor te Brugge verschenen, vermits zij pas in oktober 1271 een overeenkomst sloten met proost en kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge, ten einde een kerk en een klooster op te richten in de Onze-Lieve-Vrouwparochie ; deze oorkonde werd medebezegeld door broeder Achardus, provinciaal van de zakbroeders in *regno Francie* ³. Met uitzondering van een ongedateerd formulier in de bekende *Codex Dunensis* (ca. 1300), zijn er geen latere getuigen voor het bestaan van dit klooster ⁴. Over de ligging van het klooster is niets bekend. Zelfs de wetenschap dat het in de Onze-Lieve-Vrouwparochie werd gesticht, is weinig nuttig, omdat deze pa-

¹ Zie noot 3.

² Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonde nr. 1085, ed. VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, p. 614-616, nr. DLXI (zie voor de datering de oorkonde die in transfix werd bevestigd, ed. *ibidem*, in *fine*) ; gesignaleerd door ELM, *Ausbreitung und Wirksamkeit*, p. 272.

³ R.A.B., Onze-Lieve-Vrouwekerk, oorkonde nr. 217.

⁴ S.B.B., Hs. 418, fol. 104r^v, ed. KERVYN DE LETTENHOVE, *Codex Dunensis sive diplomatum et chartarum medii aevi amplissima collectio*, Brussel, 1875, p. 561-562, nr. CCCXCI. Vermits in dit formulier nog geen sprake is van het klooster van de augustijnen-eremieten van Brugge, kan het vóór 1286 gedateerd worden (zie verder, p. 99).

rochie zich over een vrij groot deel van Brugge uitstreckte, zowel binnen als buiten de stadswallen ⁵.

⁵ Aanduidingen over de omvang van deze parochie vindt men bij A. SCHOUTEET, *De grenzen van de Onze-Lieve-Vrouweparochie te Brugge vóór en na 1800*, in: „H.S.E.B.”, 108, 1971, p. 300-318 en VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 227.

4.4. BIERVLIET

Provincie : onbekend.

a. *stichtingsdatum* :

Voor of in 1271.

b., c. en d. *stichter, grondeigenaar en ligging* :

Onbekend.

e. *argumentatie* :

Het klooster is slechts bekend door één enkel document. In februari 1271 bezegelden de prior der Willemieten van „*Wastina prope Watervliet*” en de „*prior fratrum de Penitentia Jesu Christi in Biervliet qui fratres saccorum dicuntur vulgariter*”, evenals Boudewijn, parochiepastoor van Vroendijk, een oorkonde waarin de stichting van een begijnhof te Boekhoutte en zijn relatie tot de Gentse begijnhoven van Sint-Elisabeth en Ter Hooie werd geregeld¹. Wààr dit klooster precies gelegen was, konden we niet bepalen. Het klooster had vermoedelijk een korte levensduur, vermits het noch in het testament van Niklaas van Biervliet sr. (juni 1293), noch in dat van zijn zoon Nikolaas jr. (10 juli 1300) werd vermeld².

¹ S.A.G., Reeks LXXVIII, oorkonden Bethune, nr. 26, ed. J. BETHUNE, *Cartulaire du Béguinage de Sainte-Elisabeth à Gand*, Brugge, 1883, p. 23-24, nr. 26 ; zie ook ELM, *Ausbreitung und Wirksamkeit*, p. 272.

² Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonden nrs. 1321 en 1397, ed. VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium*, p. 649-653 en 671-675, nrs. DXCII en DCIV.

4.5. DOWAAI

Provincie : onbekend.

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1272.

b., c. en d. *stichter, grondeigenaar en ligging* :

Onbekend

e. *argumentatie* :

Ook dit klooster wordt slechts eenmaal vermeld, namelijk in een testament van oktober 1272, opgesteld door meester Gerard Mulet, clericus van Dowaaï ¹. Gegevens over de ligging van dit klooster zijn niet voorhanden.

¹ B.M.D., Hs. 1096, dl. I, stuk 19, ed. ESPINAS, *Vie urbaine*, dl. III, p. 429-430, nr. 570.

5. DE AUGUSTIJNEN-EREMIETEN

5.1. IEPER

Provincia Francia, vanaf 1265 *provincia Teutonia* ; vanaf 1304-1314 *provincia Coloniensis* ¹.

A. eerste vestiging :

a. *stichtingsdatum* :

1261.

b. en c. *stichter en grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- Sint-Jansparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : onbekend.

e. *argumentatie* :

Zie onder C.

B. tweede vestiging :

a. *datum van de kloostertransfer* :

1265.

b. *dotator* :

Eigen middelen.

c. *grondeigenaar* :

Sint-Maartensproosdij.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- Sint-Jansparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 400 m (Torhoutse poort), stadsplein 750 m (Markt), parochiekerk

¹ Zie de bronnen aangehaald in noten 4 en 6, evenals hoger, p. 28.

200 m, grafelijke residentie 1300 m (Zaalhof), schepenhuis 700 m.

e. *argumentatie* :

Zie onder C.

C. derde vestiging :

a. *datum van de kloostertransfer* :

Voor 1283.

b. en c. *dotator en grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- parochie Onze-Lieve-Vrouw-ten-Brielen.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 300 m (Elverdingepoort, stadsplein 900 m (Markt), parochiekerk 700 m, grafelijke residentie 1100 m (Zaalhof), schepenhuis 850 m.

e. *argumentatie* :

In de eerste maanden van 1261 begonnen de augustijnen aan de bouw van een klooster bij Ieper, buiten de „Angwartpoort” en ten zuiden van de Zonnebekastraat, in het personaat van de Sint-Maartensproosdij, die nochtans geen voorafgaande toestemming tot vestiging gegeven had. Aan het appel van de proosdij bij de Heilige Stoel en het bevelschrift van Urbanus IV tot onmiddellijke afbraak van het klooster², krachtens het pauselijk privilege dat aan de proosdij het recht had verleend elke oprichting van kerk of klooster in zijn personaat te verbie-

² Ed. FEYS, NELIS, *Les cartulaires*, dl. II, p. 145-146, nrs. 295-296 : Urbanus IV, „*Significastis nobis*”, gericht aan de proost en het kapittel van Sint-Maarten (eveneens bij J. GUIRAUD, *Les registres d'Urbain IV (1261-1264). Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux du Vatican*, „Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome”, 2e série, 13, Parijs, 1901-1958, dl. II, p. 19, nr. 57, met de foutieve datum 17 oktober 1262) en „*Significarunt nobis*”, aan de proost en meester Egidius, kanunnik van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel, en aan de scholaster van het Sint-Donaaskapittel te Brugge, als gedelegeerde rechters in het conflict, telkens op 17 september 1261.

den ³, werd uiteindelijk geen gevolg gegeven. Op 21 maart 1264 kwam het tot een akkoord tussen vertegenwoordigers van de proosdij enerzijds, Jan van Eugubio, provinciaal der augustijnen „*in regno Francie*”, broeder Pieter van Torhout, prior, en het kloosterconvent der augustijnen van Ieper anderzijds, waardoor de broeders gemachtigd werden een klooster te bouwen op een plaats die door drie kanunniken van de proosdij zou worden aangeduid ⁴. Deze laatsten kozen een locatie in de Sint-Jansparochie, ten westen van de weg naar Langemark en vermoedelijk ten noorden van het clarissenklooster. De augustijnen verkochten vervolgens hun terrein langs de Zonnebekerstraat aan de proosdij ⁵ en vestigden zich in het najaar van 1265 op de aangeduide plaats, na tussenkomst van de generaal van de orde en de provinciaal „*in regno Alemanie*” (sinds het generale kapittel van 8 mei 1265 behoorde het klooster immers tot de Duitse provincie) ⁶. Ook hier kunnen de broeders niet lang gebleven zijn. In 1283 is dit klooster zeker verlaten ⁷, allicht voor de derde vestiging in de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Brielenparochie, langs de „Augustijnenstraat”, vermeld in 1328 en tot 1578 gehandhaafd ⁸.

³ Zie hoger, p. 61, noot 7.

⁴ FEYS, NELIS, *Les cartulaires*, dl. II, p. 154-155, nrs. 231-232 (XVIIde-eeuwse afschriften in P.A.A., klooster Ieper, nr. 94, p. VI-X en Provincialia, X, dl. 4, p. 383-384).

⁵ FEYS, NELIS, *o.c.*, dl. II, p. 155-156, nrs. 233-234 (14-16 juni 1264).

⁶ *Ibidem*, p. 158-159, nr. 238 („*Cum a nobis*”, 22 april 1265, gericht aan de provinciaal der augustijnen in *Francia*), p. 161, nr. 241 (10 september 1265, *litterae de beneficiis*, verleend door Engelbert, provinciaal, en het kapittel van *Teutonia*, aan de proosdij) en p. 161-162, nr. 242 (10 september 1265, bevestiging van de vestigingsvoorwaarden door het provinciaal kapittel *in regno Alemanie*). Het klooster ging dus van de ene naar de andere provincie over tussen 22 april en 10 september 1265, dat wil zeggen op het generaal kapittel van 8 mei 1265 (datum van een oorkonde van generaal Guido Salenus, ed. *ibidem*, p. 160-161, nr. 240). Vergelijk KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 105 en 229-230.

⁷ K. DE FLOU, *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boullogne en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*, Gent, 1914-1938, dl. X, kol. 174, met een citaat uit een oorkonde van 1283: „*en le markestrate au les devers west u li augustin soloient jadis manoir*”; zie ook CORNILLIE, *Ieper door de eeuwen heen*, p. 318.

⁸ CORNILLIE, *o.c.*, p. 292-293; G. DES MAREZ, E. DE SAGHER, *Comptes de la ville d'Ypres de 1267 à 1329*, Brussel, 1909-1913, dl. II, p. 809.

f. *aanvullende literatuur* :

BRAEM, TEEUWEN, *Augustiniana*, p. 62-64 ; KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 104-106, dl. II, p. 126-129 en dl. VII, p. 120-126 ; N. TEEUWEN, *Het professieboek van het Augustijnenklooster te Ieper 1594-1793*, in : „Iepers kwartier”, 5, 1969, p. 65-112.

5.2. BRUGGE

Provincia Francia, vanaf 1304-1314 *provincia Coloniensis*¹.

a. *stichtingsdatum* : 1286.

b. en c. *stichter en grondeigenaar* : Jan II, heer van Gistel.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- Onze-Lieve-Vrouweparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 100 m (Vlamingpoort), stadsplein 500 m (Markt), parochiekerk 1000 m, grafelijke residentie 600 m (Love), schepenhuis 600 m.

e. *argumentatie* :

Volgens de traditionele theorie werd het klooster omstreeks het midden van de XIIIde eeuw vanuit Mechelen gesticht. Over de juiste datering en de omstandigheden lopen de meningen uiteen, maar in grote trekken houdt men het bij de volgende reconstructie. Rond 1250 verschenen de eerste Mechelse augustijnen te Brugge. Ze kregen er van Jan I, heer van Gistel, de beschikking over een kapel gewijd aan Sint-Maarten en gelegen op zijn eigendom ten noorden van de oude binnenstad. Toen deze kapel te klein bleek richtten ze hun aandacht op een tweede kapel, met Sint-Nikolaas als patroon, eveneens in het bezit van de heren van Gistel. Op 11 januari 1276 deed Jan II definitief afstand van zijn rechten op het land, het gebouw en het patronaat over de Sint-Niklaaskapel, die de uiteindelijke kloosterkerk werd.

¹ Zie noten 6 en 12.

² N. CRUSENIUS, *Monasticon Augustinianum*, München, 1622, p. 122-123 (stichting gedateerd „ca. 1250"); TH. HERRERA, *Alphabetum Augustinianum*, Madrid, 1644, p. 120 („1254"); K.B., Hs. II. 2590, fol. 10r° („1254"); P.A.A., *Provincialia*, X, dl. 3, p. 355-357 („1250"); A. KEELHOFF, *Histoire de l'ancien couvent des Ermites de Saint Augustin à Bruges*, Brugge, 1869, p. 7-10 („1250"). Samenvattingen in BRAEM, TEEUWEN, *Augustiniana*, p. 44-45 en KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 92-93. Plaatselijke historici namen de informatie over : DUCLOS, *Bruges*, p. 527; DE SMET, *De vestiging van de vier Bedelorden*, p. 236. Zie ook VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 235.

De Sint-Maartenskapel werd daarna als kapel voor de infirmerie gebruikt en in 1538 of 1539 afgebroken om in het kloostercomplex geïncorporeerd te worden.

De XVIIde- en XVIIIde-eeuwse historici van de orde, bij wie we dit verhaal terugvinden, kunnen maar zelden documentaire bewijzen ervan voorleggen². Alleen de tekst van de concessie door Jan II, van 1276, bleef in afschrift bewaard³; hij is echter, zoals dadelijk zal blijken, voor meer dan één interpretatie vatbaar.

Men mag gerust stellen dat de datering van de stichting vóór de *Magna Unio* van 1256 op zich reeds ongewoon is. In de Zuidelijke Nederlanden maakten naast Brugge ook Leuven, Hasselt en Edingen aanspraak op zo'n „prehistorische” stichtingsdatum⁴, (met alle prestige eraan verbonden) zonder dat enig ondubbelzinnig bewijs ervan kon geleverd worden. Alleen het Mechelse klooster is met zekerheid in 1255 geattesteerd⁵, maar of het veel ouder dan die datum is, mag dan weer betwijfeld worden en alleszins zal het niet zó belangrijk geweest zijn dat het een uitzwerming tot in Brugge, met verwaarlozing van een vestiging te Antwerpen, Brussel of Gent, zou verwezenlijkt hebben. Zo'n filiatie is hoe dan ook onwaarschijnlijk, omdat Mechelen steeds onder de Duitse provincie van de orde ressorteerde, terwijl Brugge aanvankelijk tot de Franse provincie behoorde⁶. Een stichting vanuit Frankrijk ligt dus voor de

³ P.A.A. Provincialia, X, dl. 3, p. 357, ed. MIRAEUS, *Opera*, dl. I, p. 774 (ook bij KEELHOFF, *o.c.*, p. 341, BRAEM, TEEUWEN, *Augustiniana*, p. 183 en KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 93, noot 273). Volgens N. de Tombeur (P.A.A., Provincialia, X, dl. 3, p. 358) werd de transactie in 1281 door paus Martinus IV bekrachtigd, maar deze bulle is niet nader bekend. Voor Jan I en Jan II van Gistel, zie WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. II, nr. 91/15 en 24.

⁴ KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 88-95 geeft de traditionele opvattingen weer.

⁵ KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 92.

⁶ In 1286 controleerde „*frater Thilmannus, prior provincialis fratrum heremitarum ordinis sancti Augustini per regnum Francie et partis inferioris Alemannie*” (zie noot 12) het klooster van Brugge, en op 25 maart 1304 gebeurde dat door „*frater Johannes, prior provincialis ordinis fratrum heremitarum sancti Augustini per regnum Francie et per aliquas partes Allemannie*” (Brugge, Grootseminarie, Ten Duinen, oorkonde nr. 1439, ed. VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, p. 680-682, nr. DCIX, naar een vidimus van 13 augustus 1305, zelfde fonds, nr. 1438). Op 18 oktober 1314 was het klooster ze-

hand, temeer daar ook de andere augustijnenkloosters in het graafschap Vlaanderen op deze wijze tot stand kwamen.

Laten we nu de lokale situatie bekijken. Beschikten de augustijnen vóór ze de Sint-Niklaaskapel verwierven, in 1276, inderdaad over een ouder gebedshuis? De Sint-Maartenskapel van de heren van Gistel is in de Brugse historische bronnen volledig onbekend⁷. Noch in de kerkelijke, noch in de stedelijke archieven is er een spoor van terug te vinden, integendeel: een oorkonde van 1245 (enkele jaren vóór de vermeende concessie van deze kapel aan de orde) somt 15 Brugse kerken en kapellen op, maar de Sint-Maartenskapel is er niet bij (de Sint-Niklaaskapel echter wel)⁸. Zou het trouwens niet hoogst merkwaardig zijn, indien de heren van Gistel op hun toch niet zó enorm domein te Brugge, niet één, maar liefst twee kapellen in eigendom zouden gehad hebben? En waar zou die Sint-Maartenskapel gesitueerd moeten worden? Volgens de augustijnse historicus N. de Tombeur, werkzaam in het begin van de XVIIIde eeuw, werd haar plaats in zijn tijd door de kloostergebouwen langs de Jan Miraelstraat ingenomen, maar hij weet de kapel niet precies te localiseren⁹. De XIXde-eeuwse historicus A. Keelhoff voegde bij zijn geschiedenis van het Brugse augustijnenklooster een zicht op het klooster, „gesteund” op het bekende XVIde-eeuwse stadsplan van Marcus Gerards; zij situeert de kapel op de hoek van de Jan Miraelstraat en de Schrijversstraat¹⁰. Bij Marcus Gerards (die het klooster overigens vanuit een tegenovergestelde invalshoek weergaf) is er van deze kapel niets te merken. De kloostergebouwen blijken ten tijde van Gerards (anno 1562) ook tot de huidige Hoedenmakersstraat beperkt en reikten helemaal niet zover west- en

ker ondergeschikt aan de *provincia Coloniensis*: S.A.B., Reeks 96, cartularium Groenenbeek C, fol. 64r°-v°. Zie ook hoger, p. 28.

⁷ Identificatie met de Sint-Maartenskapel ten zuiden van de stad, aan de Oude Gentweg, bekend vanaf de XVde eeuw, is hier niet mogelijk (DUCLOS, *Bruges*, p. 554).

⁸ S.A.B., Reeks 456, cartularium St.-Basiliuskapel, fol. 3r° (juli 1345).

⁹ P.A.A., *Provincialia*, X, dl. 3, p. 356.

¹⁰ KEELHOFF, *Histoire*, p. 16-17, overgenomen door DUCLOS, *Bruges*, p. 440 en BRAEM, TEEUWEN, *Augustiniana*, p. 47. Zie ook G. MICHIELS, *Iconografie der stad Brugge*, dl. 3, Brugge, 1968, p. 42-43, nr. 1062).

noordwaarts als de moderne augustijnse schrijvers geloofden ¹¹.

De oorkonde van 1276 over de verwerving van de Sint-Niklaaskapel geeft meer solide informatie, maar lost niet alle problemen op. Ten eerste levert ze geen bewijs van een voorafgaand bestaan van het augustijnenklooster. Jan II droeg zijn rechten op de kapel over aan de broeders van de orde, maar noemde het Brugse klooster niet; klaarblijkelijk hadden de augustijnen nog geen convent in de stad. Dat het de bedoeling van de augustijnen was om de kapel als kloosterkerk te gebruiken, is duidelijk. De vraag is echter of ze daar ook onmiddellijk in slaagden. Pas in 1286 werd met het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Brugge een overeenkomst gesloten ter regeling van de parochiale rechten, de prediking, de biecht en het begrafenisrecht. Er wordt in die oorkonde uitdrukkelijk gesteld dat het akkoord de augustijnen die te Brugge verblijven, bijgestaan door de provinciaal van *Francia*, machtigde om de „*capellam secularem in honore sancti Nicholai*”, gelegen in de Onze-Lieve-Vrouwe-parochie, als kloosterkerk te gebruiken ¹². Terwijl de vroegere geschiedschrijvers de betekenis van dit stuk minimaliseerden, geloven we dat we hier juist voor de essentiële fase van het stichtingsproces staan. Vóór dit akkoord waren er wellicht al augustijnen te Brugge actief, maar pas erná stichtten zij er een klooster.

Deze chronologie wordt ten andere volledig bevestigd door de totale zwijgzaamheid van de lokale bronnen over het bestaan van dit klooster vóór 1286. Een dergelijk *argumentum e silentio* is vanzelfsprekend moeilijk hanteerbaar in bronnename perioden en met betrekking tot minder invloedrijke en kleinere kloosters (zakbroeders en eksterbroeders), maar in dit geval is de lacune wel al te opvallend. Bij de overeenkomst tussen het Sint-Donaaskapittel en de karmelieten betreffende de

¹¹ Marcus Gerardus, *Brugae Flandrorum urbs et emporium mercatu celebre*, 1562 (voor andere drukken en bibliografie, zie E. HODNETT, *Marcus Gheeraerts the Elder of Bruges*, Londen, Antwerpen, 1971).

¹² R.A.B., Onze-Lieve-Vrouwekerk, oorkonde nr. 111 (3 september 1286), ed. KEELHOFF, *Histoire*, p. 342, naar de licht gewijzigde en aangevulde versie van deze overeenkomst, gesloten op 25 februari 1320 (P.A.A., klooster Brugge, nr. 2).

stichting van een karmelietenklooster, in 1265, kregen deze broeders het verbod om gebruik te maken van een zwaardere kerkklok dan die van de dominicanen of franciscanen van Brugge; over de eventuele gebruiken van die andere bedelorde, de augustijnen, wordt niet gesproken¹³. Uit de periode 1265-1286 zijn 9 testamenten tot ons gekomen, waarin giften zijn voorzien ten voordele van Brugse bedelordekloosters. Acht testamenten vermelden de kloosters van de franciscanen, de dominicanen en de karmelieten (één ervan citeert bovendien het zakbroedersklooster) en in het negende testament worden alleen het franciscanen — en het dominicanenklooster genoemd; geen enkel testament bevat echter een gift aan de Brugse augustijnen¹⁴. Pas vanaf 1293 verschijnen ze in de Brugse testamenten: Nikolaas van Biervliet sr. vermaakt hun 20 s. Vl. op 11 juni 1293, Pieter Calf, proost van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel laat hun op 11 september 1295 10 s. par. na, op 28 september 1297 worden ze opgenomen in het testament van *Ywanus de Bokemare*, op 3 december 1299 in dat van Gheerwijn *die Ward*, en op 10 juli 1300 ook in dat van Nikolaas van

¹³ B.A.B., C 370 (27 juli 1265), ed. MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 417-418. Hoewel de dominicanen en de karmelieten in het personaatsgebied van het Sint-Donaaskapittel gevestigd waren, en de franciscanen (net zoals de augustijnen) in dat van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel, golden voor de drie kloosters toch dezelfde regels ter zake.

¹⁴ Het zijn de volgende testamenten: B.A.B., C 354, oorkonden, doos 1 (augustus 1266); Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonde nr. 1031 (juni 1268, ed. VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, p. 607-608, nr. DLV); zelfde fonds, nr. 1037 (januari 1269, onuitgegeven); zelfde fonds, nr. 1046 (22 juni 1269, ed. *ibidem*, p. 610-612, nr. DLVIII); zelfde fonds, nr. 1039 (april 1269 of 1-12 april 1270, ed. *ibidem*, p. 609-610, nr. DLVII), zelfde fonds, nr. 1085 (6-30 april 1271, ed. *ibidem*, p. 614-616, nr. DLXI: ook de zakbroeders); zelfde fonds, nr. 1208 (10 april 1283, onuitgegeven); zelfde fonds, nr. 1224 (22 augustus 1284, in vidimus van 22 augustus 1284-25 maart 1285, onuitgegeven: alleen de franciscanen en de dominicanen); zelfde fonds, nr. 1332 (28 mei 1285, ed. *ibidem*, p. 656-657, nr. DXCIV). We laten hier het testament van Jan I, heer van Gistel buiten beschouwing, omdat het niet volledig bewaard is (S.B.B., Hs. 599: *W.H.J. Weale, Notes détachées, Bruges et Franc de Bruges*, nr. 8: *Frères Prêcheurs, Liber notabilium*, p. 27-28). Niettemin kunnen we opmerken dat, volgens de gekende gegevens, deze vermeende weldoener van de augustijnen de wens uitte in de dominicanenkerk van Brugge begraven te worden en zelfs twee dominicanen als testamentuitvoerders aanduidde.

Biervliet jr., om daarna met regelmaat in de XIVde-eeuwse documenten op te duiken ¹⁵. In de Brugse stadsrekeningen, die vanaf 1281 financiële bijdragen aan minderbroeders en predikheren bevatten, en vanaf 1284, zij het dan sporadisch, ook aan karmelieten, treft men pas vanaf de XIVde eeuw dergelijke giften ten voordele van augustijnen aan ¹⁶.

Dat alles kan niet aan het toeval te wijten zijn. De conclusie luidt dus dat de vroege vestiging van augustijnen te Brugge slechts een legende is; hun klooster werd pas in 1286 gesticht.

f. *aanvullende literatuur:*

F.-H. D'HOOP, *Quelques notes supplémentaires à l'Histoire des couvents des Ermites de St.-Augustin à Gand et à Bruges*, in: „H.S.E.B.”, 22, 1870, p. 303-316; J. MARECHAL, *De houding van de deken van de christenheid tegenover een woekeraar en voorkoper te Brugge in 1344*, in: „H.S.E.B.”, 91, 1954, p. 73-81; BRAEM, TEEUWEN, *Augustiniana*, p. 44-49; KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 92-93, dl. II, p. 93-119, dl. VII, p. 126-136.

¹⁵ Respectievelijk Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonde nr. 1321 (ed. VAN DE PUTTE, *o.c.*, p. 649-653, nr. DXCII); R.A.B., Onze-Lieve-Vrouwekerk, oorkonde nr. 279; Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonde nr. 1359, onuitgegeven; zelfde fonds, nr. 1390 (ed. GYSSELING, *Corpus*, I, dl. 4, p. 2720-2724, nr. 1825); zelfde fonds, nr. 1397 (ed. Van de Putte, *o.c.*, p. 671-675, nr. DCIV).

¹⁶ WYFFELS, DE SMET, *De rekeningen van de stad Brugge*, dl. I, 1, p. 35, 37, 40, 72, 73, 11-112, enz.; vergelijk voor de XIVde eeuw: S.A.B., Reeks 216, a° 1303-1304, dl. I, fol. 23v°; a° 1306-1307, dl. II, fol. 18 v°, enz. In 1294 had de stad aan de augustijnen de toestemming gegeven een brug te leggen over het kanaal voor hun kerk: R.A.B., Oorkonden met blauw nr. 7352, ed. KEELHOFF, *Histoire*, p. 347-348, nr. III en BRAEM, TEEUWEN, *Augustiniana*, p. 183 (foto op p. 45), 14 oktober 1294.

5.3. GENT

Provincia Francia, vanaf 1304-1314 *provincia Coloniensis*¹.

A. eerste vestiging :

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1296 (1295?).

b. en c. *stichter en grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

- *extra muros*.

- Sint-Michielsparochie.

- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 100 m (Filips uten Dalebrug, met stadspoortfunctie), stadspan 200 m (Sint-Veerleplein), parochiekerk 600 m, grafelijke residentie 150 m (Gravensteen), schepenhuis 500 m.

e. *argumentatie* :

Zie onder B.

B. tweede vestiging :

a. *datum van de kloostertransfer* :

1296.

b. *dotator* :

Gerelm Borluut ?

c. *grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

- *extra muros*.

¹ In 1296 stond het klooster onder het gezag van de „*prior provincialis ordinis heremitarum in Francia*” (zie de oorkonde vermeld in noot 9). Waarschijnlijk ging het Gentse klooster samen met het Brugse en het Ieperse naar de *provincia Coloniensis* over, zie hoger, p. 28 en 101.

- Sint-Michielsparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 200 m (Filips uten Dalebrug), stadsplein 300 m (Sint-Veerleplein), parochiekerk 700 m, grafelijke residentie 250 m (Gravensteen), schepenhuis 600 m.

e. *argumentatie* :

Sinds de XVIIde eeuw schrijft men de stichting van dit klooster toe aan de vrijgevigheid van Gerelm Borluut, lid van het bekende patricische geslacht. Na studies te Parijs, waar hij kennis zou gemaakt hebben met de augustijner theoloog Egidius van Rome († 1316) zou hij in 1295 een deel van zijn eigendommen in de Briel ten noorden van Gent, met de aldaar gelegen kapel gewijd aan Sint-Stefanus, afgestaan hebben om een klooster van de orde te stichten. Na enkele jaren, toen de kapel niet meer aan de behoeften voldeed, zou ze vervangen zijn door een grote kloosterkerk, met dezelfde patroon².

Dit verhaal wordt op verscheidene punten tegengesproken door de bronnen. Er zijn om te beginnen al twee vestigingsplaatsen bekend. Een document van 1306 gewaagt van een hofstede in de Briel, nabij het karmelietenklooster, „*daer de haustine* (= augustijnen) *te vorn woenden*”³. In 1306-1329 was een zekere Willem van Doornzele eigenaar van het huis op deze hofstede gebouwd⁴, dat „*Ter Capellen*” werd genoemd, zoals een oorkonde van 25 november 1337 getuigt, „*daer dagustinen plaghen te wone, staende up den ommekeer vander steenstrate ter Ouderborchwaert*”⁵. Klaarblijkelijk verdrong de naam van het huis de oude familienaam van zijn be-

² CRUSENIUS, *Monasticon Augustinianum*, p. 141 ; P.A.A., *Provincialia*, X, dl. 3, p. 233-240 ; A. KEELHOFF, *Geschiedenis van het klooster der eerwaarde paters eremijten augustijnen te Gent*, Gent, 1864, p. 4-5 ; E. BRAEM, *Augustijnenklooster te Gent*, Gent, s.d., p. 10-13.

³ R.A.G., *Bisdom*, S 147, fol. 4v°, vergelijk R.A.G., *Sint-Michielskerk*, nr. 281, fol. 3r° : „*Wouter Pieterszone daer over dat die augustine woenden tierst*” (ca. 1308-1315) en N. DE PAUW, *Obituarium sancti Johannis. Nécrologe de l'église St. Jean (St. Bavon) à Gand, du XIIIe au XVIe siècle*, Brussel, 1899, p. 267.

⁴ R.A.G., *Bisdom*, S 147, fol. 4v° ; S 148, fol. 7v° ; S rol 139 (v°-zijde).

⁵ R.A.G., *Sint-Niklaaskerk*, oorkonde op datum. Vergelijk de toevoeging op rol S 139 (v°-zijde), van latere datum : „*Willem van Doresele wedewe 6 s.*”.

woner, aangezien de eigenares in 1337 „*ver Achte Willems weduwe vander Capelle*” wordt genoemd, en haar erfgenaam „Willem vander Capelle”⁶. Helaas is niet meer uit te maken wie in de XIIIde eeuw, vóór de komst van de augustijnen, eigenaar van het land en het huis was en hoelang de broeders er vertoefden⁷. Alles wijst naar een kort verblijf, waarbij de augustijnen gebruik maakten van tijdelijke oplossingen, bijvoorbeeld draagbare altaren, zoals bij primitieve kloosterstichtingen gebruikelijk was. De naam van dit huis zinspeelt misschien op de nabijheid van een kapel, maar het is niet duidelijk waar die zich zou bevonden hebben (de Sint-Elooiskapel in de Geldmunt dateert slechts van het midden van de XIVde eeuw)⁸.

Het staat wel vast dat bisschop Jan III van Doornik op 24 november 1296 een overeenkomst oorkondde tussen de prior en broeders van de eremietenorde, „verblijvend in de Sint-Michiels- en Sint-Maartensparochie te Gent” enerzijds, de abt en het convent van de Sint-Baafsabdij als patroon en de pastoors van deze parochies anderzijds: de broeders kregen de toelating om onder zekere voorwaarden een klooster met kerk en kerkhof in de parochie te bouwen⁹. Gelet op wat we al over de augustijnse aanwezigheid te Gent weten, kunnen we hieruit afleiden dat de eerste vestiging van voor 24 november 1296 dateert en dat dit akkoord de oprichting van het tweede, definitieve klooster mogelijk maakte.

Welke is nu de rol geweest van de familie Borluut bij dit alles? De bewaarde documentatie houdt geenszins een bevestiging in van de traditionele verhalen. We weten erg weinig over Gerelm Borluut. Hij was vermoedelijk de zoon van Boudewijn Borluut en Margareta Rijnvisch, en stierf in 1321, net zoals zijn

⁶ R.A.G., S rol 141 (v°-zijde), S rol 142 (v°-zijde); S 157, fol. 12v°.

⁷ De oudste renterollen van de armentafel van de Sint-Niklaasparochie dateren van 1294-1297, maar zijn rudimentair en helaas onvolledig.

⁸ BRAEM, *Augustijnenklooster*, p. 4, meent dat de naam ontleend werd aan de Sint-Stefanuskapel, die later als kloosterkerk werd gebruikt.

⁹ R.A.G., Sint-Baafsabdij, oorkonde op datum 20 november 1296; in transfix de bevestiging door abt Walter I en het convent van Sint-Baafs, 4 december 1296, ed. BRAEM, TEEUWEN, *Augustiniana*, p. 184-185, met een reproductie op p. 14.

echtgenote Margareta Srike¹⁰. Van zijn „studies te Parijs” zijn geen bewijzen voorhanden; ze zijn natuurlijk mogelijk, vooral indien Gerelm in zijn jeugd voor een kerkelijke carrière was voorbestemd, maar alle aanwijzingen dienaangaande ontbreken. De oudste bekende schenking van een lid van het geslacht Borluut ten voordele van het Gentse augustijnenklooster dateert slechts van 6 augustus 1374: Jan Borluut *ser Gheeroms zone*, gehuwd met *Mergrieten Masch*, stichtte in zijn testament van die datum een kapelanij op naam van de H. Johannes de Doper in het augustijnenklooster, waar er dagelijks een mis zou gelezen worden voor het zieleheil van zijn ouders en verwanten¹¹.

Het is deze Sint-Janskapel, gebouwd op last van de testateur, die het monumentale symbool zou vormen van de eeuwenlange band tussen de Borluuts en de Gentse augustijnen. Een getuigenis van Joos Borluut uit 1568 vermeldt het bestaan van een Sint-Stefanuskapel die volgens de XVIIde-eeuwse overlevering de oudste gebedsruimte van de Gentse augustijnen was. Aan de hand van de informatie die door Joos Borluut wordt verstrekt, kunnen we deze kapel echter als de hoger genoemde Sint-Janskapel identificeren¹². Er is dus geen enkel bewijs dat de eigenlijke kloosterkerk, gewijd aan Sint-Stefanus, zijn oorsprong zou hebben in een soort „familie- of huiskapel” van

¹⁰ PH. KERVYN DE VOLKAERSBEKE, *Histoire généalogique et héraldique de quelques familles de Flandre*, Gent, 1874, plaat III; F. DE POTTER, *Second cartulaire de Gand*, Gent, 1887, p. 390; Braem, *Augustijnenklooster*, p. 10-11. De sterfdata zijn niet zeker: volgens de XVIIde-eeuwse grafsteen (afbeelding in BRAEM, TEEUWEN, *Augustiniana*, p. 68 en BRAEM, *o.c.*, p. 12) in een pseudo-middeleeuwse stijl, overleed Gerelm op 1 maart 1321 en zijn vrouw op 16 september 1321. Deze data moeten al in nieuwjaarsstijl uitgedrukt zijn, vermits Gerelm zonder twijfel vóór Margareta stierf (DE PAUW, *Obituarium*, p. 198). Gerelm was pachter van de wijnassisen voor de stad Gent in het schepenvaar 1316-1317: VUYLSTEKE, *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen*, dl. I, p. 91. De „Gerelm Borluut”, schepen in 1262 (Blockmans, *Stadspatriciaat*, p. 458) en een naamgenoot met dezelfde functie in 1322-1323, 1327-1328 en later (Vuyksteke, *o.c.*, dl. I, p. 233 en dl. II, p. 566) zijn waarschijnlijk niet met onze figuur te vereenzelvigen.

¹¹ S.A.G., Morel de Boucle-Saint-Denis, nr. 293 (zie ook nr. 296); R.A.G., Familie Borluut, nr. 14, ed. (gedeeltelijk) KEELHOFF, *Geschiedenis*, p. 12-16.

¹² DE POTTER, *Second cartulaire*, p. 390; BRAEM, *Augustijnenklooster*, p. 13 en 47, noot 31.

de Borluuts, wel integendeel : het vermoeden rijst dat de legende-vorming aangaande de stichtersrol van de Borluuts in de XVIde-XVIIde eeuw de reële historische werkelijkheid reeds had overschaduwd. De beslissende stap werd vermoedelijk gezet bij de wederopbouw van het klooster (na de XVIde-eeuwse vernielingen), in de loop van de XVIIde eeuw. De Borluuts financierden voor een groot deel de werken¹³ en werden er ook voor beloond. Ter gelegenheid van de eerste steenlegging van het nieuwe gebouw, in 1621, erkenden de augustijnen de familie als stichter en voornaamste weldoener¹⁴. Elf jaar later bracht men een nieuwe grafsteen aan op de familiegrafkelder, voorzien van de inscriptie : *Libera sepultura familiae Borluutiae juxta majores hujus conventus an. 1295 fundatores*, en in 1689 en 1695 bewees men opnieuw eer aan de familie door de inhuldiging van gedenkstenen in het kloosterpand of door andere bijzondere plechtigheden¹⁵.

In onze hypothese verwierven de Borluuts, die weliswaar al in de XIVde eeuw tot de weldoeners van het klooster mogen gerekend worden¹⁶, pas veel later de status van „stichters”, met alle prestige en eerbetoon eraan verbonden. De XVIIde eeuwse informatie over deze stichtersfunctie werd waarschijnlijk meer geïnspireerd door de belangrijke financiële medewerking van de familie bij de wederopbouw van het klooster, dan door concrete aanwijzingen in de bronnen.

f. *aanvullende literatuur :*

Bibliografie in E. BRAEM, *Augustijnenklooster te Gent*, Gent, s.d., p. 48. Toe te voegen : KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. I, p. 213-214, dl. II, p. 148-154 en dl. VII, p. 136-143.

¹³ BRAEM, *o.c.*, p. 21-22.

¹⁴ P.A.A., klooster Gent, nr. 33 ; R.A.G., Augustijnenklooster Gent, nr. 10, ed. KEELHOFF, *Geschiedenis*, p. 18-19.

¹⁵ BRAEM, TEEUWEN, *Augustiniana*, p. 70-73.

¹⁶ *Ibidem*, p. 187 : lijst van de Borluuts begraven in het klooster.

5.4. DOORNIK

Provincia Francia.

a. *stichtingsdatum* :

1319.

b. *stichter* :

Koning Filips V van Frankrijk.

c. *grondeigenaar* :

De Heilige Stoel.

d. *ligging* :

- *intra muros*.
- Sint-Magdalenaparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 200 m (*Porte Blandinoise*), stadsplein 550 m (Markt), parochiekerk 250 m, bisschoppelijke residentie 600 m, schepenhuis 800 m.

e. *argumentatie* :

Op verzoek van de Franse koning Filips V gaf paus Johannes XXII op 5 juli 1317 aan de bisschop van Doornik de opdracht om het door de zakbroeders verlaten klooster aldaar, ter beschikking van de Heilige Stoel staande, over te maken aan de augustijnen. Ondanks dit duidelijk bevelschrift nam de overname van het klooster meer dan twee jaar in beslag, waarschijnlijk omwille van de tegenstand tegen het project vanuit de lokale clerus. Op 31 juli 1319 kon de provinciaal der augustijnen van Francia aan zijn *vicarius*, broeder Willem *le Feron*, prior van Angers, uiteindelijk zijn volmacht geven om het Doornikse klooster in naam van de orde in ontvangst te nemen en de nodige medebroeders uit de *provincia Francia* naar Doornik te ontbieden, zodat het onmiddellijk in gebruik zou worden genomen. In december van dat jaar bereikte deze gezant een overeenkomst met het kathedraalkapittel, dat aanvankelijk negatief had gereageerd op de komst van de augustijnen, maar

mits zekere restricties inzake de pastorale activiteiten van deze broeders, uiteindelijk met de vestiging instemde ¹.

f. *aanvullende literatuur* :

BRAEM, TEEUWEN, *Augustiniana*, p. 109-110 ; KUNZELMANN, *Geschichte*, dl. VII, p. 171-174.

¹ De opeenvolgende fasen van de stichting zijn opgetekend in een notarisakte van 12 december 1319, en in haar bevestiging door broeder Ludovicus, prior van de *provincia Francia*, korte tijd later : A.K.D., Cartularium D, fol. 189r^o-190r^o. De brief van Johannes XXII, „*Ex parte carissimi*”, 5 juli 1317, werd gedeeltelijk uitgegeven door MIRAEUS, *Opera*, dl. I, p. 597 (analyse bij FAYEN, *Lettres de Jean XXII*, dl. I, p. 185, nr. 388).

6. DE KARMELIETEN

6.1. BRUGGE

Provincia Francia ¹.

a. *stichtingsdatum* :

1264-1265.

b. *stichter* :

Onbekend (eigen middelen ?).

c. *grondeigenaars* :

Diversen.

d. *ligging* :

- *extra muros*.

- Sint-Kruisparochie.

- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 50 m (Blanckardsbrug, met stadspoortfunctie), stadsplein 650 m (Markt), parochiekerk 1500 m, grafelijke residentie 600 m (Love), schepenhuis 700 m.

e. *argumentatie* :

De karmelietenorde kocht in oktober 1264 van zes Brugse burgers een stuk land ter grootte van 1/2 gemet en 8 roede, „in de buurt van de Rolweg”, gelegen in de heerlijkheid van het Voormezeelse ². Hoewel het niet expliciet in de verkoop-

¹ Zie noot 3.

² Akte verleden voor de schepenen van het Voormezeelse, in oktober 1264, gevidimeerd door de prior en het convent van de karmelieten van Brugge, op 21 december 1276 : B.A.B., C 370 (transfix) ; ook bewaard in een XVIIde-eeuws afschrift : O.K.B., Hs. *Eliseus a Lapide, Chronica Carmeli Brugensis*, fol. 1v°. Vergelijk P. WEMMERS, *Chronycke van den Oorspronck en Voort-ganck der orden van de H. Maghet Maria des berghs Carmeli*, Antwerpen, 1666, p. 490. Steunend op de foutieve interpretatie en datering van de amortisatieakte van gravin Margareta (21 februari 1267, bewaard in O.K.B., *Liber Oblongus*, fol. 40v° en *Eliseus a Lapide, Chronicon*, fol. 1r°) gesuggereerd door W.H.J. WEALE, *Obituaire du couvent des Carmes à Bruges*, in : „H.S.E.B.”, 50, 1900, p. 153-288, hier p. 154, wordt de stichting van het klooster soms ten onrechte gedateerd in 1263, zie recentelijk VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p.

akte is vermeld, gebeurde dat allicht met het oog op de stichting van een klooster. Enkele maanden later is er inderdaad sprake van een prior en convent der karmelieten te Brugge : op 27 juli 1265 stelde een scheidsrechterlijke commissie een overeenkomst op tussen het Sint-Donaaskapittel en de parochie van Sint-Kruis enerzijds, het karmelietenklooster anderzijds, in verband met de vestiging van het klooster, met kerk en kerkhof. Het akkoord werd op 6 augustus 1265 door de prior en convent der Brugse karmelieten goedgekeurd. Deze teksten verduidelijken tevens de ligging van het klooster : „*in parochia Sancte Crucis, in suburbio seu appendiciis ville Brugensis prope pontem Reinverdi Blanckards*”³.

f. *aanvullende literatuur :*

AMBROSIUS A S. TERESIA, *Monasticon Carmelitanum*, in : „*Analecta ordinis Carmelitarum Discalceatorum*”, 22, 1950, p. 211 ; G.G. MEERSSEMAN, *De Brugsche Karmelieten tijdens de Westersche Scheuring*, in : „*H.S.E.B.*”, 80, 1937, p. 150-155 ; B. VERMASEREN, *De Carmel van Brugge en de buitenlandse kooplieden*, in : „*Carmel*”, 3, 1950, p. 19-31 ; J. MARECHAL, *De devotie te Brugge tot Sint-Niniaan, bisschop van Whithorn in Schotland 1366-1548*, in : „*H.S.E.B.*”, 99, 1962, p. 187-202 ; IDEM, *De betrekkingen tussen Karmelieten en Hanzeaten te Brugge, van 1347 tot 1523*, *ibidem*, 100, 1963, p. 206-227 ; IDEM, *De kapel van de Engelsen te Brugge*, in : „*Archief- en Bibliotheekwezen in België*”, 34, 1963, p. 48-59 ; H. LELOUX, *De Oosterlingen en andere vreemde kooplieden te Brugge en kerkelijke en sociaal-caritatieve instellingen*, in : „*H.S.E.B.*”, 110, 1973, p. 21-39.

235. Over het Voortmezeelse : DE SMET, *De evolutie van het Brugse stadsgebied*, p. 93-94.

³ B.A.B., C 370, oorkonde van 6 augustus 1265, ed. MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 417-418 en STRUBBE, *Egidius van Breedene*, p. 245-247, nr. III A 120, met in transfix, de bevestigingen door broeder H., provinciaal der karmelieten in Frankrijk, 23 maart 1269 (onuitgegeven) en door Radulf, generaal van de orde, 15 september 1271 (ed. MIRAEUS, *Opera*, l.c.).

6.2. IEPER

Provincia Francia ¹.

A. eerste vestiging :a. *stichtingsdatum* :

1265.

b. en c. *stichter en grondeigenaar* :

Simon van Ieper.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- Sint-Jacobsparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : onbekend.

e. *argumentatie* :

Zie onder B.

B. tweede vestiging :a. *datum van de kloostertransfer* :

Voor 1344.

b. en c. *dotator en grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

- *intra muros*.
- Sint-Jacobsparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 400 m (Nieuwe Torhoutpoort), stadsplein 800 m (Markt), parochiekerk 800 m, grafelijke residentie 1300 m (Zaalhof), schepenhuis 900 m.

e. *argumentatie* :

In de XVIIde eeuw bevatte het kloosterarchief nog een oorkonde van 13 januari 1265, waarin gravin Margareta de gift van een erfgoed bij Ieper door een zekere Simon („van Ieper”)

¹ Zie noot 3.

met het oog op de stichting van een karmelietenklooster, bevestigde. De karmelitaanse kroniek die ons een analyse van dit stuk geeft, meent te weten dat de orde voordien al een vestiging te Hollebeke bezat, ongeveer 7 km ten zuidoosten van de stad, vanwaar de broeders zich naar Ieper verplaatsten, maar dit lijkt zeer onwaarschijnlijk. Een klooster op een dergelijke afstand van de stad verwijderd zou voor de orde uitzonderlijk zijn; de formulering van de XVIIde-eeuwse kroniekschrijver is ook weinig precies en meer gesteund op legende dan op feitelijke informatie². Een overeenkomst met de Sint-Maartensproosdij, waardoor de karmelieten de toelating kregen een klooster en kerk te bouwen in het personaat van de Sint-Maartensproosdij, maar buiten de stadswallen, werd op 27 april 1265 afgesloten. Voor de karmelieten trad naast Dominicus, provinciaal van de orde *in regno Francie*, ook een prior van de Ieperse broeders op, wat het bestaan van een onafhankelijk klooster laat veronderstellen; anderzijds verklaarde het Ieperse kloosterconvent nog niet over een eigen zegel te beschikken, zodat de stichting kort ervoor plaats moet hebben gevonden³. De ligging van het klooster is slechts bij benadering te bepalen. Pas in 1344 vernemen we dat dit klooster aan „de noordzijde van de Zonnebekerstraat” gevestigd was, en dat de broeders intussen verhuisd zijn naar een tweede, nabije locatie, meer noordwaarts gesitueerd, waarschijnlijk niet lang ervoor opgericht, vermits nog aan het optrekken van een kloostermuur moest worden begonnen⁴. Dit klooster, waarvan de situatie

² WEMMERS, *Chronycke*, p. 489. De vermeende stichting te Hollebeke zou „ongeveer gelijktijdig” met die van het karmelietenklooster van Haarlem te dateren zijn, maar de stichtingsdatum van dit laatste klooster (1249) is eveneens onzeker (*ibidem*, p. 473 en HENDERIKX, *Bedelordekloosters*, p. 18-20).

³ FEYS, NELIS, *Les cartulaires*, dl. II, p. 159-160, nr. 239, met op p. 164, nr. 244 de pauselijke bevestiging (Clemens IV, „*Ea que iudicio*”, 2 juni 1266), p. 164-165, nr. 245 de bevestiging door Nikolaas *Gallicus*, generaal van de orde (augustus 1266) en p. 165-166, nr. 246, de bevestiging door de deken en het kapittel van Terwaan (2 september 1266, bij *sedis vacatio*). Tussen de eerste overeenkomst met de proosdij en deze serie bevestigingen werd nog een tweede overeenkomst gesloten, waarvan het begin en het slot door generaal Nikolaas werden geciteerd; waarschijnlijk gaat het om twee versies van één akkoord, met detailwijzigingen (vergelijk in de uitgave de nrs. 239 en 245).

⁴ O. MUS, *Signeur Jehan Pascaris capellains... † 1350-1351*, „Bijdragen tot de geschiedenis van de liefdadigheidsinstellingen te Ieper”, 1, Ieper, 1949, p.

beter bekend is, werd echter op zijn beurt in 1383 bij het beleg van de stad door het verenigde Gents-Engelse leger vernield. De wederopbouw gebeurde niet op dezelfde plaats, maar in het noorden van de stad, bij de Sint-Janskerk, waar het klooster tot in de XVIde eeuw gevestigd bleef⁵.

71-78, nrs. 34-37 (25 april - 3 oktober 1344). CORNILLIE, *Ieper*, p. 325-326 interpreteert deze gegevens ten onrechte als aanwijzingen voor een veronderstelde uitbreiding van het kloosterareaal; volgens V. VERFAILLIE, *Schets ener toponymie van Ieper, historisch bewerkt tot omstreeks 1600*, Leuven, 1948 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), inleiding (noot 137), lag het eerste klooster nabij de grote omwalling van 1323-1328.

⁵ WEMMERS, *Chronycke*, p. 489; FEYS, NELIS, *Les cartulaires*, dl. I, p. 70, noot 3; CORNILLIE, *o.c.*, p. 326.

6.3. GENT

Provincia Francia ¹.

A. eerste vestiging :

a. *stichtingsdatum* :

Voor of in 1282.

b. *stichter* :

Onbekend.

c. *grondeigenaar* :

Sint-Baafsabdij.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- Sint-Michielsparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : onbekend.

e. *argumentatie* :

Een oorkonde van oktober 1282 vormt het eerste tastbare bewijs van de karmelitaanse aanwezigheid te Gent. In dit stuk verleende bisschop Filips I van Doornik aan de prior en broeders die reeds in de Sint-Michielsparochie verbleven, een machtiging om een kerk te bouwen en er de erediensten te vieren, op voorwaarde zekere verplichtingen na te komen ten overstaan van de parochiale clerus en de Sint-Baafsabdij ². Hoewel het op grond van dit document vaststaat dat de karmelieten op dat ogenblik reeds een vestiging bezaten te Gent, op cijnsgrond van de Sint-Baafsabdij, moet hun pastorale activiteit toch eerder beperkt geweest zijn. Daarom kunnen we weinig geloof hechten aan de stichtingsdatum vermeld door de XVde-eeuwse Gentse karmeliet Arnold van Vaernewyck (*Bosti*us) ³, name-

¹ De oorkonde waarvan sprake in de volgende noot, werd onder andere bezegeld door de provinciaal van de karmelieten in *Francia*.

² R.A.G., Sint-Baafsabdij, oorkonde op datum, ed. MIRAEUS, *Opera*, dl. IV, p. 414-415.

³ *De patronatu B. Virginis Mariae...*, ed. DANIEL A VIRGINE MARIA, *Speculum Carmelitanum, sive Historia Eliani ordinis Fratrum Beatissime Virginis Ma-*

lijk 1272. Het is niet onmogelijk dat een leesfout aan de basis van deze datering ligt. Van de hoger geciteerde oorkonde zijn enkele afschriften ⁴ bewaard die als datum oktober 1280 of oktober 1286 dragen en gekopieerd werden naar een XIVde-eeuws cartularium van de Sint-Baafsabdij ⁵, waar de dateringsformule door gebruik van afkortingen onduidelijk is; wellicht werd van Vaernewyck het slachtoffer van eenzelfde vergissing. We hebben geen precieze informatie over de ligging van deze — hoogstwaarschijnlijk bescheiden — vestiging van de Gentse karmelieten.

B. tweede vestiging :

a. *datum van de kloostertransfer* :

1287-1288.

b. *dotator* :

Onbekend.

c. *grondeigenaar* :

Abdij van Cambron.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- Sint-Michielsparochie.
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 150 m (Filips uten Dalebrug, met stadspoortfunctie), stadsplein 250 m (Sint-Veerleplein), parochiekerk 650 m, grafelijke residentie 200 m (Gravensteen), schepenhuis 500 m.

e. *argumentatie* :

In 1287 (o. st.), dus tussen 6 april 1287 en 27 maart 1288, kochten de Gentse karmelieten het land en het refugium van de abdij van Cambron in de Lange Steenstraat aan en begon-

riae de Monte Carmelo, Antwerpen, 1680, dl. I, 2, p. 401. J. DECAVELE, *De geschoeide karmelieten te Gent (1272-1796). Historische studie*, in : „Kultureel Jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen”, 27, 1974, dl. II, p. 1-37, in het bijzonder p. 5, aanvaardt die datum wel.

⁴ R.A.G., Sint-Michielskerk, nr. 1051 en R.A.G., Karmelieten Gent, nr. 15.

⁵ R.A.G., Bisdóm, R 1, fol. 86r°-v°.

nen er aan de bouw van hun nieuw klooster, met kerk en kerkhof⁶. In de volgende 10 jaar breidden de broeders hun areaal rond dit primitief terrein uit door aankopen en schenkingen van aanpalende stukken land, tot een gebied dat ook nu nog door de resten van het klooster wordt ingenomen en begrensd wordt door de Kuipsteeg (nu Vrouwebroedersstraat), Leertouwers- of Plotersgracht, Drongenhof en Lange Steenstraat⁷.

f. *aanvullende literatuur* :

AMBROSIUS A S. TERESIA, *Monasticon Carmelitanum*, in : „Analecta ordinis Carmelitarum Discalceatorum”, 22, 1950, p. 427 ; diverse bijdragen (van J. DECAVELE, E. DHANENS, J. ZERCK, A. BRESSERS *et al.*) in : „Kultureel Jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen”, 27, 1973, dl. II (*Het Pand van de geschoeide karmelieten te Gent en de reanimatie van de wijk „het Patershol”*) ; M. CH. LALEMAN, P. RAVESCHOT, *Wat 'n leven binnen die muren ! Gent 1100-1350*, Gent, 1986, p. 74.

⁶ WEMMERS, *Chronycke*, p. 510 ; A. LE WAITTE, *Historiae abbatiae Camberonensis*, Parijs, 1672, p. 155 en 220 ; S.A.G., Atlas Goetghebuer, Geschoeide Karmelieten (zie DECAVELE, *De geschoeide karmelieten*, p. 6). Het cartularium van het Gentse karmelietenklooster, van 1715 (R.A.G., Varia D, nr. 3324), fol. 1r°, geeft een afschrift van een oorkonde van 1230, waarin burggraaf Hugo II van Gent de abdij in het bezit stelt van dit goed (ed. J.J. DE SMET, *Cartulaire de l'abbaye de Cambron* „Monuments pour servir à l'histoire des Provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg”, dl. II, 2, Brussel, 1869, p. 907-908, nr. XIV).

⁷ R.A.G., Varia D, nr. 3324, fol. 1r° (schenking van land door Gerard van Zottegem, burggraaf van Gent, februari 1290) en fol. 1r°-v° (toestemming van graaf Gwijde tot verwerving van de „Rokemule”, op voorwaarde dat de grafelijke jurisdictie er bewaard bleef, 18 augustus 1299), te vergelijken met R.A.G., Bisdome, S 147, fol. 4r° (rente op de hofstede van Jan Roghemule door de karmelieten aan de Heilige Geesttafel van Sint-Niklaas verschuldigd, 1 oktober 1306).

7. DE EKSTERBROEDERS

7.1. BRUGGE

Provincie : onbekend.

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1274.

b. en c. *stichter en grondeigenaar* :

Onbekend.

d. *ligging* :

- *extra muros*.
- Onze-Lieve-Vrouweparochie (na 1311 : Sint-Gillisparochie).
- afstanden tot stedelijke referentiepunten : stadspoort 450 m (Vlamingpoort), stadsp plein 700 m (Markt), parochiekerk 1200 m, grafelijke residentie 750 m (Love), schepenhuis 800 m.

e. *argumentatie* :

Dit klooster moet alleszins voor de „veroordeling” op het Concilie van Lyon, dus vóór 1274, gesticht zijn. Een tekst bewaard in de bekende *Codex Dunensis*, waarin een aantal kloosterorden en kerkelijke instellingen uit het Brugse worden opgesomd, vermeldt ook de „*priores ordinis servorum sancte Marie*” ; hiermee bedoelt men zeer waarschijnlijk de provinciale en lokale priors van de eksterbroeders¹. Wellicht kan men eruit afleiden dat de orde te Brugge aanwezig was, maar helaas is het stuk slechts bij benadering en onder voorbehoud te da-

¹ De benaming *ordo servorum sancte Marie* is in principe van toepassing op de servietenorde, maar die was gedurende de middeleeuwen niet in de Nederlanden actief. Met de toevoeging *matris Christi* duidt ze, vooral in de periode 1257-1272, ook de eksterbroeders aan, zoals in de volgende gevallen : Alexander IV, „*Piis propositis*”, 25 of 26 september 1257, geïnserieerd in Clemens IV, „*Cum a nobis*”, 13 mei 1266, ed. M. FÉLIBIEN, *Histoire de la ville de Paris*, dl. III, Parijs, 1725, p. 234 ; L. DOUET D'ARCQ, *Archives de l'Empire. Collection de Sceaux*, dl. III, Parijs, 1868, p. 37 (zegel van de Parijse eksterbroeders, 1268) ; A.D.N., 36 H 14, stuk 223 en 37 H 120, stuk 618 (documenten betreffende de generale kapittels van de orde, 14 mei 1269 en mei 1272).

teren, namelijk tussen 1265 en 1286². Pas aan het einde van de XIIIde eeuw zijn er duidelijke bewijzen voor het bestaan van het klooster. In twee testamenten van Brugse burgers, het ene van 16 september 1293, het andere van 3 december 1299, werden legaten voorzien ten voordele van de „*agherste(n) bonten*”, een wat ongewone term die nochtans zonder twijfel „ekster-kleurigen” betekent en zinspeelt op het zwartwit gekleurde habijt van de eksterbroeders. In beide gevallen is een eventuele verwarring met de dominicanen (die eveneens beide tinten droegen) of karmelieten (die zich tenminste tot 1287 in een gestreepte mantel hulden) uitgesloten³. De stadsklerk Nikolaas van Biervliet jr. liet in zijn testament van 10 juli 1300 eveneens een som geld na aan deze broeders, die hier *fratres beate Marie* heetten. Ook in dit geval is een eventuele identificatie met de karmelieten of vrouwebroeders niet mogelijk⁴. Beide benamingen werden tenslotte gecombineerd in documenten betreffende de laatste eksterbroeder, broeder Andries, die in 1312 zijn testament liet optekenen. Hij maakte zich, volkomen volgens de officiële richtlijnen, bekend als „*frater ordinis beate Marie matris Domini nostri Ihesu Christi*”⁵. In een middelnederlandse oorkonde van hetzelfde jaar werd hij

² S.B.B., Hs. 418, fol. 104r°, ed. KERVYN DE LETTENHOVE, *Codex Dunensis*, p. 561-562, nr. CCCXCI. Het is een model van *litterae de beneficiis* die door religieuze instellingen werden verstrekt aan de verwanten van een slachtoffer gevallen in een vete, met het oog op de „zoen”. De aanwezigheid van de kapelannen van de Sint-Basiliuskapel bewijst de plaatselijke oorsprong. De datering is afgeleid van de vermelding van de karmelieten (de kloosterstichting te Brugge vond plaats in 1264-1265) en de afwezigheid van de eremieten van Augustinus (die in 1286 hun klooster te Brugge stichtten), zie hoger, p. 112 en 99.

³ Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonden nrs. 1318 en 1390, ed. GYSSELING, *Corpus*, I, dl. 3, p. 1945-1947, nr. 1278 (zie in het bijzonder p. 1946) en dl. 4, p. 2720-2740, nr. 1825 (in het bijzonder p. 2721). Vergelijk E. VERWIJS, J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, dl. I, 's-Gravenhage, 1885, kol. 295, s.v. *Agherste* en kol. 202, s.v. *aexter* en, voor het Middelfranse *frere agachies*, CH. DU FRESNE, SEIGNEUR DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*, 4de uitgave, dl. III, Parijs, 1844, p. 401, s.v. *fratres Pyes*.

⁴ Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonde nr. 1397, ed. VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium*, p. 671-675, nr. DCIV.

⁵ R.A.B., Sint-Gilliskerk Brugge, nr. 27, fol. 71v°-72v° (17 februari 1312). Voor de benaming, zie SIMONS, *Stad*, p. 62.

„broeder Andries, broeder vander ordine van onser vrouwen die men heet de aesterbont” genoemd ⁶. Zoals het testament van 1293 toont ook deze tekst aan dat het klooster der eksterbroeders, of wat er nog van overbleef, in de Sint-Gillisparochie naast het kerkhof lag.

⁶ R.A.B., Sint-Gilliskerk Brugge, nr. 27, fol. 73r°-v° (18 februari 1312).

II. Vrouwenorden

1. ONTSTAANSGESCHIEDENIS

In de hier bestudeerde periode oefenden twee bedelorden (de franciscanen en de dominicanen) toezicht uit over vrouwenkloosters die tot de zogenaamde „tweede orden” behoorden, namelijk de clarissen en de dominicanessen. Beide zijn vrijwel zo oud als de mannelijke „eerste orden” waarvan zij afhankelijk waren. Het eerste clarissenklooster van San Damiano bij Assisi (vandaar de originele benaming *ordo Sancti Damiani*) werd al in 1212 door Franciscus zelf gesticht. Het was bestemd voor zijn vrouwelijke volgelingen en werd geleid door een jong meisje van Assisi, Clara. De „arme vrouwen”, zoals zij in de franciscaanse hagiografie van de XIIIde eeuw werden genoemd, leidden oorspronkelijk een religieus leven dat weinig verschildte van dat van de broeders (al was het aandeel van de *vita activa* vanzelfsprekend kleiner). In 1215 ontvingen ze van Franciscus echter een eigen „leefregel”, die wellicht reeds een of andere vorm van kloosterslot voorzag. Er zouden voor 1228 al 23 huizen van de nieuwe orde gesticht zijn in Italië, en enkele in Frankrijk; bij de dood van Clara, in 1253, was de orde ook bekend in het Iberisch schiereiland, in Duitsland en misschien ook in Engeland¹. De oorspronkelijke voorschriften van Francis-

¹ Er is nog geen wetenschappelijke synthese van de geschiedenis van de clarissen voorhanden. Voorlopig consultere men MOORMAN, *History of the Franciscan Order*, p. 32-39, 205-225, 406-416, 443, 549-559; I. OMAECHEVARRA, *Clarisse*, in: „Dizionario degli Istituti di Perfezione”, dl. II, Rome, 1975, kol. 1116-1130 en H. ROGGEN, *François (Ordre de Saint). IV. Les Clarisses*, in: „Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques”, dl. XVIII, Parijs, 1977, kol. 958-965. Nuttig zijn ook M. DE FONTETTE, *Les religieuses à l'âge classique du droit canon. Recherches sur les structures juridiques des branches féminines des ordres*, „Bibliothèque de la Société d'Histoire Ecclésiastique de la France”, Parijs, 1967, p. 129-151 en M. PARISSE, *Les nonnes au Moyen Age*, Le Puy, 1983, p. 34-37, 59-60, 80-81, 98-100.

cus waren intussen al vervangen door andere kloosterregels. Een ervan was door Clara zelf geschreven en legde de nadruk op de gemeenschappelijke armoede van de zusters. Hij was twee dagen voor haar dood door paus Innocentius IV goedgekeurd². Voor Vlaanderen en voor Noordwest-Europa in het algemeen — was vooral de regel van belang die paus Urbanus IV in 1263 bekrachtigde³ en die vrijwel onmiddellijk door het Brugse clarissenklooster werd aanvaard⁴. Gelet op de grote invloed van het Brugse klooster op de andere instellingen van de orde in Vlaanderen⁵, mogen we aannemen dat ook die huizen de regel van Urbanus IV volgden. Deze voorschriften stonden wél het verwerven van eigendom toe, waardoor de „urbanisten” later in de volksmond ook de bijnaam „rijke claren” verwierven. Als slotzusters waren ze, het hoeft nauwelijks gezegd, niet actief in de zielszorg.

Ook Dominicus stichtte kloosters voor monialen: een eerste te Prouille (dat aanvankelijk ook als hoofdkwartier fungeerde voor de eerste dominicaanse predikers in de Languedoc), in 1207, een tweede te Madrid en een derde te Rome, beide in 1218. Een kleine eeuw later, in 1306, toen Bernard Gui een lijst van kloosters van de orde opstelde, telde men 141 instellingen voor monialen, waarvan meer dan de helft in Duitsland⁶. Zoals de mannelijke

² Uitgave, met Franse vertaling, in M.-FR. BECKER *et al.*, *Claire d'Assise. Ecrits*, „Sources chrétiennes”, 325, Parijs, 1985, p. 120-165. Zie ook DE FONTETTE, *o.c.*, p. 146-147.

³ Ed. GUIRAUD, *Les registres d'Urban IV*, dl. II, kol. 210-219, nr. 449 (18 oktober 1263); zie DE FONTETTE, *o.c.*, p. 148-151.

⁴ P.A.F., Oorkonden. IV. Brug., op datum 9 juli 1265, ed. A. HEYSSE, *Origo et progressus Ordinis S. Clarae in Flandria*, in: „A.F.H.”, 37, 1944, p. 165-201, in het bijzonder p. 175, noot 2 (foutief).

⁵ De andere kloosters werden vermoedelijk alle vanuit Brugge gesticht. Meer dan één abdis bestuurde, na een verblijf in het klooster van Brugge, een ander huis van de orde in Vlaanderen, te beginnen met Ermentrudis, stichtster van het clarissenklooster van Brugge (zie *infra*, p. 126), die nog voor 17 juni 1260 abdis werd van het Ieperse klooster (B.A.B., C 354, oorkonden, doos 1, op datum); voor andere voorbeelden, zie B.A.B., C 224 (necrologium van de clarissen van Brugge, XVIIIde eeuw), fol. 1v° en HEYSSE, *o.c.*, p. 175-182. Ook gewone zusters verhuisden wel eens van het ene naar het andere klooster in Vlaanderen, zie bijvoorbeeld *infra*, p. 132, noot 8.

⁶ Ook over de dominicanessenorde is nog geen recente synthese geschreven. Men vindt informatie bij HINNEBUSCH, *The History of the Dominican Order*,

leden van de dominicanenorde leefden de zusters volgens de regel van Augustinus, die door eigen constituties werd aangevuld. De eerste voorschriften waren door Dominicus zelf opgesteld, vermoedelijk in 1218. Nog voor zijn dood waren zij al eens gewijzigd en in de erop volgende decennia circuleerden nog andere versies. In 1259 werden ze tenslotte vervangen door een nieuwe tekst, ontworpen door Humbertus van Romans⁷. Het was aan de priorijen van dominicanessen geoorloofd eigendommen te aanvaarden. Evenmin als de clarissen konden deze zusters het kloosterslot verlaten.

De hierna volgende nota's zijn opgebouwd zoals de vorige, met dit verschil dat ze een geringer aantal aspecten van de stichtingsgeschiedenis behandelen : we hebben ons grotendeels beperkt tot de elementen die belangrijk konden zijn voor de studie van de relatie tussen deze huizen en de kloosters van de „eerste orden”.

dl. I, p. 96-104, 377-393 ; A. DUVAL, *Frères Prêcheurs. II. Les soeurs dominicaines*, in : „Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques”, dl. XVIII, Parijs, 1977, kol. 1410-1426 ; M. DE FONTETTE, *Les religieuses*, p. 89-127 en IDEM, *Les dominicaines en France au XIIIe siècle*, in : M. PARISSE (o.l.v.), *Les religieuses en France au XIIIe siècle*, Nancy, 1985, p. 97-106.

⁷ THOMAS, *De oudste constituties*, p. 89-96 en HINNEBUSCH, *The History of the Dominican Order*, dl. I, p. 380-382.

2. DE CLARISSEN

2.1. BRUGGE

A. eerste vestiging :

a. *stichtingsdatum* :

1255-1256.

b. *stichter* :

Ermentrudis van Keulen.

c. *ligging* :

- *extra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 2300 m.

d. *argumentatie* :

Omstreeks 1250 vestigde een zekere Ermentrudis, uit Keulen afkomstig, zich als kluizenares op het kerkhof van de Sint-Baafsparochie bij Brugge. Men heeft lange tijd aangenomen dat zij hierbij geïnspireerd werd door de H. Clara, met wie ze in contact zou gestaan hebben, maar deze relatie is helemaal niet bewezen. De brief van Clara aan Ermentrudis, bewaard in XVIIde-eeuwse afschriften, wordt nu niet langer als authentiek beschouwd¹. Ook toen paus Alexander IV haar de toelating gaf om met vijf medezusters een klooster te stichten met goederen uit haar eigen patrimonium, op 15 november 1255, was het nog niet uitgemaakt welke richting dit kloosterleven zou opgaan². De eerste ondubbelzinnige bevestiging van de clarissenobservantie wordt geleverd door het pauselijk privilege van 20 februari 1258, waardoor het „*monasterium sancti Bavonis iuxta Brugas, Tornacensis diocesis, ordinis sancti Dami-*

¹ D. DE KOK, *De origine Ordinis S. Clarae in Flandria*, in : „A.F.H.”, 7, 1914, p. 234-246, vooral p. 235 ; HEYSSE, *Origo et progressus*, p. 173-175 (en bibliografie, p. 165) ; A. BLASUCCI, *Chiara d'Assisi*, in : „Dizionario degli Istituti di Perfezione”, dl. II, Rome, 1975, kol. 889. De brief is recentelijk uitgegeven (met Franse vertaling) door BECKER *et al.*, *Claire d'Assise*, p. 192-195, met een weinig kritische commentaar op p. 18-19.

² „*Quia personas religiosas*” : B.A.B., C 354, oorkonden, doos 1, op datum.

ani”, onder het gezag van de generale en provinciale minister van de franciscanen werd geplaatst ³.

B. tweede vestiging :

a. *datum van de kloostertransfer :*

1260-1261.

b. *dotator :*

Onbekend.

c. *ligging :*

- *extra muros*.

- afstand tot een franciscanenklooster : 1400 m.

d. *argumentatie :*

Nadat in juni 1260 de pauselijke toestemming was verkregen om het klooster naar „Betlehem” te verplaatsen, een plek ten noorden van het oude Brugse stadscentrum en waarschijnlijk kort ervoor door de zusters verworven, sleepte de bouw van het klooster en van een kapel nog ongeveer één jaar aan. In november 1261 gaf bisschop Walter III van Doornik opdracht aan de deken van de christenheid te Brugge om de zusters in hun recent gebouwde kapel de erediensten te laten vieren met draagbare altaren. Tevens werden maatregelen genomen om de zusters in hun nieuw klooster te verzekeren van de prediking van franciscanen en dominicanen. De kerk werd geruime tijd later gewijd, zeker na 20 oktober 1262 ⁴.

e. *aanvullende literatuur :*

J. NOTERDAEME, *Jacob van Maerlant en het „Leven van de H. Clara”*, in : „H.S.E.B.”, 95, 1958, p. 79-114 ; MOORMAN, *Houses*, p. 561.

³ „*Cum sicut ex parte*”, in een vidimus door Hendrik, abt van Sint-Andries, 21 april 1358 : zelfde fonds, doos 4, op datum.

⁴ Alexander IV, „*Devotionis vestre meretur*”, 29 juni 1260 ; bisschoppelijke oorkonde van 18 november 1261 en amortisatieakte van gravin Margareta van 20 oktober 1262, zelfde fonds, doos 1, op datum. Volgens het necrologium (zelfde fonds, C 224), fol. 2v°, werd het klooster in februari 1260 (= februari 1261 n.st. ?) „gesticht”.

2.2. LANGEMARK / IEPER

A. eerste vestiging (Langemark) :

a. *stichtingsdatum* :

1255-1258.

b. *stichter* :

Jan van Schote, pastoor van Langemark.

c. *ligging* :

- afstand tot een franciscanenklooster : ca. 6 km. (Ieper).

d. *argumentatie* :

Op verzoek van Jan van Schote, pastoor van Langemark, stichter en beheerder van het lokale Sint-Pietershospitaal, kwam zeker vóór 20 februari 1258 een clarissenklooster te Langemark tot stand. Pastoor Jan had in augustus 1255 de goederen van het hospitaal, met een rente van 100 lb. Vl. uit zijn persoonlijke inkomsten, ter beschikking van de franciscanenorde gesteld, om er binnen de twee jaar zo'n abdij te stichten¹. Het is niet zeker dat die limiet gehaald werd. Pas op 20 februari 1258 onderwierp paus Alexander IV de instelling, samen met de Brugse stichting, aan het bestuur van de minderbroedersorde².

B. tweede vestiging (Ieper) :

a. *datum van de kloostertransfer* :

1259.

b. *dotator* :

Margareta, weduwe van Jan Boudraven.

¹ A.R.A., Oorkonden van Vlaanderen, 1ste reeks, nr. 1678, ed. E. STRUBBE, *De Clarissenabdij te Langemark (1255-1259)*, in : „H.S.E.B.”, 87, 1950, p. 182-188 (hier p. 187-188). De oudere opvattingen over de stichting werden samengevat door HEYSSE, *Origo et progressus*, p. 182-187.

² „Cum sicut ex”, ed. SBARALEA, *Bullarium Franciscanum*, dl. II, p. 279, nr. 407 (analyse bij HEYSSE, *Regesta*, nr. 46 en BOUREL DE LA RONCIÈRE, *Les registres d'Alexandre IV*, dl. III, p. 86, nr. 3023), soms ten onrechte gedateerd op 22 april 1258 (*x kal. maii*, i.pl.v. *x kal. martii*), zie bijvoorbeeld MIRAEUS, *Opera*, dl. IV, p. 560 en STRUBBE, *o.c.*, p. 184, noot 3.

c. *ligging* :

- *extra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 400 m.

d. *argumentatie* :

Tussen 5 maart 1258 en 8 december 1259, waarschijnlijk in het voorjaar van 1259³, werd het klooster overgebracht naar een erfgoed met de naam Rosendaal ten noorden van Ieper langs de weg naar Langemark gelegen, aan de zusters in aalmoes afgestaan door een zekere Margareta, weduwe van Jan Boudervan⁴. De aanvankelijke tegenstand van de Sint-Maartensproosdij tegen de oprichting van de instelling werd reeds op 27 februari 1260 bedwongen door een pauselijke tussenkomst ten voordele van de clarissen⁵. In een akkoord van januari 1263 troffen beide partijen een definitieve regeling over de parochiale rechten⁶.

e. *aanvullende literatuur* :

H. LIPPENS, *L'abbaye des Clarisses d'Ypres aux XIIIe et XIVe siècles. Notes et documents relatifs à son histoire économique*, in : „Revue d'Histoire Franciscaine”, 7, 1930, p. 297-330 ; MOORMAN, *Houses*, p. 605 en 686-687.

³ Het privilege van Alexander IV, „*Religiosam vitam eligentibus*” van 5 maart 1258, was nog gericht aan „*abbatisse monasterii sancte Clare de Longomarch ejusque sororibus*” (ed., naar een verloren vidimus van 1304, door H. LIPPENS, *L'abbaye de Saint-Claire à Ypres, notes et documents relatifs à son histoire au XIIIe siècle*, in : „F.F.”, 2, 1913, p. 258-296, hier p. 262-265, nr. II) ; de bekrachtiging door dezelfde paus van de verloren akte waarin gravin Margareta de donatie van Margareta, weduwe van Jan Boudervan, goedkeurde, dateert van 8 december 1259 (ed. *ibidem*, p. 267-268, nr. III, naar FEYS, NELIS, *Les cartulaires*, dl. II, p. 144, nr. 214, met foutieve datum) en vermeldt expliciet dat de abdij zich al in „Rosendaal” bevond ; de transfer kan moeilijk lang voor deze bevestiging geplaatst worden. Voor de ligging van het klooster raadplege men CORNILLIE, *Ieper*, p. 317.

⁴ Jan Boudervan was schepen van Ieper in 1231, 1245 en 1249 : FEYS, NELIS, *o.c.*, dl. II, p. 83-84, 107, 118, nrs. 121, 161 en 177.

⁵ *Ibidem*, p. 144, nr. 214 (23 december 1259) ; SBARALEA, *Bullarium Franciscanum*, dl. II, p. 386-387, nr. 537 ; HEYSSE, *Regesta*, nr. 50.

⁶ FEYS, NELIS, *Les cartulaires*, dl. II, p. 149-150, nr. 222, hernomen in LIPPENS, *L'abbaye de Sainte-Claire*, p. 270-272, nr. V.

2.3. GENT (GENTBRUGGE)

A. eerste vestiging :

a. *stichtingsdatum* :

1286.

b. *stichter* :

Avezoete vander Amede.

c. *ligging* :- *extra muros*.

- afstand tot een franciscanenklooster : 2800 m.

d. *argumentatie* :

Aan de stichting van een clarissenklooster te Gentbrugge ging een merkwaardige ceremonie vooraf, die in een oorkonde van 29 september 1285 wordt weergegeven¹. Op die dag begaf de gardiaan der franciscanen van Gent, broeder Hendrik Wisse², zich naar de parochiekerk van Gentbrugge, waar hij in opdracht van zijn oversten (de custos en provinciaal ?) de bevolking op plechtige wijze samenriep. Na een sermoen stelde hij hen de vraag of zij de stichting van een clarissenklooster in hun parochie wensten, waarop de genodigden met applaus hun goedkeuring uitten ; enkelen onder hen gaven zelfs aalmoezen voor de bouw van het klooster. Onder de getuigen van deze „volksraadpleging”, zoals de gebeurtenis in de geschiedschrijving wordt genoemd, treffen we de „Vrouwe van Rode” aan (dit is Mabilla II van Scheldewindeke, echtgenote van Gerard III van Rode³), de niet bij naam genoemde pastoor van Gentbrugge, pastoor Boudewijn van Scheldewindeke, kapelaan

¹ R.A.G., Rijke Klaren Gentbrugge, oorkonde op datum, ed. HEYSSE, *Origo et progressus*, p. 191-192. Het is waarschijnlijk overbodig een traditie te weerleggen, die de stichting in 1234 plaatst : DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique, Tome complémentaire, I. Texte*, p. 479 ; G. WAeyTENS, *Het klooster van de Rijke Klaren te Gentbrugge*, in : „Jaarboek van het Heemkundig Genootschap Land van Rode”, 1, 1969, p. 98 en MOORMAN, *Houses*, p. 593.

² Zijn toenaam is vermeld in R.A.G., zelfde fonds, oorkonde op datum 20 maart 1286.

³ Haar echtgenoot was vermoedelijk kort tevoren overleden, zie WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. II, nr. 161/16 en 196/18.

Judocus van de Gentse Sint-Niklaaskerk, Walter en Jan, kape-lanen in Ter Hooie, evenals de grootjuffrouw van dit begijnhof. Indien we de formulering in de oorkonde („*ibidem convocato populo solempniter illius loci sicut moris est*”) mogen geloven, waren dergelijke publieke manifestaties met het oog op de stichting van een klooster een courant verschijnsel. Ook in dit geval kan het de bedoeling geweest zijn de parochiegeestelijk-heid voor een voldongen feit te stellen. Naast de aanwezigheid van Mabilla II van Scheldewindeke valt vooral de sterke dele-gatie uit het begijnhof van Ter Hooie op. De contactpersoon tussen beide was vermoedelijk Boudewijn, pastoor van Schel-dewindeke, die in 1270 reeds een schenking aan het begijnhof had verricht en in 1287 „*li vieu prestre del Hoye*” werd ge-noemd ⁴.

Precies twee weken na de bijeenkomst te Gentbrugge, op 13 oktober 1285, oorkondde Gerard IV, heer van Rode, dat hij in overleg met zijn moeder (Mabilla) en zijn „vrienden” van al zijn rechten over 1 1/2 bunder land in de parochie Gentbrugge afzag, ten voordele van Avezoete *de la Hamede*, om er een cla-rissenklooster op te richten ⁵. Deze Avezoete was een gefortu-neerd lid van een bekende patricische familie te Gent ⁶, be-

⁴ Gent, Klein Begijnhof, Archief van Ter Hooie, oorkonde nr. 10, ed. A. CASSIMAN, *Stichting van het klooster van de Rijke Claren te Gentbrugge*, in : „Franciscana”, 8, 1953, p. 1-29 (hier p. 16, noot 16); „*Balduinus condam presbiter de Winthi*” bevestigde zijn gift op november 1282 (zelfde fonds, car-tularium van 1423, fol. 147v°); R.A.G., Rijke Klaren Gentbrugge, oorkonde op datum 25 maart 1287 (partiële ed. CASSIMAN, o.c., p. 17). Ten onrechte be-weert CASSIMAN, o.c., p. 15 en *Boudewijn, pastoor van Scheldewindeke*, in : „Jaarboek van de Zottegemse Culturele Kring”, 2, 1950-1951, p. 79-83, dat pastoor Boudewijn tot de „derde orde van S. Franciscus” behoorde. Hij werd wel begraven in het habijt van de clarissen (kroniek van Jan Ysenbaert, geschre-ven in 1508 : R.A.G., Rijke Klaren Gentbrugge, nr. 3, fol. 281r°, met de ver-melding dat dit in de kerk van de franciscanen gebeurde, omdat de kloosterkerk van de clarissen nog niet voltooid was).

⁵ Zelfde fonds, oorkonde op datum, ed. CASSIMAN, *Stichting*, p. 6, noot 1. Volgens WARLOP, *De Vlaamse adel*, dl. II, nr. 196/18 is Gerard III de oorkon-der, maar dat is niet mogelijk : de moeder van de schenker, hier vermeld en be-trokken bij de rechtshandeling, kan immers niet Katharina van Cysoing zijn (de moeder van Gerard III), overleden vóór 1271. Bijgevolg werd de oorkonde ver-leend door Gerard IV.

⁶ BLOCKMANS, *Stadspatriciaat*, p. 426, nrs. 33 en 36, p. 504-505, nr. IX. Een broeder *Willelmus de Ameda* was lid van het Gentse franciscanenklooster vóór

gijn in Ter Hooie en klaarblijkelijk initiatiefneemster van de clarissenstichting. Volgens de XVIde-eeuwse kloosterkroniek bezat zij in de parochie Gentbrugge diverse stukken land in cijns, die zij voor de oprichting van de abdij aanwendde⁷. Op 20 maart 1286 deed „*zuster Avezoete, sere Willems dochter van der Amede, wilen begghine wonende in de Hoye te Ghent*” afstand van al haar goederen aan „*der abdessen ende den zusteren van sente Claren van Ghent*”, waarschijnlijk met het oog op haar definitieve professie als claris; op dat ogenblik was zij novice in het Gentse klooster, dat kort ervoor moet gesticht zijn⁸. Het voortbestaan van de nieuwe stichting was nog onzeker: Avezoete bepaalde dat indien „*die zustre vorenghe-noemt bi node of omme ander zacken treckeden weder te Brugghe of te Ypre of in enighen andren closter van der ordine van sente Claren die stonde van Ghent of van daer ommetrent*”, of indien zij zich zouden onttrekken aan het gezag van de franciscanen, deze laatsten over het uiteindelijke eigendomsrecht van haar schenking zouden beslissen. We kunnen uit deze passage ook besluiten dat de eerste bewoonsters uit de clarissenkloosters van Brugge en Ieper afkomstig waren. De oorkonde werd medebezegeld door broeder Jan Coopman, gardiaan van Ieper, visitor van beide vrouwenkloosters en door de custos van Vlaanderen, de gardiaan van het Gentse minderbroedersklooster en twee verwanten van Avezoete, namelijk

de XVIde eeuw (LIPPENS, *Les frères mineurs à Gand*, p. 227, necrologium, op 26 januari).

⁷ R.A.G., Rijke Klaren, nr. 3, fol. 277r°.

⁸ Zelfde fonds, oorkonde op datum, ed. GYSSELING, *Corpus*, I, dl. 2, p. 1102-1103, nr. 657. Aangezien Avezoete geen voorbehoud maakt voor een mogelijke „terugkeer in de wereld”, zal deze eigendomsafstand waarschijnlijk niet in het begin van het noviciaat plaatsgevonden hebben, zoals kon gebeuren (bijvoorbeeld in het clarissenklooster van Brugge, december 1268: R.A.B., oorkonde met blauw nr. 4493), maar wel aan het einde ervan, bij de professie (voorbeeld te Petegem, 1 december 1339: R.A.G., Beaulieu, oorkonde op datum), wat ook gesuggereerd wordt door de aanwezigheid van de visitor van de clarissen en andere prominenten van de franciscanenorde. Volgens Jan Ysenbaert (R.A.G., Rijke Klaren, Gentbrugge, nr. 3, fol. 278r°) bracht Avezoete haar noviciaat in het Brugse klooster door. In de regel van Urbanus IV werd voor het noviciaat een verblijf van één jaar voorgeschreven (GUIRAUD, *Registres d'Urban IV*, dl. II, kol. 212).

Godfried uten Hove, haar zwager⁹, en Jacob Baiard¹⁰. Als getuigen traden drie andere broeders van het lokale franciscanenklooster op, evenals „*der abdesses van sente Claren van Ghent ende al haers convents*”¹¹. Er is geen reden om eraan te twifelen dat de zusters van bij de stichting op „de oude hofstede” aan de Schelde ten noorden van de parochiekerk van Gentbrugge gevestigd waren, zoals de XVIde-eeuwse kloosterkroniek weet te vertellen¹². De uitdrukking „*abdesses van sente Claren van Ghent*” betekent niet noodzakelijk dat het klooster te Gent zelf lag: ook in de volgende jaren, wanneer de vestiging te Gentbrugge door andere bronnen wordt bevestigd, gebruikte men wel eens deze formule¹³.

De overeenkomst met de Sint-Baafsabdij (die het patronaatsrecht te Gentbrugge in handen had) voor de wijding van de kerk en het kerkhof, dateert van 29 augustus 1288¹⁴.

B. tweede vestiging :

a. datum van de kloostertransfer :

1290

b. dotator :

Onbekend (eigen middelen ?).

⁹ Gehuwd met haar zuster Margareta; zijn dochter Clara zou claris te Brugge geweest zijn (R.A.G., Rijke Klaren, nr. 3, fol. 276r°-v°).

¹⁰ De relatie met Jacob Baiard is niet precies gekend, vergelijk GYSSELING, *Corpus*, I, dl. 3, p. 1922-1923, nr. 1254a (10 juni 1293) en R.A.G., Sint-Veerlekapittel, oorkonde op datum 23 december 1323.

¹¹ Het is normaal dat de drie minderbroeders het document niet zegelden: individuele broeders zonder bestuursfunctie bezaten geen zegel: A.G. LITTLE, *Definitiones Capitulum generalium O.F.M. 1260-1282*, in: „A.F.H.”, 7, 1914, p. 676-682. Uit het feit dat noch de abdis, noch het convent van de clarissen een zegel aan de oorkonde hebben gehecht, mogen we vermoedelijk wel besluiten dat zij nog niet over een zegel beschikten, eens te meer een bewijs dat de kloosterstichting zeer recent was.

¹² R.A.G., Rijke Klaren Gentbrugge, nr. 3, fol. 277r°.

¹³ Bijvoorbeeld in R.A.G., Rijke Klaren Gentbrugge, oorkonden op datum 23 juni 1288, 13 augustus 1288 en 1 augustus 1313.

¹⁴ R.A.G., Sint-Baafsabdij, oorkonde op datum september 1289; R.A.G., Rijke Klaren Gentbrugge, oorkonden op datum september 1289, 12 mei 1290 (pauselijke bekrachtiging) en 12 augustus 1292 (bevestiging door bisschop Willem I van Kamerijk).

c. *ligging* :

- *extra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 2100 m.

d. *argumentatie* :

Reeds ten tijde van de overeenkomst met de Sint-Baafsabdij over de parochiale rechten werd een kloostertransfer binnen dezelfde parochie voor mogelijk gehouden. Een jaar later, op 31 juli 1289, kregen de zusters van paus Nikolaas IV daartoe de toestemming¹⁵. Matheus Orsini, kardinaal-protector van de minderbroedersorde en sinds 1288 feitelijk hoofd van de clarissen¹⁶, belastte vervolgens de provinciaal van de Franse provincie, de custos van Vlaanderen en de gardiaan van het Gentse klooster, met een onderzoek naar de gegrondheid van de transferaanvraag ; meer in het bijzonder dienden zij na te gaan of de ongemakken van de huidige vestigingsplaats, namelijk het te grote isolement en het gevaar voor wateroverlast vanwege de nabije Schelde, reëel waren. In een tweede brief, gericht aan de provinciaal, de gardiaan en de lector van de Gentse franciscanen beklemtoonde Orsini de noodzaak om ook na de transfer de zusters te beschermen voor een spoliatie van de oude vestigingsplaats¹⁷. Uiteindelijk kon de overbrenging naar de „Guldenmeers”, een eerder door de zusters verworven terrein in het westen van de parochie, vrij snel doorgaan. Volgens de XVIde-eeuwse kloosterkroniek gebeurde de transfer op 14 december 1290¹⁸, wat geloofwaardig lijkt aangezien we zeker weten dat de zusters op 13 maart 1291 op de Guldenmeers verbleven¹⁹.

¹⁵ „*Ex parte dilectarum*”, ed. SBARALEA, *Bullarium Franciscanum*, dl. IV, p. 92 ; HEYSSE, *Regesta*, nr. 87.

¹⁶ Niet te verwarren met zijn oom Gaetanus Orsini (later paus Nikolaas III), zie DE FONTETTE, *Les religieuses*, p. 130 en 141.

¹⁷ R.A.G., Rijke Klaren Gentbrugge, oorkonden op datum 1 juni 1290 en 23 juni 1290, ed. CASSIMAN, *Stichting*, p. 19-20, noot 19.

¹⁸ Zelfde fonds, nr. 3, fol. 277v°.

¹⁹ Zelfde fonds, oorkonden op datum, ed. GYSSELING, *Corpus*, I, dl. 3, p. 1528-1530, nrs. 1003-1004.

e. *aanvullende literatuur* :

L. WILLEMS, *De boekeninventaris van het klooster der Rijke Claren te Gent in 1508*, in : „Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen”, 9, 1911, p. 177-192 ; TH. DE HEMPTINNE, *Het ontstaan van een lokaal scriptorium te Gentbrugge in het 2e kwart van de 14e eeuw*, in : „H.M.G.O.G.”, n.r., 23, 1969, p. 3-12 ; MOORMAN, *Houses*, p. 593.

2.4. WERKEN / PETEGEM

A. eerste vestiging (Werken) :

a. *stichtingsdatum* :

1287.

b. *stichter* :

Gravin Isabella van Vlaanderen.

c. *ligging* :

- afstand tot een franciscanenklooster : ca. 20 km (Ieper).

d. *argumentatie* :

Omstreeks de jaarwisseling 1285-1286 zette Isabella, gravin van Vlaanderen, de eerste stappen om op haar eigendommen in de parochie Werken, haar toegewezen door graaf Gwijde ¹, een monialenabdij van de clarissenorde te stichten. Ze wendde zich tot paus Honorius III, die op 4 februari 1286 aan bisschop Michael van Doornik een volmacht gaf om de zaak te regelen ². De plechtige stichtingsoorkonde voor de clarissenabdij, met beschrijving van de dotatie door graaf en gravin, verleend in de eerste weken van augustus 1287, werd door bisschop Michael van Doornik op 20 september 1287 bevestigd. Intussen had ook de abt van de Sint-Eligiusabdij van Noyon, die het patronaatsrecht over de parochie bezat, zijn toestemming voor de stichting gegeven ³.

¹ R.A.G., de Saint-Genois, nr. 243 (februari 1279), ed. B. SLEMBROUCK, *Werken. Heemkundige studie over de gemeente Werken*, Langemark, 1955, p. 238-239. Zie G. BERINGS, *Het oude land aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de Noordzee. Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen*, in : „H.M.G.O.G.”, 39, 1985, p. 37-84, in het bijzonder p. 70-83.

² „*Ex parte dilectarum*”, A.D.N., B 1506, stuk 2785, ed. MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 141 (ook in SBARALEA, *Bullarium Franciscanum*, dl. III, p. 559, nr. 31 en SLEMBROUCK, o.c., p. 236, met foutieve datum); analyse in HEYSSE, *Regesta*, nr. 78.

³ A.D.N., B 1506, stuk 1843, oorkonde van Gwijde en Isabella, augustus 1287, met in transfix de bevestiging door bisschop Michael; nr. 2839, oorkonde van Jan, abt van Sint-Eligius, van 11 augustus 1287. Van deze documenten bestaan de volgende edities : MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 139-141 (met belang-

B. tweede vestiging (Petegem bij Oudenaarde) :**a. datum van de kloostertransfer :**

1291.

b. dotator :

Graaf Gwijde en gravin Isabella van Vlaanderen.

c. ligging :

- afstand tot een franciscanenklooster : 3400 m (Oudenaarde).

d. argumentatie :

Paus Nikolaas IV mandateerde op 3 mei 1289 de bisschop van Doornik om de clarissen van Werken toe te staan hun klooster te verplaatsen naar Petegem bij Oudenaarde, waar graaf Gwijde en gravin Isabella een „meer geschikte vestigingsplaats” zouden verstrekken, in de omgeving van de burcht van Petegem die het grafelijk paar in 1286 van Arnold van Cysoing had verworven ⁴. In maart 1290 belegde de bisschop een bijeenkomst tussen afgevaardigden van de graaf en de gravin enerzijds, de abt en het convent van Sint-Diederik bij Reims, houders van het patronaatsrecht te Petegem, anderzijds, waarna besloten werd dat de graaf aan Sint-Diederik, in ruil voor de toelating tot stichting, een jaarlijkse rente van 50 s. par. zou betalen ⁵. Tussen januari en mei 1291 werd de claris-

rijke correcties door E. LE GLAY, *Revue des Opera Diplomatica de Miraeus sur les titres reposant aux Archives Départementales du Nord à Lille*, Brussel, 1856, p. 149-150) ; SLEMBROUCK, *o.c.*, p. 235-237. Volgens de stichtingsgeschiedenis van de abdij van Petegem, door broeder Arent van Gysperre in 1530 neergeschreven, namen de zusters pas op 28 september 1287 hun intrek in de abdij van Werken (R.A.R., Beaulieu, nr. 6, fol. 1r°-v°, ed. A. DE GHELLINCK D'ELSEGHEM VAERNEWIJCK, *L'obituaire de l'Abbaye de Sainte-Claire dite Beaulieu à Peteghem-lex-Audenarde*, in : „H.G.O.K.O.”, 4, 1912, p. 32-154, hier p. 39).

⁴ „Cum sicut ex”, ed. EUBEL, *Bullarium Franciscanum*, dl. V, p. 73, nr. 110 (ook in E. LANGLOIS, *Les registres de Nicolas IV. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des Archives du Vatican*, „Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome”, 2e série, 5, Parijs, 1887-1893, dl. I, p. 189-190, nr. 864), analyse in HEYSSE, *Regesta*, nr. 85 ; BERINGS, *Het oude land*, p. 83.

⁵ Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, Hs. 71 D 9, p. 11-12, met een afschrift (van 1789) van de convocatie gericht aan de graaf, de gravin en de abdis, gedaateld op 6 maart 1290 (de datum van de zitting werd vastgesteld op 28 maart

senabdij naar Petegem overgebracht⁶. De zusters verbleven een tweetal jaren in een voorlopig klooster, waarschijnlijk in of naast de burcht gelegen⁷. Intussen waren onderhandelingen met de benedictijnen van Sint-Diederik aangeknoopt ter overname van de proosdij die de abdij aan de Schelde bezat, op een kleine 500 m ten oosten van de burcht. Op 29 juli 1292

1290), en vastgehecht tussen p. 12-13, het origineel van de gelijkaardige convocatie van de afgevaardigden uit Reims, met dezelfde data (H. AGNEESSENS, *Het klooster der Rijke Klaren of Klarissen-Urbanisten te Petegem-Beaulieu bij Oudenaarde vanaf zijn ontstaan tot 1412*, Gent, 1967 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), p. 270 verwaart beide documenten); bevestiging van de uitspraak van bisschop Michael, door graaf Gwijde, *ibidem*, p. 15-17 (20 juni 1290).

⁶ Op 11 december 1290 gaf paus Nikolaas IV aan gravin Isabella de toestemming om viermaal per jaar, vergezeld van vijf deugdzame vrouwen, het clarissenklooster van Werken te bezoeken: „*Pium arbitramur*” (ed. SBARALEA, *Bullarium Franciscanum*, dl. IV, p. 200, nr. 371; HEYSSE, *Regesta*, nr. 96). In de bulle „*Ex tue devotionis*” (ed. SBARALEA, *o.c.*, dl. IV, p. 208, nr. 389; HEYSSE, *Regesta*, nr. 97), door dezelfde paus verleend aan graaf Gwijde, eveneens over eventueel bezoek aan de abdij, is er nog wel sprake van het klooster van Werken maar voorziet men al de overplaatsing naar Petegem. Het klooster is zeker verplaatst in mei 1291, wanneer graaf Gwijde de stichting van de nieuwe „*abbaye de dames de l'ordene sainte Clare en le honneur Dieu et saint Francois, laquelle abbaye on apele Biauliu sour Escaut deleis Audenarde*” bekend maakt en ze tolvrijstelling verleent: R.A.R., Beaulieu, oorkonde nr. 13 (zie AGNEESSENS, *o.c.*, p. 274-275). Het oude site van Werken werd voor 1000 lb. VI. verkocht aan de cisterciënzerinnenabdij van Hemelsdale, zie het kwijtschrift afgeleverd door Maria, abdis van Beaulieu, 13 april 1295, ed. C. C(ARTON), F. V(AN DE PUTTE), *Chronique et cartulaire de l'abbaye de Hemelsdale*, Brugge, 1858, p. 68-69, nr. XXXII.

⁷ De ligging van deze tijdelijke woonst is zeer onduidelijk. Een bulle van Clemens V, „*Desideriis tuis*”, gericht aan Guido, zoon van wijlen graaf Gwijde, 6 juli 1310 (analyse in *Regestum Clementis papae V*, Rome, 1885-1892, dl. IV, p. 177, nr. 5509 en HEYSSE, *Regesta*, nr. 124) situeert het klooster van Beaulieu „*infra muros castri sui*” (= graaf Gwijde) „*de Peteghem, Tornacensis diocesis*”, wat op dat moment enkel kan verklaard worden als een reminiscentie van een oudere, misschien primitieve toestand. Archeologische sporen van zo'n voorlopig klooster in de burcht zijn er echter niet (zie over de opgravingen D. CALLEBAUT, L. MILIS, *Le castrum de Petegem et le système défensif le long de l'Escout au Haut Moyen Age*, in: „Château Gaillard”, IX-X, Caen, 1982, p. 71-82). Oudere studies nemen aan dat het klooster altijd „naast” de burcht gelegen was, tot het einde van het Ancien Régime (HEYSSE, *Origo et progressus*, p. 197, noot 3), of situeren de abdij van meet af aan „vlakbij de proosdij” (M. HOEBEKE, *Gwijde van Dampierre schept orde te Petegem*, in: „H.G.O.K.O.”, 13, 1963-1964, p. 118 en AGNEESSENS, *o.c.*, p. 17-21).

sloten graaf Gwijde en de abt van Sint-Diederik een overeenkomst waardoor de monniken naar een nieuwe vestiging verhuisden, meer noordwaarts in de richting van Moregem. Omstreeks dat tijdstip stemde paus Nikolaas IV erin toe de Sint-Maartenskerk in de burcht (de parochiekerk van Petegem), bediend door de monniken van de proosdij, eveneens naar het noorden te verplaatsen. Vervolgens namen de clarissen bezit van de proosdij ⁸.

De bouw van het nieuwe clarissenklooster werd gedeeltelijk gefinancierd door gravin Isabella ⁹. Op 26 december 1293 zouden de clarissen plechtig hun intrede gedaan hebben in de abdij van „Beaulieu” te Petegem, als we de traditioneel overgeleverde datering mogen geloven ¹⁰. De plechtige stichtings- en dotatieoorkonde dateert weliswaar van 18 april 1297, maar ze hernam slechts oudere bepalingen ¹¹. In dit stuk is er voor het eerst sprake van een „hospitaal”, een passantenhuis, dat binnen de kloostermuren was opgericht en onder het gezag van de clarissen was gesteld. Volgens sommige historici ¹² bestond dit hospitaal reeds vóór de overbrenging der clarissen van Werken naar Petegem en was de transfer dus mede veroorzaakt door de wens om „het hospitaal beter te beheren”, maar dit

⁸ R.A.R., Beaulieu, oorkonden nr. 20 (27 mei 1292) en 21 (29 juli 1292); achtergrond in HOEBEKE, *o.c.*, p. 109-120 en AGNEESSENS, *o.c.*, p. 3-21. Nikolaas IV, „*Exhibitor siquidem nobis*”, 11 september 1291 (en niet 1292, zoals HOEBEKE, *o.c.*, p. 119 en AGNEESSENS, *o.c.*, p. 22 beweren; Nikolaas IV was in september 1292 trouwens al overleden), ed. J. DE REIFFENBERG *et al.*, *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg*, dl. I, Brussel, 1844, p. 258-259, nr. XCI. Over de Sint-Martinuskerk: CALLEBAUT, MILIS, *o.c.*, p. 77; over de proosdij: M. HOEBEKE, *Prévôté de Petegem-sur-l'Escaut*, in: „*Monasticon belge*”, VII, dl. 2, Luik, 1977, p. 137-141.

⁹ R.A.G., de Saint-Genois, nr. 686, ed. O. VREDIUS, *Genealogia comitum Flandriae a Balduino ferro usque ad Philippum IV Hispaniae regem...*, Brugge, 1642, bewijsstukken, p. 49, overgenomen in A. DE GHELLINCK D'ELSEGHEM VAERNEWIJCK, *Cartulaire de l'Abbaye de Beaulieu*, Brugge, 1894, p. 21, nr. XV; R.A.G., Gaillard, nr. 52.

¹⁰ DE GHELLINCK, *Obituaire*, p. 39; HEYSSE, *Origo et progressus*, p. 198, noot 3.

¹¹ R.A.G., Beaulieu, oorkonde op datum, ed. DE GHELLINCK, *Cartulaire*, p. 25-29, nr. XX.

¹² Zie AGNEESSENS, *Het klooster der Rijke Klaren*, p. 16.

is een hypothese die noch door de bronnen, noch door vergelijking met andere clarissenstichtingen bevestigd wordt.

e. *aanvullende literatuur* :

MOORMAN, *Houses*, p. 646-647 en 686.

3. DE DOMINICANESSEN

3.1. RIJSEL

A. eerste vestiging :

a. *stichtingsdatum* :

1275.

b. *stichter* :

Gravin Margareta van Vlaanderen.

c. *ligging* :

- *extra muros*.

- afstand tot een dominicanenklooster : 300 m.

d. *argumentatie* :

Vanaf 1271 kocht gravin Margareta goederen en inkomsten aan met het uitdrukkelijke doel een klooster voor monialen te stichten bij Rijsel ¹, zoals zij zelf getuigde ter vervulling van de wens geuit door haar zuster Johanna, in 1244 overleden ².

Het plan kon verwezenlijkt worden na een akkoord met het Sint-Pieterskapittel als *persona* van de Rijselse parochies en na aankoop van een geschikt terrein. Een eerste overeenkomst, bereikt in maart 1274, behelsde de vergoeding van parochiale rechten, verschuldigd aan het kapittel ³; ze werd in januari

¹ A.D.N., 130 H 5, stuk 41 (13 mei 1271), stuk 42 (september 1271), stuk 45 (mei 1272), B 1515, stuk 1805 bis (augustus 1273, in een vidimus van 18 februari 1393); vergelijk TH. LUYKX, *De grafelijke financiële bestuursinstellingen en het grafelijke patrimonium in Vlaanderen tijdens de regering van Margareta van Constantinopel (1244-1278)*, „V.K.A.B., Kl. L.”, 39, Brussel, 1961, p. 176-177. De oorkonde afgedrukt bij BRUN-LAVAINNE, *Roisin. Franchises, lois et coutumes de la ville de Lille*, p. 276, met de datum mei 1267, dateert in werkelijkheid van mei 1277, zie de twee expedities van het origineel : A.M.R., 186, stuk 3882 en A.D.N., 130 H 6, stuk 62.

² Zie de oorkonde geciteerd *infra*, noot 7. De speculaties over de stichting bij G.G. MEERSSEMAN, *Les Frères Prêcheurs et le mouvement dévot en Flandre au XIIIe siècle*, in : „A.F.P.”, 18, 1948, p. 69-130, in het bijzonder p. 96-100, kunnen we niet onderschrijven.

³ A.D.N., 16 G 17, stuk 165 bis (10 maart 1274) en 166 (14 maart 1274), ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 451-454, nrs. DCXLIV-DCXLV.

1275 gevolgd door een tweede, waardoor het kapittel een weide met schuur en twee *mansi*, naast het begijnhof aan de Deule gelegen en toebehorend aan de proost (op dat ogenblik Jan van Dampierre, kleinzoon van gravin Margareta), in ruil voor andere goederen⁴ aan de gravin afstond⁵. De stichting van het klooster op deze plaats moet in dezelfde maand voltrokken zijn. Enkele oorkonden uit de eerste week van februari 1275 werden zeker na de *fundatio* opgesteld⁶. De plechtige stichtingsakte, met een opsomming van de zeer omvangrijke dotatie, dateert weliswaar van april 1279 maar heeft een louter bevestigende functie⁷. Op 7 augustus 1274 gaf paus Gregorius X op verzoek van de gravin opdracht aan de provinciaal der dominicanen van de Duitse provincie, om een zuster uit het dominicanessenklooster van Marienthal bij Luxemburg — waar twee verwanten van de gravin als non verbleven — als priores van de nieuwe instelling naar Rijsel te sturen⁸. Dezelfde paus

⁴ Namelijk een *mansus* met woning, van wijlen Walter de *Ulmo*, gelegen aan de weg naar de Sint-Pieterspoort, met alle eigendomsrechten en jurisdictie in handen van de graaf en de gravin.

⁵ A.D.N., 130 H 6, stuk 50; B.M.R., Hs. 205, fol. 140r° en hs. 274, fol. 148v°, ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 456-458, nrs. DCLI en DCLII. Intussen had Margareta het patrimonium van het te stichten klooster nog uitgebreid: A.D.N., 130 H 5, stuk 47 (mei 1274), stuk 49 (30 november 1274) en eventueel A.R.A., Kerkelijke archieven, 16741bis, p. 22 (januari 1275) ed. (alleen dat laatste document) in LUYKX, *De grafelijke financiële bestuursinstellingen*, p. 417-418, nr. 98.

⁶ B.M.R., Hs. 274, fol. 164r°; A.D.N., 16 G 17, stuk 169 (beide van 1-6 februari 1275), stuk 168 en 168 bis (6 februari 1275), ed. en analyses HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. I, p. 458-461, nrs. DCLIV-DCLVI.

⁷ A.D.N., 130 H 7, stuk 69, partiële ed. in BUZELINUS, *Gallo-Flandria*, p. 412-413 (overgenomen door MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 132-133). Een minuut van een kortere, waarschijnlijk nooit uitgevaardigde versie, met de onvolledige datering „*actum et datum Insulis, anno Domini millesimo ducentesimo septuagesimo quinto, mense...*”, is in een afschrift uit de late XIIIde eeuw bewaard: A.R.A., Kerkelijke archieven, 16741bis, p. 30-39, zie É. GACHET, *Le couvent de l'Abbatte, à Lille. Sa fondation par la comtesse Marguerite et par Guy de Dampierre*, in: „*Messenger des Sciences historiques*”, 1852, p. 12-57, vooral p. 15-19 en p. 41, nr. XXXII.

⁸ „*Ex parte dilecte*”, A.D.N., 130 H 2, stuk 2, ed. TH. RIPOLL, A. BREMOND, *Bullarium ordinis Fratrum Praedicatorum*, Parijs, 1729-1740, dl. I, p. 521, nr. XXV (ook bij BUZELINUS, *o.c.*, p. 412 en MIRAEUS, *Opera*, dl. III, p. 132). Zie ook MEERSSEMAN, *Les Frères Prêcheurs et le mouvement dévot*, p. 97.

stelde het klooster in april 1275 onder de *cura* van de *provincia Francia*, waartoe ook het mannenklooster van Rijsel behoorde ⁹. Op het eerstvolgende generale kapittel van de orde te Bologna, op 2 juni 1275, bevestigde de orde de incorporatie van het vrouwenklooster ¹⁰.

B. tweede vestiging :

a. datum van de kloostertransfer :

1348.

b. dotator :

Eigen middelen.

c. ligging :

- *intra muros*.

- afstand tot een dominicanenklooster : 1250 m.

d. argumentatie :

Na herhaalde vernieling van het klooster door oorlogshandelingen werden talrijke pogingen ondernomen om een veiliger site binnen de stadsmuren te verwerven. Door tussenkomst van de Franse koning Filips VI bij de stadsmagistraat en bij de proost en het kapittel van Sint-Pieters bekwamen de zusters tegen het einde van 1339 toestemming om zo'n terrein aan te kopen ¹¹, wat vóór 1345 gebeurde ¹². De overbrenging van het

⁹ „*Apostolice sedis benignitas*”, A.R.A., Kerkelijke archieven, nr. 16741 bis, p. 9-10, gericht aan de magister-generaal van de orde en aan de provinciaal van *Francia*, en p. 7-9, voor de priores en het convent van l'Abbiette, respectievelijk ed. CHAPOTIN, *Histoire*, p. 633-634, noot 1 (met foutieve datering) en analyse in J. GUIRAUD, *Les registres de Grégoire X*, „Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome”, 2e série, 12, dl. I, Parijs, 1892, p. 256, nr. 597.

¹⁰ A.R.A., Kerkelijke archieven, nr. 16741 bis, p. 10 (oorkonde van Jan van Vercelli, magister-generaal, en de definitoren van het generale kapittel).

¹¹ Antwoord van de baljuw en de ruwaard van de stad, evenals van de deken van Sint-Pieters (27 december 1339), en van de stadsschepenen (1 januari 1340): A.D.N., 130 H 11, stuk 101 en 102. RICHARD, *Histoires... de l'Abbiette*, dl. II, p. 75, geeft een analyse van het verloren koninklijke verzoek, dat aan die toelating voorafging (14 november 1339); een analoge tussenkomst van Filips VI ten voordele van het klooster van de dominicanen van Rijsel (zonder gevolg), met dezelfde datum, is wel bewaard : A.D.N., 130 H 49, fol. 2r°.

¹² Clemens VI, „*Sacre vestre religionis*”, 30 juli 1345 (toestemming tot verplaatsing van het klooster naar de nieuwe *locus* binnen de stadsmuren), A.D.N.,

klooster ging enkele jaren later door, in ieder geval na het bereiken van een overeenkomst met het Sint-Pieterskapittel inzake de verdeling der parochiale rechten en de gebruikelijke schade-loosstelling, op 12 oktober 1348 ¹³.

e. *aanvullende literatuur* :

NN., *L'Abiette*, in : „Souvenirs religieux de Lille'', 5, 1891, p. 113-117 en 129-135 ; A. BOGAERTS (ed.), *Historische beschryvinghe der Cloosters van het Order van den H. Dominicus geschreven in 't jaar 1715 door Pater Bernardus De Jonghe, Predikheer*, „Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden'', 1, Brussel, 1965, p. 145.

130 H 2, stuk 16, ed. PH. VAN ISACKER, U. BERLIÈRE, *Lettres de Clément VI (1342-1352). I: 1342-1346*, „Analecta Vaticano-Belgica'', 6, Rome e.a., 1924, p. 606-607, nr. 1635, naar de pauselijke registers.

¹³ B.M.R., Hs. 274, fol. 341v°-343r°, ed. HAUTCOEUR, *Saint-Pierre*, dl. II, p. 720-722, nr. MXL.

3.2. BRUGGE (ASSEBROEK)

a. *stichtingsdatum* :

1292-1293.

b. *stichter* :

Immezoete en Sybilla van Damme, Christina van Ieper en Margareta van Gent.

c. *ligging* :- *extra muros*.

- afstand tot een dominicanenklooster : 2800 m

d. *argumentatie* :

G.G. Meersseman ¹ heeft in 1948 afstand genomen van het legendarische stichtingsverhaal uit de XVIde eeuw, dat de oprichting van dit klooster in 1284 situeerde ². Volgens deze legende zou gedurende lange tijd het gezang van engelen gehoord zijn op een verlaten plek te Assebroek (vandaar de latere naam van het klooster, „Engelendale”). Geïnspireerd door deze goddelijke aanwijzing stichtten vier vrome vrouwen, met naam genoemd, op dezelfde plaats een klooster volgens de dominicanessengebruiken, dat op 1 januari 1284 in gebruik genomen werd. Na een bezoek van magister-generaal Munio de Zamora in 1286 werd het klooster door de dominicanerorde in bescherming genomen en in 1293 uiteindelijk in de orde geïncorporeerd. Meerssemans reserves ten overstaan van dit verhaal sproten voort uit een gezond wantrouwen tegen deze laattijdige fundatieverhalen en steunden niet op een inhoudelijke kritiek ; Meersseman meende trouwens dat alle bronnen in verband met

¹ *Les Frères Prêcheurs et le mouvement dévot en Flandre*, p. 100-104.

² De oudste versie van dit stichtingsverhaal werd tussen 1576 en 1583 geschreven en is bewaard in B. de Jonghes *Historische beschryvinghe der Cloosters van het Order van den H. Dominicus geschreven in 't jaer 1715*, ed. BOGAERTS, p. 147-152 (zie ook DE JONGHE, *Belgium Dominicanum*, p. 194-197). Een recentere versie werd bewerkt door Jacobus de Joncheere : D.K.G., nr. 2043, niet gepagineerd (stukken III - VIII), gedeeltelijke ed. in het merkwaardige werk van J.L. DE CLERCQ, *Boudewijn en Avezoeta of Vrijheidsliefde en godsdienst*, Gent, 1842, p. 398-434. Voor Jacobus de Jonckheeres historisch onderzoek, zie SIMONS, *Stad*, p. 42.

de oudste geschiedenis van het klooster verloren waren, zodat van die zijde geen correcties konden aangebracht worden.

Nochtans is het wel degelijk mogelijk de ontstaansgeschiedenis van het klooster te herzien aan de hand van de nota's die de dominicanen Jacobus de Jonckheere en Bernardus de Jonghe (uit de late XVIIde en het begin van de XVIIIde eeuw) hebben nagelaten. Zij combineerden de oude legenden met de in hun tijd bewaarde oorkonden en necrologia. Daarenboven bestaat er een tot nog toe onbekende relatie met de vroegste geschiedenis van het Potteriehospitaal, waarover de oudste gegevens ook voor Engelandale belangrijk zijn.

Men neemt aan dat het Potteriehospitaal van Brugge in of kort vóór 1276 werd gesticht³. Op aandrigen van bisschop Filips I van Doornik legden vijf zusters kort na 1283 er klooster-geloften af: „*domisella Sara, Sibilia de Dam, Margareta de Dudseele, Elisabeth et Katarina soror eius, filie Danielis dicti quondam de Domo Casei*”⁴. Misschien kunnen we dit feit interpreteren als een bewijs dat de instelling naar een meer monastieke organisatie evolueerde. We weten ook dat het generale kapittel der dominicanen, omstreeks 21 mei 1290 te Ferrara gehouden, de incorporatie van het hospitaal bij de orde — als vrouwenklooster — aanvaardde⁵. G. Maréchal heeft getracht deze beslissing slechts als een vrijblijvende bescherming te beschouwen: bij gebrek aan een bisschoppelijke goedkeuring zouden de hospitaalzusters zich tot de Brugse dominicanen gewend hebben om zo de nodige kerkelijke steun te bekomen⁶. Zo'n dominicaanse „bescherming” is, in tegenstelling tot Ma-

³ G. MARÉCHAL, *De stichting van het hospitaal O.-L.-Vrouw van de Potterie te Brugge (1276)*, in: „Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgiedenis”, 2, 1964, p. 4 en IDEM, *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de middeleeuwen*, „Standen en Landen”, 73, Kortrijk, Heule, 1978, p. 43-44.

⁴ Brugge, Potterie, Archief van het hospitaal, oorkonde nr. 65 (zie ook MARÉCHAL, *De stichting*, p. 5, noot 11).

⁵ S.A.B., Reeks 99, I, nr. 59 (de analyse bij A. SCHOUTEET, *Stadsarchief van Brugge. Regesten op de oorkonden*, dl. I, Brugge, 1973, p. 85, nr. 213, is misleidend). De beslissingen van het kapittel van Ferrara zijn uitgegeven door REICHERT, *Acta capitulorum generalium*, dl. I, p. 254-260.

⁶ MARÉCHAL, *De stichting*, p. 11-12; IDEM, *De sociale en politieke gebondenheid*, p. 165, noot 36.

réchals bewering, echter ongebruikelijk. Men ziet niet goed in wat de beschermende macht van de orde ten overstaan van onafhankelijke instellingen precies zou betekenen. Bovendien gebruikt de brief van magister-generaal Munio de Zamora, waarin de beslissing van het generale kapittel wordt medegedeeld, een terminologie die eigen is aan incorporatieakten, zoals een vergelijking met dergelijke documenten uit die periode⁷ gemakkelijk aantoonst: „*quod... sorores hospitalis de Potteria in Bruggis Tornacensis dyocesis sub cura nostri ordinis reciperentur et incorporarentur... duximus confirmandum*”. De tekst is expliciet: het hospitaal werd als monialenklooster in de orde opgenomen. Op de voor predikheren zeer typische wijze verhaalt hij eveneens hoe het voorstel tot incorporatie reeds op het generale kapittel van Trier (1289) was goedgekeurd (*approbatum*) en op het kapittel van Ferrara werd bevestigd (*confirmatum*). Met andere woorden, het generale kapittel van Ferrara stelt de laatste fase van de drie kapittel-regel voor, die bepaalde dat een nieuwe constitutietekst slechts in voege trad na door drie opeenvolgende kapitels te zijn besproken en aanvaard⁸. Voor de opname van vrouwenkloosters was deze handelwijze niet verplicht⁹, maar in dit geval schijnt men er toch gebruik van gemaakt te hebben. Dit betekent ook dat het voorstel tot opname ten laatste in mei 1288, bij het generale kapittel van Lucca¹⁰, werd ingediend.

Is er een verband met Munio's reis door Vlaanderen in 1286, waarover het XVIde-eeuwse stichtingsverhaal het al had, maar die door Meersseman een verzinsel werd geacht¹¹? We menen het wel. Munio's visitatiereis is bewezen door twee *litterae de beneficiis* die hij aan de cisterciënzerinnen van Groeninge en aan de benedictinessen van Marchiennes verleende en beide in 1286 (o. st.), gedateerd zijn; de ene werd uitgevaardigd te

⁷ Bijvoorbeeld de bronnen over de incorporatie van de dominicanessenkloosters van Rijsel (A.R.A., Kerkelijke archieven, nr. 16741 bis, p. 10) en Hertoginnedal bij Brussel (zelfde fonds, nr. 20411, oorkonde 35).

⁸ THOMAS, *De oudste constituties*, p. 280-282; GALBRAITH, *The Constitution*, p. 105-109.

⁹ *Ibidem*, p. 48-49.

¹⁰ REICHERT, *Acta*, dl. I, p. 242-247.

¹¹ MEERSSEMAN, *Les Frères Prêcheurs et le mouvement dévot*, p. 103.

Kortrijk, de andere te Rijsel ¹². Het is niet bekend of hij ook Brugge bezocht (de stadsrekeningen van 1286-87, waarin zo'n gebeurtenis eventueel zou vermeld staan, ontbreken), maar het lijkt ons zeer waarschijnlijk. In die hypothese kan de incorporatie van de Potterie bij Munio's doortocht gesuggereerd zijn. Dat de toetreding op zo'n omslachtige wijze door het generale kapittel behandeld werd (als gold het een wijziging der constituties), kan dan weer verklaard worden door de gespannen situatie rond Munio's leiderschap. In die jaren werd zijn bestuur zowel in de orde zelf als daarbuiten (met name door de Curie) op sterke kritiek onthaald. Op het kapittel van Ferrara was trouwens een poging ondernomen om hem tot ontslag te bewegen; na verhoor van getuigen en een onderzoek naar Munio's gedrag, keurde het kapittel uiteindelijk zijn beleid goed ¹³.

In het najaar van 1291 werd Munio niettemin door paus Nikolaas IV uit zijn functie ontheven ¹⁴. We kunnen niet bewijzen dat de vervanging van Munio aan het hoofd van de orde een beslissende invloed had op de ontwikkelingen te Brugge. Het is echter een feit dat het Potteriehospitaal zich kort erna weer uit het dominicaanse verband losmaakte. Vooral de stedelijke overheid zal hier wel een rol gespeeld hebben, aangezien zij als wereldlijk hoofd van de instelling allicht weinig opgezet was met een inkapseling van het hospitaalpersoneel in een ordestructuur, maar ook in de dominicanerorde zelf was er heel wat verzet tegen de opname van hospitalen. Alle banden

¹² A.D.N., 10 H 14, stuk 268 en R.A.K., Groeninge, oorkonde nr. 32, ed. F. VAN DE PUTTE, *Speculum beatae Mariae Virginis ou Chronique et cartulaire de l'abbaye de Groeninge à Courtrai*, Brugge, 1872, p. 31 (in de uitgave is de tekst zo sterk verminkt dat Munio als een bestuurslid van de cisterciënzerorde naar voren komt). De reis van Munio is eveneens vermeld — in vage bewoordingen — in een sermoen van de dominicaan Jan van Saint-Benoît, gehouden te Orléans op 26 januari 1287, en bewaard in B.N., lat. 3120, fol. 35r°-37v°, zie P. GLO-RIEUX, *Prélats français contre religieux mendiants. Autour de la bulle „Ad fructus uberes” (1281-1290)*, in: „Revue d'histoire de l'église de France”, 11, 1925, p. 331.

¹³ CHAPOTIN, *Histoire*, p. 698-707 en HINNEBUSCH, *The History of the Dominican Order*, dl. I, p. 225-227.

¹⁴ HINNEBUSCH, *o.c.*, p. 228. De precieze redenen voor dat ontslag zijn niet bekend.

met de dominicanerorde waren zeker op 14 november 1294 verbroken, want toen werden twee zusters van de Potterie door de Heilige Stoel ontslagen van hun verplichting om tot de dominicanerorde toe te treden, met de uitdrukkelijke toelating om als zuster in het hospitaal te blijven ¹⁵.

Het traditionele stichtingsverhaal kan die gegevens zeker aanvullen. Het is belangrijk te noteren dat deze traditie nergens een relatie met de Potterie vermeldt en geenzins de zoëven aangehaalde gebeurtenissen schijnt gekend te hebben. Welnu, volgens dit verhaal kregen de „stichters” van Engelendale, de gezusters Immezoete en Sybilla van Damme, Christina van Ieper en Margareta van Gent, na jaren van semi-eremitische vestiging, op 12 januari 1292 van Boudewijn II van Assebroek de toestemming om een klooster te bouwen ¹⁶. We weten reeds dat Sybilla kort na 1283 geloften aflegde in de Potterie. Haar zuster Immezoete, evenals de overige twee stichtsters, behoorden oorspronkelijk óók tot het personeel van het hospitaal; in de loop van september of oktober 1291 ontvingen ze van het stadsbestuur respectievelijk de som van 15 lb., 25 lb. en 80 lb. par. ¹⁷, waarschijnlijk als „premie” bij het verlaten van de instelling, die ze bij hun intrede ongetwijfeld voor grotere bedragen hadden begiftigd. Zeker, de stadsrekeningen preciseren niet dat deze „*sorores hospitalis de Potteria*” hun hospitaal de rug toekeerden, maar welke andere reden kunnen deze uitzonderlijk hoge persoonlijke subsidies dan wel gehad hebben? En is de chronologische overeenstemming niet al te opvallend? Tussen 1290 en 1294 verlaat de Potterie de dominicanerorde, in het najaar van 1291 krijgen drie van de vier veronderstelde stichtsters van Engelendale, werkzaam in de Potterie, een be-

¹⁵ Brugge, Potterie, Archief van het hospitaal, oorkonde nr. 130.

¹⁶ BOGAERTS (ed.), *Historische beschrijvinghe*, p. 149; DE CLERCQ, *Boudewijn en Avezoeta*, p. 399. Voor Boudewijn II van Assebroek, zie WARLOP, *de Vlaamse adel*, dl. II, nr. 13/2. Inlichtingen over het site vindt men onder andere in M. CAFMEYER, *De gemene weidestraat op het Sijsselse vanaf de vroege middeleeuwen*, in: „H.S.E.B.”, 117, 1980, p. 84.

¹⁷ WYFFELS, DE SMET, *Rekeningen*, dl. I, 1, p. 281. De speculaties van MEERSSEMAN, *Les Frères Prêcheurs et le mouvement dévot*, p. 98, noot 80 en p. 103, over de identiteit van deze Christina van Ieper en haar verwantschap met de dominicaan *Henricus de Querceto* (of „Van Eke”, zoals Meerssman hem noemt), zijn niet gegrond.

langrijke toelage vanwege het stadsbestuur, en in januari 1292 zou Boudewijn II van Assebroek zijn toelating tot stichting van het dominicanessenklooster gegeven hebben.

Het traditionele stichtingsverhaal geeft ook voor de latere ontwikkelingen een vrij betrouwbare informatie. Het beweert dat Engelendale door het generale kapittel van 1293 (omstreeks 17 mei te Rijsel gehouden) in de orde werd aanvaard ¹⁸.

Ook dit kan geverifieerd worden. De zusters van Engelendale worden immers al „*sorores predicatorum*” genoemd in het testament van Nikolaas van Biervliet sr., opgesteld in juni 1293 ¹⁹. Korte tijd later worden ook de „*sorores de ordine jacobitarum*” in de stadsrekeningen van 21 januari - 9 oktober 1294 geciteerd ²⁰.

Onze conclusie is dus : de miraculeuze stichting van Engelendale in 1284 is waarschijnlijk slechts een legende. Omstreeks die tijd is in het Potteriehospitaal een beweging op gang gekomen die ernaar streefde de levenswijze volgens kloostergebruiken te organiseren. Wellicht reeds in 1286, maar zeker in 1288 werd aansluiting gezocht bij de dominicanenorde, die in 1290 de incorporatie bevestigde. Na enkele jaren splitste de hospitaalgemeenschap zich : enkele zusters verlieten de Potterie om een nieuw dominicanessenklooster buiten de stad op te richten, in de parochie Assebroek, terwijl de achtergebleven zusters de hospitaalzorg voortzetten in een onafhankelijke instelling. In het voorjaar van 1293 is het klooster van Engelendale als vrouwenklooster in de dominicanerorde opgenomen.

e. *aanvullende literatuur :*

W. KIMPE, *700 jaar Engelendale. Een vergeten eeuweling ?*, in : „Arsbroek. Kring Hervé Stalpaert”, 1, 1984, p. 62-72.

¹⁸ BOGAERTS (ed.), *Historische beschrijvinghe*, p. 149 ; DE CLERCQ, *Boudewijn en Avezoeta*, p. 399. Zie over het generale kapittel van Rijsel (1293) : REICHERT, *Acta*, dl. I, p. 268-271.

¹⁹ Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonde nr. 1321, ed. VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, p. 649-653, nr. DXCII.

²⁰ WYFFELS, DE SMET, *Rekeningen*, dl. I, 1, p. 459 (MEERSSEMAN, o.c., p. 101-102 dateert die post ten onrechte in 1293). De *Jacopitas* vermeld in de rekeningen over 15 januari - 19 november 1290 zijn de mannelijke predikheren (WYFFELS, DE SMET, o.c., dl. I, 1, p. 207).

III. De derde orde

1. ONTSTAANSGESCHIEDENIS

Franciscaanse geschiedschrijvers hebben vanaf de XIIIde eeuw aan Franciscus de stichting van drie orden toegeschreven: een orde van minderbroeders, een van clarissen én een van „penitenten”, leken die individueel of in familieverband een leven van boete nastreefden naar het voorbeeld van de eerste franciscanen van de „eerste orde”. Het in de laatste decennia ondernomen onderzoek naar de vroegste geschiedenis van de „derde orde” heeft overtuigend aangetoond dat de penitentenbeweging in werkelijkheid ouder was — haar wortels reiken tot in de XIIde eeuw — en ook complexer: vanaf ca. 1200 zijn in Italië talrijke plaatselijke groeperingen of broederschappen geattesteerd van leken die, zonder aan hun wereldlijke activiteiten te verzaken (tenzij die onverenigbaar waren met hun ideaal), een streng christelijke levenswijze in acht namen, zich bijzonder toelegden op gebed en vasten, de gewone kleurrijke kledij vervingen door een kleurloos habijt, méér dan anderen gingen biechten en communiceerden en tenslotte ook de volledige kuisheid (periodiek voor gehuwden) eerbiedigden. De prediking van Franciscus gaf aan de beweging zeker een nieuw élan, en vele van deze broederschappen zochten de geestelijke begeleiding van de franciscanen. Men kent echter ook heel wat groeperingen van boetelingen die toenadering zochten tot de dominicanenorde, of bij wie de beide grote bedelorden hun invloed lieten gelden¹.

¹ Men vindt de bibliografie over de derde orde in H. ROGGEN, *De Franciscaanse lekenbeweging*, Mechelen, 1966, dl. I, p. 194-208 en IDEM, *François (Ordre de Saint)*, V. *Le tiers ordre séculier et régulier*, in: „Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques”, dl. 18, Parijs, 1977, kol. 966-971; een goed historisch overzicht toegespitst op Italië is te lezen in G.G. MEERSSEMAN, *Dossier de l'Ordre de la Pénitence au XIIIe siècle*, „Spicilegium Friburgense”, 7, Fribourg, 1961, p. 1-38.

Het is dus beslist verkeerd om deze semi-religieuzen of *penitentes*, *continentes*, *mantellate*, *pinzocari* en *pinzoceri*², als leden van één *ordo de Penitentia* te beschouwen. Sinds omstreeks 1220 waren er talrijke leefregels voor boetelingen geschreven, waarvan weinige een meer dan lokale bekendheid verwierven³. Ook de associaties van plaatselijke boetebroedersschappen (waarvan de oudst gekende, die van Romagna, al in 1221 wordt genoemd⁴) overstegen niet het regionale niveau. Daar kwam pas verandering in toen de twee leidende bedelorden eenvormige regels opstelden voor alle penitenten die zich aan hun geestelijke leiding onderwierpen. In 1285 schreef de dominicaanse magister-generaal Munio de Zamora een penitentenregel⁵, kort erna gevolgd door de franciscaanse autoriteiten, die in 1289 een eigen regel lieten uitvaardigen door paus Nikolaas IV⁶.

Men kan in deze periode, met enige overdrijving, van een „concurrentieslag” tussen de twee orden spreken, met als doel het afdwingen van een monopolie over de begeleiding van deze leken. Bekend is het conflict dat in de penitentenbroederschap van Firenze ontstond tussen de aanhangers van beide orden: nog vóór 1275 was zij gesplitst in een pro-franciscaanse en een pro-dominicaanse vleugel, waarvan de leden een aangepaste kledij droegen die het habijt van de gekozen orde imiteerde⁷. De *ordo de Penitentia sancti Francisci* verwierf echter overal een duidelijk overwicht op de *ordo de Penitentia sancti Dominici*, die in de XIVde eeuw bijna marginaal werd, om vervolgens in de XVde eeuw, samen met de „derde orden” van de augustijnen en de

² Zie A. POMPEI, *Terminologia varia dei Penitenti*, in: „Il Movimento Franciscano della Penitenza nella Società Medioevale. Atti del 3° Convegno di Studi Francescani. Padova, 25-26-27 settembre 1979”, Rome, 1980, p. 11-22; MEERSSEMAN, *l.c.*.

³ MEERSSEMAN, *o.c.*, p. 82-142.

⁴ M. D'ALATRI, *Penitenti francescani di Romagna nel secolo XIII*, in: „Il Movimento”, p. 323-362.

⁵ Ed. MEERSSEMAN, *Dossier*, p. 143-156, nr. IX.

⁶ Ed. SBARALEA, *Bullarium Franciscanum*, dl. IV, p. 94-97, nr. 150 („*Supra montem*”, 18 augustus 1289).

⁷ MEERSSEMAN, *Dossier*, p. 9, 17-19 en 28-37. De situatie is misschien te vergelijken met die van de begarden van Brugge, die omstreeks hetzelfde tijdstip in twee facties verdeeld waren, naargelang zij bij de franciscanen of bij de dominicanen gingen biechten, zie *infra*, p. 167.

karmelieten, succes te hebben, vooral onder vrouwelijke penitenten⁸. De soepelheid van de franciscaanse regel, die in tegenstelling tot de dominicaanse geen strikte, juridische afhankelijkheid van de boetelingen ten aanzien van de „eerste orde” voorzag, verklaart wellicht zijn grotere verspreiding.

Aanvankelijk was de beweging in hoofdzaak een Italiaanse gelegenheid. Ten noorden van de Alpen zijn wel enkele, soms vooraanstaande personen bekend die zich onder invloed van een inspirerende biechtvader tot een penitentieel leven bekeerden, zoals de heilige Elisabeth van Thüringen († 1231)⁹ of Margareta van Ieper († 1237)¹⁰, maar van een regionale of zelfs maar lokale organisatie van die penitenten, vergelijkbaar met de Italiaanse broederschappen, was tijdens de XIIIde eeuw nog geen sprake, tenzij misschien in sommige delen van het Duitse Rijk, waar de beweging vanaf het derde kwart van de eeuw vaste voet kreeg¹¹. De grote doorbraak kwam er pas na het Concilie van Vienne (1311-1312) en de publikatie van de veroordeling van sommige begijnen en begarden door Johannes XXII, in 1317-1319¹². Om hun orthodoxie te bewijzen en hun voortbestaan te verzekeren namen vele van die semi-religieuzen, vooral in het Rijk, groepsgewijs de franciscaanse penitentenregel aan¹³.

In Vlaanderen zijn dergelijke massale overgangen naar wat men voortaan de „derde orde” noemde eerder zeldzaam geweest. Hier

⁸ R. CREYTENS, *Oorsprong van de Reguliere Derde-Orde van Sint-Dominicus of van de Zusters Dominikanessen*, in: „Dominikaans Leven”, 1977, p. 1-6 en 57-61; HINNEBUSCH, *History*, dl. I, p. 400-415.

⁹ *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige*, Sigmaringen, 1981.

¹⁰ MEERSSEMAN, *Les Frères Prêcheurs et le mouvement dévot*, p. 70-80 en 106-130; SIMONS, *Stad*, p. 224-225.

¹¹ M. BIHL, *De Tertio Ordine S. Francisci in provincia Germaniae Superioris sive Argentinensi Syntagma*, in: „A.F.H.”, 14, 1921, p. 138-198 en 442-460; E. GRAU, *Der franziskanische Dritte Orden in Oberdeutschland im 13. und 14. Jahrhundert*, in: „I Frati Penitenti di San Francesco nella Società del Due e Trecento. Atti del 2° Convegno di Studi Francescani. Roma, 12-13-14 ottobre 1976”, Rome, 1977, p. 125-132.

¹² A. PATSCHOVSKY, *Strassburger Beginnenverfolgungen im 14. Jahrhundert*, in: „Deutsches Archiv”, 30, 1974, p. 56-198; J.-CL. SCHMITT, *Mort d'une hérésie. L'Eglise et les clercs face aux béguines et aux béghards du Rhin supérieur de XIVe au XVe siècle*, „Civilisations et Sociétés”, 56, Parijs e.a., 1978.

¹³ Zie bijvoorbeeld S. GIEBEN, *I Penitenti di San Francesco nei Paesi Bassi (secoli XIII-XIV)*, in: „Il Movimento”, p. 59-80, vooral p. 78-80, nr. III.

hadden de begijnhoven zo'n hoge achterswaardigheid verworven — deels door de bescherming van de grafelijke en de stedelijke overheden, deels door het toezicht van de bedelorden ¹⁴ — dat zij vrij snel als boven alle verdenking verheven werden beschouwd. De begarden genoten misschien niet zo'n goede faam, maar als wevers hadden ze in het begin van de XIVde eeuw al heel wat van hun onafhankelijkheid moeten prijsgeven aan de controle van de weversambachten. Hun rol beperkte zich tot die van een caritatieve instelling geïncorporeerd in de weversorganisatie. We kennen in Vlaanderen maar één begardengemeenschap die voor de XVde eeuw de penitenregel van de franciscanen aannam, namelijk te Brugge, waar zij in 1374-1376, dus veel later dan tot nog toe werd gedacht, de overgang naar de „derde orde” maakte ¹⁵.

Ten onrechte heeft men in de historiografie de Vlaamse mannelijke derde-ordeleden geïdentificeerd met de oudere begarden ¹⁶, of zelfs met de zakbroeders ¹⁷. De beweging werd in Vlaanderen geïntroduceerd vanuit het Rijk, misschien bij een publiek dat geleek op dat van de begarden, maar fundamenteel onafhankelijk. Ook de eerste zusters van de derde orde lijken vaak uit het Rijk (Brabant ? ¹⁸) afkomstig. Men moet er bovendien rekening mee houden, dat de observantie van deze gemeenschappen, zowel van mannen als van vrouwen, in de XIVde eeuw dikwijls nog geen vaste vorm had aangenomen: vele van de „broeders” en „zusters” die we in deze periode in het milieu van de derde orde kunnen situeren, verkozen in de XVde eeuw de regel van Augustinus en werden cellebroeders (alexianen) of zwart-zusters („augustinessen”) ¹⁹. Tenslotte is het moeilijk om uit te

¹⁴ SIMONS, *Stad*, p. 220-221.

¹⁵ Zie *infra*, p. 168-170.

¹⁶ Bijvoorbeeld F. CALLAËY, *De Nederlandsche Beggaarden*, in: „Neerlandia Franciscana”, 1, 1914, p. 7-32; B. DE TROEYER, *Béguines et tertiaires en Belgique et aux Pays-Bas aux XIII-XIVe siècles*, in: „I Frati Penitenti”, p. 133-138, vooral p. 137. Zie ook *infra*, p. 156 en 168, noten 1 en 11.

¹⁷ De officiële naam van de zakbroeders is immers *fratres de Penitentia Jesu Christi* (zie hoger, p. 24). Een voorbeeld van die verwarring *infra*, p. 156, noot 1.

¹⁸ Zie *infra*, p. 173 en 176; SIMONS, *Stad*, p. 225.

¹⁹ Zie over hen: *Werken van Barmhartigheid. 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven, 1985 (tentoonstellingscatalogus); C.J. KAUFFMAN, *The History of the Alexian Brothers*, New York, 1976-1978, 2 dln.; E. PER-

maken in hoeverre deze broeders en zusters een gemeenschappelijk leven leidden. De evolutie naar een kloosterleven — voorlopig nog zonder plechtige geloften — kan in de Italiaanse en sommige Duitse penitentengroeperingen al voor het einde van de XIIIde eeuw ingezet zijn, maar in Vlaanderen was ze omstreeks het midden van de XIVde eeuw zeker niet ver gevorderd ²⁰.

Men moet bij de studie van de vroege derde-ordebeweging voorzichtig te werk gaan. We hebben in deze analyses alle gegevens samengebracht over de conventen van broeders en zusters van de derde orde, waarvan het ontstaan voor 1350 als vaststaand mag worden beschouwd. Daarna bespreken we de conventen die omstreeks die tijd misschien tot de derde-ordebeweging mogen gerekend worden, maar waarover de beschikbare informatie onvoldoende duidelijk is, evenals de instellingen die in de literatuur ten onrechte als derde-ordeconventen werden voorgesteld of waarvan het ontstaan ten onrechte vóór 1350 werd gedateerd. We hebben geen rekening gehouden met de vermeldingen van derde-ordeleden die kennelijk buiten conventverband leefden ²¹. Tenslotte hebben we ons onthouden van hypothesen over de mogelijke „stichters” van deze conventen, aangezien onze informatie daarvoor volstrekt ontoereikend is.

SOONS, *Oude en nieuwe vormen van religieus leven 1384-1512*, in : „Algemene Geschiedenis der Nederlanden”, dl. 4, Haarlem, 1980, p. 397-399.

²⁰ Dat blijkt uit de hierna volgende notities ; we zijn het, wat Vlaanderen betreft, bijgevolg niet eens met de chronologie voorgesteld door A. POMPEI, *Vita comunitaria tra penitenti francescani*, in : „Prime manifestazioni di vita comunitaria maschile e femminile nel movimento francescano della penitenza, 1215-1447. Atti del Convegno di Studi Francescani. Assisi, 30 giugno-2 luglio 1981” (= „De Francisco Assisiensi commentarii, 1182-1982”, 6), Rome, 1982, p. 133-149, vooral p. 136-138.

²¹ Zie SIMONS, *Stad*, p. 226.

2. CONVENTEN VOOR MANNEN

2.1. GENT

A. eerste vestiging (Heilige Geeststraat) :

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1313.

b. *ligging* :

- *intra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 400 m.

c. *argumentatie* :

Zie onder B.

B. tweede vestiging (Veldstraat) :

a. *datum van de kloostertransfer* :

1344-1348.

b. *ligging* :

- *intra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 200 m.

c. *argumentatie* :

In 1312-1313 waren „*broeder Heinric van Kalkine ende broeder Clais van Velseke*” een erfrente van 25 s. par. verschuldigd aan de H. Geesttafel van de Sint-Niklaasparochie, voor een perceel met woonst in de Heilige Geeststraat ¹. Uit enkele

¹ R.A.G., Bisdom, S 148, fol. 2v* (zie voor de datering van dit rente- en pachtboek : B. AUGUSTYN, E. PALMBOOM, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen*, dl. I, „Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis”, 72, Gent, 1983, p. 436). Volgens A. SANDERUS, *Flandria Illustrata*, dl. I, Keulen, Amsterdam, 1641, p. 320 ontstond dit convent omstreeks 1304. Die datering werd overgenomen door DIERICX, *Mémoires*, dl. II, p. 481 (en sindsdien ook door anderen) ; ze is waarschijnlijk te verklaren door verwarring van de derde orde met de begarden, die in dat jaar de toestemming van de Sint-Baafsabdij verwierven om in hun woonst bij de Zandpoort (R.A.G., Sint-Michielskerk, nr. 361, fol. 1v* en S.A.G., Reeks LXXX, oorkonden nrs. 10 en 11 ; het betreft de tweede vestiging van de begarden, die voor 1291 een convent hadden in Onderbergen) de erediensden te vieren (R.A.G., Sint-Baafsabdij,

latere documenten kunnen we afleiden dat die twee personen als derde-ordebroeders een convent bewoonden of bestuurden in dezelfde straat². Aangezien die rente in de periode 1294-1306 (en misschien ook wat later) nog door de minderbroeders werd betaald³, mag verondersteld worden, dat de Gentse franciscanen ook op het materiële vlak aan de vorming van dit convent hebben meegewerkt.

Van 1321 tot 1324 ontving een zekere „broeder Jacob de Bake, lollaert” armensteun van de Sint-Niklaasdis⁴. Lollaard is een bijnaam die soms aan leden van de derde orde werd gegeven; hij kan echter ook van toepassing zijn op andere semi-religieuzen, zoals de cellebroeders of alexianen⁵. Deze laatsten worden traditioneel pas in 1352 te Gent gesignaleerd⁶, maar die datum moet zeker vervroegd worden. Het is mogelijk dat zij vóór hun vestiging aan de Houtlei, geattesteerd vanaf

oorkonde op datum 11 juli 1304). Ook nu worden de twee instellingen in de historische literatuur niet genoeg van elkaar gescheiden, zie bijvoorbeeld DECAVELE, *Gand*, kol. 1054 en B. BAILLIEUL, M. DAEM, *Het hotel d'Hane-Steenhuysse te Gent*, in: „H.M.O.G.”, n.r., 39, 1985, p. 173-201. DE POTTER, *Gent*, dl. IV, p. 106 vond pas vanaf 1321 sporen van het convent terug, terwijl J. BREBELS, *Verleden van huize Sint-Jan de Deo*, Gent, 1974, p. 8-9 voor andere complicaties zorgde door ook het weversgodshuis in de Korte Dagsteeg als een convent van de derde orde te beschouwen. Dit imbrogljo is in feite te wijten aan de verspreiding van het archief van het derde-ordeconvent over diverse fondsen, op haar beurt een gevolg van de reorganisatie van de Gentse ambachtstructuren en de verdwijning van sommige caritatieve instellingen van de ambachten in de XVIde eeuw. Ook de traditionele maar foutieve identificatie van de derde orde met de zakbroeders heeft de geschiedschrijving over deze instelling nadelig beïnvloed, zie, naast de hoger genoemde werken, ook H. GOYENS, *Monumenta historica inde ab anno 1397 circa vetus hospitale sancti Iohannis Gandavi tertii ordinis s. Francisci*, in: „A.F.H.”, 7, 1914, p. 511-526 (hier p. 519, noot 2) waar begarden, zakbroeders, derde-ordebroeders van de Veldstraat en van Meerhem als dezelfde gemeenschap worden beschouwd.

² R.A.G., Bisdome, S rol 139 en S 151, fol. 2r°-3r°.

³ Zelfde fonds, S 523, fol. 6r° en S 146, fol. 2v°, ed. GYSSELING, *Corpus*, I, dl. 3, p. 2108, nr. 1356 en dl. 4, p. 2450, nr. 1839; S 147, fol. 1r°.

⁴ Zelfde fonds, S 500, 501 en 502 (rollen). In de rekening van de stedelijke inkomsten van het issuerecht voor 1342-1343 vindt men ook de post „item van eens lollards boire, 3 lb.” (N. DE PAUW, J. VUYLSTEKE, *De rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde 1336-1349*, Gent, 1874-1885, dl. II, p. 163).

⁵ Zie *Werken van Barmhartigheid*, p. 18; SCHMITT, *Mort d'une hérésie*, index, s.v. „lolhard”.

⁶ DECAVELE, *Gand*, kol. 1047.

1346, in de Sint-Niklaasparochie verbleven ⁷. *Jacob de Bake* kan dus zowel een lid van de derde orde als een cellebroeder geweest zijn.

Er zijn echter duidelijke bewijzen voorhanden dat het derde-ordeconvent in de Heilige Geeststraat tenminste tot 1344 bewoond bleef ⁸. De broeders beschikten vanaf 1329, en mogelijk reeds van bij hun stichting, over een „wevehuus”, in de *Clopsteghe* ⁹. Nabij dit weefatelier verwierven ze vóór 4 mei 1348 een nieuwe woonst, in de Veldstraat, die voortaan als conventshuis werd gebruikt, waarna de woning in de Heilige Geeststraat van de hand gedaan werd (zeker vóór 1369) ¹⁰. De instelling ging teloor door de confiscatie van de goederen van het weversambacht, in 1540 ¹¹.

⁷ R.A.G., Groenenbriel, oorkonde op datum 25 januari 1346, ed. V. VANDER HAEGHEN, *Het klooster ten Walle en de abdij van den Groenen Briel. Stukken en oorkonden*, Gent, 1888, p. 59-70, nr. 33 („ten broedren up de Veste”) te vergelijken met S.A.G., Reeks 330, nr. 1^a, fol. 90 r° (19 januari 1352) „den broeders up de veste bi der thurepoerten die men heet lollarts” en een testament van 26 april 1384 (ed. A. DE GHELLINCK D'ELSEGHEM VAERNEWIJCK, *Chartes et documents concernant la famille van Vaernewijck*, Gent, 1899-1905, dl. I, p. 314-320, nr. CXCVIII, waar „de(n) broederkens in de Celle” (= alexianen) dezelfde zijn als de „broederkens up de veste”). DE POTTER, *Gent*, dl. VII, p. 276-277 meende al dat de cellebroeders eerst een ander, verdwenen klooster betrokken vóór hun vestiging aan de Houtlei, maar leverde geen bewijzen voor zijn stelling. In *Werken van Barmhartigheid*, p. 20, wordt de stichting van het alexianenconvent te Gent in 1313 (!) gesitueerd, zonder argumentatie; elders in dat werk meent men dat de cellebroeders eerst „in de buurt van het Grote Vleeshuis” verbleven en pas in 1372 naar de Torrepoort verhuisden (p. 72), maar ook dat ze onmiddellijk op de „Sint-Michielsvest” kwamen wonen (p. 73).

⁸ R.A.G., Bisdóm, S 151, fol. 3r°; S 153, fol. 6v°; S 154, fol. 6v°; S 156, fol. 7r°.

⁹ Zelfde fonds, S 153, fol. 4v°; S rol 139; S 154, fol. 4v°; S 156, fol. 5r° en 6v°; S rol 141 en 142. Zie voor het site ook S.A.G., Reeks 301, nr. 2, 1362-1363, fol. 12v° (24 januari 1363) en BAILLEUL, DAEM, *Het hotel*, p. 178.

¹⁰ S.A.G., Reeks LIV, nr. B 24 (ed. G. ESPINAS, H. PIRENNE, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre, Ire partie*, Brussel, 1906-1924, dl. II, p. 433, nr. 435); latere vermeldingen: zelfde fonds, nr. B 34 (28 oktober 1357, ed. *ibidem*, p. 483, nr. 456); R.A.G., Sint-Baafsabdij, oorkonden op datum 1 januari 1358, 10 mei 1359 enz.. De vestiging in de Heilige Geeststraat was verlaten in 1369: R.A.G., Bisdóm, S 157, fol. 5 v°.

¹¹ DE POTTER, *Gent*, dl. IV, p. 109-110. We herinneren eraan dat in 1456 een nieuw derde-ordeconvent werd gesticht op het Meerhem: BREBELS, *Sint-Jan de Deo*, p. 11-13; bronnen in R.A.G., Klooster der Derde Orde van Franciscus op het Meerhem, gezegd Minderbroeders.

2.2. DIKSMUIDE

a. *stichtingsdatum* :

1345.

b. *ligging* :

- afstand tot een franciscanenklooster : ca. 18 km (Ieper ; wellicht beschikten de franciscanen van dat klooster nog voor 1350 over een termijnhuis te Diksmuide, maar zijn ligging is niet bekend ¹.

c. *argumentatie* :

Een zekere Hendrik de Keysere kocht in juli 1345 een huis met grond aan in de Volderstraat te Diksmuide, ten behoeve van de lokale broeders van de derde orde. Het huis werd samen met de aanpalende woning (op 5 januari 1348 aangekocht) door de broeders gebruikt voor „*de broeders die residencie willen houden*”, dit wil zeggen voor de leden van de derde orde die een vorm van gemeenschapsleven wilden aanvaarden ². Op 6 juni 1377 onderwierp de laatste derde-ordebroeder van Diksmuide zich aan de begarden van Brugge, die kort ervoor tot de derde orde waren overgegaan. Het Brugse convent was door die overeenkomst verplicht om voortaan een minister naar Diksmuide af te vaardigen, die het plaatselijk huis zou leiden ³. In de XVde eeuw maakte het convent van Diksmuide

¹ P.A.F., Hs. 0 41, dl. I, p. 279 en 302. Het franciscanenklooster van Diksmuide werd pas in 1453 gesticht, op een vestigingsplaats die geen band vertoont met het termijnhuis : A. HOUBAERT, *Minderbroederskloosters in de Zuidelijke Nederlanden. Kloosterlexicon*, 19. *Diksmuide*, in : „Franciscana”, 37, 1982, p. 29-31.

² Akten van de schepenen van Diksmuide, met data 30 juli 1345, 5 en 22 januari 1348, geïnserieerd in een notarisakte van 26 juni 1349, met samenvatting van de context van die transacties : S.A.B., reeks 438, oorkonden 2de reeks, nr. 157 (enigszins foutieve analyse bij L. GILLIODTS - VAN SEVEREN, *Inventaire diplomatique des archives de l'ancienne École Bogarde à Bruges*, Brugge, 1899-1900, dl. II, p. 267-270, nr. 157 en SCHOUTEET, *Regesten*, dl. III, p. 31, 47, 60, nrs. 55, 97, 99 en 135) ; de akte van 22 januari 1348 is ook in origineel bewaard : zelfde fonds, zelfde reeks, nr. 141 (analyse in GILLIODTS - VAN SEVEREN, *o.c.*, dl. II, p. 260-261, nr. 141).

³ Zelfde fonds, zelfde reeks, nr. 263 (analyse *ibidem*, p. 322, nr. 263 en SCHOUTEET, *o.c.*, dl. III, p. 244, nr. 647). Zie ook *infra*, p. 170.

deel uit van de zogenaamde *congregatio Flandrensis*, een groepering van derde-ordehuizen van het bisdom Terwaan, waarvan de statuten in 1413 door de tegenpaus Johannes XXIII werden goedgekeurd en die als richtinggevend voor de laatmiddeleeuwse derde-ordebeweging mag beschouwd worden ⁴.

⁴ Johannes XXIII, „*Personas vacantes*”, 26 augustus 1413, ed. EUBEL, *Bullarium Franciscanum*, dl. VII, nr. 1308 (HEYSE, *Regesta*, nr. 190). Latere bevestigingen van deze statuten in EUBEL, *o.c.*, nr. 1891 (HEYSE, *Regesta*, nr. 212), U. HÜNTEMANN, *Bullarium Franciscanum, Nova Series*, dl. I, Quaracchi, 1929, nrs. 264 en 1194 (HEYSE, *Regesta*, nrs. 217 en 245).

3. CONVENTEN VOOR VROUWEN

3.1. BRUGGE (SINT-BARBARA, GANZESTRAAT)

a. *stichtingsdatum* :

Voor of in 1342-1343.

b. *ligging* :

- *intra muros*.

- afstand tot een franciscanenklooster : 350 m.

c. *argumentatie* :

Een inventaris van het archief der Brugse franciscanen van 1694 maakt gewag van een „*donatio cuiusdam domus Ten Hoeyo pro tertiaris, 1342*”¹. Deze derde ordezusters waren naar alle waarschijnlijkheid de leden van het kleine Sint-Barbaraklooster, dat tot in de XVIde eeuw op de hoek van de Ganzestraat en de Hooistraat gelegen was, in de wijk „Ter Hooie”, een laag meersgebied². Het document in kwestie bevat de oudste vermelding van het convent ; misschien was het zelfs de „stichtingsakte”, of een oorkonde in verband met de stichting.

Volgens kanunnik Duclos zou dit klooster, soms „Magerzo” geheten, onder die naam al in een oorkonde van 1311 vermeld staan, maar we twijfelen ten eerste aan de datering van dit stuk, dat we in de „*chartes non classées*” van het archief van het Sint-Donaaskapittel (waar Duclos het zou gezien hebben) niet konden terugvinden³. De benaming Magerzo kwam trouwens pas in de XVde eeuw in zwang.

De instelling genoot in 1369 van een legaat nagelaten door Hendrik Zuderman⁴, de Antwerpse koopman die bekend is

¹ P.A.F., III. Conv. Brug., fasc. 2, nr. 2, p. 18 (de datum 1342 is allicht in oude stijl).

² Het klooster staat nog afgebeeld op het stadsplan van Marcus Gerards, uit 1562. Zie ook DE SMET, *De Brugsche straatnamen in 1399, in het cijsboek van den disch der Brugsche O.L.Vrouwkerk*, p. 343, nr. 23 en R.A.B., Oud kerkarchief, nr. 410, fol. 12v°. Voor de latere geschiedenis van het huis, zie VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 367-370.

³ DUCLOS, *Bruges*, p. 564.

⁴ R.A.B., Onze-Lieve-Vrouwekerk, oorkonde nr. 534 (beschadigde notarisakte, ter uitvoering van het testament van de overleden Zuderman).

als weldoener van de Brabantse derde-ordebeweging⁵. Dankzij deze schenking kon in het klooster een kapelanij gesticht worden die in 1373 door bisschop Filips II van Doornik werd goedgekeurd⁶. Enkele professieverslagen van het einde van de XIVde eeuw getuigen dat het klooster disciplinair ondergeschikt was aan de oversten van het begardenklooster (toen eveneens een derde-ordeconvent) en gevisiteerd werd door de Brugse franciscanen⁷. Het klooster mag niet verward worden met het „sGraven convent” of het „Zuudwerve convent”, twee godshuizen die omstreeks hetzelfde tijdstip in de Ganzestraat werden gesticht⁸.

⁵ F. PRIMS, *Geschiedenis van Antwerpen*, Antwerpen, 1926-1949, dl. IV, 2, p. 201-215; L. VAN PUYVELDE, *650 jaren Antwerpse geschiedenis in de Zwartzustersstraat. Van Hendrik Zuderman en de mate-wiven (1345) tot heden*, Antwerpen, 1973 (over zijn stichtingen ten bate van de cellezusters).

⁶ R.A.B., Onze-Lieve-Vrouwekerk, oorkonde nr. 535; geauthentificeerde Vlaamse vertaling uit de XIVde eeuw: R.A.B., Oorkonde met blauw nr. 6106, ed. J. GOYENS, *Soeurs du Tiers Ordre à Bruges, Textes inédits*, in: „Franciscana”, 5, 1922, p. 181-185, nr. I.

⁷ S.A.B., Reeks 438, oorkonden 1ste reeks, nr. XXXVIII (20 september 1398) en XXXIX (24 januari 1399), ed. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire... Ecole Bogarde*, dl. II, p. 55-57, nrs. XXXVIII en XXXIX (analyse).

⁸ A. MAERTENS, *Gids der Brugsche Godshuizen*, Brugge, 1940, p. 49 en A. SCHOUTEET, *Het 's Gravenconvent te Brugge*, in: „Het Brugs Ommeland”, 23, 1983, p. 397-405; S.A.B., Reeks 438, oorkonden 2de reeks, nr. 14 (4 april 1344), 244 (26 juni 1361) en 259 (12 september 1374).

4. ONZEKERE EN FOUTIEVE IDENTIFICATIES

4.1. Conventen voor mannen

4.1.1. BRUGGE („DE WILLIGE ARMEN’')

a. *stichtingsdatum* :

Voor of in 1348.

b. *ligging* :

- *intra muros*.

- afstand tot een franciscanenklooster : ca. 500 m.

c. *argumentatie* :

In 1973 ontdekte A. Viaene in het archief van het huidige zwartzustersklooster van Brugge een akte van 23 maart 1348, waarin een grensscheiding tussen twee percelen door de deelmannen van het Onze-Lieve-Vrouweambacht opgetekend staat. De twee partijen waren : „*een covent van ioncvrouwen de welke men heet de ghewillighe aermen*” enerzijds, „*een covent van aermen vrouwen welcke men heet covent van Ricelle*” anderzijds. Op grond van de plaatsbepaling in het stuk („*bi den Zuutproessche, bachten Boudins van Male willen was an die noordzide vander strate*”) en de XVIIde-eeuwse rugnotitie („*Brieven van den muer naest den godtshuyse t’Rooms convent*”) situeerde A. Viaene de twee huizen „op Groeninge tussen de Nieuwe Gentweg en de Kastanjeboomstraat”. Hij identificeerde het *covent van Ricelle* als een van de vele conventen voor arme begijnen die in de loop van de XIVde eeuw in deze wijk (en soms ook elders) werden gesticht¹ en veronderstelde dat, aangezien het document in het archief van de zwartzusters berustte, het andere huis „een topografisch antecedent (was) van de kloostergemeente van de Zwarte Zusters, alias Cellezusters, in Brugge tot in de 17e eeuw algemeen bekend als Kastanjeboomzusters, naar de ligging van hun huis”.

¹ J. MARECHAL, *Konventen van arme begijnen in Brugge 1302-1374*, in : „Album Antoon Viaene”, Brugge, 1970, p. 257-264 ; zie ook N. GEIRNAERT, *Nog over het convent Ten Hamerkine te Brugge*, in : „H.S.E.B.”, 121, 1984, p. 297-298.

Hij vroeg zich bovendien af of deze *ghewillighe aermen* „geen zelfstandige voortzetters zijn van de geest en de opvatting van het primitieve Rooms Covent”, dat in 1330 als „*alemoesen-huus*” vermeld wordt, kort daarna door brand werd vernield en in 1338 heropgericht als een convent voor arme begijnen². Dat is zeker een aantrekkelijke hypothese, die kort geleden als een vrijwel vaststaand gegeven werd opgenomen in een geschiedenis van de Brugse zwartzusters³.

Het door Viaene samengestelde dossier is echter onvolledig. Met „willige armen” en aanverwante termen kunnen immers allerlei semi-religieuze bedoeld zijn. Men herkent in de benaming natuurlijk het „vrijwillige-armoede”-ideaal dat vanaf de XIIde eeuw talrijke kloosterbewegingen inspireerde, maar tijdens de XIVde en XVde eeuw werd ze vooral in het Rijk gebruikt voor begijnen en begarden, voor broeders en zusters in stedelijke caritatieve instellingen zonder duidelijke observantie, en voor derde-ordelingen⁴. Het is deze historicus vermoedelijk ook ontgaan, dat zich nabij de door hem bestudeerde huizen ook een convent voor mannen bevond, waarvan de leden in hetzelfde jaar 1348, bij een gelijkaardige grensscheiding, „*broeders van den willighen haermen*” worden genoemd, wonende in een huis ten westen van het „*straetkin dat staet tus-*

² A. VIAENE, *Een „covent van ghewillighe aermen” in Brugge 1348*, in: „Biekorf”, 75, 1974, p. 407-410, met een editie van de akte op p. 409-410; voor het Rooms Covent, zie MARECHAL, *o.c.*, p. 261-264. Men situeerde het ontstaan van het Brugse zwartzustersklooster in de Kastanjeboomstraat gewoonlijk in 1361, zie DUCLOS, *Bruges*, p. 500 en 532.

³ F. VAN DEN BERGHE *et al.*, *De zwartzusters van Brugge, Diksmuide, Oostende, Veurne en Brazilië*, Brugge, 1986, p. 13-14, met een herdruk van de akte uitgegeven door Viaene en van de twee bekende oorkonden over het Rooms Covent uitgegeven door Marechal (zie vorige noot) in bijlage, p. 16. In de historische inleiding worden begijnen, derde-ordelingen, cellebroeders en -zusters, zakbroeders en zelfs minderbroeders met elkaar verward (zie bijvoorbeeld p. 18-21, en p. 27).

⁴ Zie T. MANTEUFFEL, *Naissance d'une hérésie. Les adeptes de la pauvreté volontaire au moyen âge*, „Civilisations et sociétés”, 6, Parijs e.a., 1970, p. 95-103; SCHMITT, *Mort d'une hérésie*, index, s.v. „*pauvre volontaire*”; M. WEHRLI-JOHNS, *Stellung und Wirksamkeit der Bettelorden in Zürich*, in: K. ELM (o.l.v.), „Stellung und Wirksamkeit der Bettelorden in der städtischen Gesellschaft” (= „Berliner historische Studien”, III, Ordensstudien, II), Berlijn, 1981, p. 82-83.

schen de Houden Ghendweghe ende Groeninghe”, waarmee vermoedelijk de latere Drie Kroezenstraat wordt bedoeld. De akte, nu bewaard in het archieffonds van de Brugse begarden — wanneer ze daar terecht kwam weten we niet — draagt een rugnota uit de XVde eeuw: „*tlantysceed vanden huus vanden sutteren* (sic) *in de Ouden Ghendwech dat men heet Zwaerds Convent*”⁵. Dat *Zwaerds Convent* is ons niet bekend, maar de kleermakers (= *sutteren*)⁶ hadden in de XVIde eeuw (en wellicht ook vroeger) inderdaad een godshuis in de Oude Gentweg⁷.

Alles wijst dus in de richting van een „dubbelconvent” van broeders en zusters die zich in 1348 „willige armen” noemden en twee huizen bewoonden tussen de huidige Kastanjeboomstraat, de Sint-Katelijnestraat, de Oude Gentweg, de Drie Kroezenstraat en Groeninge. Het lijkt weinig waarschijnlijk dat die gemengde gemeenschap het oude aalmoezenhuis voortzette dat in 1330 bewoond werd door „*joncvrouwen*” geleid door een „*meestrigghe*”, en in 1338 door een begijnenconvent werd vervangen⁸.

De communautiteit bleef vermoedelijk niet lang na 1348 voortbestaan. Vragen over de eventuele continuïteit tussen dit dubbelconvent en de latere zwartzusters enerzijds, het *Zwaerds convent* of het godshuis van de kleermakers anderzijds, en over de relatie met de derde-ordebeweging, zijn in de huidige stand van het onderzoek niet met zekerheid te beantwoorden.

⁵ S.A.B., Reeks 438, oorkonden 2de reeks, nr. 147 (9 juli 1348), analyse in GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire... Ecole Bogarde*, dl. II, p. 263, nr. 147 en SCHOUTEET, *Regesten*, dl. III, p. 152, nr. 111.

⁶ VERWIJS, VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, dl. VII, kol. 2444, s.v. „*sutter*”.

⁷ DUCLOS, *Bruges*, p. 571; VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 450.

⁸ MARECHAL, *Konventen van arme begijnen*, p. 261.

4.1.2. BRUGGE (BEGARDEN)

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1252 (overgang naar de derde orde : tussen 1374 en 1376).

b. *ligging* :

- *extra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 600 m.

c. *argumentatie* :

Op 16 maart 1252 vaardigde gravin Margareta een beschermingsoorkonde voor de „*beghini apud Brugas commorantes*” uit, gericht tegen zekere Bruggelingen die deze begarden molesteerden¹. Het ligt voor de hand deze tegenstanders onder de georganiseerde Brugse wevers te zoeken. Enkele maanden later, op 22 december 1252, beval de gravin dat aan de „*begardi*” dezelfde „vrijheden” moesten toegekend worden als aan de begijnen van de Wijngaard, waarschijnlijk in verband met hun weefactiviteiten². De locatie „*apud Brugas*” wordt bevestigd in een tekst van 28 februari 1269 (een overeenkomst tussen wevers en begarden), die het convent „*over Sinte Marien brugghen*” situeert, dus buiten de zuidelijke stadsversterking³. De uitbreiding van de stad over een deel van de heerlijkheid van Sijssle (evenals over het „Maandagse” en het „Voormezeelse”)⁴, waaronder het convent oorspronkelijk resorteerde, veranderde niets aan de verhouding met de wevers,

¹ Geïnsereerd in een vidimus van 20 december 1302 : S.A.B., Reeks 438, oorkonden 1ste reeks, nr. XX, ed. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire... Ecole Bogarde*, dl. II, p. 1-2, nr. I ; foutieve analyse bij SCHOUTEET, *Regesten*, dl. I, p. 31, nr. 52.

² Zelfde fonds, oorkonden 1ste reeks, nr. II, ed. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, dl. II, p. 2, nr. II (ook hier is de analyse in SCHOUTEET, *o.c.*, dl. I, p. 30, nr. 48 foutief).

³ Geïnsereerd in een vidimus van 20 december 1302 (zie noot 1) ed. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, dl. II, p. 3, nr. IV, met als datum 28 februari 1268 (verbeterd in SCHOUTEET, *o.c.*, dl. I, p. 39, nr. 75).

⁴ Namelijk tussen 6 en 12 mei 1275 : A.D.N., B 1561, fol. 34r°-v°, ed. L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, dl. V, Brussel, 1892, p. 32-35 ; DE SMET, *De evolutie van het Brugse stadsgebied*, p. 92-94.

zoals een nieuw privilege van gravin Margareta (15 mei 1275) en een tweede akkoord tussen wevers en begarden (31 mei 1276) bevestigden ⁵. De gunstpositie der begarden werd door de wevers wél beperkt tot „*den beggharden die woenen over sinte Marien brugghe int convent dat hem biecht ten Freren*”; geen enkel ander convent kon zich op deze vrijheden beroepen. Er was intussen immers een splitsing ontstaan in de begardengemeenschap: de ene groep biechte geregeld bij de franciscanen, de andere bij de dominicanen. In 1266 had graaf Gwijde aan beide groepen reeds zijn persoonlijke bescherming gegeven ⁶. Latere documenten maken soms echter een onderscheid tussen een „groot” en een „klein” begardenconvent. Het „groot” convent was zeker buiten de Mariaburg gelegen, het primitieve begardensite; dit convent was ook gelieerd aan de franciscanen. Maar waar lag dan het „klein” convent, waarschijnlijk gecontroleerd door de dominicanen? Alle hypothesen dienaangaande ten spijt ⁷ kan geen definitief antwoord op deze vraag gegeven worden, omdat onze gegevens over dit tweede convent zeer schaars zijn. Klaarblijkelijk overleefde het de XIIIde eeuw niet. In 1296 wordt voor het laatst een onderscheid gemaakt tussen een „groot” en „klein” convent ⁸. Vermits anderzijds de latere begarden zeker nog op de plaats van het grote convent gevestigd waren, mogen we aannemen dat het kleine convent kort na 1296 verdween. Kwam het misschien tot een fusie tussen beide? Het lijkt me niet uit-

⁵ S.A.B., Reeks 438, oorkonden 1ste reeks, nrs. V en XX, ed. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, dl. II, p. 8-9, nr. V en p. 4, nr. VI.

⁶ Mandament aan de baljuw van Brugge, juli 1266: R.A.B., Oorkonde met blauw nr. 11938, ed. *ibidem*, dl. II, p. 2, nr. III. De datering van die splitsing in VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 232 (in 1276 of kort voordien) is dus niet correct.

⁷ J. DE SMET, *Maître Nicolas de Biervliet, l'ainé, clerc des échevins de la ville de Bruges (première moitié du XIIIe siècle - 1293)*, in: „Etudes dédiées à la mémoire de H. Pirenne par ses anciens élèves”, Brussel, 1937, p. 158, noot 1, identificeert het „klein convent” met de „staelijzerbroeders” (zie *infra*, p. 171). Dat is niet alleen chronologisch onmogelijk, maar ook weinig logisch: de staelijzerbroeders waren derde-ordelingen van de franciscanen, en niet van de dominicanen.

⁸ Namelijk in een keure voor de Brugse lakennijverheid, van kort na 19 september 1296, ed. GYSSELING, *Corpus*, I, dl. 3, p. 2028-2088, in het bijzonder p. 2083, § 10.

gesloten dat beide conventen in elkaars nabijheid lagen. In zijn testament van juni 1293 legde Nikolaas van Biervliet sr. zijn legaten ten voordele van de Brugse begarden als volgt vast : „*majori conventui beghardorum extra pontem beati Marie, .xx. solidos Flandrenses ; item, minori conventui beghardorum ibidem, .x. solidos Flandrenses*”⁹. In dat geval zou de Brugse begardenvestiging in de XIIIde eeuw het uitzicht van een klein „begijnhof” gehad hebben, met twee conventen. De nauwe relatie van de ene met de franciscanen, van de andere met de dominicanen, blijft ook in zo’n situatie mogelijk, zoals uit latere gegevens in verband met de Brugse begijnen van de Wijngaard blijkt¹⁰.

De overgang van dit begardenklooster naar de derde orde is een ander vaak gesteld probleem. De consensus lijkt nu te zijn dat de Brugse begarden omstreeks 1290 de derde ordereguleer der franciscanen aanvaardden¹¹. Men meent dat te mogen afleiden uit de aanwezigheid van de bulle „*Supra montem*” van paus Nikolaas IV voor de derde orde, van 18 augustus 1289¹², in het archief van het convent. Dat deze tekst uitsluitend in een vidimus van 12 september 1438 bewaard bleef¹³, schijnt niemand te storen. Er kan zeker niet aan getwijfeld worden dat de begarden omstreeks 1439 te Brugge tot de derde orde behoorden, en het is dus niet meer dan normaal dat zij zich toen een afschrift van de belangrijke pauselijke statuten voor de orde verschaften. Maar dat bewijst niets in verband met de situatie in de XIIIde en XIVde eeuw. Ook de pauselijke bullen van Ni-

⁹ Brugge, Groot-seminarie, Ten Duinen, oorkonde nr. 1321, ed. VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, p. 649-653, nr. DXCII.

¹⁰ S.B.B., Hs. 599, nr. 8, p. 38-40, zie SIMONS, *Stad*, p. 221 en *supra*, p. 152.

¹¹ CALLAËY, *De Nederlandsche Beggaarden*, p. 17 ; J. VAN MIERLO, *Het Begardisme. Een synthetische studie*. in : „Verslagen en mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde”, 1930, p. 301 ; E.W. McDONNELL, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture, with Special Emphasis on the Belgian Scene*, New Brunswick, 1968, p. 257-260 ; GIEBEN, *I Penitenti di San Francesco nei Paesi Bassi*, p. 62 ; POMPEI, *Vita comunitaria*, p. 138 ; VAN HOUTTE, *De geschiedenis van Brugge*, p. 232.

¹² Zie voor deze regel *supra*, p. 152.

¹³ S.A.B., Reeks 438, oorkonden 1ste reeks, nr. IX, ed. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire... Ecole Bogarde*, dl. II, p. 8-17, nr. XI (drukfout voor IX).

kolaas IV, „*Unigenitus Dei*” (8 augustus 1290) en Johannes XXII, „*Etsi apostolice sedis*” (23 februari 1319), die de derde orde in het algemeen aanbelangen ¹⁴, zijn in het archief van de Brugse begarden enkel in een vidimus van 5 december 1412 aan te treffen ¹⁵. Tenslotte is er nog een informeel afschrift van een bulle van Johannes XXII betreffende de derde orde, „*Sacre obediencie metus*”, van 12 november 1318 (gedateerd te Rome!) in dit archief aanwezig ¹⁶, maar ook L. Gilliodts-van Severen was er zich van bewust dat het een manifest falsum betrof, op paleografische gronden aan het einde van de XIVde eeuw te dateren. Zoals reeds is aangetoond stonden de Brugse begarden (of tenminste een deel van hen) van bij hun ontstaan onder invloed van franciscanen; dat blijkt ten andere ook uit de bewaarde statuten van 25 februari 1292, die anderzijds dan weer aantonen dat er van een formele toetreding tot de derde orde geen sprake was ¹⁷. In de reeks van zestien conventen van de derde orde uit Vlaanderen, Brabant en Luik, die in 1346 een samenwerkingsakkoord sloten, ontbreekt het Brugse begardenconvent ¹⁸. Ook de rekeningen van het Brugse weversambacht over 1349-51 maken een onderscheid tussen begarden en derde ordeleden ¹⁹. Kortom, er is geen enkel bewijs van zo'n vroege overgang der begarden naar de derde orde. Hoewel het vanzelfsprekend niet onmogelijk is dat sommige individuele begarden reeds vroeg de regel van de derde orde volgden, op een puur informele en persoonlijke basis, zoals vele leken dat ongetwijfeld deden, is het begardenconvent pas in 1374-76 tot deze orde toegetreden. De tekst van de nieuwe statuten van het

¹⁴ Ed. SBARALEA, *Bullarium Franciscanum*, dl. IV, p. 167-168, nr. 296 en EUBEL, *Bullarium Franciscanum*, dl. V, p. 163-164, nr. 354.

¹⁵ S.A.B., Reeks 438, oorkonden 1ste reeks, nrs. XXI en XLI, ed. (foutief) bij GILLIODTS-VAN SEVEREN, o.c., dl. II, p. 33-36, nr. XXI en p. 59-62, nr. XLI (de Leuvense oorsprong van het model is duidelijk).

¹⁶ Zelfde fonds, oorkonden 1ste reeks, nr. A, ed. *ibidem*, dl. I, p. 21-23.

¹⁷ Zelfde fonds, zelfde reeks, nr. XVII, ed. GYSSELING, *Corpus*, I, dl. 3, p. 1744-1747, nr. 1124, bij GILLIODTS-VAN SEVEREN, o.c., dl. II, p. 26-30, nr. XVI gedateerd „21 september 1291”, welke datum in de latere publikaties over de Brugse begarden werd overgenomen.

¹⁸ Antwerpen, Rijksarchief, Bogaarden, I, doos 5, oorkonde op datum 29 september 1346.

¹⁹ ESPINAS, PIRENNE, *Recueil... industrie drapière*, dl. IV, p. 11-22, nr. 919, vooral p. 21. Het gaat om een individueel lid van de derde orde, die klaarblijkelijk niet aan een convent verbonden is.

convent die op 28 juli 1376 werden opgesteld en ter goedkeuring voorgelegd aan de bisschop van Doornik, is de eerste waarin de begardengemeenschap een „*conventus tertii ordinis beati Francisci de Penitencia, begardi vulgariter nuncupati in Brugis*” wordt genoemd²⁰. Als *terminus a quo* kan men wellicht nog best de bisschoppelijke documenten van 15 september en 19 november 1374 hanteren, betreffende de wijding van de begardenkapel, omdat daarin geen zinspeling op die status wordt gemaakt²¹. Zoals ook met betrekking tot de Antwerpse begarden na hun overgang naar de derde orde is geconstateerd²², bleef de volkse benaming te Brugge, „begarden”, nog lang in gebruik, maar meestal werd ze vergezeld van een aanduiding die het lidmaatschap van de derde orde verraadde, zoals bijvoorbeeld de term *minister* als benaming van de overste van het convent; dit is vooral vanaf de late XIVde eeuw duidelijk²³.

Volgens L. Gilliodts - van Severen affilieerden de begarden in 1390 „tot de franciscanenorde”. Het document dat de archivaris hierbij voor ogen had, was geen „incorporatieakte” (het is ons niet duidelijk wat de auteur nu precies bedoelde), maar verleende slechts een participatie in de goede werken van de orde, ook wel „*litterae de beneficiis*” genoemd, zoals aan talrijke instellingen en personen werden verleend²⁴.

Na de overgang van het convent naar de derde orde nam het al vlug een poolpositie in bij de verdere verspreiding van de beweging, getuige het vrijwel onmiddellijk verworven toezicht op het derde ordeconvent van Diksmuide²⁵.

²⁰ S.A.B., Reeks 438, oorkonden 1ste reeks, nr. XXXIV, ed. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, dl. II, p. 48-51, nr. XXXIV (naar een notarieel afschrift van 1387). De bisschoppelijke bevestiging van 30 juli 1376 (zelfde fonds, zelfde nummer), neemt de titulatuur over.

²¹ Zelfde fonds, nr. XXXII, ed. *ibidem*, p. 44-45, nr. XXXII.

²² J. LE LEU, *De begarden te Antwerpen, 1296-1474*, in: „Franciscana”, 34, 1979, p. 34-38.

²³ Zie bijvoorbeeld S.A.G., Reeks 438, oorkonden 2de reeks, nrs. 264 (23 november 1377), 257 (16 januari 1378), 265 (18 augustus 1381), 266 (11 oktober 1381) enz.

²⁴ Zelfde fonds, oorkonden 1ste reeks, nr. XXXVII (informeel afschrift, waarschijnlijk eigentijds), ed. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, dl. II, p. 54-55, nr. XXXVII.

²⁵ Zie *supra*, p. 159.

4.1.3. BRUGGE („STAELIJZERBROEDERS’')

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1437.

b. *ligging* :

- *intra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 200 m.

c. *argumentatie* :

In navolging van kanunnik Duclos situeert men het ontstaan van het „Staelijzerbroedersklooster”, een convent van derde-ordebroeders, in de XIIIde eeuw¹. Duclos steunde op een oorkonde van 1257 (door hem ten onrechte in 1246 gedateerd) waarin sprake is van „*decanus en confratres karitatis Sancti Martini in Brugis*”, die hij met de broeders van Sint-Maarten, zoals de *staelijzerbroeders* in de XVIde eeuw ook genoemd werden, identificeerde². De terminologie in dit stuk (*decanus, confratres, karitas*) laat er geen twijfel over bestaan dat we hier te maken hebben met een gewone broederschap en helemaal

¹ DUCLOS, *Bruges*, p. 31, 570. Duclos formuleerde zijn datering met veel reserves die door de latere historici niet altijd gerespecteerd werden, zie bijvoorbeeld DE SMET, *Maître Nicolas de Bierliet*, p. 158 ; DE MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique. Tome complémentaire. I. Texte*, p. 472 ; E. STRUBBE, *Van de eerste naar de tweede omwalling van Brugge*, in : „H.S.E.B.”, 100, 1963, p. 283. Ook de inlichtingen van GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire... Ecole Bogaarde*, dl. I, p. 197-201, zijn niet altijd betrouwbaar.

² R.A.B., Oorkonde met blauw nr. 7401 (beschadigd). De dateringsformule is slecht leesbaar : „*Actum anno D(omini) millesimo du(cent)esimo q(uin)q(ua)g(esimo) sep(timo), in octabas apostolorum Petri et Pauli*”. De voorgestelde lezing is verenigbaar met de vermelding van de deken van de Christenheid *E(gidius)*, in functie van 1251 tot 1268 (voor de uiterste data, zie VAN DE PUTTE, *Cronica et cartularium monasterii de Dunis*, p. 585, 869 en R.A.B., Oudenburg, *cartularium* 1 A, fol. 100r°-v°). Zijn voorganger Arnulf was deken in 1248-1250, zijn navolger Chrispijn is pas in 1290 geattesteerd : H. NELIS, *Les doyens de chrétienté. Etude diplomatique sur leurs actes de jurisdiction gracieuse en Belgique au XIIIe siècle*”, in : „B.T.F.G.”, 3, 1924, p. 827, gedeeltelijk te corrigeren aan de hand van S.A.B., Reeks 456, *cartularium*, fol. 4r°-v°, STRUBBE, *Egidius van Breedene*, p. 324-326, nrs. III B 47-48, R.A.B., Onze-Lieve-Vrouwekerk, oorkonde nr. 267 en S.A.B., Reeks 438, oorkonden 1ste reeks, nr. X.

niet met een derde-ordegemeenschap. In werkelijkheid is het derde-ordeklooster, genoemd naar zijn site, de „*Staelyzer-plaats*”, niet vóór 1437 geattesteerd en werd zijn kapel, met Sint-Maarten als patroon, pas in 1445 gewijd. Het klooster werd in 1583 opgeheven ³.

³ R.A.B., Oorkonden met blauw nr. 4128 (2 maart 1437), 7506 (6 mei 1445); GILLIODTS-VAN SEVEREN, *o.c.*, dl. I, p. 200.

4.2. Conventen voor vrouwen

4.2.1. GENT (SINT-CATHARINA)

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1346.

b. *ligging* :

- *intra muros*.

- afstand tot een franciscanenklooster : 300 m.

c. *argumentatie* :

Dit klooster is onder verschillende namen bekend. Een testament van 15 januari 1346, het oudste document waarin de zusters vermeld worden, noemt hen de „*zustren in Inghe-land*”¹. Andere bronnen tonen aan dat dit klooster in de wijk „Engeland” was gelegen, rechtover het dominicanenklooster, op de hoek van Onderbergen en de Wagenaarsstraat (later naar een ander vrouwenklooster, de Zwarte Zustersstraat genoemd)². De benaming „*zwestern*”, vooral in het Duitse Rijk gegeven aan vrouwen die de „vrijwillige armoede” aankleefden, verschijnt in 1356 en blijft gedurende de rest van de middeleeuwen opduiken³. Het is mogelijk dat de Jonkvrouw Mattestraat, achter het klooster gelegen, haar naam ontleent aan deze instelling : „*mattewiven*” was immers een vaak gebruikte bijnaam voor deze zusters⁴. Na het bestuur van een

¹ R.A.G., Groenenbriel, oorkonde op datum, ed. VANDER HAEGHEN, *Het klooster ten Walle*, p. 59-70, nr. 33.

² DE GHELLINCK, *Chartes et documents concernant la famille Van Vaerne-wyck*, dl. I, p. 314-320, nr. CXCVIII (26 april 1364) : „*der zusteren Onderberg-bine*” ; DE POTTER, *Gent*, dl. VIII, p. 43, noot 6 en p. 47, noot 2 (18 september 1436 en 2 april 1618), GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 51, nrs. 168-170 en p. 84, nr. 553. Een testament van 20 april 1417 (Gent, Klein Begijn-hof, archief Ter Hooie, cartularium van 1423, fol. 43r°-44r°) noemt „*den zusteren Onderberghe*” (= de zwartzusters?) én „*den zustren in tYnghelant ghat*” (= de zusters van Sint-Catharina?).

³ R.A.G., Groenenbriel, oorkonde op datum 15 september 1356, ed. VANDER HAEGHEN, *o.c.*, p. 114, nr. 62 ; DE POTTER, *o.c.*, dl. VIII, p. 43-44. Vergelijk SCHMITT, *Mort d'une hérésie*, p. 65-66, 96 en 234, noot 89.

⁴ GYSSELING, *Gent's vroegste geschiedenis*, p. 82, nr. 531, stelt dat de straat-naam afgeleid is van de vrouwennaam „Matte” ; zie ook DE POTTER, *o.c.*, p.

zekere Katelijne Taybarts in het begin van de XVde eeuw werden de zusters ook „*zwesterkine Taybarts*” genoemd⁵. Of de zogenaamde „*zusterkins van den boegaerde*”, gedurende de eerste helft van de XVde eeuw in dezelfde wijk gesignaleerd⁶, eveneens met deze gemeenschap kunnen geïdentificeerd worden, valt te betwijfelen. Vanaf de tweede helft van de XVde eeuw droegen de zusters gewoonlijk de naam „*susters van Sente Catelinen*” of „*grauwzusters*”, maar de oudere aanduidingen verdwenen niet helemaal. Nu is het wel duidelijk dat de instelling, vóór zijn overgang naar de annunciatenorde in 1624, tot de derde orde behoorde, maar het is erg moeilijk om te bepalen vanaf wanneer deze zusters de derde orderegels aannamen. Vanaf hun ontstaan, dus ergens rond het midden van de XIVde eeuw, of pas in 1412, zoals een XVIIde-eeuwse bron beweert⁷? Men kan slechts stellen dat de gebruikte termen toelaten de zusters van bij hun verschijning in de bronnen tot de invloedssfeer van de bedelorden te rekenen, maar de precieze observantie en status van de vroege instelling blijft duister.

21 en J. LAENEN, *Notice sur les mate-wiven et soeurs noires d'Anvers*, in „*Annales de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique*”, 5e série, 54, nr. 4, 1902, p. 10-11 (over het gebruik van die term voor cellezusters).

⁵ DE POTTER, *o.c.*, p. 44-45.

⁶ *Ibidem*, p. 22-23.

⁷ *Ibidem*, p. 43, noot 3 en p. 46-51.

4.2.2. GENT (BURGSTRAAT)

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1346 ?

b. *ligging* :

- *intra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 700 m.

c. *argumentatie* :

In het al genoemde testament van 15 januari 1346 werd ook een legaat voorzien „*ten zustern in de Borchstrate*”¹. Deze instelling was reeds verdwenen in 1376, toen de woning, *Naeldekinsconvent* genoemd, door de bonifanten verworven werd². Ook in dit geval kan de terminologie, evenals de eventuele chronologische aansluiting bij enkele hierna genoemde conventen³, in de richting van een derde-ordege-meenschap wijzen.

4.2.3. BRUGGE („DE WILLIGE ARMEN”)

Zie onder 4.1.1.

¹ Zie hoger, p. 173, noot 1.

² R.A.G., Sint-Baafsabdij, oorkonde op datum 18 augustus 1376.

³ Zie *infra*, p. 177 en 183.

4.2.4. GENT (HOUTLEI)

a. *stichtingsdatum* :

Voor of in 1354.

b. *ligging* :

- *intra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 450 m.

c. *argumentatie* :

Op 30 maart 1354 kregen de „*zwestern die wonen bi Poortackere*” de toestemming van de schepenen van Gent om hun woonst met stro te bedekken, „zoals men vroeger placht te doen”, op voorwaarde dat ze het stro door pannen zouden vervangen voor 15 augustus van hetzelfde jaar¹. Van dit klaarblijkelijk in aanbouw zijnde convent, bij het Sint-Obrechtsbegijnhof van Poortakker aan de Houtlei gelegen, vernemen we later niets meer. Verwarring met de Sint-Catharinazusters is niet waarschijnlijk, omdat de plaatsbepaling vrij nauwkeurig is. De term „*zwestern*” is onze enige aanwijzing om de instelling eventueel als een derde-ordeconvent te beschouwen.

¹ S.A.G., Reeks 301, nr. 1, 1353-1354, fol. 127r°.

4.2.5. GENT (TONNEKENSTEEG)

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1376.

b. *ligging* :

- *intra muros*.

- afstand tot een franciscanenklooster : 250 m.

c. *argumentatie* :

Een schepenakte van 5 augustus 1376 vermeldt „*een huus ende erven*” in de Tonnekensteeg (de huidige Sint-Agnetestraat), „*daer nu in wonen de joncvrauwen vander derden ordinen*”¹. Sinds wanneer dit derde-ordeconvent daar gevestigd was, weten we niet ; het hier vermelde document (onze enige bron over dit convent) wijst in de richting van een recente vestiging. Misschien is er een verband met het convent van de zusters in de Burgstraat (in 1376 reeds verlaten) en met de latere zusters van Sint-Jan².

¹ S.A.G., Reeks 301, nr. 5, 1375-1376, fol. 48v°, gedeeltelijke ed. in DE POTTER, *Gent*, dl. V, p. 2, noot 2.

² Zie p. 175 en 183.

4.2.6. DOORNIK (GRIJZE ZUSTERS)

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1381.

b. *ligging* :

- *intra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 200 m.

c. *argumentatie* :

In de XVIde eeuw lag in de Sint-Catharinaparochie van Doornik een klooster van *soeurs grises* dat volgens lokale historici in de XIIIde eeuw zou ontstaan zijn. Sommigen preciseren zelfs dat bisschop Walter II er de stichter van was, zodat men de stichtingsdatum vóór 1252 zou kunnen situeren ¹. Deze „grijze zusters” behoorden aan het einde van de middeleeuwen wel degelijk tot de derde orde, maar men weet eigenlijk weinig over hun vroegste geschiedenis. De afbraak van de Sint-Catharinawijk met het oog op de bouw van een „citadel” onder Lodewijk XIV, tussen 1668 en 1674 ² bemoeilijkt ook de situering van de instelling, ook al kunnen we gebruik maken van enkele XVIde-eeuwse cartografische bronnen ³.

De vroegste gegevens over het klooster klimmen slechts op tot het laatste kwart van de XIVde eeuw. In haar testament van

¹ Bijvoorbeeld A. CHOTIN, *Histoire de Tournai et du Tournaisis*, Doornik, 1840, dl. I, p. 238-239; DESCAMPS, *Notice sur Walter de Marvis, évêque de Tournay*, p. 183 en 224; N.-J. CORNET, *Les anciennes communautés franciscaines de femmes dans la Belgique wallonne, soumises aux Récollets de la Province de la Flandre*, in : „Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique”, 8, 1871, p. 469 („1230”); ROLLAND, *Histoire de Tournai*, p. 83 („1240”). BOZIÈRE, *Tournai ancien et moderne*, p. 441 is voorzichtiger („à une époque très-reculée”). J. DUMOULIN, J. PYCKE, *Notes sur les communautés religieuses établies à Tournai*, in : „Trésors sacrés des églises et couvents de Tournai”, Doornik, 1973, p. 38 dateren de vestiging „probablement au XIVe siècle”. Merken we nog op dat in de tweede helft van de XVde eeuw een andere gemeenschap van derde-ordezusters ontstond, die het „hôpital de le Plancque” bediende, zie BOZIÈRE, o.c., p. 447 en vooral A. DELANNOY, *Notice historique des divers hospices de la ville de Tournai*, Doornik, 1888, p. 59.

² F. VERCAUTEREN, *Doornik*, in : „Belgische steden in reliëf”, p. 205.

³ Voornamelijk het stadsplan van Jacob van Deventer, ed. C. RUELENS *et al.*, *Atlas des villes de la Belgique au XVIe siècle*, Brussel, 1884-1924, dl. II (afzonderlijke paginering).

28 augustus 1381 formuleerde *Marie de Werchinie* de wens dat haar lichaam voor de begrafenis naar de franciscanenkerk van Doornik zou gevoerd worden, en wel door „*les beghines de le tierche ordene, celles dalles S. Katharine et celles devant les Bons Enfans*”⁴. De begijnen bij de Sint-Catharinakerk zijn vermoedelijk de latere zwarte zusters, in de bronnen van de XIVde en de XVde eeuw gewoonlijk *soers de la Haulte Vie* genoemd⁵. De begijnen voor het bonifantenhuis nabij de franciscanen⁶ moeten geïdentificeerd worden met een van de twee conventen die in de XIIIde eeuw naast de oude Sint-Medarduskerk, tegenover het franciscanenklooster, waren ontstaan⁷. Met „begijnen van de derde orde” zijn dan zeer waarschijnlijk de zusters bedoeld die eveneens in de nabijheid van de Sint-Catharinakerk een klooster betrokken, dat in de XVde-eeuwse teksten als een convent van de derde orde of van zogenaamde „grijze zusters” is vermeld⁸. Men kan veron-

⁴ Uittreksel uit het (verloren) testament in A. DE LA GRANGE, *Choix de testaments tournaisiens antérieurs au XVIe siècle*, in : „Annales de la Société historique et archéologique de Tournai”, n.s., 2, 1897, p. 99, nr. 289.

⁵ Zie DUMOULIN, PYCKE, *Notes sur les communautés religieuses*, p. 38 ; R. VAN HAUDENARD, *Les Soeurs Noires d'Artevie*, in : „Annales de la Société royale d'Histoire et d'Archéologie de Tournai”, 24, 1974, p. 31-40 (niet altijd betrouwbaar).

⁶ We weten niet precies waar het bonifantenhuis in deze periode gelegen was. Het werd in 1243 nabij het franciscanenklooster gesticht, zie PYCKE, *Le chapitre cathédral Notre-Dame de Tournai*, p. 281, waar gesuggereerd wordt dat dit „maison provisoire” in 1250 vervangen werd door een nieuwe woonst die bisschop Walter II voor de bonifanten had laten bouwen in de rue du Four-Chapitre, nabij de kathedraal ; elders (p. 290, kaart) situeert deze historicus de bonifanten wel degelijk voor het franciscanenklooster. Een akte van 1 februari 1252 plaatst hen in ieder geval nog „*iuxta fratres*” (DESCAMPS, *Notice*, p. 297, nr. LVI).

⁷ Een eerste convent is er geattesteerd vanaf 1251 (K.A.D., XVII, A nr. 12 (Rouge Livre), fol 92v°, ed. J. VOS, *L'abbaye de Saint-Médard ou de Saint-Nicolas-des-Prés près Tournai*, dl. 2, in : „Mémoires de la Société historique et littéraire de Tournai”, 12, 1873, p. 279, nr. 162, 28 maart 1251), een tweede vanaf 1280 (het was zeker ouder, maar werd niet voor 1261 gesticht : zelfde fonds, cartularium D, fol. 350r°, 25 november 1280). Een van beide verdween waarschijnlijk in de loop van de XIVde eeuw.

⁸ Enkele voorbeelden bij DE LA GRANGE, *Choix de testaments*, p. 227-228, nr. 801 („*Grises suers de l'ordre de S. Franchois*”, 9 september 1438), p. 239, nr. 845 (augustus 1442), p. 245, nr. 862 (15 mei 1445), enz.

derstellen dat het convent niet lang voor 1381 gesticht was : in 1343 zocht Beatrix *la Pietine*, een weduwe uit Doornik, samen met enkele andere in de wereld levende leden van de derde orde, een onderkomen in een convent. Kennelijk kon zij niet in de eigen stad of streek terecht, want, nadat zij ten einde raad om pauselijke bijstand had verzocht, werd ze in het Onze-Lieve-Vrouwehospitaal van Oudenaarde opgenomen ⁹.

⁹ U. BERLIÈRE, *Suppliques de Clément VI (1342-1352). Textes et analyses*, „Analecta Vaticano-Belgica”, 1, Rome c.a., 1906, p. 90, nr. 412 ; VAN ISACKER, BERLIÈRE, *Lettres de Clément VI*, p. 306-307, nr. 915.

4.2.7. BRUGGE (GOEZEPUTSTRAAT)

A. eerste vestiging

a. *stichtingsdatum* :

Voor 1391.

b. *ligging* :

- *intra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : ca. 650 m.

c. *argumentatie* :

Zie onder B.

B. tweede vestiging

a. *datum van de kloostertransfer* :

1391.

b. *ligging* :

- *intra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 650 m.

c. *argumentatie* :

Vanaf het einde van de XIVde eeuw is een klooster van derde-ordezusters in de Goezeputstraat bekend, waarvan de leden zich aan ziekenzorg wijdden. Ten onrechte heeft men wel eens een verband gelegd met het oudere Heilige Geesthuis, een instelling voor armenzorg die in de XIIIde eeuw op dezelfde plaats gevestigd was, maar in het begin van de XIVde eeuw met het Potteriehospitaal gefusioneerd en vervolgens verlaten werd¹. Niets laat vermoeden dat de derde-ordezusters het beheer van dit hospitaal hebben voortgezet. Op 13 mei 1391 ontvingen de „*sorores pauperes tertii ordinis sancti Francisci*”, die voorheen een huis bewoonden te „*Bachtenwalle*” (vermoede-

¹ DUCLOS, *Bruges*, p. 302, 496 ; M. ENGLISH, *Het Heilig Geesthuis en de Potterie*, in : „H.S.E.B.”, 81, 1938, p. 69-90, vooral p. 75, noot 1 (zie van dezelfde auteur ook de recensie van A. MAERTENS, *Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie*, Brugge, 1937, in hetzelfde tijdschrift, p. 60-65) ; MARÉCHAL, *De stichting van het hospitaal O.-L.-Vrouw van de Potterie te Brugge (1276)*, p. 5-12 (met uitleg over de relatie tot het Potterie-hospitaal).

lijk het westelijk deel van de Goezeputstraat)², van Victor Balde, een kapelaan van de Sint-Salvatorskerk, een huis en erf in de Goezeputstraat, dat door de schenker net was aangekocht. In 1637 sloot dit convent bij de conceptionistenorde aan³.

² Volgens een mededeling van drs. M. Ryckaert (R.U.G.), die we van harte danken. De uitleg van DE FLOU, *Woordenboek der Toponymie*, dl. 16, kol. 1071-1072, s.v. „*Walle (ten)*”, moet op die wijze verbeterd worden.

³ P.A.F., Oorkonden, IV. Moniales tertii ordinis Brug., op datum a° 1391, ed. GOYENS, *Soeurs du Tiers Ordre à Bruges*, p. 185-191, nr. II.

4.2.8. GENT (SINT-JANSZUSTERS)

A. eerste vestiging :a. *stichtingsdatum* :

Voor 1397.

b. *ligging* :

- *intra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 700 m.

c. *argumentatie* :

Zie onder B.

B. tweede vestiging :a. *datum van de kloostertransfer* :

1411 ?

b. *ligging* :

- *intra muros*.
- afstand tot een franciscanenklooster : 500 m.

c. *argumentatie* :

Het zusterhuis van Sint-Jan, genoemd naar de parochie waarin het kloostertje gelegen was, mag niet verward worden met het hospitaal van Sint-Jan (-ten-dullen)¹, noch met de derde-ordezusters („Penitenten”) van Sint-Jacobs (een XVde-eeuwse stichting)². Het convent van Sint-Jan bestond zeker in 1397, toen het bijzondere statuten ontving die uitgevaardigd werden door de overste van het derde-ordeklooster voor broeders, in de Veldstraat, en door de visitator van beide instellingen, een franciscaan van de eerste orde³. Het klooster bevond zich toen in

¹ Zoals gebeurde in GOYENS, *Monumenta historica*, p. 511-514.

² F. VERSTRAETEN, *De Gentse Sint-Jacobsparochie*, Gent, 1976-1979, dl. I, p. 263-266 en II, p. 664-669.

³ P.A.F., Oorkonden, IV. Monales tertii ordinis Gand., op datum a° 1397-1441 (met een bevestiging door Nikolaas, titelbisschop van Sarepta en hulpbisschop van Doornik, 11 november 1441); vertaling in het Latijn bij GOYENS, *o.c.*, p. 517-519.

de Erpelsteeg⁴, waar het tot ca. 1411 gevestigd bleef. In dat jaar kochten de zusters, met instemming van de derde-ordeoverste en de visitor, het huis op de hoek van de Nedscheldestraat vóór de Sint-Janskerk, dat in 1415 zeker als klooster in gebruik was genomen. In 1644 namen de zusters de regel van de conceptionisten aan⁵. Volgens een XVIIde-eeuwse bron zou het zusterhuis in 1300 gesticht zijn, maar dat lijkt ons weinig waarschijnlijk⁶. In het archief van de instelling, zeer onvolledig bewaard, treffen we wel een notariële akte met datum 1 april 1332 aan, waarin afschriften van constitutionele teksten betreffende de derde orde bewaard zijn⁷, maar er is geen enkel bewijs dat deze akte voor het Gentse klooster bestemd was, integendeel: zij werd opgesteld door notarissen van het bisdom Reims, vermoedelijk voor de derde-ordegemeenschap van die stad, ontstaan in het eerste kwart van de XIVde eeuw⁸. De dorsale nota „*istud instrumentum est sororum de Penitentia iuxta ecclesiam sancti Iohannis Gandavensis*” dateert uiteraard van na de vestiging bij de Sint-Janskerk en lijkt, gelet op de paleografische kenmerken,

⁴ De in de vorige noot geciteerde statuten zijn opgesteld voor de „*zusteren van de ordine van penitencien die men heet die derder ordine wonende in die prochie van Sente jans in Ghendt, beneden den Zantsberghe in die Erpelstege*”; ten onrechte stelde GOYENS, *o.c.*, p. 517, dat dit klooster in de Sint-Jacobsparochie lag.

⁵ Alle relevante documenten werden aangehaald door DE POTTER, *Gent*, dl. V, p. 3-9.

⁶ *Ibidem*, p. 3. R.A.G., Conceptionisten Gent, nr. 4, fol. 1r°, herdenkt op 3 januari het overlijden van *soror Maria sBlockx*, gedateerd in 1301. We denken niet dat die notitie, opgetekend in 1729, correct is: in dit professieboek (én necrologium) werd immers geen enkel ander overlijden geregistreerd vóór 1400.

⁷ P.A.F., Oorkonden, V, a° 1289-1322 (sic), ed. H. GOYENS, *Documenta quaedam ad historiam tertii ordinis regularis in Belgio spectantia*, in: „A.F.H.”, 4, 1911, p. 537-540. Het zijn: een afschrift van de regel van Nikolaas IV voor de derde orde, „*Supra montem*” (zie hoger, p. 152); een bulle van Johannes XXII voor de derde orde, „*Etsi apostolice sedis*”, 23 februari 1319, ed. EUBEL, *Bullarium Franciscanum*, dl. V, p. 163-164, nr. 354, en een beschermingsbrief van koning Karel IV van Frankrijk voor de leden van de derde orde in Reims, juni 1322.

⁸ Zie R. GIARD, *Le Tiers-Ordre à Reims en 1330 et les Frères de la Charité de Notre Dame*, in: „F.F.”, 1, 1912, p. 206-212 en de recensie van P. DESPORTES, *Reims et les Rémois aux XIIIe et XIVe siècles*, Parijs, 1979, door H. DEDIEU in: „A.F.H.”, 76, 1983, p. 463-464.

het werk van een scribent uit de late XVde eeuw. Het is nochtans niet onmogelijk dat er een vorm van continuïteit bestaat tussen de zuster gemeenschappen van de Burgstraat, de zusters uit de Tonnekensteeg en deze Sint-Janszusters⁹. In die zin kan dit convent eventueel in de eerste helft van de XIVde eeuw zijn ontstaan.

⁹ Zie hoger, p. 175 en 177.

IV. Stadsplattegronden

Voor 8 van de 9 bedelordesteden zijn we erin geslaagd een historische plattegrond op te maken ; voor Biervliet (waar de juiste ligging van het zakbroedersklooster overigens onbekend is) bleek dat niet mogelijk.

De plattegronden bevatten de volgende gegevens : de ligging van de bedelordekloosters en de topografische referentiepunten waarnaar we in deze studie verwezen hebben, namelijk de stadsversterking, de stadspoorten, de parochiekerken, de grafelijke of bisschoppelijke residentie en het schepenhuis ; de sites van de kloosters van de tweede orde en de conventen van de derde orde ; de begijnen- en begardenconventen ; de belangrijkste kerkelijke en caritatieve instellingen. Dat kon niet altijd op exhaustieve wijze gebeuren : met name in Doornik en in Dowai bestonden er voor 1350 zeker meer „hospitalen”, gewoonlijk beheerd door begijnen, dan hier zijn aangeduid, maar hun datering en hun ligging zijn nog onvoldoende duidelijk.

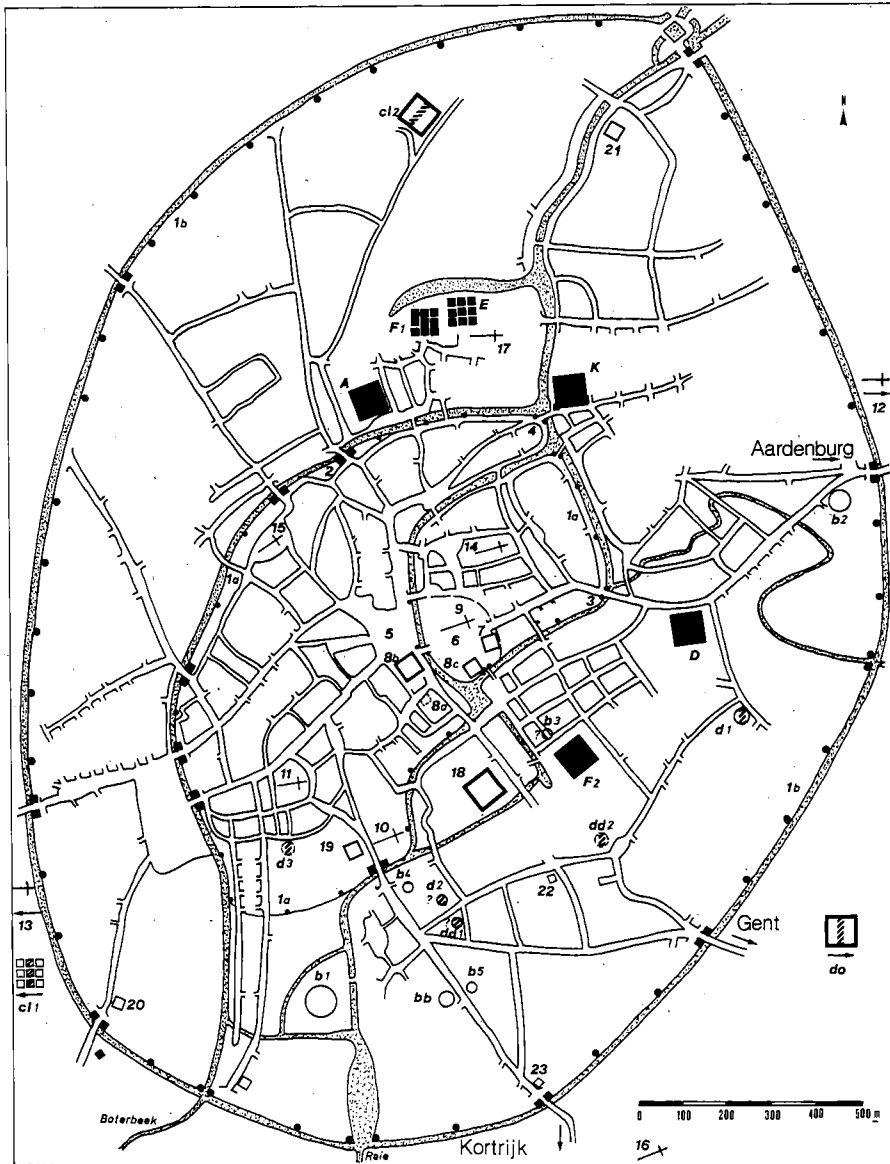
De plannen beelden de situatie uit omstreeks het midden van de XIVde eeuw. Enkele instellingen die toen al verdwenen waren (zoals de zakbroeders- en eksterbroederskloosters) of pas na 1350 zijn geattesteerd (bijvoorbeeld derde-ordeconventen) zijn door onderbroken symbolen weergegeven.

1. BRUGGE

1a. Stadsversterking XIIde eeuw.	b4. Rooms Convent.
1b. Stadsversterking 1297-1300.	b5. Begijnenconvent van Herdsberghe.
2. Vlamingpoort.	bb. Begarden.
3. Oude Molenpoort.	F1. Franciscanen, eerste vestiging (tot 1246).
4. Blanckardsbrug.	F2. Franciscanen, tweede vestiging (sinds 1246).
5. Markt.	D. Dominicanen.
6. Burg.	A. Austustijnen.
7. Love.	K. Karmelieten.
8a. Oud schepenhuis.	E. Eksterbroeders (tot 1312).
8b. Halle.	cl 1. Clarissen, eerste vestiging (tot 1260-1261).
8c. Schepenhuis.	cl 2. Clarissen, tweede vestiging (sinds 1260-1261).
9. Sint-Donaaskapittel.	do. Dominicanessen.
10. Onze-Lieve-Vrouwekapittel.	d1. Sint-Barbarazusters.
11. Sint-Salvatorskerk.	d2. Zusters-, willige armen''.
12. Sint-Kruiskerk.	d3. Zusters in de Goezепutstraat (vanaf 1391).
13. Sint-Baafskerk.	dd1. Broeders-, willige armen''.
14. Sint-Walburgakerk.	dd2. Staelijzerbroeders (geattesteerd vanaf 1437).
15. Sint-Jacobskerk.	
16. Sint-Catharinakerk.	
17. Sint-Gilliskerk.	
18. Eekhoutabdij.	
19. Sint-Janshospitaal.	
20. Sint-Juliaanshospitaal.	
21. Potteriehospitaal.	
22. Nazarethgodshuis.	
23. Weversgodshuis.	
b1. Begijnhof van de Wijngaard.	
b2. Sint-Obrechtsbegijnhof.	
b3. Begijnenconvent ten Vanekine.	

Het zakbroedersklooster en de eerste vestiging van de zusters in de Goezепutstraat konden niet gesitueerd worden.

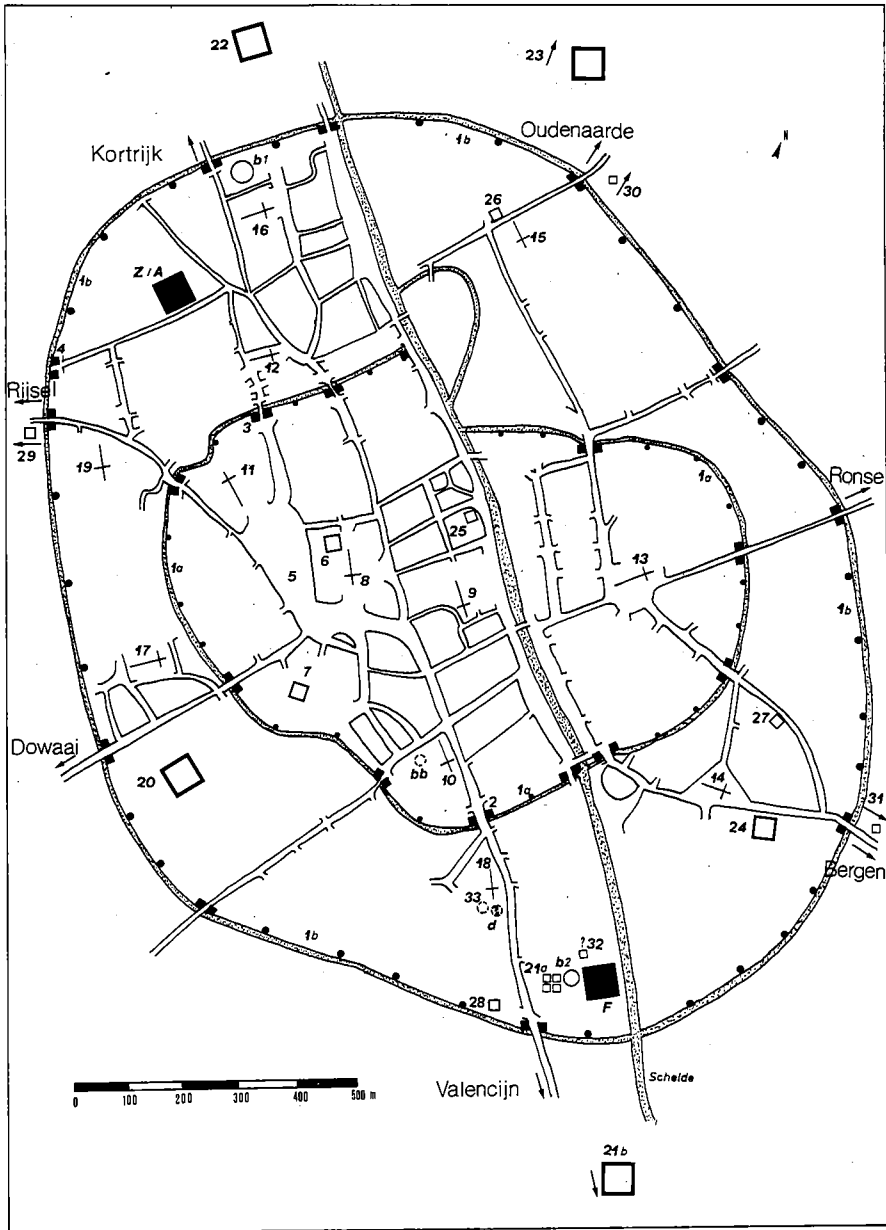
BRUGGE

2. DOORNIK

1a. Stadsversterking XIde-XIIde eeuw.	22. Abdij van Notre-Dame-des-Prés-Porcins.
1b. Stadsversterking 1277-begin XIVde eeuw.	23. Abdij van le Saulchoir.
2. Sint-Piatuspoort.	24. Kruisheren.
3. „Porte Ferrain”.	25. Onze-Lieve-Vrouwhospitaal.
4. „Porte Blandinoise” (ca. 1277, gesloten ca. 1340).	26. Sint-Niklaashospitaal.
5. Markt.	27. Marvishospitaal.
6. Bisschoppelijk paleis.	28. Sint-Jacobshospitaal.
7. Schepenhuis.	29. Leprozerie van Val d'Orcq.
8. Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.	30. Leprozerie „des Froides Parois”.
9. Sint-Pieterskerk.	31. Leprozerie van Warchin.
10. Sint-Piatuskerk.	32. Bonifanten.
11. Sint-Quintinuskerk.	33. Zusters „de la Haute Vie” (geattesteerd vanaf 1381, gesticht ca. 1361 ?)
12. Sint-Jacobskerk.	b1. Begijnhof van de Sint-Magdalenaparochie.
13. Sint-Brixiuskerk.	b2. Begijnenconvent(en) „as degrés”
14. Sint-Janskerk („-des Chau-fours”).	bb. Begarden (vermoedelijk verdwenen voor 1350).
15. Sint-Niklaaskerk.	F. Franciscanen.
16. Sint-Magdalenakerk.	Z/A. Zakbroeders (tot voor 1317) en Augustijnen (sinds 1319).
17. Sint-Nicasiuskerk.	d. Grijszusters (geattesteerd vanaf 1381).
18. Sint-Catharinakerk.	
19. Sint-Margaretakerk.	
20. Sint-Maartensabdij.	
21a. Sint-Medarduskapel.	
21b. Abdij van Saint-Nicolas-des-Prés.	

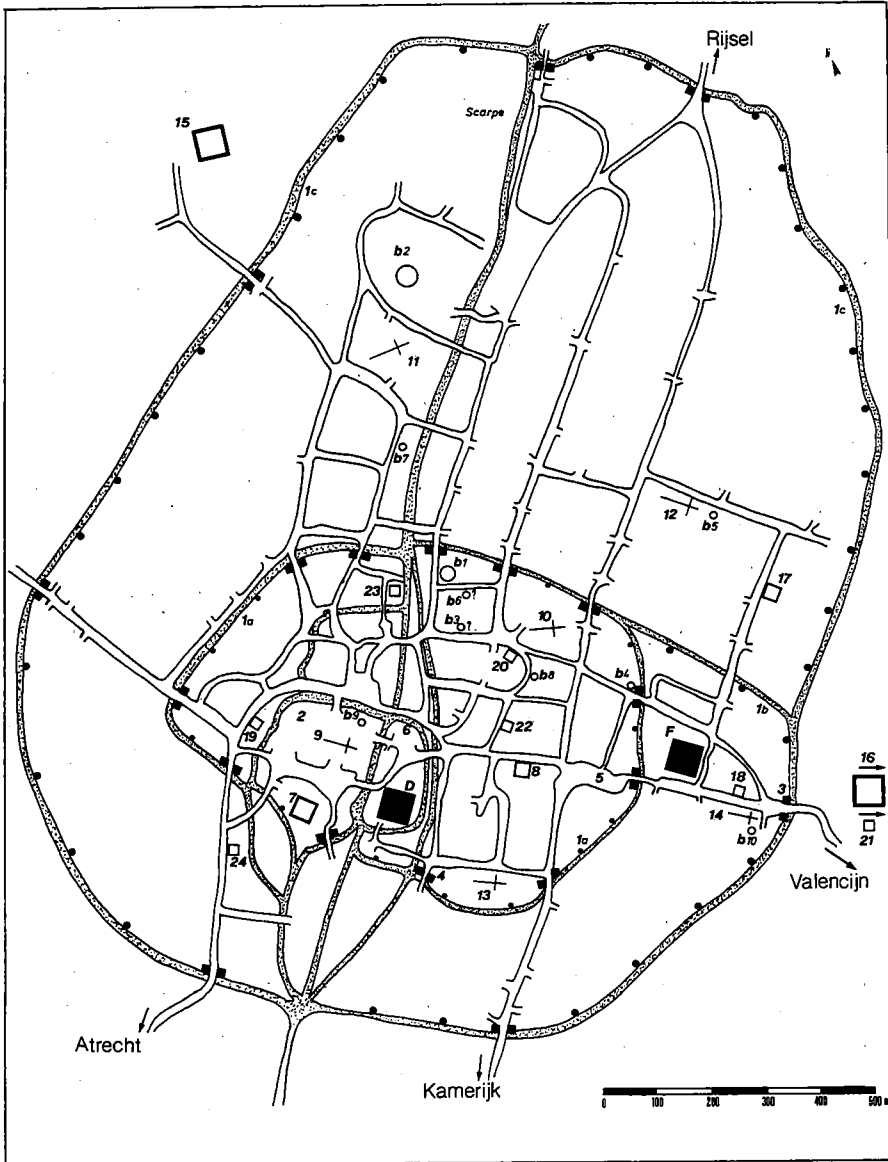
DOORNIK

3. DOWAAL

1a. Stadsversterking XIde-XIIde eeuw.	20. Sint-Janshospitaal.
1b. Stadsversterking einde XIIde eeuw.	21. Leprozerie.
1c. Stadsversterking ca. 1310-1350.	22. Werin Mulet-hospitaal.
2. Castrum.	23. Sint-Juliaanhospitaal.
3. „Porte Vaqueresse”.	24. Bonifanten.
4. „Poterne Saint-Nicolas”.	b1. Begijnhof van Wetz.
5. Markt.	b2. Begijnhof van Champfleury.
6. Vismarkt.	b3. Begijnenconvent van Corbie.
7. Grafelijke residentie.	b4. Begijnenconvent „Phelippon li Toiliers”.
8. Schepenhuis.	b5. Begijnenconvent „des Croquets”.
9. Sint-Amatuskapittel.	b6. Begijnenconvent van Bernard Pilate.
10. Sint-Pieterskapittel.	b7. Begijnenconvent van Harnes.
11. Sint-Albinuskerk.	b8. Begijnenconvent van Fressaing.
12. Sint-Jacobskerk.	b9. Begijnenconvent van Dourges.
13. Sint-Niklaaskerk.	b10. Begijnenconvent „des Martines”.
14. Onze-Lieve-Vrouwekerk.	F. Franciscanen.
15. Abdij van Notre-Dame-des-Prés.	D. Dominicanen.
16. Abdij van Sin.	Het zakbroedersklooster en het convent van de begarden konden niet gesitueerd worden.
17. Trinitariërs.	
18. Chartriers-hospitaal.	
19. Saint-Samsonhospitaal.	

DOWAAI

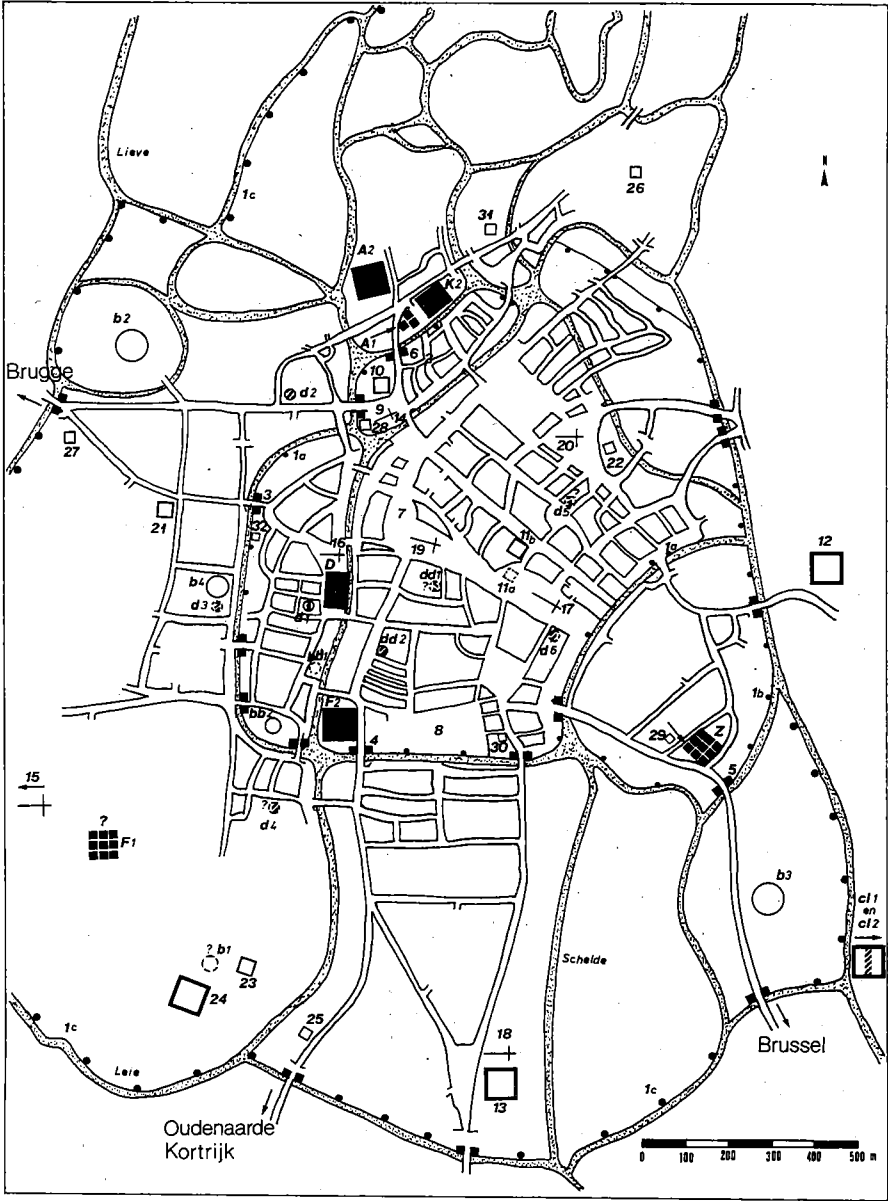

4. GENT

1a. Stadsversterking begin XIIde eeuw.	31. Filledieuzen.
1b. Stadsversterking 2de helft XIIIde eeuw.	32. Alexianen.
1c. Stadsversterking 1ste helft XIVde eeuw.	b1. Sint-Elisabethbegijnhof, eerste vestiging (tot 1242).
2. Castrum en Oudburg.	b2. Sint-Elisabethbegijnhof, tweede vestiging (sinds 1242).
3. Torrepoort.	b3. Begijnhof van Onze-Lieve-Vrouw ter Hooie („Klein begijnhof”).
4. Ketelpoort.	b4. Sint-Obrechtsbegijnhof („Poortakker”).
5. Hooi- of Steenpoort.	bb1. Begarden, eerste vestiging (voor 1291).
6. Filips uten Dalebrug.	bb2. Begarden, tweede vestiging (sinds 1291).
7. Koornmarkt.	F1. Franciscanen, eerste vestiging (voor 1226-1227).
8. Kouter.	F2. Franciscanen, tweede vestiging (sinds 1226-1227).
9. Sint-Veerleplein.	D. Dominicanen.
10. Gravensteen.	Z. Zakbroeders (tot 1304-1317).
11a. Schepenhuis XIIIde eeuw.	A1. Augustijnen, eerste vestiging (tot 1296).
11b. Schepenhuis(Keure) XIVde eeuw.	A2. Augustijnen, tweede vestiging (sinds 1296).
12. Sint-Baafsabdij.	K2. Karmelieten, tweede vestiging (sinds 1287-1288).
13. Sint-Pietersabdij.	cl. 1 en 2. Clarissen (Gent-Brugge).
14. Sint-Veerlekapittel.	d1. Sint-Catharinazusters.
15. Sint-Maartenskerk van Ek-kergem.	d2. Zusters in de Burgstraat.
16. Sint-Michielskerk.	d3. Zusters aan de Houtlei (1354).
17. Sint-Janskerk.	d4. Zusters in de Tonnekensteeg (1376).
18. Onze-Lieve-Vrouwekerk.	d5. Zusters van Sint-Jan, eerste vestiging (voor 1397, tot 1411?).
19. Sint-Niklaaskerk.	d6. Zusters van Sint-Jan, tweede vestiging (vanaf 1411?).
20. Sint-Jacobskerk.	dd1. Derde-ordebroeders, eerste vestiging (tot 1344-1348).
21. Leprozerie.	dd2. Derde-ordebroeders, tweede vestiging (sinds 1344-1348).
22. Hospitaal van Sint-Jan-ten-Dullen.	
23. Onze-Lieve-Vrouwhospitaal Bijloke	
24. Abdij Toevlucht van Maria Bijloke.	
25. Hebberechtshospitaal.	
26. Sint-Jacobshospitaal.	
27. Hospitaal van Sint-Jan en Sint-Pieter („Leugemete”).	
28. Wenemaerhospitaal.	
29. Voldersgodshuis.	
30. Weversgodshuis.	

De eerste vestiging van de karmelieten kon niet gesitueerd worden.

GENT

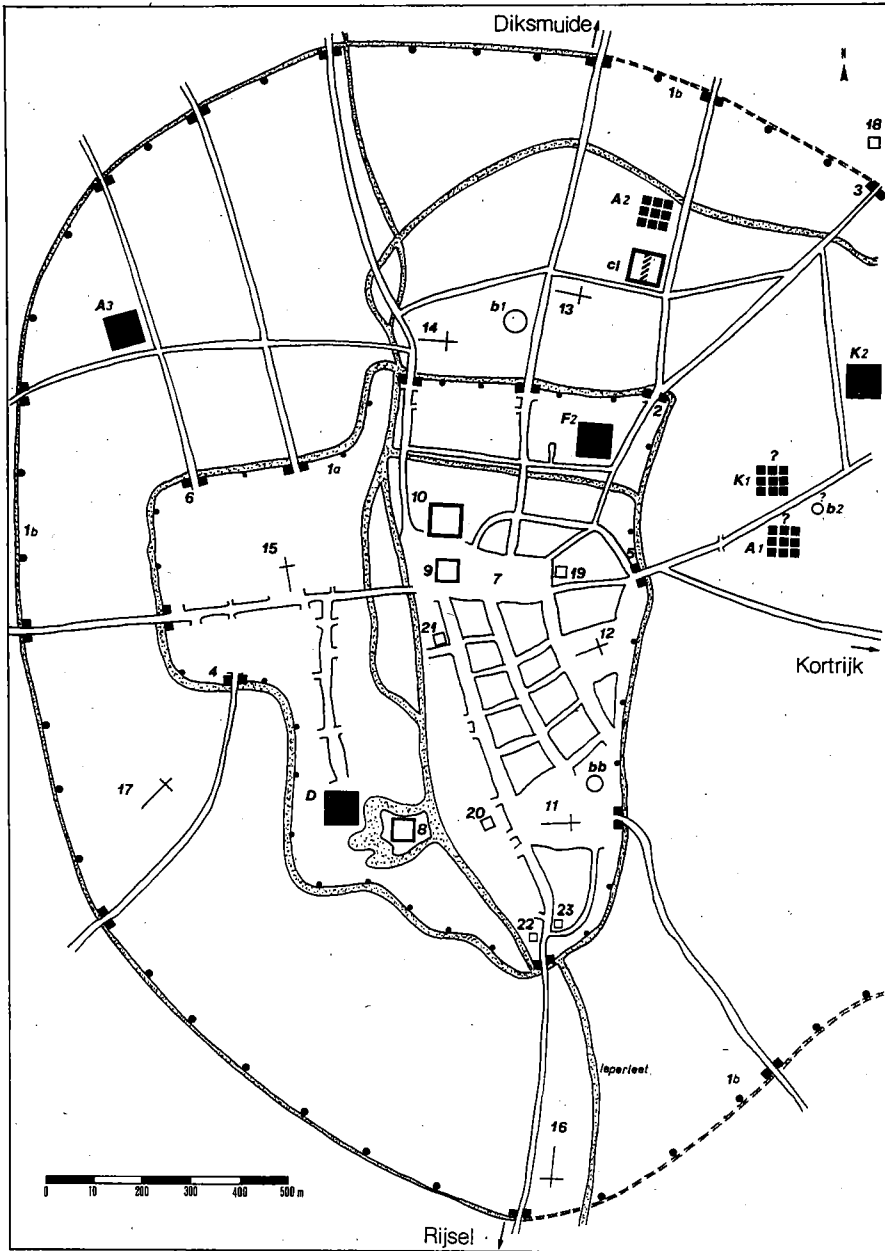

5. IEPER

1a. Stadsversterking begin XIIIde eeuw.	20. Lambrecht Voet- of Sint-Catharinahospitaal.
1b. Stadsversterking 1323-1328, ontmanteld na 1383.	21. Bellehospitaal.
2. Torhoutpoort.	22. Sint-Janshospitaal.
3. Nieuwe Torhoutpoort.	23. Nazarethgodshuis.
4. Tempelpoort.	b1. Sint-Christinabegijnhof (Briel).
5. Angwartpoort.	b2. Sint-Thomasbegijnhof.
6. Elverdingepoort.	bb. Begarden.
7. Markt.	F2. Franciscanen, tweede vestiging (sinds 1256).
8. Zaalhof.	D. Dominicanen.
9. Schepenhuis.	A1. Augustijnen, eerste vestiging (tot 1265).
10. Sint-Maartensproosdij.	A2. Augustijnen, tweede vestiging (tot voor 1283).
11. Sint-Pieterskerk.	A3. Augustijnen, derde vestiging (sinds voor 1283).
12. Sint-Jacobskerk.	K1. Karmelieten, eerste vestiging (tot voor 1344).
13. Sint-Janskerk.	K2. Karmelieten, tweede vestiging (sinds voor 1344).
14. Onze-Lieve-Vrouw-ten-Brielen.	cl. Clarissen.
15. Sint-Niklaaskerk.	
16. Sint-Michielskerk.	
17. Heilig-Kruiskerk.	
18. Leprozerie.	
19. Onze-Lieve-Vrouwhospitaal.	

De eerste vestiging van de franciscanen kon niet gesitueerd worden.

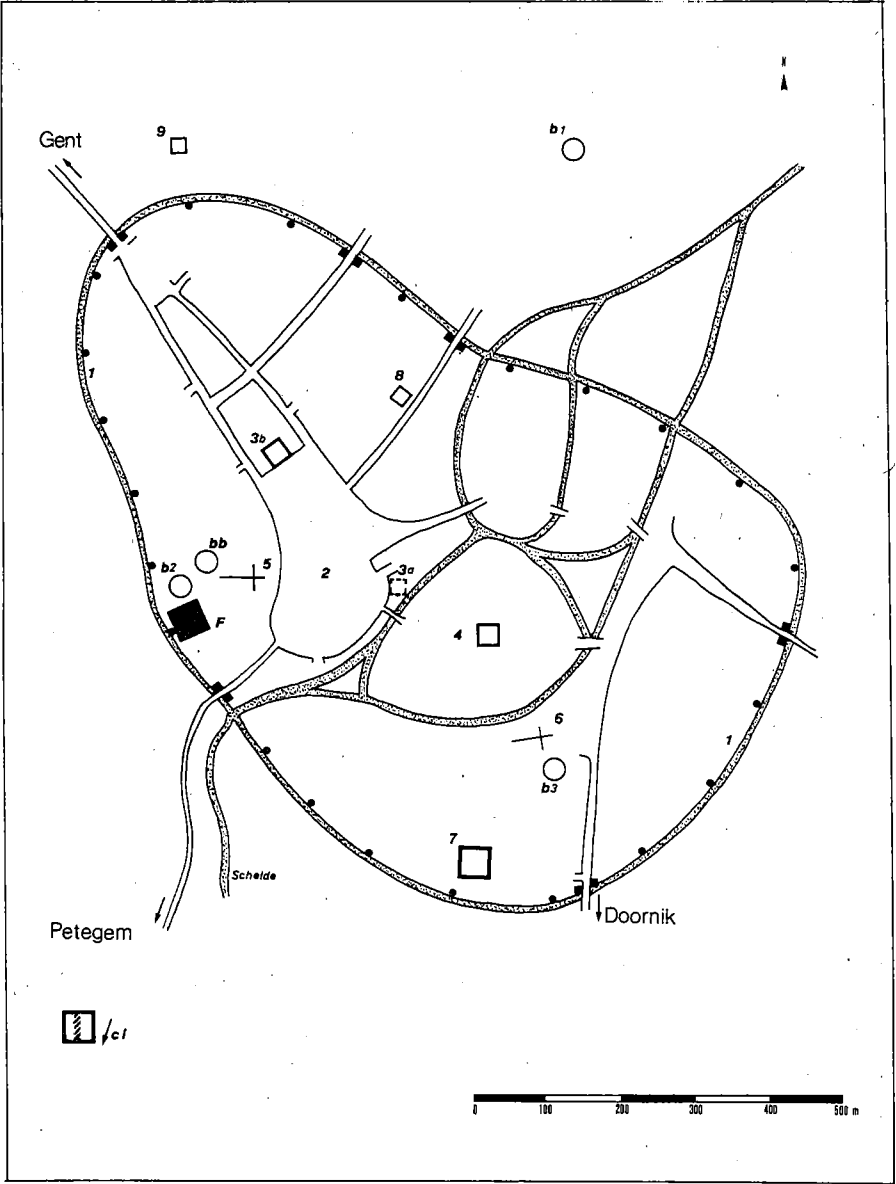
IEPER

6. OUDENAARDE

1. Stadsversterking XIIIde eeuw.	7. Abdij van Maagdendale.
2. Markt.	8. Sint-Jacobshospitaal.
3a. Schepenhuis begin XIIIde eeuw ?	9. Onze-Lieve-Vrouwhospitaal.
3b. Schepenhuis 2de helft XIIIde eeuw.	b1. Begijnen van Sion.
4. Burcht van Pamele.	b2. Begijnen van de Kluis.
5. Sint-Walburgakerk.	b3. Begijnen van Pamele.
6. Onze-Lieve-Vrouwekerk (Pamele).	bb. Begarden.
	F. Franciscanen.
	cl. Clarissen (Petegem).

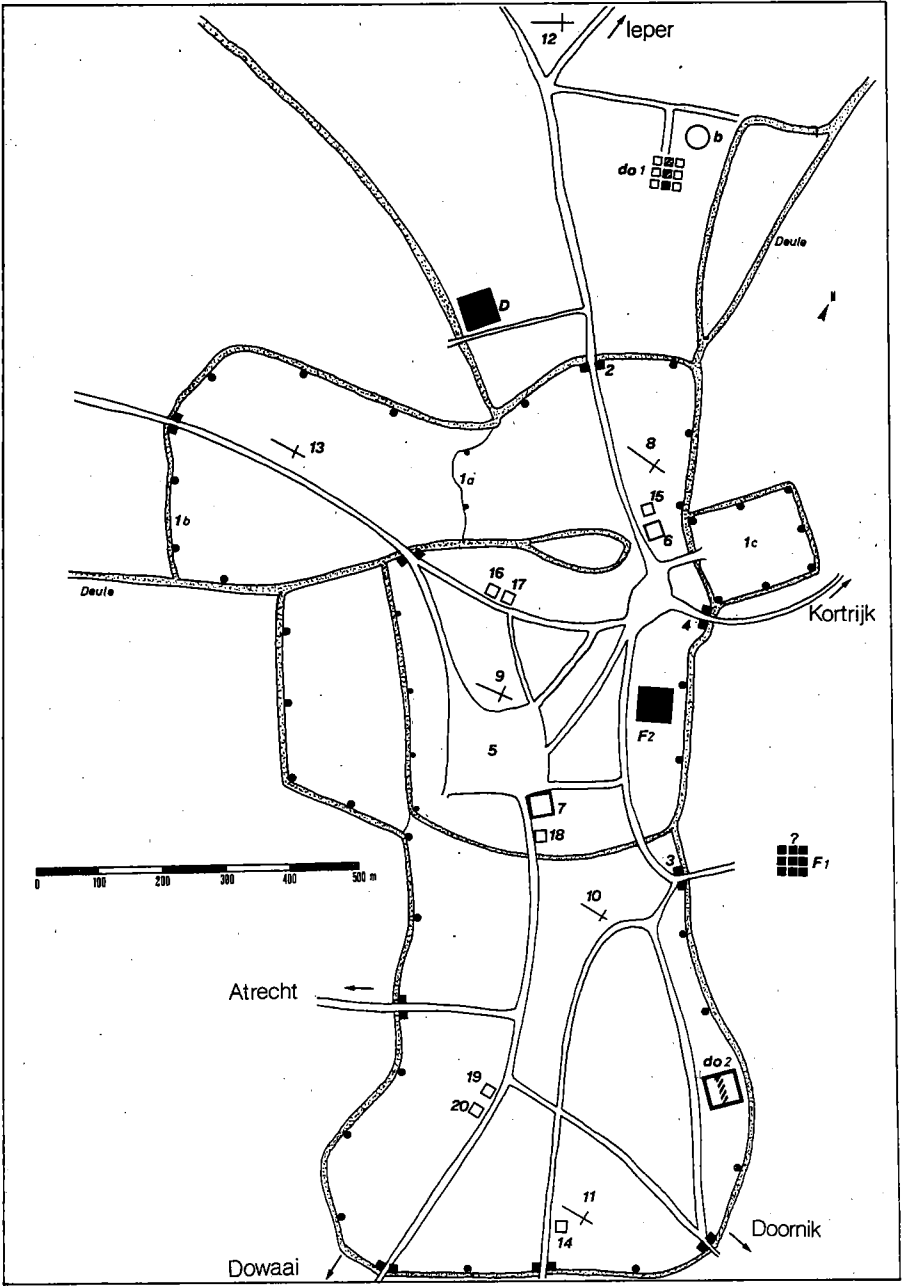
OUDENAARDE

7. RIJSEL

1a. Stadsversterking begin XIIIde eeuw.	15. „Comtesse”-hospitaal.
1b. Stadsversterking einde XIIIde eeuw.	16. Sint-Juliaanshospitaal.
1c. „Chateau de Courtrai”.	17. Hospitaal van Grimarez.
2. Sint-Pieterspoort.	18. Sint-Niklaashospitaal.
3. „Dérégnaeu”-poort.	19. Sint-Nicasius-hospitaal.
4. Kortrijkse poort.	20. Heilige Drievuldigheids-hospitaal.
5. Markt.	b. Sint-Elisabethbegijnhof.
6. Zaal.	F1. Franciscanen, eerste vestiging (tot 1250).
7. Schepenhuis.	F2. Franciscanen, tweede vestiging (sinds 1250).
8. Sint-Pieterskapittel.	D. Dominicanen.
9. Sint-Stefanuskerk.	do1. Dominicanessen, eerste vestiging (tot 1348).
10. Sint-Mauritiuskerk.	do2. Dominicanessen, tweede vestiging (sinds 1348).
11. Sint-Salvatorskerk.	
12. Sint-Andreaskerk.	
13. Sint-Catharinakerk.	
14. Sint-Salvatorhospitaal.	

RIJSEL

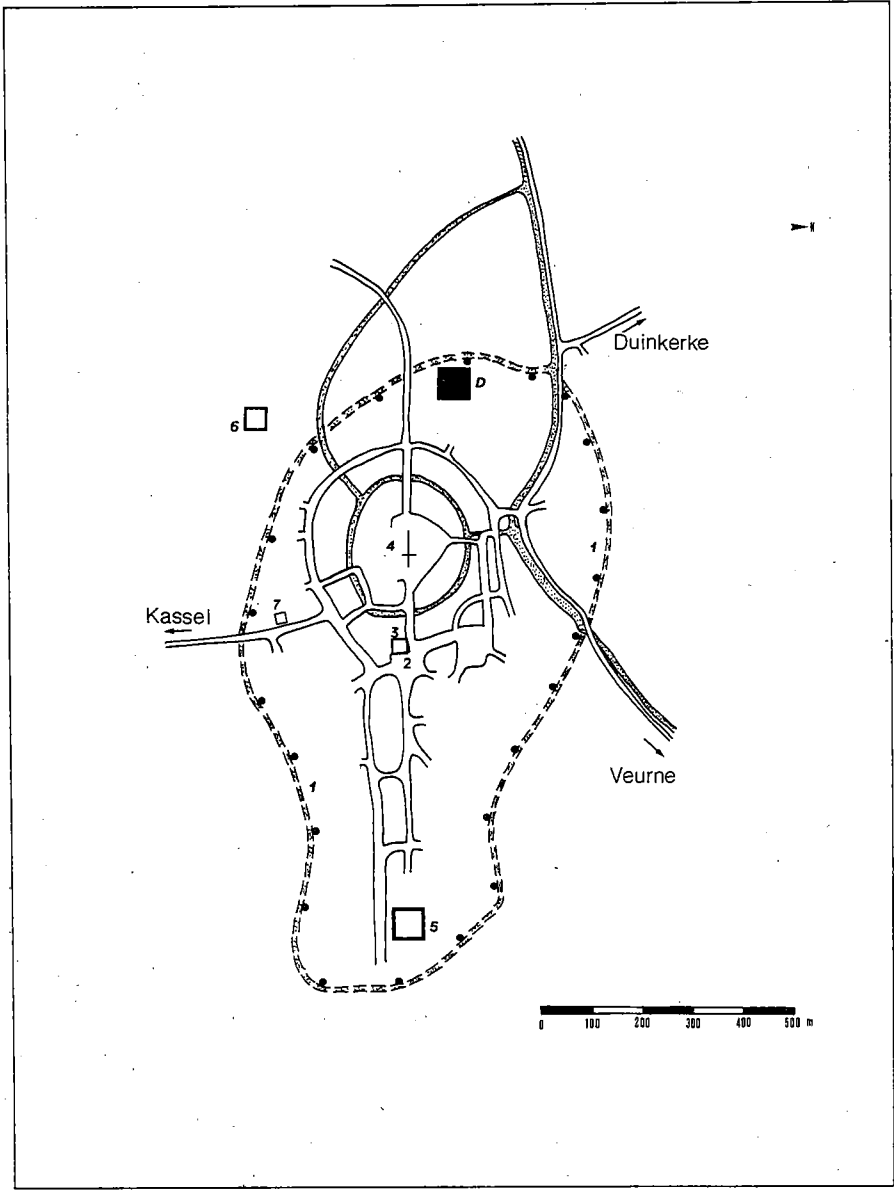

8. SINT-WINOKSBERGEN

1. Vermoedelijk tracé stadsversterking einde XIVde eeuw.
2. Markt.
3. Schepenhuis.
4. Sint-Maartenskerk.
5. Sint-Winoksabdij.
6. Nieuwklooster.
7. Sint-Janshospitaal.
- D. dominicanen.

Het begijnhof kon niet gesitueerd worden.

SINT-WINOKSBERGEN

ANTIKEIMENOS (Widersacher) als Teufels- und Dämonenbezeichnung

von

G.J.M. BARTELINK

(Nijmegen)

Unter den zahlreichen und vielfältigen Namen und Bezeichnungen für Satan und die Dämonen, wie man sie bei den griechischen christlichen Schriftstellern findet (wie „der Schwarze“, „der Fremde“, „die Neidischen“, „die Räuber“, „die Zöllner“¹), fällt ἀντικείμενος als eine regelrechte Übersetzung des hebräischen Wortes Satan („Widersacher“, „Gegner“) ins Auge². Nicht nur haben die späteren jüdischen Übersetzer des Alten Testaments (zweites Jahrhundert) bei der Wiedergabe des hebräischen Stammes sich bisweilen des Verbs ἀντικεῖσθαι bedient, auch Origenes, der ἀντικείμενος mit einer gewissen Vorliebe zur Qualifizierung der dämonischen Mächte verwendete, hat einige Male darauf hingewiesen, dass ἀντικείμενος den Sinn des hebräischen Terminus Satan genau wiedergibt: ausser *In Matth. Comm.* Frg. 67, G.C.S. 41, S. 42 (Σατανᾶς ἐρμηνεύεται τῇ Ἑβραϊδὶ φωνῇ ὁ ἀντικείμενος) z. B. auch *C. Cels.* 6, 44, G.C.S. 3, S. 115 (Ὁ δ' Ἑβραίων διαλέκτῳ Σατᾶν καὶ Ἑλληνικώτερον ὑπό τινων ὀνομασθεῖς

¹ Siehe die Bibliographie bei G.J.M. BARTELINK, ΤΕΛΩΝΑΙ (Zöllner) als Dämonenbezeichnung, in *Sacris Erudiri* 27 (1984), S. 5³.

² Man findet eine Reihe von Stellen bei G. LAMPE (Hg.), *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1969, S. 154 s.v. Obwohl ἀντικείμενος in der Bedeutung „Widersacher“ in einer grossen Zahl von christlichen Schriften vorkommt, gibt es auch mehrere christliche Autoren, die den Terminus überhaupt nicht als Dämonenbezeichnung verwenden.

Σατανᾶς μεταλαμβανόμενος εἰς ἑλλάδα φωνήν ἐστὶν ἀντικείμενος)³. Diese Worterklärung veranlasste Origenes zu der Bemerkung, daraus gehe hervor, dass der Name Satan eine zutreffende Bezeichnung für jeden sei, der der Tugend entgegengesetzt handle, da er als solcher ein Gegner von Gottes Sohn sei (ἀντικείμενος τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ). In mehr spezifischem Sinne (κυριώτερον) jedoch ist, so bemerkt Origenes, der Gegner (ἀντικείμενος) derjenige, der als erster von denen, die in Frieden und Glück lebten (die Engel), aus seinem ursprünglichen glücklichen Zustand niedergestürzt ist.

Der Terminus ἀντικείμενος könnte, wenn er in einem scharfen Kontrast verwendet wurde, den Eindruck erwecken — allerdings nicht so sehr wie ἀντίθεος —, die Gott entgegengesetzte böse Macht sei ein ihm ebenbürtiger Gegner. Das entspricht jedoch nicht, wie mehrere christliche Schriftsteller aus den ersten Jahrhunderten ausdrücklich erklären, den christlichen Auffassungen. In seiner *Supplicatio* (24-25) bemerkt Athenagoras über die gottfeindlichen Mächte, dass die ἀντίθεος δύναμις in den Bereich der von Gott abhängigen ὕλη gehört und dass etwas Gott prinzipiell Entgegengesetztes (ἀντιδοξοῦν .. τῷ Θεῷ) nicht besteht. In christlicher Sicht lässt sich nach Athenagoras dieser Gegensatz nicht mit den beiden Prinzipien des Empedokles (Liebe und Hass) oder mit der Antithese von Tag und Nacht vergleichen. Stünde etwas wirk-

³ Vgl. P. DE LAGARDE, *Onomastica Sacra*, Göttingen 1887² (Reprogr. Nachdr. Hildesheim 1966), S. 206: Onomastica Vaticana Σατὰν ἀντικείμενος ἢ ἀποστάτης; *ibid.*, S. 222 Alphabetisches Lexikon Σατανᾶς ἢ ἀντικείμενος; F. WUTZ, *Onomastica Sacra. Untersuchungen zum Liber interpretationis nominum Hebraicorum des hl. Hieronymus* 1-2 (Texte u. Unters. 41), Leipzig 1914-1915, S. 134: (§ 7 Vatikanische Gruppe) Σατανᾶς θλίβων ἢ ἀντικείμενος... Σατὰν ἀντικείμενος ἢ ἀποστάτης 176, 54 (V₂); Satanas parabata vel contrarius 75, 4; 75, 29; adversarius ... 78, 26; Satan contrarius 20, 17; sive adversarius 43, 13; adversarius 60, 3 ...; adversarius sive praevaricator 81, 18; ... die Origenes-Gruppe etymologisiert mittels ἀντικεῖσθαι — ἀντικείμενος. — Der Begriff „Gegner“, „Widersacher“ zur Bezeichnung Satans wird in der altchristlichen Literatur auch durch andere Termini wiedergegeben wie ἀνάρτης (z. B. Eustathius, *De emend. vit. mon.* 10, PG 135, 736B στρατιῶται κατὰ τοῦ ἀποστάτου καὶ ἀνάρτου δαίμονος), ἀντίδικος (seit 1 Petr. 5, 8), ἀντίζηλος (*Mart. Polyc.* 17, 1 adjektivisch), ἀντίπαλος (z.B. in den *Acta Philippi*, bei Basilius und in der *Historia Lausiaca*) und ἐναντίος (z.B. *Acta Thom.* 157 εἰς ἀποτροπὴν τοῦ ἐναντίου; Macarius, *Ep. 1 ad monachos*, Ed. W. Jaeger, Leiden 1954, S. 264, 3-4 Τὸν ἐναντίον ἀεὶ ἐν τοῖς καλοῖς ἐμποδίζειν τὸν νοῦν).

lich Gott diametral gegenüber (καὶν εἰ ἀνθεστήκει τι τῷ Θεῷ), dann müsste es sogleich aufhören zu bestehen, weil Gottes Macht ihm völlig überlegen ist. Das Entgegengesetzte (τοῦναντίον) ist nichts anderes als der von Gott geschaffene Engelfürst, der nach seinem Fall nicht Gott selbst und nicht dessen Wesen, sondern nur seiner Güte (einem *accidens*: κατὰ συμβεβηκός) zu widerstreben vermag, und der nur unternehmen kann, was Gottes Güte widerspricht (ἐναντία τῷ ἀγαθῷ τοῦ Θεοῦ) ⁴.

In gleicher Weise äussert sich Klemens von Alexandrien: Nichts ist Gott prinzipiell entgegengesetzt oder vermag ihm zu widerstreben (Τῷ δὲ Θεῷ οὐδὲν ἀντίκειται οὐδὲ ἐναντιοῦται τι αὐτῷ), da er Herr und Herrscher ist (*Strom.* 1, 17, 85, 6, G.C.S. 15, S. 55). Es wäre also verfehlt, in dem ἀντικείμενος einen Gott ebenbürtigen Gegner zu sehen. Noch Augustin warnt bei seiner Auslegung von *Rom.* 8, 7 vor der Auffassung, dass „gottfeindlich“ ein entgegengesetztes Prinzip postuliere (*Expos. quarundam propositio-num ex Epist. Apost. ad Rom.* 49): Quod autem ait, *Quia prudentia carnis inimica in Deum: Legi enim Dei non est subiecta, nec enim potest, ostendit quid dixerit inimica*; ne quis putaret tamquam ex adverso principio aliquam naturam, quam non condidit Deus, inimicitias adversus Deum exercere. Inimicus ergo Dei dicitur, qui Legi ipsius non obtemperat.

In diesem Zusammenhang könnte man weiter auf eine Stelle in der *Epistula ad Florum* 3,2 (bei Epiphanius, *Panarion* 33, 3, 2) hinweisen, wo der Gnostiker Ptolemäus den Standpunkt der Markioniter allerdings unrichtig wiedergibt, wenn er ihnen die Auffassung beilegt, das alte Gesetz sei vom widerstrebenden Teufel gegeben worden (ὑπὸ τοῦ ἀντικειμένου φθοροποιοῦ διαβόλου), dem auch die Schöpfung der Welt zuzuschreiben sei. Tatsächlich je-

⁴ Hier ist von einem diametralen Gegensatz zwischen dem Guten und dem Bösen die Rede, der uns schon aus der griechischen Philosophie geläufig ist. Auch die christlichen Schriftsteller betonen öfters, dass das Böse dem Guten (der Tugend) von Natur entgegengesetzt ist. Man vergleiche den Text Athenagoras, *Suppl.* 3 φυσικῶ λόγῳ πρὸς τὴν ἀρετὴν τῆς κακίας ἀντικειμένης (und *ibid.* 31). — Dass in einer monotheistischen Religion wie dem Christentum für die dualistische Vorstellung eines Gegengottes kein Platz ist, hat G. RUHBACH in seiner Studie *Zum Begriff ἀντίθεος in der alten Kirche* (Texte u. Unters. 92, Berlin 1966, S. 372-384) dargelegt, wo auch die oben erwähnte Athenagorasstelle (c. 24), die älteste, wo ἀντίθεος in der altchristlichen Literatur vorkommt, besprochen wird.

doch war nach Markions Auffassung Jahweh der Gesetzgeber, und seine Gegner haben ihn zu Unrecht als einen Dualisten beschrieben (cf. Hippolyt, *Elench.* 7, 29; Irenäus, *Adv. haer.* 3, 12, 12; duos naturaliter dicentes Deos distantes ab invicem, alterum quidem bonum, alterum autem malum)⁵.

Das Verb ἀντικεῖσθαι, kommt in der LXX 16mal vor, und zwar fast ausschliesslich in der Partizipialform. Ἀντικείμενος findet sich weiter meistens im Plural in der allgemeinen Bedeutung „Feind“, „Gegner“. Es werden z. B. die Feinde Israels bisweilen damit bezeichnet. Wegen der Formulierung ist hier zu erwähnen *Ex.* 23, 22 (vgl. auch 2 *Macc.* 10, 26); wo Jahweh verspricht, denen zu widerstreben, die Israel widerstreben (ἀντικείσομαι τοῖς ἀντικειμένοις σοι).

Wichtig für uns ist ein Text aus der LXX, wo ἀντικεῖσθαι sich auf Satan als Gegner bezieht. nämlich *Zach.* 3, 1: „Und es liess mich schauen der Herr den Hohenpriester Jesus, stehend vor dem Engel des Herrn; und der Satan stand zu seiner Rechten, ihn anzufeinden“ (καὶ ὁ διάβολος εἰστήκει ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ τοῦ ἀντικεῖσθαι αὐτῷ)⁶. Kommt ἀντικείμενος als Bezeichnung für Satan in der LXX nicht vor, so ist mit diesem Text doch eine Verbindung zwischen διάβολος und ἀντικεῖσθαι gegeben.

Es ist weiter bemerkenswert, dass ἀντικεῖσθαι in den einige Jahrhunderte später entstandenen Bibelübersetzungen des Aquila, Symmachus und Theodotion selbst in den spärlichen Resten einige Male vorkommt an Stellen, wo die LXX eine andere Wiedergabe aufweist (Aq. 6mal, Symm. 5mal, Theodot. 5mal), darunter einige Male in Psalmtexten als Äquivalent von ἐνδιαβάλλειν (widerstreben: *Ps.* 37, 21; 70, 13; 108, 20.29), διαβάλλειν (*Num.* 22, 22) oder διαβολή (*Num.* 22, 32), also von mit διάβολος verwandten Wörtern. Der Text, der uns hier am meisten interessiert, da er ἀντικείμενος als Übersetzung für das hebräische Satan aufweist, ist Theodotions Wiedergabe von *Job* 1,6. Während die LXX an

⁵ Cf. G. QUISPÉL, *Clément d'Alexandrie, Extraits de Théodote* (Sources Chrét. 23), S. 72.

⁶ Justinus Martyr zitiert diese Stelle in *Dial. c. Tryph.* 79,4 und 155, 2. In 116, 2 spielt er weiter auf diesen LXX-Text an, wobei er das biblische ἀντικεῖσθαι in ein Partizip auflöst: ὁ διάβολος ... αἰ ἀντικείμενος καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἔλκειν πάντας βουλόμενος. Ebenso in 116, 8 τοῦ ἀντικειμένου αὐτῷ διαβόλου.

dieser Stelle καὶ ἰδοὺ ἦλθον οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ παραστῆναι ἐνώπιον τοῦ Κυρίου, καὶ ὁ διάβολος ἦν μετ' αὐτῶν liest, übersetzt Theodotion (2. Hälfte des 2. Jhts.) hier mit ἀντικείμενος (Aquila: Σατάν).

Hieronymus hat aus der Wiedergabe von Satan bei Aquila und Symmachus die Folgerung gezogen, dass „Gegner“, „Widerstrebender“ die am meisten zutreffende Übersetzung sei. In *Quaestiones in Gen.* macht er zu *Gen.* 26, 21 folgende Bemerkung: pro inimicitis, quod Aquila et Symmachus τὴν ἀντικειμένην et ἐναντίωσιν transtulerunt, idest *adversum* et *contrarium*, in Hebraeo habet *satana*, ex quo intellegimus Satanam *contrarium* interpretari.

Kommt ἀντικείμενος in der Bedeutung Satan in der LXX noch nicht vor, im Neuen Testament (wo der Terminus sich übrigens, wie auch in der LXX, mehrmals in der allgemeinen Bedeutung „Widersacher“, „Feind“ findet⁷⁾ gibt es eine Stelle, wo ἀντικείμενος wahrscheinlich eine Bezeichnung für Satan ist: 1 *Tim.* 5, 14 (über die Verpflichtungen der christlichen Witwen, die gemahnt werden μηδεμίαν ἀφορμὴν διδόναι τῷ ἀντικειμένῳ λοιδορίας χάριν ἥδη γάρ τινες ἐξετράπησαν ὀπίσω τοῦ σατανᾶ⁸⁾). Für die Verwendung von ἀντικείμενος in der christlichen Literatur ist das Vorkommen dieses Terminus im Neuen Testament nicht unwichtig gewesen. Es ist kein Zufall, dass die 2 Stellen, an denen ἀντικείμενος in den *Constitutiones Apostolorum* vorkommt, eben auch über die Witwen und ihre Verpflichtungen handeln. Der Einfluss von

⁷⁾ Immer in der Partizipialform ausser in *Gal.* 5, 17 und 1 *Tim.* 1, 10. Die allgemeine Bedeutung „Feind“ findet sich *Luc.* 13, 17; 21, 15; 1 *Cor.* 16, 9; *Phil.* 1, 28.

⁸⁾ Vgl. W. BAUER, *Wörterbuch z. N.T.*, Sp. 147 s.v.: „v. Teufel ... viell. auch 1 *Ti* 5, 14.“ Dieselbe vorsichtige Formulierung bei F.X. GOKEY, *The Terminology for the Devil and Evil Spirits in the Apostolic Fathers* (The Cath. Univ. of America, Patristic Studies 93), Washington 1961, S. 69: „Finally St. Paul possibly makes use of the word for the devil in 1 *Tim.* 5, 14 because of the parallel with Satan in the following verse“; P. MARAVAL anlässlich des Vorkommens von ἀντικείμενος in der *Vita Macrinae* von Gregor von Nyssa (c. 9, Sources Chrét. 178, S. 170²⁾: „Nom classique du démon, utilisé très tôt par les auteurs chrétiens (cf. I *Clem.* 51, 1), peut-être déjà néo-testamentaire (I *Tim.* 5, 14).“ Abzulehnen ist die Auffassung von Büchsel, der in *Theol. Wörterb.* 3, 655 (s.v. καίμαι) zu dieser Stelle bemerkt: „ὁ ἀντικείμενος ist hier wohl nicht der Satan, der erst in v 15 genannt wird, sondern generisch gemeint“.

1 *Tim.* 5, 14 ist unverkennbar: *Const. Ap.* 3, 7, 1 (Funk I, S. 193) διὰ τῶν φλυαριῶν τὰ τοῦ ἀντικειμένου ἐπιθύρματα πράσσειν; *ibid.* 3, 12, 2 (Funk I, S. 203) ἐπιτελεῖ δὲ τὰ τοῦ ἀντικειμένου ἐπιτηδεύματα.

Es kommt für uns allerdings noch eine zweite neutestamentliche Stelle in Betracht (2 *Thess.* 2, 4), wo in einer stark alttestamentlich gefärbten Redeweise von dem Antichrist die Rede ist: ὅτι ἐὰν μὴ ἔλθῃ ἡ ἀποστασία πρῶτον καὶ ἀποκαλυφθῇ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀπωλείας, ὁ ἀντικείμενος καὶ ἐπαιρόμενος ἐπὶ λεγόμενον θεὸν ἢ σέβασμα, ὥστε αὐτὸν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ καθίσαι, ἀποδεικνύντα ἑαυτὸν ὅτι ἐστὶ Θεός⁹.

Auch dieser Text wird in der patristischen Literatur öfters zitiert, z.B. von Irenäus (*Adv. haer.* 3, 6, 4, Harvey II, S. 24, 21; *ibid.* 5, 25, Harvey II, S. 391)¹⁰. Und ἀντικείμενος kommt weiter nicht selten in der Bedeutung „Antichrist“ vor, z.B. bei Ps.-Hippolyt, *De consumm. mundi* 21 (G.C.S. 1, 297, 14 τῆς τοῦ ἀντικειμένου παρουσίας). So konnte es geschehen, dass in der *Vita Antonii* des Athanasius im Abschnitt 69, wo die Häresie der Arianer πρόδρομον τοῦ Ἀντιχρίστου genannt wird, sich in der Handschrift Paris. Graec. 1536 die Variante πρόδρομον τοῦ ἀντικειμένου eingeschlichen hat.

In der frühchristlichen Literatur erscheint ἀντικείμενος als Bezeichnung für den Teufel zum ersten Mal im ersten Klemensbrief 51,1: „was wir verfehlt und getan haben durch gewisse Angriffe des Widersachers“ (διὰ τινὰς παρεμπτώσεις¹¹ τοῦ ἀντικειμένου). In der wohl schon vor 175 verfassten lateinischen Übersetzung wird ἀντικείμενος mit *contrarius* wiedergegeben: propter quasdam incur-

⁹ Cf. B. RIGAUX, *Les épîtres aux Thessaloniens*, Paris 1956, S. 659.

¹⁰ In einer Reminiscenz bei Origenes (auf eine feindliche Lehre bezogen), *In Joh. Comm.* 20, 11 (G.C.S. 10, S. 340, 26) ὁ Κύριος ... καταργεῖ τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας ἑαυτοῦ τὸν ἀντικείμενον λόγον καὶ ἐπαιρόμενον ἐπὶ πάντα λεγόμενον θεὸν ἢ σέβασμα.

¹¹ Παρεμπτώσεις kommt zwar in der direkten handschriftlichen Tradition nicht vor (die Hss. AHS: διὰ τινὰς τῶν τοῦ ἀντικειμένου), aber in den modernen Ausgaben wurde diese Emendation aufgenommen, da sowohl die koptische als auch die alte lateinische Übersetzung in die Richtung von παρεμπτώσεις weisen, das ausserdem von Klemens von Alexandrien in einer Paraphrase von I *Clem.* 51, 1 verwendet wird (*Strom.* 4, 163, 1, G.C.S. 15, S. 298, 2-3 ἦν δὲ καὶ περιπέση ἁγίων τοιαυτῇ τινὶ περιστάσει διὰ τὰς παρεμπτώσεις τοῦ ἀντικειμένου).

siones contrarii¹². In der altchristlichen Übersetzungsliteratur findet man als Wiedergabe des griechischen Teufelsnamens auch *adversarius*.

Die Bezeichnung „Widersacher“, „Gegner“ suggeriert die Begriffe Angriff und Kampf. Diese tauchen tatsächlich öfters auf, eben wenn die Bezeichnung ἀντικείμενος gewählt wird. So betont um die Mitte des 2. Jhts. Justin der Märtyrer den unaufhörlichen Kampf des dämonischen Gegners, dem man sich tapfer widersetzen müsste: *Fragm. de resurr.* 1 (PG 6, 1573C) Ἐπειδὴ δὲ πολλοὺς ὁ ἀντικείμενος πολεμῶν οὐ παύεται ... ἀναγκαῖον ... καὶ ἡμᾶς ἀντιπολεμεῖν αὐτῷ. Im Laufe der Zeit wird diese Kampfterminologie (Termini wie πόλεμος, πολεμεῖν, στρατία, στρατεύεσθαι, στρατηγεῖν) sehr üblich, um die Angriffe Satans und seiner Trabanten einerseits und die Abwehrkämpfe der Angegriffenen andererseits zu bezeichnen. Als Beispiel sei hier Origenes, *In Job. Comm.* 6, 20 (G.C.S. 10, S. 129, 16) erwähnt, der das Schriftwort als eine Trompete bezeichnet, die uns mit ihrem Schall zum Kampf gegen die gegnerischen Mächte aufruft (εἰς τὸν πρὸς τὰς ἀντικειμένους ἐνεργείας πόλεμον). Derselbe Gedanke findet sich bei Origenes auch *In Jer. Hom.* 5, 15 (G.C.S. 6, S. 45, 23): der Logos ruft wie eine Trompete zum Kampf auf κατὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν ἀντικειμένων.

Kurz nach der Mitte des 2. Jhts. kommt ἀντικείμενος zum ersten Mal in einem Martyrium vor: im *Mart. Polyc.* 17, 1 findet sich ἀντικείμενος — allerdings nicht absolut verwendet — in einer Reihe

¹² Für *contrarius* vergleiche man A.P. ORBÁN (*Die Frage der ersten Zeugnisse des Christenlateins*, in *Vig. Christ.* 30, 1976, S. 236-238), der gegen J. DANIELOU (*La littérature latine avant Tertullien*, in *Rev. Ét. Lat.* 48, 1970, S. 357-375) nachgewiesen hat, dass *contrarius* in der Bedeutung „Widersacher“, „Teufel“ auch in der späteren Latinität geläufig ist (cf. Daniélou, *o.l.*, S. 368: „le vocabulaire [sc. du traité pseudo-cyprien *De montibus Sina et Sion*] a un caractère archaïque. Ainsi on trouve *contrarius* pour traduire ἀντικείμενος l'adversaire, ce qui n'apparaît ni chez Tertullien ni chez Cyprien et par contre se trouve dans les traductions latines de l'*Épître de Clément* et de l'*Épître de Barnabé*, ainsi que dans l'*Adversus Iudaeos*.”). — *Contrarius* als Teufelsbezeichnung ist selbst in das Keltische eingedrungen (*cythreul* = „Teufel“); vgl. H.P. PEDERSEN, *Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen* 1, Göttingen 1908, S. 370; W. HAVERS, *Neuere Literatur zum Sprachtabu* (Akad. der Wiss., Philosophisch-hist. Klasse, Sitzungsber. 223, 5), Wien 1946, S. 111.

von Teufelsbezeichnungen (‘Ο δὲ ἀντίζηλος καὶ βάσκανος καὶ πονηρός, ὁ ἀντικείμενος τῷ γένει τῶν δικαίων). Der Widersacher ist nicht nur der Feind Gottes, sondern auch aller Gerechten, die nach Gottes Gesetz zu leben versuchen. Eben der Christ, der seinen Glauben in seinem Leben zum Ausdruck bringen will, findet den ἀντικείμενος auf seinem Weg, der alles, was Gott gefällig ist, zu verhindern versucht¹³. In *Martyrium Polycarpi* will der Widersacher die Christen daran hindern, die Überreste des auf dem Scheiterhaufen verbrannten Polykarp zu sammeln. Gewöhnlich jedoch handelt es sich in den Märtyrerakten um einen unmittelbaren Kampf des Märtyrers gegen den Teufel¹⁴.

Der Widersacher steckt hinter den Christenverfolgungen, die für ihn ein Mittel sind, um den Christen zu schaden. In dem Brief der Gemeinden von Lugdunum und Vienna (177) ist es der Widersacher, der die Verfolgung entfacht hat (1,5 παντὶ γὰρ σθένει ἐνέσκηψεν ὁ ἀντικείμενος). Aber immer wider sehen wir, dass die Tapferkeit des Märtyrers, der sich auf Gottes Hilfe stützt, die Angriffe des Widersachers abwehren kann: Durch seine tapfer getragenen Foltern entkräftet der Märtyrer Sanctus den Teufel (1, 23 καταργῶν τὸν ἀντικείμενον), und selbst die schwache Blandina vermag über ihren Gegner zu triumphieren¹⁵. In den *Martyria* drängt sich bisweilen das Bild eines wirklichen Kampfes auf, wobei die Folter des Märtyrers als ein unmittelbarer Kampf mit einem dämonischen Gegner beschrieben wird. So lesen wir in den Akten

¹³ Cf. G.J.M. BARTELINK, *Lexicologisch-semantic studie over de taal van de Apostolische Vaders. Bijdrage tot de studie van de groeptaal der Griekse christenen*, Nijmegen-Utrecht 1952, S. 81; B. DEHANDSCHUTTER, *Martyrium Polycarpi. Een literair-kritische studie* (Bibliotheca Ephemeridum theologicarum Lovaniensium 52), Löwen 1979, S. 253-254.

¹⁴ Cf. auch P. LANARO, *Temî di martirio nell' antichità christiana. I martiri di Lione. L'avversario. Ethos cristiano ed agape* (Studia Patavina 14), Padua 1967, S. 204-235.

¹⁵ Das Thema kommt in diesem Text mehrmals zurück, auch mit Verwendung anderer Teufelsbezeichnungen (σατανᾶς 1, 14.16; διάβολος 1, 27; ἀντίπαλος 1, 38; σκολιὸς ὄφις 1, 42; θήρ 2, 6). Vgl. auch *Passio Theodori tironis* (Ausg. H. Delehaye) 6, 17, wo der Märtyrer zu seinem Verfolger als einer Verkörperung des Teufels spricht: οὐδὲ διαβόλου, ἀληθῶς ἄξιε τῆς τοῦ ἀντικειμένου ἐνεργείας. Nahezu dieselbe Formulierung findet sich in II 10, 29: τοῦ ἀντικειμένου δαίμονος.

von Carpus, Papyrus und Agathonice 35: ἀλλ' ὡς γενναῖος ἀθλητῆς ἀπεδέχετο τὸν θυμὸν τοῦ ἀντικειμένου. Und von dem Märtyrer Celerinus wird in einem Brief von Cornelius an Fabius gesagt (bei Eusebius, *Hist. eccl.* 6, 43, 6) dass er durch seine Standhaftigkeit νενίκηκεν τὸν ἀντικείμενον. Ein anderes Beispiel findet sich in der sogenannten Catena aus Palästina (Ausg. M. Harl, *Sources Chrét.* 189, S. 436): οὕτως μάρτυς τοσαυτάκις γίνεται τοῦ Θεοῦ ὡς ὅσας διώκεται ὑπὸ δυνάμεων ἀντικειμένων καὶ οὐ νικάται οὐδὲ ἡττᾶται πάθει τῆς ἀτιμίας.

Wenden wir uns jetzt den apokryphen neutestamentlichen Schriften zu, wo es allerdings nur einige Stellen mit ἀντικείμενος gibt. Die apokryphen Apostelakten haben mit den Märtyrerakten die Beschreibung des Märtyrertodes gemeinsam. Anlässlich *Mart. Andreae prius* 8 (Lipsius-Bonnet II, 1, S. 51, 10) ist zu bemerken, dass der Richter, der den Märtyrer verhört, bisweilen als ein Instrument oder sogar als eine Personifikation des Teufels betrachtet wird, was sich in der Terminologie auswirkt: für den Teufel übliche Termini und Epitheta werden bisweilen auf den Christenverfolger übertragen (μετὰ παρρησίας πρὸς τὰς μηχανὰς τοῦ ἀντικειμένου Αἰγεάτου στήναι).

In den Philippusakten (144; *o.l.* II, 2, S. 86, 8) begegnen wir ἀντικείμενος in dem Gebet, das der Apostel unmittelbar vor seinem Tod ausspricht und in dem Gott als derjenige angerufen wird, der die Überwinder des Gegners (ἀντίπαλος Teufel) bekrönt. Der ewige Siegeskranz symbolisiert die Überwindung jeglicher feindlichen Macht (κατὰ πάσης ἐναντίας ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας). Dann ist vom herrlichen Gewand und dem leuchtenden Siegel die Rede, das die Seele des Verstorbenen bei dessen Aufstieg gegen die Weltherrscher (= Dämonen) und den bösen Drachen schützt (ἕως ἂν παρέλθω πάντα τοὺς κοσμοκράτορας καὶ τὸν πονηρὸν δράκοντα τὸν ἀντικείμενον ὑμῖν).

Der Widersacher verwirrt die Menschen auf der Erde (*Acta Thom.* 171, zweite Version; *o.l.* II, 2, S. 287, 10 ὁ ταράσσων τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀντικείμενος αὐτοῖς: also auch hier mit dem Dativ verbunden).

Ein wichtiges Thema, nämlich Christi Triumph durch das Kreuz über die widerstrebenden Mächte (cf. *Col.* 2, 15), finden wir in *Mart. Andreae prius* 14 (*o.l.* II, 1, S. 55, 1). Andreas spricht zu dem für seinen Märtyrertod bereit stehenden Kreuz und lobt des-

sen überwindende Kraft, die bereits in seiner Form zum Ausdruck gebracht worden sei (τὸ δέ σου ἡπλωτο δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ἵνα τὴν φοβερὰν καὶ ἀντικειμένην δύναμιν τροπώσῃ) ¹⁶.

Damit ist ein Motiv gegeben, das von Origenes und anderen nach ihm verwendet wurde ¹⁷. Einige Beispiele: Origenes, *In Matth. Comm.*, Frg. 552 (ad *Matth.* 27, 35, G.C.S. 41, S. 226) Καὶ ἐκπετάζει τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ ξύλου, ἵνα τὰς μὲν ἀντικειμένας δυνάμεις καταργήσῃ διὰ τῆς ἐπιφανείας τοῦ σταυροῦ; ebenso in einer Paraphrase von *Col.* 2, 15: Origenes, *In Joh. Comm.* 20, 36 (G.C.S. 10, S. 376, 18) τοῦ μόνου ἀπεκδυσαμένου τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας καὶ δειγματίσαντος ἐν παρρησίᾳ καὶ θριαμβεύσαντος ἐν ξύλῳ, τρόπαιον κατὰ τῆς ἀντικειμένης δυνάμεως τὸν σταυρὸν στήσαντος ¹⁸; auch im Brief der Gemeinden von Lugdunum und Vienna (bei Eusebius, *Hist. eccl.* 5, 1, 23 πάσχωι Χριστὸς μεγάλας ἐπετελεῖ δόξας, καταργῶν τὸν ἀντικείμενον).

Wie wir schon gesehen haben, hat Klemens von Alexandrien betont, dass neben Gott, dem höchsten Herrscher, kein ebenbürtiger Widersacher bestehen kann (*Strom.* 1, 17, 85, 6, G.C.S. 15, S. 55 Θεῷ δὲ οὐδὲν ἀντίκειται): Es gibt keinen Platz für etwas, das Gott prinzipiell entgegengesetzt ist. Die abtrünnigen Mächte sind Gott untergeordnet; sie sind von ihm selbst ursprünglich als gute Mächte geschaffen worden. Ihre bösen Pläne beziehen sich nur auf Teile der Schöpfung und entstehen aus einer bösen Gesinnung (μερικαὶ οὐσαι, γίνονται μὲν ἐκ φαύλης διαθέσεως), aber die allgemeine Vorsehung Gottes sorgt dafür, dass ihr Wirken doch zu einem heilsamen Ziel geführt wird (ἐπὶ τέλος ὑγιεινόν). Einen ähnlichen Gedanken formuliert Klemens in *Strom.* 1, 2, 4, 3 (G.C.S. 15, S. 115), wo er aus *Matth.* 10, 28 (φοβοῦ δὲ τὸν μόνον δυνατόν

¹⁶ Ebenfalls als Objekt von νικᾶν: *Acta Joh.* 112 (Lipsius-Bonnet, II, 1, S. 211: v.l. für ἀντίδικος). In *Acta Thom.* 157 (*ibid.* II, 2, S. 266) werden die Dämonen mit dem Synonym ἀντίπαλοι bezeichnet: Mit der Macht des Kreuzes bekleidet, überwinden die Menschen ihre Gegner (τοὺς ἐαυτῶν ἀντιπάλους νικῶσιν).

¹⁷ Cf. bereits Tertullian, *Adv. Marc.* 3, 18, 6; zitiert bei G.Q. REIJNERS, *The Terminology of the Holy Cross in early Christian Literature* (Graecitas Christianorum Primaeva 2), Nijmegen-Utrecht 1965, S. 130.

¹⁸ Eine ähnliche Formulierung z.B. bei Gregor von Nyssa, *De virginitate* 23, 7 (Sources Chrét. 119, S. 554): ὥσπερ τρόπαιον κατὰ τοῦ ἀντικειμένου. Cf. REIJNERS, *o.l.*, S. 193 (*ibid.*, S. 192: τρόπαιον als Kreuzsymbol bereits bei Justin, *Apol.* I, 55, 3).

Ue?on) folgert, dass es Gott gegenüber kein gleichwertiges entgegengesetztes Prinzip gibt.

Weiterhin macht er in *Strom.* 7, 12, 69, 5 (G.C.S. 17, S. 50, 3) nochmals klar, dass es keine gleichwertigen höchsten Prinzipien gebe, die einander entgegengesetzt seien. Wie nehmen an, sagt Klemens, dass Gott für nichts ein absoluter Gegner oder ein Feind ist (οὐδένι μὲν ἀντικεισθαι λέγομεν τὸν Θεὸν οὐδὲ ἐχθρὸν εἶναι τινος). Da er der Schöpfer des Weltalls ist, kann nichts bestehen, ohne dass er es wünscht. Aber, so bemerkt Klemens, in unserem Sprachgebrauch pflegen wir diejenigen Gottes Feinde zu nennen, die sein Gesetz verschmähen und nicht nach seinen Geboten leben. Diesem allgemeinen Sprachgebrauch folgend, meidet Klemens selbst ἀντικείμενος als Teufelsbezeichnung nicht. Sie kommt allerdings nur dreimal in seinen Werken vor, und zwar zweimal in der Paraphrase eines neutestamentlichen Textes, wo Klemens von der vorgegebenen Terminologie abweicht. So in *Strom.* 2, 5, 21, 1 (G.C.S. 15, S. 123 διδόμενα αὐτῷ πρὸς τοῦ ἀντικειμένου; es handelt sich um die Versuchung Christi in der Wüste, wo bei *Matth.* 4, 8-10 und *Luc.* 4, 5-7 von πειράζων und διάβολος gesprochen wird).

In der zweiten Paraphrase (*Luc.* 10, 19 „ich gebe euch Macht, auf Schlangen und Skorpione zu treten“) erklärt Klemens diese Stelle als sich beziehend auf die Herrschaft über die Dämonen und das Heer des Widersachers (*Strom.* 4, 26, 5, G.C.S. 15, S. 260 κυριεύειν τε καὶ δαιμόνων καὶ τῆς τοῦ ἀντικειμένου στρατίας). Der Sieg über den Teufel und sein Heer wird ein häufiges Thema in der christlichen Literatur, wobei auch die Terminologie mit ἀντικείμενος vorkommt. In *Paed.* 1, 8, 65, 3 (G.C.S. 12, S. 128) schliesslich spricht Klemens von der Sklaverei unter dem Joch des Widersachers (τῆς τοῦ ἀντικειμένου αἰχμαλωσίας), von der man sich lossagen kann, indem man dem Logos folgt. Der Widerstrebende ist bei Klemens der aktive Gegner, der seine Feinde bekämpft und unter das Joch der Sklaverei bringen will.

Im Plural, als Bezeichnung für die Dämonen also, kommt ἀντικείμενος bei Klemens nicht vor. Wir finden es aber in den von ihm gesammelten *Excerpta ex Theodoto* 7, 31 (G.C.S. 17, S. 130, 7): Διὰ δὴ τοὺς ἀντικειμένους, οἱ διὰ τοῦ σώματος καὶ τῶν ἐκτὸς ἐπιβατεύουσι τῆς ψυχῆς καὶ ἐνεχυράζουσιν εἰς δουλείαν.

Bei Origenes wird ἀντικείμενος als Bezeichnung für die dämonischen Mächte besonders oft verwendet. Auffällig bei ihm ist die häufige adjektivische Verwendung von ἀντικείμενος als näherer Bestimmung zu δυνάμεις und ἐνέργεια, meistens im Plural. Er ist auch einer der ersten, die sich der Bezeichnungen ἀντικείμεναι δυνάμεις und ἀντικείμεναι ἐνέργειαι für die bösen Mächte bedienen¹⁹.

Das Material ist zu umfangreich, um es hier vollständig vorzulegen. Wir müssen uns hier auf eine Auslese beschränken. Ein interessantes Beispiel bildet die Paraphrase oder Exegese biblischer Stellen, wo ἀντικείμενος sogar einen biblischen Terminus verdrängt oder als erklärender Terminus offenbar bevorzugt wird. Es folgen hier einige Beispiele dieser Kategorien.

Eine Paraphrase findet sich in *In Luc. Hom.* 6 (G.C.S. 49, S. 36,5) Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀπόστολος τὴν τοῦ πάθους οἰκονομίαν κατὰ λήθην φησὶ γεγονέναι τῆς ἀντικειμένης ἐνέργειας²⁰ (Anspielung auf 1 Cor. 2,6 ff. σοφίαν δὲ οὐ τοῦ αἰῶνος τούτου οὐδὲ τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου). Besonders oft kommt ἀντικείμενος in einem exegetischen Zusammenhang vor. So werden in *In Luc. Hom.* 22 (G.C.S. 49, S. 133, 15) die Berge und Hügel aus *Luc.* 3, 5 als ἀντικείμεναι δυνάμεις gedeutet²¹. Die Räuber in der Parabel des barmherzigen Samariters (*Luc.* 10, 30), die von Origenes mehrmals als Dämonen gedeutet werden, werden in *In Luc. Hom.* 34 (ibid., S. 190, 17) als ἀντικείμεναι δυνάμεις bezeichnet²². Das feindliche Heer, das Jerusalem einschliessen wird (*Luc.* 21, 20), wird von Origenes

¹⁹ Die Verbindung ἀντικειμένη δυνάμεις z.B. auch *Mart. Andreae prius* 14 (3. Jht.?).

²⁰ Hieronymus übersetzt folgendermassen: Apostolus passionem eius asserens nescisse contrarias fortitudines. Für die von Hieronymus bevorzugte Wiedergabe *contrariae fortitudines* (bei Rufin dagegen *contrariae/adversariae potestates/virtutes*) siehe G.J.M. BARTELINK, *Le diable et les démons dans les oeuvres de Jérôme* (Studia Patristica 18), Oxford 1982, S. 469; weiter J.H. WASZINK, *Pompa diaboli*, in *Vig. Christ.* 1 (1947), S. 38 (Rufinus Übersetzung von Origenes, *De principiis* 1, praef. 6: contrariisque virtutibus).

²¹ Cf. *In Matth. Comm.* 17, 14 ff. (G.C.S. 40, S. 197, 14), wo die gleiche Allegorisierung für die Berge, die der Glaube versetzen kann, verwendet wird.

²² Vgl. eine ähnliche Formulierung in einem Scholion: *Fragm.* 168 ad *In Luc. Hom.* 34 (G.C.S. 49, S. 296, 5) οἱ δὲ λησται εἰς τὰς ἀντικειμένους ἐνέργειας ἦτοι τοὺς δαίμονας. Cf. G.J.M. BARTELINK, *Les démons comme brigands*, in *Vig. Christ.* 21 (1967), S. 14-15.

in *In Luc. Hom.* 38 (G.C.S. 49, S. 214, 20) symbolisch als die widerstrebenden Mächte (ἀντικείμεναι δυνάμεις) gedeutet, welche die menschliche Seele von allen Seiten bedrohen (vgl. auch *In Matth. Comm.*, Frg. 29, G.C.S. 41, S. 27).

Ἀντικείμενος findet sich weiter in Origenes' Exegese von *Matth.* 12, 39, wo er die Aussage über den Ehebruch bildlich auf die Seele überträgt: Indem die menschliche Seele sich mit der feindlichen Macht verbindet, lässt sie den Logos im Stich, der ihr von Gott zum Bräutigam gegeben war (ἤδη δὲ καὶ πᾶσα δύναμις ἀντικείμενη μοιχεύει τὴν ἔχουσαν νόμιον τὸν ὑπὸ Θεοῦ δοθέντα λόγον ψυχὴν μιγνυμένη αὐτῇ, *In Matth. Comm.*, Frg. 274, G.C.S. 41, S. 123). Hierbei ist auf einen ähnlichen Gedanken bei Methodius von Olympus hinzuweisen (*Symp.* 6, 1, G.C.S. 27, S. 65, 3): Die unreinen Geister, welche die Seele zu besudeln versuchen, sind wie die Liebhaber Jerusalems, von denen Jeremias (3,3) spricht (τὴν παρασχούσαν ἑαυτὴν ταῖς ἀντικείμεναις δυνάμεσιν εἰς βεβήλωσιν).

Auch bei der Deutung alttestamentlicher Stellen verwendet Origenes den Terminus ἀντικείμενος, z. B. in *In Jer. Hom.* 10, 8 (G.C.S. 6, S. 78, 15), wo die wilden Tiere für ihn Symbole für die Dämonen sind: Τῶν δυνάμεων τῶν ἀντικείμενων (anlässlich *Jer.* 11, 9 τὰ θηρία τοῦ ἀγροῦ τοῦ φαγεῖν αὐτήν). Der Terminus wird auch bei einer Exegese einer Stelle über das Rebhuhn (*Jer.* 17, 11) verwendet, das im Altertum als ein unreines, trügerisches Tier betrachtet wurde und so für Origenes zum Symbol für den Teufel und die widerstrebenden Mächte werden konnte (*In Jer. Hom.* 17, 1, G.C.S. 6, S. 144, 7 ἐρμηνεῦσαι ἐπὶ τὸν ἀντικείμενον; *ibid.* 7, 2, G.C.S. 6, S. 144, 22 δυνάμεως τῆς ἀντικείμενης).

In der sogenannten Palästinensischen Catena über Psalm 118 (Sources Chrét. 189) kommt Origenes sehr oft zu Worte. Mehrere Psalmstellen werden von ihm auf die ἀντικείμεναι δυνάμεις (einmal im Singular) bezogen. Er deutet in dieser Weise die Eingebildeten in Ps. 118, 69. 122 sowie die Sünder in Ps. 118, 95 und die Verfolger in Ps. 118, 84. Die widerstrebenden Mächte verursachen Verwirrung (Ps. 118, 60), das Gesetz des Herrn ist eine Stütze gegen ihre Angriffe (Ps. 118, 92). Die Demütigung in Ps. 118, 50 wird von ihm als eine Versuchung gedeutet, die dem Kampf πρὸς τὴν ἀντικείμενην δύναμιν dient.

Origenes betrachtet die Welt als die Wirkungsstätte der Dämonen. „Eben weil die Welt Materie ist, ist sie schon als solche min-

derwertig, vergänglich und damit dem Wesen Gottes entgegengesetzt, was die Art ihres Entstehens zudem zur Genüge beweist. So ist es für Origenes ein feststehendes Axiom: ἀμήχανον γὰρ συνυπάρχειν τὴν πρὸς τὸν κόσμον ἀγάπην τῇ πρὸς Θεὸν ἀγάπῃ, wie ja auch Licht und Finsternis, Christus und der Teufel unvereinbare Gegensätze seien²³.

Wie schon bemerkt, gilt ἀντικείμενος für Origenes als eine Wiedergabe des hebräischen Terminus Satan, die genauer sei als διάβολος. Da letztere Bezeichnung sich jedoch schon seit der LXX und dem Neuen Testament Bürgerrecht erworben hatte, ist sie von Anfang an im christlichen Schrifttum die üblichste geblieben. Ausserhalb der oben angeführten Stellen verwendet Origenes eine bewusst etymologisierende Wiedergabe von „Satan“ mit ἀντικείμενος auch in seinem Matthäuskommentar anlässlich *Matth.* 16, 22, wo Petrus von Christus mit „Satan“ angeredet wird: ὑπάγε ὀπίσω μου, σατανᾶ· σκάνδαλον εἰ ἐμοῦ, ὅτι οὐ φρονεῖς τὰ τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ τὰ τῶν ἀνθρώπων²⁴. Petrus wird, so betont Origenes, als „Satan“ (= Widersacher) bezeichnet, weil seine Aussage nicht mit Christi Worten übereinstimmt: διὰ δὲ τὴν ἄγνοιαν, ὡς ἀντικείμενόν τι ἔχοντι τοῖς τοῦ Θεοῦ, εἶπε· „Σατανᾶ“, ὅπερ ἐστὶν Ἑβραϊκῶς ἀντικείμενος (und etwas weiter: ὡς ἀντικείμενα εἰρηκότε τοῖς ὑπ’ αὐτοῦ λεγόμενοις).

Es dürfte wahrscheinlich sein, dass Hieronymus sich bei seiner Übersetzung des hebräischen „Satan“ mit *contrarius* oder *adversarius* durch solche Origenesstellen hat inspirieren lassen (er etymologisiert weiter διάβολος mit *criminator*). Man vergleiche *In Is. Comm.* 27, 1 (C.C.L. 73, S. 344) Tradunt Hebraei diabolum, id est criminatorem, quod Graecum nomen est, Hebraice appellati satan, hoc est adversarius; *In Eph.* 2 (ad *Eph.* 4, 27; PL 26, 543) satan..., id est adversarius sive contrarius²⁵.

²³ Siehe W. VÖLKER, *Das Vollkommenheitsideal des Origenes. Eine Untersuchung zur Geschichte der Frömmigkeit und zu den Anfängen christlicher Mystik* (Beiträge zur historischen Theologie 7), Tübingen 1931, S. 50 (= Orig., *In Job. Comm.* 19, 21, G.C.S. 10, S. 323, 2 ff.).

²⁴ Orig., *In Matth. Comm.* 12, 23 (G.C.S. 40, S. 117, 10).

²⁵ Für weitere Stellen: M. THIEL, *Grundlagen und Gestalt der Hebräischkenntnisse des frühen Mittelalters*, Spoleto 1973, S. 410.

Dass in den mystagogischen Katechesen des Cyrillus von Jerusalem, wo die Absage an den Teufel durch die Neugetauften ein dominierendes Thema ist, die Bezeichnungen „Widerstrebender“ und „widerstrebende Mächte“ mehrmals vorkommen, braucht uns nicht wunderzunehmen. Eben der Neugetaufte soll den bedrohenden Mächten der Finsternis, die ihn fortwährend bekämpfen, widerstehen.

Wenn Cyrillus in *Cat. Myst.* 2, 2 (Sources Chrét. 126, S. 106) auf *Rom.* 7, 23 anspielt (das andere Gesetz der Sünde in den eigenen Gliedern widerstrebt dem Gesetz der Einsicht: ἀντιστρατευομένων τῷ νόμῳ τοῦ νοός μου)²⁶, so verbindet er diesen Text mit dem Ablegen des Gewandes vor der Taufe: Ἐπειδὴ γὰρ τοῖς ἡμετέροις μέλεσιν ἐνεφώλευον αἱ ἀντικείμεναι δυνάμεις, οὐκ ἔτι φορεῖν ἔξεστι τὸν παλαιὸν ἐκεῖνον χιτῶνα (das Gewand ist Symbol für den alten Menschen). Die Verbindung mit den widerstrebenden dämonischen Mächten wurde bereits von Origenes gemacht, der in *In Matth. Comm.* 12, 39 (G.C.S. 40, S. 75, 3) „das Gesetz in den Gliedern“ auf zweierlei Weise erklärt: nicht nur als die eigenen Leidenschaften, welche die Seele verführen, sondern auch als jede widerstrebende Macht (πᾶσα δύναμις ἀντικείμενη), welche die Herrschaft über die Seele zu erobern versucht (cf. auch Origenes, *In Matth. Comm.*, Frg. 274, G.C.S. 41, S. 123).

Cyrillus betont weiter (*Cat. Myst.* 2, 3, Sources Chrét. 126, S. 108), dass das geweihte Öl, mit dem die Katechumenen gesalbt werden, ein Symbol der Gemeinschaft mit Christus ist und dass dadurch alle Spuren der widerstrebenden Kräfte vertrieben werden (φυγαδευτήριον τυγχάνον παντὸς ἔχοντος ἀντικειμένης ἐνεργείας)²⁷.

Nach dem Beispiel des Erlösers selber, der nach der Taufe seinen Gegner bezwungen hat (*Cat. Myst.* 3, 4, Sources Chrét. 126,

²⁶ Da ἀντιστρατεύεσθαι sich im Neuen Testament nur *Rom.* 7, 23 findet, suggeriert das Wort, wenn es in der frühen christlichen Literatur vorkommt, leicht eine Reminiszenz an diese Stelle. So z.B. in der sogenannten Palästinensischen Catena (Sources Chrét. 189, S. 284 = Origenes) ὑπὸ τῶν ἀντιστρατευομένων ἡμῖν ἵνα μὴ φυλάξωμεν τὰς τοῦ Θεοῦ ἐντολάς und *ibid.*, S. 376 (Origenes?): πεπλήρωμαι δυνάμεων ἀντιστρατευομένων μου τῇ ψυχῇ.

²⁷ Im Euchologion von Serapion (22, 2; FUNK II, S. 184) wird ebenfalls in einem Gebet die schützende Wirkung der Salbung bei der Taufe hervorgehoben: ἐξισχύσουσιν κατανικῆσαι λοιπὸν τὰς προσβαλλούσας αὐτοῖς ἀντικειμένας ἐνεργείας.

S. 126 κατηγονίσατο τὸν ἀντικείμενον, vgl. *Matth.* 4, 1-11), sollen die Getauften, die durch den Empfang des Chrismas die Wafferrüstung des Hl. Geistes tragen, sich gegen die widerstrebende Kraft wehren (ἵστασθε πρὸς τὴν ἀντικειμένην ἐνέργειαν καὶ ταύτην καταγωνίζεσθε).

Schliesslich wird bei der Erklärung des Vaterunsers in *Cat. Myst.* 5, 18 (*Sources Chrét.* 126, S. 168) die Bezeichnung τοῦ πονηροῦ aus der letzten Bitte als der „widerstrebende Dämon“ erklärt (ὁ ἀντικείμενος δαίμων), von dem wir beten erlöst zu werden.

Scheint sie auch nicht zu den frequentesten Termini zu gehören, so ist die Bezeichnung ἀντικείμενος in der Mönchswelt, wo der Kampf gegen die Dämonen ein zentrales Thema bildet und eben dadurch sich eine reiche Dämonenterminologie entwickelte, doch nicht unbekannt. Hier ist das Vorkommen in der für das Mönchtum massgebenden *Vita Antonii* des Athanasius zu signalisieren (c. 51, PG 26, 917A): ὅσας ὑπέμεινε πάλας κατὰ τὸ γεγραμμένον, οὐ πρὸς αἶμα καὶ σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τοὺς ἀντικειμένους δαίμονας²⁸. Athanasius spielt hier auf *Eph.* 6, 12 an, ist aber zugleich bewusst vom neutestamentlichen Wortgebrauch abgewichen und hat die feindlichen Mächte auf seine eigene Weise bezeichnet²⁹. In den hagiographischen Texten findet sich ἀντικείμενος nicht selten als Bezeichnung für den bösen Gegner, der in entscheidenden Au-

²⁸ Hierzu ist zu bemerken, dass der namentlich seit Origenes üblich gewordene Ausdruck αἱ ἀντικείμεναι δυνάμεις sich an dieser Stelle in die Hs. Par. Graec. 1147 eingeschlichen hat. — Vgl. Cosmas Indicopleustes (*Sources Chrét.* 141, S. 403): der Apostel spricht περὶ τοῦ ἀντικειμένου; an der betreffenden Bibelstelle (*Eph.* 2, 2) wird jedoch eine andere Formulierung verwendet: ἄρχων τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος.

²⁹ Die gleiche Formulierung auch in Athanasius, *Orat. de incarn. Verbi* (PG 25, 160D): τὴν κατὰ τῶν ἀντικειμένων δαιμόνων νίκην. Der Kampf gegen den Widersacher als Bild der Askese ist ein Thema, das eben in der Mönchsliteratur frequent ist. Die Wurzeln reichen bis in die frühesten Zeiten der Kirche (vgl. Klem. Alex., *Paedag.* 1, 7, wo der Asket ἀνταγωνίστης genannt wird, der wie in einem Stadion einen Gegner bekämpft. In Athanasius, *Hist. Ar.* 80 (PG 25, 792A) wird der „Gegner“ mit der Häresie in Verbindung gesetzt: τὴν εἰκόνα φέρων τοῦ ἀντικειμένου. Ebenso betont Athanasius in *Epist. ad episc. Aegypti et Libyae* 3 (PG 25, 544B), dass die ἀντικειμένη ἐνέργεια die Urheberin der Ketzerei ist. Weiter geht aus MÜLLERS *Lexicon Athanasianum* hervor, dass in Athanasius' Schrift *Sermo maior de fide* (PG 26, 1272D und 1282C) zweimal die Verbindung τὸν διάβολον καὶ τὰς συνεργοὺς αὐτῷ ἀντικειμένας ἐνεργείας vorkommt.

genblicken in den Vordergrund tritt, um zu versuchen, eine Wende zu seinen Gunsten durchzusetzen. Der Terminus ist sehr geeignet, die Gegnerschaft, Feindschaft und den Hass des Bösen scharf zum Ausdruck zu bringen.

In seinem Handbuch für den Mönch (Πρακτικὸς Λόγος) verwendet Evagrius Ponticus den Ausdruck ἀντικείμενος δαίμων in einer spezifischen Weise. Im Abschnitt 58 seiner Schrift (Sources Chrét. 171, Ausg. A. und C. Guillaumont, S. 636) entwickelt dieser Theoretiker des Mönchslebens den Gedanken, man könne sich den Umstand zu nutzen machen, dass die den Mönch bekämpfenden Dämonen bisweilen einander entgegengesetzt sind. Nach Evagrius' von Origenes beeinflusster Theorie gibt es für jede Art von Lastern einen Dämon und ist es möglich, mit dem einen einen anderen, jenem entgegengesetzten Dämon zu vertreiben. In diesem Kontext hat ἀντικείμενος δαίμων also einen spezifischen Sinn bekommen: Es ist der Dämon, der einem anderen Dämon entgegengesetzt ist. Da zum Beispiel nach Evagrius' Ausführungen der Dämon des Hochmuts dem Dämon der Unzucht entgegengesetzt ist (ἀντίκειται), ist es ausgeschlossen, dass beide den Menschen zur gleichen Zeit angreifen. Soll der Mönch auch vorzugsweise einen Dämon durch die Tugend der Sophrosyne austreiben, deren Besitz ja beweist, dass man den angestrebten Zustand der ἀπάθεια erreicht hat, so steht ihm doch auch die Möglichkeit zur Verfügung, das eine Übel mit dem anderen auszutreiben. Mit dieser Methode soll man es bei allen einander entgegengesetzten Dämonen versuchen: Καὶ τοῦτο ἐπὶ πάντων τῶν ἀντικειμένων ἀλλήλοις δαιμόνων πράττειν πειράσθῃ.

Auch hier könnte Einfluss von Origenes vorliegen. Der Alexandriner hat nämlich bei seiner Exegese einiger Bibelstellen den Zwiespalt der Feinde des jüdischen Volkes, die von ihm allegorisch als Dämonen gedeutet wurden, hervorgehoben. Sie kämpfen meistens jeder für sich, aber wie bei den Feinden des jüdischen Volkes ein Gelegenheitsbündnis möglich wäre (In Matth. Comm. 12, 1, G.C.S. 40, S. 70 wird Ps. 2, 2 hierfür zitiert: παρέστησαν οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς καὶ οἱ ἄρχοντες συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτό) und die heidnischen philosophischen Systeme trotz ihrer tiefen theoretischen Unterschiede gegebenenfalls eine Front gegen die Christen bilden könnten, so geschehe das auch bei den dämonischen Mächten (ibid. καὶ τῶν ἀντικειμένων ἐνεργειῶν διαφωνίαν πρὸς ἀλλήλας ἐχουσῶν).

Eine besondere Verwendung von ἀντικείμενος verdient hier weiter Beachtung, nämlich die als Gegensatz zu dem Schutzengel, – der jeden Menschen begleitet. Nach Palladius (*Hist. Laus.* 47, 9) zieht Gott den Schutzengel vom Menschen zurück, wenn dieser Gottes Gaben als eigene Errungenschaften betrachtet, und der sich überhebende Mensch wird alsdann leicht vom Gegner überwältigt. In einer solchen Situation, wo sozusagen ein guter und ein böser Geist sich um die Seele eines Menschen streiten, ist die Verwendung der Bezeichnung ἀντικείμενος verständlich, da eben dieser Terminus den Kontrast betont.

Der Gegensatz Schutzengel – Widersacher hat sich die Zeiten hindurch gehalten. In seinem Werk *Licht vom Osten* machte Deissmann hierüber folgende Notiz: „Noch heute beten ja in der griechischen Christenheit Unzählige ihr Abendgebet zum Schutzengel: Heiliger Gottesengel, ... behüte mich vor jehlicher Bosheit des Widersachers“ (Ἁγιε ἄγγελε τοῦ Θεοῦ, ... διαφύλαξόν με ἀπὸ πάσης ἐπηρείας τοῦ ἀντικειμένου) ³⁰.

Analog wird ἀντικείμενος auch im Plural zur Kontrastierung der guten und der bösen Geister verwendet. Die ἀντικείμενα πνεύματα haben sich nach Basilius im Gegensatz zu den guten Geistern, die Gott loben und durch sein Pneuma beseelt sind (*De spiritu sancto* 38, Sources Chrét. 17, S. 178), aus freiem Willen von Gott abgewandt. Nach Cosmas Indicopleustes (*Topographia christiana* 2, 84-85, Sources Chrét. 141, S. 403) seien diejenigen Engel als ἀντικείμενοι δαίμονες zu bezeichnen, die, als sie am vierten Schöpfungstag den Auftrag erhielten, die Luft, die Sonne, den Mond und die Gestirne zum Nutzen der Menschen in Bewegung zu setzen und ihnen Wolken und Regen zu bringen, sich weigerten, diesen Befehl auszuführen, und seitdem, aus dem Himmel vertrieben, dem Menschen, Gottes Ebenbild, zu schaden versuchen.

So wie die guten und die bösen Geister sind auch die Tugend und die Sünde einander entgegengesetzt. Das Reich der Tugend steht dem der Sünde, welches das Heil bedroht, gegenüber ³¹. Von dieser Gegebenheit aus kann Origenes (*C. Celsum* 6, 44) sa-

³⁰ A. DEISSMANN, *Licht vom Osten*, Tübingen 1923 ⁴, S. 394.

³¹ Für die Herrschaft der Dämonen über die vielen Reiche der verschiedenen Sünden siehe Origenes, *In Jer. Hom.* 1, 14 (G.C.S. 6, S. 12, 4) βασιλείας πολλὰς οὐσας δυνάμεων ἀντικειμένων, βασιλείας κατὰ τὰς ἁμαρτίας.

gen, dass jeder, der der Tugend zuwiderhandelt, als Satan (Widersacher Gottes) bezeichnet werden kann. Der Christ soll jegliches dem Heil Widerstrebende abweisen (siehe auch Gregor von Nyssa, *De virginitate* 15, 1, Sources Chrét. 119, S. 446 οὐτε ἄλλο τι τῶν ἀντικειμένων τῇ σωτηρίᾳ προσδέξεται).

In diesem Zusammenhang ist auch auf einen Text von Klemens von Alexandrien hinzuweisen, der anlässlich *Matth.* 6, 28 (= *Luc.* 16, 13 Niemand kann zwei Herren dienen) bemerkt hat³² dass man, wenn man sich den Genüssen hingibt, dem Bereich des Gott Entgegengesetzten verfallen ist. Derjenige, der Gott wahrhaft kennengelernt hat, darf nicht Sklave des Gott widerstrebenden Genusses sein (ταῖς ἀντικειμέναις δουλεύειν ἡδοναῖς). Gregor von Nyssa greift dabei auf 1 *Tim.* 1, 10 zurück (*De virginitate* 16, 1, Sources Chrét. 119, S. 450): ὡς ἀντικείμενα τῇ ὑγιαίνουσῃ διδασκαλίᾳ.

Die Dämonen versuchen besonders den Mönch von seinem Streben nach Vervollkommenung und von seiner Tugendübung abzuhalten (vgl. Evagrius, *Pract. Logos* 84, Sources Chrét. 171, S. 674 ἀντικεῖσθαι τῇ πρακτικῇ). Nach Evagrius hat der Mönch das Ideal der vollkommenen ἀπάθεια erst dann erreicht, wenn alle Dämonen, die der asketischen Praxis des Mönches widerstreben, definitiv überwunden sind (μετὰ τὴν νίκην τὴν κατὰ πάντων τῶν ἀντικειμένων τῇ πρακτικῇ δαιμόνων).

Hat die Aktivität des Widersachers es leicht, wenn wir uns schon im Bereich der Sünde befinden und zur Sünde geneigt sind, die widerstrebende Macht greift uns auch an, wenn wir uns schon von der Sünde losgesagt haben, dann versucht sie uns namentlich zum Stolz über unsere Fortschritte zu bringen. So sagt Origenes in der Palästinensischen Catena (Sources Chrét. 189, S. 222, ad *Ps.* 118, 2): Πότε γὰρ ἡμῖν ἡ ἀντικείμενη ἐνέργεια οὐ παλαίει; Οὐ μόνον ὅταν ὁμολογουμένως ἁμαρτάνωμεν ἀνταγωνίζεται ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ γενώμεθα ἐν τοῖς καλοῖς καὶ διαφέρουσιν ἀγωνίζεται πῶς ἡμᾶς φυσιώσῃ καὶ ὑψηλόφρονας ποιήσῃ³³.

³² *Strom.* 7, 12, 71, 6 (G.C.S. 17, S. 51, 32).

³³ Selbst in der letzten Stunde bedroht der Widersacher den Menschen, der seine Sünden nicht gebüsst hat (z.B. im Gebet der Makrina, *Gregorii Nysseni Opera* VIII, 1, S. 397, 17 εἰς καθάρσιν τοῦ ἀντικειμένου). Im Gebet über das Öl der Kranken im Euchologion des Serapion (29, 2; *FUNK, Constitutiones Apost.* 2, S. 192) sind die Drohungen der Krankheit unmittelbar mit dämonischen Wirkungen verbunden: Φοβηθῆτω, δέσποτα, πᾶσα ἐνέργεια σατανικῇ, πᾶν δαιμόνιον,

Schliesslich ist der ἀντικείμενος auch der Anstifter der Häresie³⁴. Ein frühes Beispiel wird von Eusebius (*Hist. eccl.* 5, 16, 7) zitiert: In einer anonymen Schrift über den Montanismus wird über Montanus, den Urheber dieser Häresie, gesagt δόντα πάροδον εἰς ἑαυτὸν τῷ ἀντικειμένῳ πνευματοφορηθῆναι³⁵.

* * *

Aus dem dargebotenen Material geht hervor, dass ἀντικείμενος eine Teufelsbezeichnung ist, welche ebenso wie mehrere andere derartige Andeutungen die allgemein üblichen Bezeichnungen διάβολος und δαίμονες ersetzen kann. Wir haben gesehen, dass ἀντικείμενος, ein Terminus mit biblischen Wurzeln, allerdings verhältnismässig wenig frequent, namentlich dort wo man die persönliche Gegnerschaft des Teufels und der Dämonen benachdruckt (wie bei dem entscheidenden Kampf des Märtyrers, den asketischen Bestrebungen des Mönches und der Absage des Katechumenen an den Teufel), verwendet wird. Ἀντικείμενος kommt bei Autoren verschiedener Stilebene vor. Mit seiner Vorliebe für den Terminus steht Origenes jedoch vereinzelt da. Eine spezielle Verwendung (ἀντικείμενος wird auf einen Dämon, der einem anderen entgegengesetzt ist, bezogen) findet sich bei Euagrius. Besonders charakteristisch ist schliesslich die Verwendung von ἀντικείμενος in einem Gegensatz zu dem Schutzengel, der jeden Menschen begleitet.

πᾶσα ἐπιβουλὴ τοῦ ἀντικειμένου, πᾶσα πληγὴ, πᾶσα μάστιξ, πᾶσα ἀλγηδὼν („Es fürchte sich, Herr, jede Aktivität Satans, jeder Dämon, jede Hinterlist des Widersachers, jeder Schlag, jeder Geisselhieb, jeder Schmerz“).

³⁴ Siehe auch die in Anmerkung 29 erwähnten Athanasius-texte.

³⁵ In Verbindung mit der Rolle der ἀντικείμενοι δυνάμεις im Götzendienst (wofür im Alten Testament u. a. das Bild der *fornicatio* verwendet wird) sei hier auf einen Text des Methodius hingewiesen (*Symp.* 6, 1, G.C.S. 27, S. 65, 3), wo in einer Paraphrase von Jer. 3, 3 die Buhler von Jerusalem, das fremden Göttern dient, als die ἀντικείμενοι δυνάμεις gedeutet werden: τὴν παρασχοῦσαν ἑαυτὴν ταῖς ἀντικειμέναις δυνάμεσιν εἰς βεβήλωσιν.

Observations sur Tertullien, *De pudicitia* VI, 15

par
Ch. MUNIER
(Strasbourg)

Si aucun manuscrit ne nous a conservé le texte intégral du traité *De la pudicité* de Tertullien, l'éditeur dispose toutefois de plusieurs témoins, d'inégale valeur, il est vrai. Tout d'abord il lui faut se reporter à l'édition *princeps* de Martin Mesnart, publiée à Paris, en 1545 (B) et à celle de Sigismond Gelen, parue à Bâle, en 1550 (Gel.). L'origine du manuscrit qui avait servi au premier éditeur demeure mystérieuse; cependant, il paraît bien établi qu'il appartenait à la même lignée que le *codex Masburensis*, communiqué, en 1639, à l'humaniste alsacien Beatus Rhenanus par l'antiquaire anglais John Leland¹, mais parvenu trop tard à Sélestat, pour que l'éditeur pût en faire profiter sa troisième édition des oeuvres de Tertullien. Dom E. Dekkers a proposé de ranger ces manuscrits perdus, ainsi que des fragments récemment découverts, sous la désignation de *Corpus Corbiense*². Le *codex Ottobonianus lat.*

¹ P. PETITMENGIN, *Beatus Rhenatus et les manuscrits latins*, dans *Annuaire 1985 de la Société: Les amis de la Bibliothèque humaniste de Sélestat*, Spécial 500e anniversaire de la naissance de Beatus Rhenanus, p. 235-246.

² E. DEKKERS, *Note sur les fragments récemment découverts de Tertullien* dans *Sacris erudiri* 4, 1952, p. 372-383; du même, la préface à l'édition des oeuvres de Tertullien, parue au *Corpus christianorum, Series latina*, vol. I, Pars I, p. VII, pour le classement des témoins. Pour les mérites respectifs des éditions de Mesnart et de Gelen, voir les remarques de M. TURCAN, dans l'Introduction à son édition du *De spectaculis*, S. Chr. 332, Paris 1986, p. 7-16.

25, découvert, en 1946, à la Bibliothèque Vaticane, par Gösta Claesson (O) n'a recueilli que des extraits de quatre traités de l'Africain; pour ce qui concerne le *De pudicitia*, ces extraits ne représentent guère plus du sixième de l'ouvrage. Rappelons pour mémoire que l'érudit Jacques Pamèle a conservé quelques leçons d'un manuscrit, aujourd'hui perdu (C) dont lui avait fait part l'érudit anglais John Clemens³.

Malgré les conditions plutôt rudimentaires de la tradition manuscrite, le texte du *De pudicitia* est assuré dans son ensemble. La découverte de O a fait ressortir la valeur des éditions anciennes⁴. Il n'en reste pas moins que, faute de nouveaux témoins, les éditeurs de notre temps peuvent s'efforcer d'améliorer le texte reçu grâce à leurs conjectures, celles notamment qui se fondent sur l'examen du sens et de la cohésion interne ainsi que sur l'usage de l'auteur⁵. Ces critères, de toute évidence, sont déterminants lorsqu'il s'agit les „*loci nondum sanati*”⁶.

Notre traité présente un passage de ce genre, qui a exercé la sagacité des philologues depuis la publication de l'édition *principes*: *Pud.* VI, 15, et dont le *Corpus christianorum* donne le texte suivant:

„Inhaerebat usquequaque libidinis uirus et + lactae sortes non habentes, idoneae quod nec ipsae adhuc aquae lauerant”⁷.

Le *codex Ottobonianus* présente une version quelque peu différente; apparemment le copiste, affronté à un passage, dont le sens lui échappait, a préféré l'interpréter, en éliminant les termes qui lui paraissaient inintelligibles; il a écrit, en conséquence:

„Inhaerebat usquequaque libidinis uirus et late sordes, quoniam nondum aquae lauerant”⁸.

³ CC 1, 2, p. 1280

⁴ M. TURCAN, *loc. cit.*, p. 16.

⁵ *ibid.*, p. 23.

⁶ CC 1, p. 1291, en note.

⁷ *ibidem*; l'édition de Gelen ne présente aucune variante pour notre passage.

⁸ fol. 243v (anciennement fol. 238v). Nous devons à l'amabilité de Dom Dekkers d'avoir pu tenir un jeu de photocopies de l'*Ottobonianus*; nous le prions de bien vouloir trouver ici l'expression de notre gratitude.

Comme on le voit, la pierre d'achoppement est ici le mot: *idoneae*, dont la relation aux mots précédents et suivants est des plus énigmatique. Il n'est pas nécessaire de rappeler les conjectures, combien ingénieuses, parfois, avancées pour résoudre cette énigme⁹; qu'il suffise de dire, une fois de plus, que la solution était inscrite en filigrane, sous l'image graphique du mot mystérieux. En lisant: *id onear*, au lieu de: *idoneae*, il devient possible, semble-t-il, de rétablir le texte en son libellé primitif, à savoir:

„Inhacreat usquequaque libidinis uirus et lacteae sordes, non habentes id onear quod nec ipsae adhuc aquae lauerant”

On traduira:

„Partout s'attachaient à elle (la chair) le poison de la volupté et ses souillures laiteuses qui n'avaient pas (pour les enlever) 'la plante des ânes', que les eaux elles-mêmes, à leur tour, n'avaient pas encore lavée.

La clé de l'énigme est le mot: *onear*, qui ne figure pas — et pour cause — dans l'*Index Tertullianus* de Gösta Claesson. Attesté chez Pline l'Ancien (XXVI, 111; I, 26, 69; 24, 102), il désigne l'épilobe, une plante vivace, de la famille des onagrariées ou oenothéracées, à laquelle la médecine populaire, de nos jours encore, attribue des vertus spécifiques dans les affections du système uro-génital masculin, notamment celles de la prostate¹⁰. Plante commune, aux longues tiges ligneuses, poussant à foison au bord des chemins et en lisière des forêts, mais acclimatée aussi aux marais, aux collines, voire aux montagnes alpestres, l'épilobe, dont plus de cent espèces sont recensées par les botanistes¹¹, a fait depuis des millénaires les délices de l'âne ou du bourricot, quand on leur laissait quelque répit. Les noms qu'elle portait en grec

⁹ L'éditeur du CC en cite quelques-unes, *ad locum*, sans se risquer à en proposer de nouvelles. Les plus utiles pour l'établissement du texte avaient été celles de HARTEL (*lacteae*) et du R.P. d'ALÈS (*sordes*; cf. VI, 16, lin. 68).

¹⁰ Voir, par exemple, Maria TREBEN, *Ces plantes qui guérissent*, traduit de l'allemand par Monique LEBEDEL, Éditions du Rocher, Monaco, 1987, p. 15 et 154.

¹¹ P.H. LIST - L. HÖRHAMMER, *Hagers Handbuch der pharmazeutischen Praxis*, vol. IV, Berlin-Heidelberg-New York 1977⁴, p. 787; la Flore complète de France, Belgique et Suisse de Gaston BONNIER et G. de LAYENS souligne les propriétés résolutes et émollientes communes aux épilobes qui ont des propriétés médicales.

(*onothuris onothera*), en latin (*onear oncuris*), et qu'elle porte toujours dans les classifications des flores et les nomenclatures de la pharmacopée, témoigneraient, s'il en était besoin, des relations privilégiées qui unissent depuis toujours la gent asine à l'épilobe ¹².

Nous disposons désormais des données nécessaires pour comprendre les allusions de Tertullien à l'épilobe, la plante par excellence des ânes: les ânes sont les chrétiens, accusés d'adorer une tête d'âne (*Apol.* 16, 5) et méritant, dès lors, le sobriquet d'*asinarii* (*asini cultores*), forgé à cet effet par le rhéteur de Carthage; l'arbre ou la plante des ânes, c'est le bois de la croix, qui fonde l'efficacité du baptême en la passion et la résurrection du Christ (*Bapt.* 11, 4); or c'est par les eaux du baptême que sont lavées toutes les souillures de la chair, c'est par la vertu de l'Esprit que sont remis tous les péchés „nous salissant comme de la crasse" (*Bapt.* 4, 5). Enfin, par synecdoque, la plante des ânes, c'est aussi le Christ lui-même, dont le corps est l'objet de la manducation eucharistique (*Marc.* IV, 40, 3-5; III, 19, 4).

Toutes ces composantes jouent un rôle dans le passage en question; Tertullien souligne tout particulièrement l'état de déchéance en lequel croupissait „la chair" avant la venue du Christ:

„Elle n'était pas encore digne de recevoir la grâce du salut; elle n'était pas encore disposée à assumer les obligations de la sainteté. Elle était encore inscrite au compte d'Adam, avec sa faute, s'enflammant aisément au désir de ce qui flattait ses yeux, jetant ses regards vers les choses d'en-bas, conservant le prurit contracté aux feuilles du figuier" (*Pud.* 6, 14-15).

Cette description pessimiste et réaliste fait ressortir d'autant mieux l'ampleur de la guérison opérée en cette même chair par la venue du Sauveur:

„Mais depuis que le Verbe de Dieu est descendu dans une chair qui n'avait pas perdu sa virginité, fût-ce du fait du mariage, depuis que le Verbe s'est fait chair, une chair qui ne devait pas perdre sa virginité, fût-ce du fait du mariage, une chair qui devait s'approcher non de l'arbre de l'incontinence mais de celui de la souffrance, pour y goûter non pas un fruit de douceur mais un fruit d'amertume, une chair destinée non aux enfers mais au ciel, qui revê-

¹²On éclairera cette allusion à la lumière d'un passage du traité *De anima*, 38, 2; voir le commentaire de J.H. WASZINK, *ad locum*, et l'article de H. KOCH, *Die Feigenblätter der Stammeltern bei Irenäus und Tertullian und die Nachwirkungen ihrer Erklärungen*, dans *Theol. Stud. u. Kritiken* 105, 1933, p. 39-50.

tirait non une ceinture de feuillages lascifs mais les fleurs de la sainteté, qui communiquerait aux eaux sa propre pureté, depuis lors toute chair qui a dissous en Christ ses antiques souillures est désormais une créature nouvelle; elle sort renouvelée, non plus du limon de la semence, non plus de la fange de la concupiscence, mais de l'eau pure et de l'Esprit de sainteté'' (*Pud.* 6, 16).

L'examen du contexte immédiat confirme, en l'éclairant, la conjecture proposée: s'il est la plante des ânes, le Christ est aussi le remède par excellence, susceptible de guérir toutes les maladies de la chair, celles notamment qui l'affectent aux sources mêmes du désir. Et, comble du paradoxe, c'est précisément la plongée de la chair du Verbe divin dans les eaux du Jourdain qui a communiqué à toutes les eaux de la terre la vertu purificatrice qui, par le baptême, laverait les fils d'Adam de toutes leurs souillures.

Le chrétien - étranger au monde dans les homélies bibliques de Jean Chrysostome

par

J. ROLDANUS
(Groningen)

Quelques études récentes sur la pensée de Jean Chrysostome relèvent son grand intérêt pour l'action chrétienne dans le monde. Je cite pour exemple l'ouvrage de Rudolf Brändle sur l'importance de la péricope Matthieu 25, 31-46 dans l'oeuvre chrysostomienne¹. Les lignes de faîte de sa théologie s'en inspirent, et tout autant son ministère pastoral et son activité sociale. Brändle souligne à bon droit la conviction de Chrysostome, que le Christ, bien que ressuscité et glorifié, continue à souffrir dans les pauvres; il appelle ainsi ses contemporains à une miséricorde effective, qui sera en même temps la condition de leur propre salut².

Tout récemment encore, Arnold Stötzel relève chez le prédicateur d'Antioche et l'évêque de Constantinople, une conception de l'Eglise comme le lieu dans le monde où les rapports entre les

¹ Rudolf BRÄNDLE, *Matth. 25, 31-46 im Werk des Johannes Chrysostomos*, Tübingen 1979 (BGBE 22).

² Voir aussi du même auteur: *Synergismus als Phänomen der Frömmigkeitsgeschichte, dargestellt an den Predigten des Johannes Chrysostomus*. Dans: Fairy v. LILIENFELD u. Ekkehard MÜHLENBERG (Hrsg.), *Gnadenwahl und Entscheidungsfreiheit in der Theologie der Alten Kirche*. Vorträge, gehalten auf der Patristischen Arbeitsgemeinschaft 3-5 Januar 1979 in Bethel, Erlangen 1980 (Oikonomia 9), pp. 69-89.

groupes opposés de la société sont en mesure de «s'humaniser»³. Le même auteur souligne également que la nouvelle orientation du chrétien, si radicale que Chrysostome la conçoive, n'a pas moins une dimension terrestre et que, par conséquent, le refus du monde n'est qu'apparent.

I.

Par ses homélies Jean cherchait à inculquer aux fidèles les principes qui devaient régir la pratique de leur foi. Jean ne présente guère un développement systématique⁴; mais les mêmes thèmes, les mêmes associations d'idées reviennent constamment. Un des thèmes les plus fréquents est la conception du chrétien-étranger au monde; il est inspiré surtout par un passage de l'épître aux Hébreux (11, 8-10; 13-16) sur la foi des patriarches: se reconnaissant étrangers et voyageurs sur la terre, ils aspirent à la cité de Dieu qui leur était promise⁵. Presque tout autant la pensée chrysostomienne est influencée par le texte de l'épître aux Philippiens (3, 20) sur notre statut de citoyens des cieux⁶; on le trouvera souvent associé, soit avec Gal. 4, 26: la Jérusalem d'en haut, soit avec Col. 3, 3: «Votre vie est cachée avec le Christ en Dieu». Troisième en importance dans ce contexte, est la parole de Jésus rapportée dans l'Evangile de Jean (16, 33): «En ce monde vous faites l'expérience de l'adversité, mais soyez confiants, j'ai vaincu le monde»⁷.

³ Arnold STÖTZEL, *Kirche als 'neue Gesellschaft'. Die humanisierende Wirkung des Christentums nach Johannes Chrysostomus*, Münster 1984 (MBT 51).

⁴ Selon Louis MEYER, *Saint Jean Chrysostome - maître de perfection chrétienne*, Paris 1933, p. 364: «Chrysostome semble presque systématiquement opposé à toute systématisation».

⁵ Dans les homélies bibliques des versets ou des sections entières dudit passage sont cités plus de 22 fois.

⁶ 19 fois.

⁷ 13 fois. C'est Mt 25, 31-46 qui bat tous les records: Brändle a compté 170 citations et 221 allusions dans l'ensemble des ouvrages (*Matth. 25, 31-46*, p. 57). Notons en outre que les textes de 1 P 1, 1. 17,2, 11 et 4, 4, qui parlent également de la condition d'étranger des chrétiens, ne jouent guère de rôle dans les exposés de Chrysostome.

Ces textes fournissent à notre prédicateur l'occasion d'opposer au séjour sur la terre la récompense dans le ciel, et aux intérêts du monde actuel les biens futurs.

* * *

Le but de cet article est de préciser l'influence de ces textes sur la pensée chrysostomienne: en quel sens et dans quelle mesure la double qualité d'être un étranger dans le monde et un citoyen du ciel, exige-t-elle une attitude de refus des valeurs terrestres?

Les passages que nous allons étudier, seront extraits de ses homélies bibliques; nous aurons à glaner des textes dans presque tous les commentaires, dans lesquels Chrysostome a commenté des livres entiers de l'Ancien et du Nouveau Testament⁸.

Quelques autres versets, en particulier de l'Evangile de Jean, sous-tendent ses idées sur les rapports du chrétien avec le monde⁹. Une place à part occupe le passage bien connu de l'épître aux Ephésiens (2, 11-22), où l'auteur de cette lettre explique comment les chrétiens venus de la gentilité, autrefois privés du droit de cité en Israël et étrangers aux alliances de la promesse, sont dorénavant les concitoyens de chrétiens d'origine juive. Ce passage n'a pas échappé à Jean Chrysostome: il associe à l'idée d'une condition d'étranger désormais terminée, celle de la condition durable d'étranger-par-la-foi¹⁰.

La partie centrale de cet article sera donc consacrée à l'examen successif de la condition de chrétien-étranger au monde (II, 1 et 2), des implications que comporte cet état (II, 3) et ses motivations spécifiquement chrétiennes (II, 4). Vient ensuite un chapitre sur la péricope citée de l'épître aux Ephésiens, dont l'exégèse chrysostomienne confirme les résultats déjà acquis (III).

⁸ Seules les homélies sur les épîtres aux Thessaloniciens et à Tite ne sont pas représentées.

⁹ Jn 12,25, 15,19 et 17,11.14 ss.

¹⁰ Sur son exégèse d'Ep 2, 11-12 voir: William RADER, *The Church and Racial Hostility. A History of Interpretation of Ephesians 2: 11-22*, Tübingen 1978 (BGBE 20), pp. 31-35. Je reviendrai sur l'appréciation donnée par cet auteur au par. III.

II.

1. Citant l'épître aux Hébreux dans son commentaire des versets 5 et 6 du psaume 119 (Septante), Chrysostome répond à la question pourquoi Dieu n'avait pas honte d'être appelé leur Dieu (c'est-à-dire des patriarches). C'est — dit-il — « parce que les patriarches se reconnaissaient étrangers et gens de passage. C'est là le fondement et le présupposé de toute vertu. En effet, celui qui reste un étranger au milieu des choses d'ici-bas, trouvera sa patrie parmi les choses d'en haut. Il ne se mêlera qu'à contre-cœur des choses présentes; il ne se souciera guère de maisons, de propriétés, de nourriture, ou d'aucune autre chose de ce genre; il sera comme ceux qui séjournent dans une région étrangère et qui font tout pour rentrer chez eux ... ». Un peu plus haut dans cette même homélie, la vie présente est appelée un séjour à l'étranger (*paroikia*). Le Christ l'a qualifiée de « chemin » (Matth. 7, 14): « Être conscients que nous restons pèlerins tout au long de notre vie présente, c'est de loin le meilleur et le premier enseignement »¹¹. Dans l'homélie commentant ce passage, Jean répète que « la première vertu, voire la vertu tout court, est de se comporter en étranger et passant par rapport à ce monde et de n'avoir rien en commun avec les choses d'ici-bas; au contraire, il faut s'en détacher comme de choses qui ne nous regardent pas ». Ainsi Paul, qui ne se déclara pas seulement « étranger », mais « mort » au monde (Gal. 6, 14)¹². Ensuite, — Jean le constate avec regret — : « Ce qu'étaient les justes pour le monde : étrangers et morts, nous le sommes au contraire pour le ciel; et ce que ceux-là étaient pour le ciel, vivant comme ses citoyens à part entière, c'est ce que nous sommes pour le monde ! » Dans ces deux explications de Hébreux 11, 13-16, nous trouvons donc des rapprochements avec d'autres passages du Nouveau Testament : Phil. 3, 20 et Gal. 4, 26 (la citoyenneté du ciel, de la cité d'en haut) et I Petr. 1, 17 (la vie présente est un séjour à l'étranger). Le statut d'étranger par rapport au monde et aux réalités de ce monde est la base et la plénitude de toute vertu.

¹¹ PG 55, 341-42.

¹² In ep ad Hebr XI h XXIV 1, PG 63, 165.

En effet, la vertu pour l'homme, c'est de méditer sur les choses à venir, c'est de mettre tout en oeuvre pour atteindre la vie future au mépris des choses présentes (*ta paronta*)¹³. Cette vertu est à garder attentivement, «pour que, au moment de quitter cette vie, nous ayons quelques provisions pour le voyage d'ici-bas vers l'au-delà ...». Comme ceux qui se trouvent à l'étranger et sur le point de retourner en leur propre pays, rassemblent des vivres en quantité suffisante pour toute la longueur du voyage, «nous aussi, séjournant ici comme en terre étrangère (car tous, nous sommes des étrangers et des gens de passage!), nous devons, déjà maintenant, être prévoyants et rassembler les provisions dont nous aurons besoin et qui s'acquièrent par la vertu spirituelle»¹⁴.

Il est propre au philosophe d'aspirer à ce que la masse dédaigne. En effet, n'est-il pas «déplorable de se trouver en terre étrangère, loin de notre véritable patrie? Et n'est-ce pas une source de joie de pouvoir bientôt aborder au port calme et de recevoir en partage la cité d'en haut?»¹⁵. Abraham était un vrai philosophe: il ne s'attachait ni à sa maison, ni aux moeurs ancestrales, ni à quoi que ce soit. Sa grandeur d'âme venait de son hospitalité, du mépris des biens et de sa modestie¹⁶.

Chrysostome se sert largement du langage et des notions courantes de la philosophie antique pour recommander le détachement du monde, tel qu'il l'estime convenir à un chrétien. Ainsi il met dans la bouche du Christ, s'adressant à un de ses disciples, les paroles suivantes: «Je te demande de vivre comme un étranger partout sur la terre, et il t'appartient de te conduire comme si le monde n'était pas digne de toi. Tellement méprisables sont les choses de la terre, que même les philosophes de la Grèce n'en faisaient aucun cas; il les regardaient comme étrangères à l'homme et les rejetaient au dernier rang de ce qu'ils possédaient»¹⁷. Mais

¹³ Expos in Ps XLVIII 6, PG 55, 232.

¹⁴ In Gen I h V, PG 53,49. Cf. In Gen XXIV h XLVIII 2, PG 54, 436 : «Nous ne serons pas pour toujours en terre étrangère, mais nous retournerons bientôt dans notre patrie. Faisons tout pour ne pas nous y trouver en indigence. A quoi sert-il de délaissier une grande richesse à l'étranger, et d'avoir besoin du nécessaire dans sa propre patrie?»

¹⁵ Expos in Ps CXIV 3, PG 55, 318.

¹⁶ In ep ad Eph VI h XXI 4, PG 62, 153.

¹⁷ In Matt h XLIII 5, PG 57, 463; LXIX 4, PG 58, 654.

pour Chrysostome les modèles inspirateurs sont surtout des personnages bibliques, les patriarches, l'apôtre Paul. Néanmoins, leur comportement en tant qu'étrangers et passants, est décrit en des termes empruntés à une arétologie de saveur philosophique, stoïcienne notamment. Nous avons vu qu'il rappelle à ses auditeurs leur état d'étrangers durant leur séjour sur la terre ; c'est là leur véritable condition, même s'ils l'oublient dans une recherche éperdue des joies éphémères. Se savoir étranger, cela nous aide à tout supporter : « Restons impassibles devant les insultes, dans la détresse et les épreuves, car la vie présente n'est pas notre (véritable) vie. Nous sommes, en effet, des étrangers et des passants »¹⁸. Encouragés par la parole du Christ : « J'ai vaincu le monde » (Jean 16, 33), nous vivrons de cette victoire quand nous méprisons les plaisirs de ce monde. Chacun doit en être conscient : « tu es un étranger et un pèlerin, et rien sur cette terre ne devra te mettre en confusion. Car toi, tu as une cité 'dont Dieu est l'architecte et le constructeur' (Hebr. 11,10) »¹⁹. La seule chose qui importe vraiment, est de parvenir à cette patrie du ciel. Cette patrie, cette cité d'en haut est le corollaire de notre condition d'étranger ici-bas²⁰. Les disciples de Jésus, qui « ne sont pas de ce monde » (Jean 17, 14.16), ne doivent avoir rien en commun avec le monde ; ils sont devenus citoyens des cieux²¹.

Une nette opposition entre la vie actuelle et la vie future et, plus encore, entre ici-bas et là-haut, est manifeste. Elle semble, à première vue, reposer sur le caractère éphémère de notre existence sur la terre et des choses de ce monde.

2. C'est, en effet, par sa temporalité que, selon Jean Chrysostome, tout homme est un étranger et passant sur la terre²². Par

¹⁸ In Matt h IX 5, PG 57, 181.

¹⁹ In Joann LXXIX 3, PG 59, 430 ; In ep ad Eph V h XIX 1, PG 62, 127 ; In ep ad Col III h VII 2, PG 62, 346.

²⁰ In ep ad Hebr VIII h XIV 1, PG 63, 111. Voir aussi : In ep ad Hebr XI h XXV 2, PG 63, 175, où Chrysostome met en parallèle la citoyenneté du ciel et la « philosophie d'en haut », par opposition à l'attention pour les choses terrestres.

²¹ In Joann h LXXXII 1, PG 49, 441-43.

²² In ep II ad Cor h XVI 4, PG 61, 516.

moments, il semble que la citoyenneté du ciel ne signifie pas autre chose que d'être prêt à «changer de pays»²³.

Cependant le cœur de Chrysostome est tout entier dans ses vibrants appels à vivre de plein gré cet état d'étranger : «Puisque nous sommes par nature des gens de passage, soyons-le aussi par un choix délibéré, afin que, là-haut, nous ne soyons pas jugés comme d'infâmes étrangers, et repoussés. Si, en effet, nous voulions être avant tout des citoyens de ce monde-ci, nous finirons par ne l'être nulle part, ni ici ni là. Mais si nous demeurions de plein gré les étrangers que nous sommes de fait, et si nous nous conduisions comme il sied à des gens de passage, nous aurons toute assurance, comme citoyens aussi bien ici que là-haut»²⁴.

Chrysostome insiste inlassablement sur l'importance de ce choix et sur l'effort qui en est inséparable. Il estime même que ceux qui s'imposent cet effort, mènent une vie plus angélique que les anges eux-mêmes : ceux-ci, en effet, agissent seulement selon leur nature, tandis que le chrétien-étranger sur la terre dépasse la sienne. Chrysostome se montre donc très conscient du fait que, moralement, vivre en étranger est loin d'être chose naturelle²⁵. Souvent

²³ C'est là le sens de la Pâque chrétienne, préfigurée par la sortie d'Égypte : être prêt pour le voyage = déloger d'ici (In ep ad Eph VI h XXIII 2, PG 62, 166). Être prêt pour partir équivaut aussi à ne pas amasser trésors et propriétés. Par le voleur, dont on ne connaît pas le moment (Lc 12, 39), Jésus indique la mort (In ep ad Eph VI h XXIII 3, PG 62, 168). On trouvera les mêmes idées sur une condition naturelle d'étranger dans la 2e hom. sur Eutrope (II 5) : «Comprenez bien cette parole. Vous n'êtes pas un citoyen, vous êtes un voyageur, un étranger. Ne dites pas : 'j'appartiens à telle ou telle cité'. Personne n'a de cité ici-bas ; la cité véritable est là-haut. Les choses présentes ne sont qu'un chemin. Nous cheminons donc chaque jour jusqu'à ce que la nature ait accompli sa course (...) Vous êtes donc un voyageur, un pèlerin, moins que cela même. Et comment ? Je vais vous le dire : le voyageur sait à quelle heure il entre dans l'auberge, à quel moment il en sortira ; il est maître d'entrer et de sortir quand il veut. Pour moi, je fus jeté dans cette auberge, je veux dire dans la vie présente ; quand est-ce que je la quitterai, je l'ignore». (D'après la traduction d' E. Barreille). C'est M. F.v.d. Pavard, Utrecht, qui a attiré mon attention sur ce parallèle. Notons toutefois que l'occasion de cette homélie fut la disgrâce d'Eutrope, naguère un puissant politicien.

²⁴ In ep II ad Cor II XVI 4, PG 61, 516.

²⁵ In ep ad Eph IV h X 2, PG 62, 77. Cf. In Matt h XXXVII 7, PG 57, 428 : les chrétiens sont citoyens des cieux et compagnons des anges, mais ils n'auront aucune excuse s'ils se comportent pire que les barbares !

il parle aussi de la récompense, de la couronne qui attend celui qui aura accompli sa course, c'est-à-dire celui qui, pendant sa vie ici-bas, aura mené une vie nouvelle²⁶. Aussi distingue-t-il deux façons de se rattacher à Dieu : en tant que créature et en tant que croyant²⁷. Prendre domicile au ciel, ce n'est pas la destinée naturelle de l'homme. Chrysostome distingue la parenté terrestre de celle d'en haut ; celle-ci n'incombe pas automatiquement à ceux qui, de par leur nature, ont une origine commune. Alors que la cité du croyant est déjà le ciel, celle du catéchumène est encore la terre. A tous s'adresse son appel à regagner leur véritable patrie et à devenir effectivement des citoyens de la cité en haut²⁸.

Ce n'est pas non plus, d'après Chrysostome, l'élément spirituel, psychique, de l'homme qui par sa nature comporterait une parenté avec le ciel, car le Christ nous recommande de ne pas aimer notre psychè dans le monde (Jean 12,25). Cela paraît énigmatique, mais cela signifie sans doute qu'il ne faut pas satisfaire les mauvais penchants de l'âme quand elle réclame ce qui lui est nuisible ou contraire à la volonté de Dieu. L'appétit des biens terrestres est une entrave dont le Christ nous délivre par son appel à l'imiter par nos oeuvres²⁹. Le Christ nous introduit dans la nouvelle *politeia* en nous envoyant l'Esprit d'en haut, l'Esprit qui dirige nos pas vers la patrie. L'Esprit fait plus que nous appeler ; il nous rend enfants bien-aimés de Dieu. Et même si notre corps n'a pas encore été transféré au ciel, ce n'est pas que nous ayons encore des liens avec la terre, car déjà notre chef siège là-haut³⁰. Prendre part à l'Esprit, c'est être conscient de la place qui nous est accordée dans les cieux, car l'Esprit est le gage de la rédemption et du salut. Cette rédemption se projette déjà dans une existence étrangère au péché, aux passions et à un commerce, sans discernement, avec les gens³¹.

Tous ces textes de Chrysostome montrent en quel sens la citoyenneté du ciel est à la fois don de la grâce et récompense pour

²⁶ In ep ad Phil I, PG 62, 201 ; In ep II ad Tim II h IV 4, PG 62, 624.

²⁷ In ep I ad Cor h XX 3, PG 61, 162-164.

²⁸ In Joann h XXV 2, PG 59, 151-52.

²⁹ In Joann h LXVII 1, PG 59, 369-70.

³⁰ In Matt h XII 3-4, PG 57, 206.

³¹ In ep ad Eph I h II 2, PG 62, 19.

une vie de détachement. Les deux perspectives sont inextricablement liées³². Ses exposés indiquent aussi clairement que l'état d'étranger ne relève pas uniquement d'une condition naturelle. Le chrétien-étranger au monde est celui qui, reconnaissant sa temporalité, répond aux appels du Christ et de l'Esprit Saint. Il accepte de plein gré que sa vie véritable soit dans le Christ, et que, pour sa vie ici-bas, il doive en accepter les conséquences, afin de se montrer digne du droit de cité dans la patrie céleste que le Christ lui a octroyé³³.

3. Après son baptême et sa formation comme lecteur à l'église, Jean se sentit d'abord attiré par le désert. Dans ses homélies bibliques, quand il réfléchit aux formes concrètes de la vie en étranger sur la terre, nous entendons encore des échos de son grand estime pour l'attitude radicale des ascètes. A ses auditeurs, il propose les ermites comme modèle. Etrangers et passants sur la terre, ces citoyens du désert sont plutôt des citoyens des cieux ; ils nous rappellent que nous autres, nous préférons souvent d'être citoyens de la terre et étrangers au ciel. Sans mépriser — comme font les Manichéens — les biens éphémères, telle que la nourriture toute simple pour laquelle ils savent rendre grâce, les ascètes cherchent cependant par dessus tout une nourriture spirituelle³⁴. Si les ermites sont déjà admirés dans ce monde, où le Seigneur ne promet aucun véritable bien et où ils ne sont que des étrangers, de quelle gloire ne seront-ils gratifiés dans leur propre cité, celle du ciel ?³⁵. Paul, illustre athlète et martyr de la foi a, lui aussi, reçu des hommages pendant le combat que fut toute sa vie d'apôtre ; quand viendra le suprême Arbitre, de quel honneur jouira-t-il alors ? Il était étranger et passant dans un pays étranger, et il y était déjà tant admiré ; quand il sera reçu dans son propre domicile, quel bien lui manquera-t-il encore ?³⁶.

A de rares moments, Chrysostome semble recommander la retraite au désert comme la seule possibilité de mener vraiment une

³² Voir BRÄNDLE, *Synergismus* ..., p. 76.

³³ In Matt h IX 5, PG 57, 181 ; In ep ad Hebr VIII h XIV 1, PG 63, 111 ; In ep ad Hebr XI h XXIV 2, PG 63, 165.

³⁴ In Matt h LV 6, PG 58, 548.

³⁵ In ep ad Eph VI h XXI 3, PG 62, 153.

³⁶ In ep II ad Tim II h IV 4, PG 62, 624.

vie de foi et de détachement³⁷. Plus souvent il souligne que la séparation du monde, que poursuit le moine dans sa solitude, est aussi réalisable par ceux qui vivent au milieu du monde, qui ont famille et maison, qui habitent en ville et prennent part à la vie sociale de leurs contemporains. C'est un fait bien connu que, ayant cheminé lui-même de la cellule monastique à des fonctions pastorales, Chrysostome a estimé le prêtre séculier plus que le moine; celui-ci aurait, en quelque sorte, choisi le chemin le plus facile³⁸. La même conviction l'amène à écarter l'idée qu'il faut être moine pour se comporter en étranger sur la terre et en citoyen du ciel. Il plaide en faveur d'une «innerweltliche Askese», rappelant qu'aucun des grands exemples que nous propose la Bible, les patriarches, les apôtres, n'ait vécu en moine retiré du monde³⁹.

L'ascèse n'est pas un but en soi. Il importe de souligner que l'élément philosophique dans sa conception du croyant-étranger au monde, ne le pousse pas à recommander les seules vertus négatives: le mépris de l'argent et des honneurs, l'impassibilité⁴⁰. Vivre en étranger au monde implique certes, en plus d'une vie vertueuse, peines et persécutions. La vie de l'homme sur la terre est un lieu d'épreuves; toujours les justes seront opprimés, du fait même qu'ils sont des passants en terre étrangère⁴¹. Par l'exemple des patriarches, Chrysostome montre qu'ils ne se comportaient pas seulement en véritables étrangers, supportant maintes épreuves et le poids du dépaysement; dépourvus d'une demeure confortable, ils souffrirent des traitements injustes et même l'expulsion; mais il montre aussi que ce détachement des biens terrestres leur permettait d'être hospitaliers, charitables, miséricordieux et indulgents⁴². Ceux qui vivent en étrangers ne se distinguent donc pas seulement par une souveraine liberté à l'égard des valeurs terrestres, mais aussi — je dirai même surtout — par la pratique généreuse du partage avec les déshérités. Une éthique de miséricorde

³⁷ In Matt h LXIX 4, PG 58, 654; In ep ad Eph VI h XXI 4, PG 62, 15.

³⁸ Hans Fr. von CAMPENHAUSEN, *Die griechischen Kirchenväter*, Stuttgart 1955, p. 139.

³⁹ In Matt h LV 6, PG 58, 548; id. XLIII 5, PG 57, 463; id. LXXIX 1, PG 58, 718; In Ep ad Hebr IX h XVI 2, PG 63, 125.

⁴⁰ In ep ad Eph VI h XXI 4, PG 62, 153.

⁴¹ In ep II ad Tim III h VIII 3, PG 62, 645-46.

⁴² In ep ad Hebr XI h XXIV 2, PG 63, 168.

et de solidarité n'a pas moins de poids que le désintéressement d'inspiration philosophique. Pénétré de compassion à l'égard des pauvres, Jean prêche aux riches l'indifférence face aux soucis matériels⁴³, indifférence qui se traduira en actes de solidarité avec les indigents et les sans-asile. Ainsi la vertu est pratiquée dans le monde par ceux qui se laissent guider par de nobles motifs⁴⁴. Dans cette perspective, le monde et les rapports sociaux deviennent le domaine où la citoyenneté du ciel peut s'exprimer sans risque de se compromettre. Je reviendrai encore sur ce point si important pour la question posée tout au début.

4. Jean présente l'admission définitive dans la cité céleste comme une récompense pour une vie de miséricorde et de partage. Pour lui, celle-ci n'est pas uniquement le corollaire d'un esprit de détachement; c'est tout autant le témoignage de l'amour qu'on a pour le Christ. C'est le Christ, en effet, qui selon ses propres paroles rapportées dans l'Évangile, s'identifie aux pauvres, aux opprimés et aussi aux étrangers sans asile. Dans son homélie 25 sur l'Évangile de Jean, Chrysostome dit; «Si nous l'accueillons ici dans nos maisons, il nous préparera là-haut beaucoup de demeures. Si nous allons le visiter en prison, lui-même il nous délivrera de nos liens. Si nous le recueillons dans sa condition de passant et d'étranger, il n'oubliera pas que nous aussi, nous sommes encore étrangers exclus du Royaume des cieux, et il nous donnera part à la cité d'en haut»⁴⁵. Dans le même sens, il présente le Christ promettant à celui qui l'aura accueilli: «Tu m'as accueilli dans ton logis, moi je t'accueillerai dans le Royaume de mon Père; tu m'as rassasié quand j'avais faim, moi je mettrai fin à tes péchés; tu m'as vu étranger, je ferai de toi un citoyen des cieux; tu m'as donné du pain, je te donnerai le Royaume dans son intégrité pour que tu le possèdes en héritage»⁴⁶.

Dans ces deux citations, les allusions à la péricope Matth. 25, 31-46 sont évidentes. Ce ne sont que quelques exemples, parmi beaucoup d'autres, de l'actualisation de ce passage par Jean

⁴³ In ep ad Phil III h XIII 2, PG 62, 278; In ep ad Col IV h X 3, PG 62, 370.

⁴⁴ In Matt h XLIII 5, PG 57, 463.

⁴⁵ In Joann h XXV 3, PG 59, 152.

⁴⁶ In Acta Apost h XLV 3, PG 60, 318.

Chrysostome. Ce texte revêt aussi une grande importance pour la vocation des chrétiens à mener une vie d'étranger sur la terre. Il est vrai que dans la plupart des citations et des allusions, Jean n'évoque pas le troisième bienfait rendu au Christ dans la personne d'un malheureux : «J'étais un étranger et vous m'avez accueilli». Néanmoins, cet aspect est souvent présent à son esprit, comme nous allons le constater.

Maintes fois, Jean renvoie à la parole de Jésus : «Le Fils de l'homme n'a pas où reposer la tête» (Matth. 8,20 = Luc 9,58). «Le Christ n'a pas où descendre, mais il erre comme un étranger, sans vêtement et sans nourriture. Vous qui construisez vos belles maisons, vous ne le laissez même pas faire son profit d'une humble chaumière!»⁴⁷. Jean rappelle aussi la fuite en Egypte : par ce sort inévitable, ainsi que par le choix de sa patrie dans une région méprisée (la Galilée), par sa naissance dans une étable et par sa vie errante, le Christ nous enseigne que pauvreté et oppression ne sont pas honteuses ; se basant sur ces antécédents, il rejette toute présomption humaine et nous ordonne d'être des hommes de vertu⁴⁸. En effet, par suite de cette vie de sans-asile, qu'il a choisie de plein gré, nous ne pouvons plus nous enorgueillir de notre origine ou de nos prérogatives⁴⁹.

Dans le même chapitre de Matthieu rapportant la visite des mages d'Orient, Jean découvre des arguments qui peuvent étoffer ses exhortations à servir le Christ dans le prochain ; leur voyage signifie une prise de distance, aussi bien des moeurs exotiques de leur pays d'origine que des prétentions erronées du messianisme juif, bref de toute la pompe de ce siècle. Leurs précieux cadeaux, leur déplacement même devraient déjà inciter ceux qui se veulent chrétiens, à des gestes aussi simples que le partage de son pain avec le

⁴⁷ In ep ad Rom h XIV, 11, PG 60, 540. Cf. In Matt h LXIV, 5, PG 58, 616.

⁴⁸ In Matt h IX 4, PG 57, 181.

⁴⁹ Idem 5. Jean souligne que cet enseignement n'est pas contredit par Paul dans Rom 11,28, où l'apôtre reconnaît que l'ensemble des Juifs est toujours aimé de Dieu à cause des promesses faites à leurs pères : il disait cela pour réprimer l'orgueil des nouveaux convertis d'entre les païens qui méprisaient à tort les Juifs. La remarque de Chrysostome que Paul voulait en même temps gagner le coeur des Juifs n'est pas sans importance, mais elle s'accorde avec son opinion, signalée plus bas au par. III, que Juifs et païens se trouvent au fonds dans une position égale vis-à-vis de Dieu et de sa grâce dans le Christ.

pauvre, qu'une visite au malade, au prisonnier tout proche de nous⁵⁰. Réaliste comme toujours, Jean n'exige pas de chaque chrétien de renoncer à tous ses biens; on peut aussi en partager la moitié ou le tiers avec le Christ en faisant des aumônes aux indigents. C'est le Seigneur qui nous a comblés le premier de miséricorde et de bienfaits. «C'est à toi — plaide Jean — de les lui rendre en donnant nourriture, asile, vêtement, hospitalité, ou même un verre d'eau froide, aux malheureux, auxquels ton Seigneur n'a pas honte de s'identifier»⁵¹. Car il honore du nom de 'frères' ceux que le monde méconnaît, précisément parce qu'ils sont humbles, indigents et méprisés. Il appelle 'ses frères' non seulement les moines et les ermites qui habitent la montagne; non, il veut que chaque fidèle qui a faim, qui est nu ou étranger, profite de ces soins. Car c'est en vertu du baptême et des divins mystères, qu'on est devenu 'frère'⁵².

Sans avoir pu — ou voulu — se distancier de l'appareil conceptuel que lui présentait la philosophie antique, Chrysostome n'a pas moins découvert la motivation la plus profonde d'une vie modeste, sobre et détachée, dans la notion évangélique du Christ-étranger sur la terre. La miséricorde que le Christ nous témoigne dans ses paroles et ses actes, et qu'il attend de retour en s'identifiant aux malheureux et aux opprimés, c'est cela qui donne à la double qualité d'étranger au monde et d'appartenance à la cité d'en haut, son véritable sens.

5. Ces considérations invitent à se demander jusqu'où ira cette attitude à l'égard du Christ incarné dans les pauvres, impliquant des activités dans la communauté des hommes, aussi bien dans l'Eglise que dans la cité. N'atténue-t-elle pas en quelque sorte l'opposition entre les intérêts matériels et ceux du monde spirituel que nous avons constatée au départ?

Commentant le verset 24 du psaume 117 (Septante), Jean explique «le jour qu'a fait le Seigneur» comme le jour de la réconciliation de Dieu avec les hommes. L'inimitié qui persiste depuis la chute originelle fut abolie, le paradis rouvert, et nous avons re-

⁵⁰ In Matt h VII 5, PG 57, 79.

⁵¹ In Matt h XLV 2, PG 58, 474; In ep I ad Cor h XLIII 2, PG 61, 369; In ep ad Rom h XV 6, PG 60, 547.

⁵² In Matt h LXXIX 1, PG 58, 718.

couverté notre ancienne patrie. Or, ce moment capital de la réconciliation signifie aussi la réconciliation de la terre avec le ciel ! « La terre apparut comme le ciel, et les hommes, qui n'étaient plus dignes de la terre, sont apparus dignes du Royaume »⁵³. D'où l'exhortation de Chrysostome : « Manifestons désormais un nouveau style de vie, faisons de la terre un ciel. Montrons aux Grecs (c'est-à-dire aux païens) de quel bien ils se privent. En effet, lorsqu'ils verront notre conduite de chrétiens, ils auront eux-mêmes une vision du Royaume des cieux (...). Ils diront alors : Si les chrétiens sont devenues dès ici-bas des anges, que seront-ils après leur décès ? S'ils brillent déjà de tant de splendeurs là où ils ne sont que des étrangers, de quelle gloire resplendiront-ils lorsqu'ils recevront en partage leur véritable patrie ? » Un tel « spectacle des chrétiens vraiment philosophes » ne manquera pas de faire des adeptes parmi les païens eux-mêmes. Et Chrysostome, en pasteur réaliste, précise qu'il ne demande pas aux chrétiens de renoncer au mariage et à la vie familiale, ni de se retirer de la ville et des affaires : « Vivez en votre milieu propre, mais mettez-y les vertus chrétiennes en pratique. Car je souhaite que ceux qui grandissent en milieu urbain, soient estimés, même au-dessus de ceux qui se sont retirés en montagne »⁵⁴.

Ce passage est emprunté à une homélie sur Matth. 12, 38-45 : les hommes de Ninive et la reine du Midi jugeront les contemporains de Jésus qui n'ont pas su distinguer le signe du Fils de l'homme. Jean y découvre l'occasion de fustiger une fois de plus la tiédeur et l'insouciance des chrétiens d'Antioche. Les termes qu'il emploie pour décrire leur vanité sont certes traditionnels, tout comme ceux qui prônent l'impassibilité dans les passions inférieures, laquelle constitue ce « spectacle des chrétiens philosophes ». La signification particulière de cette homélie réside dans la dimension missionnaire que Jean Chrysostome ajoute à son exposé. Ce n'est pas seulement le propre salut de son auditoire chrétien qui le préoccupe, mais aussi l'impact évangélique que le témoignage de leur vie peut avoir sur leur milieu. L'action dans le monde n'est donc nullement sans importance pour notre mora-

⁵³ Expos in Ps CXVII 6, PG 55, 337.

⁵⁴ In Matt h XLIII 5, PG 57, 463 ; In ep I ad Tim III h X 3, PG 62, 551.

liste. Bien au contraire : la participation aux occupations de la vie normale est le lieu par excellence pour la pratique des vertus.

Ceux qui sont citoyens du ciel habitent la terre comme des passants et des étrangers. Cela signifie, dit Chrysostome dans l'homélie 75, sur Jean 14, 15-20, que les justes ont accompli leurs actes de vertu tout en séjournant sur la terre et en demeurant dans leur corps. Ces saints hommes ont fourni la preuve que le corps ne doit pas être un obstacle pour vivre en citoyen du ciel. Incriminer son corps, c'est chercher une excuse en même temps qu'accuser le Créateur. Le libre choix par lequel on s'ouvre à l'action de l'Esprit Saint, nous rend forts et persévérants⁵⁵. Jean nous avertit de même qu'il ne suffit pas de prendre à la lettre les termes qu'emploient les écrivains bibliques ; il faut toujours se demander quelle fut leur intention. P. ex., quand Paul écrit aux Romains que « ceux qui vivent selon la chair ne sauraient plaire à Dieu » (8,8), il parle de la chair soumise aux passions. La chair, en tant que telle, n'est pas à rejeter, pas plus que le monde, même s'il est souvent appelé mauvais⁵⁶. L'Écriture appelle 'monde' les mauvaises actions et les méchants⁵⁷. Mais bien que Paul parle aux Galates (1,4) du « mauvais siècle présent », il n'en est pas moins erroné de rejeter avec les hérétiques la vie présente ; elle est justement « le tremplin qui nous est offert pour gagner tant de couronnes et de récompenses (...). Si donc tu entends dire que le siècle est mauvais, tu dois te représenter que ce sont les actes qui sont mauvais et que c'est la libre volonté qui s'est corrompue. Le Christ n'est pas venu pour nous enlever à la vie présente, mais pour que, nous laissant dans le monde, il nous prépare à devenir dignes de la vie céleste »⁵⁸.

Sur la terre s'accomplissent donc des choses du ciel. Nous avons notre cité dans le ciel, et pourtant c'est ici que nous remplissons nos devoirs de citoyen. 'Céleste' n'indique pas un lieu, mais une qualité, l'opposé des vanités de ce monde. C'est au ciel que seront prises les vraies décisions qui nous concernent⁵⁹. Avoir notre cité là-haut, implique que notre conduite sur la terre doit manifester

⁵⁵ In Joann h LXXV 5, PG 59, 410.

⁵⁶ In ep ad Rom h XIII 7, PG 60, 518.

⁵⁷ In ep ad Eph VI h XXII 3, PG 62, 159. Cf. id. II h IV 1, PG 62, 31-32.

⁵⁸ In ep ad Gal I c 4, PG 61, 617-18.

⁵⁹ In ep ad Hebr IX h XVI 2, PG 63, 125.

notre orientation vers le ciel et que nous devons mener avec succès le combat spirituel⁶⁰.

La terre est aussi le théâtre de la réalisation provisoire, encore limitée, des promesses divines, ainsi que des récompenses humaines méritées. Il est vrai que celles-ci n'ont qu'une valeur, pour ainsi dire, 'télescopique' : elles renvoient aux véritables réalisations et aux vraies récompenses dans le Royaume de Dieu ; leur principale fonction est précisément de stimuler la recherche du Royaume⁶¹. Les patriarches et les apôtres, ces grands exemples d'une vie de foi menée en pèlerins et étrangers sur la terre, ont traité ces accomplissements provisoires comme des « jouets d'enfants » donnés à des adultes sages : ils ne pouvaient évidemment les satisfaire ; et ils attendaient avec d'autant plus d'ardeur des dons meilleurs, les vrais biens spirituels⁶².

Les chrétiens ne sont pas non plus dispensés du respect dû aux autorités civiles, encore moins qu'à l'époque où l'apôtre Paul écrivait aux Romains ; les autorités sont en effet devenues chrétiennes ! Prétendre que le chrétien est destiné à une vie plus élevée, pour se soustraire à ses devoirs civiques, n'est pas selon le plan de Dieu ; pour cela, le moment n'est pas venu. « Tu es en effet un étranger, un pèlerin » ; à présent « ta vie est encore cachée avec le Christ en Dieu » ; l'heure d'être revêtu de la gloire n'est encore qu'une perspective d'avenir⁶³.

C'est dans l'optique d'un style de vie, dont la qualité est 'céleste', mais qui se veut présent aux réalités du monde et de la cité, que s'accomplit pour les justes, selon Jean Chrysostome, la promesse de l'épître aux Hébreux (11,16) : « Dieu n'a pas honte d'être appelé leur Dieu »⁶⁴. Leur appartenance à Dieu se manifeste dans une attitude de pèlerin qui ne s'accroche pas aux biens temporels. Nous avons pu constater que Chrysostome revient constamment sur cet aspect, fasciné qu'il est par la façon dont l'épi-

⁶⁰ In ep I ad Tim III h X 3, PG 62, 551.

⁶¹ In ep II ad Tim II h IV 4, PG 62, 624 ; id. III h VIII 3, PG 62, 646 ; In ep ad Hebr XI h XXIII 2, PG 63, 161-62.

⁶² Ibidem. Cf. In Matt h XXIII 9, PG 57, 319.

⁶³ In ep ad Rom h XXIII 3, PG 60, 618.

⁶⁴ Expos in Ps CXIII 3, PG 55, 308 ; In ep ad Hebr XI h XXIV 2-3, PG 63, 169-170.

tre aux Hébreux parle de la foi et de l'espérance chrétiennes. Chrysostome établit un parallèle entre cet esprit de détachement et une façon de vivre, remplie de la miséricorde envers les pauvres. Cette pratique, si modeste qu'elle puisse être, reflètera la vie de Jésus-Christ. Les expressions qu'il trouve pour décrire une vie axée sur la cité de Dieu, ne s'accordent pas toujours avec celles qui recommandent plutôt une vie active, vouée aux oeuvres de miséricorde. On a l'impression que ces deux lignes n'arrivent pas à se rejoindre⁶⁵. Cependant, la ferveur contagieuse du prédicateur d'Antioche et de Constantinople sait les combiner dans un seul et même idéal d'un peuple chrétien qui rend un témoignage vraiment évangélique dans le concret quotidien de son milieu social⁶⁶. Au centre de sa pensée se trouve toujours le Christ, un Christ qui a besoin des hommes pour concrétiser cette miséricorde dont Dieu est l'auteur⁶⁷.

III

Dans un passage où il célèbre la réconciliation de Dieu avec l'homme, du ciel et de la terre, Chrysostome s'écrie : « Le mur de la séparation a été aboli, la clôture rasée ; ce qui était séparé, a été réuni ; les ténèbres se sont dissipées, la lumière a brillé et la mort elle-même a été engloutie »⁶⁸. Les trois premières expressions sont de toute évidence empruntées à l'épître aux Ephésiens (2, 11-22). Il reste à étudier comment Jean a compris ce passage, où il est précisément question d'un état d'étranger annulé par le sacrifice du Christ. A première vue Jean maintient l'identification du Christ avec la pierre angulaire, dont la fonction est de joindre les murs. Ces deux murs représentent ceux d'entre les Juifs et les Grecs qui

⁶⁵ Ce point est souligné expressément par Stötzel dans son livre cité plus haut (n. 3).

⁶⁶ Brändle fait remarquer à juste titre que la pensée chrysostomienne ne s'explique pas par des affirmations alternantes ; elle se développe plutôt en spirale (*Synergismus* ..., p. 77).

⁶⁷ In ep II ad Cor h XVI 4, PG 61, 516. Jean critique ici ceux qui attendent une récompense immédiate de leur charité. Même s'il ne refuse pas l'idée d'une récompense, il souligne que l'homme qui donne joyeusement et largement, se rend par là semblable à Dieu.

⁶⁸ Expos in Ps VIII 1, PG 55, 107.

croient et qui, venant chacun de son côté, sont réunis. Puis, il inclut aussi dans son explication le verset de l'Evangile de Jean (10, 16): «J'ai d'autres brebis qui ne sont pas de cette bergerie ...»: le Christ, qui est notre paix, a réuni les deux nations⁶⁹; mais Abraham préfigurait déjà cette réalité, étant patriarche des deux, des incirconcis et des circoncis⁷⁰. A propos des paroles prononcées par Pierre devant l'assemblée de Jérusalem (Act. 15, 7-11), Jean souligne qu'il n'y a plus de différence entre les deux groupes, la foi seule étant décisive et purifiant tous les coeurs. Les païens sont devenus semblables aux Juifs par la grâce de Dieu et le témoignage de leur vertu. Car le Seigneur connaît les coeurs de tous (Act. 1, 24)⁷¹. Passant au second chapitre de l'épître aux Ephésiens, Chrysostome cherche aussi à minimiser autant que possible la différence entre Israël et les nations. Il déclare que, si les gentils ont été, objectivement, étrangers aux promesses de Dieu, les Juifs s'en éloignaient tout autant, sinon plus, par leur péchés⁷². Ce sont eux, et particulièrement leurs docteurs de la loi et leurs scribes, que vise le psaume lorsqu'il parle des «bâtisseurs qui ont rejeté la pierre qui est devenue la pierre angulaire»⁷³. Juifs et païens, tous bénéficient donc de la même grâce divine.

A propos du verset 19: «Vous n'êtes plus des étrangers ... vous êtes les concitoyens des saints», Jean Chrysostome ramène à nouveau les prérogatives d'Israël à la part congrue. Il déclare que les saints dont nous, les chrétiens venus de la gentilité, sont devenues les concitoyens, ne sont pas les Israélites en général, mais un Abraham, un Moïse, un Elie, précisément ceux-là dont l'apôtre déclare qu'ils étaient à la recherche d'une patrie (Hebr. 11, 14). «En effet, ceux qui n'atteindront pas le ciel, ceux-là sont des étrangers»⁷⁴. Ailleurs il définit les étrangers comme «ceux qui vivent dans la méchanceté et qui aiment l'injustice»⁷⁵. «Etranger» dans le contexte de Ephésiens 2, n'est donc pas corollaire de la citoyen-

⁶⁹ Chrysostome appelle les Juifs aussi une ethnie (*ethnos*).

⁷⁰ Expos in Ps CXVII 5, PG 55, 335-36.

⁷¹ In Acta Apost h XXXII 1, PG 60, 236.

⁷² In ep ad Eph II h V 1-2, PG 62, 38. Cf. In Matt h III, 4, PG 57, 35 et In Joann h LXV 1, PG 59, 361.

⁷³ Expos in Ps CXVII 5, PG 55, 335-36.

⁷⁴ In ep ad Eph II h VI, 1, PG 62, 43.

⁷⁵ Expos in Ps CXLIII 3, PG 55, 461-62.

neté du ciel comme partout ailleurs, mais exclut précisément cet aspect. Nous avons affaire à un sens de *paroikos* qui n'a rien à voir avec la vocation du chrétien à être un étranger sur la terre.

Chrysostome va plus loin. Ce n'est pas à Israël dans son ensemble que les croyants venus du paganisme sont incorporés. «Concitoyens des saints» veut simplement dire qu'ils sont désormais unis à ceux d'entre les Israélites qui «se sont reconnus comme étrangers et voyageurs sur la terre»⁷⁶. Le fait d'être enfants de Dieu, ne fut pour les Juifs d'aucune utilité; pareille élection, si elle n'est pas concrétisée dans une vie vertueuse, entraîne une plus lourde culpabilité⁷⁷. Le vrai fruit spirituel d'Israël n'est donc pas à chercher dans ses prérogatives d'antan, qui ont prêté à l'orgueil⁷⁸, mais dans ses saints: les patriarches, le peuple qui a suivi Moïse, David et les prophètes, qui se sont distingués tous par le rejet de toute sécurité humaine⁷⁹. Leur vie demeure un exemple pour l'Eglise, dont les membres, eux aussi, ne doivent pas s'enorgueillir, ni de leur origine, ni de leurs biens, mais qui s'adonnent à la recherche des seules richesses de la vertu⁸⁰. De tels exemples, l'Ecriture les entrevoit également dans des personnages qui sont les préfigurations de l'Eglise pagano-chrétienne: Sarah, d'abord stérile comme les païens dans leurs religions, mais bien que dernière à enfanter, dépassant la première (Hagar, la synagogue) en postérité (Eglise universelle)⁸¹. Puis Ruth⁸² et les mages⁸³, qui ont abandonné leur patrie et les moeurs ancestrales pour la connaissance du vrai Dieu.

Jean voit ainsi deux lignées de prototypes qui se rejoignent précisément dans leur qualité d'étranger. L'influence de l'épître aux Hébreux sur notre théologien se révèle aussi dans l'insistance avec laquelle il revient sur le fait que tout ce qui appartient à Israël et

⁷⁶ In ep ad Eph II h VI 1, PG 62, 43-45.

⁷⁷ In Matt h IX 5, PG 57, 182.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ In Matt h LXIV 5, PG 58, 616; In ep ad Eph II h VI 1, PG 62, 43-44; id. VI h XXI 4, PG 62, 153; In ep ad Col IV h XI 2, PG 62, 375; In ep ad Hebr XI h XXIV 2, PG 63, 167-69.

⁸⁰ In Matt h IX 5, PG 57, 182.

⁸¹ In ep ad Gal IV c 4, PG 61, 662. Cf. In Matt h III 3, PG 57, 35.

⁸² Ibidem 4, 35-36.

⁸³ In Matt h VII 5, PG 57, 79.

à l'Ancien Testament a été remplacé par des réalités nouvelles : la Jérusalem terrestre par la cité d'en haut, Moïse par Jésus, le peuple d'Israël par les chœurs des anges et des croyants. L'Eglise dépasse Israël en privilèges, parce que ses premiers-nés à elle peuvent se rapprocher de Dieu comme ses fils, dont le nom est inscrit au ciel et dans la cité d'en haut, alors que les Israélites devaient rester à distance et au désert⁸⁴. La notion d'une réconciliation entre deux groupes opposés s'est effacée au profit de celle d'une réconciliation entre tous les hommes sans distinction, et Dieu.

* * *

Dans son aperçu de l'histoire de l'exégèse de Ephésiens 2, 11-22, William Rader consacre quelques pages à Jean Chrysostome. Il souligne vigoureusement l'accent que met notre commentateur sur la nouveauté du statut des chrétiens, au détriment de la continuité entre Israël et l'Eglise. Cependant, notre examen des passages en question a montré que Chrysostome reconnaît certes une continuité avec Israël, mais qu'il la limite aux « saints » de l'ancienne alliance, c'est-à-dire à ceux que Hébreux 11 loue comme des pèlerins en route vers la cité de Dieu. Juifs et païens ont, dans la communauté scellée par le sang du Christ, un nouvel accès à Dieu ; ils sont désormais réconciliés et une conception nouvelle d'être pèlerin et étranger sur la terre, s'ouvre devant eux.

Les explications de Jean Chrysostome de Ephésiens 2, 11-22 n'ajoutent donc pas d'éléments nouveaux à sa conception de la condition d'étranger au monde comme élément caractéristique de l'existence chrétienne. Le statut d'étranger par rapport au peuple élu, dès qu'il fut supprimé, conduit à une nouvelle situation d'étranger au monde ; celle-ci est autrement fondamentale et durable. Aussi l'exégèse et l'application morale de ce chapitre de l'épître aux Ephésiens confirment-elles la notion de prépondérance établie par l'épître aux Hébreux. La condition d'étranger au monde est le terrain où se rejoignent et s'unissent des groupes ja-

⁸⁴ In ep ad Hebr XII h XXXII 1, PG 63, 219-20.

dis opposés : les nations, aliénées l'une de l'autre par leur religion et leur culture ⁸⁵, aussi bien que les classes de la société, séparées par leurs différences sociales et économiques.

⁸⁵ Dans In Joann h LXV 1, PG 59, 361, Chrysostome, traitant de la réconciliation entre ceux qui étaient proches et ceux qui étaient au loin, passe même les Juifs sous silence et cite, comme exemple, le rapprochement entre les chrétiens de Rome et ceux de l'Inde.

The destruction of Jerusalem sunday

by

Amnon LINDER

(*The Hebrew University of Jerusalem*)

The memory of the destruction of Jerusalem by Titus in 70 A.D. has been propagated among the Jews mainly through liturgical practices and texts associated with the 9th of Ab, the traditional date of that event. The Church realized, at least as early as the 4th century, that this commemoration could serve its educational and polemical purposes, and was probably instrumental in allowing the Jews to perform the rites proper to that day in Jerusalem, in a clear exception to the general interdiction on the visit of Jews to that city. Jerome's reference to the 9th of Ab commemoration is characteristic of this attitude; he contrasts the pitiful procession of lamenting Jews encircling the city with the golden crosses overlooking them from the summit of Mt Olivet and from the dome of the Holy Sepulchre, and perceives in this sight the real relationship between the two religions, defeated Judaism overshadowed by triumphant Christianity¹.

The Church became interested in the theme of the destruction of Jerusalem, and its interest is attested by a substantial body of literary evidence. Nor is it absent from the Christian liturgy. One encounters it on several liturgical occasions, mainly during the Easter cycle², and it can be safely assumed that the worshipping community was impressed by this theme in the general framework

¹ Hieronymus, *In Sophoniam*, I, 15-16; CCSL, Vol. 76A, 1970, p. 673.

² See our „An Easter Homily on the Destruction of Jerusalem and the Temple”, *Ben-Sasson Memorial Volume*, Jerusalem 1989, pp. 19-26 (in Hebrew).

of the service in which it was included. It was, nevertheless, only one component among others, in services essentially consecrated to other themes and events. Its role in the „triduum paschale”, for example, is unmistakable, yet it is only secondary to that of the events commemorated in the course of these three days.

Has the Church evolved its proper liturgy and texts to commemorate the destruction of Jerusalem in a specifically Christian context, analogous to the Jewish 9th of Ab? We believe that this question should be given an affirmative answer. The theme of the destruction of Jerusalem dominates the celebration of a particular Sunday, and the role of this Sunday in the elaboration and propagation of this theme can be appreciated from the fact that no less than some two hundred homilies and sermons were composed on this theme, for this particular Sunday, in the Late Middle Ages alone³. Our aim in the present study is to retrace the emergence of this Sunday (henceforth DoJS) and its evolution as a liturgical commemoration of that event up to the 14th century.

Schneyer's inventory has been very useful in that it provided us with the elements necessary for an initial delineation of the special „physiognomy” of this particular Sunday. It allows, in the first place, to locate the DoJS within the summer sequence of Sundays, and it gives us, secondly, important clues to its particular liturgical constitution. It has its limitations from our particular point of view, of course. Those liturgical elements which had no clear direct effect on homilies and sermons are very difficult to detect through them, and the relatively late date of most of these texts renders them very problematical as sources of evidence on the earlier evolution of the DoJS. Their testimony concerning its later phases is, of course, of prime importance.

Once a tentative identification of the DoJS had been established in this way, it was possible to proceed to the next stage of our enquiry, gathering information on its celebration. We were conscious from the beginning of the practical impossibility of examining all

³ This is the approximate number of the original works of this type surveyed in J. B. SCHNEYER, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters*, Munster, 1972-80. The number would have been much higher if we have included in our count also close adaptations and revisions.

the relevant documentation, and had to restrict our enquiry to a sufficiently large number of representative liturgical sources. They consist, in the first place, of published texts and relevant studies of texts, and, secondly, of some of the manuscripts kept in the Bodleian Library, Oxford. The sources examined represent a sample, of course, but their number and their heterogeneous nature — as to provenance, type and date — render them a highly representative sample. We believe that further information culled from additional sources would be subject to the law of diminishing returns, that it might result in minor modifications of detail rather than in substantial changes in our main conclusions.

We have treated the DoJS as one entity, comprising both Mass and office. Such a combination is obviously open to criticism. It might fail to take full account of the particular characteristics of both Mass and office, or to appreciate the true extent of the dependence of certain elements in the DoJS on much larger systems. Shifts in the system of Epistle-lessons, for example, are bound to result in changes in the Epistle-lesson particular to the DoJS, which have no connection whatever with any hypothetical change in attitude to the DoJS. Another difficulty might arise from the periodical adjustment of the summer extra weeks, effected separately for Mass and office; while the Masses are added at the end of the summer, the necessary office adjustments take place immediately after the Octave of Pentecost.

We are convinced, nevertheless, that the elements common to both Mass and office of the DoJS are central enough to its celebration to outweigh these objections and to warrant its treatment as one entity. The same Collect, Gospel-lesson and homily recur in its Mass as well as in its office. This Sunday should be studied, therefore, in its entirety, comprising both Mass and office.

Two sets of criteria have been used in the organization and in the analysis of the evidence, structural and chronological.

Structural criteria have been useful in disclosing the particular structure of the DoJS. Not all the structural components have been studied in this context; we have concentrated on three only, on the formulary, the Scriptural lessons, and on the homily or sermon which depends on the Scriptural lessons. Other elements, such as the Psalms and the hymns assigned to the celebration of this Sun-

day, have been excluded from our enquiry. This choice was determined by the assumption that elements specific to this particular Sunday should offer better insight into its nature than those that recur almost permanently throughout the liturgical year. While the first imprint their particular character, the others derive their significance each time from the context of the service into which they are integrated. The hymns belong, in principle, to the first category, but they too were excluded because they lack that measure of universality which characterizes the other elements⁴. The information received from the structural criteria is of interest from a formal point of view, as it enables us to reconstruct the DoJS as a „block” of liturgical acts and observe its evolution in its different phases. It also reveals the historical and the theological content of this Sunday, as it was formulated and transmitted to the worshipping community through these three parts of the service.

The chronological criteria enable us to locate the DoJS in the larger framework of the liturgical and the civil year and, in consequence, to determine its liturgical context as well as its historical references.

The oldest attested piece in the DoJS formulary is the Secret „Concede nobis”. It was already included in the 6th-century Leonine Collection⁵. It reappears, together with three more prayers, in the list of 16 Mass formularies of the Gelasian Sacramentary (between 560 and 590)⁶. These three prayers are the two Collects „Praesta quaesumus” and „Pateant aures”, and the Postcommunion „Quaesumus Domine Deus”; the four prayers constitute the 5th formulary in this list of 16, and they form the euchological core of the DoJS Mass. They are sometimes interpreted in the light of specific historical circumstances, and

⁴ A typical example is the sequence „O qui coelorum continet regna” (CHEVALIER, *R.H* No 13576). It formed part, undoubtedly, of the DoJS Mass, and its subject-matter derives directly from Lc 19, 41-47, but its diffusion seems to be too restricted to warrant its inclusion in the present study.

⁵ Concerning the date consult D. M. HOPE, *The Leonine Sacramentary; A Reassessment of its Nature and Purpose*, Oxford 1971, pp. 107-118; A. CHAVASSE, „Le Sacramentaire, dit Léonien, conservé par le Veronensis LXXXV(80)”, *Sacris erudiri*, 27 (1984), pp. 151-190.

⁶ See Appendix I, No 6.

scholars have been trying to detect in their texts echos to specific events in the history of the Roman community. „Pateant aures” has been interpreted in the light of the controversy against the Semi-Pelagians, while „Concede nobis” was believed to preserve echos of the Vandal invasion of Africa⁷. The content of both prayers, however, is of such a general nature — a „passe-partout” type, according to Chavasse⁸ — that they could have suited any Mass, on any date. This Gelasian list of 16 formularies was intended, in fact, to provide for the two groups of 16 Sundays that can fall between Pentecost and 31 December⁹ (16 is the maximal number of Sundays between Pentecost and 13 September, and again between 13 September and 31 December). This double employment determined the essentially general character of these formularies.

The reorganization of the summer Sundays by Gregory the Great included, among its other innovations, the attribution of a proper formulary to each Sunday. It is not easy to reconstruct the authentic Gregorian Sacramentary, which was composed for the pope's personal use and adapted to the liturgical peculiarities of different years. Nevertheless, it is clear that while most of the prayers in this Sacramentary were taken from already existing sources, mainly from the Leonine and the Gelasian Collections, a considerable number of new prayers were introduced by the pope either as additions to the already existing body of prayers or in order to replace old prayers. It should be possible, therefore, to reconstruct the Gregorian formulary for the DoJS on the assumption that the agreement of the main Gregorian witnesses provides us with the Gregorian Sacramentary, at least in its Honorian edition (625-638), and — furthermore — that the agreement of this version with the Leonine and the Gelasian sources indicates the pieces Gregory received from these collections. Prayers common to

⁷ Both examples in F. TERIZZI, *Missale Antiquum S. Panormitanae Ecclesiae*, Rome 1970, pp. 129-130. The study by H. ASHWORTH, „The Influence of the Lombard Invasions on the Gregorian Sacramentary”, *Bulletin of the John Rylands Library*, 36 (1953-54), pp. 305-327, represents the same approach. See, in particular, his reference to the expression „mala quae imminerent” in Gregory's hom. No 39, in pp. 320-321.

⁸ Chavasse, *Calendrier*, p. 97.

⁹ *Ibid.*, pp. 238-239.

the Gregorian witnesses but absent from the pre-Gregorian sources are to be attributed, therefore, to either Gregory himself or to the Honorian edition of his Sacramentary.

Examined along these lines, both the *Gregorianum Paduense*, which preserves the Gregorian Sacramentary of the basilica of St Peter in its 675-680 edition, and the Salzburg Sacramentary, which preserves the Gregorian Sacramentary of the Lateran in its 690 edition¹⁰, agree on three prayers of the DoJS formulary. They have only one Collect („Praesta quaesumus”), a Secret („Concede nobis”), and a Postcommunion („Tui nobis”). As the same Collect and Secret appear already in the Gelasian Collection, they must be considered as prayers received from this source. The Postcommunion, on the other hand, is unknown in any pre-Gregorian source, and should be identified, consequently, as an original Gregorian (or Honorian) composition, designed to replace the Gelasian Postcommunion „Quaesumus Domine Deus”.

The next stage in the evolution of the DoJS formulary is represented by the 8th-century Gelasian Sacramentaries, composite Sacramentaries derived from both Gelasian and Gregorian sources. Their Gelasian origin is evident — in the present context — in their two Collects (both „Praesta quaesumus” and „Pateant aures”). From the Gregorian Sacramentaries they adopted the Postcommunion „Tui nobis”. Their principal representative, *Liber Sacramentorum Gellonensis*, exhibits for the first time the DoJS Preface („Tibi debitam”), Super Populum prayer („Conserve domine”) and the Benediction („Respice domine”) ¹¹.

By the beginning of the 9th century one observes, consequently, a rather confused situation. The DoJS Mass was celebrated, in Italy and beyond the Alps, according to one basic formulary but with several variants, mainly those characteristic of the Gregorian and the 8th-century Gelasian types of the Sacramentary. This situation endured practically to the 10th century, but the decisive step in

¹⁰ J. DESHUSSES, *Le Sacramentaire Grégorien*, Fribourg 1971, pp. 56, 57, 71, 75. On the text of the *Gregorianum Paduense* see *op. cit.*, p. 651; on the text of the Salzburg Sacramentary see A. DOLD - K. GAMBER, *Das Sakramentar von Salzburg*, Beuron 1960, p. 25.

¹¹ See Appendix I, Nos. 10, 11, 13, 14, 15. This proper Preface to the DoJS is N° 1564 (XIth Sunday after Pentecost in Moeller's Corpus (CCSL, 161).

the evolution of this formulary was taken about 810-815, when Benedict of Aniane composed his Supplement to the *Hadrianum*¹². The DoJS formulary that he established became gradually the universally accepted formulary proper to this Sunday. He followed the Gregorian Sacramentary in keeping only one Collect, but the one he chose was „Pateant aures” instead of the prayer preferred by the Gregorian Sacramentary, „Praesta quaesumus”. He also accepted the Gregorian Postcommunion „Tui nobis”, which had already formed an integral part of the 8th-century Gelasian Sacramentaries. As a result of his work the euchological core of the DoJS consisted of the following three prayers: 1. Collect - „Pateant aures”; 2. Secret - „Concede nobis”; 3. Postcommunion - „Tui nobis”. They recur, with or without the Preface, the Super Populum and the Benediction, in numerous liturgical sources up to the 14th century¹³. Established finally - and authoritatively - in the *Missale Romanum* of 1474¹⁴, they have endured as the core of this Sunday’s celebration up to the present day.

It must be emphasized in this point, that the „passe-partout” content of these prayers, which were variously maintained, interchanged or eliminated in the course of this proces of evolution, could have but little bearing on the specific content of the DoJS. Their chief interest for our enquiry consists not in their content, but in their formal evolution as a specific formulary for this particular Sunday.

The epistle-lesson of the DoJS service underwent several changes before it attained its final form.

The oldest Roman Epistle-book, the Wurzburg Comes, does not assign a particular pericope to the DoJS. It contained, however, a list of 42 pericopes, consisting of Pauline lessons arranged according to the order of the Epistles from which they were taken (Nos 214-255). It was probably designed for the Sundays falling bet-

¹² Consult DESHUSSES, *op. cit.*, p. 68, and Appendix I, No 18.

¹³ See Appendix I, Nos 31, 42, 51, 52, 56, 62, 64, 65, 66, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 84.

¹⁴ L. BROU, „Étude historique sur les Oraisons des dimanches après la Pentecôte dans la tradition romaine”, *Sacris erudiri*, 2 (1949), Table.

ween Pentecost and the 6th Sunday after Christmas, uniting liturgical portions that belonged to two civil years ¹⁵.

A group of four pericopes from this list (Nos 219, 220, 221, 223) was later employed in connection with the theme of the destruction of Jerusalem or on the DoJS itself and in the adjacent Sundays. Two of them were received into the Comes attributed to Alcuin, a later revision (probably c.626) of the Roman Epistle-book: 1 Cor. 12, 2-11 (W. No 221) was assigned (A. No 126) to the Octave of Pentecost, a day clearly associated with the memory of the destruction of Jerusalem, while Rm 8, 12-17 (W. No 219) was allotted (A. No 152) to the 5th Sunday after Nativitas Apostolorum ¹⁶.

It was, however, the 3rd type of the Roman Epistle-book which provided the DoJS with its final, permanent and universally accepted Epistle-lesson. Here again we have to distinguish between two consecutive phases, reflected in two distinct families of sources ¹⁷. Family A represents the Roman Epistle-lesson evolved in Rome about the beginning of the 8th century. It is known from a strictly central-Italian diffusion. It assigns 1 Cor. 15, 1-10 (a pericope unknown from previous Epistle-books) to the 5th Sunday after the Nativitas Apostolorum, and 2 Cor. 3, 4-9 to the 6th. Family B emerged as a revised version of A in the course of the second half of the 8th century, and was propagated both in Italy and beyond the Alps. It provided the 4th Sunday after the Nativitas Apostolorum — or the 10th Sunday after Pentecost — with 1 Cor. 10, 6-13, and the 5th Sunday after the Nativitas Apostolorum — or the 11th Sunday after Pentecost — with 1 Cor. 12, 2-11 ¹⁸. This became the universally established sequence.

The Epistle-lesson most frequently chosen for the DoJS was the second rather than the first ¹⁹, although the other alternative is

¹⁵ A. CHAVASSE, „L'Epistolier romain du Codex de Wurtzbourg", *Revue bénédictine*, 91 (1981) pp. 308-319.

¹⁶ A. WILMART, „Le Lectionnaire d'Alcuin", *Ephemerides liturgicae*, 51 (1937), pp. 158-159.

¹⁷ CHAVASSE, *Lectionnaire*, pp. 5-7, 12-13, 22-23.

¹⁸ Appendix I, Nos. 3, 4, 16.

¹⁹ In addition to the above-mentioned see also Appendix I, Nos 19-21, 41, 43, 51, 52, 56, 60, 61, 63, 67, 68, 70, 73, 80-82, 84.

also documented, mainly in 13th-century sources²⁰. This variation could have been caused by a general move in the Epistle-lessons system, which altered the relative positions of its individual pericopes in relation to the other systems, mainly the formularies system and the Gospel lessons sequence. It might have been influenced to some degree, again, by the difference between the specific contents of the two pericopes. 1 Cor. 12, 2-11 has no direct bearing on the particular content of the DoJS, although resourceful interpreters could — and did — affirm the opposite. 1 Cor. 10, 6-13, on the other hand, conforms well to the general significance of the DoJS as a commemoration of the divinely determined punishment inflicted on the Jews for their crimes against God, as the Apostle warns in this pericope against sin, and illustrates his warning with several historical examples of punishment meted out by God to the Old-Testament Jewish sinners. We have no way of knowing whether the better correspondence that was thus achieved between Epistle and Gospel lessons was the intended or the accidental outcome of this shift, but there can be little doubt about its import for the future evolution of the DoJS²¹. By the late Middle Ages this correspondence was well established in several liturgical books, mainly of Roman provenance, and through the *Missale Romanum* it finally became universally accepted as normative in the celebration of this Sunday.

The evolution of the Gospel-lesson for the DoJS followed a course essentially similar to that of the evolution of the Epistle lesson. Our earliest record comes from Gregory the Great's homily No 39²², in which the pope expounded Lc 19, 41-47. The next stage in the evolution of the Roman Lectionary, however, which is reflected in the Wurzburg Lectionary²³, assigns to the DoJS a different pericope, Lc 10, 25-37, which was consequently main-

²⁰ Appendix I, Nos 62, 66, 69, 71.

²¹ J. Pascher suggested that the adoption of Lc 19, 41-47 as the Gospel-lesson proper to the DoJS may have been influenced by the Epistle-lesson. See *Das liturgische Jahr*, Munich 1963, p. 309.

²² Appendix I, No 1.

²³ Appendix I, No 2.

tained by the later revised types of the Roman Lectionary up to the A-family of Chavasse's 3rd type. It was sporadically maintained for some three centuries, as it is found in Gospel-books and indicated in homiliaries up to the late 11th century. Our latest evidence to its use consists of the Gospel-book of the Benedictine abbey of St Mary in Zara (about 1100) ²⁴.

B-family sources of the 3rd type (from the middle of the 8th century) ²⁵ replaced Lc 10, 25-37 by Lc 19, 41-47, which they had received, most probably, from Gregory's Collection of Gospel homilies or from some other evidence to his use of this pericope. One can easily detect the gradual revision of the older sources through the adoption of the new pericope. Th. Klauser provides several illuminating examples of such „corrections" introduced into the II text of the Roman Lectionary ²⁶. The Verona Lectionary — published by S. Rehle — already assigned to the 5th Sunday after the Nativitas Apostolorum Lc 19, 41-47 (No 286), while the somewhat earlier and closely related *Comes Parisinus* (of a Monza provenance) still had in this place Lc 10, 25-37 (No 308) ²⁷. Similarly, Paul the Deacon's homily for the 6th Sunday after the Nativitas Apostolorum reproduced Bede's exposition on Lc 10, 23-37. One group of manuscripts of Paul's homiliary, though, had already replaced it by a sizeable portion of Gregory's homily on Lc 19, 41-47 (No 39), and this variant of Paul's homiliary was consequently translated and received into Aelfric's homiliary (hom. 1.28 for the 11th Sunday after Pentecost) ²⁸.

This intermediate „mixed" phase was finally ended, towards the beginning of the 12th century, with the universal adoption of Lc 19, 41-47. From that time on the evidence on its use in the DoJS service is overwhelming ²⁹. It should be emphasized, of course, that the very marked relevance of this pericope to the

²⁴ Appendix I, Nos. 17, 28, 30, 33, 37.

²⁵ CHAVASSE, *Lectionnaire*, pp. 12-13, 16.

²⁶ See his apparatus to the text of version π (pp. 33, 46) and to the text of MSS Paris, BN 93 and 13171 (p. 179).

²⁷ Appendix I, No 20.

²⁸ Appendix I, Nos 17, 26. Consult C.L. SMETANA, „Aelfric and the Early Medieval Homiliary", *Traditio*, 15 (1959), pp. 165, 175, 192, 202-203.

²⁹ Appendix I, Nos 42-84. It was the more popular pericope even before that date; see also Appendix I, Nos 16, 19-25, 27, 29, 32, 34-36, 38-41.

theme of the destruction of Jerusalem is self-evident. While Lc 10, 25-37, with its parable of the Good Samaritan, does not refer to this theme nor could its content be easily interpreted in its light, Lc 19, 41-47, with its narrative of Jesus' tears at the sight of Jerusalem and his prophecy concerning its imminent siege and destruction, deals with this subject explicitly and unmistakably. When this pericope became the sole pericope to be read and commented, it determined the character of that Sunday as the Destruction of Jerusalem Sunday.

The choice of Gospel-lesson determined, naturally, that of the homily that was eventually integrated into the DoJS service, Mass as well as office. Gregory the Great's homily No 39 is our earliest evidence in this matter, but the adoption of Lc 10, 25-37 was followed by its substitution with Bede's homily on that lesson³⁰. Commentators have not dealt with the theme of the destruction of Jerusalem — in this specific context — prior to the introduction of Lc 19, 41-47 as the Gospel-lesson proper to this Sunday, at about the middle of the 8th century. Once it was introduced, however, one notices several texts that served for this purpose, some of them traditional, like Bede's commentary on this pericope³¹, but most of them new, like Rhaban Maur's and Haymo of Auxerre's with their numerous revisions³² and adaptations. A considerable number of these texts can be found in later sources, mainly homiliaries, but they are clearly in a secondary position, trailing behind Gregory's homily. The breviaries were entirely consistent in their preference for his homily; other homilies were almost completely absent from the readings they assigned to this Sunday³³. Roman usage, here again, as codified in the *Breviarium Romanum*, both reflected this situation and confirmed it as the universally valid norm for late medieval and post-medieval Christianity.

³⁰ Appendix I, No 17.

³¹ Appendix I, No 36.

³² Appendix I, Nos 19, 21-24. See, in general, H. BARRÉ, *Les homéliaires carolingiens de l'école d'Auxerre* (*Studi e testi* 225), Città del Vaticano 1962.

³³ Appendix I, Nos 26, 32, 36, 42, 46, 47, 50, 53, 54, 56-59, 62-64, 66, 71, 74-79, 83.

The earliest testimony to the date of the DoJS is given in Gregory the Great's collection of Gospel homilies. In itself, however, it is extremely imprecise. Ideally we should have been able to determine the date of the DoJS from the relative position of its homily in the general schedule of homilies, on the assumption that the collection's structure reflects the unfolding of the liturgical year. In practice, however, the corrupt state of the transmitted text renders such a reconstruction very problematical. The 1705 edition — the one commonly used in Migne's reprint — offers four different variants for the serial number of the DoJS homily: Nos 39, 30, 24 and 26. They are difficult to reconcile on the basis of the information given in that edition. It is obvious, nevertheless, that all four are placed in the second half of the collection (the second group of 20 homilies), which formed, in fact, the second book of Gregory's original collection³⁴. Furthermore, all four are placed after the very distinct group of Easter homilies (Nos 21-26 in the 1705 edition, Nos 17-21 in the Cod. Reg. variant, Nos 12-17 in the Corbie variant, and Nos 14-18 in the Lateranensis variant). As the first block of homilies in the collection is largely concerned with the liturgical dates preceding the Nativity, it is to be deduced that the date of the DoJS follows the Easter block but precedes the Advent-Nativity block³⁵. While the precise allocations given in the 1705 edition to the last 10 homilies are largely worthless³⁶, its inclusion of the DoJS homily within a post-Pentecostal block (approximately Nos 30-40 in its list) agrees therefore with our previous finds. Another characteristic of this collection of homilies, namely its intercalation of the Temporal with the Sanctoral, warrants its treatment as the earliest witness to the Gregorian-type organization of the liturgical year, and enables us, consequently, to date the DoJS homily according to the Gregorian system.

³⁴ On the history of that collection see G. PFEILSCHIFTER, *Die authentische Ausgabe der 40 Evangelienhomilien Gregors des Grossen*, Munich 1900.

³⁵ In the yearly liturgical cycle, of course, not in regard to the actual dates of their composition.

³⁶ See, on this point, L. J. CRAMPTON, „S. Gregory's Homily XIX and the Institution of Septuagesima'', *Studia patristica*, 10 (1970), pp. 333-336.

An important feature of the Gregorian liturgical books, which has not been always adequately appreciated, is their originally temporary character³⁷. They were designed to provide for the necessities of particular years, not to supply a permanent and universally valid liturgical framework for any year. The enormous prestige of their Roman provenance and of the name of Gregory the Great, however, invested them with an authority that far exceeded the limited exercise for which they were originally intended. They obviously provided good answers to some of the problems which the older liturgical books failed to solve, but the difficulties inherent in their dual nature — of a liturgical program designed for particular circumstances yet applied permanently and universally — were naturally bound to emerge, sooner or later. Their almost continuous revision — so evident in the particular case of the DoJS — is a good measure of the extent of these difficulties.

The main principle of this system which is of interest to our present study is the stabilization of the ordinary Sundays following the Pentecost between fixed Sanctoral dates, in small Gregorian Sections. The Gregorian Section which included the DoJS was encompassed between the *Nativitas Apostolorum* on 29 June, and the *Nativitas Sancti Laurentii* on 10 August. The yearly changes in the Easter/Pentecost dates effected, therefore, only the preceding Gregorian Section encompassed between Pentecost and the *Nativitas Apostolorum*, but had no effect at all on the date of the DoJS. One must still consider, nevertheless, the destabilizing effect of the permanent movement of the week-days in relation to the month-days, which results in a periodical concurrence of Sundays with the Sanctoral celebrations, namely the *Nativitas Apostolorum*, its Octave and the *Nativitas Sancti Laurentii* (respectively 29 June, 6 July and 10 August). The consequent variation in the number of Sundays included in this Gregorian Section was of a rather modest proportions, with a maximum of 6 against a minimum of 5, but it was not unimportant. The concurrence of Sanctoral dates with Sundays (e.g. on years with Easter falling on 20 April) reduc-

³⁷ CHAVASSE, *Calendrier*, p. 245; *Lectionnaire*, pp. 67-68. See also C. COEBERGH, „Les Libelli sacramentorum de saint Grégoire le Grand et le Sacramentaire publié sous son nom”, *Studia patristica*, 8 (1966), pp. 176-188.

ed the number of the Sunday formularies actually celebrated, for with the ensuing deferment of formularies the last formularies were compressed into the last few days of the Section, too few in fact to accomodate them, and were therefore omitted altogether.

Our evidence points to the 5th Sunday after the Nativitas Apostolorum as the date assigned by the Gregorian liturgical books to the DoJS. It probably originated in 595, when that Sunday was celebrated on 31 July. both MS. Pad. D.47, which preserves the text of the 2nd type of the Gregorian Sacramentary, and the II version of the Gregorian Gospel-book, place indeed the DoJS between the Sanctoral dates of 30 July and 2 August³⁸. The same information is provided by the Roman Epistle-book, transmitted in the Wurzburg Comes, which is already organized according to the Gregorian system. It too dates the DoJS to the 5th Sunday after the Nativitas Apostolorum. The 5th Sunday after the Nativitas Apostolorum coincided periodically with 31 July, in exact repetition of the 595 situation. This was the case in 606, 617, 679, 690 etc., but the seemingly precise dating of the „5th Sunday after the Nativitas Apostolorum” resulted, in fact, in a seven days variation, between the earliest date of 28 July (when the Nativitas Apostolorum³⁹ falls on Saturday) and the latest date of 3 August (when that feast falls on Sunday). Later liturgical books organized in Gregorian Sections maintained this dating. It is given by Lectionaries of the 3rd type, in both the A-and the B-families, and by Sacramentaries⁴⁰. Paul the Deacon, on the other hand, dates this Sunday to the 6th Sunday after the Nativitas Apostolorum, and the same dating is given in an 11th-century Benedictine homiliary from Liège⁴¹. This dating arose, probably, as an erroneous interpretation of the Gregorian sources whose list of Sundays after the Nativitas Apostolorum starts with „No 2” and terminates with „No 7”, „No 6” being equivalent, of course, to No 5⁴². Another 11th-century homiliary with Gregorian Sections, of a South-German provenance, gives the cor-

³⁸ CHAVASSE, *Lectionnaire*, p. 43. See also KLAUSER, *Capitulare*, p. 179.

³⁹ Appendix I, No 2 (designated as „6 Sunday”; see below).

⁴⁰ See, for example, Appendix I, Nos 3, 8, 20, 25, 28, 30, 32, 33.

⁴¹ Appendix I, Nos 17, 36. And see above, Note 39.

⁴² See CHAVASSE, *Lectionnaire*, pp. 92-93.

rect indication ⁴³. By the 11th century, however, the Gregorian Sections were all but replaced by the alternative system of a continuous numeration anchored on Pentecost.

The 8th-century Gelasian Sacramentaries followed the Gregorian sources in some respects, departed from their example in others ⁴⁴. From our particular point of view it is important to realize that they followed the Gregorian system in their intercalation of the Sanctoral with the Temporal, and that they abandoned the Gregorian Sections and replaced them with a continuous numeration of the Sundays following the Pentecost, which was anchored on this feast. While that intercalation was intended to stabilize the liturgical calendar, anchoring the Sundays' series on Pentecost could not but transmit the thrust of the yearly move of the Easter/Pentecost block to this series, which was no longer isolated by the buffer Gregorian Section of the immediate post-Pentecost Sundays. The consequences for the dating of the DoJS are obvious.

The 8th-century Gelasian Sacramentaries assigned the 11th Sunday after Pentecost for the celebration of the DoJS, and they located it — following the Gregorian model — between 30 July and 1 August ⁴⁵. To make this conformity with the Gregorian system even more certain, we have an 8th-century Gelasian Sacramentary which still uses the Gregorian Sections, and it dates the DoJS to the 5th Sunday after the Nativitas Apostolorum and locates it, again, between these same two Sanctoral dates ⁴⁶. Similar evolution took place in the Lectionaries. Both the Corbie Lectionary and the Murbach Comes date this Sunday to the 11th Sunday after Pentecost ⁴⁷.

In practice, however, the 8th-century Gelasians could not maintain that conformity with the Gregorian system, and their texts testify to their consciousness of this problem. Their main difficulty

⁴³ Appendix I, No 32.

⁴⁴ We have followed, in this matter, the masterly analysis presented by A. CHAVASSE, *Le sacramentaire dans le groupe dit 'Gélasien du VIIIe siècle'* (*Instrumenta patristica* 14A), 1984.

⁴⁵ *Op. Cit.*, Table, pp. 102-103.

⁴⁶ MS. Rome, bibl. Angelica, F.A. 1408 (Ag in the sigla employed by CHAVASSE, *ibid.*).

⁴⁷ Appendix I, Nos. 4, 16.

(in the context of the present study) arose out of their introduction of a new Sunday formulary — the 4th Sunday, closing the June fast — and their corresponding failure to make place for the new formulary by moving the entire set, beginning with the „new” 5th Sunday. The 3rd Sunday — which opens the fast — as well as the three ferial formularies and the 4th Sunday which closes the fast, were all inscribed between the dates of 12 and 15 June. The 4th Sunday had therefore to be celebrated eight days later, between 19 and 22 June. The entire group of Sundays, from the 5th to the 11th, was actually celebrated with a delay of eight days in relation to the prescribed dates. The 11th Sunday, theoretically placed between 30 July and 1 August, was actually celebrated — according to the schedule elaborated by the 8th-century Gelasian Sacramentaries — between 2 and 9 August. The detailed solutions offered by these sources are of no interest here. They prove, nevertheless, that the 8th-century Gelasians practically renounced their attempts to stabilize an intercalated calendar, and turned, instead, to the sequential celebration of the complete list of Sundays, regardless on whatever date each successive formulary occurred ⁴⁸.

Once the Temporal was separated from the Sanctoral, the DoJS was released from its traditional association with 31 July and its contiguous days. The range of its potential dating became considerably larger, equivalent to the range of the Easter/Pentecost variation, covering 35 days. It retained, however, the ordinal number established by the 8th-century Gelasians — the 11th Sunday after Pentecost — up to the 14th century, and our documentation suggests that this dating was more popular than the alternative dates ⁴⁹. It allowed for a celebration of the DoJS between 26 July and 29 August. Somewhat less popular during the same period was the alternative dating, the 10th Sunday after Pentecost. Our first evidence to its use consists of the first part of Benedict of Aniane's Supplement to the *Hadrianum*, usually dated to about 810-815 ⁵⁰, but it disappears again from our sources till the

⁴⁸ CHAVASSE, *op. cit.*, pp. 98-99, 103.

⁴⁹ Appendix I, Nos 19, 21-24, 26, 27, 29, 31, 34, 38, 39, 42-45, 48-50, 55, 59, 61, 67, 68, 70, 73, 74, 76, 79, 81-84.

⁵⁰ Appendix I, p. 18.

late 11th century. From that time on it is fairly well documented⁵¹. Its actual dates spread between 19 July and 22 August. The third alternative, of Roman provenance, appears comparatively late in our sources. A shorter list of post-Pentecostal Sundays (the result of the transference of the June fast to the Pentecost week and the omission of the „Deprecationem nostram” Mass) gave a lower ordinal number to all the Sundays following the 2nd Sunday, with the outcome that the DoJS was designated as the 9th Sunday after Pentecost⁵². This usage, already documented in the Ordinal of the Roman Curia (compiled about 1213-1216)⁵³, was adopted by several other 13th-century sources⁵⁴, particularly by Haymo of Faversham⁵⁵ in his Breviary, and triumphed, finally, through the *Breviarium Romanum*, which established it as the standard dating of the DoJS throughout Christianity. Its actual dates range between 12 July and 15 August.

The particular nature of the DoJS can be observed, finally, in its proper liturgical context, mainly in its relation to the following Wednesday and to the Old Testament readings system in its relevant portions.

The general link between Sundays and „their” immediately following Wednesdays is quite obvious. It can be seen, for example, in the second use of Dominical formularies and lessons in these Wednesdays’ Eucharistic celebration, or in the definition of the first Sunday of the month as „that Sunday whose Wednesday falls in that same month”⁵⁶. The association between the DoJS and its following Wednesday is, however, decidedly closer. Both exhibit such a marked identity in content and in message that they should be considered as one composite unit. This identity has been achieved through the choice of that Wednesday’s Gospel lesson.

⁵¹ Appendix I, Nos 35, 41, 46, 47, 51-53, 56-58, 60, 63, 64, 75, 77, 80.

⁵² L. BROU, *Étude* (see Note 14), pp. 219-220.

⁵³ Appendix I, No 62.

⁵⁴ Appendix I, Nos 65, 69, 72, 78.

⁵⁵ Appendix I, No 66.

⁵⁶ „Prima autem dominica cuiuslibet mensis vocatur, cuius feria iiii in eodem mense continetur” (A. HÄNGGI, *Der Rheinauer Liber Ordinarius*, Fribourg 1957, p. 239).

Our earliest evidence on that point, the Murbach Comes, gives as Gospel-lesson Lc 21, 24-36, which consists of a general warning referring to a rather indeterminate „day of retribution”⁵⁷. Those parishioners who were conversant with the entire chapter were able, of course, to recall its first part and to identify that day with the siege and the destruction of Jerusalem, but taken in itself the pericope is of a general nature, and that nature was even further reinforced by the accompanying Epistle-lesson in the Murbach Comes — 2 Cor 15, 39-46.

Before the end of the 11th century, however, the message became explicit, with the Gospel-lesson shifted to verses 20-26 of the same chapter (Lc 21). They refer in no uncertain way to the siege of Jerusalem, the destruction of Judea, Jerusalem and the Temple, as well as to the exile of the Jews „donec impleantur tempora nationum”. The last two verses place these events in an apocalyptic context, and a clear accord is thereby achieved with the Epistle-lesson’s reference to the Resurrection. Our first evidence to the use of this Gospel-lesson in the celebration of this specific Wednesday is found in an 11th-century German Gospel-book⁵⁸, but we believe that it was introduced even earlier, probably in Germany, for the next examples of this usage are equally of German provenance⁵⁹, at least until we arrive at the 12th century Italian homiliary⁶⁰ which assigns to this Wednesday Ambrose’s homily on this text.

Our sample of liturgical sources bearing on this Wednesday is, unfortunately, too limited to warrant more detailed conclusions. Even the present documentation suffices, nevertheless, to establish this Wednesday as the perfect counterpart to the DoJS; the centrepiece of both consists of the commemoration of the destruction of Jerusalem.

Scriptural readings during office, mainly the Old Testament pericopes, represent another important aspect of the liturgical con-

⁵⁷ Appendix I, No 16, (118²), p. 47.

⁵⁸ Appendix I, No 34, fols. 100v-101r.

⁵⁹ Appendix I, No 35, fol. 76r; No 38, fol. 80r; No 49, fol. 67v; No 51, fol. 116v.

⁶⁰ Appendix I, No 53, fols. 127v-129v. Ambrose’s homily was taken from *Expositio Evangelii secundum Lucam*, X, 15-38, CCSL, 14 (1957), pp. 350-356.

text of the DoJS. By allotting this Sunday a specific place in the yearly liturgical cycle the Roman Church established it in a potentially meaningful relation to the office proper to that time. The more precise dating of the DoJS could imply, of course, a more significant relation of this kind.

The Roman Ordines of the more common type (Ordo XIII) assign to the period which opens with the Octave of Pentecost and terminates with the first Sunday in August — or alternately with 1 August — the Old Testament pericopes of *Kings* and *Chronicles*. They were followed, during the month of August, by the Sapiential books⁶¹. We possess an excellent testimony to the actual application in Rome of this system in Amalar's account of his visit to the city in 831⁶². Subsequent variants and revisions of ordo XIII reflect the wide propagation and reception of this system throughout Europe. Ordo XIIC, for example, produced by Burchard of Worms, was subsequently received into numerous Canonical collections, among them also Gratian's *Decretum*⁶³.

The Post-Pentecostal readings section was subject to yearly changes in its length, varying from a minimum of 5 weeks to a maximum of 10, in accordance with the varying dates of Easter/Pentecost. These changes obviously effected the readings-system in several ways, in the choice of the daily readings, in their lengths and in their distribution between the Sundays and the ferial days available till August. A typical example, the 12th-century Rheinau Liber Ordinarius⁶⁴, assigns the following nocturn readings to the last four Sundays in a „full” post-Pentecostal first section (10 weeks):

- 7th Sunday: „Appropinquaverant dies David” (3 Rg 2, 1);
- 8th Sunday: „Confirmatum est igitur regnum” (3 Rg 3, 1);
- 9th Sunday: „Salomon autem erat in dicione” (3 Rg 4, 21);
- 10th Sunday: „Factum est igitur quadringentesimo” (3 Rg 6, 1).

⁶¹ M. ANDRIEU, *Les Ordines Romani du Haut Moyen Age*, t. II, Louvain 1948, pp. 475, 482, 501, 522, 525.

⁶² *PL*, 105, cols. 1245-1246.

⁶³ M. ANDRIEU, *op. cit.*, pp. 509-510, 514.

⁶⁴ Ed. HÄNGGI, Fribourg 1957, p. 239.

Not surprisingly, the Antiphonal of this source assigns antiphons from Lc 19, 41-47 to the 10th Sunday ⁶⁵, a clear indication that it identifies this Sunday as the DoJS. This section of Old Testament pericopes terminates, significantly, prior to 1 August, with the pericope narrating the construction of Solomon's Temple. It accords, therefore, with the date of 31 July which the Gregorian — as well as the 8th-century Gelasian — liturgical sources assigned to the DoJS. Furthermore, the conjunction of the DoJS with the introductory Temple pericope on the same date achieves a remarkable thematic unity.

The shift into August of the date of the DoJS, due initially to the practical difficulties involved in maintaining the Gregorian dating-system, and subsequently to the continuous numeration of post-Pentecostal Sundays, tended to obscure the thematic unity between the Old Testament readings and the DoJS. It was probably still strong enough whenever that Sunday occurred in close proximity to 1 August, but larger intervals certainly resulted in correspondingly important breaks between the DoJS and the readings system. It should be emphasized, however, that two of the three ordinal numbers employed allowed for dates falling in a 35 days period which was centred, roughly, on the beginning of August; the 10th Sunday allowed for a date between 19 July and 22 August, while the 9th Sunday referred to the period between 12 July and 15 August. The interval was therefore theoretically never longer than a fortnight. Furthermore, although the readings system documented in Ordo XIII was undoubtedly the most popular and the one destined to be recognized, eventually, as normative, other usages offered other systems, whose interest for our present study consists in the fact that they maintained the DoJS in its proper meaningful context of Old Testament readings. Ordo XIV, for example, spread out the *Kings* and the *Chronicles* pericopes from Pentecost to 18 October ⁶⁶, covering in this way all the 35 possible dates of the DoJS. Another system, underpinning the usage documented in Honorius, of Autun's *Gemma*

⁶⁵ *Op. cit.*, p. 246.

⁶⁶ M. ANDRIEU, *op. cit.*, p. 40. On the Roman origin of this Ordo see S.J.P. VAN DIJK, „Recent Developments in the Study of the Old-Roman Rite, „*Studia patristica*, 8 (1966), p. 314.

animae. refers to a short post-Pentecostal section (for its 3rd Sunday after Pentecost falls after 24 June), and deploys its Old Testament Sunday pericopes (2 *Kings* and 3 *Kings*) during July, August and the first part of September⁶⁷. It places the DoJS on the 10th place of its list, assigning to it the pericope on Solomon's prayer and God's admonition in regard to the Temple (3 Rg 9). This pericope follows the 9th Sunday's pericope on the Dedication of the Temple (3 Rg 8), and precedes the 11th's relating the visit of the queen of Saba to the Temple, which was typologically interpreted as the Vocation of the Gentiles to Jerusalem. All the August Sunday pericopes in this system refer to Solomon's rise to power, the building of the Temple, its Dedication and forewarned destruction as well as its prefigured transformation in the Vocation of the Gentiles. Such a system agrees well, in fact, with two of the three ordinal numbers used to designate the DoJS. The 10th Sunday after Pentecost could fall between 19 July and 22 August, the 11th between 26 July and 29 August. While the first alternative covers two thirds of August, the second covers it almost entirely.

It is against this backdrop of readings-systems that the thematic unity underlying the liturgical commemoration of the history of the Temple „sub lege", from its construction and dedication to its destruction, becomes much more intelligible; the DoJS should be studied and appreciated in its proper liturgical context.

The results of the foregoing discussion can be summarized briefly as follows.

A. The proper formulary of the DoJS originated under Gregory the Great, and achieved its definitive and stable form, after some two centuries of variations on the Gregorian core, with the version established by Benedict of Aniane. It has no special reference to the destruction of Jerusalem.

B. Several Epistle-lessons were assigned to the DoJS before the pericope 1 Cor. 12, 2-11 was established as proper to this Sunday, with 1 Cor. 10, 6-13 in the preceding Sunday. This was the schedule characteristic of the Roman Lectionaries of the 3rd type,

⁶⁷ PL, 172, cols. 704-716.

B-family, introduced about 740. A shift in the list of Sunday Epistle-lessons, documented mainly in Roman sources since the 13th century, allotted 1 Cor. 10, 6-13 to the DoJS, and this usage became eventually normative. Unlike the other pericope its content agrees perfectly with the subject-matter of this Sunday.

C. Lc 19, 41-47, a gospel-lesson of crucial importance for the determination of this particular Sunday as the DoJS, is documented for the first time under Gregory the Great. It was subsequently replaced, in Roman-type sources, by Lc 10, 25-37, which was maintained as late as the 11th century. The Gregorian pericope reappeared in Lectionnaires of the 3rd type, B-family, about 740, and gradually replaced the other pericope. It became the sole pericope of the DoJS from about the end of the 11th century. It deals explicitly and clearly with the subject of the destruction of Jerusalem.

D. The choice of Gospel-lesson determined that of the DoJS's homily. Gregory the Great's homily No 39 usually accompanied Lc 19, 41-47, while Bede's — and others' — the pericope of Lc 10, 25-37. The predominance of Gregory's homily since the beginning of the 12th century is amply documented.

E. The DoJS datings fall into two main groups:

The first group opens with Gregory the Great's homily, whose date was certainly post-Pentecostal, and probably identical with the date proposed by the Gregorian Sacramentaries. These sources, which were followed by the 8th-century Gelasians and other occasional sources until the 11th century, are characterized by their precise dating of the DoJS to 31 July or to one of the immediately adjacent days (28 July - 3 August). The Gregorian sources dated by the use of the Gregorian Sections, the 8th-century Gelasians by that of the continuous numeration of post-Pentecostal Sundays. Practical difficulties made the celebration of the DoJS on that precise date very problematical.

The second group adopted the principle of continuous numeration, and allowed the DoJS to fall within a period of 35 days, calculated in three different ways. The date could fall either between 26 July - 29 August, between 19 July - 22 August, or between 12 July - 15 August. The first dating was the earlier and the more popular, the third appeared in Roman sources of the 13th century and became, eventually, normative.

F. The immediate liturgical context of the DoJS consists of two elements:

Since the close of the 11th century at the latest the Wednesday immediately following the DoJS was likewise dedicated to the subject of the destruction of Jerusalem, although its message was of a much more pronounced apocalyptic character. Its Gospel-lesson and homily rendered it a Destruction-of-Jerusalem-Wednesday in the same way that the preceding Sunday was the DoJS.

The various readings-systems of Old Testament pericopes for the period that terminates immediately before the DoJS (end of July) or is contemporaneous with it (August), serve to introduce the theme of the construction of Solomon's Temple and its forewarned destruction in the pericopes chosen from *Kings* and *Chronicles*. The thematic unity between the DoJS and the readings-system emphasizes the unity between the history of the Temple „sub lege" and „sub gratia", particularly the inevitability of the destruction of Jewish Jerusalem and its opening up to the Christian gentiles in the Vocation of the Gentiles.

We believe that we are now in a position to give a positive answer to the question formulated at the outset of our enquiry. The Church did evolve its proper liturgy and texts to commemorate the destruction of Jerusalem in a specifically Christian context, analogous to the Jewish 9th of Ab. This has been the DoJS. It was introduced in the pontificate of Gregory the Great, and reconfirmed — after some two centuries of uncertainty — about the middle of the 8th century. It has maintained since then its main characteristics up to the present day.

Can one hazard, finally, some hypothesis as to the origins of this commemoration? It is obvious that a full-scale enquiry of this sort should involve a detailed discussion of Gregory the Great's relevant ideas and liturgical activity, for our evidence on some of the more important elements of the DoJS leads back, invariably, to this pontiff. It is possible to suggest, nevertheless, even on the basis of the present study, that the origins of the DoJS are to be sought in reference to the Jewish 9th of Ab.

If the dates of the DoJS in the critical moments of its history, mainly its introduction under Gregory the Great and the rein-

roduction of the original Gregorian Gospel-pericope about the middle of the 8th century, are found to coincide with the dates of the Jewish parallel commemoration in the same years, or even to be in close proximity to them (inside a week), then one would be justified in treating this assumption as a strong hypothesis, worthy of further study. This is indeed the case.

We have seen that the Gregorian method of dating, which was probably established by the pope himself, assigned a seven-days period to the DoJS; defined as the 5th Sunday after the Nativitas Apostolorum, it could fall on one of the days between 28 July and 3 August. We have noticed, again, that the 8th-century Gelasians attempted to preserve this dating, even though they replaced the Gregorian Sections by a continuous numeration of the post-Pentecostal Sundays. The 9th of Ab falls on this precise week, or in its close proximity, frequently enough, in about one in every two years⁶⁸. If we examine the period mostly dominated by the dating systems which attempted to maintain this particular week, roughly from the pontificate of Gregory the Great to the beginning of the 9th century, we are bound to discover that of the 211 years between 590 and 800 no less than 96 — almost half the total number — had both the DoJS and the 9th of Ab falling within a period of seven days from one another. Gregory's pontificate exhibits the same ratio. Its 14 years (590 must be excluded, for the pope's first year started after the relevant date) include 6 years characterized by this proximity (591, 594, 597, 599, 602 and 603).

Even more striking results are obtained when one measures the proximity between these two commemorations in the critical moments of the history of the DoJS.

Our earliest evidence on the celebration of this Sunday derives from Gregory's homily No 39, delivered — according to Pfeilschifter⁶⁹ — in 591. On that year, precisely, the 9th of Ab

⁶⁸ For this, and the following discussion, consult Appendix II. I am grateful to Mr. J. Ziegler for his help in compiling it.

⁶⁹ *Op. cit.*, p. 79. The dating of the terminus ante quem to 593 has been generally accepted by scholars in this field. Compare ASHWORTH, *op. cit.* (Note 7) p. 314, Chavasse, *Calendrier*, p. 112; J. LONGÈRE, *La prédication médiévale*, Paris 1983, p. 29.

was commemorated on Saturday 4 August, while the DoJS was celebrated on the preceding Sunday 29 July (on the strong assumption that that Sunday was the 5th Sunday after the Nativitas Apostolorum, according to the Gregorian dating method).

Furthermore, II version of the Gregorian Gospel-book, which — according to Chavasse ⁷⁰ — was revised in view to adapt it to the specific calendar of the year 597, dates the DoJS to 28 July. This date perfectly agrees with the calendar of 597, a year designated by the Dominical Letter F. It comes as no great surprise, therefore, to learn that 597 saw a perfect concurrence between the DoJS and the 9th of Ab, both falling on Sunday, 28 July.

A similar concurrence is recorded in 746, when both commemorations took place on Sunday, 31 July. The year in itself is of great interest, for most scholars (Klauser ⁷¹, Chavasse ⁷² and others) date the crucial reintroduction of Lc 19, 41-47 about this time. The monthly date of the 746 double commemoration — 31 July — is of no less interest. Not only does it agree with the calendar of 595, the putative first version of the Gregorian Sacramentary, it also agrees to perfection with the date of the 5th Sunday after the Nativitas Apostolorum and with the theoretical date which the 8th-century Gelasians assigned to their 11th Sunday after Pentecost.

The constant proximity of the two commemorations and their precise concurrence on the critical moments of the evolution of the DoJS can be explained away as entirely fortuitous. It would be a very weak explanation indeed. Constant proximity on the same high level (one in two), together with the very high improbability of a chance concurrence of these two commemorations on precise historical moments (such concurrences take place once in approximately thirty years; we have counted seven in the period 590-800), add up to a very strong argument against mere fortuity.

⁷⁰ *Lectionnaire*, p. 45.

⁷¹ *Capitulare*, p. 131 („nach 750”).

⁷² *Lectionnaire*, pp. 27-28 („De toute manière on est donc induit à ne pas faire descendre au dessous de 740 environ la troisième forme prise par le lectionnaire et l'antiphonaire romain”).

And Gregory the Great, like his 8th-century successors, certainly had no difficulty in learning from any of the Jewish communities in the West, in Rome and elsewhere, on what precise date was the destruction of Jerusalem commemorated. A similar line of thought is evident in Honorius „of Autun’’s explanation of the date of the DoJS: „Notandum quod et Evangelium hic legitur, in quo destructio Hierosolymorum praedicitur, quia in hoc mense et prius a Nabuchodonosor et postmodum a Romanis in eodem mense facta legitur’’⁷³. Gregory the Great probably gave a similar answer, with the difference that his was derived from knowledge of the Jewish observance of the 9th of Ab. No Christian liturgist, let alone a Roman pontiff, could be expected to expatiate, or even to refer explicitly, to a convergence between a Christian liturgical event and its Jewish exemplar. The whole weight of tradition, particularly since the authoritative resolution of the Easter controversy in the Nicaea Council of 325, run counter to such course⁷⁴. Our evidence suggests, nevertheless, that in the first phase of its evolution the DoJS depended on the 9th of Ab commemoration for some of its elements, above all its dating. The significance of these links diminished, to be eventually completely forgotten, with the progressive stabilization of the service of the DoJS and with its disengagement in the 9th century from the traditional fixed dating.

The Hebrew University of Jerusalem

⁷³ *PL*, 172, col. 714.

⁷⁴ Studies of such links are still scarce, though this line of research seems to be a promising one. See, however, the recent study by K. GAMBER, „Jüdisches Erbe im Gottesdienst der Christen? Geht die Basilika auf die hellenistische Synagoge zurück?“, *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 78 (1983), pp. 178-185.

ABBREVIATIONS

- Chavasse, Calendrier = A. Chavasse, „Le calendrier dominical romain au sixième siècle”, *Recherches de science religieuse*, 38 (1951-1952).
- Chavasse, Lectionnaire = A. Chavasse, „Les plus anciens types du lectionnaire et de l'antiphonaire romains de la messe”, *Revue bénédictine*, 62 (1952), pp. 3-94.
- Klauser, Capitulare = Th. Klauser, *Das römische Capitulare Evangeliorum*, Münster 1972².

APPENDIX I

TABLE OF SOURCES: KEY AND SUMMARY

A. Structural Criteria

I. Formulary

1. Collect: a. Praesta quaesumus - benignus effectum.
 b. Pateant aures - placita postulare.
2. Secret: Concede nobis - redemptionis exercetur.
3. Preface: Tibi debitam - et amore perducas.
4. Postcommunion: a. Quaesumus Domine Deus - benignus auxiliis
 b. Tui nobis Domine - et tribuat unitatem
5. Super populum: Conserva Domine - devotione sincera.
6. Benediction: Respice Domine de celo - miseratione conserva.

II. Scripture and Homilies

1. Epistle:

- a. 1 Cor. 10, 6-13 (Non simus)
- b. 1 Cor. 12, 2-11 (Scitis quoniam)

2. Gospel:

- a. Lc 10, 25-37 (Quidam legisperitus)
- b. Lc 19, 41-47 (Cum appropinquaret)

3. Homily: a. Gregory the Great, Homily No 39
 b. Others

B. Chronological Criteria

I. Sundays after Nativitas Apostolorum = 29 June (including numerations based on the Octave of Nativitas Apostolorum)

1. 5th Sunday
2. 6th Sunday

II. Sundays after Pentecost (including numerations based on the Octave of Pentecost, St Trinity)

1. 9th Sunday
2. 10th Sunday
3. 11th Sunday

The sources — manuscripts and published texts — are arranged by *approximate* chronological order.

All manuscript-references are to manuscripts in the Bodleian Library, Oxford.

No	Source	5	6	9	10	11	a	b	a	b	a	b	a	b
1.	Gregorius Magnus, Homilia No 39, PL 76, cols. 1293-1301.							x						
2.	D. G. Morin, „Liturgie et basiliques de Rome au milieu du VII ^e siècle, d'après les listes d'Évangiles de Würzburg", <i>Revue bénédictine</i> , 28 (1911), 296-340.		x					x						
3.	R. Amiet, „Un 'Comes' carolingien inédit de la Haute Italie (Paris, BN, ms. lat. 9451)", <i>Ephemérides liturgicae</i> , 73 (1959), 335-367.	x					ante	x						
4.	Corbie Epistle Book; W. H. Frere, <i>Studies in Early Roman Liturgy</i> , III, Oxford 1935, p. 15.					x	ante	x						
5.	P. K. Möhlberg, <i>Liber Sacramentorum Romanæ Ecclesiæ Ordinis Anni Circuli</i> , Rome 1960, p. 178.								x	x			x	
6.	J. Deshusses, <i>Le Sacramentaire Grégorien</i> , Fribourg 1971, p. 651.	x							x					x
7.	A. Dold - K. Gamber, <i>Das Sacramentar von Salzburg</i> , Beuron 1960, p. 25*.	x							x				x	
8.	<i>Op. cit.</i> , Anhang I: Die Sonntagsmessen-Libellus im Codex Veronensis 91, p. 66*.	x							x					x
9.	A. Dold — L. Eizenhoefer, <i>Das Prager Sacramentar</i> , Beuron 1949, p. 95*.								x				x	

No	Source	Post N.A.		Post Pentec.			Epistle		Gospel		Homily		Collect		Secr.	Pref.	Postcom.		Sup.	Ben.
		5	6	9	10	11	a	b	a	b	a	b	a	b			a	b		
10.	A. Dumas, <i>Liber Sacramentorum Gellonensis</i> , CCL vol. 159A, 1981, p. 168.					x			x				x		x	x		x		x
11.	P. Saint-Roch, <i>Liber Sacramentorum Engolismensis</i> , CCL vol. 159c, 1987, p. 171-172.					x							x		x	x		x		
12.	A.G. Martimort, „Un gélasien du VIII ^e siècle: Le sacramentaire de Noyon”, <i>Miscellanea Amato Pietro Frutaz</i> , Rome 1978, p. 190.					x														
13.	P.K. Mohlberg, <i>Das Fränkische Sacramentarium Gelasianum in alamanische Überlieferung</i> , Münster 1939 ² , p. 157.					x			x				x		x	x		x		
14.	A. Hänggi - A. Schönherr, <i>Sacramentarium Rhenan-giense</i> , Freiburg, 1970, p. 177.					x							x		x	x		x		
15.	C. Coebergh - P. de Puniët, <i>Liber Sacramentorum Excar-sus</i> , CCLM 47, 1977, pp. 137-138.					x							x		x	x		x		
16.	D.A. Wilmart, „Le Comes de Murbach”, <i>R. Bénédict.</i> , 30 (1913), pp. 46-47.					x	ante	x		x										
17.	Paulus Diaconus see: C.I. Smetana, „Aelfric and the Early Medieval Homiliary”,		x									x								

[illegible]

No	Source	Post N.A. 5 6	Post Pentec. 9 10 11	Epistle a b	Gospel a b	Homily a b	Collect a b	Sacr. a b	Prof.	Postcom. a b	Sup. Ben.
30.	MS Add. C. 153, fol. 168r Bened. (?) Gospel-List, Aulne-sur-Sambre (?), dioc. Liège, c. 1000.	x			x						
31.	H.A. Wilson, <i>The Missal of Robert of Jumiègue</i> , London 1896, p. 128.		x					x	x	x	x
32.	MS Laud misc. 157 fols. 210v-217r Secular Homil., South-German, Mid. 11th cent.	x			x	x					
33.	MS Laud lat. 27 fol. 294r Canons Rg., Gospel-List, Eberbach (Dioc. Mainz), Late 11th cent.	x			x						
34.	MS Lat. Liturg. e.2. fol. 100v Bened. (?) Mass Lect. Ger- man, Last quarter 11th cent.		x		x						
35.	MS Lat. Liturg. e.3. fol. 76r Bened. (?) Gospel-Book, Dioc. Cologne, Late 11th cent.		x		x						
36.	MS Lat. liturg. b.2 fol. 115v- 121r; Bened., St Remaclus, Stavelot (?), Liège, Last quar- ter 11th cent.	x			x	x					
37.	MS Canon. bibl. lat. 61 fol. 160v-161v; Bened. Mass- Lect., St Mary, Zata, about 1100.				x						
38.	MS Canon. bibl. lat. 45, fol. 80r Local (?), German, Gospel-Book, Late 11th or		x		x						

[illegible]

U.L.	THE ANTIQUARIAN SOCIETY, 1907	x		x		post	x		x		x		post	x
62.	Epistle and Gospel Book; Monastic, England, 13th cent. S.J.P. van Dijk, <i>Ordinal of the Court of the Roman Church</i> , Fribourg 1975, p. 335.	x		x										
63.	MS Canon. liturg. 346 fols 182v-183r, Bened. Choir Brev., near Udine, c. 1228.		x			x								
64.	MS Bodley 547 fol. 73v August, Brev., Beckford Priory (?), 2nd quarter (?) 13th cent.		x											
65.	MS Canon. liturg. 171 fol 201r Francis, Brev. North (?) Spain after 1232.	x												
66.	S.J.P. van Dijk, <i>The Ordinal of Haymo of Faversham</i> , Leiden 1963 pp. 106, 264.	x				x							post	x
67.	MS Auct. D 5 9 fol. 687v Dominican Epistle and Gospel List, England, 2nd Half of 13th cent.			x		ante								
68.	MS Rawlinson G.5 fol. 480v Epistle and Gospel List, England 2nd Half 13th cent.			x		ante								
69.	MS Canon. bibl. lat. 8 fol 9v Epistle and Gospel List, St Zeno Cesena, 2nd Half 13th cent.	x				x							post	
70.	MS Rawlinson G.15 fol. 4v Dominican Epistle and Gospel List, Worms (?), 3rd quarter 13th cent.					ante							x	

No	Source	Post N.A.		Post Pentec.			Epistle		Gospel		Homily		Collect		Secr.	Pref.	Postcom.		Sup.	Ben.
		5	6	9	10	11	a	b	a	b	a	b	a	b			a	b		
71.	MS Lat. liturg. d.7 fols. 231r-231v; Choir Brev. Apt (?), Last quarter 13th cent.									x	x									
72.	MS Canon. bibl. lat. 48 fol. 492r; Epistle and Gospel List, Roman, Italy, Late 13th cent.			x			x	post												
73.	MS Canon. bibl. lat. 87 fol. 47v; Epistle Book, Local, North East (?) Italy, Late (?) 13th cent.					x	ante	x		x			x							
74.	MS Rawlinson C.939 fol. 157 August. ordinal, Osney, Late 13th cent.					x					x									
75.	MS Lat. liturg. f. 14 fol. 80r. Cistercian Brev., North France or Belgium, about 1290 and later				x					x	x			x						
76.	MS University Coll. 101, fol. 163v; Cluniac Brev, Pontefract, about 1299-1315.					x				x	x			x						
77.	MS Rawlinson liturg. c.1 fol. 158v; Bened. Brev., Hyde Abbey, Winchester, c. 1300.				x					x	x			x						
78.	MS Canon. liturg. 208 fols 271v-272r; Franciscan Brev. Bosnia (?), about 1300			x						x	x			x						
79.	MS. Latin. liturg. f.1 fol. 70v-71v; Cistercian Brev., Dioc. Besancon (?) 13th-14th cent					x				x	x			x						

[illegible]

APPENDIX II:

Sources:

A.A. Akavia - D. Zakai, *Calendar for 6000 Years: Comparative Calendar for all Chronological Tables*, Jerusalem 1976.

A. Cappelli, *Cronologia; Cronografia e calendario perpetuo*, Milan 1983⁵.

Dates in italics indicate close proximity (within one week). Frame-enclosed dates indicate perfect concurrences.

590	Sunday 16 July	30 July
591	Saturday 4 August	29 July
592	Thursday 24 July	3 August
593	Sunday 12 July	2 August
594	Saturday 31 July	1 August
595	Thursday 21 July	31 July
596	Thursday 10 July	29 July
597	Sunday 28 July	28 July
598	Thursday 17 July	3 August
599	Thursday 6 August	2 August
600	Tuesday 26 July	31 July
601	Friday 14 July	30 July
602	Thursday 2 August	29 July
603	Tuesday 23 July	28 July
604	Saturday 11 July	29 July
605	Thursday 29 July	1 August
606	Tuesday 19 July	30 July
607	Tuesday 8 August	30 July
608	Friday 26 July	28 July
609	Tuesday 15 July	30 August
610	Tuesday 4 August	2 August
611	Saturday 24 July	1 August
612	Thursday 13 July	30 July
613	Tuesday 31 July	29 July
614	Saturday 20 July	28 July
615	Thursday 10 July	3 August
616	Thursday 29 July	1 August
617	Sunday 17 July	30 July
618	Saturday 5 August	30 July
619	Thursday 26 July	29 July
620	Tuesday 15 July	30 August
621	Sunday 2 August	2 August
622	Thursday 22 July	1 August
623	Tuesday 12 July	31 July
624	Sunday 29 July	29 July
625	Thursday 18 July	28 July
626	Thursday 7 August	3 August
627	Tuesday 28 July	2 August
628	Friday 15 July	31 July

629	Thursday 3 August	30 July
630	Tuesday 24 July	29 July
631	Saturday 13 July	28 July
632	Friday 31 July	2 August
633	Tuesday 20 July	1 August
634	Tuesday 9 July	31 July
635	Saturday 29 July	30 July
636	Thursday 18 July	28 July
637	Tuesday 5 August	3 August
638	Saturday 25 July	2 August
639	Thursday 15 July	1 August
640	Tuesday 1 August	30 July
641	Sunday 22 July	29 July
642	Thursday 11 July	28 July
643	Thursday 31 July	3 August
644	Sunday 18 July	1 August
645	Saturday 6 August	31 July
646	Thursday 27 July	30 July
647	Tuesday 17 July	29 July
648	Sunday 3 August	3 August
649	Thursday 23 July	2 August
650	Tuesday 13 July	1 August
651	Tuesday 2 August	31 July
652	Saturday 21 July	29 July
653	Tuesday 9 July	28 July
654	Tuesday 29 July	3 August
655	Saturday 18 July	2 August
656	Thursday 4 August	31 July
657	Tuesday 25 July	30 July
658	Saturday 14 July	29 July
659	Saturday 3 August	28 July
660	Tuesday 21 July	2 August
661	Sunday 11 July	1 August
662	Saturday 30 July	31 July
663	Thursday 20 July	30 July
664	Tuesday 6 August	28 July
665	Saturday 26 July	3 August
666	Thursday 16 July	2 August
667	Tuesday 3 August	1 August
668	Sunday 23 July	30 July
669	Thursday 12 July	29 July

670	Thursday 1 August	28 July
671	Tuesday 22 July	3 August
672	Saturday 10 July	1 August
673	Thursday 28 July	31 July
674	Tuesday 18 July	30 July
675	Sunday 5 August	29 July
676	Thursday 24 July	3 August
677	Tuesday 14 July	2 August
678	Tuesday 3 August	1 August
679	Tuesday 23 July	31 July
680	Tuesday 10 July	29 July
681	Tuesday 30 July	28 July
682	Saturday 19 July	3 August
683	Thursday 9 July	2 August
684	Tuesday 26 July	31 July
685	Saturday 15 July	30 July
686	Saturday 4 August	29 July
687	Tuesday 23 July	28 July
688	Sunday 12 July	2 August
689	Saturday 31 July	1 August
690	Thursday 21 July	31 July
691	Sunday 9 July	30 July
692	Saturday 27 July	28 July
693	Thursday 17 July	3 August
694	Thursday 6 August	2 August
695	Sunday 25 July	1 August
696	Thursday 13 July	30 July
697	Thursday 2 August	29 July
698	Tuesday 23 July	28 July
699	Saturday 12 July	3 August
700	Thursday 29 July	1 August
701	Tuesday 19 July	31 July
702	Sunday 6 August	30 July
703	Thursday 26 July	29 July
704	Tuesday 15 July	3 August
705	Tuesday 4 August	2 August
706	Saturday 24 July	1 August
707	Tuesday 12 July	31 July
708	Tuesday 31 July	29 July
709	Saturday 20 July	28 July
710	Thursday 10 July	3 August
711	Tuesday 28 July	2 August

Year	9th of Ab	DoJS	Year	9th of Ab	DoJS	Year	9th of Ab	DoJS
712	Saturday 16 July	31 July	751	Thursday 5 August	1 August	791	Thursday 14 July	31 July
713	Saturday 5 August	30 July	752	Tuesday 25 July	30 July	792	Thursday 2 August	29 July
714	Thursday 26 July	29 July	753	Saturday 14 July	29 July	793	Tuesday 23 July	28 July
715	Sunday 14 July	28 July	754	Thursday 1 August	28 July	794	Saturday 12 July	3 August
716	Saturday 1 August	2 August	755	Tuesday 22 July	3 August	795	Thursday 30 July	2 August
717	Thursday 22 July	1 August	756	Saturday 10 July	1 August	796	Tuesday 19 July	31 July
718	Tuesday 12 July	31 July	757	Saturday 30 July	31 July	797	Saturday 8 July	30 July
719	Sunday 30 July	30 July	758	Tuesday 18 July	30 July	798	Thursday 26 July	29 July
720	Thursday 18 July	28 July	759	Tuesday 7 August	29 July	799	Thursday 16 July	28 July
721	Thursday 7 July	3 August	760	Saturday 26 July	3 August	800	Tuesday 4 August	2 August
722	Sunday 26 July	2 August	761	Thursday 16 July	2 August			
723	Thursday 15 July	1 August	762	Thursday 3 August	1 August			
724	Thursday 3 August	30 July	763	Saturday 23 July	31 July			
725	Tuesday 24 July	29 July	764	Thursday 12 July	29 July			
726	Saturday 13 July	28 July	765	Tuesday 30 July	28 July			
727	Thursday 31 July	3 August	766	Sunday 20 July	3 August			
728	Tuesday 20 July	1 August	767	Thursday 9 July	2 August			
729	Saturday 9 July	31 July	768	Thursday 28 July	31 July			
730	Saturday 29 July	30 July	769	Sunday 16 July	30 July			
731	Tuesday 17 July	29 July	770	Saturday 4 August	29 July			
732	Tuesday 5 August	3 August	771	Thursday 25 July	28 July			
733	Saturday 25 July	2 August	772	Tuesday 14 July	2 August			
734	Thursday 15 July	1 August	773	Sunday 1 August	1 August			
735	Tuesday 2 August	31 July	774	Thursday 21 July	31 July			
736	Saturday 21 July	29 July	775	Tuesday 11 July	30 July			
737	Thursday 11 July	28 July	776	Tuesday 30 July	28 July			
738	Tuesday 29 July	3 August	777	Saturday 19 July	3 August			
739	Sunday 19 July	2 August	778	Thursday 6 August	2 August			
740	Saturday 6 August	31 July	779	Tuesday 27 July	1 August			
741	Thursday 27 July	30 July	780	Saturday 15 July	30 July			
742	Sunday 15 July	29 July	781	Saturday 4 August	29 July			
743	Saturday 3 August	28 July	782	Tuesday 23 July	28 July			
744	Thursday 23 July	2 August	783	Saturday 12 July	3 August			
745	Tuesday 13 July	1 August	784	Saturday 31 July	1 August			
746	Sunday 31 July	31 July	785	Thursday 21 July	31 July			
747	Thursday 20 July	30 July	786	Sunday 9 July	30 July			
748	Tuesday 9 July	28 July	787	Saturday 28 July	29 July			
749	Tuesday 29 July	3 August	788	Thursday 17 July	3 August			
			789	Tuesday 4 August	2 August			

De toegankelijkheid van het historisch leven van Sint Bernard

door

Adriaan H. BREDERO
(*Amsterdam*)

Toen Bernard, abt van Clairvaux, op 20 augustus 1153, zijn aards leven beëindigde, was zijn levensverhaal, waarin alle nadruk valt op zijn heiligheid, reeds voor een deel geschreven. Tevens was geregeld hoe en door wie dit heiligenleven, deze *vita*, zou worden voortgezet en afgerond. Het geschrift kwam gereed tegen het einde van 1155, waarna een aantal abten en bisschoppen zich in Clairvaux verzamelde om zijn mening hierover te geven. Voor zover kan worden nagegaan bestonden de wijzigingen, die daar in de tekst zijn aangebracht, uit de toevoeging van enige wonderen, door Bernard tijdens zijn leven verricht, welke nog onvermeld waren gebleven.

Over de totstandkoming van deze *vita* is overigens nog meer bekend. Het eerste van de vijf boeken, waaruit dit geschrift bestaat, werd tussen 1145 en 1148 geschreven door Willem, de voormalige abt van Saint-Thierry, die sinds 1135 monnik was van het Cisterciënserklooster Signy. Deze was toen reeds meer dan 25 jaar met Bernard bevriend en bovendien nauw betrokken geweest in verschillende zaken, waarmee laatstgenoemde zich op controversiële wijze had ingelaten. Opmerkelijk is evenwel dat Willem juist deze zaken onvermeld liet. Overigens maakte hij bij het schrijven van zijn tekst gebruik van een aantal notities, ofwel hagiografische fragmenten betreffende Bernard¹. Deze waren ten dienste van

¹ Uitgegeven door R. LECHAT, *Les Fragmenta de Vita et Miraculis S. Bernardi* par Geoffrey d'Auxerre, *Analecta Bollandiana* L (1932), 83-122.

Willem genoteerd door een van de secretarissen van Bernard, door Godfried van Auxerre. Deze laatste was in 1140 te Clairvaux als monnik ingetreden, nadat hij in Parijs de preek had aanhoord, die Bernard daar — tijdens zijn conflict met Abelard — voor studenten kwam houden². Reeds spoedig na zijn intrede had Godfried deze functie van secretaris en dus van vertrouwensman gekregen.

Willem had deze fragmenten met de nodige vrijheid benut, toen hij dit eerste boek schreef. Hij handelde daarin over de periode tot omstreeks 1130, in welk jaar Bernard veertig werd. Dat jaar werd tevens een keerpunt in het leven van deze abt. Bernard kreeg toen namelijk de taak om een pauselijk schisma, dat de latijnse kerk op dat moment in verdeeldheid bracht, ongedaan te maken. Die taak hield in er zorg voor te dragen dat Innocentius II algemeen in kerk en wereld als de wettige paus werd erkend. Bernard groeide aldus uit tot een belangrijke politieke figuur, waardoor hij niet onomstreden kon blijven. Dit laatste vormt de voornaamste reden, waarom Willem de periode na 1130 niet meer heeft behandeld. Hij liet dit uitdrukkelijk over aan degenen die na de dood van Bernard deze *vita* zouden voortzetten en voltooiën. Hoewel Willem reeds in 1148 stierf, mag men aannemen dat de tekst van dit eerste boek niet vóór de dood van Bernard verspreid is geraakt. Niettemin is het denkbaar dat sommigen toch voordien hebben geweten dat een *vita* van deze abt reeds bij diens leven in de maak was. Duidelijk is wel dat hij reeds voor zijn dood in eigen kring als heilige gold.

De voortzetting van dit geschrift werd in 1153 door Godfried ondernomen. Voordien had deze op eigen gelegenheid verschillende voorbereidingen daartoe getroffen. Bij zijn voorzetting heeft Godfried medewerking gekregen van een Benediktijnerabt, Ernald van Bonneval. Deze laatste was uiteraard ook van de heiligheid van Bernard overtuigd. Hij verzorgde het tweede boek van dit leven en gaf daarin vooral aandacht aan het optreden van Bernard tijdens bovengenoemd pauselijk schisma. Tevens verhaalde hij

² *Ad clericos De Conversione*, uitgegeven in *S. Bernardi Opera* vol. IV, 69-116. Ned. vert. *Bekering*, in *Werken van Sint Bernard van Clairvaux II* (1956), 330-384 (gestencilde editie verzorgd door de Cisterciënsers van de abdij Koningshoeve).

daarin de wonderen, die deze tijdens zijn reizen naar en in Italië op vele plaatsen, met name in Milaan had verricht.

Godfried zelf schreef de overige drie boeken van deze *vita*. Zijn eerste boek — het derde boek van dit heiligenleven in zijn geheel — was ten dele een vervolg op het eerste boek van Willem. Zijn tweede boek — het vierde boek van het volledige werk — bevatte een relaas van de wonderen, die Bernard had verricht, terwijl Godfried in zijn laatste boek — het vijfde — diens laatste levensjaren en sterven beschreef. Van dit vijfde boek schreef hij, nog voorafgaand aan beide andere boeken, een eerste versie die hij ter beoordeling zond aan een van de vrienden van de abt. Deze vroege versie van dit laatste boek is bewaard gebleven in een handschrift waarin tevens de correcties voorkomen, die Godfried aanbracht toen hij deze tekst als vijfde boek aan deze *vita* toevoegde³.

In later jaren, tussen 1163 en 1166, herzag Godfried de gehele tekst van dit geschrift alsnog op vrij grondige wijze. Daarbij liet hij een aantal passages volledig of gedeeltelijk weg. Sommige passages herschikte hij terwijl ook enkele nieuwe passages werden toegevoegd. Daarnaast bracht Godfried een reeks kleinere tekstwijzigingen aan, deels van zakelijke deels van literaire aard. Deze tekstrevisie is hem niet door iedereen in dank afgenomen; met name niet door enige oudere vrienden en volgelingen van Bernard. Deze sleten toen hun oude dag in Clairvaux, waar Godfried sinds 1162 als abt was aangesteld. Zij beschouwden dit ingrijpen in de oorspronkelijke tekst als een aantasting van hun herinnering aan Bernard. Toen Godfried in 1165 gedwongen werd als abt terug te treden⁴, waagde een van hen, Alanus van Auxerre, zich aan het schrijven van een nieuwe *vita*⁵. Hoewel de tekst van deze *Vita secunda* niet verloren is gegaan, laat deze poging zich — ook naar toenmalig oordeel — toch aanmerken als een mislukking. Er

³ A. H. BREDERO, *Un brouillon du XIIIe siècle : l'autographe de Geoffrey d'Auxerre*, *Scriptorium* XII (1959), 28-60.

⁴ A. H. BREDERO, *Thomas Becket et la canonisation de saint Bernard*, in R. FOREVILLE (éd.), *Thomas Becket*, Actes du colloque international de Sédieres, 19-24 août 1973, Paris, 1975, 55-62.

⁵ *Secunda vita sancti Bernardi abbatis*, uitgeg. in J. P. Migne, *Patrologia Latina*, t. 185, 469-524; (afkorting P.L.).

zijn, voor zover bekend, slechts twaalf handschriften van dit geschrift bewaard gebleven⁶.

De tekst van het eerste, zeer omvangrijke heiligenleven, van de *Vita prima*, vond daarentegen reeds spoedig een ruime verspreiding, zowel binnen als buiten de orde van de Cisterciënsers. Ook in de latere middeleeuwen werd zij veelvuldig afgeschreven. Daarbij valt op dat beide tekstversies gelijkelijk verspreiding hebben gevonden. Voorzover bekend zijn van elk van deze versies nog ongeveer zestig handschriften voorhanden. Nadien, tot in onze tijd is deze tekst veelvuldig gedrukt, zowel in het latijn als in vertaling. Zo is het hagiografisch levensverhaal voor eenieder, die hiervan kennis wil nemen, zonder veel moeite toegankelijk, zij het niet in een tekstkritische uitgave⁷.

De inhoud van dit geschrift zal velen ongetwijfeld stichten; zeker hen of haar, die Bernard als heilige vereren en tevens met diens geschriften vertrouwd zijn, zodat zij gerekend mogen worden tot de zeer velen, die in de loop der eeuwen door deze heilige zijn gevormd in de school van de Heer. Maar ook buiten deze kring van directe geestverwanten van Bernard hebben diens geschriften veel bijgedragen tot de opbouw en verwoording van een christelijke spiritualiteit. Daarom heeft deze *vita* bij velen waardering gevonden. Wie echter dit geschrift leest met de bedoeling om tevens kennis te nemen van het historisch levensverhaal van Bernard, dient daarbij wel de vraag te stellen in hoeverre de tekst van dit geschrift in haar verschillende, traditioneel gangbare presentaties betrouwbaar mag heten en in hoeverre dit geschrift inhoudelijk aan de lezer een historisch juiste informatie biedt.

Het heeft evenwel lang geduurd voordat men dergelijke vragen metterdaad aan deze tekst ging stellen. Toen een eeuw geleden Georg Hüffer als eerste een studie aan deze dubbele vraagstelling wijdde, was diens antwoord omtrent de historische betrouwbaarheid van de in dit geschrift verstrekte informatie bovendien posi-

⁶ A. H. BREDERO, *Etudes sur la „Vita Prima“ de saint Bernard* (vgl. hieronder n. 11), 139, n. 9; eveneens A. H. BREDERO, *The Canonization of Bernard of Clairvaux*, in B. PENNINGTON (ed.), *Saint Bernard of Clairvaux*, Studies commemorating the Eight Centenary of his Canonization, Kalamazoo, 1977, 94-95.

⁷ *Sancti Bernardi Vita Prima*, in P.L., 185, 225-368. Ned. vert. in *Werken van Sint Bernard*, I (1958), 11-322.

tief⁸. De verschillende biografieën over Bernard, die in die zelfde eeuw reeds in parafrase op dit heiligenleven waren geschreven, mochten derhalve eveneens betrouwbaar worden genoemd. Ook degeen, die aan het einde van de vorige eeuw de belangrijkste biografie van deze heilige publiceerde welke tot nu toe voorhanden is, abbé Elphège Vacandard, ging geheel uit van de betrouwbaarheid van de *Vita prima*⁹. Volledig steunend op het gezag van Hüffer, stelde hij zelfs dat Godfried van Auxerre de tweede versie van dit heiligenleven had vervaardigd omdat deze in de loop der jaren een steeds kritischer instelling had ontwikkeld. Daardoor was zijn verlangen naar een meer objectieve weergave van het levensverhaal van Bernard bij voortduring toegenomen. Deze zienswijze werd algemeen aanvaard en sindsdien gold dat deze *vita* zich in die zin van andere, toenmalige heiligenlevens zou hebben onderscheiden¹⁰.

De studie van Hüffer liet overigens vele vragen onbeantwoord. Een nieuw onderzoek naar de historische betrouwbaarheid van de *Vita prima* van Bernard en naar de tekstoverlevering daarvan kon derhalve niet uitblijven. Het resultaat van dit onderzoek, in 1960 gepubliceerd¹¹, liet weinig heel van de tot dan toe gangbare mening daaromtrent. Een kritische uitbeelding van de historische persoon van Bernard blijkt dit geschrift niet te geven. Evenmin laat zich de opvatting verdedigen dat Godfried de tekst daarvan zou

⁸ G. HÄUFFER, *Der Heilige Bernard von Clairvaux*, I *Vorstudien*, Münster, 1886.

⁹ E. VACANDARD, *Vie de saint Bernard*, 2 tomes, Paris, 1895. Het werk is herdrukt tot 1928.

¹⁰ Vgl. R. AIGRAIN, *L'hagiographie*, Paris, 1953, 311: 'Geoffroy d'Auxerre ..., ancien secrétaire de Bernard et collecteur, dès 1145, de sa première *Correspondance*, avait fourni à ses devanciers des notes précieuses, mais, l'âge venant, son sens critique s'affinait, et dans la recension qu'il a donnée de l'oeuvre commune il retouche ses fragments primitifs en vue d'une exactitude plus en plus scrupuleuse, exemple assez rare au moyen âge et d'autant plus digne d'être salué'.

¹¹ A. H. BREDERO, *Etudes sur la 'vita Prima' de saint Bernard*, Rome, 1960. Herdrukt in *Analecta Sacri Ordinis Cisterciensis* 17 (1961), 3-72; 215-260 en 18 (1962) en 18 (1962), 3-59. De uitvoerige recensie hierop, die Anton van Duinkerken hiervan in het dagblad *De Tijd* schreef (25, 26 en 28 nov. 1960), publiceerde deze opnieuw in *Festoenen voor een kerkportaal*, Leuven z.j. (1966), 39-56.

hebben herzien uit hoofde van historisch- kritische overwegingen. Deze speelden destijds geen enkele rol bij het schrijven van een heiligenleven. Eén van de conclusies van dit nieuwe onderzoek was voorts dat deze *vita* niet wezenlijk verschilt van de eigentijdse *vitae* van vele andere middeleeuwse heiligen. Zij bevat eveneens een aantal van de clichématige mededelingen, die toen omtrent heiligen gangbaar waren.

Als zodanig mag gelden de droom, die de moeder van Bernard had, toen zij van hem in verwachting was, evenals het verhaal van de ingetogenheid waarmee deze dronk aan de moederborst, de kuisheidsbeproevingen die hij deugdzaam doorstond, en het relaas van de ontmoeting met zijn zuster Humbeline, die hij weigerde te zien toen zij als een vrouw uit de wereld hem in zijn klooster wilde bezoeken. Als zodanig geldt uiteraard ook de vermelding dat Bernard een hele dag langs het meer van Genève reisde zonder dit op te merken. Dat deze verhalen vooral voorkomen in het eerste boek van dit geschrift, houdt niet in dat de beide andere auteurs meer waarheidsgetrouw wilden schrijven dan Willem van Saint-Thierry. Een meer voor de hand liggende verklaring is dat Willem hun hieromtrent reeds veel gras voor de voeten had weggemaaid.

De reden, waarom enkele van deze verhalen in de tekstherziening wegvielen, hangt vervolgens samen met de voornaamste reden waarom deze *vita* werd geschreven. Deze betrof niet slechts het verlangen om aldus de cultus van Bernard als heilige binnen de orde te stimuleren. Men had de vooropgezette bedoeling om daarmee diens canonisatie door Rome te verkrijgen, ten einde een algemene erkenning en verering van Bernard als heilige ingang te doen vinden. Een eerste verzoek daartoe, in 1163 werd ingediend, werd door de paus echter niet in behandeling genomen. Godfried, die dit verzoek zelf had ingediend, kwam toen tevens meer te weten over de toenmalige canonisatieprocedure en heeft dienovereenkomstig de tekst van dit geschrift gereviseerd. In deze nieuwe versie werd dit geschrift overlegd, toen in 1173 een tweede verzoek werd ingediend, waarna in januari 1174 Alexander III de canonisatie van Bernard afkondigde.

Niet ieder die zich voor de persoon van Bernard interesseert, blijkt even gelukkig met dit kritisch onderzoek van de *Vita prima*. Voor sommigen geldt het resultaat daarvan als laakbaar, omdat dit

een aantasting zou zijn van de heiligheid van deze abt; bij herhaling hebben deze vereerders van de heilige Bernard hun ontstemming laten blijken, overigens zonder wezenlijk, historisch-kritisch bezwaar tegen dit onderzoeksresultaat te hebbeningebracht. Zo'n reactie is begrijpelijk, omdat de historische belangstelling van velen voor Bernard eeuwenlang vrijwel geheel is samengevallen met diens verering als heilige, en wel naar de trant waarop men in de middeleeuwen heiligen placht te vereren¹². Aan een vroom en ongecompliceerd samengaan van cultus en geschiedbeoefening schijnt door deze beoordeling omtrent de historische waarde van dit heiligenleven thans een einde te zijn gemaakt.

De vraag in hoeverre deze laatste constatering juist is, moge voor het moment onbeantwoord blijven. Meer zin heeft het aan de hierboven genoemde gegevens en conclusies van dit onderzoek nog enige zaken toe te voegen. Daarbij wordt tevens teruggegrepen op resultaten, die latere voortzetting van dit onderzoek nog heeft opgeleverd¹³. Waar Bernard voor zijn tijdgenoten allerm minst een onbekende is geweest en dit heiligenleven reeds kort na zijn dood werd voltooid, hoeft het geen nader betoog dat de auteurs van dit geschrift met historische feitelijkheden uit zijn leven rekening hebben moeten houden. Vermelding daarvan vond ook plaats, doch doorgaans geschiedde dit ten dienste van het hoofddoel van het geschrift: het overtuigend aantonen dat Bernard als heilige had geleefd en daarom als zodanig diende te worden vereerd.

De wijze waarop zijn heiligheid in het eerste boek werd aangetoond, vraagt bijzondere aandacht. Zoals gezegd, kende Willem van Saint-Thierry Bernard al sinds lang en hij had hem zelfs weten te betrekken in enige controversiële aangelegenheden. Bernard was, naar verluidt, doorgaans niet bevreesd voor conflicten. Daar-

¹² A. H. BREDERO, *De verwevenheid van het cultisch en het historisch beeld van Bernard van Clairvaux*, in *Tussentijds*. Theologische Faculteit te Tilburg: Bundel opstellen bij gelegenheid van haar erkenning, onder red. van H. H. BERGER e.a., Tilburg, 1975, 377-403. Ital. vert. in *Studi su S. Bernardo di Chiaravalle nell'ottavo centenario della canonizzazione*, Roma, 1975, 23-48.

¹³ A. H. BREDERO, *The Canonization of Bernard of Clairvaux*, (hierboven n. 6) 63-100.

bij toonde hij zich veelal onverzettelijk en slaagde er aldus in zijn wil door te drijven. Bekend zijn in dit opzicht zijn herhaalde interventie in de bisschopskeuze te York, zijn conflict met Abelard en zijn aanklacht op het concilie te Reims in 1148 tegen Gilbert de la Porrée. Met dergelijk optreden heeft Bernard zich ongetwijfeld een aantal vijanden gemaakt in kerk en wereld.

Op grond van dit laatste achtte Willem het gewenst bij het schrijven van zijn deel van de *vita* zijn vriend tevens tegen deze tegenstanders te verdedigen. In een slothoofdstuk ontkende hij overigens dat Bernard vijanden zou hebben gehad, althans in die zin dat vijandschap een wederzijdse haat vereist. Wanneer zulks niet het geval is, zoals bij deze abt die iedereen lief had, dan is degeen die liefde met haat beantwoordt eerder te beschouwen als onrechtvaardig dan wel als vijand (hfdst. XIV, 71). Tegen die 'onrechtvaardigen' heeft Willem Bernard niettemin moeten verdedigen en hij deed dit op een bedekte wijze, die destijds voor ingewijden toch wel duidelijk moet zijn geweest.

Omwille van die verdediging beperkte Willem zich tot een bespreking van die daden van Bernard, waarin diens inwendig leven en tevens diens heiligheid tot uiting kwamen. Anderen, zo schreef Willem in zijn inleiding, moesten naderhand, na zijn dood en na die van Bernard, het optreden naar buiten van deze abt met zijn innerlijk wezen confronteren. Vandaar dat het aandeel van Willem in deze *vita* slechts tot omstreeks 1130 loopt en dat deze niet meer is ingegaan op de latere periode, waarin Bernard uitgroeide tot de leidende, politieke figuur, die hij in kerk en wereld gedurende ruim twintig jaar is geweest; een ontwikkeling waarvan Willem van nabij wel getuige is geweest. Daarover wilde hij niet schrijven. Zelfs de geruchtmakende inmenging van Bernard omstreeks 1124-1125 in een interne controverse te Cluny bracht Willem niet ter sprake, hoewel hij zelf de *auctor intellectualis* van die inmenging was geweest en hij degeen was, die Bernard zowel de open brief aan Robert van Chatillon als diens Apologie had doen schrijven¹⁴.

De nadruk, waarmee Willem in dit eerste boek heeft gewezen op de innerlijke heiligheid van Bernard, was er op gericht om hen die enig optreden van Bernard naar buiten meenden te mogen be-

¹⁴ A. H. BREDERO, *Cluny et Cîteaux au douzième siècle*, Amsterdam & Maarssen - Lille, 1985, 115-141.

kritisieren bij voorbaat de mond te snoeren. „Het komt mij voor, schreef Willem over Bernard, dat niemand in staat is te verhalen de schoonheid van zijn levenswandel, waardoor hij op aarde een engelachtig leven leidde, als deze zelf niet leeft uit de geest waaruit hij leefde” (hfdst. IV, 19). Wie kritiek op Bernard wilde geven, kon derhalve volgens deze uitspraak gelden als iemand, die niet leefde uit de geest, waaruit Bernard leefde; zijn kritiek impliceerde immers dat hij verstoken was van de Geest van God.

Dat deze conclusie niet overtrokken is kan men afleiden uit enkele andere uitspraken, waarmee Willem zich keerde tegen allen, die Bernard omtrent zijn uitwendig optreden enig verwijt wilden maken. Zo schreef hij dat alwie zich door de Geest van God laat leiden het teveel aan ijver, dat Bernard aan de dag legde, niet zal laken: „Gelukkig de mens die men slechts als schuld kan aanrekenen wat anderen doorgaans als roem voor zich opeisen” (hfdst. VIII, 41). Elders, waar Willem vermeldt dat Bernard elke bisschopszetel, hem aangeboden, heeft geweigerd — iets waarop destijds kritiek is uitgeoefend in die zin dat deze abt zich met vele zaken bemoeide zonder daarvoor directe verantwoordelijkheid te aanvaarden — heeft Willem Bernard hiervoor zeer uitdagend verontschuldigd: „Hoewel hij het waard was daartoe te worden gedwongen verkreeg hij toen, ik weet niet door welk raadsbesluit van God en door de eerbied voor zijn buitengewone heiligheid, dat hij nooit kon worden gedwongen tot iets wat hij niet wilde” (hfdst. XIV, 69).

Waar Willem zijn verdediging van Bernard bij voorbaat baseerde op diens heiligheid, spreekt het van zelf dat hij zich veel moeite heeft gegeven om daaraan in zijn geschrift gestalte te geven. Dit hield in dat hij gebeurtenissen uit het leven van Bernard tevens interpreteerde in het perspectief van diens heiligheid. De wijze, waarop hij daarbij met dergelijke gegevens te werk ging, wordt vooral zichtbaar als men de hagiografische fragmenten, die Godfried hem ter hand had gesteld, vergelijkt met hetgeen Willem daarvan heeft weten te maken. Een enkel voorbeeld mag volstaan. Godfried verhaalt hoe hachelijk soms de materiële situatie in Clairvaux was in de beginjaren van dit klooster. Gerard, een broer van de abt en aangesteld als keldermeester, klaagde zijn nood hierover bij Bernard en maakte hem duidelijk dat het ontbrekende geld niet verkregen kon worden met wat het klooster op-

bracht. De abt vroeg om welk bedrag het ging en spoorde zijn broer aan op God te vertrouwen, omdat deze de zorg over hen had.

Bij Willem krijgt dit verhaal een andere zetting, waardoor de buitengewone heiligheid van Bernard duidelijk kon worden gemaakt. Het beklag dat Gerard bij Bernard deed was bitter en hij wenste niet langer met mooie woorden te worden afgescheept. Bernard vroeg Gerard om welk bedrag het ging, zond deze toen weg en nam zijn toevlucht tot gebed. Even later kwam Gerard de abt melden dat een vrouw hem wilde spreken. Deze bood Bernard het benodigde geldbedrag aan en vroeg tevens zijn voorspraak voor haar zieke man. Bernard zei haar dat zij deze bij haar tehuiskomst gezond zou aantreffen. Deze zaken, vervolgt Willem, gebeurden vaker en verstandige lieden begrepen, dat zij Bernard, nadat deze hemelse genoegens had gesmaakt, niet met aardse zorgen moeten lastig vallen. Om die reden vergeleek hij Bernard tevens met Mozes die na zijn gesprek met God van de berg Sinai afdaalde, waarna het volk wegvlochtte wegens de glans die van zijn gelaat straalde (hfdst. VI, 27-28).

Uit deze onderzoeksresultaten mag men evenwel niet concluderen dat dit eerste boek tezelfdertijd geen informatie van enig belang bevat omtrent Bernard. Er worden daar ook zaken genoemd, die wel waarde hebben voor het achterhalen van diens historisch levensverhaal. Daarvoor heeft Willem Bernard te lang en te goed gekend. Zelfs het clichématig verhaal van de droom, die de moeder van Bernard had toen zij van hem in verwachting was, heeft in dit opzicht toch waarde, in zoverre de daarin gegeven typering van Bernard als een hond, die alsmaar blafte ter bewaking van de kerk en van de zuiverheid van de geloofsleer, zeer toepasselijk op hem is geweest. Zij correspondeert met de onvriendelijke typering, die Bernard kreeg in het omstreeks 1150 door magister Nivardus uit Gent geschreven dierenepos *Ysengrimus*. Daarin wordt de wolf Ysengrim wegens diens opengesperde muil vergeleken met Bernard, die destijds door een van zijn tegenstanders werd aangeduid als de *summus magister biandi*, dus als „de beste professor in het opensperren van zijn muil”¹⁵.

¹⁵ Over dit dierenepos vgl. G. P.M. KNUVELDER, *Handboek tot de geschiedenis van de Nederlandse Letterkunde*, I (5e dr.), 's-Hertogenbosch, 1970, 158,

Ook anderzins bevat het eerste boek van dit heiligenleven stellig meer informatie, die in historisch onderzoek niet onbenut mag blijven. Zelfs hiertoe kan een vergelijking met de hagiografische fragmenten van Godfried van Auxerre enig nut hebben, voor zover Willem daarvan duidelijk afstand neemt. Dit laatste betreft met name de relatie van Bernard tot zijn ouders. Bij Godfried kreeg de relatie van Bernard met diens vader meer aandacht. Willem ging uitvoeriger in op de relatie van Bernard met diens moeder. Naar zijn zeggen heeft deze zeer grote invloed gehad op de keuze van Bernard voor de monastieke levensstaat. Willem heeft deze informatie vermoedelijk van Bernard zelf gekregen in het begin van hun vriendschap, toen zij met elkaar vele persoonlijke gegevens en ervaringen hebben uitgewisseld. Niet minder waardevol is bij voorbeeld hetgeen Willem verhaalt over de wijze waarop Bernard anderen er toe bracht, ja zelfs dwong hem in zijn keuze voor het monastieke leven te volgen. De waarde van deze laatste informatie wordt overigens pas duidelijk in samenhang met andere gegevens.

De opgave, door Willem overgelaten aan hen die deze *vita* mocht voortzetten: het beschrijven van het uitwendig leven van Bernard in aansluiting bij diens inwendige heiligheid, was verre van eenvoudig. Godfried van Auxerre heeft haar in belangrijke mate overgelaten aan Ernald de Bonneval. Blijkens hetgeen deze in het tweede boek van de *Vita prima* meedeelt, met name over het pauselijk schisma, heeft Ernald in elk geval het politiek kader gekend, waarin het uitwendig leven van Bernard zich na 1130 veelal afspeelde. Het boek vermeldt ook enige zaken betreffende diens uitwendig leven uit de jaren na 1144, de periode die Godfried zelf heeft meebeleefd. Een meer directe medewerking zijnerzijds aan enkele hoofdstukken van dit boek is overigens niet uitgesloten en voor één passage tenminste aanwijsbaar¹⁶.

n. 2. De tegenstander van Bernard, die hem zo betitelde, was Berengarius Scholasticus. Hij schreef *Apologeticus Petri Abaelardi contra Bernardum abbatem Clareaevallensem*, P. L. 178, 1854-1880. Voor de tekst bij Nivardus: *Ysengrimus*. Text with Translation, Commentary and Introduction by J. Maans, Leiden, 1987, 492. Betijmde Nederlandse vertaling van J. van Mierlo, *Magister Nivardus' Isengrimus*, Antwerpen, 1946, 181: „En biedt mij dan uw open muil en wijde keel: Zie dat gij uwen mond wijd opent en geheel! 't Gerucht verspreid, hoe gij een Bernard zijt in 't gapen;”.

¹⁶ In hfdst. VIII, 50-51; vgl. Anmerkung 35 uit het artikel, waarnaar in noot 18 wordt verwezen.

De wijze waarop Ernald het optreden van Bernard in dit schisma met diens inwendige heiligheid in verbinding heeft willen brengen, doet echter geforceerd aan. Enerzijds merkt hij bij herhaling op dat tijdens de bijeenkomsten en beraadslagingen, waaraan Bernard deel nam, men veel ontzag toonde voor zijn heiligheid, maar diens aandeel in die beraadslagingen preciseert hij niet. Wel gaat Ernald uitvoerig in op de vele wonderen die Bernard, meer in het bijzonder als exorcist, tijdens die jaren verrichtte. Deze wonderen hadden doorgaans geen directe betrekking met de kerkpolitieke taak van de abt, tenzij in het haast exorcistisch optreden van Bernard tegen de graaf van Aquitanië, die de zijde van de tegenpaus had gekozen (hfdst. VI, 37-38).

Een vraag, die in dit onderzoek van de *Vita prima* eveneens werd opgeworpen, betreft de reden waarom juist Ernald als auteur werd aangezocht. Welke was zijn relatie met Bernard? Hij heeft grote waardering voor deze gehad, maar die hebben anderen ook bezeten. Werd Ernald aangezocht omdat hij op de hoogte was van het verloop van dit pauselijk schisma en weet had van de rol van Bernard daarin? Vermoedelijk heeft dat laatste zijn keuze mede bepaald, eerder dan de nauwe vriendschapsrelatie die tussen Ernald en Bernard zou hebben bestaan. Er is weliswaar een brief bewaard, die deze laatste aan Ernald zond vanaf zijn sterfbed om hem te bedanken voor een attentie, die Bernard van deze tijdens zijn ziekte zou hebben ontvangen. Daaruit had men tot nu toe afgeleid, dat Ernald tot de intieme vrienden van Bernard zou hebben behoord. Doch over deze vriendschap ontbreekt enig ander gegeven, terwijl opvalt dat Ernald zijn attentie niet van een brief vergezeld deed gaan. Ook is hetgeen in deze brief staat over de moeite die Bernard zich getroostte om eigenhandig aan hem te schrijven ongerijmd.

Deze brief, waarvan Godfried de tekst geeft in het laatste boek van deze *vita* en die tevens als laatste is opgenomen onder de brieven van Bernard (brief 310), ontbreekt bovendien in sommige, juist oudere handschriften waarin diens briefcollecties bijeen staan. Onder meer op grond daarvan is in dit onderzoek geconcludeerd dat deze brief niet door Bernard werd geschreven, maar pas na diens dood door Godfried is opgesteld. Aldus kon deze zijn keuze voor de medewerking van Ernald naar buiten uit aanvaardbaar maken. Bij velen is deze conclusie evenwel slecht gevallen. Tevens

werd gepoogd alsnog te bewijzen, dat slechts Bernard deze brief heeft kunnen schrijven. Daarvoor werd gewezen op de in deze brief ingevlochten bijbelteksten. De wijze waarop deze in die tekst waren verwerkt, zou ieder ander als auteur van deze brief moeten uitsluiten¹⁷. In reactie daarop is vrij onlangs nog aanvullend onderzoek verricht, waarin het fictief karakter van deze, juist als vervalsing zo belangwekkende brief nader wordt geadstrueerd. Ook de bezwaren ingebracht tegen de conclusie dat deze brief een vervalsing moet zijn geweest, zijn in deze reactie nader weergelegd¹⁸.

In de drie door Godfried geschreven boeken van de *Vita prima* is de taak, door Willem overgelaten aan degenen die dit geschrift zouden voltooien, grotendeels verwaarloosd. Vermoedelijk heeft Godfried haar als onuitvoerbaar beschouwd. In zijn latere tekstrevisie heeft bij de betreffende passage, die Willem daarover in zijn inleiding schreef, tenminste weggestreept. Daarmee gaf hij achteraf blijkbaar te kennen dat die taak, waarvoor Willem de latere auteurs gesteld had, niet reëel was. Het eigen aandeel van Godfried in deze *vita*, bestaande dus uit drie boeken, is in zijn opbouw verwant aan vele toenmalige hagiografieën. Zo behandelt diens eerste boek nogmaals het aardse leven van de heilige en schetst dit wederom de heroïsche deugdbeoefening van Bernard, waaruit diens heiligheid moet blijken; in zijn tweede boek doet Godfried verslag van vele wonderen die Bernard tijdens zijn leven verrichtte; en het laatste boek tenslotte handelt over het gelukzalig afsterven van Bernard en vermeldt nog wonderen, die na diens dood en op diens voorspraak plaats vonden; uiteraard ten bewijze van diens heiligheid.

In zijn eerste boek volgde Godfried eenzelfde schema als Willem had gehanteerd, om de heiligheid van Bernard aan te tonen. Doch bij Godfried is dit schema meer doorzichtig, wellicht ook omdat hij dit boek schreef als aanvulling op hetgeen Willem daar-

¹⁷ Denis FARKASFALVY, *The Authenticity of Saint Bernard's Letter from his Deathbed*, *Analecta Cisterciensia* 34 (1978), 263-268.

¹⁸ A. H. BREDERO, *Der Brief des heiligen Bernhard auf dem Sterbebett: eine authentische Fälschung*, in *Fälschungen im Mittelalter*, V (MGH Schriften, Band 33, V) Hannover 1988, 201-224.

omtrent reeds had meegedeeld. Bovendien kon Godfried aan de beschrijving van de latere jaren uit het aardse leven van Bernard slechts beperkte aandacht schenken. Deze waren reeds door Ernald behandeld. Aldus wordt uit dit eerste boek van Godfried tevens duidelijk hoezeer deze *vita* van Bernard in haar structuur aansloot bij de toen gangbare hagiografie, ook al heeft dit geschrift een be-
duidend grotere omvang dan destijds veelal gebruikelijk was. Reeds die verwantschap met andere heiligenlevens toont aan dat dit leven van Bernard achteraf geheel ten onrechte is beschouwd als een historisch-kritisch geschrift, al kunnen daaruit enige gegevens worden geput betreffende een aantal zaken, waarin deze abt tijdens zijn leven betrokken was. De informatie die dit geschrift bevat, is doorgaans weinig exact, tenzij in de fysieke beschrijving van Bernard. Zoals gezegd, het benadrukte vooral diens heiligheid.

Hoezeer deze *vita* zulks beoogde, blijkt a fortiori uit een vergelijking van de oorspronkelijke versie van dit geschrift met de tekstherziening, die Godfried naderhand ondernam. Deze herziening vond plaats na het eerste verzoek tot canonisatie van Bernard, in 1163, en voordat Godfried gedwongen werd in 1165 zijn abtsfunctie in Clairvaux neer te leggen. Daardoor laat zich achteraf nog vaststellen waarom Godfried bij deze revisie de namen van sommige getuigen, vermeld bij wonderen die door Bernard waren verricht, heeft weggelaten. Hij deed zulks slechts voor getuigen, die op het moment van deze herziening nog in leven waren. Namen van getuigen, die toen reeds gestorven waren, bleven gehandhaafd. Aan de oorspronkelijke tekst werd wel het verhaal van een visioen toegevoegd. Daarin was Bernard na zijn dood als heilige verschenen. Degeen, die dit visioen had beleefd, was inmiddels overleden¹⁹. Voorts werd in die latere versie het relaas van enkele genezingen, die Bernard had verricht, zo gewijzigd dat deze meer wonderbaarlijk werden. Tevens werd de panegyriek van Bernard als heilige in die tweede versie op wat andere wijze geschikt en enigermate uitgebreid.

Zoals reeds opgemerkt werd deze *vita* zowel geschreven als herzien om de canonisatie van Bernard te verkrijgen. Dit werd na-

¹⁹ Boek V, hfdst. III, 12. Vgl. A. H. BREDERO, *Bernhard von Clairvaux im Widerstreit der Historie*, Wiesbaden, 1966, 43.

gestreefd door de Cisterciënserorde en meer in het bijzonder door de community te Clairvaux. Wellicht was Godfried mede om die reden in 1162 aldaar tot abt aangesteld. Want hij diende reeds het jaar daarna een verzoek tot canonisatie in bij Alexander III, toen deze paus een door hem in Tours bijeengeroepen concilie voorzat. Alexander zou, naar diens eigen zeggen, deze aanvraag hebben afgewezen omdat hij meer van zulke verzoeken had gekregen en hij niet alle aanvragen kon inwilligen. Om die reden zou hij toen geen enkel verzoek in behandeling hebben kunnen nemen.

Nader onderzoek naar de procedure, die in die tijd werd gevolgd ten aanzien van canonisatieverzoeken, heeft echter aangetoond dat de pausen deze inmiddels hadden gewijzigd en dat verzoeken tot canonisatie niet meer op een concilie werden afgehandeld, gelijk voordien gebruikelijk was. Daar placht de aanvrager tevens de tekst van de betreffende *vita* in te dienen. Aan de hand van die tekst die daar werd voorgelezen, oordeelden de concilievaders vervolgens in gezamenlijk beraad of de cultus van de persoon, waartoe diens canonisatie verlof moest geven, kans van sla-gen had. Van zulk een procedure hadden de pausen inmiddels afgezien, omdat zij tevens wilden nagaan in hoeverre deze *vita* inhoudelijk geloofwaardig kon worden geacht. Hier meldde zich de twaalfde eeuw met haar nieuw opkomende rationaliteit.

Aan deze procedurewijziging was tot dan toe evenwel geen nadere bekendheid gegeven. Godfried moet daaromtrent zijn informatie hebben ontvangen op genoemd concilie, waaraan hij ook anderzins heeft deelgenomen²⁰. Zo laat zich verstaan dat hij na afloop daarvan de tekst van de *Vita prima* van Bernard zodanig heeft gewijzigd, dat bij een volgende aanvraag een herziene tekst kon worden ingediend, die geen directe mogelijkheden bood de wonderdaden van Bernard te verifiëren, althans aan de hand van deze tekst zelf. Verificatie van de inhoudelijke betrouwbaarheid van een *vita* door een pauselijke commissie, die ter plaatse onder-

²⁰ J. LECLERCQ, *Les écrits de Geoffroy d'Auxerre*, in *Recueil d'études sur Saint Bernard et ses écrits*, I, Roma, 1962, 41, heeft aangetoond dat een anoniem overgeleverde preek die in Tours voor de concilievaders is gehouden (P.L. 184, 1095-1102), tot de authentieke preken van Godfried behoort.

zoek verrichtte, was toen nog niet gebruikelijk; reden waarom een canonisatieprocedure alsnog in betrekkelijk korte tijd kon worden afgehandeld.

Het resultaat van dit onderzoek naar de feitelijke betrouwbaarheid van deze *vita* was ietwat onthutsend voor wie zijn historisch verstaan van Bernard conformeerde aan een geschrift, dat bleek te zijn opgesteld om de erkenning van diens cultus te bewerkstelligen. Historici, die vertrouwd zijn met de eerste helft van de twaalfde eeuw en Bernard daarin hebben ontmoet, hebben dit onderzoeksresultaat niet als schokkend ervaren. Door vergelijking tussen hetgeen uit andere bronnen bekend is over het optreden van Bernard in de vele zaken, waarin hij betrokken werd of waarmee hij zich ongevraagd bemoeide, en de informatie die deze *vita* over hem biedt, hadden zij reeds sinds lang ongerijmdheden in die tekst geconstateerd.

Bernard, zo wisten zij uit andere bronnen, moet tevens over kwaliteiten hebben beschikt, die men doorgaans niet bij een monnik aantreft, maar veeleer bij politici; kwaliteiten waarvan hij bij herhaling op zeer dwingende wijze gebruik heeft gemaakt om te bereiken wat hij wilde. Ook Vacandard stelde dit een eeuw geleden reeds vast. Hoewel hij desondanks de *Vita prima* als betrouwbare bron voor diens levensverhaal bleef aanvaarden, is hem deze constatering destijds in Cisterciënserkring wel kwalijk genomen; met name omdat hij veronderstelde dat de genade van heiligheid aan Bernard zou zijn ontvallen op sommige momenten van zijn uitwendig leven. Van andere zijde werd Vacandard terzelfdertijd verweten dat zijn werk slechts waarde had als een goed gedocumenteerd overzicht, maar geen biografie was waarin de persoon van Bernard rationeel verstaanbaar was gemaakt; een verwijt dat zich tevens richtte tegen het uitgangspunt van deze auteur, voor wie de heiligheid van Bernard bij voorbaat een vaststaand gegeven was.

Hedendaagse historici hebben doorgaans dus minder moeite met kritische bezwaren tegen de betrouwbaarheid van deze *vita*. Meer problemen biedt hun de tegenstelling die zij, zoals gezegd, plegen te constateren tussen enerzijds het politieke optreden van Bernard in kerk en wereld en anderzijds de religieuze waarde van diens geschriften. Ook laat de aard van zijn bezigheden in de wereld zich moeilijk rijmen met de levenswijze, waarvoor hij als

monnik had gekozen en welke hij bovendien steeds ernstig heeft genomen. Van die tegenstrijdigheid blijkt Bernard zich bij zijn leven eveneens bewust te zijn geweest; althans in een van zijn brieven heeft hij daarvan gewag gemaakt. De brief dateert uit de jaren 1147-1150 en was gericht aan de prior van een kartuizerklooster. Daarin deelde Bernard deze mee dat de afwijzing door de paus van een kartuizermonnik, die was voorgedragen voor een bisschopszetel, buiten hem om had plaats gevonden; een afwijzing waarmee hij achteraf toch wel kon instemmen, omdat de afgewezen candidaat zich gekrenkt had gevoeld wegens deze afwijzing, hoewel hij toch voor de levensstaat van een kluizenaar had gekozen.

Misschien heeft Bernard beseft dat de troostende vermaning, die hij neerschreef, door deze prior kon worden verstaan als misplaatst, omdat ook zijn eigen bezigheden weinig strookten met de leefwijze, waarvoor hij als monnik had gekozen. Hij vond het in elk geval gepast aan het einde van deze brief het volgende op te merken: "Het wordt tijd dat ik iets over mijzelf zeg. Mijn monsterlijke levenswandel schreeuwt tot u, evenals mijn met smart gevuld geweten. Ik ben de *chimaera* (het dubbelwezen) van mijn eeuw, geestelijke noch leek. Het monnikskleed draag ik nog, maar het monniksleven heb ik allang opgegeven. Ik wil over mij aan u niet schrijven hetgeen u, naar ik aanneem, reeds van anderen hebt gehoord: wat ik alsmaar doe, wat ik nastreef, langs welke gevaren ik door de wereld dool, ja in welke afgronden ik word geworpen. Als u er nog niet over hebt vernomen, informeer er dan naar, zo vraag ik u, en geef — overeenkomstig hetgeen u te horen krijgt — mij uw raad en de hulp van uw gebeden" ²¹.

Het ligt overigens voor de hand dat Bernard, toen hij deze uitspraak over zich zelf deed, zinspeelde op omstandigheden of gebeurtenissen, die hem in een duidelijk tegenstrijdige situatie hadden gebracht. Meer concrete aanwijzingen daaromtrent ontbreken in zijn geschriften, tenzij in een passage van een van zijn hoogliedpreken, waar Bernard spreekt van zijn zonden, die worden gecamoufleerd doordat hij de naam en de pij van een monnik

²¹ Ep. 250, c. 4; *S. Bernardi opera VIII*, 147. Ned. vert. *De brieven van den heiligen Bernardus*, vert. door een monnik van Zundert, II, 62. (*Werken van Sint Bernard van Clairvaux*, 2e gestencilde editie, VI, z.j.).

draagt. Deze preek behoort tot die groep hoogliedpreken, welke hij tussen ongeveer 1145 en 1148 redigeerde²². Deze datering correspondeert ten dele met die van de brief van Bernard aan de kartuizerprior.

Aan de passage van de betreffende preek, waarin de abt gewag maakt van de tegenstrijdigheid tussen zijn religieuze levensstaat en zijn daardoor gecamoufleerde zondigheid, gaat vooraf een commentaar op een tekst uit de profeet Sefanja: 'In die dagen zal Ik Jerusalem met fakkels doorzoeken' (1, 12). In dit commentaar zegt Bernard dat de profeet met de naam Jerusalem diegenen heeft willen aanduiden, die in deze wereld een religieus leven leiden en door een betamelijke geregeld levenswandel het leven van het hemels Jerusalem naar best vermogen navolgen en die niet gelijk de inwoners van Babylon hun leven verwoesten door schandelijke misdragingen en wanordelijke misdragingen. Daarop aansluitend volgt dan de passage omtrent de wijze, waarop Bernard, omdat hij doorgaat voor een monnik en daarmee in overdrachtelijke zin geldt als een inwoner van het hemelse Jerusalem, zijn zonden heeft kunnen camoufleren²³.

In hoeverre deze uitspraak betrokken mag worden op de kruistochtprediking, die Bernard sinds 1146 ter hand had genomen, wordt uit deze passage evenwel niet duidelijk, afgezien van het gegeven dat deze preek in die tijd moet zijn geschreven. De abt spreekt in de betreffende passage met minder verontrusting over de tegenstrijdigheid, die hij constateert tussen zijn werkelijke levenswijze en het religieus voorkomen, dat hem als monnik ten deel valt, dan hij in zijn brief aan de kartuizerprior doet. Gesteld dat hij in dit commentaar, waarin hij zich *Jerosolymita* noemt, op zijn betrokkenheid met die kruistochtprediking heeft gezinspeeld, waarvoor hij rondtrok in de wereld en welke hij moet hebben ervaren als tegenstrijdig met zijn monniksleven, dan ligt het voor de

²² Het betreft *sermo* 55, behorend tot de vierde groep preken over het hooglied (*sermones* 50 - 80), waarmee hij vóór 1145 reeds een aanvang maakte en waarvan de laatste geschreven werd kort na het concilie van Reims, dat gehouden werd in maart 1148. Vgl. J. LECLERCQ, *Receuil d'Etudes sur Saint Bernard et ses écrits*, I, 232.

²³ *Super Cantica*, *sermo* 55, 2; *S. Bernardi opera* II, 112. (Ned. vert. in *Werken van Sint Bernard van Clairvaux* VIII (1961), 90-91).

hand dat de brief van Bernard, waarin hij zich het dubbelwezen van zijn tijd noemde²⁴, zich eveneens in verband laat brengen met deze kruistocht.

Voor de ongelukkige afloop hiervan is Bernard door sommige tijdgenoten verantwoordelijk gesteld; iets waartegen hij zich overigens teweer heeft gesteld. Daarbij merkte hij onder meer op het zich niet aan te trekken te worden geoordeeld door lieden die goed kwaad noemen en kwaad goed; en die licht tot duisternis verklaren en duisternis tot licht²⁵. Niettemin zal de tegenstrijdigheid tussen zijn ijveren hiervoor en zijn monniksleven Bernard sterker hebben aangesproken toen het mislukte avontuur voorbij was dan op het moment dat hij de deelnemers daartoe bijeenbracht. Aldus zou de brief van Bernard zich in een meer feitelijke context laten plaatsen.

De uitspraak, die Bernard in zijn brief aan de kartuizerprior deed, hebben vele latere historici benut om de persoon van Bernard, zoals zij die in de twaalfde eeuw hebben ontmoet, nader te karakteriseren, zonder te vragen naar de context, waarin deze dient te worden verstaan. Degeen die Vacandard destijds verweet slechts een gedocumenteerd overzicht van het leven van Bernard te hebben geschreven, Achille Luchaire, typeerde deze abt als iemand, die op alle gebied een tegenstrijdig temperament had. Als monnik was Bernard beschouwend, mystiek en ascetisch; als prediker, raadgever van vorsten en pausen en als de werkelijke leider van de kerk in het Westen was hij een druk bezet en opgewonden handelend politicus. Die tegenstelling betrof ook zijn fysieke persoon. In zijn broos lichaam, dat verteerd was door vasten en versterving, ging schuil een onvoorstelbare geest- en werkkraft. Bernard paarde zachtheid aan heftigheid en nederigheid aan hooghartigheid en verachting²⁶.

²⁴ Opmerkelijk is dat het woord *chimaera* op geen enkele andere plaats in de geschriften van Bernard voorkomt.

²⁵ *De Consideratione*, boek IV, hfdst. I, 4; *S. Bernardi Opera* III, 413 (*Werken van Sint Bernard*, II (1956), 417) Vgl ook brief 256, in 1150 geschreven aan paus Eugenius III; *S. Bernardi Opera* VIII, 163-65 (*De Brieven van den heiligen Bernardus*, II, 74-76).

²⁶ A. LUCHAIRE, *Saint Bernard*, *Revue Historique* LXXI (1899), 225-242. Met enige wijziging door hem herdrukt als een hoofdstuk in zijn boek *Les premiers Capétiens* (987-1137), Paris 1911 (*Histoire de France*, ed. E. LAVISSE, t. II, 2e partie). Vgl. A. H. BREDERO, *The Conflicting Interpretations of Bernard of Clairvaux in the History of his Own Time*, *Cîteaux. Commentarii Cistercienses* 31, 53-81.

Maar anders dan de velen, die nadien Bernard hebben getypeerd als een in zich verscheurd dubbelwezen — de *chimaera* van zijn eeuw²⁷ —, meende Luchaire dat deze tegenstrijdigheden in hem slechts schijnbaar waren. Want Bernard verzoende deze contrasten en bracht ze inwendig tot een coherentie door een eigen logica. Deze baseerde hij op een absoluut geloof, dat de menselijke reden volkomen minachtte, en voorts op de idee, die Bernard had, dat de kerk een hoger belang bezat ten opzichte van de wereld. Aan dit geloof en deze idee maakte Bernard al zijn daden ondergeschikt. Daaraan offerde hij zonder pardon zijn eigen genegenheid, hoe dierbaar deze voor hem was, zijn eigen belangen en die van vrienden en medestanders. Lieden, die hem toegewijd waren, werden daardoor op hun beurt zijn slachtoffers.

Dit oordeel wordt hier niet met instemming vermeld. Tegen de zienswijze van Luchaire zou zelfs het nodige kunnen worden ingebracht, onder meer diens ontzeggen van elke verdienste aan het werk van Vacandard omdat deze Bernard in zijn geloof ernstig heeft genomen. Luchaire daarentegen ging er van uit dat Bernard door zijn absoluut geloof en wegens zijn opvatting omtrent het hogere belang van de kerk ten opzichte van de samenleving bereid en in staat was tot laakbare zaken, strijdig met de menselijke deugden, die hij eveneens bezat. Maar opmerkelijk bij Luchaire is anderzijds, dat hij Bernard niet zag als een innerlijk verscheurde persoon. Andere historici, die in hun oordeel over Bernard zowel rekening wilden houden met diens maatschappelijk optreden als met diens heiligheid, meenden in hem een permanent conflict te ontwaren tussen dit optreden en zijn heiligheid.

Ten aanzien van dit dilemma stelt zich de vraag of hierbij de heiligheid van Bernard toch niet in hoofdzaak wordt beschouwd slechts als een beschuttende genade, die hem vanaf zijn geboorte zou hebben omringd, gelijk beschreven wordt in diens eigentijdse heiligenleven. Een dusdanige visie op de heiligheid van Bernard verplicht daarom ofwel tot een beeld van hem, waarin hij wegens

²⁷ Bekende voorbeelden zijn: Freidrich HEER, *Aufgang Europas*, Wien 1949, 182-235; Bernhard von Clairvaux - die Schimaere des Jahrhunderts. Johannes SPÄORL (Hrsg.), *Die Chimaere seines Jahrhunderts*, Würzburg, 1953. E. R. ELDER and J. R. SOMMERFELDT (ed.), *The Chimaera of his Age*. Studies on Bernard of Clairvaux, Kalamazoo, 1980 (Cistercian Studies Series, 63).

zijn verscheurdheid kan gelden als de *chimaera* van zijn tijd, ofwel tot een bagatelliseren van hetgeen omtrent het uitwendig leven van Bernard reeds door historici werd achterhaald of nog achterhaald kan worden. Van dit bagatelliseren getuigen verschillende uitspraken, met name van wijlen Thomas Merton, die al hetgeen over Bernard in historische zin geweten wordt en dat niet tevens als teken van diens inwendige heiligheid kan worden geduid, slechts bijkomstig achtte²⁸.

Ook Jean Leclercq liet zich in die zin uit toen hij in 1948 *Saint Bernard mystique* schreef. Daarin schreef hij onder meer: „Ten aanzien van Sint Bernard wordt de historicus geplaatst voor het probleem van de betrekkingen, die God in stand houdt tussen heiligheid en menselijk temperament. Bernard is een mens: zijn doen en laten is waarneembaar. De geleerden, die de taak hebben dit doen en laten op te merken in annalen en kronieken, matigen zich soms het recht aan daarover te oordelen. Maar zij vergeten vaak dit andere gegeven van de geschiedenis, dat even onbetwistbaar is: 'Bernard is een man Gods'. Hij zegt zaken, die alleen de Geest van God kan leggen in het hart van een mens. Ook de teksten, waarin hij zich uitspreekt, vormen een onmisbare lectuur voor wie zijn handelen wil begrijpen. De rol die Bernard speelde in de politiek van zijn tijd of in de menigsverschillen, waarin hij betrokken raakte, laat zich niet verstaan als men niet met aandacht zijn hoogliedpreken en het geheel van zijn geschriften, die hij ons naliet, wil overwegen. Door zijn traktaten heen, evenals in zijn prediking en zijn brieven wordt men gewaar dat heel zijn ziel in de greep was van de genade; in hem was alles bovennatuurlijk en toch menselijk: in hem was geen platvloersheid en geen bekrompenheid, slechts verhevenheid en edelmoedigheid”²⁹.

Bijna dertig jaar later nam Leclercq dit thema nogmaals op in zijn *Nouveau visage de Bernard de Clairvaux*³⁰. Inmiddels had hij een kritische teksteditie van de geschriften van Bernard verzorgd. Hij had daartoe veel studie gemaakt van de historische problematiek die zich ten aanzien van deze teksten voordoet, zoals

²⁸ *The Last of the Fathers*, London, 1954, 26-7. Zie ook zijn préface: Saint Bernard, moine et apôtre, in *Bernard de Clairvaux*, Paris, 1953.

²⁹ p. 236. Onlangs verscheen van dit boek een Italiaanse vertaling.

³⁰ De ondertitel luidt: *Approches psycho-historiques*. Verschenen Paris, 1976.

bijvoorbeeld de vraag, hoe Bernard het genre van preken en brieven heeft gebezigd; hoe hij zelf zijn geschriften heeft herzien en hoe men nadien de tekst daarvan is omgesprongen, met name in Clairvaux. In zijn voorwoord tot dit latere boek wekt Leclercq de indruk het probleem, dat Bernard als heilige voor historici vormt, op andere wijze te benaderen dan hij destijds had gedaan. Zo leverde hij daar kritiek op een artikel, getiteld *L'âme de Bernard*, omdat de auteur daarvan deze als heilige had beschouwd zonder aandacht te hebben gegeven aan Bernard als mens³¹. Voorts schreef Leclercq in dit voorwoord: „De voortgang van de ecclesiologie en van de christelijke geschiedschrijving leidt er tegenwoordig toe om te bestuderen hoe de heiligheid, die van God komt, en de zonde, die eigen is aan de mens, zich verzoenen in iedere christen en in de kerk in haar geheel. En toch is het moeilijk met betrekking tot hen, die zich als geslaagde figuren hebben doen kennen ... onpartijdig te oordelen: de meerderheid van de tijdgenoten van Bernard, die zich over hem hebben uitgesproken, hebben ons hun bewondering meegedeeld. Deze bewondering werd in de loop van de eeuwen nadien in ruime kring gedeeld. Tegenwoordig zijn vele historici evenwel geneigd tot een streng oordeel over hem te geraken”³².

In dit boek poogt Leclercq vooral tot een billijk oordeel over Bernard te geraken door diens persoon te belichten middels enige psycho-historische analyses van een aantal van diens geschriften. De resultaten van dit onderzoek, die informatie moeten bieden over het karakter van Bernard als mens, wil de auteur beoordelen conform het niveau van de levenswaarden, waarvoor Bernard zich heeft ingezet, om vervolgens te kunnen vaststellen in hoeverre Bernard in zijn leven het niveau van heiligheid — dat met het niveau van zijn levenswaarden gelijk stond — ook metterdaad heeft bereikt. In een beoordeling, die ik destijds van de resultaten van dit onderzoek heb gegeven, zijn door mij bedenkingen geuit zowel ten aanzien van de gevolgde onderzoeksmethode, als ten aanzien van de wijze, waarop Leclercq de heiligheid van Bernard benaderde³³.

³¹ Verschenen in *Bernard de Clairvaux*, Paris, 1953, 659-667.

³² p. 7-8.

³³ *De heiligheid van Bernard van Clairvaux*, in *Bijdragen*. Tijdschrift voor Filosofie en Theologie 39 (1978), 310-321. Vgl ook *Cahiers de civilisation médiévale* XXII (1979), 84-88.

Juist omdat Leclercq diens geschriften besprak zonder daarbij aan de orde te stellen de concrete, maatschappelijke context, waarin deze destijds ontstonden, ging hij in belangrijke mate wederom voorbij aan de relatie tussen deze geschriften en het feitelijk doen en laten van Bernard; zaken, die juist historici plegen te interesseren. Dit impliceert dat Leclercq in dit boek de vraag omtrent de heiligheid van Bernard niet uit haar hedendaagse impasse heeft gehaald. Hij benadert deze niet op wezenlijk andere wijze dan hij eerder deed in zijn *Saint Bernard mystique*. De retouches, die hij in deze latere studie aanbrengt in het beeld van Bernard als heilige, zijn op zich wel interessant, maar hoofdzakelijk voor hen die vertrouwd zijn met het cultische beeld van deze heilige. Zij vormen geen bijdrage ter beantwoording van de vraag hoe Bernard juist als mens kon uitgroeien tot een heilige, althans voor hen die deze zozeer in de wereld werkzame monnik tevens in diens eigentijdse context menselijk willen verstaan.

Het blijft overigens de vraag of een groei naar heiligheid bij Bernard zich in historisch onderzoek laat terugvinden. Laat de werking van Gods genade, die tot uiting komt in diens heiligheid, zich in zijn doen en laten enigermate zichtbaar maken? Anderzijds gaat het niet aan dit bij voorbaat uit te sluiten. Heiligheid kan ook herkenbaar zijn voor wie haar historisch-kritisch in erkende heiligen wil benaderen, mits zij voor deze onderzoeker meer is dan een formeel kerkelijke registratie; meer dan een erkenning, die eens naar tijdgebonden normen verleend werd. Zo men ten aanzien van Bernard als heilige een meer historische herkenbaarheid bij voorbaat wil uitsluiten, spreekt dan uit die voorbarigheid niet de angst dat het gangbare, zo dierbaar cultische beeld van Bernard, maar ongerijmd en aanvechtbaar voor wie zijn historisch levensverhaal enigermate kent, moet worden prijsgegeven? Zou dan niet tevens het predicaat van heiligheid voor Bernard — dat, zoals uit historisch onderzoek is gebleken, destijds op deels aanvechtbare wijze aangevraagd en uit deels menselijke overwegingen toegekend werd — uiteindelijk toch komen te vervallen?

Omdat het predicaat van heiligheid in feite door mensen wordt toegekend kunnen de criteria, die daarbij worden aangelegd en die mede afhankelijk zijn van de tijd en de samenleving waarin mensen hun oordeel vormen over heiligheid, ten dele afwijken van vroegere normen bij die officiële canonisaties werden gehanteerd.

Derhalve, als men verlangt dat Bernard ook in onze tijd als heilige herkenbaar is, juist voor hen die heiligheid als een religieus bijbels gegeven in een historische context willen herkennen, dan dient men zijn heiligheid wellicht op een andere wijze te benaderen dan middels een middeleeuws-cultische, thans achterhaalde uitbeelding. Daarin krijgt een heilige vooral een posthume geschiedenis, die weinig van doen heeft met diens historische persoon. Doch, nogmaals, het staat niet bij voorbaat vast dat de heiligheid van Bernard zo kan worden uitgebeeld dat deze ook degenen aanspreekt die eerder oog hebben voor zijn historische persoon dan voor zijn traditioneel gangbare, cultische presentatie.

De taak, die thans resteert, betreft aan te geven hoe men de persoon van Bernard kan beschrijven naar zijn menselijk gedrag in zijn tijd en daarnaast in hem tevens een ontwikkeling naar heiligheid te duiden. Het beeld van Bernard, waarin hij naar voren komt als iemand die in zich tegenstrijdig was, biedt daartoe geen uitkomst. Het berust bovendien hoofdzakelijk op een constructie achteraf, gemaakt omdat men het inwendig leven van Bernard en diens uitwendig optreden dusdanig tegenstrijdig achtte dat deze aspecten golden als onverenigbaar.

Destijds evenwel heeft Willem van Saint-Thierry in het eerste boek van de *Vita prima* aan dit uitwendig optreden geen plaats willen inruimen wegens de kritiek die tegen dit optreden van Bernard bij velen bestond. Want Willem beschreef het leven van Bernard met het oogmerk om diens heiligenverklaring voor te bereiden. Bij het toenmalig concept van heiligheid als een vooraf reeds toebedeelde genade, zoals in een *vita* werd uitgebeeld, paste een relaas over het doen en laten van Bernard in de wereld node. Omdat het beeld van zijn heiligheid moest beantwoorden aan dat van een monnik, diende dit optreden onvermeld, althans versluierd te blijven.

Voor degenen, die Bernard destijds van nabij kenden, bestond tussen diens inwendig leven en diens optreden naar buiten echter geen onaanvaardbare tegenstrijdigheid. In het getuigenis over Bernard door tijdgenoten, die deze preoccupatie van zijn hagiografen niet deelden, bleef zij echter geheel onvermeld. Daaruit reeds blijkt dat deze tegenstrijdigheid zoals achteraf geconstateerd, niet aansluit bij de ervaring van de tijdgenoten die Bernard beleefd hebben. Om die reden voert deze veronderstelde tegenstrijdigheid

degenen, die deze abt van Clairvaux als historische persoon willen benaderen, onvermijdelijk op dwaalwegen.

In het levensverhaal van Bernard blijkt, evenals in diens geschriften, de betrokkenheid op het monastieke leven een centrale plaats te hebben ingenomen. Een beschrijving van hem dient daarom haar uitgangspunt daar te kiezen ten einde na te gaan in hoeverre Bernard zich door die betrokkenheid ook heeft laten leiden in zijn doen en laten buiten zijn klooster en buiten de orde van Cîteaux. Dit uitgangspunt ligt des te meer voor de hand, omdat tijdens het leven van Bernard de scheidingslijn tussen klooster en wereld enige verschuiving ondergaan heeft; met name door de groei, die het monastieke leven toen doormaakte. Daarom is het een voor de hand liggende vraag of Bernard bij zijn optreden in de wereld niet bewust aan die verschuiving heeft meegewerkt.

Over zijn roeping voor het monastieke leven verschaft, zoals gezegd, zijn heiligenleven wel enige informatie. Toen Bernard het besluit vatte de wereld te verlaten, begon hij een aantal gezellen rond zich te verzamelen om deze stap tezamen met hen te zetten. Vooraf vormde hij met hen een gemeenschap, die gezamenlijk een huis bezat. Er was een groei in die gemeenschap. Pas na een half jaar gingen de leden ervan zich kleden als monniken (B, I, hfst. III, 15). Welk doel had Bernard hierbij voor ogen? Duidelijk is in elk geval dat hij deze gezellen niet bijeen had gebracht om vervolgens aansluiting te zoeken bij een reeds geïnstitutionaliseerde vorm van monniksleven, zoals in Cluny voorhanden was. Hij koos toen bewust voor Cîteaux. Maar was het van aanvang af zijn bedoeling dat zij daar gezamenlijk zouden intreden? Is het begin van deze gemeenschap niet vergelijkbaar met andere initiatieven uit die tijd om een nieuwe monastieke gemeenschap te vormen? Een van de vele gemeenschappen, die op verwarrende wijze toen werden aangeduid als eremietenkloosters³⁴.

Het intreden in Cîteaux is een keuze geweest, nadat reeds in beginsel een monastieke gemeenschap was gevormd. Daarna kwam de vraag naar de plaats van vestiging. De keuze daarvoor viel op een klooster, dat trouw was gebleven aan de opzet waarmee dit was gesticht. Anderzijds was Cîteaux naar omvang nog een be-

³⁴ H. LEYSER, *Hermits and the New Monasticism. A Study of Religious Communities in Western Europe, 1000-1150*), London, 1984.

scheiden communiteit, zodat deze reeds gevormde groep bij haar intrede de religieuze leefwijze aldaar tevens zou kunnen beïnvloeden. Overigens stelde Cîteaux op dat moment, in 1113, reeds meer voor dan Willem van Saint-Thierry wil doen voorkomen in zijn relaas over de komst van Bernard en diens meer dan dertig gezellen. Immers in 1112 had dit klooster een eerste filiatie gesticht, La Ferté-sur-Grosne, in de directe omgeving van Cluny. Dat Cîteaux in de jaren voor de komst van Bernard geen nieuwe monniken had kunnen verwelkomen, zoals Willem schrijft, is derhalve in strijd met de waarheid. Dat laatste kan eveneens worden afgeleid uit de grote zorg, die in Cîteaux toen reeds kon worden besteed aan de vervaardiging van handschriften. Abt Stefan Harding had nooit zoveel van het scriptorium van zijn abdij kunnen vergen, wanneer de communiteit in Cîteaux op dat moment bezig scheen met uit te sterven en de materiële middelen ternauwernood toereikend zouden zijn geweest. Het rijk verluchte en gecaligrafeerde, uit vier banden bestaande handschrift, dat een door Stefan ondernomen tekstrevisie van de Vulgaat bevat, kwam gereed in 1109. In 1112 volgde het handschrift met de *Moralia* van Gregorius de Grote.

De stichting van La Ferté in 1112 betekende wel dat de communiteit te Cîteaux werd uitgedund en dat het jaar daarna de inbreng van Bernard en zijn gezellen aldaar sterker kan hebben doorgewerkt. Doch ook anderen voelden zich in die tijd tot dat klooster aangetrokken. In 1114 vond de stichting van Pontigny plaats en in 1115 volgden Clairvaux en Morimond, gesticht op dezelfde dag. De intrede van een groep nieuwe monniken, die onderling reeds een besloten gemeenschap vormden, heeft overigens de vraag opgeroepen of Cîteaux in die dagen nog wel een geheel eensgezinde gemeenschap vormde? Deze vraag werd overigens pas in 1986 gesteld. Jean-Baptiste Auberger publiceerde toen zijn omvangrijke studie, *L'unanimité cistercienne primitive: mythe ou réalité*?³⁵

Het antwoord dat de auteur zelf op die vraag geeft, poogt te verduidelijken dat sinds de tijd dat deze groep intrad er binnen de Cisterciënserorde twee zienswijzen en zelfs tradities naast elkaar

³⁵ Verschenen in de reeks *Cîteaux: Studia et documenta*, vol. III, Achel, 1986.

hebben bestaan: die van Stefan Harding en die van Bernard. Laatstgenoemde kreeg van abt Stefan daarom al spoedig toestemming een eigen klooster te stichten. De daaraan gegeven naam *Clairvaux* zou voorts duiden op een verschil in geestelijke ambitie tenopzichte van de beide eerder door Cîteaux gestichte dochterkloosters. Het veronderstelde verschil tussen Cîteaux en Clairvaux zou zich ook weerspiegelen in de handschriften, die in beide kloosters werden vervaardigd. De handschriften van Cîteaux uit de tijd van Stefan Harding zijn beroemd gebleven om hun verluchtingen. Zij verschillen duidelijk van de handschriften te Clairvaux, waarin slechts initialen werden gecalligrafeerd.

Dit verschil in handschriften wijst inderdaad op duidelijke verschillen beide kloosters. Reeds vaker is verondersteld dat hetgeen Bernard in zijn Apologie, waarmee hij kritiek oefende op de levenswijze te Cluny in de beginjaren van abt Petrus Venerabilis, schreef over de monstrueuse sculpturen, die daar op kapitelen zouden zijn aangebracht, tevens als een verwijt van hem aan het adres van Stefan Harding moet worden verstaan inzake de wijze, waarop de handschriften te Cîteaux werden verlucht. Deze veronderstelling vindt een nadere bevestiging, zij het *ex silentio*, in hetgeen het archeologisch en kunsthistorisch onderzoek ten aanzien van de sculpturen te Cluny heeft opgeleverd. Elke aanwijzing, dat afbeeldingen, zoals door Bernard in zijn Apologie bekritiseerd, daar zouden zijn aangebracht in de kapiteelsculpturen, blijkt te ontbreken³⁶. De betreffende passage van dit geschrift moet daarom met een andere bedoeling zijn ingevoegd. Licht het aldus niet voor de hand dat zij tegen de handschriftverluchtingen te Cîteaux was gericht? Een ander adres voor dit verwijt schijnt althans niet voorhanden.

Het zwaarstwegend argument voor het naast elkaar voorkomen van twee onderscheiden zienswijzen en tradities vormt, naar de mening van Auberger, de gedeeltelijke onderlinge tegenspraak welke men aantreft in de oudste documenten over de oorsprong van Cîteaux. Deze documenten zijn de *Carta caritatis* en het *Exor-*

³⁶ Deze informatie werd mij verstrekt door Neil Stratford, die zich met dit onderzoek van de sculpturen van Cluny reeds geruime tijd bezig houdt.

dium, waarvan verschillende versies zijn overgeleverd³⁷. In het vijftiger en zestiger jaren, toen tal van publicaties daarover verschenen, werd het vraagstuk van de onderlinge samenhang van deze teksten in hun verschillende versies nog meer onoplosbaar en onoverzichtelijk dan dit voordien reeds was. Allen, die zich er mee inlieten, zochten te vergeefs de verschillende teksten en versies zo te schikken dat het beeld van een harmonische ontwikkeling kon worden verkregen. De *carta caritatis* was er immers op gericht de unanimiteit in de orde te verzekeren.

Auberger, uitgaande van twee verschillende tradities in de Cisterciënserorde die een gevolg waren van de intrede van Bernard, is daarom afgestapt van het zoeken naar zulk een harmonische tekstontwikkeling. Hij vindt beide uiteenlopende tradities eveneens terug in de varianten van deze documenten. De *carta caritatis prior* vertegenwoordigt de traditie van Cîteaux en de *summa carta caritatis* die van Clairvaux. Eenzelfde verklaring geeft Auberger voor de onderscheiden versies van het *exordium*, van het relaas over het ontstaan van de orde, dat tevens de documenten daaromtrent bevat. Het *exordium parvum* geeft de zienswijze op dit ontstaan, zoals aanvaard in Cîteaux, en het *exordium Cistercii* de zienswijze van Clairvaux. Auteur van die laatste tekst kan, zoals reeds eerder is verondersteld, Bernard zelf zijn geweest³⁸.

Deze tegenstelling wordt ook zichtbaar in een langdurige controverse, die tussen Clairvaux en Morimond heeft bestaan. Laatstgenoemd klooster, dat wel met directe bemoeienis van Stefan Harding werd gesticht, beschouwde zich aanvankelijk achtergesteld bij Clairvaux, omdat het niet de rechten kreeg die dit te samen met de beide andere, oudste dochterkloosters binnen de orde verwierf. Morimond trachtte deze achterstelling te compenseren door bij het stichten van filiaties gelijke tred te houden met Clairvaux en zo mogelijk nog een voorsprong te nemen. De hongersnood, volgend op de winter van 1124, werd Morimond echter te veel en de abt aldaar wilde toen zonder toestemming te vragen met zijn communiteit wegtrekken naar het Heilige Land. Op dat moment greep

³⁷ J. BOUTON et J. B. VAN DAMME, *Les plus anciens textes de Cîteaux*, (*Cîteaux: Studia et Documenta*, vol. I), Achel, 1974.

³⁸ L. Grill, Der hl. Bernhard als bisher unerkannter Verfasser des Exordium Cistercii und der Summa Caritatis, *Cistercienserchronik* LXVI (1959), 43-57.

Bernard in. Terwijl het vertrek naar Jerusalem mislukte en de abt van Morimond wegens dit plan niet gehandhaafd kon blijven, werd de prior van Clairvaux daar tot abt aangesteld en werd tevens het grondbezit van Morimond vergroot, zodat de economische kwetsbaarheid geringer werd. Dit optreden van Bernard vond plaats, terwijl Stefan Harding op reis was zodat de abt van Clairvaux bij deze bemoeienis niet voor de voeten werd gelopen.

Tussen beide kloosters bleef nadien toch rivaliteit bestaan. Zij laat zich aflezen uit de groei van het aantal dochterkloosters, door Clairvaux en Morimond elk verworven. Tevens blijkt zij uit de handschriften, die in beide kloosterzones voorhanden zijn geweest van de geschriften van Bernard en van de *Vita prima*. In Morimond heeft een duidelijke voorkeur bestaan voor de oudere tekstversie. Men wees daar de latere versie af, die door Clairvaux na de dood van Bernard werd verzorgd en verspreid. Opmerkelijk is dat in deze rivaliteit de persoon van Bernard zelf niet in het geding is geweest. In Morimond en Clairvaux werd hij gelijkelijk vereerd. Morimond bracht door haar keuze van de oudere tekstversie wel tot uiting dat zij in haar traditie dichter bij de authentieke Bernard stond.

Dat de persoon van Bernard bij dit verschil in tradities niet als omstreden gold, laat zich goed verklaren. Na de dood van Stefan Harding in 1134 was deze onbetwist de belangrijkste persoon in de Cisterciënseorde. De orde zelf vergrootte haar solidariteit door de wijze waarop zij was georganiseerd onder het gezag van het Generaal Kapittel. Voorts groeide tussen Cisterciënsers en Cluniacensers een sterke rivaliteit als gevolg van de bemoeienis, die Bernard met problemen binnen Cluny had gehad. Zij betrof vooral de naleving van de Regel van Benedictus³⁹. Wegens de aanvaarding in Cisterciënserkring van de misleidende uitleg, die te Cluny achteraf werd gegeven aan deze bemoeienis van Bernard aldaar, zetten de Cisterciënsers zich steeds meer af tegen Cluny. Juist daardoor groeide een rivaliteit tussen beide ordes. Bernard was hiermee niet gelukkig, maar kon daartegen weinig of niets uitrichten. Ander-

³⁹ A. H. BREDERO, *De naleving van de 'Regula Benedicti' in Cluny naar het oordeel van de Cisterciënsers in de twaalfde eeuw*, *Monastieke Informatie* 113, September 1987; 18e reeks, 179-204.

zijds betekende deze rivaliteit dat de Cisterciënsers zich reeds daarom solidair verklaarden met de abt van Clairvaux⁴⁰.

Door dit alles heeft deze overvleugeling van Cîteaux door Clairvaux, dus door Bernard, in die tijd geen reacties in de orde opgeroepen; althans zij zijn niet overgeleverd. De overvleugeling van de orde door Bernard kreeg haar volledig beslag, toen in 1135 — een jaar na de dood van Stefan Harding — diens opvolger als abt van Cîteaux werd afgezet en plaats moest maken voor een nieuwe abt, die uit Clairvaux afkomstig was. Het aanzien van Bernard binnen de orde was inmiddels van dien aard, mede doordat hij toen optrad als bemiddelaar in het pauselijk schisma, dat geen verzet tegen hem hierover ontstond. Dit wijst ook op de wervende kracht, die zijn persoon voor de Cisterciënsermonniken heeft gehad.

Die werfkracht werd ook zichtbaar in de wereld buiten de orde en wel in de sterke toename van het aantal Cisterciënserkloosters, die plaats vond tijdens het leven van Bernard. Bij diens dood telde de orde reeds 344 kloosters, verspreid over heel Europa. Daarvan hoorden er 166 tot de filiatie van Clairvaux. Gaat men af op hetgeen Willem van Saint-Thierry schreef over Bernard, dan zou deze te contemplatief zijn geweest om zich op meer directe wijze met deze uitbreiding van zijn orde te hebben bezig gehouden. Zijn bewering is aanvechtbaar, hoewel in de verschillende documenten betreffende de stichting van de dochterkloosters van Clairvaux, voorzover bewaard, veelal geen duidelijke aanwijzingen voorhanden zijn, dat Bernard zich daarmee rechtstreeks zou hebben bemoeid. Niettemin heeft de stichting en verwerving van kloosters bij voortduring de aandacht van Bernard gehad.

Zo wordt men die aandacht reeds gewaar als men bij de stichting van dochterkloosters van Clairvaux tevens betreft de verschillende reizen, die Bernard ondernam in verband met het pauselijk schisma en naderhand met zijn kruistochtprediking⁴¹. Toen hij in 1135 Milaan bezocht, ontstond daar het klooster Chiaravalle. Soortgelijk vond in Aquitanië de stichting van de kloosters Grâce-

⁴⁰ Vgl. A. H. BREDERO, *Christenheid en christendom in de middeleeuwen*, Kampen 1987 (2e dr), 137-155, hfdst. V: Cisterciënsers en Cluniacensers.

⁴¹ Voor de hier vermelde activiteiten van Bernard vgl. *Bernhard von Clairvaux* (n. 19), 46-54.

Dieu en Buzay plaats, terwijl in 1147 in België bij zijn terugkeer van de kruistochtprediking de kloosters Cambron en Loos werden gesticht; alsmede de abdij te Aulne kon worden overgenomen. Maar tussen de stichting van kloosters en de herhaalde bemoeienis van Bernard met de keuze van bisschoppen kan eveneens verband worden gelegd. Medewerking van de plaatselijke bisschop was noodzakelijk en wanneer die niet werd gegeven, zoals in het bisdom Nevers, werden langs de grenzen van het betreffende diocees soms een of meer kloosters door Cisterciënsers gesticht of overgenomen.

Een andere manier om in een bisdom binnen te dringen, waar de bisschop geen medewerking verleende, bood de overname van een klooster buiten dit bisdom, tenminste als dat daarbinnen een dochterklooster bezat. Zo verkregen de Cisterciëners in 1147 door overname van het klooster Obazine tevens de kloosters Bonaigue en La Valette, die waren gelegen in het bisdom Limoges. Daar was hun tot dan toe geen entree verleend. De bisschop, die daar zetelde, was in 1137 gekozen ondanks het verzet daarentegen van Bernard. Daarentegen in het bisdom Bourges, waar in 1142 de door deze abt gesteunde candidaat werd gekozen ondanks verzet daarentegen van de Franse koning, stichtte Clairvaux alsnog dochterkloosters, hoewel de orde daar reeds was gevestigd. Voorts stichtte Clairvaux ook enige kloosters met behulp van vorstelijke personen, die aldus hun boetvaardigheid toonden. Ook hier schijnt Bernard zelfs als tussenpersoon te zijn opgetreden.

De persoonlijke betrokkenheid van Bernard in de uitbreiding van de orde en met name bij het verkrijgen van nieuwe dochters voor Clairvaux laat zich vermoedelijk ook terugvinden in een ernstig meningsverschil, dat Bernard kreeg met paus Innocentius II, toen hij aan het pauselijk schisma een einde wist te maken. Na de beslechting daarvan wenste de paus de vroegere aanhangers van de inmiddels gestorven tegenpaus Anacletus, die tot de kerkelijke hiërarchie behoorden, in rang te verlagen. Bernard had hiertegen bedenkingen. Vermoedelijk beseftte hij dat de vraag, wie van beide kandidaten na de dubbelkeuze in 1130 als de wettige paus diende te worden beschouwd, destijds met enige opportuniteit was beantwoord. In elk geval vond hij dat aan een van deze voormalige schismatieken, die zich door zijn toedoen tenslotte met Innocentius II had verzoend, gratie diende te worden verleend. Hij toonde

zich duidelijk ontstemd toen de paus op het tweede concilie van Lateranen toch tot diens bestraffing besloot. „Wie zal mij recht verschaffen tegenover u” luidde de aanhef van de brief, die hij de paus hierover zond⁴².

Enige mogelijkheid om compensatie te verkrijgen bleek voor Bernard overigens wel aanwezig. In die zelfde tijd namelijk werd een dochter van de graaf van Champagne, welke laatste goed bevriend was met Bernard, uitgehuwelijkt aan een zoon van de koning van Sicilie, Roger II. Tijdens het schisma was Roger steeds Anacletus blijven steunen, omdat deze hem als koning had erkend. Innocentius had Roger nooit als zodanig willen erkennen en was na beëindiging van het schisma zelfs een veldtocht tegen hem begonnen. Deze tocht was op een nederlaag uitgelopen, waarna de paus alsnog gedwongen werd Roger als koning te erkennen. Toen de bruid nadien afreisde naar Zuid-Italië om daar te huwen, werd zij op die tocht door twaalf Cisterciënsermonniken vergezeld. Deze namen vervolgens in Calabrië de abdij Sambucina over. Dit klooster werd daardoor een filiatie van Clairvaux. Aldus hield deze overname in dat Bernard zich met Roger verzoende en daarmee terugkwam op hetgeen hij voordiens tijdens het schisma ten nadele van deze vorst had gezegd.

Paus Innocentius voelde zich wellicht wat bedreigd door deze nieuwe vriendschap tussen Bernard en Roger. Hij zocht althans de gunst van Bernard terug te winnen en wel met een soortgelijk middel. Bernard kreeg toen namelijk aangeboden de Benedictijnerabdij Tre-Fontane te Rome. De vroegere monniken, die tijdens het schisma de zijde van Anacletus hadden gekozen, hadden deze moeten verlaten. Aldus verschaftte het optreden van Innocentius tegen de voormalige kerkelijke aanhangers van Anacletus, waartegen Bernard ernstig bezwaar had gemaakt, deze abt uiteindelijk twee nieuwe kloosters voor zijn orde. Men mag uit deze betrokkenheid van Bernard bij de uitbreiding van de Cisterciënserorde tenminste besluiten dat deze daaraan ook steeds aandacht gaf bij zijn politiek handelen in kerk en wereld.

De betrokkenheid blijkt tevens de verbinding te vormen tussen zijn leven in en buiten de wereld. Zij biedt aldus een verklaring

⁴² Ep. 213; *S. Bernardi opera* VIII, 73. Ned. vert. *De brieven van den heiligen Bernardus* (n. 21) I, 345.

voor de schijnbare verscheurdheid, die Bernard als persoon zou hebben gekenmerkt. Deze betrokkenheid geeft zelfs aanknopingspunten om zijn politieke bedrijvigheid in directe verbinding te brengen ook met zijn mystieke uitspraken over de betekenis van het monniksleven. Zowel dit handelen als deze uitspraken waren er op gericht de wereld het monastieke leven aan te bieden als mogelijkheid tot heil. Om het heil van de mensen was Bernard steeds bekommerd en hij beijverde zich voor hen kloosters te stichten, waarin zij als monnik hun heil konden bereiken. In zijn geschriften stond Clairvaux hiervoor model.

Het beschouwend leven voerde de monnik op geestelijke wijze naar Jerusalem, de stad die in de toenmalige christenwereld gold als de plaats waar men reeds op aarde de hemel kon bereiken⁴³. Gelijk eerder werd vermeld, merkte Bernard in een van zijn hoogliedpreken op dat zijn zonden werden gecamoufleerd doordat hij monnik was en bewoner van Jerusalem⁴⁴. Vanuit diezelfde optiek vergeleek Bernard in zijn tweede preek voor Palmzondag⁴⁵ de beschouwelijk levende monniken met degenen, die de Heer bij zijn intocht in Jerusalem het meest van nabij hadden begeleid. Elders, in zijn eerste preek voor Septuagesima⁴⁶, noemde hij Jerusalem de stad van de grote koning, die de bewoners met de bloem van tarwe verzadigt. In hen ontbreekt daar maat en gewicht, maar bestaat verzadiging en onuitputtelijke overvloed. In hen is het getal onbekend, omdat zij vast in-een gesloten zijn (Ps. 121,3).

Clairvaux, schreef Bernard in een brief aan een bisschop in Engeland⁴⁷, is aan dit hemelse Jerusalem gelijk, zij het dat men daar de ware vrede nog niet kan aanschouwen maar wel mag verwachten. Deze abdij, zoals gezegd, tevens model staand voor elk Cisterciënserklooster, noemde hij in een preek voor het feest van kerkwijding⁴⁸ tevens de sterke burcht van Christus, waaruit Deze

⁴³ Vgl. *Christenheid en christendom* (n. 40), 88-111 ; hfdst III: Jerusalem in het Westen.

⁴⁴ *Sermo in Cantu*, 55, 2. Vgl. hierboven n. 23.

⁴⁵ *Sermo* II, 7; *S. Bernardi opera*, V, 50. Ned. vert. *Werken van Sint Bernard* IV, 1957, 186.

⁴⁶ *Sermo* I, 3; *S. Bernardi opera* IV, 347. Ned. vert. *Werken* III, 1957, 369.

⁴⁷ Ep. 64, c. 2; *S. Bernardi opera* VII, 158. Ned. vert. *De brieven* (vgl. n. 21), I, 119.

⁴⁸ *Sermo* III, 3; *S. Bernardi opera*, V, 381. Ned. vert. *Werken* V, 1959, 390.

jaarlijks zijn beste en kostbaarste inkomen betreft. Daarheen pleegt Hij ook de omvangrijke buit te voeren, die Hij zijn vijanden ontnemt. Zo groot is immers Zijn vertrouwen op de kracht van deze burcht. Dat hij Clairvaux niet in exclusieve zin kan hebben bedoeld wordt voorts duidelijk uit de verschillende teksten, waarin Bernard het monniksleven als een op weg zijn naar hemelse Jerusalem typeerde ⁴⁹.

Het eigen klooster Clairvaux betrok Bernard ook in zijn meest mystieke beschouwingen, waarin zulks slechts op verscholen wijze mogelijk was. Men treft dit aan in een van zijn Hoogliedspreken ⁵⁰, in een passage, waarin hij spreekt over zijn eigen mystieke ervaring. Hij vermeldt daar dat het Woord Gods, dus Christus, bij herhaling in hem was gekomen en hoe hij Diens aanwezigheid had ervaren. Nooit echter had hij bemerkt hoe het Woord tot hem was gekomen. In deze tekst stelt Bernard aan de hand van eigen mystieke ervaring dat alle plaatselijke aanduiding omtrent de aanwezigheid van het Woord — zowel in als buiten de mens — uitgesloten is. Niettemin vlecht hij terzelfdertijd de naam Clairvaux in deze tekst als een signatuur voor de aanwezigheid van het Woord.

In haar latijnse versie bestaat deze tekst, zoals Bernard haar heeft geschreven, welgeteld uit 159 lettergrepen. Duidt men dit getal 159 aan met romeinse cijfertekens, dan krijgt men de letters C L I X. Aangezien de letter X gelijk stond met de S, was het getal 159 de aanduiding voor de letters C L I S, hetgeen een contractie is van *Claravallis*, dus van Clairvaux. Dat het hier niet gaat om een interpretatie achteraf, een later bedacht spel met lettergrepen, blijkt uit de afronding van die tekst met een duidelijk daarop betrokken bijbelcitaat. In vertaling luidt het vervolg op die passage: „En ik begreep hoe wáár het was wat ik had gelezen: *In Hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij* (Hand. 17, 28); maar zalig is hij in wie het Woord is, die van het Woord leeft, die door dit Woord bewogen wordt”. Op deze versluierde wijze gaf Bernard aldus in een mystieke uiteenzetting over het Woord Gods, tevens

⁴⁹ Hiervoor zij onder meer verwezen naar *Apologia*, 24 ; *S. Bernardi opera* III, 108, regel 5-11. *Sermo de diversis*, 22, 1; *ibidem*, VI, 1, 170-171.

⁵⁰ *Sermo* 74, c. 5; *S. Bernardi opera* II, 242-43. Ned. vert. *Werken* VIII, 1961, 312-13.

te verstaan hoe dit aanwezig was in zijn eigen klooster Clairvaux, dat hier het gehele Cisterciënsermonnikswezen representeerde⁵¹.

Uit de overheersende plaats, die het monastiek leven van de Cisterciënsers heeft ingenomen zowel in de mystieke gedachten van Bernard als ook in zijn politieke activiteit, wordt enigermate duidelijk hoe deze abt zich als historische persoon laat verstaan. In zijn doen en laten blijkt Bernard steeds weer bepaald door zijn monastiek-religieuze preoccupatie. In dit doen en laten zijn anderzijds ook menselijke tekorten van Bernard aan te wijzen, gelijk die bij eenieder voorkomen. Maar tevens wordt duidelijk hoezeer de motivatie van zijn handelen was gelegen in het religieuze, dat voor hem steeds de hoogste levenswaarde heeft vertegenwoordigd. Van een tegenstelling tussen enerzijds zijn ijver voor Gods huis, zoals die in zijn geschriften keer op keer tot uiting komt, en anderzijds zijn bezig-zijn in de wereld, blijkt aldus geen sprake. In tegendeel, tussen beide heeft in hem een eenheid bestaan, die hem verstaanbaar laat worden zowel in zijn historisch menselijk optreden als in zijn streven naar heiligheid. Hij verbond beide zaken door de veelzijdige zorg, die hem beheerste om aan zijn monniksidealen steeds weer gestalte te kunnen geven.

Keren wij tenslotte terug naar de uitspraak, die Willem van Saint-Thierry deed omtrent de heiligheid van Bernard. Zij heet daar slechts verstaanbaar voor wie leeft uit de geest waaruit Bernard zelf leefde. Met die uitspraak beoogde Willem, naar ik meen, degenen die kritiek hadden op het doen en laten van deze abt wegens diens werken in de toenmalige samenleving, bij voorbaat de mogelijkheid te ontnemen negatief over hem te oordelen. Maar deze uitspraak heeft thans, nu zij niet meer defensief hoeft te worden verstaan, ook nog een zin en wel deze, dat degenen die

⁵¹ Voor deze versluiering vgl. J. P.Th DEROY, *Bernardus en Origenes*, Haarlem, 1963, 149-154. De auteur vond in deze hoogliedpreek, direct voorafgaand aan deze passage, nog een ander cryptogram van 99 lettergrepen. De aanduiding daarvan in Romeinse cijfers is IC. Bernard vlocht aldus de naam Jesus Christus in deze tekst; II, 242, r. 23-27 (*inc.* Et vestigia tua non cognoscentur; *expl.* quia palpabile non est). Deze twee cryptogrammen horen bij elkaar in die zin dat het bezoek dat Jezus brengt aan de ziel, waarover de tekst van deze preek handelt, tevens door Bernard wordt geduid als een bezoek aan Clairvaux. Vgl. J. LECLERCQ, *Sur le caractère littéraire des sermons de S. Bernard, Recueil d'études sur saint Bernard et le texte de ses écrits* III, Roma 1969, 193-94 en 205-208.

zich in onze tijd moeite geven de persoon van Bernard in diens menselijk handelen te verstaan, hem tevens in zijn religieus leven ernstig moeten nemen (gelijk overigens ook omgekeerd dient te geschieden). Het komt mij althans voor dat degeen, die ten aanzien van het doen en laten van Bernard niet tevens oog heeft voor diens voortdurend streven de wereld naar God te voeren en voor diens daarmee verbonden verlangens anderen steeds te betrekken in en deelgenoot te maken van zijn monastieke idealen en leefwijze, geen weg zal vinden naar een afdoende verklaring voor dit doen en laten van deze abt temidden van een samenleving, die hem destijds als mens en ten dele ook als heilige heeft gekend en ervaren.

A Christianized Latin Psalter in rhythmic verse

edited by
Marvin L. COLKER
(Charlottesville, Virginia)

Trinity College Dublin MS 600 is a composite codex of 176 leaves¹. The contents include thirteenth-century texts of William of Newburgh's *Historia Rerum Anglicarum*² (fols. 52-155) and of an *Itinerarium Peregrinorum* (fols. 155-176)³. Part (A) of this composite volume presents, in a gothic hand (c. 1200 A.D., England), a Christianized rhythmic treatment of the psalms⁴ (fols. 1-36^v) and a similar treatment of Old Testament canticles (fols. 37^v-40), with a prologue invoking Jesus (fol. 1) and with an epilogue to the psalms which is entitled „Excusatio⁵ Auctoris Contra Inuidos” (the epilogue stands on fols. 36^v-37). The position of the „Excusatio” directly after the psalms, instead of after the canticles, suggests that the poet originally concluded with

¹ For a summary description of the codex see T. K. ABBOTT, *Catalogue of the Manuscripts in the Library of Trinity College, Dublin*, Dublin and London 1900, p. 100. My forthcoming catalogue of the same collection will provide a detailed description of the codex.

² Edited by R. HOWLETT, *Chronicles of the Reigns of Stephen, Henry II and Richard I*, Rolls Series, London, vol. 1 (1884), vol. 2 (1885), with use of MS 600.

³ Edited by H. E. MAYER in MGH : *Schriften* 18 (1962) 245-357, with use of MS 600.

⁴ For the popularity of the psalms and their influence in the Middle Ages, see, for example, Samuel SINGER, *Die religiöse Lyrik des Mittelalters (Das Nachleben der Psalmen)*, Bern 1933.

⁵ *Excusati* is the reading of the manuscript.

the psalms and that the composition of the canticles may have been a later consideration.

The verse psalms recognize the common medieval division into five books, as is evident from the *fiat fiat* at the end of verse psalms 40, 71, 88, and 105⁶, though a doxology appears elsewhere (for example, at the end of Psalms 25, 37, 67). The series of verse canticles represents these from the Old Testament: (1) Isaiah 12, 1-6; (2) Isaiah 38, 10-20; (3) 1 Reg. 2, 1-10; (4) Exodus 15, 1-19; (5) Habakkuk 3, 2-19; (6) Deuteronomy 32, 1-43. Apparently by the same poet is the final text in part (A) of the codex, a versification of Pseudo-Cyprian's *De Duodecim Abusiuis Saeculi* (fols. 40^v-51)⁷.

The contents of Part (A) resemble a listing of texts for codex B.xi of Peterborough Abbey: „Psalterium metrice compositum. Tract. de xii abusionibus seculi metrice compositus”⁸. But there is no evidence that Trinity College Dublin 600 (A) is necessarily the Peterborough manuscript⁹.

On the other hand, it seems probable that the poet of the psalter was a certain Thomas, if one may judge by the versifier's remark (fol. 13; Ps. 53, 3-4): „Vt te digne dominum et deum adorem, Thomas Thomam imitans tuum trectatorem”.

Each of the psalms and canticles in the manuscript begins like the corresponding Vulgate psalm or canticle, but the pieces also often diverge to present ideas and phrases from the New Testa-

⁶ Cf. also the gloss at the end of Ps. 105 : „Totus psalmorum liber libris quinque constare pethibetur, et ubi scriptum est *fiat fiat*, ibi fines librorum esse dicunt”.

⁷ For the piece, beginning „Seculi duodecim constat abusiva”, see Hans WALTHER, *Initia Carminum ac Versuum Medii Aevi Posterioris Latinorum* (Carmina Medii Aevi Posterioris Latina 1), Göttingen 1959, no. 17017.

⁸ See M. R. JAMES, *Lists of Manuscripts Formerly in Peterborough Abbey Library* (Supplement to the Bibliographical Society's Transactions no. 5), Oxford 1926, item 230. Peterborough MS B.xi does not appear in N. R. KER, *Medieval Libraries of Great Britain*, 2nd edition, London 1964, pp. 151-152 and must be presumed lost or unidentified.

⁹ Trinity College Dublin MS 600 seems to have belonged to John Joscelyn (1529-1603), secretary of Archbishop Matthew Parker. The book was later given to James Ussher by M. Whitgift, of Clavering in Essex: cf. Bodl. MS Rawl. C.850 fol. 129^v (*Catalogi Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae*, pt. 5, fasc. 2, Oxford 1878, pp. 447, 971).

ment. The biblical psalms and canticles were likewise adapted to medieval taste by their new form, the attractive and popular „Goliardic” rhythm: every verse consists of thirteen syllables made up of seven trochees plus six trochees, just like the famous confession of the Archpoet („Aestuans intrinsecus ira uehementi ...”) ¹⁰. The end of each verse in the poet’s psalter rhymes (two-syllable rhyme) with all the line-ends in the same psalm or canticle. The prologue and epilogue employ the same pattern.

The „Excusatio” indicates that the psalter verses were intended both for older and younger persons. And perhaps in consideration of youthful readers, relatively few unusual words occur in the verses (and such words are sometimes due, no doubt, to rhyming needs): *series* („seriousness”, Ps. 17a, 3), *traba* (63, 4), *recuta* (83, 8), *gratitudo* (131, 3), *planitudo* (131, 6), *testitudo* (131, 10), *uespermina* (Cant. 6, 14).

Accompanying the verse psalms but ceasing after 118,80 is a gloss (chiefly interlinear but occasionally marginal) which constitutes really a theological commentary. The gloss, written, it seems, in the hand of the scribe, often quotes scripture and delves into Christian implications of the text. Like the verse psalter itself, the gloss repeatedly suggests that the Old Testament prefigures the New.

I am grateful to the Board of Trinity College Dublin for permission to publish the psalter and its gloss, both of which have remained unprinted ¹¹. I have worked from microfilm and have verified my efforts by looking at the codex itself. In the apparatus for the verses I refer to the Dublin text as *D*. By *D*¹ I indicate that the first hand of *D* executed a correction. In reproducing the gloss I refer to the scribe as *glossator*, and for each psalm glossed, I show the verse and words to which the particular comment refers: thus for Ps. 113 the expression, 1, 3 means verse 1, word 3.

¹⁰ For the passing of „Goliardic” measure from secular to religious verse see F. J. E. RABY, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, 2nd edition, vol. 2, Oxford 1957, p. 248.

¹¹ No edition or other manuscript of the verse psalter is listed in WALTHER, *op. cit.*, no. 9822, and no edition or other manuscript is recorded in the Institut de Recherche et d’Histoire des Textes, Paris.

⟨Prologus⟩

- f.1r Ihesu Christe domine, rex uniuersorum,
 Qui es salus hominum, rector seculorum,
 Omnium principium et finis bonorum,
 Verbum patris et parens rerum et uerborum,
 5 Fac me digne titulos aggredi psalmorum
 Tropos et sententias sensus signatorum
 In uirtute spiritus et in ui uerborum
 Vt secretis inserar sensibus eorum,
 Te regente, domine, clauas terminorum
 10 Precibus et meritis omnium sanctorum.

⟨1⟩

- Beatus uir qui non est consors impiorum,
 Qui non in consiliis abiit prauorum
 Nec stetit in lubrica uia peccatorum
 Nec sedit in cathedra pestis peruersorum,
 5 Sed in lege domini firmat gressus morum
 Mente manu merito uoce ui uotorum
 Quia nouit dominus semitas iustorum,
 f.1v Nam ut puluis deperit iter impiorum.

⟨2⟩

Quare contra dominum gentes fremuerunt?
 Quare deum hominem homines riserunt?
 Reges intelligite, si nunc sunt qui querunt

⟨Ps. 1⟩, 1Duo sunt uita recta et uita beata. Ista precedit in presenti, illa sequitur in futuro (cf. Os. 14,10). 1,1 scilicet merito future mercedis. 1,7 scilicet peccantium in deum. 2,5 delectando. 3,2 consentiendo. 3,6 in seipsum peccatum. 4,2 deliberando. 4,4 doctrine male. 4,6 in proximos peccantium. 5 Vnde: Omnia quecumque fa(cimus), in nomine d(omini) f(aciamus) (cf. Col. 3,17). 5,2-3 karitate radicatus (Ephes. 3,17). 6,1 scilicet intentione. 6,2 opere. 6,3 fide et opere (cf. Rom. 9,32; Iac. 1,14. 18). 6,4 confessione. 6,5 deuotione. 7 Vnde: Semitam ignorauit auis (Iob 28,7). 7,2 approbat. 7,4 intenciones subtiles. 7,5 qui reddunt deo que dei sunt (Mt. 22,21; Mc. 12,17; Lc. 20,25). 8 Vnde: Tollatur impius ne u.g.d.

⟨Ps. 2⟩, 1,3 patrem Christum mittentem. 2,2 Christum missum. 2,3 factum.

- Christum sicut querere patres docuerunt,
 5 Si seruitis domino sicut seruierunt:
 Qui confidunt in eo qui beati erunt.

<3>

- Domine, qui tribulant me quid sunt tam multi?
 Qui insurgunt contra me in me per me stulti
 Motus appetituum me ipso suffulti,
 Vacui uirtutibus, moribus inculti!
 5 Sed qui dormientis es susceptor sepulti
 Saluum me fac uenia criminis in dulci.

<4>

- Cum inuocauerimus, deus exaudiuit
 Et a tribulantibus graue cor leniuit.
 Cum suum mirificans sanctum accersiuit
 Nos et sui lumine uultus insigniuit,
 5 f.2r Vnctione spiritus sibi nos uniuit
 Et nos singulariter hac spe stabiliiuit.

3,1 animarum. 3,4 Quando omnes que sua sunt querunt, non que Ihesu Christi (Philip. 2,21). 3,7 intentione et deuotione. 4,5 fide et opere (*cf.* Rom. 9,32; Iac. 1,14-18). 5,1-3 non tantum timore sed amore. 6,2 spe glorie filiorum dei (Rom. 5,2). 6,7 in futuro.

<Ps. 3>, 1,3 temptando. 2,3-4 spiritualement. 2,5-6 carnalem. 2,7-8 animale. 2,9 irrationabiles. 3,2 carnalium et animalium. 3 Nota triplicem hominem. 3 Carnalis est in desideriis et uoluptatibus carnis. 3,5 quia temptatio est uita ho(minis) super ter(ram) (*cf.* Iob 7,1). 4 Animalis est in uanitate sensus et affectus. 4,2 meritoriis. 4,3 honestis. 5 Spirituales omnia diiudicat (1 Cor. 2,15). 5,2 tu deus pater. 5,3 Christi mortui. 5,5 resuscitator. 6 Item homo terrenus est in cupiditate et questu terrene substantie et terrene glorie. 6,4 Quia Christus est propiciatio p(eccatis) u(estris) (*cf.* 1 Io. 2,2).

<Ps. 4>, 1 Vnde contra: Nec assumas pro eis laudem aut orationem (Ier. 7,16; 11,14). 1,2 laude uel oratione (*cf.* Ier. 7,16; 11,14). 1,4 per effectum. 2,1-3 scilicet carne proximo et diabolo. 2,5-6 in fide et lenitate Christi sanctum faciens (Eccli. 45,4). 3,3 clarificans in resurrectionem. 3,5 uocauit nos in mirabile lu(men suum (1 Pet. 2,9). 4,4 fide. 4,5 trinitatis. 4,6 uoluntate intellectu et memoria similitudine trinitatis. 5,1 fide spe karitate (1 Cor. 13,13). 5,5 unitate qua corpus unitur capiti. 6,2-3 fideles una fide. 6,6 supra firmam petram, petra autem erat Christus (*cf.* Mt. 7,24-25; Lc. 6,48; 2 Tim. 2,19).

<5>

Verba mea, domine, auribus accepta,
 Mane cum astitero tibi fide recta,
 Nam perdes quos oderis pro mendaci secta.
 Vita mea perdita si sit uel neglecta
 5 Inanis et uacua, per te sit refecta
 Vt, cunctorum uenia scelerum adepta
 Et uirtutum gratia plenius collecta,
 In conspectu tuo sit mens mea directa.

<6>

Domine, ne arguas in tuo furore
 Neque me corripas irascentis more
 Quoniam infirmus sum et plenus languore,
 Mali cordis operis usus in labore.
 5 Miserere, domine, pio tuo more,
 A tot me resuscitans mortium dolore.
 Oculus turbatus est meus a furore
 f.2v Quod inueteratus sum tanto sub errore.
 Saluum me fac, domine, sine tractu more.
 10 Tu qui redemisti me proprio cruore
 Ablue me spiritus sancti, rogo, rore,
 Apoc. 5,9
 Omni quo refrigerer semper ab ardore.

<Ps. 5>, 6 scelerum: celerum *D*

<Ps. 5>, 1,4 quibus exaudis. 1,5 pietatis et misericordie. 2,1-3 prima luce uoluntatis per deuotionem. 2,5-6 preteritorum presencium et futurorum. 3,2 ut tui non sint qui ueritas es (Mt. 22,16, cf. Io. 14,16). 3,7 que in usu habetur. 4,3 in peccatis. 4,7 a uirtutibus. 5,1 et ideo. 5,7 reparata. 6,2 cogitationum locutionum operationum. 7,2 fidei spei karitatis (1 Cor. 13,13).

<Ps. 6>1,3 puniendo; 1,6 in presenti scilicet. 2,3 dampnando. 2,4 in futuro. 3 omne capud languidum etc. (Is. 1,5). 3,2 puluis et cinis (Gen. 18,27). 3,3 Tu medicus es. 3,5-6 quia uicium pro natura inoleuit. 4,1-2 deliberatione. 4,3 perpetratione. 4,4 reiteratione peccati. 4,5-6 laboro. 5,1 et quia his omnibus miser sum. 5,5 quo naturaliter pius es. 6, 4-5 sicut resuscitasti puellam puerum et Lazarum (Mt. 9,24-25; Mc. 5, 39-42; Lc. 7,12-15; 8, 52-54; Io. capp. 11-12). 7,1 interior. 7,2 timore et penitencia. 7,6 tuo. 8,2 ueteris hominis actibus (Rom. 6,6; Ephes. 4,22; Col. 3-9). 8, 5-6 a uia ueritatis secutus deuium (cf. Tob. 1,2; Sap. 5,6; Eccli. 34,22; 2 Pet. 2,2). 9,6-7 quia mora trahit periculum. 10,5-6 non per sanguinem hircorum aut uitulorum (Heb. 9,12). 11,6 gracia celesti. 12,6 malo scilicet cupiditatis et concupiscencia.

<7>

- Domine, deus meus, in te respiraui
 Quia tu me liberas de mortis conclau
 Ne quando me rapiat ut leo sua ui.
 Si non me tu redimas gratia suaui
 5 Ne ab hoste decidam inanis ignaui.
 Iustum adiutorium a te postulaui
 Vt tibi confitear quod gratis peccaui,
 Psallens tuo nomini iugo sub suaui. Mt. 11,30

<8>

- Domine, qui dominus noster es et deus,
 In hoc admirabilis quod redemptor meus,
 Nomen tuum inuocat pro se quisque reus
 Vt sis reis omnibus annus iubeleus.
 5 f.3rOmnis sexus et etas te precatur, deus.

<Ps. 7>, 4 non me tu: tu me non *D* (*Corr. D¹*)

<Ps. 7>, 1 Maledictus omnis qui confidit in homine et po(nit) car(nem) bra(chium) suum (Ier. 17,5). 1,2-3 quia creasti me. 1,5 qui redemisti me. 1,6 quia de me desperaui. 2 Nota: Si uos filius liberauerit, uere liberi eritis (Io. 8,36). 2,1-4 ubi spiritus domini ibi libertas (2 Cor. 3,17). 2,5-7 de sententia dampnationis. 3,4 per elacionem uel inanem gloriam. 3,7 data sibi potestate. 4,5 a pusillanimitate spiritus (Ps. 54,9). 4,7 gratis data. 5 Sepcies in die cadit iustus et resurgit. Econtra peccator cum in profundum uenerit contempnit (contempnet *glossator, corr. m.ead.*) (Prou. 24,16). 5,3 diabolo. 5,4 superatus. 5,5 in penitencia. 5,6 obstinato. 6,1-2 quia adiutor es in oportunitatibus (*cf.* Ps. 9,10). 6,3-4 non ab alio. 7,3 corde et ore. 7,5 nulla pulsus necessitate (Iudic. 11,7; Dan.14,29). 7,6 in te. 8,1 graciaram actione. 8,2-3 salutari tuo quo me saluasti. 8, 4-6 karitatis Christi.

<Ps. 8>, 1 uniuersorum potestate. 1,3-4 scilicet uoluntate et gracia. 1,7 manifestatione. 2 Quam (Qua *glossator*) mirabilis deus in sanctis suis (Ps. 67,36), specialiter quia redemit eos per mortem crucis. 3,1-2 quod est Emanuel (Is.7,14; 8,8; Mt. 1,23). 3,4-7 uoto proprio pro communi salute omnium. 4 Nota: Christus est annus paschalis domino. 4,3-4 propria confessione. 4,5-6 scilicet annus remissionis (Num. 36, 4 *et sim. alibi*). 5,1-2 iuuenes et uirgines. 5,4 senes cum iunioribus.

Suscitans sis mortuum in nos Helyseus,
 Vt sit quisque clamitans spiritu Iudeus:
 O quam admirabile nomen tuum, deus!

<9>

Confitebor, domine, tibi corde toto
 Mente more meritis uoce uita uoto.
 Non me precor iudices scelere tam noto
 Nisi culpis omnibus remissis ex toto.
 5 Sic exurge, domine, furore remoto;
 Iudica me sicut scis, sicut uis ex uoto.

<10>

In domino confido tamquam deo meo,
 Tamquam personaliter homine et deo.
 Hanc fidem profiteor in eum ex eo
 Vt transmigrem ad eum per eum in eo,
 5 Iustus enim dominus et iustus in eo,
 Michi quod retribuet merito pro meo.

<Ps. 8>, 6 *Suscitans D*

6,1-3 ut uiuamus in te. 6,6 qui suscitauit filium uidue calefaciendo eum carne sua (*cf.* Lc. 7,12-15). 7,4 sepius et semper. 7,5 confessione laudis. 8 Qui uiuificas mortuos et uocas ea que non sunt tamquam ea que sunt (Rom. 4,17).

<Ps. 9>, 1,1 confessione laudis. 3,4 per (pro *glossator*) meritum meum quia non iustificabitur in conspectu tuo omnis uiuens (Ps. 142,2). 4,2-4 culpe per gratiam remittantur ex toto (*cf.* Mt. 9,2; Lc. 5,20; 7, 47-48; Io. 20,23; 1 Io. 2,12). 5,2 ad me iustificandum. 5,4-5 per misericordiam. 6,3-4 te misericordem. 6,8 quo non uis mortem peccatoris.

<Ps.10>, 1,5 non tantum creatione sed etiam redemptione. 2,3 in una persona. 3,2 assumpti hominis in deum. 3,4-5 in Christum. 3,6-7 quia assumpsit hominem in una persona permanentem ueritate utriusque nature. 4, 3-4 quia ueritas est (Io. 14,6). 4,5-6 quia uia est (*ibid.*). 4,7-8 quia uita est (*ibid.*). 5,1 in omnibus uiis suis naturaliter. 5,6-7 maxime. 6,3 gratiam pro gracia (Io. 1,16). 6,4-6 fidei operantis per dilectionem.

<11>

- f.3v Saluum me fac, domine, quoniam defecit
 Sanctus, languet ueritas, uanitas profecit,
 Verum pro mendacio falsitas eiecit,
 Et peiora pessimis sepe fraus adiecit,
 5 Malis tot cupiditas homines affecit,
 A quibus nos liberet deus, qui nos fecit.

<12>

- Vsquequo me, domine, sic obliuisceris
 Vt auersa facie non me consoleris
 Et mei doloribus cordis non mederis?
 Respice exaudi me quo illumineris.
 5 Ne in morte dormiam nutibus austeris,
 Tuo psallam nomini uocibus sinceris.

<13>

Dixit sic insipiens corde fatuato
 'Non est deus uisitans homines in dato.'

<Ps. 11>, 1,1 a peccato et a pena peccati. 1,6 a profectu. 2 Populus sanctorum in infirmis uel Christus in cognitione hominum. 2,2 propter teporem fidei. 2,5 in amore et cupiditate rerum secularium. 3,1-3 certum bonum pro incerto et instabili. 4,2 ut periuria et homicidia. 4,3 furtis et adulteriis. 5,3 que est radix omnium malorum (1 Tim. 6,10). 6,2 malis cupiditatis. 6,8 ad ymaginem et similitudinem suam (*cf.* Sap. 2,23).

<Ps. 12>1,1 quamdiu. 1,5 non ostendendo gratiam perfecte operationis. 2,2-3 suspensa noticia tua. 2,6 tua uisione. 3,3 passionibus. 3,4 interioris hominis (Rom. 7,22; Ephes. 3,16). 3,6 per efficaciam uirtutum. 4,1 per gratiam. 4,2 per misericordiam. 4,5 michi per ueritatem tue cognitionis. 5,3 peccatorum. 5,4 negligendo salutem meam (*cf.* Heb. 2,3). 5,6 signis obdurationis. 6,2 operando bene. 6,4-5 in confessione uere fidei.

<Ps. 13>, 1,3 cui deus non sapit nec placet (*places glossator*). 1,5 per blasphemiam uel ingratitudinem. 2,3 quasi. 2,4-7 non dans omnibus equaliter bona temporalia.

Facti sunt inutiles omnes tali fato.
 Nullus est qui studeat bono uel beato.
 5 Sed det deus ex Syon domo michi grato
 Vt leter in Israel Iacob transmutato.

<14>

f.4r Domine, quis hominum tecum habitabit
 Domo tabernaculo uel in monte stabit?
 Qui mundus ingreditur et qui iustus abit,
 Qui in nullo proximum suum defraudabit.
 5 Hec et hec qui fecerit, deo se dicabit
 Et non motis gressibus in eternum stabit.

<15>

Conserua me, domine, quoniam speraui
 In te quia deus es, cui me dicaui
 Caritate, stabili fide, spe suaui.
 Michi tu hereditas sine parte prauai,
 5 Tu sperata requies sine sompno graui,
 Notas michi uias fac uite quas optaui.

3,1-2 propter diffidentiam. 3,3 sibi et aliis. 3,6 quod habent et tenent pro deo. 4,1 tamen propter Christum deum et hominem. 4,5 in presenti. 4,7 in futuro. 5,2-3 fide scilicet et doctrina ecclesie. 5,8 quo gratificauit (*gratifica glossator, corr. m. ead.*) nos in dilecto (*dileto glossator, corr. m. ead.*) filio suo (Ephes. 1,6). 6,2 uidens deum facie ad faciem (*cf. Exod. 33,11*). 6,6 actiua uita mutata in contemplatiua (*sic*).

<Ps. 14>, 1,3 ueteris uel noui (Rom. 6,6; Ephes. 4,22; Col. 3,9; Ephes. 2,15; 4,24). 1,4 in unitate corporis Christi. 2,1 recte fidei. 2,2 meritorie spei. 2,5 perfecte karitatis. 2,6 quia karitas numquam excidit (1 Cor. 13,8). 3,2 fide mundatus. 3,3 ad conscientiam. 3,6 exhibicione operis. 4,3 omisso. 4,4 Christum dominum uel Christianum. 4,6 quin reddat Cesari que s(unt) Ce(saris) et que dei deo (Mt. 22,21; Mc. 12,17; Lc. 20,25). 5,1-3 per fidem et operationem (*cf. Rom. 9,32; Iac. 1,14. 18*). 5,8 per deuotionem. 6,2-3 perseuerantie. 6,7 supra firmam petram Christum (Mt. 7,24-25; Lc. 6,48; 2 Tim. 2,19).

<Ps. 15>, 1,1 in perficienda obediencia. 1,3 tibi. 1,5 spem habens. 2,1-2 non in me. 2,4 creator. 3,1-2 dei pro Christi dilectione. 3,3 inuisibilibium. 3,4-5 futurorum bonorum. 4,2-3 ad perfruendum. 4,4-6 cui non est pars in regno dei (*cf. Act. 8,21*). 5,2 post resurrectionem. 5,5 desperationis uel diffidentie. 6,1 per effectum. 6,3 mandata Christi. 6,6-7 curere ad promerendum uitam eternam.

<16>

Exaudi iusticiam et preces attende,
 Non dolosa labia, domine colende.
 Gressus meos perfice, gratiam pretende;
 Cum me iudicaueris, ueniam impende;
 5 Sub alis me protegens ab hoste defende;
 f.4v Et ut me glorifices, dexteram extende.

<17 (a)>

Diligam te, domine mea fortitudo.
 A te perit hostium omnis multitudo.
 Tu es lux a tenebris; series a ludo;
 Tu uirtus a uiciis; tu tegmen a nudo,
 5 Hostibus ne pateat mea turpitudine.
 Tu sis in angustiis leta latitudo
 Vt sit sine macula mea pulcritudo,
 Michi cum retribuet tua plenitudo.

<Ps. 16>, 4 me *om.* *D* (*ss. D*¹)

<Ps. 16>, 1,2 Christi iudicati, qui clamat pro ecclesia. 1,4 ecclesie pro salute communi. 2,2-3 semetipsos excusantium uel iactantium. 2,5 per fidem et dilectionem et operationem (*cf.* Rom. 9,32; Iac. 1,14. 18). 3,1 sensus interiores. 3,3 in uirum perfectum Christum. 3,5 ad perseuerandum usque in finem (Mt. 10,22; 24,13). 4,3 secundum causam. 4,4 peccatis meis quibus iram merui. 5,2 gratie misericordie tue. 5,5-6 a diabolo qui rapit ut miluus. 6,4 post iudicium. 6,5 noticiam diuinitatis.

<Ps. 17 (a)>, 1,1-3 toto corde, tota anima, to(ta) uirtute (Mc. 12,30). 1,5 qua sum fortis in fide. 2,4 tam spiritualium (spualium *glossator*) quam carnalium. 2,6 quia multi insurgunt aduersum me (Ps. 3,2). 3,3 ueritas. 3,5 erroris. 3,6 ordinatio. 3,8 uanitatis uel confusionis. 4,2 reparans. 4,4 naturalis corruptionis. 4,6 operiens. 4,8 carnalis infirmitatis. 5,1 malignis spiritibus. 5,4-5 originalis transgressionis, qua a similitudine dei recessi. 6,4 tribulationum et temptationum. 6,5-6 desiderate consolationis. 7,3-4 alicuius infidelitatis. 7, 5-6 fides et dilectio in deum et proximum (*cf.* Tim. 1,14). 8,3 pro meritis fidei. 8,4-5 de qua omnes accepimus et gratiam pro gracia (Io. 1,16).

<17 (b)>

Cum sancto tu sanctus es et sanctus sanctorum.
 Tu salus humilium, pena superbiorum,
 Pedes meos perfice ueluti ceruorum.
 In excelsa statuens me uirtute morum,
 5 Salutem magnifica michi meritum,
 Tu qui Dauid semini regna das celorum.

<18>

Celi narrant gloriam et uirtutem dei.
 Graciosa nocti nox et dies diei,
 f.5r Fidei spes proficit, prodest fides spei
 Quod ubique sonuit sonus uerbi dei.
 5 Nam in sole ponitur certa fides rei
 Quando caro factum est uerbum, uerbum dei
 In persona simplici hominis et dei.
 Hec sibi complacent oris uerba mei.

<Ps. 17 (b)>, 1,2 a te sanctificato. 1,4-5 cognitus. 1,7 a quo et per quem omnes sanctificantur. 2, 1-2 eterna. 2,3 non de se presumentium. 2,4-5 affligens contumaciam. 3,1 affectus bonos. 3,5 qui transiliunt facile impedimenta omnia. 4,2 spe celestium. 4,5-6 certitudine meritum. 5,1 quia domini est salus (Ps. 3,9). 5,2-4 per hoc quod meruisti in cruce per obedientiam, merita mea non sufficiunt. 6,3-4 populo Christiano. 6,5-7 ut in eis regnet Christus et ipsi in Christo.

<Ps. 18>, 1,1 sancti. 1,2 sua predicatione. 1,3 resurrectionis. 1,5-6 ascensionis et iudicii futuri. 2 Nox profunditas in scripturis prophetarum. 2,1 conueniens. 2,2 passioni et morti Christi. 2,5-6 resurrectio ascensionis. 3,1 inuisibilium. 3,2 futurorum. 3,4-6 quia per hec que credis qui (qui *om. glossator, ss. m. ead.*) non uides speras accipere que non habes. 4,1 quia ita est. 4,2 in omnem terram. 4,4 predicantium fidem. 4,5 incarnati. 5,2-3 in euidenti et manifesto. 5, 5-7 uisibilis hominis assumpti in deum. 6,2 uirgo uerbo concepit. 6,2-5 deus homo factus est. 6,6-7 filius dei filius hominis (Mt. 10,23 *et sim. alibi*, Mt. 16,16 *et sim. alibi*). 7,2 una. 7,3 non composita. 7,4 assumpti. 7,6 assumentis. 8,1-3 quia quod corde creditur ad iusticiam. 8,4-6 confessio fit ad salutem.

<19>

Exaudiat dominus uocem tribulati
 Capitis pro corpore populi renati.
 Memor sacrificii nostri sit oblatus
 Quod pro nobis uoluit mortem crucis pati. 1 Pet. 2,21
 5 In eius letabimur nomine saluati
 Quod nos sumus liberi, hostes obligati.

<20>

Domine, letatur ad tuum salutare
 Rex redemptor Israel crucis datus are,
 Qua dignatur mortuos sua uita dare
 Et mortis imperium morte superare.
 5 Per hoc tante gracie munus salutare
 f.5v In uirtute, domine, nobis exaltare.

<21>

Deus deus, respice meam ad salutem.
 Tu, qui saluas Israel crucis per uirtutem,
 Cruce meam affice carnem ossa cutem,

<Ps. 19>, 1,1 per effectum. 1,2 deus pater. 1,3 oracionis. 1,4 per iniurias passionis. 2,1 Christi qui est caput ecclesie (Ephes. 2,53). 2,3 uniuersalis ecclesie (cf. Act. 5,11). 2,5 per aquam et spiritum (1 Io. 5,8). 3,1 ad remunerandum. 3,2 Christi ipsius. 3,3-5 quia pro nobis se obtulit. 4,5 non quamcumque sed crucis. 5,3 in presenti et in futuro. 5,4 quo Christiani nominamur. 6,1-4 qua libertate Christus nos liberauit (Gal. 4,31). 6,5 liberatoris Christi. 6,6 ne in nos deseuiant sicut uolunt.

<Ps. 20>, 1,4-5 quia per eum saluasti humanum genus (cf. Io. 3,17). 2,1-2 regali dignitate. 2,6 sacerdotali officio. 3,1 cruce. 3,3 peccatis. 3,5 etema. 3,6 per gratiam. 4,2 nostre duplicis (duplisis *glossator*) scilicet corporis et anime. 4,4 sua simpla. 4,5 per resurrectionem et iustificationem (Rom. 4,25). 5,3-5 qua gratis decreuisti saluare nos. 6,2 spiritualium carismatum. 6,4 in quibus per fidem habitas. 6,5 per intelligentiam, unde: Accedat homo ad cor altum et exaltabitur deus (Ps. 63,7-8).

<Ps. 21>, 1,3 sicut Petrum respexisti (cf. Lc. 22,61). 1,5-6 reparandam et perficiendam. 2,3 a morte anime. 2,4 te uidentem. 2,5-7 domini nostri Ihesu Christi. 3,3 per passionem.

- A te ne sub prosperis deseri me putem.
 5 Sed merore merita speque rem commutem,
 Veniam uerberibus, seriis salutem
 Vt quem edunt pauperes panem non refutem,
 Cuius uiuet anima mea per uirtutem.

<22>

- Dominus qui regit me pascens educauit,
 Sibi me reficiens, mensam cum parauit.
 Cum conuertens animam meam me saluauit,
 Verbo uirga baculo suo confortauit
 5 Vt uiam percurrerem quam se michi strauit,
 Vt directe ueniam eo quo uocauit.

<23>

- Domini est totum quod profert terre lutum,
 Cui uiuit, quicquid est, sapit omne brutum,
 f.6r Sine quo nil stabile, sine quo nil tutum,

<Ps. 22>, 3 couertens D. <Ps. 23>, 3 *alt.* sine: siue D

4,4 uite presentis. 4,8 in futuro quia flagellat deus omnem fi(lium) q(uem) r(ecipit) (r: d. *glossator*) (Heb. 12,6). 5,2 discipline presentis. 5,5 ipsam speratam qua uidebimus deum sicuti est (sicut est sicuti est *glossator*, sicut est *del.*) (1 Io. 3,2). 6,1 delictorum. 6,2 flagellis tribulationum. 7,4 spiritu. 7,5 uiuum qui de celo descendi (Io. 6,51). 8,1 sacramenti. 8,2 in eternum.

<Ps. 22>, 1,5 doctrina scripturarum. 1,6 in uirum perfectum. 2,1 non michi. 2,3 sacramento redemptionis. 2,4 diuinam scripturam. 2,6 per incarnationis misteria. 3,2 ab infidelitate ad fidem. 3,6 per spem uite eterne. 4,1 euangelii. 4,2 prophetarum et legis. 4,3-4 doctorum et apostolorum. 4,5 ut fortis sim in fide ad omnia tolleranda et perficienda. 5,2-3 per opera karitatis. 5,7 dicens: Ego sum uia. Nemo uenit ad patrem (patrem *glossator*) nisi per me (Io. 14,6). 6,3 fide et opere (*cf.* Rom. 9,32; Iac. 1,14. 18). 6,4-6 scilicet ad cognitionem et cultum trinitatis.

<Ps. 23>, 1,5 ad essentiam. 1,7 confectum ex humore et calore. 2,1-2 quod factum est in ipso uita est. 2,3-4 inanimatum. 2,7 irrationabile. 3,4 in corporibus. 3,8 in spiritibus (spiritibus *glossator*).

- 5 Per quem me ad ueniam sentiam adiutum
 Et a culpe uinculis cunctis absolutum
 Vt ad me introeat spiritus ad nutum
 Cecum qui illuminat limum per consputum
 Quia rex est glorie dominus uirtutum.

<24>

- Ad te meam, domine Christe, leuo mentem
 Tamquam non in alio quoquam spem habentem.
 Dulcis rectus dominus, qui non promerentem
 Dirigit ad gratiam primam et sequentem,
 5 Veritate dirige tua me petentem
 Vt mei memineris inter tuam gentem,
 Eis me connumerans tibi confitentem
 Et in uno spiritu semper adherentem.

<25>

- Iudica me, domine, quoniam ingressus
 Sum in innocentia, a nocendo fessus.
 Probatus temptatus sum ustus et expressus,
 f.6v Sed misericordiam tuam sum professus,
 5 Quam sperans et inuocans semper indefessus

4,6 experiendo. 5,6 ut liber sim. 6,4 Christus rex glorie. 6,5 sancti. 6,7 operationis. 7,1 cecum a natiuitate. 7,3 per ueritatem fidei. 7,4 per hominem. 7,6 a uerbo assumptum. 8,5 Ihesus Christus. 8,6 terrestrium celestium et infernorum (Philip. 2,10).

<Ps. 24>, 1,7 intentionis deuotionem. 2,4 homine uel spiritu. 2,6 salutis. 3,1 pietate. 3,2 equitate. 3,3 potestate. 3,6 aliquibus meritis propriis. 4,3 gratis datam. 4,4 preuenientem. 4,,5-6 et cooperantem. 5,1 tue promissionis. 5,2 ad premia uite eterne. 7,5 fide et spe. 8,2-4 ecclesiastice unitatis. 8,6 karitate que nunquam exidit (*sic pro* exidit) (1 Cor. 13,8).

<Ps. 25>, 1,1 iudicio retributionis innocentie. 1,5 proposito et professione. 2,3 simplicis intentionis. 2,5 michi uel aliis. 2,6 per penitentiam. 3,1 per tribulationem. 3,2 per suggestionem. 3,4 per dilectionem. 3,6 per deliberationem. 4,2 qua conpugnor ad penitentiam. 5,1-2 contra desperationem. 5,4 contra temptationem.

- Tot et tantos penitens puniam excessus.
 Redime me, domine, bonos ad successus
 Ne magis exorbitent a te mei gressus.
 Genitori gloria deo sempiterno,
 10 Honor deo filio patri coeterno,
 Amborum spiritui, deo laus eterno
 Vni trino numini, cui me prosterno.
 Honor laus et gloria deo sempiterno.
 Amen mecum omnia dicere decerno.

<26>

- Dominus illuminat oculos iustorum,
 Nam illuminatio est et salus morum,
 Protector humilium, uirtus oppressorum,
 Dux in tabernaculum in die malorum.
 5 Vnum a te postulo fide tot bonorum:
 5 f.7r Domo tua, domine, consors sim sanctorum
 Vnitate fidei, fructu premiorum,
 Bona uidens domini in terra uiuorum.

<27>

Ad te, Ihesu domine, spiritu clamabo;
 Fletibus suspiriis precibus instabo.
 Ne cum peccatoribus tradas me rogabo

6,1 quia multi sunt. 6,3 quia magni. 6,5 per satisfactionem. 7,1 ab iniquitate ad iusticiam. 7,6 perseuerantie. 8,2 amodo. 8,7 appetitus et uoluntatis. 12,1 in substantia. 12,2 in personis. 12,6 uere fidei confessione et dilectione.

<Ps. 26>, 1,2 cognitione ueritatis. 1,3 interiores. 2,2 contra ignorantiam. 2,5 contra infirmitatem. 3,2 qui non de se sed in domino confidunt (cf. 2 Mac. 7,40 et sim. *alibi*). 3,4 ut patientia operetur in eis probationem (Rom. 5,4; lac. 1,3). 4,2 ecclesie militanti. 4,5 presenti. 4,6 tam corporalium quam spiritualium. 5,1 te ipsum qui unus et idem es. 5,7 quorum essentialiter autor es et largitor. 6,1-2 eterna in celis. 6,4-5 te fruendo. 6,6 glorificatorum. 7,1 incorporatus. 7,3-4 remuneratus. 8,1 que preparauit diligentibus se (1 Cor. 2,9). 8,4-6 ubi nemo moritur.

<Ps. 27>, 1,3 qui saluas populum t(uum) a pe(ccatis) (Mt. 1,21). 1,5 affectionis. 2,1 pro (per *glossator*) malis presentibus. 2,2 pro bonis futuris. 2,4 pro malis (malis: illius *glossator*) delendis et bonis consequendis. 3,3 inpenitentibus. 3,4 tortoribus.

- 5 Nec perdas, nam tibi me dedi do et dabo.
 Benedictus dominus sit, in quo sperabo,
 Quem ut suum populum saluet inuocabo.

<28>

- Afferte arietum filios afferte,
 Et offerte domino laudis uota certe.
 Vox uirtutis domini personat exerte.
 Sedebit rex dominus iudicans aperte.
 5 Sed tu, Ihesu domine, ut saluemur per te,
 Nostris a nequiciis faciem auerte.

<29>

- Exalto te, domine, quod me suscepisti
 Gratia gratuita per uirtutem Christi.
 f.7v Animam ab inferis meam eduxisti,
 Et uirtutem decori meo prestitisti,
 5 Et meum in gaudium planctum conuertisti
 Dum me dans letitiae saccum concidisti.
 Grata semper gratiae, mea meas, sis isti,
 In eternum confitens nomen Ihesu Christi.

4,2 in iudicio. 4,6 professione. 4,7 deuotione. 4,8 consumatione (consumatione *glossator*). 5,1 pro tali iustificatione serui sui. 5,6 glorificationem. 6,3-4 Christum. 6,5 quia saluator est.

<Ps. 28>, 1,1 intencione. 1,2 apostolorum et predicatorum. 1,3 imitatione. 1,4 uos ipsos qui estis filii apostolorum. 2,2 operatione. 2,5 expressa in professione fidei. 3,1-2 per effectus potentiam. 3,5 ad omnium noticiam. 4,1 in sede maiestatis (Mt. 19,28; 25,31). 4,2-3 Christus. 4,4 quia iudicium omne dedit filio. 4,5 de oculis singulorum. 5,3 qui es saluator seruorum tuorum. 6,4-5 ignoscendo nobis.

<Ps. 29>, 1,1 manifestando nomen tuum (Io. 17,6). 1,4 cedentem originali peccato in primo homine. 2,2 gratis data sine meritis precedentibus. 2,5 resurrectionis. 3 resuscitando Christum et per eum eos qui in inferno tenebantur. 3,1 Vox Christi. 4,2 immortalitatis. 4,3-4 ecclesie regnanti. 5,4 resurrectionis. 5,5 passionis. 5,6 omnibus credentibus. 6,4 glorificationis. 6,5 passibilitatis et mortalitatis. 7,4-5 ecclesia perfectorum. 8 quia dominus Ihesus Christus in gloria est dei patris (Philip. 2,11).

<30>

In te, domine Ihesu, sperare contendo.
 Deduc ut educes me alis protegendo,
 Nam in tuis spiritum manibus commendo
 Quia redemisti me sanguinem fundendo. Apoc. 5,9
 5 Magnam hanc dulcedinem tuam dum attendo,
 Vultus in abscondito tui me suspendo.
 Benedictus dominus, quem benedicendo
 Meum confortabitur cor die tremendo.

<31>

Beati quorum iam sunt remissa peccata,
 Quibus est iusticia fide gratis data,
 Quibus sua scelera non sunt imputata,
 f.8r Gratia pro gratia remanifestata.
 5 Sed est dei super me manus aggrauata
 Quod adhuc est anima mea conturbata.
 Ve michi quod tacui quod inueterata
 Tam sunt mea crimina uenia dilata.
 Confitenti, domine, dona nunc peccata
 10 Vt letetur super te mens iustificata.
 Quoniam peccator sum et re reus rata,
 Parce michi, domine, uenia collata.

<Ps. 30>, 1,5-6 salutare tuum expectando (cf. Gen. 49,18; Ps. 118, 166). 2,1 per uias rectas. 2,3 per usum boni. 2,5 duorum (duum *glossator*) testamentorum. 3,3 quia a te sunt. 3,4 intentionis mee. 3,5 operationum. 3,6 per imitationem. 4,2 a peccato et pena peccati. 4,5 ad precium. 5,1 qua nulla maior. 5,3 que sapis salutem et uitam. 5,6 meditando. 6,1 communionis. 6,3 repositi secreti. 6,6 per contemplationem. 7,1 semper et in omnibus. 7,4 confitens et laudans. 8,2 securitate premiorum. 8,4-5 uel mortis uel iudicii.

<Ps. 31>, 1,3 in presenti. 1,5-6 per confessionem et penitentiam. 2,3-4 qua iustus ex fide uiuit (Rom. 1,17; Gal. 3,11; Heb. 10,38). 2,5-6 sine meritis precedentibus. 3,5 in futuro. 3,6 ad punitionem. 4,1 premii. 4,3 meriti. 4,4-5 quando uidebimus deum sicuti est (1 Io. 3,2). 5,7 affligendo et (et: deum et *glossator*, deum *eras*.) deprimens me. 6,1 eo. 6,6 timore et confessione peccatorum. 7,4 confessionem. 7,6 per usum male actionis. 8,3-4 peccata que accuso et dampno. 8,5-6 propter reiterationem. 9,1 quia confiteor me malum et miserum. 9,3-5 per remissionem. 10,3-4 non de se. 10,6 a te qui iustificas impium (Rom. 4,5). 11,2 sicut publicanus (cf. Mt. 18,17). 11,6 in manifesto. 12,2 confitenti. 12,4-5 per misericordiam que exaltat (exaltat: *litterae ex dubiae sunt per glossatorem*) iudicium.

<32>

- Exultate domino, iusti, spe suaui,
 Psallite psalterio cordis a conclau.
 Rectum uerbum domini semper affirmaui,
 Celum terram maria sera firmans graui,
 5 Dissipans consilia principum sua ui,
 Et suum stabiliens eterno conclau.
 Sustinere dominum ex hoc me paraui
 Vt misericordia saluet me suaui.

<33>

- f.8v Benedicam dominum omni semper hora.
 Laudes eius personent omnium per ora,
 Nam post culpe tenebras lucis est aurora
 Atque se querentibus adest sine mora.
 5 Ad eum accedere, mens mea, labora,
 Vt a peccatoribus saluet mortis hora.

<Ps. 32>, 1,1 mente et spiritu (*cf.* Ephes. 4,23). 1,2 non in seculo. 1,3 per fidem et operationem (*cf.* Rom. 9,32; Iac. 1,14. 18). 1,4-5 que uenit ex precedentibus meritis per gratiam. 2,1 operatione et custodia. 2,2 decem preceptorum. 2,3 consciencie. 2,5 intentionis et deuotionis. 3,1 doctrina. 3,2 prolatum (*prolata glossator, corr. m. ead.*). 3,4 et in preceptis et in promissis. 3,5 assertionem ueritatis. 4,1-2 uel spiritualia uel materialia. 4,4 terminorum qui preteriri non poterunt. 5,3 demoniorum et malorum hominum. 5,5 uirtute diuinitatis (*cf.* Apoc. 5,12). 6 quia quos presciuit hos et predestinauit et uocauit et iustificauit (Rom. 8,30). 6,2 consilium prescientie. 6,3 ne moueatur. 7,1 paciendi. 7,2 quia seruus sum. 7,4 propter. 7,6 affectu et uoluntate. 8,3 per iustificationem et glorificationem (*cf.* Rom. 8,30). 8,5 quia gratuita.

<Ps. 33>. 1,1 ore uel corde uel opere. 1,4 tam prosperitatis quam aduersitatis. 2,1 in gratias agendo. 2,6 in hymnis et confessionibus (1 Esdr. 3,11). 3,3 peccati uel ore (*pore glossator, p. exp. ut uid.*) peccati. 3,7 ut homo se cognoscat. 4,3 fide et dilectione. 4,6 consolationis. 5,3 per spem et deuotionem. 5,6 in temptationibus. 6,3 inmundis spiritibus (Mt. 12,43 *et sim. alibi*). 6,5 uel peccati uel exitus.

<34>

Iudica nocentes me, domine saluator,
 Qui es inpugnantium potens expugnator,
 Celi terre marium solus dominator.
 Meus sis ab hostibus cunctis liberator
 5 Vt tue iusticie semper meditator
 Caritate stabili tuus sim amator.

<35>

Dixit iniusticia deum non timentis
 Vt delinquat delictis corporis et mentis.
 Sed est dei ueritas in celis sedentis,
 Que est lux hominibus et salus iumentis.
 5 In illius lumine uisus figam mentis
 f.9r Ne me manus moueat inimice gentis.
 Voluptate, domine, tui me torrentis
 Ciba pota, nam tu es fons uite manentis.

<36>

Noli malignantium motus emulari
 Qui uis bono spiritu deo famulari.

<Ps. 34>, 1,2 uisibiliter. 1,4-5 per (pro *glossator*, corr. *ut uid.*) potentiam et per misericordiam. 2,3 nos inuisibiliter. 2,6 ne preualeant. 3,5 uniuersorum continentium et contentorum. 4,4 uisibilibus et inuisibilibus (cf. Col. 1,16). 5,3 qua (qua qua *glossator*, pr. *eras.*) fide iustificas impium (Rom. 4,5). 5,5 per recordationem. 6,2 que numquam exidit (*sic pro* exidit) (cf. 1 Cor. 13,8). 6,5 in presenti et in futuro.

<Ps. 35>, 1,1 malo proposito. 1,2 excusationis. 1,4-5 quia ubi timor non est, ibi dissolutio est. 2,3-6 per transgressionem prohibitorum (perhibitorum *glossator*) et contemptum preceptorum. 3,3-4 in fide et cognitione iustorum. 3,6 requiescentis in sanctis. 4,4 perfectioribus. 4,7 simplicioribus. 5,1-3 lumen de lumine quod illum(inat) omnem h(ominem) u(enientem) in etc. (Io. 1,9). 5,6 oculos spirituales. 6,3 potestas uel operatio. 6,4 a luce ad tenebras. 6,6 que odit lucem (Io. 3,20). 7,1 gracia spiritus sancti. 7,5 quia karitas diffunditur per spiritum sanctum (cf. Rom. 5,5). 8,1 per carnem. 8,2 per sanguinem tuum. 8,8 in eternum.

<Ps. 36>, 1,2 quasi malum ignem alentium. 1,3 concupiscentie. 1,4 in malo. 2,3-4 simplici et recta intentione. 2,6 obediendo et obsequendo.

- Lectio de ueteri constat exemplari:
 Simile dat simili manus et par pari.
 5 Meum est in domino semper delectari
 Et ex eius gracia semper gloriari.

<37>

- Domine, ne arguas mente me turbata
 Canonis sententia tribunalis lata,
 Nec sit tua super me manus confirmata,
 In flagella restium partibus parata,
 5 Quoniam innumera mea sunt peccata
 Et sunt tam multimoda quod interminata
 Tam mala tam grauia tam reiterata.
 f.9v Non est in me sanitas, salus est ablata,
 Et usque ad inferos anima curuata.
 10 Adiua me, domine, ut sit reparata
 Per te mea sanitas salute collata.
 Genitori gloria deo sempiterno,
 Honor dei filio patri coeterno,
 Amborum spiritui deo laus eterno.
 15 Vni trino numini, cui me prosterno,
 Honor laus et gloria deo sempiterno.
 Amen mecum omnia dicere decerno.

<Ps. 36>, 4 manum D. <Ps. 37>, 17 dicerno D

3,2 per usum. 3,4 ueteris scilicet hominis uel testamenti (cf. Rom. 6,6; Ephes. 4,22; Col. 3,9). 4,1-3 in consensu male operationis. 4,6-7 per malam uoluntatem. 5,1 proprium bonorum. 5,3-4 tantum. 5,5 in aduersis et prosperis. 6,2-4 non ex me nec ex meis meritis. 6,6 qui gloriatur in domino gloriatur (1 Cor. 1,31).

<Ps. 37>, 1,6 per iram propter peccata mea. 2,2 dampnationis. 2,3 in iudicio. 3,7 per uindictam et punitionem. 4,2 obdurationum. 4,3 peccatorum (peccorum *glossator*). 4,4 culpa et pena. 4,5 per usum. 5,2 tam multa sunt quod numerare non possum (cf. Gen. 16,10; 32,12). 6,4 omni genere malorum. 6,6 per assiduitatem peccandi. 7 intellectus mentis. 7,2 qualitate. 7,4 quantitate. 7,6 frequentatione. 8,1-2 michi. 8,3-4 de me. 8,5 interioris hominis (Rom. 7,22; Ephes. 3,16). 8,8 per infirmitatem carnis (Gal. 4,13). 9,4 appetitus carnis. 9,6 per concupiscentiam. 10,1 ad abstinendum a malis et bona faciendum. 11,1-2 per gratiam tuam. 11,4 spiritalis. 11,5-6 per merita fidei et operationis (cf. Rom. 9,32; Iac. 1,14. 18).

<38>

Dixi quod custodiam mei uias oris
 Ne quid ad sententiam proferam erroris
 Cum me uana prouocat lingua peccatoris.
 Si sim contumelie uel sim uas honoris,
 5 Ad hoc semper inuoco nomen saluatoris
 Vt sui concaleam facibus amoris
 Et item refrigerer imbre sui roris
 f.10r Ab estu carnalium motuum caloris.

<39>

Expectantem dominum dominus attendit
 Me, meisque precibus fauorem inpendit.
 Lacu miserie me abstrahens ostendit
 Gratiam magnificam michi quam pretendit.
 5 Pedi petram labiis canticum protendit.
 Vt dem deo gratias semper cor ascendit.

<40>

Beatus qui pauperi confert et egeno
 Hidria de tenui uel lechito pleno.

<Ps. 38>, 1 Ex ore tuo quod et ex ore iustificaberis (*cf.* Iac. 2,24, 25). 1,1 proposito et intentione. 1,3-6 per silentium malorum et confessionem bonorum. 2,3 confirmando. 2,4 contra ueritatem. 3,4 ad blasfemandum uel detrahendum uel etiam mentiendum. 4,3 ad perdicionem. 4,7 ad glorificationem. 5,1-2 propter hoc. 5,3-4 sine intermissione orando (1 Thess. 5,17). 6,3 ut in meditatione (medicione *glossator*) mea exardescet ignis (Ps. 38,4). 6,5 diuini. 7,3 in conscientia ab estu uiciorum. 7,4-6 suauitatis spiritus sancti. 8,3 qui se mouent aduersus spiritum (*cf.* Gal. 5,17). 8,5 id est concupiscentie.

<Ps. 39>, 1,1 in perseuerantia penitencie. 1,4 remittendo peccata mea (Lc. 5,20 *et sim. alibi*). 2,1 obedientem. 2,4 ne amplius peccem in mortem (*cf.* 1 Io. 5,18). 3,1 id est uoluptate. 3,2 scilicet carnalis. 3,5 per effectum conuersionis. 4,1-2 qua gratis mecum magna fecit. 4,5 preueniendo scilicet. 5,2 moralis firmitatis. 5,4 laudis et predicationis diuine. 6,2 in omnibus (oibus *glossator*) tam pro malis affligentibus quam pro bonis consolantibus. 6,7 illuminando et calefaciendo.

<Ps. 40>, 1,4 uel Christi fidem uel fratri egenti beneficium. 2,1 corporalis exercitii. 2,5-6 spiritualis scilicet deuotionis et pietatis.

- Hic in die turbinis stabit in ameno,
 Sicut non edificans stipulam cum feno.
 5 Quam suavis dominus gustu uidens pleno
 Cor et linguam prohibens a mali ueneno.
 Talium sim particeps in datiuo pleno,
 Criste, cum retribues munere centeno. Mt. 19.29;
 Benedictus dominus Israel hoc sciat Lc. 8,8
 10 Et nunc et in seculum dicat: 'Fiat fiat.'

<41>

- f.10v Quemadmodum cupidus ceruus est aquarum,
 Sic te sitit, domine, feruor animarum.
 Ad te cum accessero, tetrum fit in clarum,
 Triste fit in gaudium, uile fit in carum.
 5 A te si diuertero, totum fit in parum,
 Satis fit in nichilum, dulce fit amarum.
 O deus, o domine, dator gratiarum,
 Flumine uiuentium pota nos aquarum.

3,4 iudicialis scilicet uentilationis. 3,5 infirmus. 3,7 libertatis glorie filiorum dei. 4,3 supra fundamentum Christum (*cf.* Ephes. 2,20). 4,4 carnalis corruptionis. 4,6 secularis uanitatis. 5 Nota: Gustat qui amat, uidet qui intelligit. 5,2 in uniueris. 5,4 amoris. 5,5 discemendo (*discemend'o glossator*). 6,1 ne uelit. 6,3 ne loquatur. 6,6-7 quod occidit animam. 7,3 partem capiens et habens. 7,5 ecclesiastici holocausti quando totum simul (*simil' glossator*) offerretur. 8,3 fidelibus tuis. 8,4-5 sicut promissum est: Centuplum accipietis et u(itam) e(ternam) p(ossidebis) (Mt. 12,29).

<Ps. 41>, 1,2-5 uel propter uenenum serpentis absorpti (*absorti glossator*) uel propter canum infestationem. 2,6 conuertencium et fugientium a peccatis (*cf.* Ier. 44,5). 3,4 per fidem et deuotionem. 3,8 quia tu illuminas tenebras meas (*cf.* Ps. 17,29). 4,1 desolacionis. 4,4 consolacionis. 4,5 carnalitatis. 4,8 spiritualitatis. 5 Vnde: Qui non habet et quod uidetur habere auferetur ab eo (Mt. 25,29; Mc. 4,25; Lc. 8,18; 19,26). 5,4 per contemptum uel desperationem. 5,5 quod merui. 5,8 quia demerui. 6,1 quod habitum est. 6,4 quasi non habitum. 6,5 meriti. 6,7 ablati. 7,5 qui das omnibus habundanter. 8,2 que numquam deficiunt sed semper habundant.

<42>

Iudica me, deus, sic ut uelis saluare
 Et meam ab hostibus causam defensare
 Ne me dolo ualeant uel ui superare.
 Introibo confitens tuum ad altare,
 5 Quod tu mei deus es uultus salutare
 Et salutem conferens ut sit nomen a re.

<43>

Deus, nostris auribus est annuntiatum
 Prophetarum uocibus et scripturis uatum
 Quid sit in nos brachium tuum operatum
 f.11r Vel quid tuum super nos nomen inuocatum.
 5 Omne genus hostium per te reprobatum,
 Et germen iusticie per te confirmatum.
 Deus, ne obdormias meum in reatum,
 Sed exurgens salua me et fac tibi gratum.

<Ps. 43>, 8 euergens *D*

<Ps. 42>, 1,1 id est iudicio approbationis misericordialiter. 1,7 id est saluum me facere. 2,4 spiritalibus uel carnalibus fidei. 3,3 occulte. 3,6-7 manifeste separando a karitate Christi. 4 Vnde: Altare de terra facietis michi (Exod. 20,24). 4,1 per fidem et spem. 4,2 oratione uel laude. 4,3-5 ad contemplationem uerbi incarnati. 5,1 quia. 5,3-4 creator meus. 5,5 quia homo factus es. 5,6 saluator meus. 6,2 corporis et anime. 6,6 saluatoris. 6,7 saluationis.

<Ps. 43>, 1,3 tam cordis quam corporis. 1,5 et litera <et> (et *om. glossator*) spiritu (*cf.* Rom. 2,29; 2 Cor. 3,6). 2,1 ueteris testamenti. 2,5 noui testamenti. 3,3-4 per figuram antiquorum patrum quibus in figura omnia contingebant que operatus es in eis (1 Cor. 10,11). 4,2 efficiat salutem. 4,6-7 quo Christiani uocamur. 5,1-3 quia multa sunt genera uiciorum. 5,4-6 per dona uirtutum et gratarum. 6,2-3 opus iusticie quod germinat fides. 6,6 testamento scilicet passionis et mortis et resurrectionis quo iustificamur et confirmamur in Christo. 7,1 et propter hoc. 7,3 id est dormientem uel negligentem me facias. 7,6 infirmitatis mee. 8,2 exsurgere me faciens. 8,3 per fidem et operationem (*cf.* Rom. 9,32; Iac. 1,14. 18). 8,8 cognoscendo gratiam tuam et proseguendo.

<44>

- Eructauit cor meum uerbum uerbo bono,
 Verbum sine sillaba, uerbum sine sono.
 Verbum caro factum est procedens a trono, Io. 1, 14
 Natum matre uirgine speciali dono.
 5 Ad te uerbum, domine, uerbum hoc appono.
 Michi uerbum fidei signum sit in bono.

<45>

- Deus, in refugium nobis sis uirtutum,
 Et a tribulantibus sis munimen tutum.
 Inde non timebimus ad malorum nutum:
 Tecum habuerimus gladium et scutum.
 5 Malignorum impetus spernimus ut lutum.
 Cum nobiscum semper sit dominus uirtutum.

<46>

- f.11v Omnes gentes, plaudite manibus et sonis:
 Iubilare uocibus exultationis

<Ps. 44>, 1,1-4 ut lumen de lumine, filium (filum *glossator*) de patre, deum de deo. 1,5-6 scilicet incarnando in tempore, unde maxime bonitas in omne eius apparet. 2,1 diuinum apud deum. 2,3 diuisionis. 2,6 accidentie. 3,1 hoc in principio. 3,7 paterne glorie et essentie. 4,1-3 manens quod erat, assumens quod non erat. 4,4-5 datum ipsi matri ut mater esset et uirgo permaneret. 5,3 de patre natum. 5,5 a me prolutum. 5,7 per deuotionem confessionis. 6,1 ut. 6,2-7 secundum hoc: Qui confitetur me coram hominibus confitebor et ego eum coram patre meo (Mt. 10,32).

<Ps. 45>, 1,1-5 ut sis finis et intentio securitatis. 1,6 intencionum et actionum bonarum ut ad te referantur. 2,3 hostibus uel temptationibus. 2,6 stabile et firmum. 3,1 Et cum ita fuerit. 3,3 quasi securi de dei adiutorio. 3,5 quibus turbantur (turbator *glossator*) terrena (terna *glossator*, corr. m. ead.) siue spiritualia siue corporalia. 4,3 uerbi dei. 4,5 fidei in quo possimus omnia tela inimici ignea extinguere (Ephes. 6,16). 5,1 hominum uel demoniorum. 5,2 quarumlibet temptationum. 5,5 confestum et conculcatum. 6,2-4 nos protegendo et consolando.

<Ps. 46>, 1,1-2 uniuersalis ecclesie. 1,3 gaudentes. 1,4 bonis operibus. 1,6 sanctis laudibus. 2,1 mente et spiritu (cf. Ephes. 4,23). 2,3 illum laudando et predicando.

- Quod excelsus dominus gratiarum donis
 Nos heredes efficit sue uisionis.
 5 Gentes nobis subicit praue nationis,
 Principes ut faciat congregationis.

<47>

- Magnus ualde dominus et laudandus nimis,
 Eque qui retribuit ultimis cum primis:
 Notus suis domibus dominus sullimis,
 Humiles quod respicit sulleuans ab imis.
 5 Letetur hinc mons Syon et exultet nimis
 Quod muros Ierusalem uniat animis.

<48>

- Audite, uos populi; audite, uos gentes.
 Auribus precipite, applicate mentes
 Quod redemit dominus non egens egentes,
 Morte sua suscitans mortuos iacentes.
 5 Crux et mors est precium quo redemit gentes.
 f.12r Passi sunt hac scandalum uia non credentes:
 Mors depascet impios deum contempnentes,
 A qua deus liberet sibi confitentes.

3,2 efficacia sue uoluntatis. 3,4 que nobis gratis dantur per spiritum sanctum (*cf.* Rom. 5,5). 4,2 quidem dei quo heredes autem Christi (Rom. 8,17). 4,4-5 quando uidebimus eum sicuti est (1 Io. 3-2). 5,1 interim in presenti. 5,4 uicia scilicet et peccata prima natiuitatis. 6,1 per communionem sanctorum. 6,4 ecclesiastice quam possedit ab initio.

<Ps. 47>, 1,1 bonitate et potentia. 1,5 ab omni spiritu et maxime a fidelibus suis. 2,3 mercede denarii. 2,4 operariis in uinea sua id est ecclesia (Mt. 20,1). 3,1 manifestus. 3,2-3 in sanctis quos quasi domos inhabitat. 4,1 mente et corde. 4,3 gracia et misericordia. 4,6 terrenorum desideriorum. 5,1 in spiritu. 5,3-4 altitudo contemplationis. 5,6 per sequentes mentis excessus. 6 Quia non sunt in eis hereses aut scismata (*scismati glossator*). 6,2 doctores fidei qui ad future pacis uisionem informant (*cf.* 1 Tim. 2,7).

<Ps. 48>, 1,2-3 infidelium. 1,5-6 credentium. 2,1-2 corporalibus. 2,2 ad audiendum. 2,3-4 ad credendum. 3,5 nostri. 3,6 nos, redimi quia captiui tenebamur. 4,4-5 in incredulitate peccando. 5,1 passionis. 5,3 crucis. 5,5 redemptionis. 6,4 offensionis in lapidem angularem (*cf.* Rom. 9,32. 33; Ephes. 2,20). 6,6-7 redemptionem. 7,1 et ideo. 7,4 redemptorem. 7,5 dicendo: Recede a nobis scilicet uiarum t(uarum) no(lumus) (Iob 21,14). 8,2 morte. 8,6 per fidem spem et caritatem (1 Cor. 13,13).

<49>

- Deus allocutus est terram celo teste,
 Vocum et spirituum quasi facta teste.
 Imminet iudicium omnibus celeste.
 Vt ascendit, ueniet Ihesus nube teste, Mt. 17,5; 24,30;
 5 Corpore conspicuus, iudex manifeste Mc. 9,6; 13,26.
 Donaturus premio bonos malos peste.
 Christe, ne compaream ibi sine ueste,
 Stolum redde fidei quam pono penes te.

<50>

- Miserere, domine, mei miserere,
 Peccatoris impii et dampnati fere,
 Sicut es misericors, sicut pius uere,
 Sic mei pro nomine tuo miserere.
 5 Sicut me profiteor peccatorem uere,
 Sic me culpīs omnibus exuas sincere.
 f.12v Quod mens manus labia sensus deliquere,
 Per tuam clementiam uelis indulgere.
 Ihesu Christe domine, per te me tuere
 10 Ne depastus senciam singularis fere,

<Ps. 50>, 2 dampnati *D* (*corr. D'*)

<Ps. 49>, 1,1 pater. 1,2-3 per patriarchas et prophetas. 1,4 terrenos. 1,5-6 unigenito filio (1 Io. 4-9). 2,1-3 uerborum signorum et scripturarum. 2,5-6 id est funiculo triplici legis scilicet prophetarum et euangelii (*cf.* Eccles. 4,12). 3,3 uel iudicandis uel iudicaturis. 4,2 corpore uisibiliter. 4,3 iudicare uiuos et mortuos (2 Tim. 4,1). 5,2 ad uidendum omnibus. 5,3-4 sedens in maiestate (Mt. 19,28). 6,1 secundum merita singulorum. 6,2 regni. 6,3 electos. 6,4 reprobos. 6,5 inferni. 7,6 nuptiali. 8,1 innocentie et mundicie. 8,5 sicut arram. 8,6-7 in confessione trinitatis.

<Ps. 50>, 1,2 qui omnium dominaris (1 Par. 29,12). 1,3 serui tui quia penitens. 2,1 per malos actus. 2,2 per longam consuetudinem. 2,4 propter moram conuersionis et emendationis. 3,3 naturaliter. 3,6 essentialiter. 4,2 in tantum peccatoris. 4,4 quod omnis qui inuocauerit saluus erit (Act. 2,21). 5,3 corde et ore. 5,5 non simulate. 6,3 tam criminalium (criminalum *glossator*) quam uenialium. 6,5 ab omnibus peccatis meis inundans me. 7,2 uolendo. 7,3 operando. 7,4 loquendo. 7,5 quinque corporales. 7,6 per suos effectus uel defectus. 8,3 qua misereris omnium. 8,5 michi penitenti. 9,1-2 qui es rex et sacerdos (Heb. 7,1). 9,4-5 tua sola misericordia et gracia (1 Tim. 1,2; 2 Tim. 1,2; 2 Io.3).

Sed ut tibi ualeam semper adherere,
Semper dicam: 'Domine, mei miserere'. Amen.
Genitori gloria.

<51>

Quid gloriaris, potens in malignitate,
Tota die cogitans strictius et late
Quomodo perficias dolos simulate?
Iustus cum te uiderit, se auertat a te,
5 Dicens: 'Sua preualet hic in uanitate,
Sed me, deus, respice tua pietate,
Arbor ut fructifera sim in caritate,
Fructum dans in fidei tue firmitate'.

<52>

f.13r Dixerit insipiens corde: 'Non est deus
Quem expectet iudicem innocens aut reus.'
Non est bonum faciens Grecus aut Iudeus.
Quisquis est inutilis tamquam Phariseus.
5 Sed a tali populo conuerte me, deus,
Qui es salus populi et saluator meus.

10,2 per inpenitentiam malorum uel uanam gloriam benefactorum. 10,4 qui tamquam leo circuit querens quem deuoret (*deuorat glossator, corr. m. ead.*) (1 Pet. 5,8).

<51>, 1 Peius est gloriari in malicia quam opere tantum complere (Ps. 51,3; cf. 2 Par. 6,4, 15). 1,3 rebus mundi. 1,5 nocendi aliis. 2,1-2 tue prosperitatis. 2,4 per intentionem. 2,6 per apertam operationem. 3,2 ad effectum perducendo. 4,3 talem. 4,4 per intellectum. 4,6 non consentiendo. 5,1 discernendo. 5,3 ceteris. 5,6 census et sensus sui. 6,2 cui absit gloriari nisi in cruce domini nostri Ihesu Christi (Gal. 6,14). 7,1 sicut oliua. 8 Nota triplicem efficaciam olei. 8,1 olei. 8,2 michi et proximis ad pascendum per doctrinam, ad lucendum per exemplum, ad fouendum per consolationem.

<Ps. 52>, 1,2 animal homo qui non percipit que sunt dei. 1,6 iudeus uiuorum aut mortuorum (Act. 10,42). 2,3 uenturum. 2,4 pro iusticia. 2,6 pro iniquitate. 3,1-4 inter huiusmodi filios diffidencie (Ephes. 2,2 ; 5,6). 3,5 propter ignorantiam. 3,7 propter incredulitatem. 4,3 et sibi et aliis. 4,5 qui a deo est diuisus. 5,4 reproborum. 6,3 generaliter. 6,7 specialiter.

<53>

Deus, tui nominis salua confessorem
 Me, qui te profiteor meum redemptorem
 Vt te digne dominum et deum adorem,
 Thomas Thomam imitans tuum trectatorem.
 5 Tibi uoluntarie sacrificex honorem
 Conferam ut gratiam consequar maiorem,
 Ne me fortes applicent suum ad errorem
 Quo minus aditiam tuum ad timorem.

<54>

Exaudi, deus, mei rationem oris.
 Voces uota suscipe tui precatoris,
 Quia conturbatus sum uoce peccatoris
 Qui in me deseuiit spiritu furoris
 5 f.13v Vespere meridie mane, quibus horis
 Trimodam expertus sum opem creatoris.
 Ad te clamo, domine, lingue mentis oris
 Vocibus ut salues me morte redemptoris.

<Ps. 53>, 1,1 creator omnium. 1,2-3 Ihesu Christi. 1,5 fide scilicet uoce et uita. 2 quia uenundatus sum sub peccato et captius ductus in lege peccati (cf. Rom. 7,14). 2,4 palam uerbis et operibus. 3,3 sicut te decet. 3,7 in una persona deum et hominem. 4,2 apostolum. 4,3 per exemplum fidei (cf. 1 Tim. 4,12). 4,5 per palpationem lateris et uulnerum (Io. 20,25-27). 5,2 affectu scilicet et deuotione. 5,3 me ipsum sacrificium faciens. 6,1 per fidem et operationem (cf. Rom. 9, 32; Iac. 1,14. 18). 6,4 gratiam pro gracia perficientem pro cooperante (cf. Io. 1,16). 7,3 de se presumes. 7,7 uane glorie uel iactantie. 8,1 de me confidens. 8,2 magis ac magis. 8,5 castum scilicet et filialem.

<Ps. 54>, 1,1 per effectum. 1,4 qua te laudo et me accuso. 2,1 confessionis. 2,2 deuotionis. 2,3 quod contra dicitur: Ne assumas pro eis (ei *glossator*) laudem aut orationem (Ier. 7,16). 3,2 a sincera tranquillitate mentis. 3,5 obloquentis et blasphemantis. 4,4 persequendo non solum aperta sed occulta malicia. 4 (*ad fin.*) et hoc quando. 5,1 aduersitatis. 5,2 prosperitatis. 5,3 conuersionis. 6,1 in aduersis scilicet fortitudinem, in prosperis temperantiam, in conuersione a malis iusticiam. 7,1-2 et ideo. 7,4 creator et adiutor. 7,5 confitentis. 7,6 intendentis. 7,7 deprecantis. 8 Clamor spiritualis est desiderium nostrum. Quanto plus quisque desiderat tanto amplius clamat. 8,1 affectus. 8,5 qua intercedente testamento saluationis et salutis confirmatum est (cf. Heb. 9,17).

<55>

Miserere mei, deus, quod me conculcauit
 Homo, quod inpugnans me totum tribulauit.
 Ve michi, quot scandala caro seminauit!
 Quociens demersit me, quociens prostrauit.
 5 Sed uirtute sanguinis Christi, qui nos lauit, Apoc. 1,5
 Non timebo super his que mens abnegauit.
 Namque meam animam a morte saluauit Lc. 9,56;
 Christus et a lapsibus pedes confirmauit. cf. Iac. 1,21

<56>

Miserere miseri, deus, miserere,
 Vt misericordiam non uis non habere.
 Sed alarum tuarum umbra me tuere,
 Michi ne iniquitas possit inherere.
 5 Fac paratum cor meum, fac paratum uere
 f.14r Caritate fide spe deum sustinere 1 Cor. 13,13
 Donec donet munere gratie sincere
 In decore glorie dominum uidere.

<Ps. 55>, 1,1 prestans auxilium de malorum persecutione. 1,4 et necesse est quia. 1,6 ad modum uue in torculari. 2,1 inimicus uel per se uel per membra sua. 2,3 temptando. 2,5 intus et exterius. 2,6 manifestis in pugnationibus. 3,4 offensionum. 3,5 que infirma est. 4,2 per uanum affectum. 4,5 per malorum affectum. 5,6 in sanguine suo a peccatis nostris (Apoc. 1,5). 6,4 que faciat michi caro. 6,7 ut deinceps non secundum carnem sed secundum spiritum ambulem (Rom. 8,1; 8,4; cf. Gal. 5,16. 25). 7,6 per peccatorum remissionem (cf. Col. 1,14; Ephes. 1,7; Act. 26,18). 8,5 fidei et spei. 8,6 eternitatis intuitu.

<Ps. 56>, 1,2 mei scilicet qui miserunt me, confiteor. 2,2 quam naturaliter habes. 3,2 misericordie scilicet et potentie. 3,6 ab estu uiciorum (uiciorum *glossator*) et malorum protegendo. 4,3 male uite et consciencie. 4,5 per inpenitentiam uel contemptum emendacionis. 5,2 ad flagella et temptationes sustinendum. 5,6 ad perseuerandum in uera patientia, non simulata. 6,5 in presenti uita. 7,2 ipse deus. 7,5 sine aliquibus meritis precedentibus ipsam gratiam. 8,3 eternitatis.

<57>

- Si uere iusticiam homines loquantur,
 Ea magis moribus quam uerbis utantur.
 Sed a corde prosilit quo sic operantur
 Error et ab utero quo alienantur.
 5 Deus eos conteret donec confringantur,
 Quia aduersus dominum mente malignantur.
 Sed michi iusticie fructus apponantur,
 Quibus in celestibus iusti saciantur.

<58>

- Eripe me, domine, meis inimicis
 Et a participio gentis infelicis.
 Adiua me, domine, per hoc quod addicis,
 Ne incurram anime dampna peccatricis.
 5 Et ne detrahentium laqueis aut tricis
 Inserar, extrahe me uiribus amicis.

<59>

- f.14v Deus, repulisti nos atque destruxisti,
 Sed ab hac misericors ira destitisti.

<Ps. 57>, 1,2 non falso, quia qui dicit et non facit iusticiam non est uerax. 2,3 bonis et temperatis. 2,5 superfluis. 2,6 bene uiuendo et iuste. 3,2-4 per malam uoluntatem. 3,7 iniquitates in terra. 4,1 a ueritate fidei. 4,4 matris ecclesie. 4,6 per hereses et scismata. 5,2 in presenti. 5,3 per penam peccati. 5,5 in futuro per penas eternas. 6,4 deliberando. 6,5 mala doctrina uel uita (*cf.* Prou. 15,10). 7,4 eternorum premiorum. 8,4 iam glorificati.

<Ps. 58>, 1,5 tam spiritualibus quam carnalibus. 2,3 quia pars mea dominus. 2,5 per infidelitatem uel apostasiam. 3,4-7 sicut non uis mortem peccatoris. 4,2 faciendo uel conscenciendo (*sic*). 5,3 tibi opere uel uerbo. 5,4 simulationum. 5,6 curiositatum. 6,1 quasi implicatus. 6,4 tue uirtutis. 6,5 spiritus sancti qui est amor patris et filii.

<Ps. 59>, 1,2 a gaudiis paradisi. 1,5 corruptionem mortalitatis. 2,3 originalis peccati. 2,4 per gratiam. 2,5 prima. 2,6 quia ubi superhabundauit, desuper habundat gracia (*cf.* Rom. 5,20).

- Nam ad fructum sterilem terram commouisti
 Et nouum perueteri hominem dedisti.
 5 Nostris in uirtutibus, deus, iam existi,
 Nobis dans auxilium ex uirtute Christi. Eph. 2,15; 4,24

<60>

- Exaudi, deus, meam deprecationem
 Et intende supplicis ad orationem.
 Tu spes michi factus es ad saluationem
 Et hereditariam tui functionem.
 5 Vt tibi psalterium dicam siue donem,
 Voti semper satagam ad redditionem.

<61>

- Nonne deo fuerit mea mens subiecta,
 Vita uoto spiritu fide spe directa?
 Ipse deus meus est et salus perfecta,
 Precium redemptio, uite uia recta.
 5 Non mouebor amplius ab illius secta,
 f.15r Mea cum sit anima per illum refecta.

3 Ve terre sterili homini peccatori qui commouetur et non ad fructum. 3,3 penitencie et bone operationis. 3,5 ueterem hominem nostrum (Rom. 6,6; Ephes. 4,22; Col. 3,9). 4,2 Ihesum Christum. 4,3 Adam. 4,5 filius datus est nobis (Is. 9,6). 5,1 quas a te habemus. 5,3 rerum et signorum. 5,4-6 secundum illud: Videant opera uestra bona et g(lorificent) p(atrem) u(estrum) qui in celis est (Mt. 5,16). 6,2 ad bonum affectum et effectum. 6,4-6 scilicet hoc: Sine me nichil potestis facere (Io. 15,5).

<Ps. 60>, 1,4 ut auertas a me mala presentia et futura. 2,5 conferendo bona tua. 3 In spe enim salui facti sumus (Rom. 8,24). 3,1-4 nascendo paciendone resurgendo (*sic*). 3,7 tam presentem quam futuram. 4,7 ut hereditario iure te possideam (*cf.* Leuit. 25,46). 5,3 otis et operationis. 5,4 lingua. 5,6 uita et conscientia. 6,2-3 de die in diem de uirtute in uirtutem (Ps. 83,8). 6,5 per fidem et operationem (*cf.* Rom. 9,32; Iac. 1,14. 18).

<Ps. 61>, 1 tantummodo. 1,4-5 per intentionem et deuotionem. 1,6 ad credendum et obediendum. 2,6 ut omnis uirtus et sensus in eum dirigatur. 3,2-3 qui me creauit. 3,6 qui me saluauit et corpore et spiritu. 4,1 nascendo. 4,2 moriendo. 4,3 resurgendo. 4,5 ascendendo. 5,2 a statu fidei. 5,6 que est in fide trinitatis. 6,4 interior scilicet homo (Rom. 7,22; Ephes 3,16). 6,7 fide et doctrina et exemplo bene uiuendi.

<62>

- Deus, deus meus, sis uespere et mane
 Tutor, qui protector es salutis humane.
 Vt ad te sim peruigil luce mentis sane,
 Exue me tenebris glorie mundane.
 5 Anima te sitiāt mea, uite uane
 Penitens et puniens quicquid est inane.
 Mentem meam refice, ne te queram uane
 Spiritus pinguedine, cum uirtutis pane.
 Rex ad hoc letabitur, sed in deo sane
 10 Quod os obloquentium est obstructum plane.

<63>

- Exaudi, cum deprecor, deus, mea uota.
 Nam sunt desideria mea tibi nota.
 Hostium ne timeam a me sit remota
 Manus et malorum sit traba sicut rota.
 5 Accedat ad altum cor homo mente tota
 Vt sit deus eminens notus omni nota.

 <Ps. 63>, 6 omni D

<Ps. 62>, 1,1 omnium creatione. 1,4 sola gracia. 1,5 aduersitatis et temptationis. 1,7 prosperitatis et profectus (prorofectus *glossator*). 2,5 quia domini est salus et uana salus hominis per se (*cf.* Ps. 3,9; Lc. 19,9; Ps. 59,13). 3 somnus anime est obliuisci deum (*cf.* Bar. 4,8). 3,5 per continuam memoriam tui. 3,8 a te sanate et illuminate. 4,3 proprii amoris et uoluntatis. 4,4-5 ne gloriē in mundanis rebus et non in deo. 5,3 desiderando. 5,5-6 qua mundo uiuī, in quo est uanitas uanitatum et omnia uanitas (*cf.* Eccles. 1,2). 6,1 compungendo. 6,3 satisfaciendo. 6,6 per uanitatem uite. 7,1-2 interiorem hominem meum (Rom. 7,22; Ephes. 3,16). 7,3 tui memoria. 7,7 sine fructu inuentionis. 8,1 refice dico. 8,2 karitatis interioris ad deum. 8,4 exterioris operationis. 8,5 karitatis ad proximum. 9,1 regum Christus. 9,7 patre scilicet qui dedit ei nomen quod est super omne nomen ut omne genu flectatur c(elestium) et t(errestrialium) et infernorum (Philip. 2,10). 10,3 negando trinitatem. 10,5 per manifestationem patris et filii et spiritus sancti.

<Ps. 63>, 1,6 spiritualium scilicet affectuum. 2 quia homo uidet in facie, deus autem in corde (*cf.* 2 Cor. 5,12). 2,3 cordis et animi mei. 3,1 spiritualium. 3,3 seruili timore. 3,7 ne me teneat. 4,1 potestatis uel dominationis. 4,6-7 per instabilitatem leuitatis. 5,1 contemplando. 5,3-4 diuine dispensationis, qua uerbum c(a)ro f(actum) est (Io. 1,14). 6,4 in nos. 6,6-7 fidei spei et karitatis (1 Cor. 13,13).

<64>

- f.15v Te decet et in Syon, deus, hymnus uere,
 Et fit in Ierusalem uotum laudis mere.
 Syon et Ierusalem filie sincere
 Bonis domus domini replebuntur uere.
 5 Flumen dei riuulos aquis dat replere
 Vt pinguescant arida corda que fuere.
 Quo fit delectabiles exitus uidere
 Matutini uespere uel diei mere.
 Ibi delectatio totum absque fere
 10 Quo nos, deus, tibi des semper inherere.

<65>

- Iubilare domino, celum terra mare
 Omniaque que in his uoluit creare.
 In illius, mea mens, laude gloriare
 Dicens 'Terribilia, deus, fac uacare.'
 5 Omnis terra adoret te tuum ad altare
 Quoniam in aridam conuertisti mare.

<Ps. 64>, 1,1-2 semper et ubique. 1,4-5 tamen maxime in speculatione uirtutum. 2 quando corrupto induet incorruptelam et erimus (erimus *glossator*) similes angelis dei. 2,2 per redditionem. 2,3-4 in uisione pacis eterne. 3,1 in presenti. 3,3 in futuro. 3,4-5 anime pure et purgate. 4,1 que oculus non uidit et cetera (1 Cor. 2,9). 4,4 usque ad summum et profectum glorie. 4,5 iam non in spe sed in re. 5,1 gracia spiritus sancti. 5,3 sanctos apostolos et doctores. 5,4 doctrine. 5,6 populos credentes. 6,2 per fidem spem et karitatem (1 Cor. 13,13). 6,3-4 humorem non habentia spiritualem. 6,6 ante conuersionem. 7,1 unde. 7,4 actionis et contemplacionis. 7,5 Iuxta hoc: Egredietur et ingredietur et pascua inueniet (Io. 10,9). 8,1 profectus in bono. 8,2 defectus a malo. 8,4-5 perfectionis in caritate que numquam excidit (1 Cor. 13,8). 9,1 in eterna uita. 9,2 glorificationis. 9,3 corporis et anime. 9,5 alicuius defectus. 10,6 sine fine. 10,7 per spiritualem unitatem.

<Ps. 65>, 1,1 mentis exultatione. 1,3 in angelis. 1,4 in hominibus. 1,5 in animantibus. 2,6 uel spiritualiter uel corporaliter. 3,5 diuina scilicet inhumana. 3,6 qui gloriatur in domino gloriatur (1 Cor. 1,31). 4,2 id est iudicia reprobationis. 4,4-5 ne exerceantur in nos. 5,1-2 omnis generis homo terrenus. 5,3 credendo. 5,5-7 id est filium incarnatum, unde dicitur: Altare de terra facietis (facientis *glossator*) michi (Exod. 20,24). 6,2-3 ut sugeret mel de petra (Deut. 32,13). 6,5 mundi amarum et turbulentum (*cf.* Is. 42,4).

- f.16r In uirtute, domine, tua dominare
Quo nos nostris hostibus uelis liberare.

<66>

- Deus benedicat nos et misereatur,
Cuius uultus lumine mundus illustratur.
Ipse nos illuminet ut cor accendatur
Viam artam aggredi qua celum scandatur.
5 Omnis terre populus te confiteatur
Quod nobis in gratia terre fructus datur.

<67>

- Exurgat in hostes se deus uindicare
Et uirtutem fortium a se dissipare.
Terra mota nouimus celos distillare
Conuersis ex pluuiis manna salutare,
5 Diuidat ut spolia rex ministris are,
Inter medios clericos qui norunt pausare.

7,2 uel omni potentia eternitatis. 7,4 per Christum tuum. 7,5 omnia subiciens sub pedibus eius (Ps. 8,8; 1 Cor. 15, 26; Heb. 2,8). 8,2 qui sumus membra eius (Ephes. 5,30). 8,3-4 et per hoc suis. 8,6 id est liberos facere.

<Ps. 66>, 1,2-3 multiplicando nos numero et uirtute. 1,5 dimittendo nobis peccata (Mc. 2,7 *et sim. alibi*). 2,2 deitatis. 2,3 Christo incarnato. 2,4-5 ut in lumine tuo uidebimus lumen (Ps. 35,10). 3,1 filius dei patris. 3,3 sui cognitione. 3,5 nostrum. 3,6 per amoris deuotionem. 4,2 que ducit ad uitam (utam *glossator*) (Mt. 7,14). 5,1-2 cuiuslibet nationis. 5,5 credendo et colendo. 6,2 tibi confitentibus. 6,4 misericordie tue. 6,5 que spinas et tribulos germinare solebat (Gen. 3,18).

<Ps. 67>, 1,1 resurgendo a morte. 2,3 custodem sepulcri. 3,1-2 in terrenis hominibus conuersis ad fidem. 3,4 prophetas et apostolos. 3,5 aliis sic aliis uero sic secundum mensuram reuelationis Christi (*cf.* Ephes. 4,7). 4 Ihesum Christum, qui est panis uiuus qui de celo descendit (*cf.* Io. 6, 33. 41. 50. 51, 59). 4,1 sanctis ad deum. 4,3 gratuite gratie dei quam segregat hereditati sue. 5,1 singulis prout uidetur (*uidr glossator*) (1 Cor. 12,11). 5,2 carismatum dona. 5,5 uirtutum. 5,6 ministrantibus sacramenta fidei, in opus ministerii, in edificationem corporis Christi (Ephes. 4,12). 6,1-3 id est medio ueteris et noui testamenti uel hereditatis. 6,5 discretionem. 6,6 per abstinentiam temporalium et patientiam eternorum (*cf.* 2 Pet. 1,6).

Benedictus dominus qui nos prosperare
 Voluit in hostiis suum ad altare
 Vt in sacerdotio possimus regnare
 10 Per Christum pontificem datum crucis are.
 f.16v Genitori gloria.

<68>

Saluum me fac omnibus, deus, a peccatis
 Et a malis super me tam multiplicatis,
 Vel originaliter uel actu collatis,
 5 Omni que me tempore tribulant etatis
 Tam pena peccaminum quam ipsis peccatis.
 Sed ne mergar turbine tante tempestatis,
 Tue, deus, salua me dextra pietatis
 Vt nansiscar in Syon ius hereditatis.

<69>

Deus, adiutorio meo sis intentus,
 Nam tuo iuuamine solo sum contentus.
 Dispergatur impius hostium conuentus

<Ps. 68>, 8 nasciscar *D*, nansiscar = nansiscar.

<Ps. 69>, 3 conuencus *D*

7,1 pro tot in pensis beneficiis. 7,5 prosperum iter faciens nobis in fide et dilectione (de lectione *glossator*) (cf. Gen. 24, 21; Ps. 67,20). 8,3 spiritualium sacrificiorum. 8,6 ipsum uidelicet Christum. 9 ut simus regnum et sacerdotes deo (Apoc. 1,6). 10,2 qui est rex et sacerdos in eternum secundum ordinem Melchisedech (Heb. 5,6; 7,1). 10 (*ad fin.*) pro nobis ut nos faceret regale sacerdotium (cf. 1 Pet. 2,9).

<Ps. 68>, 1,4 tam meis quam alienis. 2,3 et peccatorum et penarum. 2,7 genere specie qualitate quantitate. 3,2 per affectum. 3,4 per effectum. 4,4 ab in eunte etate usque in finem. 5,2 affligendo et flagellando. 5,6 perdendo et anichilando. 6,2 desperando uel contempnendo. 6,5 tribulationum et temptationum. 7,3 ab omnibus his malis. 7,6 que facit uirtutem. 8,4 celesti Ierusalem (Heb. 12,22).

<Ps. 69>, 1,2 propter instantem necessitatem. 1,5 ad mecum cooperandum. 2,3 quia si adiuuas me, saluus ero. 3,3 me in pugnancium (Ps. 34,1). 3,4 qui conuenerunt (conuenerunt *glossator*) ad me circumueniendum.

- 5 Sicut puluis cineris quem proiecit uentus,
Sed in tua gratia meus sit prouentus
Vt me uite brauius tuus det aduentus.

<70>

- In te, domine Ihesu, bona fide spero
Vt michi protector sis ab hoste seuro.
f.17r Ne confundar coram te quando reus ero,
Mea cum defecerit uirtus qua te quero.
5 Sed tuo iudicio iusto pio uero
Quoniam redemptus sum, per te saluus ero.
Hoc confido sentio dico credo spero.
Sub te, Christe, iudice, Ihesu, deo uero
Repleatur os meum laudis sono mero
10 Vt tibi confitear semper mane et sero.

<71>

Deus, da iudicium tuum Christo regi,
Omne cui iudicium te dedisse legi.

<Ps. 70>, 7 sperero D

4,2 sterilis et inutilis terre. 4,6 turbis uidelicet iudicialis. 5,7 ad fructum faciendum sexagesimum et centesimum (Mt. 13,8). 6,4 in consumatione cursus (Act. 20,24).

<Ps. 70>, 1,6 operante uidelicet per dilectionem. 2,3 ne me tangat. 2,6 qui tamquam leo rugiens circuit que(rens) q(uem) d(euoret) (1 Pet. 5,8). 3,1-2 quia sperando accedo ad te. 3,6-7 meo iudicio et penitentia. 4,1-4 per carnis infirmitatem (cf. Rom. 8,3). 4,4 consciencie. 4,7 nemo querit deum nisi per testimonium bone consciencie (consciencie *glossator*) (cf. 2 Cor. 1,12). 5 si non (nos *glossator*) diiudicemus (diudicaremus *glossator*), non utique iudicemur (Mt. 7,1; Lc. 6,37). 5,2-3 quoniam meo iudicio perditus quia peccator. 6,2 redemptio causa est et effectus salutis. 6,6 a peccato et pena peccati. 8,4 uiuorum et mortuorum. 9,4 tue glorie. 9,5-6 ueritatis et deuotionis. 10,4 in omnibus. 10,5-7 tam in prosperis quibus consolaris quam in aduersis quibus corrigis.

<Ps. 71>, 1,3-4 super homines. 1,5-6 ut iudicet qui redemit. 2,3 iudicandum. 2,3-6 Pater non iudicat quemquam sed iudicium omne dedit filio (Io. 5,22).

- Illius regimine postulo me regi,
 Eius quo subiciar Christiane legi.
 5 Coram illo procidam Ethiops quod egi
 Male, quod a carnibus aues non abegi. Gen. 15,11
 Parcet deus pauperi et pusillo gregi
 Quem in summis montium ad pastus coegi,
 Cuius benedictum est nomen quod elegi.
 10 f.17v Maiestate domini se repleti sciat
 Omnis terra iugiter dicens 'Fiat fiat.'

<72>

- Quam bonus est Israel deus corde recto
 Homini, qui penitet animo perfecto.
 Mei pene moti sunt pedes a directo
 Quod inuidi homini prosperis erecto,
 5 Sed conuertar, domine, ad te quem affecto,
 Donec intrem in tuo salutaris tecto,
 Tibi ut adheream stabili profecto
 Laudans et annuntians corde te perfecto.

3,2 quia uere rex est. 4,3 facile regitur qui se subiectum nouit. 5,3 me deiciendo. 5,4 confitens me peccatorem. 5,6 eo. 6,1 peccando. 6,4 deo dicatis. 6,5 spiritus acrios. 6,7 exemplo Abrahe, qui aues superuenientes abegit a carnibus hostiarum (Gen. 15,11). 7,3 per humilitatem. 7,5 per timorem. 7,6 affectuum spiritualium. 8,3 spiritualis intelligentie apostolorum et doctorum. 8,5-7 quia non in solo pane uiuit homo sed in omni uerbo quod procedit de ore dei (Lc. 4,4). 9,1 dei scilicet. 9,4 gratiosum (*graticisum glossator, corr. m. ead.*). 9,6 fide professione. 10,1 gloria diuinitatis. 10,5 intelligenter. 11,3 memorando. 11,4-6 uerbi geminatio deuotionis est commendatio.

<Ps. 72>, 1,2 essentialiter. 1,6 specialiter. 2,3 declinando a malo et faciendo bonum (Ps. 36,27; 1 Pet. 3,11). 3,3 ad errorem. 3,5 intentionis et affectus. 3,6-7 cursus superni brauii (Philip. 3,14). 4,2 indignando. 4,5 per superbiam. 5,2 a tali pusilanimitate. 5,7 intentionis deuotione. 6,2 mente transiens ad specialem intelligentiam. 7,3 spirituali unitate. 7,5 plene uidelicet caritatis que numquam excidit (1 Cor. 13,18). 8,1 confitendo. 8,3 predicando. 8,6 tam in aduersis quam prosperis.

<73>

- Vt quid, deus, populum tuum repulisti,
 Rerum ab initio quem tu possedisti
 Et quem tanto precio tibi redemisti?
 Sola tua gratia per uirtutem Christi
 5 Cum draconum capita aquis confregisti,
 Et fontes et torrentes linguis disrupisti.
 Testamentum perface in nos quod fecisti
 f.18r Vt tu sis hereditas nobis nosque Cristi.

<74>

- Confitebimur tibi, deus, confitentes,
 Nam ad te leuabimus ora manus mentes
 Quia tu humilias tu exaltas gentes,
 Inclinans ex hoc in hoc calicum torrentes
 5 Quos propinas singulis ut sunt promerentes,
 Synagogam fecibus et mero credentes
 Potans et inebrians quasi sicientes
 Vel in alto puteos uel in plano fontes.

<Ps. 73>, 4 gra'tia D. 6 fantes D

<Ps. 73>, 1,5 per electionem. 1,6 a consummatione uirtutum (cf. Sap. 12,17). 2,1 temporalium. 2,6 in patriarchis et prophetis. 3,4 sanguinis Christi. 4,1 non aliquibus meritis interuenientibus. 4,5 obedientie et mortis. 5,2-3 capita draconum sunt octo uicia principalia quorum primum est superbia (cf. Ps. 73,13). 5,2-3 malignorum spirituum suggestiones (cf. Lc. 8,12). 5,4 baptismi. 5,5 conterendo. 6,2 scripturarum diuinarum. 6,4 spiritualium expositionum. 6,5 igneis. 6,6 aperiendo. 7,2 consumando. 7,6 paciendo et moriendo. 8,4 in eternum permanens. 8,5 qui tui sumus. 8,8 iuxta illud: Dabo tibi gentes hereditatem tuam (Ps. 2,8).

<Ps. 74>, 1,1 te semper laudando. 1,4 peccata nostra. 2,3 per conuersionem (uersionem *glossator*, corr. *m. ead.*) et penitentiam. 2,5 laudando. 2,6 operando. 2,7 intendendo. 3,3 reprobando. 3,5 eligendo. 4,1 ad capiendum. 4,2-3 sensu litere. 4,5-6 spirituali intellectu. 4,7 scripturarum expositiones et sententias (sentencias *glossator*). 5,3 Iudeorum uel gentium credentium. 5,6 per fidem et deuotionem. 6,1 infidelium scilicet. 6,2 litere et erroris. 6,4 spiritus et ueritatis. 8,3 legis et prophetarum. 8,7 euangelii. 8,8 apostolorum et doctorum.

<75>

- Notus est in Israel deus et Iudea,
 Cuius nomen maximum claruit in ea
 Cum in nos ui crismatis deffluit ex ea,
 Remanente marcida synagoga rea.
 5 Ihesu bone, tu qui es unica spes mea,
 Fidem meam approba ut uiuam ex ea.

<76>

- Voce mea dominum studui rogare
 Vt a tribulantibus uelit me placare.
 f.18v Oculos uigiliis, hostiis altare,
 Manus elemosinis satagam donare
 5 Vt michi notifies tuum salutare,
 Deus, quo per omnia uelis me saluare.

<77>

Attendite, populi, legem scripto datam
 Patribus, in spiritu nobis reuelatam.
 Moysi audiuius manum aggrauatam,

<Ps. 75>, 1,4 in spiritali uisione. 1,7 credentium et confitentium. 2,3 quod est super omne nomen (Philip. 2,9). 2,6 per confessionem fidelium. 3 Vt in nomine Ihesu omne genu flectatur celestium terrestrium et infernorum (Philip. 2,10). 3,3 Christianos. 3,5 unctione spiritus. 3,6 per predicationem apostolorum. 4,2 sine spiritus pinguedine. 5,2 summe et singulariter. 5,7-8 quoniam bonus. 6,1-2 qua te credo et confiteor. 6,5 sicut iustus ex fide uiuit (Rom. 1,17; Gal. 3,11; Heb. 10,38).

<Ps. 76>, 1,1 non solum cordis desiderio sed uocis clamore (cf. Ps. 20, 3; 80, 13; Rom. 1,24; 1 Reg. 4,6). 2,3 quibus hac uita habundat. 2,6 in eterna uita. 3,1-2 ut a me deficiam. 3,4 ut in te proficiam. 4,1-2 ut ad te afficiar in omnibus operibus misericordie. 5,3 per experientiam gratie.

<Ps. 77>, 1,1 aduertentes. 1,5 in figura qua omnia contingebant illis (1 Cor. 10,11). 2,1 antiquis. 2,5 ad correctionem uidelicet nostram, in quos fines seculorum deuenerunt (1 Cor. 10,11). 3,3 exigentem oculum pro oculo, dentem pro dente (Exod. 21,24; Deut. 19,21; Mt. 5,38).

- Et Ihesu cognouimus gratiam donatam.
 5 Fidem michi faciant isti confirmatam,
 Literam ut spiritu sciam uegetatam, 2 Cor. 3,6;
 Mari mersis hostibus plebem liberatam, cf. Rom. 7,6
 Nube ductam, silicis latice potatam,
 Carne uolatilium uel manna cybatam,
 10 Serpentinis morsibus male laceratam,
 Serpentis intuitu enei curatam.
 Hanc in signo literam Christo credo datam.

<78>

- Deus, uenerunt gentes in hereditatem
 f.19r Tuam ut exerceant suam feritatem.
 Tuam in nos frangere student caritatem
 Et in nos eludere tuam potestatem.
 5 Sed secundum brachii tui maiestatem
 Eis redde septuplum ad malignitatem,
 Et in nos multiplica tuam pietatem,
 Tuam nos restituens ad hereditatem.

4,2 Christi. 4,3 experimento et fide. 4,5 gratis qua iustificat impium secundum hoc: Gratiam gloriam dabit dominus (Rom. 4,5; cf. Exod. 11,3 *et sim. alibi*). 5,1 preteritorum presentium et futurorum. 6,1 occidentem. 6,3 uiuificante. 6,6 ad intelligendum spiritualiter uerbi gratia. 7,1 baptismatis. 7,3 cum uiciis et concupiscentiis. 7,5 a peccato originali. 8,1 fide incarnationis Christi. 8,2 percussa enim silice, fluxerunt aque (Num. 20,11). 8,5 petra autem erat Christus. 9,1-2 exemplo et predicatione (predicatione *conici potest*) contemplatiuorum. 9,4-5 corporis Christi, qui est (est *om. glossator, ss. m. ead.*) panis celi (cf. Io. 6,33. 41. 50 *et sim. alibi*), panis angelorum. 10,1 diabolicis temptationibus. 10,4 per effectum peccati. 11,1 a Moyse exaltati in deserto (Io. 3,11). 12,1-2 et huic similem. 12,4 hystorie. 12,7 ad eum significandum (significandam *glossator, corr. m. ead.*).

<Ps. 78>, 1,2 non credendo sed persequendo. 1,5 que est ecclesia, unde: Hereditas mea Israel (Ioel 3,2). 2,3 quod fit per temptationes malorum spirituum et persecuciones malorum hominum. 3,4 per cupiditatem temporalium. 3,6 ne te diligamus. 4,4 per spem uanam. 4,6 ne te timeamus. 5,3 id est filii potenciam. 6,1 inimicis ecclesie. 6,3-5 uel ad penam uindictae pro merito uel ad penitentiam pro gratia. 7,4-6 per ueniam peccatorum, per gratiam meritorum, per gloriam premiorum. 8,3 a destitutione per primum hominem facta. 8,5 regni uidelicet celorum.

<79>

- Qui regis rex Israel, regibus intende
 Tuis et regentibus gratiam inpende.
 Excita potentiam, brachium extende.
 Vt nos saluos facias, faciem ostende.
 5 Et ne nos exterminet fere deus horrende.
 Tuam, ut nos protegas, gratiam pretende.
 Genitori gloria.

<80>

- Exultate domino deo adiutori
 Nostro, per quem seruiens maior est minori.
 Date manum tympano, date psalmum ori
 f.19v In solempni buccina et in tuba chori,
 5 Omnia quo domini seruiant honori,
 Cui nos deuouimus uiuere uel mori.

<81>

Deus stetit iudicans medio deorum,
 Sui participio deificatorum,

<Ps. 79>, 1,2 spirituali dispositione. 1,5 animarum et corporum. 2,1 quia non est potestas nisi a deo. 2,3 ecclesiam. 2,4 discretionis et scientie. 3,2 in resurrectione Christi. 3,4 per reuelationem et cognitionem Christi uerbi incarnati. 4,1-4 quia non est aliud nomen sub celo in quo nos oporteat saluos fieri. 4,6 ad nos informandum. 5,4-7 a fidei firmitate per hereses uel scismata. 6,4 a iaculis inimici. 6,5 preuenientem et prosequentem.

<Ps. 80>, 1,1-3 letitia spirituali ex timore et amore. 1,4 in tribulationibus et periculis. 2,3 adiutorem. 2,5 Esau Iacob. 2,7 Iudeus gentili, sinagoga ecclesie. 3,2 per carnis mortificationem. 3,4-6 per bonam operationem et laudis confessionem. 4,2-3 predicatione (predictione *glossator*) fidei et ueritatis. 4,6-7 pacis et concordie per caritatem. 5,4 ut omnia que facimus in nomine (nomine: acie *glossator*, corr. m. ead.) domini faciamus (cf. Col. 3,17). 6,1-3 per uoti professionem (professionem *glossator*). 6,4 quia siue uiuimus siue morimur, domini sumus (Rom. 14,8).

<Ps. 81>, 1,1 in Christo. 1,2 predestinando. 1,3 discernendo. 1,4 segregando. 1,5 eligendo. 2,1 nominis et fidei. 2,3 quibus dedit potestatem filios dei fieri (1 Io. 3,10; cf. Gen. 6,2. 4).

Qui pro nobis faciem sumpsit peccatorum
 Immunis et innocens omnium eorum,
 5 Sed ut nos absolueret culpis delictorum,
 Causam morte terminat omnium reorum.

<82>

Deus, tibi similis quis est in uirtute?
 Datur subintelligi nullus absolute.
 Sed sunt qui oderunt te uipere uersute:
 Moab Amon Amalec Assur hee adiute,
 5 Tuum ut euacuent populum salute,
 Te auertant gratia, sanctos a uirtute.
 Erubescant impie gentes uelut mute
 Et cognoscant domini nomen ex uirtute.

<83>

f.20r Quam dilecta, domine, quam ab hoste tuta
 Tua tabernacula malis absoluta.

3,3 saluandis. 3,4 similitudinis. 3,5 habitu inuentus (*inquentus glossator, corr. m. ead.*) ut homo (Philip. 2,7). 4,1 quia peccatum non fecit nec inuentus est do(lus) in o(re) eius (1 Pet. 2,22). 5,3 qui sententiam dampnationis accepimus in Adam. 5,6 que ab Adam contraximus uel per nos addidimus. 6,1 que fuit inter homines et diabolum. 6,3 difinitive. 6,5 credentium et confitentium se reos.

<Ps. 82>, 1,3 redemptione uel iudicio. 1,6 qua omnia potes et facis. 2,1 omnibus. 2,2 et sensu (*sens glossator, u. ss. m. ead.*) et litera. 2,4 preter aliquam excepcionem secundum hoc: Non est sanctus ut est dominus etc. (1 Reg. 2,2). 3,4 quia amauerunt gloriam hominum magis quam dei, propria adinuencione facientes (*facientes glossator*) hereses et scismata. 4,1 quislibet abutens lege doctrine. 4,2 turbidus. 4,3 lingens terram. 4,4 pro diabolo ponitur, cuius instinctu adiuuantur omnes iniqui contra ecclesiam dei (*cf. Act. 20,28*). 4 (*ad fin.*) ad quid? 5,1 quem redemisti. 5,3 ne sit solidus et firmus. 5,4 fidelium. 5,5 sane uidelicet mentis et fidei. 6,2 per prouocationem ad iram. 6,4-6 per temptaciones et sugestiones peccatorum. 7,2 que in deum uel factis uel dictis peccant. 7,5 quod irrationabiliter sonuerunt. 8,2 per experientiam. 8,3 qui est solus altissimus super omnem terram, quod ex eius uirtute probatur quia omnia quecumque uult facit in celo et in terra in mare (*sic*) et in omnibus abissis (Pss. 96,9; 134,6).

<Ps. 83>, 1,2 per desiderium future possessionis. 1,7 per firmationem eterne hereditatis. 2,1-2 que eterna sunt, non terrena. 2,3 omnibus. 2,4 per glorificationem corporis et anime.

- Carnem cor et animam meam tu commuta
 Vt sint quasi uictima aris attributa,
 5 Viciis et masculis omnibus exuta,
 Fletibus et lacrimis sepius abluta
 Quo misericordia ueritas adiuta
 Gratiam et gloriam michi det recuta.

<84>

- Benedixisti, deus, terre tue fructum,
 Captiuati populi auertendo luctum
 Quo peccatum uenia quodque sit obductum
 Et uirtutis merito premium conductum,
 5 Vt sit ad iusticiam pacis opus ductum,
 Et misericordie ueritas det fructum.

<85>

Inclina, deus, aurem ad has quas depono
 Preces ad te supplices magno mentis sono.

<Ps. 83>, 7/8 *om. D (mg. add. D¹)*

3,1 et exteriorem (teriozem *glossator*, ex *ss. m. ead.*) et interiorem hominem meum (*cf.* Rom. 7,22). 3,7 ad (a *glossator*, d *ss. m. ead.*) spiritualem potentiam et effectum. 4,4-6 a se deficientia scilicet et deo dicata, sicut iusticia que in sacrificio offertur. 5,5 per presentem mortificationem carnis. 6,1 satisfactionis. 6,3 compunctionis. 6,4-5 secundum illud: Lauabo per singulas noctes l(e)ctum m(eum) etc. (Ps. 6,7).

<Ps. 84>, 1,1 Christum, qui est deus benedictus in secula (2 Cor. 11,31). 1,2 pater. 1,3-5 uirginis Marie filium. 2,1 per diabolum ducentem nos in lege peccati (*cf.* Rom. 7,23. 25; 8,2). 2,3 per gratiam Christi. 2,4 quo omnes gemimus sub peccato. 3,1-3 quia remisisti iniquitatem plebis tue (Ps. 84,3). 3,6 quia operuisti omnia peccata eorum (*ibid.*). 4,2 presentis milicie. 4,4 futuri et eterni triumphi. 5,4 qua iustificamur a deo (*cf.* Rom. 8,33). 5,6 quo quicquid facimus in nomine domini facimus parati seruire unitatem spiritus in uinculo pacis (*cf.* Ephes. 4,3). 6,2 Nobiscum facte a deo uel a nobis pro peccatis (pro peccatis: *proc'tis glossator*). 6,3-5 reddendo promissiones in uita et gloria eterna.

<Ps. 85>, 1,1 incarnando. 1,2 pater. 1,3 filium tuum. 1,7 humiliter seruiendo. 2,1 orationis (orois *glossator*). 2,2-3 pro me. 2,4 te confitentes, me acusantes. 2,6-7 per intencionem desiderii.

- Non est tibi similis in dis quos appono,
 Quoniam suavis es et mitis in dono.
 5 Custodi quo sanctus sum, quo sum bonus bono,
 f.20v Spiritum quo tuus sum et esse propono.
 Animam letifica meam, et hoc dono,
 Ihesu, mecum, domine, fac signum in bono.

<86>

- Fundamenta fidei seris tot et tantis
 Confirmata diligit dominus in sanctis.
 Gloriosa ciuitas dei congregantis
 Tyrum Raab Babylon et iustificantis.
 5 Homo natus in Syon sinibus ex sanctis
 Fundat hanc et perficit milibus in tantis.
 Ipse nos perficiat meritis in sanctis
 Aggregatos ciuibus Syon iam regnantis.

3,4 in diuina essentia. 3,6 siue deis (dc'is *glossator*) siue deificatis. 3,7 per denominacionem. 4,2 ad gustandum. 4,5 ad ferendum. 4,7 gratiarum tuarum. 5,1 in me. 5,3-4 sanctificatus a te. 5,6-8 participem illius summe bonitatis. 6,1 sanctum paraclitum. 6,3 fide et deuotione. 6,7 intencione et operatione. 7,2 spe resurrectionis et glorificationis. 7,6 michi collato per repromissionem. 8,4 in presenti. 8,5 precedens. 8,7 adipiscendo in futuro.

<Ps. 86>, 1,1 trinitatis et dominice incarnationis. 1,3-4 prophetarum et apostolorum. 1,6 doctrinas et exempla. 2,1 supra firmam petram (Eccli. 26,24). 2,4-5 supraedificatis scilicet super fundamentum apostolorum et prophetarum ipso summo angulari lapide Christo Ihesu (Ephes. 2,20). 3,1-3 presens ecclesia uel celestis Ierusalem. 3,4 in unitate fidei qui prope sunt et qui longe. 4,1-3 Tirum in conturbatis et angustis per auaritiam (auariam *glossator*) et curas seculi; Raab in elatis per superbiam et uoluptates carnis (carnes *glossator*); Babilon in confusis propter uitam suam pessimam (cf. Ps. 86,4). 4,1 in curiosis. 4,2 in dissolutis. 4,3 in discordibus a se. 4,5 per fidem incarnationis. 5,1 assumptus a deo. 5,2 uisibiliter. 5,5-7 existens uerus deus ex substantia patris et uerus homo ex substantia matris. 6,1 inuocatis. 6,2 ciuitatem. 6,4 in glorificatis. 6,5-7 angelorum et hominum. 7,3 perfectos faciendo. 7,4 uirtutum spiritualium. 8,1 post hanc uitam que est militia super terram (Iob 7,1). 8,3 celestis Ierusalem. 8,5 in uictoria et per hoc in gloria.

<87>

Domine deus meus et mee salutis
 Auctor, tam in maximis causis quam minutis,
 Intrent ad te gemitus mee iuuentutis
 Donec tue consequar gratiam uirtutis.
 5 Langueo tam grauibis morbis tam acutis
 Quod a tot periculis uix sit spes salutis,
 f.21r Sed qui tuos redimis gratie tributis,
 Da me, Ihesu domine, munere salutis.

<88>

Misericordias nunc percantabo Cristi,
 Cuius nomen seculo recordabor isti.
 Homo deus, homines, Christe, redemisti, Gal. 3,13;
 Quos inferni faucibus potens extraxisti Apoc. 5,9
 5 Vt in testamento sint quod disposuisti
 Dauid, cuius semini tronum erexisti. Ier. 22,4;
 Tunc locutus sicut es sanctis uisione, Ps. 17,51;
 Dauid, deus, exhibe plenum unctione, Io. 7,42;
 2 Tim. 2,8

<Ps. 88>, 8 exhibe = exhibe

<Ps. 87>, 1,2 secundum opus creacionis. 1,6 secundum opus recreationis. 2,4 spiritualium rerum. 2,7 corporalium rerum. 3,1 ut acceptes. 3,4 mee penitentie. 3,6 que fit secundum nouum hominem (Ephes. 2,15; 4,24). 4,3 per adaptionem uenie. 4,5 plene saluationis. 5,1 diuturna infirmitate. 5,3-4 actionum et passionum. 5,6 affectuum et uoluptatum. 6,4 temptacionum. 6,7 perfecte euadendi. 7,3 ut tui sint. 7,4 a captione diaboli. 7,6 passionis mortis et resurrectionis tue. 8,6 eterne que fit per iustificationem et glorificationem (Rom. 8,30).

<Ps. 88>, 1,1 in beneficiis redemptionis. 1,3 qui hic incipiunt sed in eternum permanent. 2,2 quod est saluator. 2,4 ad eternam memoriam. 3,1 in utroque uerus et perfectus. 3,5 per mortem crucis. 4,2 inferioris cruciatibus uel superioris curis ex uirtute resurrectionis. 5,3 non legis sed gratie, non littere sed spiritus (Rom. 6,14. 15; 2 Cor. 3,6. 7). 5,6 predestinando iustificando glorificando. 6,1 Christo manu forti. 6,3 in Christianis scilicet regni celestis. 7,1 antiquo tempore. 7,5 prophetis et patriarchis. 7,6 secrete ??? (*lectio incerta, neu uidetur*) electionis. 8,1 Christum uidelicet, qui filius Dauid dicitur (Mc. 12,35, Lc. 20,41). 8,3 manifestum in carne. 8,5 olei leticie, de cuius plenitudine nos omnes accepimus (accepimus *glossator*; Ps. 44,8; Io. 1,16).

- 10 Qui sua saluificet nos communione
 Et sue participes faciat corone.
 O Christe, rex glorie, o mi Ihesu bone,
 Hanc da michi gratiam in saluatione.
 Benedictus dominus in eternum. Sciat
 Mundus omnis dicere mecum 'Fiat fiat.'

<89>

- f.21v Domine, refugium tu es nobis factus.
 Ne ad nos perueniant inimici iactus.
 Tu in nobis perforce salutaris actus
 Ne nos arefaciat hostium attractus,
 5 Sed sit splendor super nos domini redactus
 Vt nostrarum clareat manuum in actus.

<90>

Qui per fidem habitat in protectione
 Dei celi merito spei stabit bone,
 Liber a uenantium comprehensione,
 Securus ab aspide, tutus a dracone,

9,5 spiritalis scilicet unctionis que docet nos de omnibus. 10,3 per communionem sanctorum qui corona Christi dicuntur. 11,4 eterne. 11,8 singulari et summa bonitate. 12,1-4 unctionis scilicet spiritus et communionis sanctorum. 12,6 perpetua.

<Ps. 89>, 1,1-4 eternus deus eternum nobis factus est refugium (*cf.* Pss.89,1; 93,22). 2,4 ad consummationem malorum. 2,6 Temptationum uel in prosperis uel in aduersis. 3,4 in consummatione uirtutum (Eccli. 50,11). 4,3 a perseuerantia bene operandi. 4,5 per timorem uel cupiditatem. 5,3 lux gratie spiritalis. 5,4-5 in nostro superiori homine. 5,7 quia illum per opera tenebrarum sepe abegimus (Is. 29,15). 6,3-6 ut uidentes homines opera omnia bona glorificent p(atrem) q(ui) in c(elis) est (Mt. 5,16).

<Ps. 90>, 1,3 operantem per dilectionem. 1,4 perseueranter. 1,6 eum habens protectorem. 2,4-6 firmiter commorando quia spes non confundit et inter spes (*spe glossator*) salui facti estis (Rom. 5,5; *cf.* Ephes. 2,8). 3,1 quia liberatus. 3,3 id est malignorum hominum siue spirituum. 4,3 occulte temptationis. 4,6 male seductionis.

- 5 Basilisco prouidus, cautus a leone,
 Domini solatio fretus in agone.
 Sic in mea mecum sis tribulatione,
 Deus, quo saluificer a perdicione.

<91>

- Bonum est confiteri domino psallendo,
 Et preces et gemitus ei porrigendo,
 Quia delectauit nos bona faciendo,
 Opera magnifica cunctis ostendendo
 5 f.22r Et misericordiam nobis exhibendo,
 Suum nos per filium sibi redimendo.
 Perit uir insipiens hec non cognoscendo
 Quibus ut iustificer semper cor inpendo.

<92>

Dominus indutus est decore regnando

<Ps. 91>, 5 exhibendo = exhibendo

5,1 diabolice astucie. 5,5 a parte temptationis uel persecutionis. 6,5 presentis milicie. 7,1 sicut predictum est. 7,4 ad adiuuandum et protegendum. 7,6 temptationum et passionum. 8,3 id est saluus fiam.

<Ps. 91>, 1,3 oris confessione que fit ad salutem tam in malis quam in bonis (Rom. 10,10). 1,5 bene operando: qui manibus operatur bene psallit, qui bene confitetur cantat deo. 2,2 deuotionis. 2,4 compunctionis. 2,6 per affectus spirituales (spuales *glossator*). 3,2 in terna delectatione. 3,4 uel corporalia uel spiritualia. 3,5 uel in nos uel per nos. 4,1 totius creationis celi et terre. 4,3 generaliter. 4,4 manifesta uisione. 5,2 reparationis et redemptionis. 5,3 spiritualiter. 5,4 per (pro *glossator*) fidei cognitionem. 6,1 unigenitum. 6,2 credentes. 6,4 Christum. 6,6 precio sanguinis sui (Mt. 27,6). 7,1 a gratia misericordie. 7,3 cui non sapit deus. 7,4 sacramenta redemptionis. 7,6 per (pro *glossator*) fidei confessionem. 8,1 sacramentis. 8,5-6 quia iustus ex fide uiuit (Rom. 1,17; Gal. 3,11; Heb. 10,38).

<Ps. 92>, 1,2 quasi uestimento glorie (Is. 52,1). 1,4 fidei et uirtutum credentium. 1,5 quia resurgens et mortuis iam non moritur (Rom. 6,9).

- Cum se fortitudine precinxit pugnando.
 Triumphato seculi principe nefando,
 Nos coronat glorie sarta condonando.
 5 Hinc ad eum animum et manus expando,
 Laudum sacrificia semper immolando.

⟨93⟩

- Deus indulgentie, deus ultionum,
 Qui te reis libere exhibes patronum,
 Exaltare super nos, iudex nationum,
 Parciendo premia retributionum
 5 Vt diuersis competit causis actionum.
 Sed in te refugium michi dona donum
 Quo saluando mitiges planctus mei sonum.

⟨94⟩

- f.22v Venite ut domino fratres exultemus.
 Deo salutifero nostro iubilemus.
 Votis uita uocibus, nostros quibus flemus

2,3 humilitatis et pacencie. 2,4 patri obediendo. 2,5 in cruce contra diabolum. 3,1 per uictoriam mortis et resurrectionis (*cf.* 1 Cor. 15,54). 3,3 in seipso capite dampnato et in membris suis uel conuersis uel reprobatis. 4,1 fideles suos. 4,2 donis gratiarum. 4,4 per opera meritoria. 4,5 simul ueniam et gratiam. 5,4 bone uoluntatis. 5,6 bone operationis. 5,7 bonam intentionem. 6,1 scilicet cordis oris et operis. 6,3-4 fidei deuotione et affectu. 6 (*ad fin.*) Nota: Quicquid pro deo fit sacrificium dicitur.

⟨Ps. 93⟩, 1,2 dando humilibus gratiam (Iac. 4,6; 1 Pet. 5,5). 1,4 reddendo retributionem superbis (Ps. 93,2). 2,3 potentibus. 2,4 gratia tua, non meritis suis. 2,6 ad protegendum et defendendum. 3,1 per cognitionem et amorem tui. 3,4 qui iudicas terram. 3,5 omnium. 4,1 secundum diuersa merita. 4,3 secundum maius et minus. 5,4 iustis et iniustis. 5,5 bonarum uel malarum. 6,4 ab iniustis et malis causis et actionibus. 7,2 me a diebus malis. 7,4 quo doleo superbos exaltari et humiles dei (*cf.* Eccli. 7,12 *et sim. alibi*).

⟨Ps. 94⟩, 1,1 non corpore tantum sed mente. 1,3 non seculo. 1,4 qui patrem habemus deum. 1,5 leticia interiori que appareat exterius. 2,2 quia salus iustorum a domino (Ps. 36,39). 2,4 gaudio ineffabili. 3,1 affectionum. 3,2 iustificationis. 3,3 confessionis. 3,6 penitendo et satisfaciendo.

- Actus, eius faciem hiis preocupemus.
 5 Regem magnum dominum Christum adoremus,
 Qui est super omnia deus ut uideamus.

<95>

- Cantate sub genere domino; cantate,
 Omnis terra, canticum nouum, exaltate.
 Inter gentes de die in diem saltate
 Quia regnat dominus in nos hac etate.
 5 Hostias atollite uite nouitate;
 Per paschalem hostiam agnum figurate.

<96>

Dominus in gentibus regnauit a ligno.
 Ad se trahens omnia gestu crucis digno
 Pedum uultus manuum in extenso signo,
 Allicit et suscipit nutu nos benigno.

<Ps. 95>, 2 exaltate: exultate *conici potest*

4,1 ueteris hominis (Rom. 6,6; Ephes. 4,22; Col. 3,9). 4,5 antequam ueniat iudicaturus (*cf.* Is. 48,5). 5,1 regum. 5,2 qui est magnus super omnes deos (Ps. 94,3). 5,5 summa (summ *glossator*) et singulari ueneratione. 6,2 essentialiter. 6,4 creata. 6,5 creator. 6,7 per ea que sunt opera creationis et recreationis.

<Ps. 95>, 1,2-4 tota scilicet anima, tota mente, tota uirtute. 1,5 uoce dilectionis. 2,1-2 tam gentium quam Iudeorum. 2,4 quod ad nouum hominem pertinet (Ephes. 2,15; 4,24). 2,5 ad omnium fidem confortandam. 2,3-6 de filio in patrem, de uirtute in uirtutem (Ps. 83,8), de fide in operationem, de contemplatione in actum. 4,1 et hoc ideo. 4,2 per edificationem domus sue id est ecclesie. 4,6-7 sexta scilicet tempore gracie. 5,1 confessionis et laudis. 5,3-4 innocentis et pure, que per agnum paschalem figuratur. 6,1-3 ut sitis scilicet noua (nou *glossator*) conspersio sicut estis azimi (1 Cor. 5,7).

<Ps. 96>, 1,1-3 prius iudicatus, crucifixus, mortuus. 1,4 qui deuicta morte regnum sibi adquisiuit, unde dedit illi nomen quod est super omne nomen (Philip. 2,9). 2 secundum illud: Si exaltatus fuero a terra, omnia traham ad me ipsum (Io. 12,32). 3,1 porrectorum. 3,2 inclinati. 3,3 expansarum. 3,4-6 unde: Flecte ramos ar. al. tensa laxa uiscera. 4,1 capud inclinando. 4,3 brachia expandendo. 4,6 quia gratuito.

- 5 Confundantur impii sculptili maligno
f.23r Cum sit nobis fidei ueritas in signo.

<97>

- Cantate mirabili deo nouum cantum,
Nam suum saluificans brachium est sanctum.
Patet hoc noticie non Iudee tantum
Sed et plenitudini orbem habitantum.
5 Celum terra mare det plausum his non planctum
Quod perfecit dominus salutare sanctum.

<98>

- Dominus in Israel regnans eleuatur.
Sedens super cherubin in Syon laudatur,
Et in omnes populos magnus predicatur,
Omnis quod directio per eum paratur.

5,1 exemplo credencium et conuersorum. 5,2 in deum peccatis. 5,3-4 proprie adinuentiois. 6,4 Christiane. 6,5 resurrectionis. 6,6 crucis Christi, in quo est salus uita et res(urrectio) m., per quem saluati (salutati *glossator*) et liberati sumus (*cf.* Io. 11,25; Gal. 4,31).

<Ps. 97>, 1,2 quia mirabilia fecit agendo et paciendo. 1,4-5 in nouitate spiritus, non in uetustate littere (Rom. 7,6). 1 (*ad fin.*) qui hominem mirabiliter creauit mirabiliter redemit. 2,3 populum suum a peccatis eorum. 2,4-6 propter fortitudinem qua diabolus uicit in carne deificata. 3,1 euidenter. 3,3 per fidem et intellectum. 3,5 gentis Iudeorum. 4,3 cum plenitudo gentium intrauerit et tunc omnis Israel saluus fiet (Rom. 11,25-26). 5,1 in angelis. 5,2 in hominibus sanctis. 5,3 in secularibus. 5,5 exultationis in fide. 5,8 confusionis in infidelitate. 6,2 consummando ecclesiam suam in unitate fidei (*cf.* Ephes. 4,13) et persone, capitis et corporis, unde Iacob: Salutare tuum expectabo, domine (Gen. 49,18; *cf.* Ps. 118, 166).

<Ps. 98>, 1,3 qui nunc uidemus eum per speculum et in enigmate, tunc autem facie ad faciem (1 Cor. 13,12). 2,1-3 quia in Christo sunt omnes thesauri sapientie et scientie abscondita (abscondita *glossator*) (Col. 2,3). 2,4-5 in ecclesia per caritatem fraterne pacis et communionis. 3,3-4 cuiuslibet nationis et lingue. 3,6 siue occasione siue ueritate (*cf.* Philip. 1,18). 4,3 iusticie et iustificacionis. 4,5 dantem se omnibus exemplum et formam uite presentis, scilicet per conuersionem, future uero per resurrectionem.

- 5 Eius si pro gloria hostis irascatur,
Non minus iudicio honor regi datur.

<99>

- Iubilare, seruiens deo terra tota,
Qui est notus omnibus singulari nota.
Illi confitemini seruitute tota
Referendo gratias laudes atque uota.
5 f.23v In nos non pretereant apex siue iota
Quin ei deseruiant hostia deuota.

<100>

- Misericordiam nunc dei deprecabor,
Eius et iudicii semper recordabor.

5,1 predicationis et resurrectionis. 5,5 incredulus. 5,6 inuidendo. 6,1-3 uel propter incredulos uel contempnentes quo se quisque fidelis diiudicat Christo. 6,4-5 honor regis quo rex est et esse creditur et predicatur; diligit iudicium quo nos iudicamus ipsi penitendo in presenti uel iudicium quo ipse nos contempnentes iudicabit in futuro. 6,6 a confitentibus se esse peccatores, Christum autem saluatorem.

<Ps. 99>, 1,2 libera seruitute, amore scilicet iusticie, non timore pene. 2,3 quod deus sit. 2,4 creaturis. 2,6 unius creationis. 3,2 uoce fide et opere (*cf.* Rom. 9,32; Iac. 1,14. 18). 3,3-4 seruorum amicorum filiorum; ex seruitute libera, que fit leto et bono animo filiorum et amicorum, gratiam acquirimus ut iam non simus serui sed filii et amici. 4,2 sicut boni serui. 4,3 sicut fideles amici. 4,5 sicut deuoti filii. 5,1-2 ego. 5,2 qui tales esse debemus. 5,4 uacuuus. 5,5 in spiritualibus. 5,7 in corporibus. 6,3 corde et corpore. 6,4-5 pure et simplicis intencionis.

<Ps. 100>, 1,1 precedentem iudicium. 1,2 in presenti. 1,4 quia modo tempus est misericordie quam diu patienter agit deus (*cf.* 2 Pet. 3,9). 2,1-4 uel presentis oculi uel futuri manifesti. 2,5 in hac memoria eterna erit iustus (*cf.* Sap. 8,13; Prou. 10,11).

- Psallens et intelligens utroque firmabor
 Spe timore; timorem spe concomitabor.
 5 Ne michi adhereat prauum cor conabor,
 Et in bonis domini semper commorabor.
 Genitori gloria.

<101>

- Domine, exaudias hanc orationem
 Meam et amoueas tribulationem.
 Preueni subsequere meam actionem,
 Plenam ut perueniat ad perfectionem.
 5 Tu exurges, deus, ad miserationem
 Syon et Ierusalem illustrationem,
 Nam tu idem ipse es preter motionem,
 Nesciens idemptitas alterationem.
 f.24r Semper es et idem es ad permansionem,
 10 Pater uerbum spiritus per communionem.
 Per trinam et simplicem hanc collationem,
 Vnum tecum unam fac nos per unionem.

<Ps. 100>, 4 *pr.* spe: specie *D*

3,1 spiritu uocis prolata. 3,3 mente intencionis eleuate; unde scilicet psallendo pro misericordia et bene intelligendo pro iudicio (*cf.* Ps. 100,1). 4,1 misericordie. 4,2 iudicii. 4,3 suplicii. 4,4 uenie. 5,4 uel presumendo uel desperando. 6,5 per gratiarum accionem et uocem laudis (Is. 51,3).

<Ps. 101>, 1,2 per effectum operationis. 1,3-4 que fit intimo cordis, affectum. 2,4 tam passionis quam temptationis. 3,1 per aspiracionem. 3,2 per confortacionem. 3,3-4 que per te mea est. 4,3-5 et hic per meritum et in futuro per premium in glorificatione. 5,2 per potentiam resurrectionis uel gratiam manifestationis. 6,1 presentis ecclesie. 6,3 future ecclesie. 6,4 glorificationis et corone. 7,6-7 nam dei substantia et materia et motu caret. 8,3 principium enim pluralitatis (*pl'uitatis glossator*). 9,1 sine principio et sine fine. 9,7 eternitatis. 10,5 quecumque enim de diuina substantia predicantur, ea tribus personis oportet esse communia. 11,1-4 nam trinitas in personarum pluralitate (*pluritate glossator*) consistit, unitas in simplicitate consistit substantie. 12,7 coniunctionis scilicet capitis et corporis.

<102>

Benedic, mea anima, benedic deuote
 Domino qui fidei sue te dat dote,
 Tue qui propicius est offense note,
 Te coronans in Ihesu magno sacerdote,
 5 Per quem noxe scelerum a te sunt remote
 Et uirtutes gratie propius admote. Mt. 22,11-12
 Benedictus dominus, cuius fonte lote
 Stole nostre grate sunt nuptiali note.

<103>

Benedic magnificans, anima fidelis,
 Dominum magnificum terris et in celis.
 Quem attollunt angeli laudibus et melis
 Laudat omnis spiritus mitis uel crudelis.
 5 Celum terra maria tartara, si uelis,
 f.24v Eius parent numini suis cum sequelis.

<Ps. 102>, 5 noxe scelerum : noxes celerum D

<Ps. 102>, 1,1 per confessionem laudis exterioris. 1,4 per affectum interioris conscientie. 2,3 quia credimus trinum et unum deum. 3,5-6 tibi penitenti et confitenti. 4,3 iustificando et glorificando (Rom. 8,30). 5,5-8 quia Christus est propiciatio peccatorum nostrorum (1 Io. 2,2). 6,1 meritorie. 6,2-3 quia de plenitudine eius nos omnes accepimus et gratiam pro gratia (Io. 1,16). 7,1 semper. 7,4 sanguinis et lauacri. 7,5 per regenerationem. 8,5-6 ut possimus intrare cum sponso.

<Ps. 103>, 1,3-4 Omnium credentium est anima una propter unitatem fidei, et omnes credentes propter unitatem corporis Christi unus homo (*cf.* Ephes. 4,13). 2,2 qui facit mirabilia solus. 3,2 in ministerium fidei missi. 3,4 benedictionis. 3,6 dilectionis. 4,2-3 rationalis creature. 4,4 ex bona uoluntate. 4,6 ex mala uoluntate. 5,1 in spiritualibus. 5,2 in corporalibus. 5,3 in abissis. 5,4 in inferis. 6,2 obedienter. 6,6 uel naturalibus uel accidentalibus (accidentalibus *glossator*).

- Tuum mitte spiritum suis cum medelis,
 Qui nos laude recreet exuat querelis.
 Gloria sit domini terris et in celis,
 10 Qui nos suis protegit pellibus et uelis.

<104>

- Confitentes domini nomen inuocate.
 Inter gentes opera eius nuntiate.
 Quanta mirabilia fecit enarrate
 Vel antiquo tempore uel in hac etate,
 5 Quid ex Ade latere, quid in Noe rate,
 Quid in cultro Abrahe uel credulitate,
 Quid in uirge Moysi uersibilibus,
 Quid in signis heremi factis uastitate.
 His et his similibus fidem approbate
 10 Christi, quem pronuntiant ista figurate.

<105>

Confitemini deo semel et secundo,
 Mente prius lugubri, corde post iocundo,

7,2 nobis. 7,3 sanctum. 7,6 spiritualium uidelicet bonorum. 8,3 tam dilectionis quam operationis. 8,6 peccatorum et penarum. 9 Bona uita nostra non uirtus nostra est sed ipsius gloria qui operatur in nobis et uelle et perficere (*cf.* Philip. 2,13). 9,3 non alterius. 9,4 in peccatoribus. 9,6 sanctis et iustis. 10,4 a turbine et a pluuiis. 10,5 exemplorum. 10,7 sanctorum scripturarum doctrinis secundum illud: Que cepit (precepit *glossator*, *pre eras.*) Ihesus facere et docere (Act. 1,1).

<Ps. 104>, 1,1 uel dei laude uel nostri accusatione. 1,4 premissa laude inuocatio sequi solet. 2,2 patriarcharum et prophetarum. 2,5 per euangelicam ueritatem. 3,2 preter solitum cursum nature. 3,4 ad memoriam gratie. 4,2 ante legem uel sub lege. 4,7 temporis uidelicet gratie. 5,1 sanctificauit. 5,4 assumens costam et formans in mulierem (*cf.* Gen. 2,21-22). 5,8 octo animas saluas faciens (1 Pet. 3,20). 6,3-4 circumcisionem celebrans. 6,6 iusticiam fidei constituens (Rom. 4,11). 7,5 nunc in serpentem, nunc in uirgam (Exod. 4,15). 8,3 per aquam fluentem de petra (Exod. 33,21), per manna (Deut. 8,3. 16; Ps. 77,24; Io. 6,31. 49), per nubem in die et ignem per noctem populum precedentem (Exod. 13,22). 9,1 cognitis (congnitis *glossator*). 9,4 annotatis. 9,5 trinitatis, que Christi est, quem unxit pater oleo letitie spiritus sancti pre consortibus suis (*cf.* Ps. 44,8). 10,2 Christum Ihesum. 10,3-5 quia hec omnia in figura contingebant illis (1 Cor. 10,11).

<Ps. 105>, 1,1-2 confessione peccati que continua debet esse. 1,3 Vnde: Ne iteres uerbum tuum in oratione (Eccli. 7,15). 1,5 Gratiarum accione et uoce laudis (Is. 51,3). 2,3 ex peccatorum recordatione. 2,6 pro beneficiis acceptis.

- f.25r Tam misericorditer quod succurrit mundo,
Mundans cum lateris lauacro fecundo.
5 Hoc contempsit Abiron cum Dathan inmundo,
Terra quos absorbuit gutture rotundo.
Sed testatur Finees motu furibundo,
Moyses et Aaron signorum iocundo.
Saluos fac nos, domine, mundo de inmundo,
10 Viciorum congregans ad te de profundo.
Omnis hoc plebs confitens senciat et sciat:
Benedictus dominus deus, fiat fiat.

<106>

Confitemini deo, qui est semper bonus,
Qui misericordia miseris est pronus,
Qui nos cunctis exuit malis malos bonus,

<Ps. 105>, 11 Omnis: mnis D

3,2 Non enim ex operibus iusticie que fecimus nos sed secundum suam misericordiam s(aluos) enim fecit (Tit. 3,5). 4,1 a priori in mundicia. 4,3 lancea uulnerati (cf. Io. 19,34). 4,5 sanguinis et aque (Io. 19,34). 5,2 credere uel sperare futurum. 6,1 tamquam terrena sapientes et querentes (Philip. 3,19). 6,5 quasi libere sine impedimento (impedimento *glossator*). 7,2 Christum presentem eis in figura et futurum omnibus in ueritate. 7,5 ad uindictam malorum, laudem uero bonorum (1 Pet. 2,14). 8,1-3 testantur et prefigurant. 8,4 sanctorum in heremo coram filiis Israel. 9,1-2 horum exemplo. 9,7 qui pertinet ad Datan et Abiron (Abiren *glossator*) non mundatos per fidem (cf. Num. 16,26. 9; Deut. 11,6; Ps. 105,17). 10,1 scilicet superbie et contemptus. 10,6 peccator cum uenerit in profundum, contempnet (Prou. 18,3). 11,5 credendo. 11,7 experiendo. 12,6-7 Totus psalmorum liber libris quinque constare perhibetur, et ubi scriptum est „fiat fiat”, ibi fines librorum esse dicunt.

<Ps. 106>, 1 Deus, qui ineffabili bonitate sua nos fecit, ipse eterna misericordia sua nos redemit. 1,1 Confiteri deo debet una queque fidelis anima tum quia bonus est tum quia misericors (cf. 2 Mac. 1,24). 2,2 naturali. 2,5 quoniam in seculum misericordia eius. 3,4 per redemptionem. 3,5 peccatorum originalium et actualium. 3,6 quia nemo bonus nisi solus deus et ideo illius participatione sunt boni qui boni sunt (cf. Mt. 19,17; Mc. 10,18). 4,2 spirituales. 4,3 exercendo in bonis. 4,6 colit ad fructum ferendum.

- Ad uirtutes excolens, agrum ut colonus.
 5 Confiteatur ei mentis oris sonus
 Plene ne remissius agat semitonus.
 Plebis in ecclesia exaltetur sonus,
 f.25v Et laudetur cathedra senum pastor bonus
 Quod adiuuit pauperem tam oppresso pronus
 10 Quam eius inopie releuauit onus.

<107>

- Paratum fac cor meum, deus, fac paratum
 Vt psallam et concinam carmen tibi gratum,
 Glorie psalterium quo sit eleuatum
 Et exurgat cythara laudis ad ornatum.
 5 Nam meus est Galaad munus dedicatum,
 Manasses et Effraim Iude regum datum.
 Hec concurrunt omnia sic ad regni statum
 Vt corpus cum capite sit glorificatum.

5,3 in secreto. 5,4 in publico. 5,5 per exemplarem effectum ut uideant opera uestra bona (et *abest*) g(lorificent) p(atrem) q(ui) in c(elis) e(st) (Mt. 5,16). 6,1 toto corde, to(ta) anima, to(ta) uirtute (Mc. 12,30). 6,4-5 per respectum inanis glorie uel cupiditatis, unde: Ve peccatori terram ingredienti du(abus) uiis (Eccli. 2,14). 7,3 de gentibus. 7,5 confessionis. 8,3 doctrine spiritualis. 8,4 apostolorum et prophetarum. 9,2-3 humani generis cui non erat adiutor (*cf.* Iob 29,12; Ps. 71,12). 9,5 a diabolo. 9,6 quia humiliauit semetipsum factus obediens usque ad mortem (Philip. 2,8). 10,4-5 suscitando de puluere sterilitatis inopem ut sedeat cum principibus (*cf.* Ps. 112,7).

<Ps. 107>, 1,1 ad credendum, ad intelligendum. 1,7 ad uolendum, ad operandum, ad sustinendum. 2,2 bene operando. 2,4 bene credendo et bene intendendo. 2,6-7 per tuam acceptionem. 3,1 spiritualis. 3,2 operum diuinorum Christi in carne. 3,5 super omnes celos per eterna premia (*cf.* Ephes. 4,10). 4,2 a mortuis. 4,3 corporis et carnis Christi. 4,5 quia Christus resurgens (resurgens *glossator*) ex mortuis iam non moritur (Rom. 6,9). 5,4 populus ad deum transmigrans. 5,6 per conuersionem et emendacionem ueteris uite. 6,1 populus ea que retro sunt obliuiscens. 6,2 faciens fructum. 6,4-6 confessionis in fide et operatione (*cf.* Rom. 9,32; Iac. 1,14. 18). 7,3 predicta et significata. 7,6 celestis. 7,7 eternum. 8,2 uniuersalis ecclesie. 8,4 suo Christo. 8,5 in futuro. 8,6 una et perpetua glorificatione.

<108>

Deus, ne tacueris laudem per te meam
 Quia dolos protulit peccator ad eam,
 Mitem trucem asserens innocentem ream,
 Simplicem compositam fidem dicens meam.
 5 Maledicant impii causam Nazaream,
 Sed tu, deus, benedic in Iesu spem meam,
 f.26r Et a persequentibus meam salua ream
 Animam ut spiritu in te liber eam. Amen.
 Genitori gloria.

<109>

Dixit meo dominus domino: 'Tuorum
 Dominare in medio nunc inimicorum,
 Nam tecum principium in luce sanctorum,
 Sacerdos in secula qui es seculorum Heb. 7,1.11
 5 Ordine Melchisedec, sacrificex nouorum,
 Vt conquasses capita in terra multorum.'

<110>

Confitebor domino mentis ratione
 In iustorum celebri congregatione,
 Magna nam confessio sub deuotione

<Ps. 108>, 1,1 pater. 1,3 uel per te uel per tuos confessores. 1,5-6 quia omnia que habet filius ex patre sunt. 2,2 quia quod dolo tegebatur erupit in uocem ex malicia uel inuidia peccatoris. 3,3 in contrarium. 4,2 quasi per nouam doctrinam. 5,2 blasfemi in deum. 6,2 qui solus uerax es (*cf.* Mt. 22,16; Mc. 12,4). 6,6 Christo saluatore. 6,8 que est defuturi sanctum. 7,3 inimicis spiritualibus. 7,6 quia sepe desinente actu remanet reatus. 8,3 quod carne non possum.

<Ps. 109>, 1,2 specialiter. 1,3 pater. 1,4 filio. 2,3 post tempus resurrectionis. 2,5 paganorum Iudeorum hereticorum et falsorum fratrum. 3,3 diuinitatis. 3,5-6 preparata ab eterno. 4,1 secundum ordinem Melchisedech (Ps. 109,4; Heb. 5,6. 10). 5,1 non Aaron. 5,2 qui fuit rex et sacerdos (Heb. 7,1). 5,4 panis et uini (*cf.* Gen. 14,18). 6,2-3 quod fit cum de superbis humiles facit (*cf.* Ps. 88,11; Prou. 29,23, *et sim. alibi*). 6,6 non omnium.

<Ps. 110>, 1,3 quia corde creditur ad iusticiam (Rom. 10,10). 2,2 per eum iustificatorum. 2,4 non est enim locus ueri sacrificii uel confessionis nisi in ecclesia catholica. 3,3 uere fidei. 3,5 laudis et penitencie.

- 5 Que malorum exiit reum actione.
 Memor enim dominus de promissione Eph. 2,12
 Testamentum statuit in redemptione.

<111>

- Beatus uir, dominum qui timet deuotus.
 In mandatis efficax eius erit totus.
 f.26v Potens eius seminis fructus erit notus
 Et redundans gloria uelud maris motus,
 5 Opem ut det inopi uestis esce potus
 Cum peccator dentibus fremet indeuotus.

<112>

- Laudate, uos pueri, dominum laudate
 Vite uocum uirium mera puritate.
 Benedictum domini nomen exaltate
 Omnibus in seculis et in hac etate,
 5 Humiles quod respicit sua pietate
 Atque partus sterilem dat fecunditate.

4,2 preteritorum peccatorum. 4,5 ne regnet peccatum in nostro mor(tali) corpore (Rom. 6,12). 5,3 Ihesus Christus. 5,5 glorificationis et uite eterne quam repromisit diligentibus se (*cf.* Iac. 1,12). 6,1 nouum et eternum. 6,2 morte illius intercedente. 6,4 a captiuitate peregrinationis huius.

<Ps. 111>, 1,1 futura mercede. 1,6 quia qui timet deum faciet bona (Eccli. 15,1). 2,2 preceptorum diuinorum. 2,6 intencione uoluntate et opere. 3,3 quia qui seminat in benedictionibus de benedictionibus m(etet) (2 Cor. 9,6). 4,2 in spe glorificationis filiorum dei. 4,5 quando eleuatur et exundat. 5,3 intencione premii celestis. 6,2 uel desperans uel sero penitens. 6,4 ex inuidia. 6,5 propter maliciam abstinentie.

<Ps. 112>, 1,1-3 in etate sed humiliare. 1,5 in simplicitate cordis eum querentes (Sap. 1,1; *cf.* Col. 3,22). 2,1 noue. 2,2 deuotarum. 2,3 spiritualium. 2,5 simplicis innocentie. 4,4 in uos per uite nouitatem. 4,1-3 quod est benedictum in secula (Rom. 9,5; 2 Cor. 11,31). 4,7 temporis uidelicet gratie. 5,1 corde. 5,2 eo. 5,4-5 non meritis propriis eorum. 6,3 in principio ecclesiam. 6,5 quia multi filii deserte magis quam eius que habet uirum (Gal. 4,27).

<113>

- In exitu Israel de Egypti gente,
 Quod fit non in corpore tantum sed in mente,
 Mare uidit et fugit Moyse iubente,
 Siccum iter populo flumine prebente.
 5 Benedixit omnibus Israel ex gente
 Dominus tam populo senum quam iuente.

<114>

- Dilexi quod audiet dominus orantem,
 f.27r Quod inclinat facilem aurem ad uocantem.
 Mortis me circumdedit dolor aborantem,
 Donec sensi dominum paruulos saluantem.
 5 Animam eripiens morte palpitantem,
 Purum fecit oculum et pedem constantem.

<Ps. 113>, 1,3 fidelium deum uidentium. 1,6 que ambulat in tenebris (Io. 12,35; 1 Io. 1,6; 2,11). 2,5 specie tenuis. 2,8-9 quod contra: Quidam eorum corde conuersi sunt in Egyptum (*cf.* Os. 8,13; 11,8). 3,1 tumultus et cure secularis. 3,4 quia nemo militans deo in(plicat) se n(egotiis) s(ecularibus) (2 Tim. 2,4). 4,2 ad eternam patriam. 4,4-5 quotquot enim in Christo baptizati estis Christum induistis (Gal. 3,27). 5,1 benedictione celesti in Christo et per Christum. 5,3-4 qui sunt filii Abrahe (*cf.* Io. 8,39). 6,4 patriarcharum prophetarum. 6,6 apostolorum et eorum successorum.

<Ps. 114>, 1,1 dilectionem. 1,2 spes exauditionis domini solet accendere. 1,5 ut ueniat regnum eius et fiat uoluntas eius in nobis (Mt. 6,10). 2,2-4 mittendo filium suum, natum ex muliere, factum sub lege (*cf.* Lc. 20,13; Io. 3,17 *et sim. alibi*). 2,6 fidei desiderio. 3,1-4 per malas et fedas cognitiones et delectationes peccati. 3,5 a uia salutis (Act. 16,17). 4,2 per doctrinam et gratiam spiritus (*cf.* 1 Cor. 2,13). 4,4 humiles spiritu (Prou. 29,23; Is. 57,15). 4,5 dando ueniam et addendo gratiam. 5,2 per fidem bene operantem. 5,3 quia peccatum est mors anime (*cf.* Rom. 5,13; 6,23). 5,4 in presenti uita, que sine peccato esse non potest. 6,1 per spem future beatitudinis. 6,5-6 per caritatis perseuerantiam et consummationem.

<115>

- Credidi propter quod sum serio locutus,
 Passus probra plebium ad uerborum nutus.
 Mente cum excessero, dicam his exutus:
 'Omnis homo mendax est in se constitutus.'
 5 Sed ut uero dediti mentis sint obtutus,
 Vota reddam calicis quo sum institutus.

<116>

- Laudate nunc dominum, uniuerse gentes.
 Callaudate, populi, deum confitentes
 Quod de luto stercoris erigit repentes
 Atque de bis mortuis efficit uiuentes. Mt. 19,14
 5 Hac misericordia sint firmate mentes,
 Veritati domini semper inherentes.

<117>

- f.27v Confitemini deo nostro salutari
 Quia solus bonus est bono singulari.

<Ps. 115>, 1,1 ueritas fidei causa debet esse locucionis. 1,5-6 non ex occasione sed ex ueritate predicando uerbum dei (*cf.* Iudith 6,17; Act. 15,36). 2,1 et ideo sum. 2,2 tribulationum et irrisionum. 2,3 obloquentium (obloquen'tium *glossator*, 'eras.'). 2,5 fidei et edificacionis, que fideliter tenebat et fideliter alii inpendit (*cf.* Ephes. 4,29). 3,3 supra me. 3,5 tribulationibus. 3,6 per libertatem diuine contemplacionis. 4,2 quantum ad ipsum hominem pertinet. 4,7 nisi per gratiam supra se eleuetur. 5,3 indeficienti quo deus uerax est (*cf.* Rom. 3,4). 5,5 mee. 5,7 rationalis scilicet intellectus. 6,1 Christiane professionis. 6,3 passionis et mortis Christi. 6,6 per sacramenta et doctrinam (doctrina *glossator*) fidei.

<Ps. 116>, 1,2 tempore gratie. 1,5 que relictis simulacris accessistis ad eum per fidem. 2,2 qui ex Iudeis conuersi estis. 3,2 usus et consuetudinis. 3,3 coporalis (coporalis *glossator*) immundicie. 3,5 spiritualis cupiditatis. 4,3-4 in anima scilicet et corpore per reatum et actum. 4,6 secundum hoc: Viuo autem iam non ego, uiuit autem in me Christus (Gal. 2,20). 5,2 quia non ex operibus iusticie que fecimus nos sed secundum suam misericordiam saluos nos fecit. 6,2 promitentis iustis premia et impiis supplicia. 6,4 per timorem et amorem.

<Ps. 117>, 1,1 gratiarum actione et uoce laudis (Is. 51,3). 1,4 domini est salus (Ps. 3,9). 2,1-4 non potuit laus dei breuius explicari. 2,5-6 quia nemo bonus est nisi solus deus (Mc. 10,18).

- Dicat hoc nunc Israel, nube siue mari
 Ductus, doctus dominum bonum protestari.
 5 Confitebor domino sub exemplo pari,
 Firmiter in lapide constans angulari.
 Hec est dies quam fecit dominus altari,
 Omnis quo eluditur spes et res auari.
 Ornet omnes gratia gaudii preclari
 10 Quos donauit dominus tanto salutari.

<118>

- Beati qui in uia sunt immaculati,
 Qui in lege domini sunt excercitati,
 Eius testimonia qui sunt perscrutati:
 Hii et his consimiles omnes sunt beati.
 5 In quo suam corrigit uiam adolescens
 Quo uelud emeritus gaudeat senescens,

 <Ps. 117>, 6 Firmit D

3,2 quia bonus est. 3,5 Filii Israel omnes quidem baptizati sunt in nube et in mari secundum apostolum (1 Cor. 10,2). 4,2 per hoc. 4,4 qui eum saluauit ab inimicis. 5,1 ego qui nouus homo sum (Ephes. 2,15; 4,24). 5,4-5 quia quod antiquis fecit dominus in figura corporaliter, hoc fecit michi in ueritate spiritualiter. 6,1 fide spe et caritate (1 Cor. 13,13). 6,3 ipso summo angulari lapide Christo Ihesu, qui faciens utraque unum, parietes e diuerso uenientes in se copulauit (*cf.* Ephes. 2,20). 7,1-3 reparationis noue. 7,5 moriendo et resurgendo. 7,7 de quo edere non habent potestatem qui tabernaculo deseruiunt (Heb. 13,10). 8,4 in futuro et in presenti. 8,7 diaboli scilicet qui circuit querens quem deuoret (*cf.* 1 Pet. 5,8). 9,3 nouitatis et resurrectionis. 9,5 quia Christus resurgens ex mortuis iam non moritur (Rom. 6,9). 10,4-5 per fidem et spem resurrectionis et eternitatis.

<Ps. 118>, 1,4 que Christus est. 1,6 in Christo uidelicet ambulando. 2,2-3 in caritate radicati et fundati (Ephes. 3,17). 2,6 diligendo (*diligendo glossator*) deum toto corde, to(ta) anima, to(ta) uirtute et proximum s(uum) s(icut) se ipsos (*cf.* Lc. 10,27). 3,2 per que ipse testatur esse trinus et unus. 3,5 tam uita quam doctrina. 4,1 tales. 4,3 talibus. 4,4 uita scilicet et cognitione. 4,7 spe future retributionis et glorie filiorum dei. 5,3 propriam. 5,4 emendando. 5,5 prauam et peruersam. 5,6 quia adolescentia et uoluptas uana sunt (Eccles. 11,10). 6,3 per opera bona et meritoria.

- f.28r Verbis et sermonibus tuis adquiescens
 Et a malis actibus semper se conpescens?
 Retribue, domine, quod uis tuo seruo
 10 Quia tuos opere sermones conseruo,
 Mentem ut edificem sensuum aceruo,
 Ne cedam ut inscius principi proteruo.
 Adhesit iam anima mea pauimento
 Quo se suo proicit flebili commento.
 15 Vias meas conferam tuo testamento
 Vt sit michi ueritas tua firmamento.
 Legem pone, domine, michi ueritatis
 Viam, qua res exequar semper equitatis.
 Deduc me compendio tuis in mandatis,
 20 Auferens obprobrium a me uanitatis.
 Et ueniat super me tuum salutare
 Et misericordia mala saluans a re.

<Ps. 118>, 15 *meas bis D (alt. del.)*. 21 Et: *t D*

7,1 preceptorum. 7,3 consiliorum et ammonicionum. 7,5 obediendo. 8,4 peccatorum. 8,6-7 uel per continentiam uel per penitentiam. 9,1 bona uidelicet tua pro malis meis. 9,4 qui non uis mortem peccatoris sed ut conuertatur et uiuat. 10,3 penitentie. 10,5 memoria et recordatione. 11 Scientia inflat, caritas autem edificat (1 Cor. 8,1). 11,3 per caritatis cognitionem. 11,4 sententiarum diuinarum. 12,2 sed resistam fortis in fide. 12,4 per ignorantiam. 12,5-6 diabolo uidelicet qui est rex super omnes filios superbie (Iob 41,25). 13,1-4 per usum uel continuationem infirmitatis, per consensum. 13,5 cure terrene et cupiditatis terrenorum uel carnalis concupiscentie. 13,5-6 miserere adinventionis. 15,1 quas ipse michi feci ut appareat qui sit inter lucem et tenebras. 16,4 tue promissionis et gratie. 16,6 firme fidei et certissime spei. 17,1 immaculatam que conuertit animas (Ps. 18,8). 17,5 que Christus est. 18,1 que peruenerunt ad promissa. 18,4 quas habeo agendo exquiram proficiendo et perseuerando. 19,1 gratia prosequente. 19,3 gratie preuenientis. 19,6 quia non est uolentis neque currentis sed miserentis (miseretis *glossator*) est dei ut perueniamus ad calcem. 20,2 suspicionis incerte rei. 20,5 qua uel alios iudico (iudicio *glossator*) uel me ipsum iustifico. 21,1 per superuenientem spiritum sanctum (*cf.* Lc. 1,35; Act. 1,8). 21,5 Christus scilicet per fidem et dilectionem habitando in cordibus uestris (Ephes. 3,17). 21 (*ad fin.*) unde Iacob: Salutare tuum expectando (*sic*), domine (Gen. 49,18; *cf.* Ps. 118, 166). 22,2 que uenit nos misericordialiter saluare. 22,6 peccati uidelicet per quod bonum excluditur.

- Da me uerbo domini uerba temperare
 Ad quantum ad quomodo ad quando uel quare.
 25 f.28v Memor esto, domine, seruo facti uerbi
 Mecum quo iudicii mitiges acerbis.
 Vsquequaque prouocant humiles superbi,
 Conferentes Aaron barbatum inberbi. Ps. 132,2
 Portio mea, deus, et pars sortis uere,
 30 Legi tue statui semper inherere.
 Funes si peccantium me circumplexere,
 Particeps sim omnium qui te timuere.
 Bonitatem, domine, cum seruo fecisti,
 Precio quem filii tibi redemisti.
 35 Bonitas sciencia disciplina Cristi

23,3 scilicet uero et abbreviato. 23,5 uisitata uel mea uel aliorum. 23,6 ne quid nimis (*proverbium*, *uid.* Terentium, *Andr.* 61, *Heauton*, 519; Ciceronem, *De Finibus* 3,73; et praesertim H. Walther, *Proverbia Sententiaeque Latinitatis Medii Aevi* (Carmina Medii Aevi Posterioris Latina 2,3), Göttingen 1965, no. 16078). 24,1-2 propter mensuram. 24,3-4 propter qualitatem. 24,5-6 propter tempus. 24,7-8 propter causam. 25,1-2 Nos memores esse faciendo. 25,4 qui te habet dominum. 25,6 promissionis uite eterne (*cf.* 2 Tim. 1,1). 26,1 in quo spem dedisti michi. 26,4 per confidentiam et spem uincendi et euadendi. 27,1 siue sit presens siue futurum modis omnibus. 27,2 qui relictis humilitate preceptionis diuine in seculi uanitate extolluntur. 28 Diabolo scilicet qui in suis membris puer centenarius est maledictus. 28,2 Christum uocatum (uocem *glossator*) sacerdotem in fidelibus suis qui student occurrere ei in uirum perfectum. 29,1 Diuersis diuersa est portio in seculo, tu uero deus portio mea (*cf.* Pss. 118,57; 141,6). 29,5-7 quia pars mea deus in eternum (*cf.* Eccli. 45,27). 30,1 caritatis. 30,2 per intentionem (*intentionem glossator, corr. m. ead.*). 30,4-5 dilectio dei custodia legis est (Sap. 6,19). 30,5 qui acquirit porcionem ipsum deum, qui adheret (adhere adheret *glossator*) deo unus cum eo spiritus est (*cf.* 1 Cor. 6,17). 31,1 minarum uel adulationum. 31,3 hominum malorum qui trahunt peccata sua uelud restem longam et hinc sanctos implicare conantur et aliquando permittuntur. 32,1 diuinitatis uidelicet dei et beatitudinis iustorum. 32,6 quia beati omnes qui timent dominum (Ps. 127,1). 33,1 quando in carne uenisti et me saluasti. 33,4 populo Christiano. 33,5 unde: Videamus hoc uerbum quod dominus fecit et ostendit nobis (Lc. 2,15). 34,3 cui unico non peperisti sed pro nobis omnibus tradidisti. 35 Bonitas est uirtus qua fit delectio boni, disciplina est uirtus qua fit tolerantia mali, scientia est uirtus qua fit cognitio boni. 35,1 per aspirationem caritatis. 35,2 dans intelligentiam et illuminans (*cf.* 2 Par. 1,10). 35,3 aspirando pacientiam.

- Michi sit ex spiritu nobis quem misisti.
 Manus tue fecerunt me et plasmauerunt.
 In corpus et animam me composuerunt.
 Noscant testimonia tua sicut ferunt
 40 Trinum deum et unum qui te crediderunt.
 Defeci profectibus tui salutaris
 f.29r Vt libamen inditum et crematum aris
 Tuum in eloquium, quo me consolaris.
 Defecerunt oculi uisibus a claris.
 45 In eternum permanet uerbi dei status
 Cum sit eius ueritas omnium ornatus.
 Perseuerans dies est ab hac ordinatus,
 Verbi namque ueritas finis consummatus.
 Quomodo dilexerim legem tuam, deus?
 50 Tota die replicat animus hanc meus.
 Ne in illa uidear negligens aut reus,
 Sit ab omni deuio uetitus pes meus.

36,4 sancto paraclito. 36,5 in (in *om. glossator, ss. m. ead.*) apostolis. 36,7 iuxta illud: Emitte <spiritum> (spiritum *om. glossator*) tuum et cre(abuntur) et re(nouabis) fa(ciem) terre (Ps. 103,30). 37,1-2 per Christum, qui est dei uirtus et dei sapientia (1 Cor. 1,24). 37,6 de terrena materia id est de limo et plasmate. 38,2 quod corrumpitur quia mortale. 38,4 uiuentem. 38,6 quia anima rationalis et caro unus est homo. 39,2 quibus testificatus es. 39,5 prophete et apostoli. 40,1 personaliter. 40,4 substantialiter. 40,7 fidei catholice ueritate. 41,1 a me et (et *om. glossator, ss. m. ead.*) profeci in te. 41,2 in his que cepit Ihesus facere et docere, quibus nos saluare disposuit (*cf.* Act. 1,1). 42,1 sacrificii diuini. 42,3 per oblationem. 43,5 per incensum diuini amoris. 43,3 uerbi diuini. 43,4-6 quia quecumque scripta sunt ad n(ostram) d(octrinam) s(cripta) sunt ut per consolationem scrip(turarum) s(pem) h(abeamus) (Rom. 15,4). 44,2 interiores. 44,3 quoniam uidemus nunc per speculum et in enigmate, tunc autem fa(cie) ad faciem (1 Cor. 13,12). 45,1 in angelis et beatis spiritibus custodientibus eternam sine desertione miliciam. 46,3-4 uerbi uidelicet nati, non prolati. 46,5 que per uerbum facta sunt bene: uerbo domini c(eli) f(irmati) s(unt) et s(piritu) o(ris) eius o(mnis) uirtus eorum (Ps. 32,6). 47,1 per caritatem. 47,2 uirtutis spiritualis. 47,6 unde: ordinante (*sic*) in me caritatem (*cf.* Cant. 2,4). 48,3 incarnata. 48,4-5 finis (ficus *glossator*) enim legis Christus et consummatio prophetarum (*cf.* Rom. 10,4). 49,2 dilectio diuina est latitudo mandati. 50,1 cum sol iusticie (,sol iusticie": *cf.* A. Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Turnhout 1954, p. 764) me irradiat. 50,4 meditando et desiderando. 51,3 lege uidelicet caritatis. 51,5 per contemptum. 51,7 per inpenitentiam. 52,2 ne curram errans quasi in incerto (1 Cor. 9,26). 52, 6-7 quo feror in cursu superni brauii (Philip. 3,14).

- Lucerna sit pedibus meis uerbum dei,
Et sit illustratio mee faciei.
- 55 Oris bene placita uerba fiant mei,
Michi delectatio quo sit in re spei.
- Iniquos exoderam actus, non agentem
Quia uerbis domini pie dedi mentem.
- f.29v Domine, suscipe me ut uiuam petentem
60 Caritate mutua inter tuam gentem.
- Feci me iudicio siue iusto pronum.
Ne calumpniantium me tradas ad sonum.
Seruum tuum suscipe, Christe rex, in bonum
Vt per te paracliti dirigar ad donum. Mt. 15,24
- 65 Mirabilia tua sunt testificata
Situ motu proprio singula creata.
Ad te meos dirige gressus uia grata
Corporis et anime requie collata.

53,1 illuminata doctrina ueritatis. 53,3 ut dirigantur in uiam pacis (Lc. 1,79). 53,5 quod in scripturis sanctis continetur. 54,3 per doctrinam (doctrina *glossator*) et exempla sanctorum. 54,5 ut cognoscam sicut et cognitus sum (1 Cor. 13,12). 55,3 confesionis et laudis. 55,4 caritate uoluntaria, non timore coacta. 56,2 per uoluntaria sacrificia fidei et operationis. 56,6 futura. 56,7 uenientis ex precedentibus meritis per gratiam dei. 57,3 uiciorum et peccatorum. 57,5 hoc est non naturam sed uicium. 58,2-3 que monent etiam inimicos diligere (Mt. 5,44; Lc. 6,27). 58,4-6 ut propter deum et ad deum inimicos male agentes diligerem (Mt. 5,44; Lc. 6,27). 59,1-3 In te per assumptionem humanitatis. 59,4-6 in anima per redemptionem. 59,6 fide et deuotione. 60,1 dei uidelicet et proximi (proximum *glossator*). 60,4-5 quam possedisti ab initio per predestinationem. 61,3 ad paciendum. 61,5 ad agendum. 61,6 tibi obediendo. 62,2 exprobrantium, obloquentium, et persequentium. 62,6 accusatorii (accusatorii *glossator*) murmuris. 63,1-3 quia te habeo dominum. 63,4-7 inimici impellunt ut cadam in malum, tu suscipe in (in *om. glossator*, ss. *m. ead.*) bonum (cf. Prou. 13,17). 64,2-3 Quia per me nichil possum. 64,7 gratie qua (quam *glossator*, m. *eras.*) caritas dei diffunditur in cordibus nostris per spiritum sanctum qui datus est nobis. 65,1 inuisibilia enim dei per ea que facta sunt intellecta conspiciuntur. 66,4 que per se singula testantur mirabilia potentie sapientie et benignitatis dei. 67,4 per rectitudinem intentionis bone. 67,7 tibi placita quia gratum est quod placet. 68,4-5 in futuro scilicet per glorificationem resurrectionis et beatitudinis.

- Iustus es, iudicium tuum, deus, rectum
 70 Ire siue gratie iustum per effectum.
 Tua testimonia dant hunc intellectum
 Quo me tribulatio cogat ad profectum.
 Clamaui desiderans ad te corde toto.
 Exaudi me, domine, supplici pro uoto
 75 Vti te preueniam spiritu deuoto
 f.30r Fidei diluculo temporeque toto.
 Vide mentem supplicis et humilitatem,
 Et hoc pone nubilum in serenitatem.
 Tue non oblitus sum legis puritatem
 80 Nec sine principio uerbi ueritatem.
 Principes me mundi sunt persecuti gratis.
 Nec ab eis timui deo certus satis.
 Malis si affectus sim pro flagello datis,
 Non mouebor paciens merito uel gratis.
 85 Appropinquet domino quod sum deprecatus,
 Sciam ut intelligens uite mee status,
 Penitens ut puniam proprios reatus,
 Ne ut ouis peream errans desolatus.
- Mt. 15,24;
 Lc. 5,6;
 1 Pet. 2,25

<Ps. 118>, 81 mundi: mendi D

69,1-3 hec iusticia dei rectumque iudicium omni est metuenda peccanti (peccati *glossator*, peccanti ss. *m. ead.*) et desideranda perfecte penitenti. 70,1 in malis. 70,3 in bonis. 70,6 retributionis quam meruit quisque per gratiam tamen operantem. 71,2 quia attestantur per minas et prohibitiones (perhibitiones *glossator*) mala malis et bona bonis. 72,3 discipline et aduersitatis. 72,6 emendationis et purgationis. 73,1-2 non uoce tantum corporis sed affectu spiritualis desiderii. 74,1-2 affectu clamantem. 74,4-6 quia omnis clamor corporalis non intento corde in deum inanis est. 75,1-3 maturitate affectus uel temporis. 75,4-5 bone et libere uoluntatis, non coacte necessitatis. 76,1-2 preocupando (preocupendo *glossator*) faciem tuam in confessione (Ps. 94,2). 76,3 nocte et die uidelicet unde: Media nocte sur(gebam) ad con(fitendum) tibi (Ps. 118,62), et In matutinis, domine, me(ditor) in te (Ps. 62,7), et Septies in die laudem dixi tibi (Ps. 118,164). 77,2 per intencionem. 77,3 per confessionem accusationis proprie. 77,5 per penitencie satisfactionem (satisfactioni *glossator*). 78,4 temptationis humane et ignorancie. 78,6 cognitionis tue et dilectionis. 79,5 qua superbos humiliat et exultat humiles (*cf.* Mt. 23,12; Lc. 14,11; 18,14). 80,3 quod erat (erarat *glossator*, ar *canc.*) apud deum. 80,4 quia Christus ueritas est in reddendo omnia promissa sua (1 Io. 5,6).

<119>

Ad dominum clamaui mente tribulatus,
 Ab iniquis labiis ut sim liberatus
 Et ne sim a subdola lingua fatigatus,
 f.30v Quia prolongatus est meus incolatus.
 5 Habitaui cum Cedar. Cedar irritatus
 Sed tamen pacificus et pacificatus.

<120>

Leuaui per spiritum oculos in montes,
 Vnde nobis effluunt aque uiue fontes,
 Que potate noxios faciunt insontes,
 Quibus ultra seculi mare fiunt pontes.
 5 Prophetas apostolos signent tibi montes,
 Aque uiue spiritum, scripta sacra fontes.

<121>

Letatus sum super hiis que sunt michi dicta,
 Quod fit in Ierusalem statio conducta
 Vocatarum tribuum dei per edicta.
 Illuc ascenderimus ut tribus inuicta,
 5 Quotquot consignauerit fronte tau picta
 Et pacis communio cordibus inscripta. Ez. 9,4

<122>

Ad te meos oculos, domine, leuaui
 Qui in celis habitas gratia suau.
 f.31r Mente te uel spiritu semper affectaui
 Quia non in alio quolibet speraui.
 5 Miserere, domine, nostri, te tam graui
 Iugo nos eripiens hostium tua ui.

<123>

Nisi quia dominus in nos habitaret
 Et per fidem et spem nos in se confirmaret,

- Viuos forsan hostium turba nos uoraret
 Et in mare seculi mersos iactitaret.
 5 Benedictus dominus qui nos, ut apparet,
 Liberat ne laqueis uenans captiuaret.

<124>

- Qui confidunt in deo stabiles et certi
 Erunt sicut mons Syon in petra deserti,
 Semper in Ierusalem motus inexpert.
 Montes in circuitu eorum conserti
 5 Illos omni turbine protegent inert
 Ne auelli domino queant uel auerti.

<125>

- In conuertendo Syon a captiuitate
 f.31v Dominus Ierusalem donat libertate.
 Os repletur gaudio, cor hylaritate,
 Quod nos sic magnificat spei firmitate.
 5 Vt quid flentes seminant mentis grauitate?
 Fructum metant centuplum cum iocunditate. Lc. 8,8

<126>

- Nisi dominus domus sit edificator,
 Frustra laborauerit omnis operator.
 Frustra uigil uigilat, frustra serit sator,
 Custos ni sit dominus et prouentus dator.
 5 Cum dilectis dederit sompnum dominator,
 Ius hereditarium morte dat testator.

<127>

- Beati qui dominum timent et uerentur,
 Et in eius semitis mente promouentur.

<Ps. 123>, 6 laqueus *D* (u *exp. in i*)

- Labore uel fructibus manuum uestentur.
 Genus spes in speciem et rem cum uertentur,
 5 Pax et benedictio ex Syon nascentur.
 Bonis cum Ierusalem sancti ...

<128>

- f.32r Sepe dicat Israel: 'Me expugnauerunt
 A iuuenta qui bonis mala reddiderunt.'
 Hoc Cayn et Esau fratribus fecerunt.
 Ihesu Iudas, Absalon Dauid intenderunt.
 5 Fiant sicut stipula, uenti quam tulerunt,
 Hii et qui maliciam hanc prolongauerunt.

<129>

- De profundis, domine, procellarum undis
 Ad te cum affectibus clamo gemebundis,
 Arefactis interim motibus iocundis.
 Supplicem da uocibus aurem uerecundis.
 5 Nam mei memoria mali me confundis.
 Quod si obseruaueris sensibus profundis,
 Non te sustinebit quis, iram si effundis.
 Nam ex suis meritis omnia contundis.
 Sed propiciatio prope sit inmundis
 10 Et misericordia presto moribundis,
 Tua cum redemptio par sit maris undis.
 f.32v Israel qui redimis malis a profundis,
 Sanguinis et laticis salua nos ex undis.

<130>

- Domine, cor simplicis non est exaltatum,
 Neque supercilium meum est elatum,
 Nec in magnis super me meum iter stratum,
 Nec in mirabilibus sustuli grabatum,
 5 Sentiens in humili meum esse statum,
 Merito nil gratia totum michi datum.

<131>

- Memento nunc, domine, nostra fortitudo,
 Dauid tui fuerit que mansuetudo.
 Quod iurauit exhibet eius gratitudo,
 Firmans tabernaculum sub gestorum ludo.
 5 Tectum quod audiuius cernimus in nudo,
 In campis siluestribus cum sit planitudo.
 Fructum Dauid uteri sedis altitudo
 Suscipit ut Christi sit orbis plenitudo.
 Sic figuras explicat rerum certitudo,
 10 f.33r Fundamenta littere spiritus testitudo.

<132>

- Ecce quam bonum boni sit experimentum,
 Que confirmat unitas fratres in conuentum,
 Sicut est in capite crismatis unguentum
 Quod in barbam Aaron dirigit fluentum
 5 Et a barba defluit super uestimentum,
 Sicut ros Hermon Syon monti dans prouentum.
 Illic benedictio mandat incrementum
 Pacis et in seculum uite firmamentum.

<133>

- En nunc benedicite, serui dei, deo,
 Qui in domo domini statis coram eo
 Vel in eius atriis fidei tropheo
 Plauditis ut liberi anno iubileo.
 5 Noctibus extollite manus uestras deo
 Vt benedicamini ex Syon ab eo.

<134>

Laudate de nomine dominum, laudate
 Quia summe bonus est summa bonitate,

<Ps. 132>, 2 confirmat *D*

<Ps. 133>, 6 Syon: syo *D*

- f.33v Qui Iacob in Israel dat denominate
Et fulgur in pluuiam facit indilate.
5 Israel et Aaron cum Leui, laudate
Dominum, qui saluat nos sua pietate.

<135>

- Confitemini deo, tota plebs iustorum,
Dominorum domino et deo deorum.
Illi confitemini uoce labiorum.
Maris terre copius, gloria celorum
5 Multiplex confessio tam sit deuotorum
Quam suorum multiplex modus est donorum.

<136>

- Super cita flumina tetre Babilonis
Sedimus et fleuimus dampna passionis
Dum recordaremur nos Syon uisionis
Et hostilis misere captiuationis.
5 Sed his quicquid accidat tribulationis,
Certi sustinebimus consolationis.

<137>

- Confitebor domino toto corde meo,
f.34r Angelis presentibus, angelorum deo.
Laudes eius nomini probra dabo meo
Quia saluat me cum sim profugus ab eo.
5 Non michi retribuit pro peccato meo,
Dans misericorditer ut uiuam in eo.

<138>

Domine, probasti me atque cognouisti,
Mentem meam delonge dum intellexisti.
Omnes meas serio uias preuidisti.
Primis et nouissimis conscius fuisti.

- 5 Opus hoc mirabile uerbo quod fecisti
 Nunc per uerbum refice. Christum quem misisti Io. 17,3
 In profectum perfice; da quod promisisti
 Vt cum suo capite regnet corpus Christi. Rom. 7,4

<139>

- Eripe me, domine, ab iniquo uiro
 Qui me tota prouocat die bello diro.
 Linguam dentes acuit sub confectu miro
 Vt uenenum aspidum euomat in giro.
 5 f.34v Ne me tradas, domine, tali uictum uiro,
 Sed obumbra tua me manu quam requiro.

<140>

- Domine, clamantem te uelis exaudire
 Vt te cordis ualeat clamor preuenire.
 Non declines cor meum a te resilire,
 Voces ne communicem odii uel ire,
 5 Sed sim singulariter donec des transire
 Ad te et te fidei uiribus inire.

<141>

- Voce mea, domine, te sum deprecatus,
 Et in tuo conspectu mente sum prostratus,
 Nam defeci spiritu, corde conturbatus,
 Graui pressus plurimi sarcina reatus.
 5 Sed sim, Ihesu domine, per te reparatus,
 Et a persequentibus semper liberatus.

<142>

Domine, exaudi me tua ueritate,
 Prouehens iusticie tue sanctitate

f.35r Quia nullus iustus est nisi iustus a te,
 Nisi gratus gratie sibi per te date.
 5 Hostis me persequitur sua prauitate,
 Collocans ut mortuos in obscuritate.
 Languet in me spiritus ab anxietate,
 Et cor conturbatum est pro iniquitate.
 Fac misericordiam mecum indilate
 10 Vt a tanta liberer mali tempestate.
 Tua me per spiritum duc in equitate
 Vt in tua maneam semper ueritate,
 Psalmos istos cantitans cum iocunditate.

<143>

Benedictus dominus auferens uelamen
 Ne pro grano lolii serat hostis gramen,
 Brachium qui capitis docet ad tutamen,
 5 Digitos ad prelium, manus ad certamen.
 Domine, quid est homo cui das sic iuuamen
 Vt eius subtegmini te ipsum des stamen?
 Deus, qui oppressis es omnibus leuamen,
 f.35v Malis saluans, reple nos bonis tuis. Amen.

<144>

Exaltabo te, deus rex et rector mundi,
 Benedicens iubilo cordis te iocundi.
 Magnus et laudabilis sine fine fundi,
 Cuius constat omnia gratia perfundi,
 5 Tua benedictio uictus dat fecundi
 Questum animantibus omni parte mundi.
 In te sperant omnium oculi iocundi
 Vt sis nobis luminis splendor letabundi.

<145>

Lauda mea dominum anima uitalis.
 Psallam deo spiritu mente spiritalis.

- Non est salus homini carnis tot a malis,
 Nec est in principibus spes fiducialis.
 5 Beatus cui dominus spes est principalis,
 Qui regnat in secula iudex generalis.

<146>

- Laudate nunc dominum uocibus sonoris,
 Canticis carminibus, et psalmis canoris,
 f.36r Quia psalmus bonus est omnibus in horis
 Et carmen iocundum est deo laus decoris,
 5 Quia magnus dominus intus atque foris,
 Cui laus et gloria omnis sit honoris.

<147>

- Lauda, Syon, dominum, qui te confortauit,
 Qui portas Ierusalem seris confirmauit,
 Benedicens filiis quibus te donauit,
 Verbo uel eloquio suo quos efflauit.
 5 Et sua iudicia non manifestauit
 Nisi quos per spiritum suum recreauit.

<148>

- Laudate laudabilem dominum de celis,
 Celi, cum celestium armonie melis.
 Laudent eum omnia in excelsis celis
 Et que mundus continet sub celorum uelis:
 5 Quod est uiuit sentit scit supra uel sub celis
 Laudet quodque dominum suis cum sequelis.

<149>

- Cantate nunc domino canticum nouorum,
 f.36v Cuius in ecclesia laudes sunt sanctorum.

<Ps. 146>, 6 omis *D*

<Ps. 148>, 5 uiuuit *D*

Tympanum psalterium organum et chorum
Tangant Syon filie laudis ad decorum.

<150>

Laudet omnis dominum concio sanctorum
Sono tube cithare corde cimbalarum.
Terre maris aeris inferi celorum
Omnis laudet spiritus dominum ipsorum. Amen.

Excusatio Auctoris Contra Inuidos

- Excitando simplices animos infantum
De psalmis sufficiat tetigisse cantum.
Verba si respicias, pueri sunt tantum,
Sed si sensum capias, uirum decet sanctum.
5 Prout mens surrexit ad quid uel ad quantum,
In psalmis reperiet planctum siue cantum.
Dicam euidentius: ex se quisque planctum
Habet sed ex capite suo Christo cantum.
Verba dedi puero, sensum seniori,
10 Comediam iuueni, carmen grauiori,
Simplici psalterium, thema doctori,
Penitenti ueniam, uotum confessori,
Tedio solatium, leuamen labori,
Premium preposito merito priori,
15 Vt in hoc psalterio quanto breuiori
Cui libet sit quilibet usus spe maiori,
Dicere debueram usu meliori,
Denti ne indulgeam inuido uel ori,
f.37r Homini maliuolo siue detractori,
20 Semper qui consentiet parti nequiori,
Equans me superfluo siue presumptori,
Animum quod studio dedi grauiori,
Libro mentem, psalmo cor, ocium labori,
Quasi per ypocrisim laudem querens ori,
25 Gloriam ingenio, gratiam scriptori.

Cf. Ouid.,
Trist.
4,10,124

<Ps. 150>, 3 acris *D.* 3 inferis *D.* (*s exp.*)

<Excus.>, Excusati *D.* 13 leuamem *D.* 19 detractori *D.*

- Inuidus hec aggerat molem addens moli,
 Qui sudorem fidei fuco fallit doli
 Et solis scrutinium luto tegens soli,
 30 Ista cum non inscripserim plebi sine poli
 Vel persone cuilibet, quasi querens coli,
 Verum deo confitens sum locutus soli,
 Me accusans puplice, regem laudans poli,
 Mei petens ueniam criminis uel doli,
 35 Meritorum gratiam premiumque poli,
 Quibus, Christe domine, me fraudare noli
 Vt sit tibi gloria laus et honor soli. Amen.

<Cant. 1>

Canticum Ysaie Prophete

- f.37v Confitebor, domine, tibi castigatus
 Quod corripuisti me reum ut iratus,
 Propter quod expertus sum uite mee status
 Quam sim corruptibilis, quam sim infirmatus.
 5 Sed cum tuus fuerit furor mitigatus,
 Tua sum ex gratia factus consolatus.
 Hinc fiducialiter agam consolatus
 Quod nobis Emanuel est saluator datus, Mt. 1,23
 Cuius aquas gaudii hauriam ad latus
 10 Vt de uiuis fontibus uerbi sit meatus,
 Ad misericordie uasa destinatus,
 Quoniam magnifice fecit morti datus
 Et resurgens dominus et celis illatus.
 Hoc Syon annuntiet populus saluatus
 15 Quia magnus dominus super omnis status.

<Cant. 2>

Cantica Ezechie Regis Iuda

- f.38r Ego dixi medio dierum meorum,
 Quales michi feceram uanitate morum:

<Excus.>, 33 potens *D*

<Cant. 1>, 7 consolatus *D*, 11 misericordia *D* (*corr. D*¹)

- 'Vadam ad precipites portas inferorum
 Nisi det residuum dominus annorum
 5 Quo mutem in melius fructus meritum
 Et excessus corrigam actuum priorum.'
 Domine, uim patior mole peccatorum,
 Meorum recogitans iacturam annorum.
 Sed uiuificabis me gratia donorum,
 10 Spiritus ut laqueis eruar errorum,
 Viuens atque confitens sub spe premiorum
 Tibi cordis organo cum cantu psalmodum.

<Cant. 3>

Cantica Anne Matris Samuelis

- Exultauit cor meum deo salutari
 Meo, qui est imperans uentis atque mari,
 Sterili qui michi dat partu fecundari
 Et in prolis gratia gratis gloriari.
 5 f.38v Non est sicut dominus sanctus iure pari,
 Cuius flectunt omnia genu sub altari.
 Mentis decet omnium illi preparari,
 Per quem constat fortium arcus superari
 Et accingi robore usos infirmari
 10 Donec cedant tenebre suo luminari,
 Per quem uides mortuos reuiuificari,
 Exaltari supplices, truces extirpari,
 Locupletes deici, pauperes ditari,
 Cornu Christi domini semper sublimari. 1 Reg. 2,10

<Cant. 4>

Cantica Moysi Prophete

Cantemus nunc domino post transactum mare,
 Post adeptum placidi portus salutare.
 Ascensorem et equum proiecit in mare
 Dominus presidium nobis singulare.

<Cant. 2>, 6 excelsus *D*

<Cant. 3>, 7 prepari *D*. 8 arcus *D*, artus conici potest.

<Cant. 4>, 3 equum: sic *D*

- 5 Nam submersis hostibus omnibus in mare
 Nos educens lauacro uoluit mundare,
 f.39r Simul semel liberans et nos ex una re
 Et perdens Egyptios scilicet in mare.
 Ad te fac nos, domine deus, transmeare,
 10 Et transire libere mundos mundi mare.
 Tuo sanctuario nos digneris dare
 Ne nos hostis ualeat undis implicare.

<Cant. 5>

Cantica Abbacuc Prophete

- Domine, audiui te corde tremefactus,
 Opus tuum ualidum cernere coactus.
 Notum illud facies, ut es notus factus,
 In annorum medio mundi post anfractus.
 5 Tunc ab austro ueniet deus homo factus,
 Atque de monte Pharan sanctus splendor iactus.
 Eius celos gloria opperit ac tactus,
 Et orbis terrarum est laudibus subactus.
 Splendor eius sicut lux erit patefactus
 10 Et producet cornua manuum per actus.
 f.39v Vxor hic absconditur, eius quasi fractus,
 Sed mors sed diabolus per hoc est subactus.
 In salutem populi est egressus factus,
 Et in suo capite impius confractus.
 15 Hinc in Ihesu domino, sicut saluus factus,
 Speret omnis populus fidei subactus.

<Cant. 6>

Cantica Moysi Prophete

- Audite, celi, que uox loquitur diuina,
 Et tu, terra, dominum audire festina.
 Concreseat in pluuiam domini doctrina
 Quo sit fides omnium ut lux matutina,
 5 Vt ros super gramina, ut nix in pruina.

<Cant. 4>, 7 simul: *fort. similis D*

<Cant. 5>, 7 actus *D*. 14 impius *D*

- Deus iudex iustus est uirtute diuina,
 Cuius omnes uie sunt morum disciplina.
 Hec cognosce, popule stulte cultor Sina,
 Et honora dominum fidei doctrina,
- 10 f.40r Qui te pauit heremo carne coturnina
 Melle manna poculis de rupe petrina
 Vt de petra sugeret mel pro medicina
 Oleumque uulnera contra serpentina,
 Quo fit tibi sanitas hora uespernina
- 15 Et plena saluatio luce matutina.
 Tunc omni saluaberis cedis a ruina
 Et ab omni scabie mentis intestina
 Vt deum glorifices laude repentina,
 Operis et fidei feruens disciplina,
- 20 Integer et hylaris sanitate bina
 Corporis et anime gracia diuina,
 Quod nobis det dominus ex Syon et Sina,
 Qui est simplex unitas in persona trina.

Riccobaldus de Ferrare géographe

À propos de l'édition du

De locis orbis et insularum et marium *

par

Patrick GAUTIER DALCHÉ

C.N.R.S.

Depuis quelques années, l'œuvre de Riccobaldus de Ferrare, qui vécut à la charnière des XIIIe et XIVe siècles, suscite un intérêt renouvelé. Après les éditions partielles dues à Muratori dans les *Rerum Italicarum scriptores*¹, après les travaux d'O. Holder-Egger² et ceux d'A.F. Massèra³, ce n'est que très récemment que G. Billanovich a souligné le rôle joué par Riccobaldus dans l'histoire du pré-humanisme. Le savant ferrarais fréquenta le milieu padouan et, comme Lovato et Mussato, il rechercha dans

* Riccobaldo da Ferrara *De locis orbis*. Introduzione, edizione e note di Gabriele ZANELLA, Ferrare, 1986 (Deputazione provinciale ferrarese di storia patria. Serie Monumenti, vol. X), 229 p.

¹ *Chronica parva Ferrariensis*, t. VIII, 1726, p. 473-488; *Compilatio chronologica*, t. IX, 1726, p. 193-262; *Pomerium ecclesiae Rauennatis*, t. IX, p. 97-191.

² O. HOLDER-EGGER, *Handschriften der Werke des Riccobald von Ferrara*, dans *Neues Archiv*, t. 11, 1886, p. 277-287.

³ A.F. MASSÈRA, *L'autenticità della „Chronica parva Ferrariensis“*, dans *Archivio Muratoriano*, t. 1, 1913, p. 551-565; *Intorno alla „Historia Romana“ di Riccobaldo da Ferrara*, *ibid.*, p. 607-609; *Dante e Riccobaldo da Ferrara*, dans *Bullettino della Società dantesca italiana*, n.s., t. 22, 1915, p. 168-200; *Studi Riccobaldiani I. L'autore della „Chronica parva Ferrariensis“*, dans *Archivio Muratoriano*, t. 15, 1915, p. 239-244; *Studi Riccobaldiani II. Note per la biografia di Riccobaldo da Ferrara*, *ibid.*, t. 19-20, 1917, p. 449-459.

les bibliothèques, à la cathédrale de Ravenne, à Sainte-Justine de Padoue, à Nonantola, des manuscrits anciens des historiens de l'Antiquité ⁴.

Riccobaldus a laissé des œuvres essentiellement historiques. L'une d'elles, le *Compendium Romanae historiae*, vient d'être éditée par A.T. Hankey ⁵. Mais on savait depuis longtemps qu'il était aussi l'auteur d'un traité géographique, le *De locis orbis et insularum et marium*. Ce texte avait attiré l'attention de G. Parthey, car la *Cosmographia* de l'Anonyme de Ravenne qu'il avait éditée quelques années auparavant, et dont on ne connaissait qu'un très petit nombre de manuscrits, figurait parmi ses sources. Parthey publia donc les passages de la *Cosmographia* repris par Riccobaldus, d'après un seul manuscrit, Vatican, *Ottoboni lat.* 2072 ⁶. Quelques années plus tard, Bethmann signalait un autre manuscrit, Parme, *Biblioteca Palatina* 331, reproduisant le prologue ⁷. Au début de ce siècle, deux autres éditions partielles virent le jour. M. Longhena publia les parties du traité concernant l'Orient, en utilisant les deux manuscrits ⁸, tandis que P. Gri-

⁴ G. BILLANOVICH, *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'umanesimo*, vol. primo: *Tradizione e fortuna di Livio tra medioevo e umanesimo*, parte I, Padoue, 1981, p. 18-31.

⁵ A.T. HANKEY, *Riccobaldi Ferrariensis Compendium Romanae historiae* (Fonti der la storia d'Italia, 108), 2 vol., Rome, 1984, L'auteur donne une liste commentée et ordonnée chronologiquement des œuvres de Riccobaldus (p. X-XIV) sans mentionner le *De locis orbis et insularum et marium*.

⁶ G. PARTHEY, *Geographus Ravennas beim Riccobaldus Ferrariensis*, dans *Hermes*, t. 4, 1870, p. 134-137.

⁷ L. BETHMANN, *Beschreibung einzelner Handschriften*, dans *Neues Archiv*, t. 2, 1877, p. 359. La cote indiquée est Parme V. 45. Dans *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, t. 12, 1872, p. 688, le même manuscrit était signalé sous la cote Parme, *Bibl. Reale*. IV 115.

⁸ M. LONGHENA, *L'India nelle enciclopedie di Benzo d'Alessandria, di Riccobaldo da Ferrara e dell' „Orbis descriptio“*, dans F.L. PULLÉ, *La cartografia antica dell'India*, parte II: *Il Medioevo europeo e il primo Rinascimento* (Studi italiani di filologia indo-iranica, t. 5), Florence 1905, appendice paginé séparément. Longhena déclarait avoir trouvé le manuscrit de Parme, sans s'aviser qu'il avait été déjà signalé à deux reprises.

baudi donna les extraits concernant l'Italie, à partir du seul manuscrit parmesan vraisemblablement ⁹.

Le caractère des œuvres de Riccobaldus, fondées sur la recherche des historiens antiques, le prologue même du *De locis*, où l'auteur expose sa conception de la géographie, les sources relativement nombreuses qui y sont citées, tout cela provoquait une grande curiosité envers le traité. Son importance avait été soulignée par G. Billanovich. Avant Pétrarque, Riccobaldus témoigne d'une nouvelle approche de la géographie : considérée comme science auxiliaire de l'histoire, elle doit permettre la reconstitution de l'espace du monde antique. C'est donc avec grand intérêt que l'on accueille l'édition récente du *De locis* par G. Zanella.

Celle-ci est précédée d'une introduction qui tente, très rapidement, de situer le traité dans la chronologie des œuvres de Riccobaldus. Le résultat est incertain, faute de données précises. L'éditeur juge que le *De locis* est postérieur au *Pomerium ecclesie Rauennatis*, et antérieur à une autre œuvre géographique, intitulée *De origine urbium Italie*, sans indiquer de dates pour ces deux textes. Les raisons avancées sont peu convaincantes ; le *De locis* utiliserait des sources plus nombreuses que le *Pomerium*, mais serait encore trop lié à celles-ci, par comparaison avec le *De origine* (p. 14). Il faudrait au moins indiquer que le *Pomerium* a été achevé en juillet 1298 ¹⁰. On peut donner un indice plus sûr de la postériorité du *De locis* ; alors qu'il composait celui-ci, Riccobaldus connaissait l'existence de la quatrième décade de Tite Live, ce qui n'était pas le cas en 1298 ¹¹. Quant au *De origine urbium Italie*, la remarque de G. Zanella plonge le lecteur dans la perplexité : il déclare qu'il est possible de fixer une donnée chronologique, mais sans indiquer laquelle. Plus grave, aucun renseignement n'est fourni sur ce texte, qu'aucun spécialiste des études riccobaldiennes n'a jamais mentionné. On se demande donc si G.

⁹ P. GRIBAUDI, *Una descrizione inedita dell'Italia di Riccobaldo da Ferrara*, dans *Scritti minori di geografia e storia della geografia concernenti l'Italia pubblicati in onore di G. Della Vedova*, Florence, 1908, p. 179-186. Il est étrange que G. Zanella ne dise en aucun endroit que son édition a été précédée par deux éditions partielles, et qu'il n'y fasse pas référence le cas échéant dans son appareil critique.

¹⁰ Cf. A. T. HANKEY, *op. cit.*, p. X et XII.

¹¹ Cf. G. BILLANOVICH, *op. cit.*, p. 31.

Zanella n'a pas pris pour une œuvre authentique un *De origine urbium Italie* datant de 1391, attribué à Riccobaldus dans quelques manuscrits, depuis longtemps jugé inauthentique par L. Bertalot¹². L'auteur aurait gagné à lever ce soupçon en apportant quelques précisions.

J'examinerai tout d'abord le texte procuré par G. Zanella et les critères d'édition, réservant dans un appendice la liste des nombreuses corrections qu'il faut y apporter. En second lieu, j'aborderai le problème des sources de Riccobaldus de Ferrare, et notamment celui des sources cartographiques.

Une remarque préalable s'impose, qui touche à la commodité d'utilisation de l'édition. L'éditeur a opéré une division qui prétend suivre à la fois celle qu'annonce Riccobaldus et celle qui s'observe dans le manuscrit le plus ancien, où chaque paragraphe est précédé d'un titre rubriqué. Cela donne la plupart du temps une suite de quatre chiffres : un chiffre romain indiquant le livre ; un chiffre romain indiquant le chapitre ; un chiffre arabe indiquant une division en sous-chapitres arbitrairement établis par l'éditeur ; enfin, un chiffre arabe indiquant le paragraphe. Pour donner un exemple, certes fastidieux, mais qui évitera au lecteur quelques minutes d'errément, le texte commence par un prologue annonçant la division en deux livres. Curieusement, ce prologue est attribué au livre I, et ses paragraphes sont numérotés I, 1-4. Vient ensuite le premier chapitre, dont les sous-chapitres et les paragraphes sont numérotés de I (livre), I (chapitre), 1 (sous-chapitre), 1 (paragraphe) à I, I, 1, 7, et ainsi de suite. Il est évident que ce système non seulement compliqué, mais faux dans son principe, puisque les sous-chapitres n'ont aucune existence réelle dans les manuscrits, ne peut que multiplier les erreurs dans les renvois internes de l'édition. On n'ose imaginer ce qu'il doit

¹² L. BERTALOT, *Studien zum italienischen und deutschen Humanismus*, t. II, Rome, 1975, p. 301-303 ; *incipit* : „Italia prouintiarum omnium nobilissima et domina mundi longe ante tempora diluuii habitata creditur...”. En un autre endroit, l'éditeur, conscient des réserves sur l'authenticité de ce texte déjà émises par H. Simonsfeld (*Neues Archiv*, t. 9, 1884, p. 644), les déclare sans motif sans la moindre justification (*Il mondo e l'Italia nelle opere geografiche di Riccobaldo da Ferrara: qualche paradigma di lettura*, dans „*Imago mundi*”. *La conoscenza scientifica nel pensiero bassomedievale*, Todi, 1983, p. 157 sq.).

en être dans l'*Index nominum*¹³. Il eut été plus simple de donner une linéation pour chaque page ou pour l'ensemble du texte. C'est le parti qui a été choisi dans cette recension : pour ne pas alourdir démesurément les références, on a numéroté les lignes de chaque page. Le travail ainsi imposé au lecteur sera compensé par la facilité du repérage.

Dès l'abord, on note de nombreuses négligences. Les coquilles sont abondantes. Les adjectifs indiquant un lieu sont fréquemment privés de majuscule, contre l'usage habituel¹⁴. Plus grave, des mots ou des membres de phrases entiers sont omis par l'éditeur. Il ne s'agit nullement d'éliminations conscientes, puisqu'elles ne sont jamais justifiées en apparat, mais bien de l'imitation involontaire des scribes médiévaux. Dans certains cas, le texte perd tout sens. Je donne la liste des coquilles et omissions, pour ne laisser dans l'apparat livré en appendice que les remarques servant à établir le texte critique.

35,17 partium : partium trium 46,15 aspergut : aspergunt 48,1 Susis :
Susis in Persida 52,13 crimem : crimen 59,13 acquas : aquas 60,1
par : per 60,2 Ubi : ubi iter 64,12 artet : ardet 67,2 de Germania :
de Germania uel Alania 69,6 celeri lapsu : celeri lapsu in Pon-
tum 74,15 cinta : cincta 77,7 Eholia : Etholia 81,11 Parisius nunc :
Parisius nunc urbs 81,16 inter Sardiniam et insulas Sticadas : inter Sardi-
niam et insulas Baleares, habens in fronte qua Rodanus intrat mare insulas
S. 92,3 a Garama urbe : a Garama urbe eorum 92,17 Ioniii :
Ionii 109,13 es : est 110,13 affirmat : affirmat 113,6 nullu :
nullo 114,8 Tanathos, Duma : T. Scandia D. 115,17 bens : gens
116,5 in Oeonis auium uiuunt : in Oeone ouis auium uiuunt 121,5 a
bortu : ab ortu 123,20 ante quam : antequam 128,11 Arpinum, Pom-
peii : Arpinum, Auelinum, Pompeii 133,10 del : de 135,9 recipit :
recipit dextra 139,15 in Frigia, a taciturnitate : in Frigia, dictum a taciturni-
tate

¹³ Ainsi, page 85, le paragraphe 9 du sous-chapitre 21 du chapitre V du livre I est omis dans le texte, mais non dans l'apparat des sources ; p. 111, dans la première ligne de l'apparat des sources, il faut lire I, V, 21, 2-3 et non I, IV, 21, 2-3.

¹⁴ En 35, 1 ; 35, 14 ; 42, 16 ; 44, 16 ; 51, 2 ; 57, 15 ; 59, 5 ; 69, 4 ; 71, 9 ; 78, 1 ; 79, 18 ; 80, 13 ; 93, 14 ; 93, 17 ; 93, 18 ; 100, 13 ; 105, 21 ; 107, 1 ; 107, 11 ; 108, 5 ; 109, 14 ; 110, 7 ; 118, 7 ; 118, 18 ; 119, 21 ; 128, 4 ; 129, 5 ; 129, 10 ; 129, 16 ; 131, 5 ; 131, 10 ; 131, 12 ; 131, 19 ; 133, 2 ; 133, 9 ; 133, 18 ; 136, 7 ; 136, 15 ; 137, 12.

Ce manque de soin dans l'édition du texte se constate aussi dans la description des manuscrits. Le *De locis orbis* est transmis par deux témoins : Vatican, *Ottoboni lat.* 2072, de la première moitié du XIVe siècle (*V*) et Parme, *Biblioteca Palatina* 331, XVe-XVIe siècle (*P*). L'éditeur en donne une rapide description (p. 12 sq.). Il eût été expédient d'analyser leur contenu sans erreurs de foliotation ni lacunes. Pour *V*, le renvoi au tome I des *Manuscrits classiques latins de la Bibliothèque Vaticane* ne saurait suffire, puisque G. Zanella, en six lignes, fait deux erreurs qui ne sauraient être imputables aux auteurs de ce catalogue¹⁵. Étant donnée la faible tradition du texte, il n'était pas indifférent de noter que *V* porte plusieurs gloses, d'une main du XIVe siècle, montrant que l'œuvre de Riccobaldus fut lue, peut-être en Romagne, d'où *V* peut lui-même être originaire¹⁶. Quand à *P*, dont la cote a longtemps été incertaine¹⁷, comme il n'existe pas de catalogue commode de la Bibliothèque Palatine de Parme¹⁸, l'identification des textes qu'il contient eût été indispensable. Le lecteur s'interroge, par exemple, sur ce que signifie le titre attribué aux ff. 67v-80v (*sic* pour 78v-79r): „*Litterae victorine* (*sic*) *habitaie in Belgrado anno domini 1456 ed altro*”¹⁹.

¹⁵ Il passe du f. 41rb au f. 43ra sans indiquer le texte *Regiones seu Curiosum urbis Romae*; il omet d'indiquer les *Mirabilia urbis Romae* (f. 43r-44v) et se trompe sur la localisation de l'explicit du *De locis*: f. 58v et non 58. Cf. *Les classiques latins de la bibliothèque Vaticane*, t. I, Paris, 1975, p. 780.

¹⁶ Cf. en particulier 41, 13 Venetiam: „prouincia in qua nunc est ciuitas Veneciarum” (f. 45vb); 126, 8 Flaminea: „hec hodie uocatur Romaniola” (f. 56va); 126, 12 Forum... Liuii: „uocatur Forliuium hodie” (f. 56va).

¹⁷ Cf. note 7.

¹⁸ Exception faite du catalogue partiel de P. GRIBAUDI, *Inventario dei manoscritti geografici della R. Biblioteca Palatina di Parma*, Parme, 1907, qui signale *P* à la page 15 sous la cote *Pal.* 361. Les erreurs en sont reproduites par G. Zanella.

¹⁹ Contenu de *P*: 1) f. 45r-67r: Riccobaldus Ferrariensis, *De locis*; 2) f. 67r-78r: „Duces sub rege Franchorum”; 3) f. 67v-78r: „De Iohanne rege Franchorum”: extrait d'une chronique concernant l'histoire de France et d'Angleterre, de 1350 à 1456; 4) f. 77r: „Regnum Neapolis habet septem prouintias. Prima terra de Lauoro... (septimo Abrutium)... Aquila, Lanciano et alia loca”; 5) f. 78v-79r: „Reuerendissimo domino cardinali Stroigensi legato serenissimi domini nostri pape in regno Ungarie. Reuerendissime in Christo pater et domine. Nouitates has dominationi uestre... ipsius destructionem. Datum loco predicto feria vi proxime ante festum sancti Iacobi apostoli anno Domini 1456. Iohannes de Vinath comes Bistricenensis”: lettre sur la défense de Belgrade contre les Turcs; f. 79r-80v: „Vereor pater reuerendissime ne iis que ad te scripturus sim... ut

L'éditeur annonce que les deux copies sont étroitement apparentées, mais que *P* n'est pas la copie de *V* (p. 13). Mais la plupart des sept variantes données à l'appui de cette conclusion sans doute juste ne prouvent rien. Trois d'entre elles, concernant des toponymes, montrent des modifications très mineures et non décisives (quand l'éditeur n'a pas mal lu un manuscrit): 101,17 Erepusa] *P* Erepula *V*: erepusa *V*; 107,1 frondisia *P* frodisia *V*; 109,5 membriona *P* menbriona *V*. Deux autres sont fondées sur des omissions ou des erreurs de l'éditeur: 48,1 rubens] *P om. V*: rubens *in marg. V*; 102,11 urbis] *P urbem V*: urbis *VP*. Si l'on écarte une leçon correcte que *P* a pu établir à la rigueur par conjecture (110,6 adoptionem *P* optionem *V*), il reste de la liste de G. Zanella une seule variante qui constituerait une base sérieuse pour juger de la parenté des témoins: 131,9 nomen sumpsera *P om. V*. Mais le fait ainsi formulé occulte le problème soulevé par ce passage, d'autant que le texte élaboré par G. Zanella accumule les erreurs. Le voici tout d'abord:

Porro quedam regiones eius Gallie nominate sunt, ut oppinor, a nominibus presidum eas administrantium, ut Emilia ab Emilio, Flaminea a Flamineo, Valeria a Valerio, Aurelia ab Aurelio nomen sumpsera.

Il semble au premier coup d'œil que „nominate sunt” et „nomen sumpsera” font double emploi. On lit ceci dans les manuscrits:

V

P

Porro quedam regiones eius Gallie nominate sunt, ut oppinor, a nominibus presidum eas administrantium, ut Emilia ab Emilio, Flaminea a Flamineo, Valeria a Valerio, Aurelia ab Aurelio.

Porro quedam regiones opinor a nominibus presidum eas administrantium, ut Emilia ab Emilio, Flaminea a Flaminio, Valeria a Valerio, Aurelia ab Aurelio nomen sumpsera.

V, construit de façon nettement plus simple et correcte, a toutes chances de refléter le style de Riccobaldus. Il est probable que les mots *eius Gallie nominate sunt ut* ont été omis par un copiste,

pluribus diebus per agros necesse fuerit uiatores transire”: lettre sur une tem-pête en Toscane (10 kl. sept. 1456); 6) f. 80v-84v: Poggius Florentinus, *De mirabilibus Indiae* (= livre IV du *De uarietate fortunae*); 7) f. 85r-86v: Orose, *Historiae aduersus paganos*, I, 2 (extrait); 8) f. 87r-106r: Hayton, *Flos historiarum terrae Orientis*; 9) f. 107v-108r: Poggius, *De mirabilibus Indiae* (fin).

et que *nomen sumpsere* a été ajouté par la suite pour que la phrase ait un sens. Mais si cela indique deux stades de copie, rien n'empêche que le point de départ ait été *V*. Le passage ne saurait servir à conclure que *P* ne descend pas de *V*.

Une autre „omission” de *V* est peut-être du même type. Comme elle n'a pas été repérée par l'éditeur, il faut encore citer son texte :

99,5-6 Ciprus insula ab ortu mari Siriaco (mare siriacum *P*), quod Misicum sinum uocant, cingitur, ab occasu mari Panfilico, a septentrione Aulone Cilic*>*o, a meridie pelago Sirie et Phenicis...

Tel est à peu près *V*, à part quelques modifications orthographiques imposées par l'éditeur. Il n'offre pas une construction très satisfaisante. *P* est de meilleure venue :

Cyprus insula habet ab ortu mare Sirciacum, quod Misicum sinum uocant; cingitur ab occasu mari Pamphilico, a septentrione Aulone Cylico, a meridie pelago Syrie et Phenicis...

Mais la source de ce passage (Orose, *Hist.* 1, 2, 96) ne comporte pas *habet*. Le verbe *cingitur* est reporté à la fin de la phrase. On peut donc hésiter entre une correction arbitraire de *P*, et l'omission de *habet* par *V*, suivie d'une correction portant sur *mare Sirciacum*.

Force est donc de signaler les seules omissions certaines de *V*. Il y en a deux : 49,8 est ; 96,6 Abidos²⁰. La filiation de *P* par rapport à *V* paraît en outre exclue par quelques variantes importantes portant sur des toponymes (ainsi 57,20 Othogorre, Othegorram *V* Octorogorre Octorogorram *P recte* ; 133,7 triaticoum *V* Adtriacum *P*) ou sur d'autres mots (ainsi 84,10 labentis *V* labenti *P recte*).

D'autre part, *V* et *P* ont de très nombreuses erreurs communes. L'éditeur en rassemble six à la page 13, avec une faute de lecture et une référence inexacte²¹. Parfois, une erreur de *P* pourrait provenir à première vue du fait que son scribe avait *V* sous les yeux. En 65,8 *V* a *Lyddiam*, qui peut se lire *Lydeliam* : *P* a *Lydelium* ; en 72,14 *totius V*, que l'on peut lire *bonus*, donné par *P*. Néan-

²⁰ 135,5 scilicet mare Mortuum *om.* *V* peut être une glose de *P* ou de son modèle.

²¹ *Lege VP* Triglitorum ; I, II, 2 Colchos.

moins, il semble légitime de conclure que ces deux témoins descendent du même modèle. En effet, à la fin du texte, dans une suite de notes touchant les fleuves, les promontoires et les montagnes de l'*orbis*, *V* et *P* laissent des espaces blancs qui ne correspondent pas toujours aux mêmes mots, par exemple: 141,5 Athos insula maris Egei. Pireneus] *sp. uacuum inter insula et maris V inter insula et Pireneus P*. Ce phénomène s'explique parce que certains mots du modèle (sur son dernier f., moins bien protégé que les autres?) devaient être illisibles lors de la copie de *V*, et que d'autres avaient disparu au moment de la copie de *P*, plusieurs dizaines d'années plus tard.

L'éditeur affirme ensuite la supériorité de *V*, en ajoutant: „non vale neppure la pena esemplificare, basterà uno sguardo appena attento all'apparato” (p. 14), et en déclarant lui donner systématiquement la préférence (p. 26). Mais l'apparat contient tant d'erreurs que cela mérite un examen plus approfondi. Certes, *V* se recommande par son ancienneté, puisque sa date n'est guère éloignée de celle de la rédaction du traité. Mais, dans quatorze occurrences, une leçon de *P* signalée comme mauvaise est en réalité parfaitement correcte²²; dans une quarantaine d'autres cas, *P* a la bonne leçon, souvent en commun avec *V*, mais parfois seul, sans que cela soit indiqué par l'éditeur, qui a choisi la leçon défectueuse de *V* ou bien transformé le texte arbitrairement²³. En bref, il convient d'accorder moins souvent la préférence à *V*; d'autre part, lorsqu'une leçon est attestée par les deux témoins, il n'y a pas lieu, dans la plupart des cas, d'intervenir.

Cette exclusion péremptoire de *P* est d'autant plus étonnante qu'une comparaison du texte édité avec les manuscrits donne la très nette impression que la collation a d'abord été faite sur *P*, puis corrigée de façon erratique à l'aide de *V*. Ainsi, des leçons évidemment mauvaises de *P* ont-elles été introduites dans le texte

²² Cf. 48, 12; 49, 4; 58, 14; 75, 16; 108, 5; 110, 8; 118, 7; 118, 9, 122, 2; 124, 1; 127, 4; 127, 7; 134, 11; 140, 4.

²³ Cf. 38, 12; 43, 6; 48, 5; 50, 15; 52, 3; 52, 18; 57, 2; 57, 16; 57, 20; 58, 10; 59, 2; 60, 2; 61, 2; 63, 9; 65, 16; 69, 1; 74, 2; 74, 4; 76, 7; 77, 3; 86, 9; 86, 12; 99, 8; 109, 10; 115, 5; 115, 9; 118, 8; 119, 7; 122, 14; 122, 17; 124, 3; 127, 3; 127, 4; 131, 13; 132, 4; 132, 15; 132, 16; 133, 2.

critique, sans que, la plupart du temps, cela soit visible dans l'apparat. Je n'en donnerai que quelques exemples, qu'il serait facile de multiplier :

36,8 *et semper* Eulath: eulath *V* 45,16 Samar<a>: samara *V* 48,12
 confines: confinis *V* 52,1 Rubro mari: a Rubro mari *V* 58,16 Ariphei:
 arimphei *V* 59,10 alacris: a lactris *V* 76,12 Anagesia: magesia
V 84,3 scissus: scissis *V* 91,8 extenditur: extenduntur *V* 93,7
 redit: redat *V* 140,14 ortum: ortu *V*.

De même, l'orthographe suivie paraît plus souvent proche de celle de *P*. Or, *P* est un manuscrit du XVe-XVIe siècle, dont le copiste a normalisé les graphies de son modèle, comme le montre la comparaison avec *V*. Pour les toponymes, qui constituent la majeure partie du *De locis orbis*, les solutions choisies par l'éditeur n'ont aucune chance de refléter, même de manière approximative, l'usage de Riccobaldus. Une liste de termes normalisés est donnée à la page 29 et suivante. On y apprend avec étonnement, par exemple que *Hirchania* est „normalisé” en *Hircania* (il n'est pas indiqué que *V* a parfois *Hyrkania*, qui est juste). Pourquoi corriger *promuntorium* et conserver *oceanus*? La haine du *y*, systématiquement remplacé par *i*, n'épargne pas les graphies de la meilleure latinité: alors que les manuscrits ont toujours *Egyptus* et *Syria*, l'auteur imprime *Egiptus* et *Siria*, et ainsi de suite.

Il vaut donc la peine d'examiner les critères qui ont présidé à cette „normalisation”. L'éditeur déclare avoir résisté à la tentation de corriger le texte sur la base des sources de Riccobaldus, „car la tradition très limitée interdit de savoir si l'on est en présence d'une faute de l'auteur ou du copiste”. En conséquence, il est intervenu seulement dans les cas où reproduire exactement la leçon des manuscrits aurait provoqué confusion, manque de sens, ou bien aurait été en contradiction avec d'autres passages du traité (p. 28). Mais l'on constate que ces principes ne sont guère appliqués: quand ils le sont, c'est à tort. Ainsi, un certain nombre de leçons des manuscrits sont conservées, par exemple en 37,6 *Eramostene* pour *Erathostene*; en 50,13 *Nisum* pour *Ninum*; en 101,17 *Feracos* pour *Phoenicusa*; en 110,18 *insule Cathiferides*, pour *Cassiterides*, ce qui n'offre ni clarté ni sens obvie. En revanche, il arrive que des leçons à conserver impérativement soient corrigées. Deux exemples suffiront pour montrer comment l'éditeur supprime les contradictions observées entre différents passages. En

86,19, il imprime *Cathaba*< o > *thmon*, semblant indiquer que telle est la graphie riccobaldienne de ce nom d'une montagne séparant l'Égypte de la Libye. C'est sans doute parce qu'en 44,14, les manuscrits donnaient *Cathaboathmon*, conservé par l'éditeur. Mais comme ce passage provient d'Orose, qui écrit *Catabathmon* (*Hist.* I,2,9 et 88), il est clair que VP ont ajouté un o dans la première occurrence du toponyme, et que pour conserver l'unité de graphie, il faut écrire dans tous les cas *Cathabathmon*. En 135,1, on lit: *Orunte qui dicitur...*, l'apparat indiquant que les mss. ont *Orontes*: on finit par découvrir que l'éditeur a voulu unifier avec 52,7 *amne Orunte* sans s'aviser qu'il transformait un nominatif en ablatif²⁴. Ailleurs, on ne paraît pas s'être rendu compte qu'il fallait se garder d'intervenir, parce que des leçons apparemment aberrantes provenaient à l'évidence de manuscrits des sources utilisées par Riccobaldus:

62,7 Cilic<i>um: cilicum *ut codd. Or.* 62,11 P<i>sidiam: psidiam *ut cod. H Sol.* 65,8 P<i>sidiam: psidiam (*ipsidiae cod. R¹ Mart. Cap.*) 119,11 Regi<n>um: regium *ut cl. I codd. Sol.* 120,15 <Um>bri Tusc: britusci *ut cod. R. Plin.* 124,11 Florentini: fluentini *ut codd. Plin.* 132,4 Pompili<i>] ppli V populi P: populi *ut codd. Plin.* populi Mayhoff 132,17 Vatrene: uatereni V *ut fere omnes codd. Plin.*

Chercher à retrouver l'orthographe d'un auteur est une entreprise sans doute impossible, surtout pour les noms propres. Mais pour tenter d'en approcher, il eût mieux valu 1° conserver les formes attestées à la fois par V et P; 2° donner ailleurs la préférence à V, en tenant compte de P en cas d'erreur manifeste.

Pour le reste, on constate en grand nombre des erreurs de lecture, des conjectures injustifiées, des solécismes et des barbarismes. En voici un échantillon, et limité aux cinquante premières pages. Ce n'est d'ailleurs que pour la commodité de l'exposé que l'on sépare ces catégories, une erreur de collation, parfois maladroitement rétablie par conjecture, pouvant aboutir à une incorrection grammaticale.

²⁴ On trouve dans l'*index nominum* l'entrée „Orunte amnis” (p. 176), qui exclut l'hypothèse d'une coquille dans le texte.

1. Erreurs de collation :

35,9 partum: partium VP 40,10 Gazarorum: gazorum VP 49,7 initium: intimum VP 56,11 etiam: que VP 57,18 amomum] amonium
 V: amomum V 59,5 imo: uno VP 64,12 sinus Nostrus: sinus uastus
 V om. P 70,3 accipere: occupauere VP 73,4 Feonia: Peonia
 VP 74,7 Ciconia: Cyronia V Ci- P 78,3 Lader: lader VP 79,17 traditur: tenditur VP 83,1 inserit: inseritur VP 86,15 alueam: alueum
 VP 91,8 extenditur autem Ethiopia: extenduntur autem Ethiopia V

2. Conjectures fausses :

91,1-2 Ortus Hesperidum, estuarium e <mari> flexuoso (et fluxuosum *mss.*) ad Oceanum spectat. *Mari* a été intégré à partir de la source identifiée en apparat, *nat.* 5,3: „...et Hesperidum horti. adfunditur autem aestuarium e mari flexuoso meatu...”. Malheureusement, la source est Martianus Capella, *De nuptiis*, 6,667: „...et Hesperidum horti. illic aestuarium flexuosum...”

96,5-6 Ellespontus duas insulas habere traditur famosas, quarum una Parion* (marmora V mariuora P) dicitur, a qua nobiles lapides sic uocantur, altera Abidos. L'apparat des sources justifie la conjecture en renvoyant à Pomponius Mela, I, 97, de cette façon: „...Parion...”, ce qui est bien court pour affirmer la dépendance. En réalité, on s'étonne que l'éditeur d'un texte géographique n'ait pas pensé à vérifier que la mer de *Marmara*, l'ancienne Propontide, est ainsi appelée d'après l'île de Marmara. Le nom de cette île est suffisamment évocateur pour expliquer la remarque de Riccobaldus: nul besoin de se référer à Pomponius Mela.

3. La grammaire est fréquemment violée; s'ajoute à cela une ponctuation très souvent défectueuse, qui ôte tout sens au texte :

35,6 curiosus: curiosos VP 41,2 continent: continet VP 43,17; 44,16 contigit: contingit VP 47,6 utrumque sinus: u. sinum VP 48,8 quo: quod VP 51,5 monte: montem VP 52,3 Nabathe: nabatheis VP 52,18 saxus: saxum VP 54,8 omnis: omnes VP 55,5 in occasum: in occasu VP 55,10 idem atque color et sapor: idem aque color et sapor VP 56,9 utraque: utroque VP 58,1 Eoos: eoas VP 61,7 quod: quos VP 63,3 que: qua VP 67,6 quod¹: quem VP 67,6 quod²: qui VP 70,4 hec: hec VP 72,1 Abidos: abidon V om. P 72,11 pateunt: patent VP 76,7 hac: hoc V 79,7 ubi desinunt. Alpes: ubi desinunt Alpes VP 80,15 Sequana: sequanam VP 83,12 omnia: omnis VP 84,3 dictus: dictum VP 91,3 utrisque: utriusque VP

Pour montrer jusqu'où peut aller l'incompréhension du texte de Riccobaldus, il suffit de citer les deux paragraphes ainsi distingués :

[2]... Italie longitudo ab Augusta Pretoria per Capuam ad oppidum Regium Bructiorum est miliaria decies centena et XX.

[3] Ut ait Martialis Capella, latitudo eius sinus ab Italia Liburniam milia passuum C.

Selon l'apparat, la source de [2] est Solin 2,23, celle de [3] Martianus Capella 6,639. En fait, tout le passage provient de cette dernière source, et il doit se comprendre ainsi (p. 79):

Italie longitudo ab Augusta Pretoria per Capuam ad oppidum regium Bructiorum est miliaria decies centena et XX, ut ait Martialis Capella. Latitudo eius sinus ab Italia Liburniam milia passuum C.

Si nous ne disposons pas encore du texte critique du *De locis*, peut-on du moins utiliser cette édition pour connaître les sources et les méthodes de travail de Riccobaldus, et pour apprécier la portée du *De locis* dans l'histoire intellectuelle? Rien n'est moins sûr. Dès la partie de l'introduction succinctement consacrée aux sources, on s'étonne de voir simplement nommé, dans l'énumération de celles-ci, le *De chorographia* de Pomponius Mela. L'éditeur ajoute que Riccobaldus le trouva peut-être à Ravenne (p. 15). Si le fait était avéré, il s'agirait d'une extraordinaire découverte méritant de bien plus longs développements. Comme on sait, l'œuvre de Pomponius Mela ne nous a été transmise qu'à partir d'un seul manuscrit, dont l'histoire a été tracée par G. Billanovich²⁵; entre le IXe siècle et sa découverte par Pétrarque, le *De chorographia* n'a été connu et utilisé de façon sporadique que dans la région d'Orléans au XIIe siècle²⁶. Examinons donc les parallèles relevés par G. Zanella, qui sont au nombre de quatre. L'un d'entre eux est d'entrée de jeu à éliminer, puisqu'il est constitué par un seul toponyme, qui appuie indûment une conjecture invraisemblable, comme on l'a vu. Voici les trois autres:

²⁵ G. BILLANOVICH, *Dall'antica Ravenna alle biblioteche umanistiche*, dans *Annuario della Università Cattolica del Sacro Cuore*, 1955-1957, p. 73-107.

²⁶ Cf. C.M. GORMLEY, M.A. ROUSE et R.H. ROUSE, *The medieval circulation of the „De chorographia” of Pomponius Mela*, dans *Mediaeval studies*, t. 46, 1984, p. 278-282.

*De locis**De chorographia*

69,4-8: „Danubius ex Germanicis iugis oritur; amnes nauigabiles quasi LX in se recipit, hostiis VII Pontum illabitur tendens in ortum, quorum IIII celeri lapsu aquas suas puras inportant, spatiis longissimis, reliqui tres tardiores meant”.

106,5-6: „...sunt due insule fecunde metallis, Chryse et Argyre”

116,8: „In Caspio sinu insulas esse comperi”.

II,8: „Hister, acceptisque aliquot amnibus, ingens iam et eorum qui in Nostrium mare decidunt tantum Nilo minor, totidem quot ille ostiis, sed tribus tenuibus, reliquis nauigabilibus effluit”.

III,70: „Ad Tamum insula est Chryse, ad Gangen Argyre”.

III,58: „in Caspio mari... Aliquot et illis oras (*sic Zanella: lege oris*)... desertae adiacent, quas sine propriis nominibus Scythicas uocant”.

On constate qu'à l'évidence les passages du *De chorographia* n'ont strictement rien à voir avec ceux de Riccobaldus. Dans le premier cas, la source sur le Danube et son embouchure est Solin 13,1, en partie résumé. Les îles orientales de Chryse et d'Argyre sont présentes dans tous les traités géographiques et dans toutes les encyclopédies médiévales, depuis les *Etymologies* d'Isidore de Séville (XIV,3,5: „Chrysen et Argyram auro argentoque fecundas”). Quant au dernier passage, il est si vague qu'il est impossible de lui trouver une origine.

Le même manque de rigueur s'observe dans les jugements portés sur d'autres sources. L'éditeur déclare qu' „en ce qui concerne l'*Itinerarium Antonini* on peut tranquillement parler de découverte de Riccobaldus”, découverte qui eut sans doute lieu à Ravenne²⁷. Mais Riccobaldus ne cite jamais l'*Itinerarium Antonini*: il fait des extraits „ex libro itinerario confecto tempore Augusti et Marci Antonii trium uirorum cum Romanum imperium dimensum fuit” (133,17-18), ou, comme il l'écrit dans son prologue, des descriptions „eius qui tempore Gaii Caesaris dictatoris et Marci Antonii consulis dimensiones orbis iussu senatus factas in scriptis redegit” (35,10-11). On reconnaît dans ces précisions le corpus rassemblé sous le nom du Pseudo-Aethicus, qui comprend la *Cosmographia* de Iulius Honorius, le chapitre géogra-

²⁷ Ed. citée, p. 15. Il y a lieu de supprimer, dans la *Corrispondenza delle fonti* (p. 210) et dans l'apparat des sources correspondant, les deux premiers renvois à *Itin.*, qui ne portent en réalité que sur un ou deux toponymes.

phique des *Historiae* d'Orose²⁸ et enfin l'Itinéraire d'Antonin, qui n'est transmis, sauf deux manuscrits, que dans ce corpus. Or, celui-ci est extrêmement répandu depuis l'époque carolingienne. On en possède de très nombreux manuscrits: il ne saurait être question de parler d'une découverte d'un texte antique²⁹.

Parmi les sources nommées dans le cours du traité, figure, selon G. Zanella, la *Nauigatio sancti Brendani* (p. 15). Rien de tel en 117,1: „Sicut habetur in hystoria beati Brandani...”. On lit en apparat: „ceno troppo generico per poter dire se la fonte è la versione latina o la volgare”. Mais c'est encore aller trop loin: la remarque de Riccobaldus, selon qui Brendan opéra une circumnavigation de la *Scotia* à l'océan Indien, est beaucoup trop vague et générale pour qu'il soit légitime de renvoyer à des textes précis.

Les références aux sources sont d'ailleurs peu utilisables. A cela, il y a d'abord une raison de forme. L'éditeur a composé un énorme *apparatus fontium*, dans lequel il cite au long des textes dont il estime que Riccobaldus s'est servi³⁰. Mais toute comparaison est rendue impossible par d'innombrables coquilles, d'involontaires omissions de mots, ou des points de suspension éliminant dans la phrase reproduite un mot grammaticalement essentiel, qui donnent un texte absolument incompréhensible. En faire le relevé systématique n'aurait pas grand intérêt. Voici quelques phrases prises au hasard:

36 Anon. Rav. V,28: „(suppl. Completur) uniuersus mundus, a parte primae (*lege* prime) Orientis Indiae Dimiricae Evilat habens ipse mundus finem deo nostro tantummodo cognitu (*lege* cognitum)...”

79 Martianus Capella 6,639: „a solo igitur Italico Liburnia Istriae (*lege* Istriae) discretæ sunt centenis milibus passuum...”

113 „Negli *additamenta* di alcuni codici di So. 22,12-15: a Calidoniae promuntorio Tylen petentibus bidui nauigatio est. nauigatione perfecta (*lege* inde) excipiunt Ebudes insulae [...] nulla illi femina datur propria, sed per uicissitudines, in quacunque (*lege* quacunque) commotus sit, usurariam (*lege* usurariam) sumit”.

²⁸ Ed. A. RIESE, *Geographi Latini minores*, Heilbronn, 1878, p. 71-103.

²⁹ Cf. P. GAUTIER DALCHÉ, *Les „quatre sages” de Jules César et la mesure du monde selon Julius Honorius: II: La tradition médiévale*, dans *Journal des savants*, 1987, p. 184-209.

³⁰ L'éditeur donne parfois, à titre justificatif, les variantes des manuscrits des sources de Riccobaldus. On y constate le même désordre. Ainsi, p. 103, le consensus de tous les manuscrits de Martianus Capella est caractérisé comme variante; p. 99, c'est une conjecture de Saumaise qui est prise pour une variante: „Lenæus var. Lethæus”.

Il arrive que la prise en considération de la source, même incorrectement citée, ne permette même pas à l'éditeur d'éviter les très lourdes erreurs qu'une collation hâtive a fait commettre dans le texte du traité :

59,10-11 „Pompeius alacris Indis octo diebus peruenit ad amnem Alexum qui mare Caspium intrat, inde ad Caspium...” *alacris*, qui n'offre aucun sens, est la leçon de P; V donne *a lactris*, non relevé par l'éditeur. La correction à apporter est déjà évidente. On se demande à quoi a servi la collation des sources, puisque l'apparat indique : Solin 19,4 : „eidem Magno licuit ex India diebus octo ad Bactros usque Dalierum (*lege* ad Alierum) flumen, quo (*lege* quod) influuit Oxum amnem, peruenire, deinde mare Caspium...” , qui confirme la correction *a Bactris*, d'autant que telle est la variante des mss. de la *cl.I*.

74,7 „A septentrione Ciconia”. Il s'agit d'une erreur pour V *cyronia* P *cironia*. L'apparat indique très imprudemment : „*Ciconia* probabilmente erroneamente per *Citerona*, con fonte non precisabile”. Il est possible de la préciser : Pline, *nat* 4,23 (cité par l'éditeur au même endroit, mais incomplètement) „Scironia saxa”, ou Martianus Capella 6,653 „Scironia saxa”.

Enfin, sans qu'on ait entrepris une vérification systématique, il s'est avéré qu'en de nombreuses occasions la source indiquée par l'éditeur n'est pas la bonne : il arrive qu'il fonde ses conclusions sur la présence d'un seul mot, ou bien qu'il ne distingue pas les différences à première vue insignifiantes entre les textes très proches de Pline, de Solin et de Martianus Capella d'une part, d'Orose et d'Isidore de Séville d'autre part. On ne peut donc tirer aucune conclusion de son travail, et de même que l'édition, la recherche sur les sources devra être entièrement faite à nouveau ³¹.

³¹ On note enfin que les éditions utilisées sont parfois anciennes, alors qu'il existe des éditions critiques plus récentes. C'est le cas pour le *Chronicon* et le *De situ et nominibus locorum Hebraicorum* de saint Jérôme, qui ne sont pas à citer à partir de la *Patrologia Latina*, mais respectivement des éditions de R. HELM (*Die christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderten*, 47), Berlin, 1956, et de P. DE LAGARDE, *Onomastica sacra*, Goettingue, 1870. Il en va de même pour Martianus Capella, même si l'édition de J. Willis (Teubner, 1984) ne dispense pas totalement de se référer à celle de A. Dick (1925). Pour Orose, l'édition d'A.

Il faut pourtant essayer d'apprécier la géographie de Riccobaldus de Ferrare. Par force, on ne tentera pas ici de donner un jugement approfondi et de portée générale sur la place qu'il occupe dans l'histoire des représentations géographiques³² : il y faudrait un texte bien établi, une longue et minutieuse étude de ses sources, et une comparaison du *De locis* avec ses œuvres historiques encore en grande partie inédites, dont la géographie n'est pas absente. Sur un point particulier, mais de grande importance, il est possible en revanche d'apporter quelque lumière.

G. Zanella affirme rapidement qu'il n'y a aucune raison de penser que Riccobaldus se soit en quelque manière référé à une carte géographique. La raison avancée est quelque peu subjective : si l'on comprend bien, l'éditeur a tenté de cartographier le texte, ce qui a produit des incohérences manifestes³³. C'est là, sans doute, oublier que les *mappae mundi* médiévales, non plus que les cartes nautiques, n'échappent pas aux incohérences, et que ce qui nous paraît incongru n'était pas toujours perçu comme tel par un homme du XIVe siècle. C'est une méthode sans espoir que de tenter de traduire sous forme cartographique un texte antique ou médiéval. Mieux vaut porter attention au texte, pour discerner ce qu'il peut conserver de possibles modèles cartographiques, et se demander pour quelle raison les mentions de cartes sont si rares dans les textes géographiques médiévaux, au moins avant le XIVe siècle.

Lippold n'est pas en véritable progrès par rapport à celle de K. Zangemeister. L'édition récente de Pomponius Mela par P. PARRONI (*Storia e letteratura, Raccolta di studi e testi*, 160), Rome, 1984, n'est pas connue. Enfin, on corrigera le nom de l'éditeur du *De terminatione prouinciarum Italiae* (F. Glorie et non F. Gloire), ainsi que le titre de la collection où ce texte a paru (*Corpus Christianorum* et non *CSEL*).

³² Ed. citée, p. 20-27. L'auteur distingue Riccobaldus des autres chroniqueurs et historiens médiévaux en affirmant que ceux-ci portent très rarement attention à la géographie. Comme toutes les généralités, celle-ci mériterait tant de correctifs qu'elle en devient inexacte. Il est curieux de voir donner comme exemple „les douze pages que Brunet Latin réserve à cette fin dans son Trésor” (p. 25) : on classe d'habitude Brunet Latin parmi les encyclopédistes, non parmi les historiens.

³³ „Personalmente, mi ci son provato, per rinunciare ben presto di fronte a manifeste incongruenze, insuperabili nella piatta rappresentazione cartografica” (p. 25).

Le *De locis* contredit la conclusion de l'éditeur. Je laisserai de côté la plupart des notations qui, en quelque sorte, spatialisent le discours. Elles sont fréquentes dans la géographie antique comme dans la médiévale, et elles ne démontrent pas obligatoirement l'utilisation d'une carte ³⁴. D'ailleurs, elles peuvent provenir d'une source textuelle non encore identifiée. Mais il y a un passage qui, explicitement, fait référence à un modèle cartographique que Riccobaldus eut sous les yeux : „Vidi in designatione huius maris (sc. Mediterranei) esse in parte Affrice designatas duas insulas paris magnitudinis, quas nunc uocant marini naute Duas Sorores, que spectant ad litus” (105,3-5). L'éditeur conjecture une lecture fautive de Pline 3,84 : „duas insulas que uocantur Herculis”, ce qui est évidemment exclu tant par la distance entre *Duas Sorores* et *Herculis*, que par l'absence dans Pline des détails précis consignés par Riccobaldus. Ce que Riccobaldus a vu, c'est bien une représentation figurée ; le fait est attesté par la précision apportée à la description des deux îles, „paris magnitudinis”. Pour nommer ce type de représentation, Riccobaldus emploie un terme rare, alors qu'il avait à sa disposition l'expression courante *mappa mundi*. L'objet devait donc se distinguer, par son caractère partiel, du type des mappemondes médiévales dessinant l'ensemble de l'*orbis terrarum* : seule la Méditerranée y était portée. Le toponyme *Duae Sorores* n'est attesté nulle part ailleurs ³⁵, et c'est du milieu des marins qu'il provient. Tous ces faits font immédiatement penser à une carte nautique. Un passage antérieur, sur lequel cette remarque attire l'attention, découle peut-être de la prise en con-

³⁴ Voir P. JANNI, *La mappa e il periplo. Geografia antica e spazio odologico*, Rome, 1984, dont les conclusions seraient souvent à nuancer, mais qui a le mérite de redresser les opinions reçues sur l'abondance de la production cartographique de l'Antiquité. — Il n'empêche que des passages comme ceux-ci évoquent l'utilisation d'une carte, sans qu'il soit possible de le prouver : 86, 12-13 „... Getulia, que ad littora maris nec Oceani non pertingit” (la source, Orose, I, 2, 90, affirme au contraire que les Gétules touchent à l'océan) ; 98, 7-10 „Ultra Aquilegiam [sinus Adriaticus] facit sinum ubi sunt Trigestum et Parentium, magis ad ortum tendens, preterita Pola, sinum facit Libumicum extra Ytaliā ; inde a sinistra tendit in Epyrum, a sinistra linquens Dalmatiam, a dextra eius sunt Ariminum, Ancona, Brundisium” (pas de source livresque repérée).

³⁵ Ni sur les cartes nautiques conservées ni dans les portulans : rien sous ce nom dans l'index de K. KRETSCHMER, *Die italienischen Portolane des Mittelalters*, Berlin, 1909.

sidération de la même carte. Il se distingue en effet par une précision inhabituelle dans la description des côtes méditerranéennes qui ne se rencontre dans aucune source livresque ³⁶.

Mais, si tel est le cas, la mention de Riccobaldus constitue un jalon essentiel dans l'histoire de la diffusion des cartes nautiques médiévales. On sait en effet que le premier témoin conservé est la carte dite Pisane, qui date de la fin du XIIIe siècle ³⁷, alors que la première mention de l'utilisation d'une carte-portulan est de 1270 ³⁸. Ce qui donne toute son importance à la remarque de Riccobaldus, c'est quelle émane d'un érudit habitué à rechercher les textes anciens. C'est donc que la diffusion des cartes nautiques, nées dans un milieu tout différent, adonné à la pratique et fort loin des préoccupations humanistes, a été très rapide, et qu'elles ne sont pas restées longtemps confinées sur les navires, sans susciter d'intérêt intellectuel. Il est certain que l'origine de Riccobaldus, qui naquit et séjourna à Ferrare, ainsi que sa profession de notaire durent tout naturellement lui donner de nombreuses occasions de voir de tels objets ³⁹.

Riccobaldus eut aussi à sa disposition une *mappa mundi* traditionnelle. Dans les derniers paragraphes du *De locis*, qui sont peut-être des notes de travail non encore mises au net ⁴⁰, ceux qui sont consacrés aux fleuves et aux montagnes offrent une forme particulière. Les différentes sections du cours des premiers sont

³⁶ 92, 12-93, 2 „Mare hoc ex Oceano prodiens apud Gades procedit a leua usque in Sycliam, a dextra preterit omnes prouintias Affrice iuxta littora usque in Egyptum et Syriam, tendens in ortum. A dextra inde preteriens Syriam uersus boream tendit in Ciliciam, mox tendens in occasum Panfiliam et Lyciam tangit, inde dextrorsum tendens in boream spectat Achaiam ubi est terminus Ionii maris et Egei, tendens in aquilonem peruenit ad angustias Abidi et Sexton. Ibi terminat mare Egeum non longe a Troia. Inde ab angustiis eis facit Ellespontum usque Bizantium et Propontidem. Propontidis angustie durant miliaria xviii. Inde exitur in Pontum Euxinum forma pene rotundum...”.

³⁷ Cf. R. ALMAGIÀ, *Quelques questions au sujet des cartes nautiques et des portulans*, dans *Archives internationales d'histoire des sciences*, t. 1, 1947, p. 237.

³⁸ Dans la Chronique de Primat, reproduite par Guillaume de Nangis, à propos d'une tempête dérouterant le navire de saint Louis.

³⁹ Pour l'utilisation d'une carte nautique dans le Filocolo de Boccace, cf. V. BERTOLINI, *Le carte geografiche nel Filocolo*, dans *Studi sul Boccaccio*, t. 5, 1968, p. 211-225.

⁴⁰ Cf. ci-dessus, p. 417.

décrites à l'aide des directions cardinales, auxquelles s'ajoutent quelques précisions topographiques, par exemple en 134,11-14 : „Indus exit de Caucaso, fluit in meridiem, intrat Azamium id est mare Rubrum antequam scindatur in sinus. Tygris exit de Caucaso, ex latere boree penetrat Caucasum, tendit in meridiem, sinu Persico recipitur”. Aucune source livresque n'est repérable. Le détail sur l'embouchure de l'Indus, qui se trouve avant la séparation de la mer Rouge en deux golfes, c'est-à-dire le *sinus Arabicus* et le *sinus Persicus*, provient à l'évidence d'une *mappa mundi* : de nombreuses cartes de ce type ont une disposition exactement identique ⁴¹. Une confirmation est d'ailleurs apportée par la description du cours du *Betron* (dont le nom est sans doute une corruption de *Bactros*, mais qu'il ne faut pas corriger : les toponymes des *mappae mundi* médiévales sont fort souvent corrompus) : 134,9-10 „Betron flumen Indie intrat Oceanum uersus uentum subsolanum”. Cette localisation a été élaborée avec une *mappa mundi* sous les yeux, sur laquelle, comme c'est la règle, la rose des douze vents de l'Antiquité était portée sur les bords de l'*orbis terrarum* circulaire.

Il convient donc de modérer quelque peu les conclusions de G. Zanella. Selon lui, Riccobaldus est encore loin du moment où l'on reconnaîtra la nécessité de reproduire la description géographique avec un dessin, ce pas n'étant accompli que par Paulin de Venise ⁴². C'est oublier que ce pas avait été accompli par Gervais de Tilbury ⁴³, par Roger Bacon et par bien d'autres sans doute, à commencer par Hugues de Saint-Victor dans le deuxième quart du XIIe siècle ⁴⁴.

⁴¹ Par exemple, la carte d'Ebstorf (K. MILLER, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, t. V, *Die Ebstorfkarte*, Stuttgart, 1896).

⁴² Ed. citée, p. 26 sq. G. Zanella cite de deuxième main un passage d'une œuvre de Paulin de Venise, sans indiquer son titre : il s'agit du *De mapa mundi* contenu dans le ms. Vatican, *Vat. lat.* 1960, f. 13r-21v, le passage en question se trouvant au f. 13ra. Il affirme que Paulin connut peut-être Riccobaldus sans en apporter le moindre indice.

⁴³ *Otia imperialia*, 2e decisio, c. 22, éd. G.W. LEIBNITZ, *Scriptores rerum Brunsvicensium*, t. I, Hannover, 1707, p. 956.

⁴⁴ Cf. P. GAUTIER DALCHÉ, *La „Descriptio mappe mundi” de Hugues de Saint-Victor. Texte inédit avec introduction et commentaire*, Paris, 1988. Le passage connu du *Chronicon* de Hugues de Saint-Victor sur les trois éléments dont dépend la connaissance de l'histoire (personnes, lieux et dates) est ici cité de seconde main (p. 27) ; voir l'édition de W.M. GREEN, *Hugo of St. Victor „De tribus maximis circumstantiis gestorum”*, dans *Speculum*, t. 18, 1943, p. 488.

Dans l'histoire de la maîtrise intellectuelle de l'espace médiéval, Riccobaldus de Ferrare occupe certainement une place essentielle. Mais elle est moins originale que ne le reconnaît son éditeur, parce qu'en outre, le fait d'écrire une œuvre consacrée exclusivement à la géographie n'est pas une si notable exception, et parce que tous les géographes antérieurs n'avaient pas pour but de donner une *imago mundi*, au sens de représentation théologico-religieuse. Ce n'est donc pas dans cette direction qu'il faut rechercher l'originalité de Riccobaldus, mais plutôt dans la conjonction d'un projet nouveau, fondé sur une vision historique de la géographie, et des moyens mis en œuvre pour l'accomplir : recours à une multiplicité de sources confrontées entre elles, et à des données cartographiques de différents types.

APPENDICE

On situe les leçons par page et par ligne. Les choix de l'éditeur, et éventuellement son appareil critique, sont toujours portés entre cette localisation et deux points. Viennent ensuite les corrections de l'auteur de cette recension, les leçons jugées bonnes ou à conserver étant indiquées en caractères gras. Ainsi, tout ce qui est à gauche des deux points revient à l'éditeur, tout ce qui est à droite est le fait du signataire de ces lignes, dont les choix sont éventuellement justifiés en note. On ne relève pas, en règle générale, les „normalisations” effectuées sur les noms propres, non plus que les variantes distinguant *V* et *P* sur ce point. Les coquilles, ainsi que les mots omis par l'éditeur sont recensés ci-dessus, p. 413.

V: Vatican *Ottob. lat.* 2072

P: Parme, *Biblioteca Palatina* 331

Par: G. Parthey, *Geographus Ravennas beim Riccobaldus Ferrariensis*, dans *Hermes*, t. 4, 1870, p. 135-137.

Lon: M. Longhena, *L'India nelle enciclopedie di Benzo d'Alessandria, di Riccobaldo da Ferrara e dell' „Orbis descriptio”*, dans F.L. Pullé, *La cartografia antica dell'India*, parte II: *Il Medioevo europeo e il primo Rinascimento* (*Studi italiani di filologia indo-iranica*, t. 5), Florence, 1905, p. 10-18.

35,6 curiosus: curiosos VP Par 35,9 partum: partium VP Par 36,8 Eiulath: sic P Lon Euilath V¹ 36,10 Trogloditorum] Triglitorum mss.: Triglitorum VP Lon² 36,11 Biblobantes: Bib[|]oblantes] Biblobantes P Bibloblantes V Par³ 37,6 CCLII: CCLII VP Par 37,11 columpnas, sacratas: columpnas sacratas VP Par Lon 38,8 lacum: sic Par locum VP 38,12 Licumedia: Lycumedis VP Par⁴ 38,14 litus: latus VP Par 38,16 Mauritaniam: Mauritaniam VP Par⁵ 40,10 Gazarorum: Gazorum VP Par⁶ 41,2 continent: continet VP Par 41,2 plurimas] plurimis VP: plurimas VP 41,12 Dirachium: Dyrachium V Drachium P 41,15 Azanium: Azonium VP Lon 42,8 Abenna] Apinna mss.: Apinna⁷ 42,9 Gaditanum: Gadicanum V 43,6 Capadociam: sic P Capodotiam V 43,8 Bizacium: Biz(s)antium VP⁸ 43,17 contigit: contingit VP⁹ 44,3 aduersi] aduerso V: aduerso corr. V 44,7 eas: eos P 44,12 Parathonium: Parathomium VP 44,14 Cathabaothmon: Cathaba[|]tmon¹⁰ 44,15 lacum: locum VP 44,16 contigit: contingit VP 45,5 Gaditani] Manditani P: Manditani VP 45,16 Samar<a>: Samara V samar P 46,4 XX: XX VP 46,4 uadosissimus: uadosissimum PV corr. e uo- 46,14 Attaocorum: Attaotorum VP Lon 46,17 in] add. P: in bis P 47,2 Tetmatica: Tetmatica V Tecmatica P Lon 47,3 Azanium: Azamium VP Lon¹¹ 47,6 sinus: sinum VP Lon 47,11 Carmania: Chatmania P Lon 48,1 rubens] om. V: rubens in marg. V 48,5 Meotidis] Meoti P corr. V: Meoti<s>¹² 48,7 Persida: sic P Persyde V 48,8 quo: quod VP 48,11 est<2>: om. P 48,12 est] om. P: est P 48,12 Tigris: sic P Tygri V 48,12 confines: sic P confinis V¹³ 49,3 Item sic traditur Medorum prouintia: Item sic traditur. Medorum prouintia V 49,4 Caspium] Caspii P: Caspii VP¹⁴ 49,7 initium: intimum VP 50,11 sinum: sinus V sinum P 50,15 confluentem: sic V confluente P 51,5 monte: montem VP 51,7 sinistram: sinistrum P 52,1 Rubro mari: sic P a R.m. V 52,2 regionem Damascenam: sic P regiones, Damascenam V 52,3 Nabathe: Nabatheis VP 52,6 Damascus: Domascus V om. P 52,18 saxus: saxum VP 53,1 Andromada: Andromade VP 53,2 et fuerunt] add. V: et fuerunt bis P 53,12 <a loco>: del. est 53,13 est: om. P 53,14 ad: usque ad P 54,5 ab oriente: sic P ad orientem V¹⁵ 54,7 aliquos: aliquo P 54,8 omnis: omnes VP 55,5 occasum: oc-

¹ Cf. Gen. 2, 11; Anon. Rav. 415,7 Euilat. La même correction est à apporter dans toutes les occurrences de ce toponyme: 37,17; 46,3.

² Anon. Rav. 416,9 triclitorum AB; même leçon à conserver en 38,6.

³ Anon. Rav. 416,10 Bibloblatis AC; cf. 38,13 Biboblantis.

⁴ Anon. Rav. 6,12 Licumedis.

⁵ L'éditeur suit de même P en 41,6 et 89,10.

⁶ Anon. Rav. 30,8 Gazarum.

⁷ Sol. 23,13 Abinna.

⁸ Corruption très fréquente dans les textes géographiques.

⁹ Exigé par le sens comme par la source (Or. I,2,3); mais l'éditeur, dans l'app. font., imprime contigit. La même remarque vaut pour 44,16.

¹⁰ Cf. ci-dessus, p. 419 (Or. I,2,9 Catabathmon).

¹¹ Les mss. ont systématiquement Azamium (54,6; 105,11; 105,18; 106,5; 106,7; 106,9; 106,16; 106,18; 108,2). Il n'y a pas lieu de corriger.

¹² Cf. Mart. Cap. 6,675 os Meotis.

¹³ Passage à ponctuer ainsi: „et est Media, que Perside contermina est, inter iam dictos fines, et Tygri confinis ad occasum”. L'éditeur a pris confines pour un substantif.

¹⁴ Cf. app. font.: Pl. 6,114 ab ortu Caspios.

¹⁵ Cf. app. font.: Or. I,2,34 ad orientem.

casu VP 55,10 atque: aque VP 55,11 spatio: spatia P 56,6 Oceliam] Othelim P: Oteliam V Otheliam P Lon¹⁶ 56,9 utraque: utroque VP 56,11 etiam: que VP 57,2 Nabath: Nabeth P V pc 57,3 Eufrate: Eufрата VP 57,7 attollitur: accolitur P 57,16 Massagethas: Massegethas V Massagetas P 57,16 Ariobarzanes: Ariobazcanes V -baçanes P 57,17 Memarmali: Memasmali VP 57,18 amomum] amonium V: amomum V 57,19 Oscubares: Ascubares VP Lon 57,20 Octhogorre: sic V Octorogorre P Lon 57,20 Octhogorram: Octhegorram V Octorogorram P Lon¹⁷ 58,1 Eeos: Eoas VP¹⁸ 58,10 a leua: a leuo V 58,14 Meotidas] Meotides P: Meotides] Meotidos V 58,16 Ariphei: sic P Arimphei V¹⁹ 59,2 Amazones: Amozones V 59,5 imo: uno VP²⁰ 59,10 alacris: a Bactris] a lactris V alacris P²¹ 60,2 montis: montes V 61,2 Capadociam: Capodociam V 61,7 ad Gabene: a Gabane P 61,7 quod: quos VP 62,5 Asiam] assyque corr. V: assyriam expunct. V 62,7 Cilic<i>um: Cylicum VP²² 62,11 P<i>sidiam: Psydiam V Psidiam P pc²³ 62,12 tractum: tractus VP 62,16 Cesaree: Cesarie VP 63,2 que est pars: que pars VP 63,3 que: qua VP²⁴ 63,6 et: est VP 63,9 Asie <pars>: Asie pars P 63,16 longa<m>: longa VP²⁵ 64,3 Amanum: Amauum VP 64,8 Cipr<i>um: Cyprum VP²⁶ 64,12 Nostrus: uastus V om. P 65,8 P<i>sidiam] Persidiam P: Psidiam²⁷ 65,12 Meles: Melles VP 65,16 Teiectana: sic V Teuctana P²⁸ 66,5 qua: quo VP 66,8 Bosphori] bosphorum V: Bosphari V 66,14 orti: ortu VP²⁹ 66,16 Cimerio: Chimeris VP³⁰ 67,6 quod] quem P: quem VP 67,6 quod: qui VP³¹ 67,10 LIII: Anii P 67,18 quarum] quam exp. V: quarum V (quarum exp.) 68,4 Frixonum: Frixorum P 68,11 Autete: Antete VP³² 68,11 Geloni: Gelani VP 69,1 longitudine: longitudinem V³³ 69,5 hostiis

¹⁶ Cf. la source Sol. 54,8 oc(a)elia JAP.

¹⁷ Cf. ci-dessus, p. 416.

¹⁸ Cf. *app. font.*: Or. I,2,46 Eoas.

¹⁹ Cf. *app. font.*: Sol. 17,1 Arimpheos. Même correction en 59,1.

²⁰ Cf. *app. font.*: lu. II,1-2 ab uno.

²¹ Cf. ci-dessus, p. 424.

²² Or. I,2,25 cylicum B celicum D; même correction abusive en 99,6.

²³ Sol. 45,1 psidiam H.

²⁴ Cf. *app. font.*: Or. I,2,26 qua.

²⁵ Phrase à construire ainsi: „Altera pars habet ab ortu Capadotiam,... a septentione Ponticam regionem. Longa miliaria dxxxv, lata cccxxv”.

²⁶ Corruption très fréquente dans les manuscrits de textes géographiques.

²⁷ Mart. Cap. 6,686 ipsidae R¹.

²⁸ Mart. Cap. 6,686 Teutrana.

²⁹ La phrase de l'éditeur n'a pas de sens: „ciuitas Henetos, a cuius orti sunt Veneti”. Il y a deux possibilités: „a cuius <ciuibus> orti sunt Veneti”, comme la source Mart. Cap. 6,689 („a cuius ciuibus in Italia ortos Venetos asserunt”), ce qui nécessite une lourde intervention; il vaut mieux conserver „a cuius ortu sunt Veneti”, lapsus de Riccobaldus d'autant plus probable que la faute *ortus* se rencontre dans au moins un manuscrit de Mart. Cap.

³⁰ Mart. Cap. 6,689 chimeris fere omnes.

³¹ Pour ces deux dernières erreurs, cf. *app. font.*: Or. I,2,52 Danuuium, quem et Histrium uocant, qui est a meridie.

³² La source n'est pas Pl. 4,88, mais Mart. Cap. 6,663 (Aucetae: ancete b). En outre: Neutri Ricc. Neuroe Pl. Neutri Mart. Cap. (neutri fere omnes).

³³ Les mss. de Mart. Cap. 6,664, source de ce passage (non pas Pl. 4,91), se partagent entre -ne et -nem.

VII. Pontum: hostiis VII (septem) Pontum VP 70,3 accipere: occupauere VP 70,4 Hec: Hee VP 70,4 affrico: affrica VP 70,7 Hec: sic P hee V 70,9 Germania: Germania <m> 71,8 VI: VI VP 71,13 DLII: DLII VP 72,1 Chersoneso: Chersonenso V om. P ³⁴ 72,1 Abidos: Abidon V om. P 72,4 Sexton: uerbum rubr. V. del. est 72,9 CCXXXVIII: CCXXXVIII VP 72,10 Bosphorus: Bofforos V Boforos P 72,11 pateunt: patent VP 73,4 Feonia: Peonia VP 73,4 Pallagonia: sic P Paflagonia V pc 73,6 Thessaliam: Tassaliam V om. P 74,2 Ossam] Essam V: Ossa P 74,2 Olimpum: Olimplum V 74,4 Mar<a>thonii: Marthonii V Marethonii P 74,7 Ciconia: Cyronia V Cironia P ³⁵ 74,11 Euripus: Eirupus P 74,11 Chalcis: Cholchis P 74,14 Peloponneso: Poloponenso V om. P ³⁶ 75,1 Cephaloniam: Cephalaniam VP 75,3 uocatur] uocatus esse mss: uocatur e. VP 75,12 Pateas: sic P Patras corr. V 75,16 nominis] et add. P: et VP 76,7 hac: hoc V corr. P 76,10 Molossi: Molosci VP 76,12 Anagresia: Mag<n>esia] Anagresia P 76,14 Augusti] augi V auga P: Augusti V Augusta P 77,3 Parnaso: Parnoso V 77,5 Troazen: Troezen VP ³⁷ 77,11 Arsia: Aesia VP 77,13 Acroceraunium: adocer- P 78,3 Lader: lader VP 79,7 desinunt. Alpes: desinunt Alpes VP 79,17 traditur: tenditur VP ³⁸ 80,9 annis: in annis P 80,15 Sequana: Sequanam VP 82,6 Alemannum: Alemanum VP 82,12 contigit: contingit VP 83,1 inserit: inseritur VP 83,7 Piren<e>i: Pyrenesi VP 83,12 omnia: omnis VP 84,3 dictus: dictum VP 84,3 scissus: sic P scissis V 84,4 Abenna: Apyna V Apina P ³⁹ 85,7 Aurariolam: Auroriolam VP 86,3 facit: fecit VP 86,9 Bizacium: Bizantium V Bizatium corr. P 86,12 Getulia: Gutulia V 86,15 alueam: alueum VP 86,19 Cataba<o>thmon: Cathabathmon VP ⁴⁰ 87,6 Trogoditas] trogotides mss: trogotidas VP 87,8 Ptolomaida: Prolomaida P 88,1 Adrumentus: Adrumerus V om. P 88,7 a Carthagine] ad occasu P: ab occasu P 88,8 CCC: CCC V 88,10 Sirtes] Sythis P: Sythes P 89,4 XXX: XXX VP 91,1 estuarium e <mari> flexuoso: estuarium et fluxuosum VP ⁴¹ 91,3 utrisque: utriusque VP 91,8 extenditur: sic P extenduntur V 91,8 Ethiopia: Etyopie V Ethiopie P 93,1 XVIII] XVIII P: XVIII V 93,7 redit: sic P redat V 93,8 cum: tum V tñ P 93,17 linquit: linquid V 95,5 Adrianopolis: Adrionopolis VP 96,6 Parion*] Marmora V Mariuora P: Marmora ⁴² 96,8 Cicalades] Cicalades V: Clicalades V 96,10 Carpathos] Carphares P: Charphares P 96,12 Carpathio] carphatico V Carphario P: Carphatio V Charphario P 97,1 Caristos: Caristes P 97,4 Migonos: Migones P 97,7 Clemendia: Clemedia VP ⁴³ 97,8 relinquit: reliquit VP 97,12 mouentur: mouetur VP

³⁴ de même en 72,3; 139,18.

³⁵ Cf. ci-dessus, p. 000.

³⁶ Même chose en 74,15.

³⁷ Cf. *app. font.*: Pl. 4,18 Troezen.

³⁸ Cf. *app. font.*: Mart. Cap. 6,640 tenditur.

³⁹ Cf. 42,8.

⁴⁰ Cf. 44,14.

⁴¹ Cf. ci-dessus, p. 420.

⁴² Cf. ci-dessus, p. 420.

⁴³ Cf. *app. font.*: *Itin. Ant.* (sic pour *Mar.*) Edemedia.

97,14 Achroton: Achorton P 97,14 Carpathos] Carphatos V Carpharos P: Carpharos VP 98,2 sinu sunt: sinu VP 98,2 mille] *xxiiii mss: xxiiii* 98,5 Diomede <a>s: Dyamedes VP 98,7 Parent<i>um: Parentium VP 99,1 oppidum: oppida VP 99,1 in ea] eo V: ea V eo corr. P 99,3 Gnosos: Gnoson VP 99,6 Cilic<i>o: Cylico VP 99,8 Cithara: Cythara V Cithera P 99,11 Stira: Scyra V Scita P 100,6 persistunt: pre- P 100,8 Lathophagites: Lathophagites VP 101,3 Lilibeum] Lilibium *mss: Lilibium P Lilibium V* 101,8 III: III VP 101,12 seu: uel VP 101,16 uentus: uentos VP 101,17 Erepusa] Erepula V: Erepusa V 102,3 Malta, Ciefesta: Maltacie. Festa VP 102,4 Trilegia] Tralegia P: Tralegia V Tralegeia P 102,10 CCXXX: *sic P CCXXX V* 102,10 LXXX: LXXX P LXXX V⁴⁴ 102,11 ad <por-
 tum> urbem] urbem V: ad portum urbis V (portum *in marg.*) ad urbis Rome P 102,13 Corditano: Carditano VP 103,8 Conicularia: Conicularie VP 103,12 Venaria: Veneria VP⁴⁵ 103,14 Pitheguas: Pythegnos V Pitegnos P 103,14 Leocothea: Leocothea V Lecontea P⁴⁶ 103,14 Affricum: Affricam VP 103,17 a Capraria] a continenti *mss: a continenti* 104,13 Columbaria: Columbraria VP 105,14 Fland<r>icus: Flandricus VP 105,17 qui: que VP 105,21 alanice: Halanice V Helanice P 106,11 Philo, Cassandra] Phylocas, Sandra V: Phylo Canssandra] Phylocans Sandra V Philocenis Sandra P⁴⁷ 106,18 Carmania: Carmanie VP 107,1 opus: opum VP 107,6 V: V VP Lon 107,13 uiuiunt: uiuunt VP Lon 107,14 uiuise: uixisse VP Lon 108,5 Malicum] Malico P: Malicum P 108,7 CCXXV: CCXXV VP 108,11 Per<o>sis: Perosis VP 109,1 ambit: ambi-
 <un>t 109,10 Fortunata: Fortunate VP 109,10 insula: *sic V insule* P 109,10 product] product P: product VP 109,14 permaximi: proximi P 110,8 eicete] eicete P: eicete P 111,1 quamquam: quoniam VP 111,3 eo: ea VP 112,8 latitudine: latitudinis VP 112,12 unde: inde VP 112,14 circuitus: circuitum VP 114,1 quarumuis] quamuis V: quaruis V 114,7 Athathachach: Atathachach VP 114,8 Enoeam] Eucean P: Eucean V 114,8 Tergo: Tergos VP⁴⁸ 114,17 Mittim: Myttin V Mictin P⁴⁹ 115,3 inter: ad P 115,5 quorum: quarum P 115,7 Nordostraca: Nordostracha P⁵⁰ 115,9 quarum: quorum V 115,15 Roxolanorum: Raxolanorum VP 116,2 abtulerunt: obtulerunt VP 116,5 Oeonis] Oeone V Oeoenis P: Oeone V *cece P* 116,5 auium: ouis auium V onis auium P⁵¹ 117,9 ut: et P 118,7 aliquot] aliquod *mss: aliquod V aliquot P* 118,8 nectis: uectis P 118,9 deuectus] deductus P: deductus⁵² 118,12 naues que: naues et que P 119,4 ap<r>icitate: apicite V aspiritate P 119,5 uitium: uituum VP 119,7 hec] hoc (*sic*): hoc V hec P 119,8 et: ex P 119,11 Re-

⁴⁴ Cf. *app. font.*: Or. I,2,102 in lato milia lxxx.

⁴⁵ Mart. Cap. 6,644 Venaria (*uar. ueneria*).

⁴⁶ *App. font.* Mart. Cap. 6,644 (*sic* pour 6,645): „Leucothea [*var. Leocotea*]”. En réalité, *leocotea* est la leçon de tous les manuscrits utilisés par Dick (Ω).

⁴⁷ Pl. 6,111 philos canssandra E^s.

⁴⁸ Pl. 4,104 Bergos.

⁴⁹ Pl. 4,104 insulam Ictim: mictin yo.

⁵⁰ Anon. Rav. 422,12 Nordostracha.

⁵¹ Cf. *app. font.*: Sol. 19,6 uiuant ouis auium.

⁵² Paul. Diac. *Hist. Long.* I, 6 abductus.

gi<n>um: **Regium** ⁵³ 119,19 CCCCX: CCCCX V CXXXVI: CXXXVI
 VP 120,2 ortu: ortus VP 120,15 <Vm>bri, Tusci: Britusci
 VP ⁵⁴ 121,6 Trigestum: Treiestum VP 121,9 Cenomanos: Cenomanes P
 cena- corr. V 122,1 Adua: Aduam VP 122,2 Rethias] Rethie P: Rethias
 P 122,14 Ethruriam: Eturiam V 122,17 regio: regie V 123,4 egressus:
 egressum VP 124,1 quarte] quarta P: quarta] quarte V 124,3 decade:
 decado V 124,10 Arentini, Iulienses: Arentini Iulienses VP ⁵⁵ 124,10
 Amianenses: Amicinenses VP ⁵⁶ 124,10 Cortonenses: Cortorienses V -nienses
 P ⁵⁷ 124,11 Florentini] Fludentini mss.: Fludentini ⁵⁸ 125,2 Anienem:
 Accerrieni P 125,4 Umbria: Umbrie V 125,11 Umbria: Umbrie
 VP 125,13 In hac: inde hac V inde hec P 125,15 insignis: in
 signis 126,5 usque modo. Pensaurum: eoque modo Pensaurum
 VP 127,3 Ethurie: Ethurie V 127,3 Felsina, Plinio] felaphinio mss.: Felma,
 Plinio] felmaphinio mss. ⁵⁹ 127,4 Longobardis: Longabardis V
 127,4 Cornelie: Cornelii P 127,7 Tuscia: Thussia V Thuscia P
 127,16 Campaniam: Campania VP 128,13 Falerni: Salerni VP
 128,16 Bructiam: Brictiam VP 128,16 confines: confinem VP
 129,15 Molfetum: Melfetum VP 130,4 adhunc: adhuc VP 130,16 ponti-
 culum: pomiculum VP 131,9 nomen sumpsere] om. V: add. P, del. est ⁶⁰
 131,13 Togata: Togate V 131,18 apud: apud V 132,2 Felsima: Felma VP
 132,4 Foro: Forum P 132,4 Clodii Liuii: Clodii, Liuii 132,4 Pompili<i>]
 ppli V populi P: Populi VP ⁶¹ 132,15 Augusta: Angusta V corr. P
 132,16 Padosa: Padasa V 132,17 Vatre] Nacereni P: Vatereni V ⁶²
 133,2 iux<t>a: iuxta P 133,7 Atria (lege Atrie)] Assie V: Assie VP ⁶³
 133,7 Atriatum] triaticum corr. in triaticum V Adriaticum corr. in Atriatum P:
 Triaticum ⁶⁴ 133,7 ante] ana P: antea P 133,9 Anneus: Aneus V Amneus
 P 133,10 sic: sicut P 133,15 locum: locus VP 134,1 XXXVI: XXXI
 VP 134,2 Ateste: Areste P 134,4 Bononiam: Bononia P 134,9 Bactros*]
 Betron mss.: Betron ⁶⁵ 134,11 ex latere boree penetrat] om. P: del. est
 134,12 scinditur: scindatur VP Lon 134,16 Maioris: om. P 135,1 Orunte]
 Orontes mss.: Orontes 136,9 toti] heri P: beri P 137,9 Vesule: Vesulo
 VP 137,13 eius<dem>: eius VP 137,13 nominis] mos mss.: mōs VP
 137,15 lacu: lacum P 138,2 Ferrarie] Ferrariam V: Ferrarie] V Ferrarie P
 138,18 Rodigium: Rudigium VP 139,15 Sageum: sic P Sygeum
 V 139,15 in Frigia: in Frigia, dictum V deinde P 139,20 pontem: pontes
 VP 139,20 inpetens: ui petens P 139,20 Greciam: in Greciam
 P 140,4 promuntorium] om. P: promuntorium P 140,11 Lilibeum: Lilibeus
 VP 140,11 Pachinum: Pachinus VP 140,12 in: a P 140,14 ortum: sic
 P ortu V 141,2 Othris: Ochus VP 141,3 Fehon: Pelion V om. P
 141,8 Gallis: Gallius VP

⁵³ Sol. 2,19 Reginum: regium *cl. I.*

⁵⁴ Pl. 3,38 Galli Umbri Tusci: galli um *om. R.*

⁵⁵ Cf. *app. font.*: Pl. 3,52 Arretini Iulienses.

⁵⁶ *Ibid.*: Amitinenses.

⁵⁷ Pl. 3,52 Cortonenses: cortonienses *AF² cortori- D.*

⁵⁸ Pl. 3,52 Florentini: Fludentini *multi.*

⁵⁹ Cf. 132,2.

⁶⁰ Cf. *ci-dessus*, p. 415.

⁶¹ Pl. 3, 116 Popili: populi *DFRE.*

⁶² Pl. 3,119 Vatre] uater(reni) *fere omnes.*

⁶³ Pl. 3,120 Atria: assiae *E² in ras.*

⁶⁴ *Ibid.* Atriatum: triaticum *A E² in ras.*

⁶⁵ Cf. *ci-dessus*, p. 428.

Archivalia over de Orde van Sint-Benedictus (1086-1801)

door

C. VAN DE WIEL
(Mechelen)

Toen in het jaar 1980 de 1500ste verjaardag van de geboorte van Sint-Benedictus over de hele wereld is herdacht, werden groots opgezette tentoonstellingen georganiseerd en prachtige boeken over de benedictijnenmonniken en het benedictijnenkloosterleven uitgegeven. Op 1 maart 1976 hadden de abt-primaat van de benedictijnenorde en de abten-generaal van de cisterciënzers en de trappisten een rondschrijven gestuurd naar al hun abdijen en priorijen met de aansporing het eeuwfeest te vieren en de lokale kerken op die gebeurtenis attent te maken. Het antwoord van de Belgische benedictijngemeenschap was de tentoonstelling van 11 juli tot 14 september 1980 in de abdij Keizersberg te Leuven¹ en die van 25 oktober 1980 tot 4 januari 1981 in de Sint-Pietersabdij te Gent². Ook het majesteuze boek *Benedictus Pater Europae* (Antwerpen, 1980) vestigde de aandacht op de volgelingen van Benedictus.

Een Romein, Gregorius genaamd, had in zijn jonge jaren het leven van Benedictus horen vertellen door de religieuzen van het Sint-Pancratiusklooster, niet ver van de woning van zijn ouders gelegen. Meermalen was hij ook naar dit klooster getrokken, waar zich nog monniken bevonden die Benedictus hadden gekend. Nadat hij paus geworden was onder de naam Gregorius I (de Grote)

¹ Cfr. *850 jaar Benedictijns leven in Leuven*, Leuven, 1980.

² Cfr. *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, 3 delen, Gent, 1980.

(590-604) schreef hij zijn *Dialogi de vita et miraculis patrum Italicorum*. In het tweede boek³, geheel aan het leven van de heilige Benedictus gewijd, treffen we het volgende verhaal aan.

Benedictus werd omstreeks 480 te Nursia geboren uit een adellijk geslacht. Reeds jong ging hij naar Rome studeren, doch hij ontvluchtte spoedig de stad om zich geheel aan God te wijden. In een grot te Subiaco op een 40-tal km van Rome leidde hij drie jaar een verborgen leven. Door herders ontdekt werd hij weldra bekend en kreeg volgelingen. Tussen 520-525 vertrok hij naar Monte Cassino, een berg zowat 140 km in het zuidwesten van Rome, waar hij een klooster bouwde en de regel⁴ voor zijn volgelingen neerschreef. Hij stierf in 547 of iets later⁵.

³ *Patrologia Latina*, t. 66, col. 125-204. Zie GREGORIUS DE GROTE, *Het leven van Benedictus*. Uit het Latijn vertaald en ingeleid door F. VAN DER MEER en G. BARTELINK, met een nawoord door A. ZEGVELD, Nijmegen-Brugge, 1980, 144 pag.

⁴ B. PROBST, *Regula Benedicti di Codice 914 in bibliotheca monasterii S. Galli servato* [fol. 1ro-86vo (85vo) = pp. 1-172], St. Ottilien, 1973; Ph. SCHMITZ, *Règle de Saint Benoît. Texte latin, traduction et concordance*, 5de uitg., Turnhout, 1987, XXXVII - 267 pag. Over de regel van Sint-Benedictus, zie o.a. Ph. SCHMITZ, *Bénédictine (règle)*, in *Dictionnaire de droit canonique*, t. II, 1937, col. 297-349; *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, t. I, Gent, 1980, p. 207-249; B. ROLLIN, *Vivre aujourd'hui la règle de Saint Benoît. Un commentaire de la règle* (coll. Spiritualité orientale et vie monastique, nr. 16), Bégrolles-en-Mauges, 1983; U. K. JACOBS, *Die Regula Benedicti als Rechtsbuch. Eine rechtshistorische und rechtstheologische Untersuchung*, Keulen-Wenen, 1987 (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht, Bd. 16).

⁵ Betreffende het leven van Sint-Benedictus van Nursia, cfr. Ph. SCHMITZ-P. DE PUNIER, *Saint-Benoît*, in *Dictionnaire de spiritualité*, t. I, 1937, col. 1371-1409; S. HILPISH, *Benedictus*, Brugge, 1960; A. LENTINI, *Benedetto di Norcia*, in *Bibliotheca Sanctorum*, t. II, 1962, col. 1104-1171; A. MANCONE, *Benedetto, Santo*, in *Dizionario degli istituti di perfezione*, t. I, 1974, col. 1351-1356; M. STANDAERT, *Het leven en de regel van de H. Benedictus*, in *Benedictus Pater Europae*, Antwerpen, 1980, p. 11-52; A. de VOGÜÉ, *Benedikt von Nusia*, in *Theologische Realenzyklopädie*, t. V, 1980, p. 538-549; U. K. JACOBS, *Die Regula Benedicti als Rechtsbuch. Eine rechtshistorische und rechtstheologische Untersuchung*, Keulen-Wenen, 1987 (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht, Bd. 16). — Betreffende de iconografie van Sint-Benedictus, cfr. M. C. CELLETTI, in *Bibliotheca Sanctorum*, t. II, 1962, col. 1171-1184; V. MAYR, *Benedikt von Nursia*, in *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. V, 1973, col. 351-364; *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, t. I, Gent, 1980, p. 67-205; *Iconografia di San Benedetto nella pittura della Toscana. Immagini e aspetti culturali fino al XVI secolo*, Firenze, 1822, 555 pag.

Over de hele wereld is de orde van Sint-Benedictus verspreid⁶. In onze gewesten is zij zelfs zeer bekend. Het aartsbisshoppelijk archief te Mechelen bezit ook heel vele documenten m.b.t. de benedictijnen in het algemeen (*generalia*) en de benedictijnenabdijen, proostdijen en priorijen in het bijzonder (*conventualia*). Het *Monasticon belge*, dat van alle stichtingen vóór de Franse Revolutie in het huidige België een beschrijving geeft, de vindplaatsen van de archivalia opgeeft en een summier inventaris ervan uitwerkt, verwijst voor twaalf benedictijnengemeenschappen naar het archief van het aartsbisdom⁷. Voor dertien andere wordt het niet eens vermeld⁸. A. D'Hoop in zijn *Inventaire des archives ecclésiastiques du Brabant* neemt enkele stukken op voor Affligem, Kortenberg, Onze-Lieve-Vrouw ter Kappelle en de Engelse benedictiessen te Brussel⁹.

We geven eerst enkele algemeenheden die de hele orde betreffen; daarna behandelen we de afzonderlijke kloostergemeenschappen, eerst de mannelijke en dan de vrouwelijke tak. Zowel naar de alfabetische orde als naar het belang en de omvang van de documenten staat in België de abdij Affligem te Hekelgem, waarvan

⁶ M. MÄHLER, *Benedictins*, in *Dictionnaire de spiritualité*, t. I, 1937, col. 1410-1438; Ph. SCHMITZ, *Histoire de l'Ordre de Saint-Benoit*, 4 tom., Maredsous, 1942-1948; G. LUNARDI, *Benedettine, Monache*, in *Dizionario degli istituti di perfezione*, t. I, 1974, col. 1222-1246; art. *Benedettini*, in *ibid.*, col. 1284-1346; *Les Bénédictins*, in *Les ordres religieux. La vie et l'art*, Parijs, 1979, p. 79-337; K. S. FRANK, *Benediktiner*, in *Theologische Realenzyklopädie*, t. V, 1980, p. 549-560; *Und Sie folgten der Regel St. Benedikts. Die Cistercienser und das benediktinische Mönchtum*, Keulen, 1981, 520 pag.; B. STEIDLE, *Beiträge zum alten Mönchtum und zur Benediktusregel*, Sigmaringen, 1986; *Abbayes et collégiales entre Sambre et Meuse. VIIe-XXe siècle* (Exposition abbaye de Maredsous, 16 mai-27 septembre 1987), 128 pag.

⁷ Het betreft Affligem, IV, 1, p. 18; Bredene, III, 1, p. 191; Ename, VII, 2, p. 16; Geraardsbergen, VII, 2, p. 63-65; Hunnegem, VII, 2, p. 160; Ieper, III, 1, p. 19; Neerwaver, IV, 1, p. 112; Oudenburg, III, 1, p. 53; Vlierbeek, IV, 1, p. 83; Engelse Nonnen (Brussel), IV, 1, p. 180; Kortenberg, IV, 1, p. 244-245 en de proosdij Onze-Lieve-Vrouw ter Kapelle, IV, 1, p. 148.

⁸ Het betreft Frasnes-lez-Gosselies, Poperinge, Saint-Denis en Brocqueroie, Saint-Ghislain, Saint-Hubert, Sint-Andries, Sint-Truiden, Waulsort; Gent (Rijkse Gasthuis), Groot-Bijgaarden, Klein-Bijgaarden, Mesen en Vorst.

⁹ Zie tom. II, p. 68-69 (Onze-Lieve-Vrouw ter Kapelle); tom. III, p. 31-33 (Affligem), p. 144 (Kortenberg); tom. IV, p. 81 (Engelse Nonnen, Brussel).

de abt van 1561 tot 1801 ononderbroken de aartsbisschop van Mechelen was, op de eerste plaats.

Van Affligem hingen de priorijen af van Neerwaver, Bornem en Frasnes-lez- Gosselies. Dan volgen de priorij Sint-Richarius te Bre-dene, de proosdij Onze-Lieve-Vrouw ter Kapelle te Brussel, de abdijen Sint-Salvator te Ename, Sint-Pieter te Gent, Sint-Adriaan te Geraardsbergen, Sint-Jansberg te Ieper, Saint-Pierre te Lobbes, Sint-Pieter te Oudenburg, Saint-Denis en Brocqueroie bij Bergen, Saint-Ghislain, Saint-Hubert, Sint-Andries bij Brugge, Sint-Trudo te Sint-Truiden, Sint-Pieter en Medardus te Vlierbeek, nu Kessel-Lo, Notre-Dame te Waulsort. Voor Duitsland bezitten we archivalia over de Sint-Niklaas en Sint-Medardusabdij te Brauweiler; voor Frankrijk, beter gezegd voor Frans-Vlaanderen of het westelijk deel van het Middeleeuwse graafschap Vlaanderen over de abdijen Saint-Vaast te Arras (Utrecht), Saint-Pierre te Hasnon, Saint-Pierre te Hautmont (bij Maubeuge), Saint-Sépulchre te Kamerijk, Saint-Lambert te Liessies, Saint-Amand te Saint-Amand-les-Eaux (Sint-Amands op de Skarpe), Saint-Bertin te Saint- Omer, Saint-Winoc te Bergues (Sint-Winoksbergen). Voor het Groot-Hertogdom Luxemburg van de Sint-Willibrordusabdij te Echternach en tenslotte voor Tsjecho-Slowakije van de abdij Svety Benadik.

Voor de benedictinessen hebben we gegevens over de abdijen Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart van de Engelse benedictinessen te Brussel, Onze-Lieve-Vrouw of het Rijk Gasthuis te Gent, Notre-Dame te Ghislenghien, H. Wivina te Groot-Bijgaarden, Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Amands te Kortenberg, Onze-Lieve-Vrouw te Mesen bij Ieper, Onze-Lieve-Vrouw te Vorst (Brussel) en over de priorijen Onze-Lieve-Vrouw te Hunnegem-Geraardsbergen, en Onze-Lieve-Vrouw of Klein-Bijgaarden te Sint-Pieters-Leeuw. Ook van de Franse priorij Saints Nicolas et Hilaire te Marville zijn er archiefstukken.

Wij voegen er voor elke kloostergemeenschap aan toe wat in de fondsen *Episcopalia Cameracensia* en *Episcopalia Mechliniensia*¹⁰, en in het compilatiewerk van Amatus Coriache¹¹ te vinden is.

¹⁰ Het fonds *Episcopalia Cameracensia* bestaat uit 29 registers en 5 liassen met de akten van de bisschoppen van Kamerijk, vnl. van de 15de en 16de eeuw vooral m.b.t. het vikariaat Brussel. Het fonds *Episcopalia Mechliniensia* bevat 377

We vestigen hier ook de aandacht op onze studie m.b.t. de visitaties en decreten (1716-1801) van de benedictinessenabdijen van Groot-Bijgaarden, van de Engelse nonnen te Brussel, van Kortenberg en Vorst, en van de priorijen Hunnegem en Klein-Bijgaarden in *Ons Geestelijk Erf*, t. 46, 1972, p. 369-393.

Moge de beschrijving van die oude documenten — voor de overgrote meerderheid onbekende — dienen tot de uitbouw van de geschiedenis van de abdijen en priorijen van de orde van Sint-Benedictus, want 'faire leur histoire c'est faire en même temps celle des rois, des évêques et des paysans, celle de la vie économique, artistique, intellectuelle'¹².

GENERALIA

1. Hervormingen

- Bul van Paulus III met lof voor de congregatie van Bursfeld, die de strenge regel opnieuw wil invoeren, juli 1549.

- Protest door het kapittel van de congregatie van Bursfeld in de abdij Maria-Laach tegen de monniken, die onwettig Godefriedus Van de Velde als proost van Affligem hadden ontslaan en een andere verkozen, 20 april 1551; Filips II over incorporatie van verschillende abdijen, 30 juli 1564.

- Regel door Paulus V op 10 december 1608 uitgevaardigd voor benedictijnen en jezuïeten m.b.t. de verbreiding van het katholiek geloof in Engeland.

- Aanvraag aan de koning door de prelaten van de abdijen Affligem, Saint-Denis-en-Brocqueroie en Geraardsbergen om een congregatie te mogen vormen; 10 september 1626; antwoord van de Geheime Raad, 21 november 1626.

registers of liassen met vnl. de akten van de aartsbisschoppen en de aartsbisschoppelijke curie vanaf 1560 tot het einde van de 19de eeuw.

¹¹ Cfr. C. VAN DE WIEL, *Repertorium van het compilatiewerk van vicaris-generaal Amatus Coriache. Bronnen van de 12de tot de 17de eeuw m.b.t. het gebied van het oorspronkelijke aartsbisdom Mechelen*, Brussel, 1973.

¹² M. PARISSÉ, *La Lorraine monastique*, Nancy, 1981, p. 35; J. DEWEZ, *Histoire de l'abbaye de St. Pierre d'Hasnon*, Rijsel, 1890, p. 9: „L'attrait qui nous ramène vers la place qu'il occupa n'a rien perdu de sa force”.

4. - Toelating van het kapittel van de congregatie van Saint-Vanne, vergaderd in de abdij Saint-Michel de Saint-Mihiel (S. Michaelia de S. Michaelle), aan de benedictijnen Vincentius Placidus en Gerardus Richardot om al de kloosters van de congregatie van Saint-Vanne in het graafschap Bourgondië te visiteren, 22 april 1641; toelating vanwege het parlement van Dôle, 3 juni 1641.
5. - Informatie aan Francesco de Mello, gouverneur-generaal ad interim, over monniken uit de hervormde abdijen van Bourgondië die het waardigst waren om beneficiën te bekomen, 31 december 1641.
6. - Vraag van J. Pozman, kanunnik van Kamerijk, aan aartsbischop Jacobus Boonen om tussen te komen in de moeilijkheden van de abt van de Sint-Andreasabdij nabij Kamerijk met zijn monniken i.v.m. de aldaar door te voeren hervorming, 30 november 1649.
7. - Negatief antwoord van Leuvense professoren op de vraag of de overeenkomst nog bestond die was aangegaan door vier Zuid-Nederlandse benedictijnenkloosters, die de Cassinese hervorming hadden aanvaard en waarbij zij hadden besloten monniken en novicen uit te wisselen, 1 maart 1675; weerlegging door Walbertus de Verbois, monnik van Saint-Denis, in 1675; vraag van dezelfde aan de aartsbisschop om de *unio* te steunen, 14 november 1680.
8. - Wantrouwen van Jacobus Theodorus de Bryas, aartsbisschop van Kamerijk, tegenover de vereniging van abten die de rechten van de bisschop willen verminderen, 13 mei 1687.
9. - Betoog van het parlement aan keizer Jozef II om de weigering van „appel comme d'abus” in te trekken en zo aan de ontevreden van de congregatie van Saint-Maur de gelegenheid te geven hun klachten te uiten, 14 augustus 1783.
10. - Aanklacht bij de hoogste autoriteiten door sommige benedictijnen die de *unio* van de abdijen in Bourgondië met de congregatie van Saint-Vanne willen kelderen, z.d.; redenen om de *unio* van de abdijen in het graafschap Bourgondië met de congregatie van Saint-Vanne in stand te houden met vermelding van alle voordelen eraan verbonden, z.d.
11. - Verzoek tot de paus door de monniken van Saint-Hubert, Saint-Denis-en-Brocqueroie en Sint-Adriaan te Geraardsbergen een congregatie te mogen vormen, z.d. (op grond van de vernoemde abten tussen 1634 en 1643).

2. Decreet van Jozef II van 8 maart 1782, waardoor benedictijnen-abdijen onderworpen worden aan de macht van de bisschoppen (gedrukt).
3. Lijst van de verschillende professie- en eedformules der benedictijnen (1625).
4. „Constitutions des moniales réformées de la paix de Notre Seigneur Jésus Christ d'Arras, et aussi de la paix de Notre Dame de Douay, de la paix de la bienheureuse Vierge Marie de Namur et de toutes les autres religieuses de la mesme réforme qui sont au pays bas" (Register, 17de eeuw, 154 pag.).
5. „Constitutiones quae spectant ad pietatem et regulas (*sic*) S. Benedicti in genere", z.d., 40 pag.
6. Artikelen aan de aartsbisschop van Mechelen voorgelegd door de prior der Engelse benedictijnen van Douai, aangaande de *status* (jurisdictie, verblijfplaats, onderhoud) van de biechtvaders der benedictinessen, z.d.

Fonds *Mechliniensia*

- Lijst van de abten, abdissen, priors van de orde van Sint-Benedictus in de kerkprovincie Mechelen, z.d. (reg. 1, fol. 193, cfr. fonds *Amatus Coriache*, reg. 5, fol. 267).
- Beschrijving van de plechtigheid van de aanstelling van een abdis, z.d. (reg. 5, fol. 4).
- Oproep tot de benedictijnenabten van België naar de jaarlijkse kapittelvergadering in de abdij van Affligem te komen, 3 mei 1666 (reg. 21, p. 424-425).
- Bericht aan de aartsbisschop over de vergadering van de Belgische kloosters van de orde van Sint-Benedictus in de abdij van Enname, en waarin verklaard werd dat ze meteen de bul *Unigenitus* aanvaardden, 23 april 1720; antwoord van de aartsbisschop, 2 mei 1720 (reg. 43, fol. 179vo-180).

Fonds *Amatus Coriache*

- Onderzoek en antwoord door de professoren van de Leuvense theologische faculteit m.b.t. het gebruik van vlees bij de benedic-

- tijnen, z.d. (vraag gesteld in de jaarlijkse kapittelvergadering op zondag na het feest van Sint-Bartholomeus 1649) (reg. 5, fol. 88-90).
22. - Lijst van de benedictijnenabten en -abdissen in de Mechelse kerkprovincie, z.d. (reg. 5, fol. 267), cfr. *Mechliniensia*, reg. 1, fol. 193.
 23. - Vraag met oplossing of benedictijnen pastoor kunnen worden, naar hun abdij kunnen terugkeren en door de abt moeten opgenomen worden, 26 december 1606 (reg. 5, fol. 450-451).
 24. Fonds *Jezuïeten*
 Decreet van Antonius Carneiro, abt-praeses van de benedictijnencongregatie van Portugal, en zijn raad van definitoren, waarin betreurd wordt dat Leo a S. Thoma, Portugees benedictijn, in zijn boek *Historia benedictina* minder aangename zaken over de Jezuïeten had verkondigd, 29 oktober 1645 (reg. 7, nr. 10).

CONVENTUALIA

Benedictijnen

België

AFFLIGEM (Hekelgem), abdij Sint-Pieter en Sint-Paulus

Een benedictijnengemeenschap vestigde zich te Hekelgem in 1083-1086. Gerard II, bisschop van Kamerijk-Atrecht (1076-1092) wijdde te Affligem in de zomer 1086 de kerk en zat er de stichtingsplechtigheid voor in tegenwoordigheid van graaf Hendrik III van Leuven (1079-1095). Vanaf 1087 stond zij onder het beheer van reguliere abten tot 1569. In 1559 werd immers de inlijving van de abdij bij het nieuw opgerichte aartsbisdom doorgevoerd. Vanaf 1569 tot 1801 waren de aartsbisschoppen van Mechelen ook abt van Affligem. Het is het tijdperk der seculiere abten. Priors en proosten bestuurden de abdij in hun naam. Het concordaat tussen Pius VII en Napoleon maakte een eind aan de inlijving van de abdij bij het aartsbisdom. Zij telde weer reguliere superiors van

1801 tot 1887, en abten vanaf 1887 tot op heden (Affligem te Dendermonde had daarentegen reeds een abt in 1859). Er zijn nog enkele overblijfselen van een abdijkerk uit de 12de-13de eeuw. De abdij onderging in de loop der eeuwen verschillende wijzigingen¹³. Tussen 1092 en 1167 heeft Affligem verscheidene kloosters gesticht. Drie ervan bleven de eeuwen door afhankelijk van de moederabdij, nl. de priorijen van Neerwaver (Basse-Wavre), Bornem en Frasnes-lez-Gosselies, cfr. *infra*, p. 465-473.

¹³ AAM, *Mechliniensia*, reg. 189vo *Affligemiensia*, fol. 11-12; G. BOULMONT, *Nos anciens domaines Bénédictins vers la fin du XVIIIe siècle (1777-1787)*, Brussel, 1914, p. 114-149; A. D'HOOP, *Archives ecclésiastiques du Brabant*, t. III, *Abbeyes*, Brussel, 1922, p. 15-33; t. V, Brussel, 1930, p. 295; N. HUYGHEBAERT, *De toestand te Affligem in 1666. Twee onuitgegeven brieven van Dom Paul Bonnefons van Corbie*, in *Sacris Erudiri*, t. 4, 1952, p. 339-351; A. DESPY-MEYER - C. GÉRARD, *Abbaye d'Affligem à Hekelgem*, in *Monasticon belge*, t. IV, vol. 1, Luik, 1964, p. 17-80, J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw*, t. V, Pittem, 1966, p. 67-98; *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, t. III, *Aspecten van het monastiek leven in de Nederlanden*, Gent, 1980, p. 47, nr. 410, p. 78, nr. 454; G. DESPY, *Les Bénédictins en Brabant au XIIe siècle: la Chronique de l'abbaye d'Affligem*, in *Problèmes d'histoire du Christianisme*, t. 12, 1983, p. 51-116. W. VERLEYEN, *Negen eeuwen Affligem, 1083-1983*, Affligem-Hekelgem, 1983; G. GUYOT, *Témoignage bénédictin. L'abbaye d'Affligem*, in *Le Folklore brabançon*, 1983, nr. 240, p. 343-375. E. VAN MINGROOT, *De Kamerijkse stichtingsbrief voor de abdij Affligem (Novum Monasterium, 1086)*, in *Sacris Erudiri*, t. 24, 1980, p. 7-39. W. VERLEYEN, *Necrologium van Affligem*, in *Eigen Schoon en de Brabander*, t. 66, 1983, p. 223-248; t. 67, 1984, p. 93-128, 231-248, 353-376; t. 68, 1985, p. 95-128, 327-368; t. 69, 1986, p. 95-124, 463-484; t. 70, 1987, p. 85-96, 335-368; t. 71, 1988, p. 93-112, 215-224; 441-472; t. 72, 1989, p. 219-240, 341-362; in *Eigen Schoon en de Brabander*, t. 66, 1983, p. 121-222; J. OCKELAY, *De opheffing van Affligem tijdens de Franse Revolutie*, in *ibid.*, t. 71, 1988, p. 1-31.

81 Charters

- 3 van de 13de eeuw: 13 september 1246, 16 februari 1268, 30 oktober 1269.
- 22 van de 14de eeuw: 4 oktober 1300, 28 juni 1317, 5 maart 1323, 12 november 1329, 5 december 1334, 16 mei 1340, 23 augustus 1341, 28 juli 1358, 4 november 1359, 17 maart 1360, 17 november 1365, 28 september 1369, 16 januari 1375, 9 april 1375, 14 mei 1390, 1390, 1390, 1 april 1391, 28 oktober 1392, 18 december 1395, 16 februari 1396, 29 oktober 1397.
- 15 van de 15de eeuw: 10 augustus 1405, 17 juli 1408, 1 december 1408, 15 februari 1410, 3 juni 1410, 30 december 1412, 1 mei 1414, 4 februari 1415, 8 november 1415, 1416, 6 maart 1422, 30 juli 1433, 8 oktober 1451, 10 september 1454, 8 september 1460.
- 30 van de 16de eeuw: 25 juni 1500, 23 september 1500, 5 mei 1502, 3 februari 1506, 18 april 1512, 13 oktober 1516, 1516, 6 mei 1523, 23 februari 1524, 6 maart 1527, 25 juni 1527, 1 juli 1527, 21 augustus 1527, 16 oktober 1528, 5 april 1543, 19 september 1544, 20 juni 1559, april 1571, 19 augustus 1573, 10 september 1573, 16 februari 1574, 18 april 1575, 4 augustus 1579, 31 december 1587, 12 juli 1589, 28 augustus 1589, 16 september 1589, 18 januari 1590, 30 januari 1590, 6 april 1590.
- 11 van de 17de eeuw: 26 september 1612, 18 juni 1616, 17 augustus 1618, 21 januari 1626, 25 juli 1631, 20 april 1632, 17 november 1650, 16 januari 1651, 25 mei 1652, 21 januari 1675, 4 maart 1699.

25. 1. Documenten m.b.t. Carolus de Croy, bisschop van Doornik en abt van Affligem:
26. - Overdracht van het bisdom Chartres aan Louis Gaillard, bisschop van Doornik, door Erardus de la Marck, prins-bisschop van Luik, met opgave van al de lasten (30.947 florijnen) die er voor Affligem uit voortvloeien, 1525; bekrachtiging door Clemens VII van de verdeling van de opbrengst van de abdij tussen Carolus de Croy en Willem van Ghoer, proost van de abdij, op 20 april 1526, 31 augustus 1526; verplichting, opgelegd door Karel V aan Carolus de Croy en aan de abdij, de som van 4750 gulden te betalen aan de bisschop van Luik, 5 september 1538; aanbieding van de aanmaning door de deurwaarder, 4 november 1538.

- Toelating, gegeven door Carolus de Croy aan Cornelius Wambach, monnik van Affligem, om de prelatuur van de abdij Onze-Lieve-Vrouw in de stad Luxemburg te aanvaarden, 2 november 1550.

- Verklaring van Karel V in de Grote Raad van Mechelen dat Maximiliaan van Bourgondië, heer van Beveren en admiraal, een lening van 14.000 carolusgulden had aangegaan bij Carolus de Croy op diens belofte jaarlijks een rente van 875 carolusgulden te betalen, 12 mei 1552.

- Schrijven van de abdij aan Carolus de Croy over de goede stand van de geldzaken, na 1558.

- Juridische uiteenzetting over het zich niet kunnen onttrekken door Carolus de Croy aan de Raad van Brabant i.v.m. zijn begane fout; lijst van zijn inkomsten uit de abdijen van Affligem, van Saint-Ghislain, en uit het bisdom Doornik, z.d.

2. Proces tussen de uitvoerders van het testament van aartsbischop Andreas Cruesen, abt, en de abdij, die de delging van de schulden van A. Cruesen eist (in 1673 nog niet beëindigd).

3. Dokumenten met betrekking tot proosten:

- Zelfverdediging van Levinus Mulderus, 2 december 1587; ontslag van Levinus Mulderus op 10 oktober 1597 en zelfverdediging, 10 september 1598-26 oktober 1599.

- Briefwisseling van Benedictus Van Haeften, proost, o.a.: dossier over het tekort aan tarwe en klachten over de pachters, 1621-1622; opsomming van de schulden voor het drukken van zijn boek *Disquisitiones monasticae in regulam S. Benedicti*, 2 maart 1644; vraag aan aartsbisschop Jacobus Boonen om rekening te houden met de grote uitgaven gedaan bij het bezoek van Karel IV, hertog van Lotharingen, 6 juli 1645.

- Bewijs door Rupertus Beydaels dat slechts 16 vaatjes wijn uit Zeeland geleverd werden en niet 100 of 200 zoals valselyk wordt verteld, 18 maart 1683.

- Dankbetuiging door Vedastus Van Nuffel om een belasting niet te hebben moeten betalen, 4 juni 1689.

- Verdediging door Beda Regaus tegen de aanklacht wijn in de tuin te hebben bewaard, 1 november 1757.

37. 4. - Proces tussen kapittel van Mechelen en proost Robertus Estrix: de abdij weigerde na de dood van aartsbisschop Jacobus Boonen de boekhouding te leveren, 1655 en vgl.
38. - Gunstige getuigenissen over het goed bestuur van proost R. Estrix, 1663.
39. - Verslagen over het slecht bestuur van R. Estrix; overeenkomst tussen R. Estrix enerzijds en het aartsbisdom, proost Van Hoyvorst en de baljuw en schepenen van het graafschap Bornem anderzijds bij zijn benoeming tot prior te Bornem; weerlegging door R. Estrix van de aanklachten en pogingen om opnieuw in zijn functie hersteld te worden; pleitredenen van de aartsbisschop en de monniken tegen de procedure van R. Estrix om in zijn eer hersteld te worden; verblijf van R. Estrix te Brussel voor zijn verdediging: ondervraging door de burgerlijke overheid van het graafschap Bornem over de manier waarop R. Estrix te Bornem behandeld werd, 1664-1670.
40. 5. - Aanvragen door Robertus Estrix om een *perpetua praepositura* voor hemzelf en voor zijn opvolgers te verkrijgen; goedkeuringen door geestelijke en wereldlijke overheid, 1650-1662, cfr. *infra*, *Mechliniensia*.
41. - Protesten bij de kanselier van Brabant door de monniken van Neerwaver tegen de *pontificalia*, aan R. Estrix verleend door breve van 23 maart 1659 en placet van 4 juni 1660, met vraag de *pontificalia* te verbieden, juli 1660 en januari 1661; verdedigingen en consultaties ten voordele van de *pontificalia* en weerleggingen; oplossing door Leuvense professoren, 13 september 1660; protest bij het hof en bij de kanselier van Brabant door het kapittel van Sint-Rombouts tegen R. Estrix die, ondanks het verbod van 31 oktober 1661 niet verder meer de *pontificalia* te gebruiken, toch *in pontificalibus* officieert, z.d.; verklaring van gouverneur don Bonnavides aangaande de betekenis van het placet, 1662; volmacht gegeven door het kapittel van Sint-Rombouts aan A. de Valskenisse om in de Raad van Brabant zijn houding tegenover de *pontificalia* van R. Estrix te verdedigen, 1 juli 1663.
42. 6. Aankondigingen van het overlijden van proosten en verkiezingen van nieuwe proosten, 1646-1763.

7. Briefwisseling en documenten met betrekking tot monniken, 1639-1775:

- Ondervraging van Hieronymus de Caesteker over 19 punten door de commissarissen aangesteld door de aartsbisschop; beschuldigingen van ongehoorzaamheid en allerlei buitensporigheden in strijd met de regel, weerleggingen, bestraffingen als degradatie, opsluiting, overplaatsing, enz., 1673-1686.

- Beschuldigingen tegen Hubertus de Clippele uitgebracht als houtvester van Affligem, als pastoor te Waver en i.v.m. zijn onhebbelijk gedrag in de gemeenschap; zelfverdediging en beroep op de Raad van Brabant; bestraffingen en verbanning naar Saint-Ghislain en Saint-Denis-en-Brocqueroie; vlucht naar het kapucijnenklooster te Antwerpen; terugkeer te Affligem, 1672-1687.

- Beschuldigingen tegen Andreas Gheerolfs uitgebracht i.v.m. zijn ongehoorzaamheid, onzedigheid, brutaliteit, huichelarij en verkliekingen bij de aartsbisschop; zelfverdediging en protesten; bestraffingen met vasten en kerker, met overplaatsing naar de abdijen Saint-Ghislain en Oudenburg; vlucht naar Breda en terugkeer naar Affligem, 1743-1755.

- Vraag van Ildefonsus Herrebouts om ontslagen te worden van de afgedwongen belofte als banneling nooit meer naar Affligem terug te keren, 25-29 augustus 1652; bevel het kloosterkleed af te leggen en naar het buitenland te vertrekken, 25 augustus 1656; opsomming van de kloosters waar hij verbleef, 17 december 1656; getuigenissen van goed gedrag vanwege verscheidene abdijen, 1656-1671; vraag om opnieuw opgenomen te worden te Affligem, 22 juni 1671.

8. Aanvragen tot postulaat, noviciaat en wijdingen; zending voor toelatingsexamen tot de wijdingen, 1610-1796.

9. Edén van gehoorzaamheid en onderdanigheid, afgelegd door monniken bij hun professie, 1628-1741; formule van eedaflegging bij de professie; formule van de eed bij de professie in de Cassinese Congregatie, en in de congregatie van Saint-Vanne of van Lotharingen; formule van de eed die een gekozen abt in het kapittel moet afleggen.

10. Aanwijzingen en veranderingen van ambten in de abdij, 1648-1777.

50. 11. - Menus van de middag- en de avondmalen te Affligem van 21 augustus tot 30 november 1640.
51. - Uiteenzetting door de deken van het vissersambacht te Brussel over de maanden waarin de vis het best is, 14 april 1644.
52. - Onderzoek naar de hoeveelheid gebruikte granen voor het bakken van brood en het brouwen van bier in de jaren 1656 tot 1664 te Affligem; regelingen voor het brouwen van bier en het bakken van brood, z.d.
53. - Klacht van Romualdus Crabbe over steeds hetzelfde eten en over de proost die zich om de kloosterlingen niet bekommert en vraag om spoedige visitatie, 2 juni 1640.
54. - Tabel van de inkomsten van 1670 tot 1679 en vergelijking met de uitgaven voor vis en boter.
55. - Lijsten van jaarlijkse uitgaven voor voedsel en klederen; lijst van de klederen die ieder religieus jaarlijks nodig heeft en van het graan dat de communiteit behoeft; lijst van extra inkomsten.
56. 12. Dossier over het vlees derven: overgang in 1628 naar de observantie van de congregatie van Saint-Vanne, die tot vlees derven verplichtte; versoepeling door aartsbisschop Humbertus Guilielmus de Precipiano omwille van de oorlog, 13 september 1690; herroeping, 19 december 1700; ongestoord verder gebruikmaking van de dispensatie, in 1690 gegeven, tot 1748; verplichting door aartsbisschop Thomas Philippus d'Alsace de strenge wet opnieuw na te leven, 18 december 1748; beroep door Affligem op de Apostolische Kamer, die de aartsbisschop in het ongelijk stelt; bewijzen van beide partijen; definitieve beslissing door paus Benedictus XIV, 19 februari 1752.
57. 13. Dossier over het drankgebruik (bier en wijn)
 - Verontwaardiging van de monniken over de voorgenomen vermindering van het gebruik van wijn met opgave van de redenen waarom de beslissing van de aartsbisschop onbillijk is, 3 november 1646, antwoord uit Mechelen; verzoek van frater Odo Cambier aan de aartsbisschop niet te verraden dat hij hem inlichtte over het overvloedig drinken van sterk bier door de monniken die nu over het verbod verbolgen zijn, 8 februari 1651; brieven waarin abt Robertus Estrix om een visitatie vraagt ten einde de wijnkwestie te regelen, 5 november 1653; schrijven van

de abt over de ontevredenheid der jongeren, 8 november 1653 en 18 oktober 1654; brieven van de jongere monniken met als leider Benedictus de Paepe om de oude regeling te handhaven, 9 en 20 november, 18 december 1653, 7 januari 1654; pleidooi tegen de weigering aan de jongeren wijn te geven, 20 oktober 1654.

- Getuigenis van drie geneesheren van het aartshertogelijk Hof dat het bier der abdij veel te zwaar is en er minder graan en meer gerst moet gebruikt worden bij het brouwen, 5 oktober 1649; getuigenis over de waarde van de wijn voor de gezondheid, 19 december 1653.

- Informatie over wijn en bier drinken bij de kartuizers te Leuven, 18 december 1653, en over de samenstelling van het bier bij de miniemen te Brussel, z.d.

- Vrachtbrief van een wijnleverancier voor de schipper betreffende 27 vaten pitantiewijn aan Affligem, z.d.

14. - Documenten i.v.m. 1) de invoering van de observantie van Bursfeld door abt Wilhelmus de Croy, de toestemming door Karel V en Robertus de Croy, bisschop van Kamerijk, 1520; 2) het bestuur van abt Carolus de Croy (1521-1564); 3) moeilijkheden vooral onder aartsbisschop Mathias Hovius (1595-1620), berokkend door de congregatie van Bursfeld, die beweerde dat alleen zij het visitatierecht had in Affligem; verslapping van de betrekkingen en breuk met Bursfeld.

- Invoering van de Cassinese observantie door de congregatie van Saint-Vanne in Lotharingen in 1627; verdediging ervan en nadere bepalingen; veroorzaakte moeilijkheden.

- *Unio* van de hervormde (observantie van Saint-Vanne) abdijen van Affligem, Saint-Denis-en-Brocqueroie en Sint-Adriaan te Geraardsbergen onder de naam congregatie van Onze-Lieve-Vrouw presentatie, 1628; constituties van de congregatie en verder verloop tot 1654.

- Discussie tussen de abdijen Affligem en Sint-Pieter te Gent omtrent de invoering van de observantie van de congregatie Onze-Lieve-Vrouw presentatie, 1633-1634.

- Algemeen overzicht van de hervormingen van de abdij van 1509 tot 1679.

- Getuigenis van visitators van de congregatie van Saint-Vanne dat Adalbertus Gros, subprior van de abdij S. Maria de Fa-

verney naar België gezonden wordt en er in de abdij van Affligem zal verblijven, 22 oktober 1664; mededeling daarvan aan de aartsbisschop, 24 oktober 1664.

67. - Dossier van monnik Fulgentius Brenner, gewezen prior van de abdij van Faverney van de congregatie van Saint-Vanne, die wenst terug te keren naar zijn abdij.
68. - Pogingen tot herstel van de congregatie van Onze-Lieve-Vrouw presentatie, 1674-1687.
69. - Proces i.v.m. Celestinus Ghijsbrechts die weigert naar een ander klooster van de congregatie van Onze-Lieve-Vrouw presentatie te gaan, 1686-1689.
70. 15. - Visitaties van 1628, 1640, 1649, 1664, 1686, 1769; verslag van een visitatie, 18 juni 1654.
71. - Voorschriften om misbruiken in de boekhouding te doen ophouden; uittreksels uit akten van visitaties door de aartsbisschoppen J. Boonen (1641) en A. de Berghes (1671).
72. - Dossier van Maria Allemael uit Brugge, die door de duivel bezeten was en in de abdij verbleef, 1647-1648.
73. - Klachten aan de aartsbisschop over de verslechterde toestand in de abdij, eerste helft 17de eeuw.
74. - Bewijs van de aartsbisschop betreffende zijn recht de abdij te visiteren, z.d.
75. 16. - Bul van Julius II over de exemptie van de abdij, 30 januari 1513 (2 ex.); koninklijk placet van keizer Maximiliaan van Oostenrijk; bul van de inlijving van het pastoraat van Waver in de priorij, 3 december 1509.
76. - Schrijven van de hertog van Alva, waardoor de aartsbisschop in het bezit wordt gesteld van de abdij, 23 augustus 1569; voorwaarden, goedgekeurd door de Raad van State, waaronder de aartsbisschop de waardigheid van abt wordt toegekend, z.d.
77. - Schrijven van Maximiliaan Morlion, vicaris-generaal, aan Arnold Motmans, administrator, dat aan de beslissing van koning Filips II die Affligem toeweest aan de aartsbisschop, niets te veranderen is, november en december 1580; bevel door Alexander van Parma aan administrator A. Motmans op te houden met goederen te verkopen, 16 februari 1581.

- Pleidooi van aartsbisschop J. Boonen bij de koning die hem zijn rechten op de abdij wilde ontnemen; opsomming van wat hij voor Spanje gedaan heeft (na 1650).

- Bericht vanwege de Fransen, die de abdij bezetten, dat de republiek alle banden tussen de aartsbisschop en de abdij verbroken heeft, 18 februari 1793; antwoord van aartsbisschop J. H. de Franckenberg over het handhaven van zijn financiële rechten, 24 februari 1793.

17. Incorporatie van de opbrengsten van de abbatiale waardigheid in de aartsbisschoppelijke mensa; staat van de rekeningen der inkomsten, 16de-18de eeuw (bundel).

18. - Pogingen om zich los te maken van de aartsbisschoppelijke mensa en de inkomsten van het patrimonium opnieuw te verdelen.

- Schrijven van sommige monniken naar Rome over hun ontevredenheid omtrent de onvoldoende toelagen die de aartsbisschop op de hem toegekende goederen aan de abdij verschuldigd was, 1630-1632.

- Vraag aan de abdij tot sterkere ondersteuning door de aartsbisschop omwille van haar benarde toestand, 1639.

- Akkoord omtrent de verplichtingen en rechten van de aartsbisschop en de abdij of verdeling der goederen, 18 augustus 1650; verdere uiteenzetting m.b.t. een bijdrage van de aartsbisschop tot het onderhoud van abdij, priorijen en monniken.

- Uiteenzetting door aartsbisschop Alphonsus de Berghes aangaande de herziening van de overeenkomst van 1650; uiteenzetting van de standpunten van beide partijen.

- Definitief besluit van Filips IV omtrent de verdeling der goederen, februari 1662.

- Bekentenis voor notaris door Augustinus Van Opstal, prior van Neerwaver, bij de Regering pogingen te hebben aangewend tot verbreking van de *unio* met het aartsbisdom, 20 juli 1667.

19. - Bladzijden uit de geschiedenis van de abdij.

- Voorschriften aan al de monniken gegeven door Arnold Motmans, de door hen gekozen abt, 1567; voorschriften door de aartsbisschoppen, z.d.

90. - Enkele te verbeteren kwesties, z.d.
91. - Bevel van aartsbisschop Mathias Hovius aan de verjaagde monniken hun huis te Brussel te verlaten en zich te Mechelen te komen vestigen, 9 april 1595; protest van Ludovicus de Sombeck, abt van Gembloux, 29 april 1595.
- 92.- - Acht hoedanigheden die een goede abt moet bezitten, na 1616.
93. - Lijst van het aantal dagen, dat een proost, monniken en paarden logeerden in het huis van de aartsbisschop in 1642 en 1643.
94. - Oefeningen die in het noviciaat moeten onderhouden worden; over de scheiding van novicen en religieuzen in het klooster; formule van eedaflegging; vragen i.v.m. de kleding; briefwisseling daaromtrent, ca. 1650.
95. - Lijst van de monniken met datum van professie, opgemaakt door proost Robertus Estrix op 21 mei en in augustus 1649; lijst van monniken die terecht werden gewezen of aan wie een ambt werd toegewezen, mei 1683.
96. - Voorschriften van de aartsbisschop voor proost en econoom, 1664.
97. - Vraag aan de aartsbisschop om twee monniken naar Spa te mogen zenden, 2 juni 1653; verklaring van geneesheren van het Hof over de minerale wateren van Spa, 29 mei 1653.
98. - Informatie nopens de bijeenkomst van de zusters van het klooster Ten Rozen bij Aalst met de monniken van Affligem, 1681.
99. - Regeling van kerkelijke officies, na 1722.
100. - Schrijven over het geleden verlies tijdens de ballingschap, 12 april 1801.

101. 20. - Overeenkomst tussen aartsbisschop Mathias Hovius en Arnoult Van der Dussen, kerkmeester van de Sint-Andriesparochie te Antwerpen, m.b.t. de verkoop van een doksaal in witte arduinstein dat in de abdij stond, 1608-1609.
102. - Klacht van Aegidius Van Bosche, deken van Aalst, over het mishoren van de gelovigen in de abdij, 1685; verzending van de toelating, vroeger door aartsbisschop J. Boonen gegeven, tot het bouwen van een kapel buiten de eerste poort voor de mensen uit de omtrek, 21 december 1651; schrijven over de bouw van een ka-

pel dichtbij de eerste poort, waar altijd catechismus zal gegeven worden, 21 juli 1651

3. - Heropbouw van de verwoeste abdij (plannen, beschrijvingen, werkvolk, materiaal, verhuizingen), 1610-1623; herstellingen van de abdij, 1640-1655.
4. - Bewijs van de 150 gulden, gekregen om het klooster te meubileren, z.d.
5. 21. Verzoek van aartsbisschop Mathias Hovius aan de monniken van Affligem die buiten de abdij wonen, hem een inventaris op te zenden van hun bezittingen (boeken, kleren, meubelen, enz.), 26 maart 1612 en 21 maart 1616; antwoorden van Judocus Cobbaert, Wolffrandus Coen, Franciscus Jacops, Rumoldus Mertens, Jacobus Mosselmans, Petrus Phalesius, 1612-1616.
5. 22. Eigendommen en administratie ervan te Aigem, Aalst, Antwerpen, Ardenelle, Asse, Baardegem, Baasrode, Baisy-Thy, Baulers, Beigem, Berthem, Bierges, Bijgaarden, Blanmont, Boneffe, Braine-l'Alleud, Brussel, Buggenhout, Chastre, Chebais bij Jodoigne, Corroy, Court-Saint-Etienne, Dendermonde, Dielegem, Erembodegem, Erps, Essene, Gaasbeek, Genappe, Glabais, Grez, Hamme, Hekelgem, Herdersem, Houtain, Iddergem, Jette, Kobbegem, Kraainem, La Hulpe, Laken, Leefdaal, Leuven, Liedekerke, Liezele, Limal, Lippelo, Londerzeel, Longueville, Loupoigne, Malderen, Maransart, Marbais, Mazenzele, Meerbeek, Meldert, Melin, Merchtem, Messelbroek, Mollem, Moorsel, Mousty, Nattenhaasdonk, Nijvel, Oordegem, Opdorp, Opwijk, Ossel, Oudenaken, Overijse, Plancenoit, Promelles, Puurs, Relegem, Rosières, Sart-Dame-Avelines, Schilde, Sint-Agatha-Berchem, Sint-Agatha-Rode, Sint-Joris-Weert, Sint-Katharina-Lombeek, Sint-Kwintens-Lennik, Sint-Laureins-Berchem, Sint-Pieters-Leeuw, Sint-Stevens-Woluwe, Sint-Ulriks-Kapelle, Steenhuffel, Tangissart, Teralfene, Tildonk, Ukkel, Veltem, Vossem, Waanrode, Walfergem, Wambeek, Waver, Waysoul, Wechelderzande, Wommel, Winksele, Wolvertem, Zellik.
7. 23.- Betwistingen van te betalen tienden; besprekingen omtrent de eigenaars der tienden; verhuring van tienden, klachten vanwege de abdij over het niet opgeven van de opbrengsten van tien-

- den en over het niet betaald worden van tienden; weerleggingen; lasten op pachters van tienden; bijdragen tot de bede.
108. - Voorwaarden van de verhuring van tienden, toebehorende aan Affligem onder Baasrode, Beigem, Bornem, Buggenhout, Eikevliet, Hingene, Liezele, Lippelo, Londerzeel, Malderen, Merchtem, Opdorp, Oppuurs, Puurs, 5 en 6 juli 1719; idem onder Leefdaal, Meerbeek en Vossem, 1732, 1751, 1759.
109. - Bevel van Karel V aan alle bezitters van tienden geen nieuwe tienden op te leggen en slechts die te innen die minstens 40 jaar bestaan, 6 oktober 1520.
110. - Allerlei bescheiden met betrekking tot de bezittingen: verpachtingen, betwistingen, overeenkomsten, opbrengsten *in natura*, schuldbekentenissen, belastingen, kaarten van gronden (van 1234 tot einde 18de eeuw).
111. 24. Bezit, aankoop, verkoop, ruil en uitbetaling van renten; verplichting achterstallige renten te betalen, 16de-18de eeuw.
112. 25. - Verklaring van Franciscus Lemmens, houtvester, van wat hij gedaan heeft voor aartsbisschop M. Hovius tijdens de jaren 1595-1600 inzake de verkoop van bomen, 8 februari 1601.
113. - Aanplanting van bossen op bevel van de aartsbisschop, 1695.
114. - Rekeningen (inkomsten en uitgaven) van verscheidene houtvesters; telling der bossen; verklaring van boswachters over de toestand der bomen in verband met de verkoop; voorwaarden voor de verkoop van bomen in het distrikt van Waver (17de-18de eeuw).
115. 26. Proces tussen aartsbisschop Jacobus Boonen en de Raad van Brabant omtrent de vrijdom van tolrechten op de steenweg op Nijvel, 1646-1649, 1655.
116. 27. - Koninklijk besluit over het te leveren meel, half tarwe, half rogge, voor het onderhoud van het leger, 29 oktober 1576.
117. - Bewijs van de overbelasting van de abdij, 23 januari 1595.
118. - Protest van aartsbisschop J. Boonen bij de regering tegen de karweien die de abdij te betalen had: vroeger *in natura*, nadien in geld en dan opnieuw *in natura*, 1626-1627; notariële akte be-

treffende het afkopen van de karweien tegen een som van 1100 Rijns gulden, 7 juli 1649.

3. - Taxatie van landen, weiden en bossen, toebehorende aan de abdij te Bodegem, Gooik, Itterbeek, Kobbegem, Koningslo, Kraainem, Krokegem, Laken, Meise, Mollem, Neerpede, Sint-Kwintens-Lennik, Wambeek, Wezembeek, enz., oktober-december 1650.
 3. - Toelating vanwege de Geheime Raad aan aartsbisschop en abdij erfgoederen te verkopen: met de opbrengst zouden zij renten aflossen die zij op zich genomen hadden om van Zijne Majesteit verplichtingen tot het leveren van granen en tot het onderhouden van de jagerij af te kopen, 10 februari 1651.
 1. - Erkenning van de tolexemptie voor Affligem, 27 november 1719.
 2. - Antwoord van de aartsbisschop op de vraag van de Staten-Generaal naar de lijst van al de lasten die op de abdij wegen, 10 maart 1790.
 3. - Vaststelling van het door de abdij te betalen aandeel van 567 florijnen, 3 stuivers voor de bede van 600.000 ponden arthois ten gunste van Jozef II, 1792 (gedrukt, 2 ex.).
4. 28. - Lijst van de cijnshoven van de abdij in het kwartier Genappe in de 16de eeuw.
5. - Aanstelling door aartsbisschop M. Hovius van Geraert Hoffstadt, inwoner van Brussel, tot griffier of klerk van de leen- en de laathoven der abdij, 23 november 1606 (charter).
6. - Beschrijving van enige cijnshoven in Wallonië, na 1770.
7. 29. Briefwisseling en rekeningen met de ontvangers van o.a. Leuven, Mechelen, Nijvel, Vlaanderen en Waver.
8. 30. Staat van de rekeningen (inkomsten en uitgaven) van rentmeesters, 16de-18de eeuw.
9. 31. Betwistingen omtrent bezittingen (tienden, cijnzen, huizen, bossen, enz.) tussen de aartsbisschop en de proost enerzijds en de huurders en pachters anderzijds, 1563-1696.
0. 32. - Schenkingen van goederen vanaf het begin van de 12de eeuw.

- 131. - Staat van goederen in 1458, 1569 en 1635.
- 132. - Lijst van gronden die tot de pitantie dienden, 1629.
- 133. - Opsomming van de schade, door de soldaten (keizerlijke en vijandelijke) toegebracht aan de pachthoven van de abdij rond Leuven, juli 1635.
- 134. - Soort inventaris van het archief der abdij, 1659, en uittreksel uit een rekenboek van 1650-1652.
- 135. - Bevel van Karel VI en Maria-Theresia, resp. van 27 september 1713, 11 januari 1745 en 15 mei 1752, aan de schuldenaars hun schulden aan de abdij te betalen.
- 136. - Lijst van goederen, vroeger toebehorend aan de abdij van 't Park, nu aan Affligem, z.d.

- 137. 33. - Stukken van een proces voor de soevereine Raad van Brabant tussen Pieter du Fief, procureur-generaal van de keizer bij het hof van Brabant, en de abt van Affligem, 1525.
- 138. - Dossier aangaande de verrichtingen van Pieter en Gillis van Leefdale, rentmeesters, 1545-1564.
- 139. - Proces op 12 april 1559 begonnen in de Raad van Brabant, tussen de abt en Cornelius Vander Straten, die de abdij sedert 1557 441 carolus gulden, twee vette kamelen en acht stenen boter schuldig was; beslissing op 4 juli 1560.
- 140. - Geschil tussen aartsbisschop Andreas Cruesen en proost Robertus Estrix enerzijds en Robrecht 't Sas, rentmeester, anderzijds, 10 juni 1659.
- 141. - Proces tussen Charles Snelling, rentmeester, en Joris van Buggenhout, 1613.
- 142. - Protest van de abdij tegen de jachtpartij, georganiseerd in de bossen rond de abdij door baron de Moriamry, 2 juni 1623.
- 143. - Stukken van een proces voor het Hof van Bergen tussen Jozef du Fief, aanlegger, en Johan Bacheler, gedaagde, z.d. (eerste helft 16de eeuw).
- 144. - Kwestie m.b.t. de verplichting van de *patronus* de onkosten van de herstelling van kerken te dragen, 1635.
- 145. - Rechterlijke uitspraak ten gunste van Sebastianus Godart, ontvanger van de abdij in het kwartier Nijvel en tegen Gery Pivet, pachter van de hoeve „Le Croissant”, die zonder bewijs van verlenging de hoeve zo gauw mogelijk moest verlaten en tot de on-

kosten werd veroordeeld, 17 november 1655; bevestiging der onkosten, 4 mei 1656.

- Proces tussen Caimo, rentmeester, enerzijds en de erfgenamen van Godevaert Reijnen en de kloosterlingen van Dielegem anderzijds, 1657.

- Geschil tussen aartsbisschop en abdij enerzijds en de belastingverdelers van de weiden en de bossen te Schaarbeek anderzijds, 29 februari 1684.

34. - Vordering door keizer Karel V van 976 florijnen die de abt hem verschuldigd is, z.d. (na 1539).

- Attest van aartsbisschop Matthias Hovius dat de leek Jan Janssen als econoom aangesteld werd: hij zal een kamer in de abdij hebben, zorgen voor de zieken en verklaren die punten te onderhouden. Hij zal de kost krijgen en 300 gulden per jaar ontvangen, 23 juli 1610.

- Akte opgesteld door Louis Servais, openbaar notaris, bij de Raad van Brabant, waarbij Joannes van Wachtendonck, Henricus Calenus en Ludovicus Schere, kanunniken van het Sint-Romboutskapittel, 300.000 gulden lichten ten voordele van de aartsbisschop hetzij door belastingen, hetzij door verkoop van abdijsgoederen, 10 juni 1650.

- Uitgewerkte huurovereenkomst (bemestingen, beplantingen, herstellingen, betalingswijze) tussen het aartsbisdom en de abdij enerzijds, Henri Fievez en zijn vrouw Marie Thys anderzijds m.b.t. gronden te Vieux-Genappe, 19 juni 1770.

35. Katernen

- Inkomsten en uitgaven van abt Goswin Herdinckx, 1456-1457.

- Lijst van benodigdheden voor monniken en officialen, z.d.

- Lijst van inkomsten.

- Rekenboek van Joannes Mortemont aangaande zijn omhaling voor Affligem in de kwartieren Nijvel en Frasnes, tussen het feest van de H. Remigius in 1530 en hetzelfde feest in 1531.

- Lijst van cijzen, 1548-1570.

- Ontvangstboek van de goederen van de „aelmoesenyne”, 1517-1518.

- Ontvangsten van tarwe, rogge, gerst en schapen, 1567.

155. - Ontvangsten van de pitantiën in Brabant, 1584-1587.
 - Lijst van rekeningen van de lekebroeders, o.a. van de brouwer, 1585.
156. 36. Renteboekje van rentmeester Caimo betreffende beplantingen met bomen en houtgewas op de goederen van de abdij in het district Brussel, 30 augustus 1649-maart 1655 (register, 31 folios).
157. 37. Rekeningen van inkomsten en uitgaven, opgemaakt door de rentmeesters en voorgelegd aan de aartsbisschop, de proost en de monniken voor de jaren 1639, 1643-1644, 1664, 1679, 1690-1693, 1720-1723, 1728, 1731, 1735-1737, 1748-1749, 1751, 1753-1754, 1759-1760, 1769, 1774-1776, 1794 (23 registers). — Rekeningen van inkomsten en uitgaven van Benedictus van Haefen van november 1636 tot november 1639.
158. Fonds *Cameracensia*
 - Getuigschrift van Gerardus II, bisschop van Kamerijk-Atrecht van de inwijding van de nieuwe stichting te Affligem en van de wijding van het altaar van de kerk, 1086; apostolisch privilege van Calixtus II, 21 oktober 1119 (reg. 11, fol. 197 en 216, cfr. A. *Coriache*, reg. 5, fol. 368-369).
159. - Toekenning van een pensioen van 200 gouden florijnen op kosten van de abdij aan magister Joannes de Bispen, 1508 (reg. 18, fol. 26vo, cfr. A. *Coriache*, reg. 5, fol. 17-18).
160. - Decreet van Jacobus van Croy, bisschop van Kamerijk, t.g.v. een visitatie van de abdij, 6 augustus 1509 (reg. 18, fol. 212, cfr. A. *Coriache*, reg. 5, fol. 21-22 en 362-364).
161. - Decreet van Jacobus van Croy, bisschop van Kamerijk, i.v.m. de exemptie, waarop de abdij aanspraak maakt, 11 april 1547 (reg. 14, fol. 68-69).

Fonds *Mechliniensia*

162. - Stichting van de abdij (reg. 140, fol. 1-37)
- 162a. - Aanstelling van een procurator voor de abdij, 1569 (reg. 1, fol. 66vo).
163. - Decreet van aartsbisschop Matthias Hovius t.g.v. een visitatie van 11 november, 15 november 1615 (reg. 183, fol. 158-159).

- . - Maatregelen van aartsbisschop Matthias Hovius die de prior moet onderhouden, 31 oktober 1605 en 9 september 1617 (reg. 8, p. 7-11, 115-121).
- . - Voorschriften aan en aanstelling van Benedictus van Haeften tot proost, 16 augustus 1617 (reg. 8, p. 164-166).
- . - Aanvaarding van novicen, 8 en 12 november 1617 (reg. 10, fol. 2 en 3vo).
- . - Decreten van aartsbisschop Matthias Hovius t.g.v. de visitaties van 15 november 1615, 16 juli 1618 en 2 mei 1624 (resp. reg. 183, fol. 158-159; reg. 8, p. 155-157, 241-247).
- . - Overeenkomst m.b.t. het tweede abdijbrood ten laste van de abdij, 4 oktober 1625 (reg. 12, p. 125-127 *inverso*).
- . - Invoering van de hervorming, 18 oktober 1627 (reg. 11, fol. 85).
- . - Vermaning van frater Columbanus Farci, 10 november 1643 (reg. 16, fol. 66to).
- . - Bekrachtiging van het subprioraat van Celestinus van Wambeke, 6 augustus 1648 (reg. 16, fol. 157vo).
- . - Opdracht door de aartsbisschop aan Joannes Van Wachtendonck en Henricus Calenus, resp. proost en aartsdiaken van het Sint-Romboutskapittel, om met de religieuzen te onderhandelen over de scheiding van de goederen, 16 april 1650 (reg. 16, fol. 218).
- . - Twee decreten van aartsbisschop Jacobus Boonen met verbod sterk bier te drinken en bevel de regels van de zang strikt te onderhouden, 3 februari 1651 (reg. 17, p. 3).
- . - Ordonnantie van aartsbisschop J. Boonen dat novicen slechts met zijn toestemming mogen aanvaard worden, 7 mei 1651 (reg. 17, p. 22).
- . - Ordonnantie van aartsbisschop Jacobus Boonen onder geen enkel voorwendsel vrouwen gastvrijheid in het klooster te verlenen en mannen slechts voor drie dagen toe te laten (ook geldend voor Bornem en Waver), 7 oktober 1651 (reg. 17, p. 57-58).
- . - Aansporing zich aan de vroeger toegelaten portie wijn te houden, 4 november 1653 (reg. 17, p. 280).
- . - Opdracht aan de abt van Saint-Denis-en-Brocqueroie om de abdij te visiteren in naam van aartsbisschop J. Boonen, 12 december 1653 (reg. 17, p. 290).
- . - Decreet van aartsbisschop A. Cruesen t.g.v. een visitatie, 16 augustus 1658 (reg. 17, p. 614-616).

179. - Toelating door aartsbisschop A. Cruesen aan proost Robertus Estrix verleend om bij de paus het dragen van de mijter aan te vragen, december 1659; toelating van de aartsbisschop tot het dragen van mijter en staf, 2 juni 1660 (reg. 17, p. 784 en 815).
180. - Beschrijving van de moeilijkheden en de opstand in de abdij onder proost Robertus Estrix, van de visitatie, het decreet, de protesten en de tegenprotesten; aanstelling tot allerlei ambten in de abdij, protest van R. Estrix en verhoor, 19 januari 1664-12 mei 1664 (reg. 21, p. 222-241, 259-260, 278-280); aanstelling tot allerlei ambten op 29 april 1665 (*ibid.*, p. 353-355).
181. - Oplegging van een boete aan frater Ildefonsus Herebaut en opheffing op 3 maart 1664; toelating om naar de abdij van Lampspring over te gaan, 26 mei 1664 (reg. 21, p. 195 en 241).
182. - Eervol getuigenschrift voor Benedictus de Pape, gewezen subprior en novicenmeester, 17 maart 1664; toelating om naar de abdij van Luxeuil of elders over te gaan, 15 maart 1665 (reg. 21, p. 208 en 347-348).
183. - Enkele voorschriften voor de proost, 5 juni 1671 en juni 1673 (reg. 23, p. 21 en fol. 262-263).
184. - Decreet t.g.v. een visitatie van 1671, z.d. (reg. 23, fol. 261-262).
185. - Eed van François de Middeleer bij zijn aanstelling tot rentmeester van de abdij, 3 oktober 1672 (reg. 25, p. 32).
186. - Opdracht aan Jean François Van den Driessche, aartspriester, om enkele goederen te verkopen, 14 april 1673 (reg. 25, p. 111-113).
187. - Opdracht tot visiteren, 21 december 1675 (reg. 25, p. 408).
188. - Benoemingen tot allerlei ambten, z.d. (december 1675) (reg. 25, p. 407), 26 oktober 1676 (reg. 27, p. 73-74), oktober-november 1677 (*ibid.*, p. 198-199, 203), 14 april 1685 (reg. 30, p. 317/2- 318/2; 2 mei 1687 (reg. 31, p. 318-319).
189. - Decreten van aartsbisschop Alfonsus de Berghes t.g.v. visitaties, 17 april en 3 juni 1685 (reg. 30, p. 318-321, 347-349); 28 juli 1686 (reg. 31, p. 135-136); 2 mei 1687 (*ibid.*, p. 318-319) ; 14 juli 1688 (*ibid.*, p. 520-521).
190. - Benoeming van Vedastus Van Nuffel tot proost, 5 september 1685 (reg. 30, p. 421-422).
191. - Voorlopige instructie voor de abdij door aartsbisschop H. G. de Precipiano in het begin van zijn episcopaat, 25 augustus 1690 (reg. 34, p. 77).

- . - Toelating om drie tot vier maal per week vlees te eten bij gebrek aan andere levensmiddelen, 13 september 1690 (reg. 34, p. 99).
- . - Toelating om bomen te kappen voor de „palissaden” van Aalst, 5 december 1690 (reg. 34, p. 137).
- . - Aanvaarding van 25.000 gulden van de stichting van het Roccokshuis te Antwerpen; goedkeuring door de aartsbisschop, 20 december 1690 (reg. 34, p. 143-149).
- . - Aanstelling van Romanus Spruyt tot proost, 26 december 1690 (reg. 34, p. 153-154).
- . - Ordonnantie (1691) van aartsbisschop H. G. de Precipiano en decreet t.g.v. een visitatie, 2 september 1692 (reg. 34, p. 311-313, p. 557-558), idem van 6 september 1694 (reg. 35, p. 258-260, 588-590).
- . - Aanstelling van Willibrordus Riskens tot graanmeester en adjunct van Ambrosius Van Lierde, 6 oktober 1695 (reg. 35, p. 427-428).
- . - Aanstelling van Jan Smets tot „vorster”, 16 juni 1696 (reg. 35, p. 562-563).
- . - Ordonnantie voor de knechten en de econoom, 8 december 1696 (reg. 35, p. 613-617).
- . - Decreet van aartsbisschop H.G. de Precipiano t.g.v. een visitatie, 7 september 1699 (reg. 36, p. 258-260).
- . - Toelating om vijf huizen te Dendermonde te verkopen, 12 september 1699 (reg. 36, p. 244).
- . - Verbod vlees te eten, 19 december 1700 (reg. 36, p. 430-431).
- . - Verklaring dat de abdij geen abdijbrood meer moet uitreiken, 15 februari 1701 (reg. 36, p. 461-462).
- . - Decreten van aartsbisschop H. G. de Precipiano t.g.v. visitaties, 13 augustus 1702 en 27 augustus 1707 (reg. 38, fol. 33-34 ; fol. 261-262).
- . - Benoeming van Robertus Van de Velde tot syndicus met alle bevoegdheden, 2 maart 1703 (reg. 38, fol. 77vo-78).
- . - Brief aan de proost over twee monniken, 3 april 1704 (reg. 38, fol. 128).
- . - Afvaardiging van Robertus Van de Velde, syndicus van de abdij, om te onderhandelen met de stad Brussel in verband met stukken land gelegen in de parochie en de heerlijkheden van Le Loos, Witterzee en Assumville, 15-19 juni 1704 (reg. 38, fol. 142-143).

208. - Decreten van de aartsbisschop, 18 oktober 1704 en 1 september 1707 (reg. 38, fol. 152vo; fol. 262vo-263).
209. - Benoeming van Joannes Baptista de Ruddere tot rentmeester van de goederen in het kwartier Aalst, 20 april 1706 (reg. 38, fol. 215).
210. - Over het aanvaarden van novicen, 9 december 1706 en 25 januari 1707 (reg. 38, fol. 237vo en 238vo).
211. - Instructie door aartsbisschop H. G. de Precipiano, gegeven aan Guiliam Batselier, meier van Affligem, 5 februari 1707 (reg. 38, fol. 235vo-236vo).
212. - Reglement van de aartsbisschop voor de meier, de schepenen en de griffier van Affligem in het kwartier Asse, 6 mei 1709 (reg. 38, fol. 304vo).
213. - Aanstelling van Maurus Laenen tot adjunct-graanmeester, 2 januari 1718 (reg. 43, fol. 80vo).
214. - Proces-verbaal m.b.t. de tienden van Lauzelles, 3-5 november 1718 (reg. 43, fol. 106).
215. - Benoeming van Radulphus Crucken tot subprior, 12 mei 1725 (reg. 45, fol. 48vo).
216. - Terugroeping naar de abdij van Augustinus De Cornette, te Neerwaver verblijvend, 14 juni 1727 (reg. 45, fol. 172vo).
217. - Toelating om Gummarus Pires uit Antwerpen als novice te aanvaarden, 7 december 1727 (reg. 45, fol. 198vo).
218. - Toelating om 18.000 florijnen te lichten tot het kopen van een refugiehuis te Brussel, 17 december 1729 (reg. 45, fol. 308vo).
219. - Notariële overeenkomst tussen de abdij en de religieuzen van het hospitaal van Aalst aangaande het lepelrecht op graan, 13 september 1730; goedkeuring door de aartsbisschop, 22 oktober 1730 (reg. 45, fol. 354vo-355vo).
220. - Benoemingen tot allerlei ambten, 16 november 1734 (reg. 47, fol. 14).
221. - Notariële overeenkomsten bij geschillen, januari 1735, november 1737 (reg. 47, fol. 23-25, 186-187).
222. - Opdracht aan proost Odo de Craecker drie klokken te wijden ten gebruike van het klooster, 31 januari 1739 (reg. 48, fol. 5).
223. - Dood van proost Odo de Craecker op 25 maart 1743 en aanstelling tot proost van Radulphus Crucken, pastoor van Opdorp, op 24 april 1743 (reg. 48, fol. 236).

- Overeenkomst tussen de abdij en de pastoor en de kerkmeesters van Mazenzele m.b.t. pastorele goederen en dgl., 10 juli 1745; goedkeuring door de aartsbisschop, 23 juli 1745 (reg. 49, fol. 68 vo-69).
- Toekenning door Benedictus XIV van een geprivilegieerd altaar, 3 juli 1745, en publikatie ervan te Mechelen op 22 september 1745 (reg. 49, fol. 74vo-75).
- Toelating aan Andreas Gheerolffs om naar de abdij Saint-Ghislain over te gaan, 9 september 1747 (reg. 49, fol. 150).
- Schenking van relieken van Sint-Balbina en Sint-Felix voor de abbatiale kerk, 23 augustus 1748 (reg. 49, fol. 186/2).
- Benoemingen van leken tot allerlei ambten, 1745-1748, 1750-1756, 1760-1772 (reg. 49, fol. 46, 134, 137vo, 187, 193vo; reg. 50, fol. 5vo, 12 vo, 93 vo-94, 97, 101, 123, 133 vo, 170, 192 vo; reg. 52, fol. 10, 25 vo, 68 vo, 92, 132 vo, 137 vo-138, 233 vo; reg. 53, fol. 19, 25 vo-26, 29, 34, 90, 140 vo-141, 157 vo, 158, 176 vo-177, 193 vo-194, 215 vo-216, 225-226, 234 vo, 246; 253, 261 vo; reg. 54, fol. 29, 44 vo, 134 vo, 136).
- 1. - Decreet m.b.t. het vlees derven met instructie voor de proost, 18 december 1748; brief daaromtrent met antwoord op drie vragen en enkele toelatingen, 2 april 1749 (reg. 49, fol. 201-202, 218-219).
- 1. - Aanduiding van de dag waarop een nieuwe proost moet gekozen worden, 19 mei 1758; benoeming van Fulgentius Biebuyck tot proost, 30 mei 1758 (reg. 50, fol. 241 vo-242).
- .. - Benoeming van Joannes Baptiste de Pauw tot stadhouder van het leenhof van Affligem, 14 maart 1767 (reg. 51, fol. 160).
- 2. - Benoeming van Beda Regaus tot proost, 15 september 1763, fol. 94 vo.
- 3. - Bewijs dat de abdij de hoeve 't Asbroeck onder Lippelo en Malderen in leen heeft van de graaf van Grimbergen, 18 juli 1770, fol. 254 vo-255.
- 4. - Verkoop van een stuk grond te Waver ten dienste van de openbare weg, 19 juli 1773 (reg. 53, fol. 56).
- 5. Fonds *Amatus Coriache*
 - Getuigschrift van de inwijding van de nieuwe stichting te Affligem door Gerardus II, bisschop van Kamerijk-Atrecht, 1086 ;

- apostolisch privilege van paus Callixtus II voor de abdij, 21 oktober 1119 (reg. 5, fol. 368-369), cfr. *Cameracensia*, reg. 11, fol. 197 en 216.
236. - Verwijzing van de zaak Maria Mattheys — abdij naar de kanselarij van de hertog van Brabant, 1457 (reg. 11, fol. 343).
237. - Toekenning van een pensioen van 200 gouden florijnen op kosten van de abdij aan magister Joannes de Bispen, 1508 (reg. 5, fol. 17-18, cfr. *Cameracensia*, reg. 18, fol. 26).
238. - Decreet van bisschop Jacobus de Croy t.g.v. een visitatie, 6 augustus 1509 (reg. 5, fol. 21-22; 362-364, cfr. *Cameracensia*, reg. 18, fol. 212).
239. - Verplichting van Maria Van Elst haar schuld van tien stuivers, twee deniers en 21 ducaten aan de abt te betalen, 14 september 1519 (reg. 8, fol. 427).
240. - Begeving van de kerk van Merchtem aan de abdij, 17 oktober 1534; idem voor de kerk van Sint-Goriks-Oudenhove, 27 oktober 1534 (reg. 8, fol. 427vo en 426).
241. - Betwistingen over het lichten van tienden, 1553-1566 (reg. 5, fol. 370-371).
242. - Veroordeling van monnik Paulus Boschmans die zijn geloften niet onderhield, 13 januari 1567 (reg. 5, fol. 365).
243. - Voorstelling van religieuzen van Affligem voor wijdingen buiten het bisdom, 8 maart 1569 (reg. 5, fol. 366-367).
244. - Toekenning van de *portio canonica* aan de pastoor van Steenhuffel door de abdij, 23 mei 1569 (reg. 6, fol. 461).
245. - Aanstelling van Petrus Coels tot proost door aartsbisschop A. de Granvelle met de opdracht in zijn naam de abdij te besturen, 30 oktober 1569 (reg. 8, fol. 428).
246. - Breve van Clemens VIII over het akkoord tussen aartsbisschop Matthias Hovius en de monniken m.b.t. de aartsbisschoppelijke rechten en de tijdelijke en de geestelijke administratie van de abdij geldig zolang Matthias Hovius leeft, 25 mei 1602; placet van de aartshertogen Albrecht en Isabella, 4 september 1602 (reg. 5, fol. 209-212).
247. - Lijst van beneficiën (kerken, kapelanieën, altaren) die de abdij toebehoren, met de respectievelijke opbrengsten, 1627 (reg. 8, fol. 80-84).

38. Priorij van Onze-Lieve-Vrouw te Neerwaver

Graaf Hendrik van Leuven en zijn broer Godfried schonken in de jaren 1088-1091 de kapel van Neerwaver en andere goederen aan de monniken van Affligem. In 1092-1093 trok de eerste groep monniken van Affligem erheen. De priorijkerk werd weldra het voornaamste mariale heiligdom van Waals Brabant. In de jaren 1578-1588 werd de priorij herhaaldelijk geplunderd. Op 7 januari 1797 werden de monniken uitgedreven. De kerk werd in 1803 de parochiekerk en de priorij een klein seminarie¹⁴.

1. 1. Statuten, ordonnances en instructies, 1567-1753; visitaties, 1616-1709; lijst van alle leden van de abdij van Affligem op 18 mei 1688; aanstelling van Celestinus Ghijsbrechts tot prior, 13 december 1696, verlenging in 1699 en in 1702.
2. - Waarschuwing vanwege aartsbisschop J. Hauchinus i.v.m. het gevaar de priorij te verlaten in die troebele tijden; toelating aan wie angst had zich terug te trekken in de pachthoeve, 3 november 1587.
 - Ondervraging op bevel van de aartsbisschop aangaande de geldsmokkel uit de priorij door Godefridus Pontanus, prior, en zijn familie, 19-26 mei 1620.
 - Schrijven van De Cretot aan de aartsbisschop over het plaatsen van 'barelen' tot klare aanduiding van de jurisdictiemacht van Waver en Neerwaver en over zijn protest bij Waver soldaten in de priorij te hebben ingekwartierd, 29 maart 1622.
 - Verdediging van de priorij door Joannes Baptista Verpoorten, prior, tegen de ontevredenheid van de aartsbisschop, 9 januari 1630, met een schrijven van Franciscus Misonne, ereleden van Waver, 9 januari 1630.
 - Verzoek aan de aartsbisschop novicen te mogen aanvaarden, ± 1631.

¹⁴ A. D'HOOP, o.c., t. III, p. 79-89; R. HANON-DE-LOUVET - J. MARTIN, *Prieuré de Basse-Wavre à Wavre*, in *Monasticon belge*, t. IV, 1, Luik, 1964, p. 111-129; G. DESPY, *La fausse charte de fondation de l'abbaye d'Affligem (1086) et l'histoire ancienne de Wavre*, in *Wavriensia. Bulletin du Cercle historique et archéologique de Wavre et de la région*, t. 26, 1977, p. 65-85; W. VERLEYEN, o.c., p. 241-243.

254. - Schrijven van Engelbertus Dubois, bisschop van Namen, over de goede gang van zaken in de priorij met uitzondering van het koorgebed dat door een te klein aantal paters werd gezongen en nadelig was voor de eredienst van Onze-Lieve-Vrouw, 1 december 1631.
255. - Dossier prior Joannes Baptista Verpoorten: getuigenissen in zijn voordeel, januari 1634; vraag om een andere functie, mei of juni 1634; klacht over berokkende moeilijkheden, 15 juli 1635; bericht van zijn ziekte en de hem aangedane moeilijkheden, 19-20 december 1639, antwoord van de aartsbisschop, 21 december 1639; bevel vanwege het kapittel van Mechelen hem uit de opbrengsten van de priorij 1.000 florijnen voor zijn onderhoud te geven, 10 november 1637; notariële akte van 8 februari 1640, waarbij de aartsbisschop de proost van Affligem beveelt J. B. Verpoorten een plechtige begrafenis te bezorgen in casu en dan een inventaris te maken van wat zich in de abdij bevindt en een onderzoek in te stellen nopens de levenswijze der monniken; zelfverdediging bij Benedictus van Haeften, proost van Affligem, aangaande het verwijt inzake het beheer van geldzaken; z.d.; verweerschrift waarin hij zegt al te doen wat hij kan om het reglement te doen onderhouden, z.d.
256. - Dossier Dionysius van Hertbos: protest tegen de achterklap; verslag over de onkosten van zijn verblijf te Spa van 25 juni tot 21 september 1652; vraag vanwege de abdis van Hemelsdale enkele dagen bij de biechtvader van de abdij te verblijven en antwoord, 10 oktober 1652; verzending van de rekeningen van geneesheer en apotheker, 14 februari 1653.
257. - Klachten; vragen om tussenkomst en ondersteuning; voorlegging van twijfels; berichten over monniken, 1624-1655.
258. - Protest tegen Affligem, dat acht novicen had aanvaard zonder de priorij te hebben geraadpleegd, 8 maart 1661.
259. - Twee brieven van Aemilianus Hoyvorst, prior, aan de proost van Affligem, resp. over de nood waarin de priorij verkeert en over de voorzichtigheid in het veranderen van functionarissen, 9 januari en 13 april 1664.
260. 3. - Inventarissen van de roerende goederen der priorij in 1612, 1616, 1620, 1623, 1628, 1638-1640.

4. - Uittreksel uit de cijnzen van Zijne Majesteit in het kwartier Grez in 1557, waaruit het bezit van een heerlijk recht op de gronden van de priorij blijkt.

- Klacht van Jean de Faulx bij de aartsbisschop tegen Godefruid Dupont, die hem nog 50 florijnen schuldig was voor het eten, bezorgd aan de jezuïeten die te Neerwaver kwamen assisteren en catechismus geven, 1620.

- Klacht van Jean de Faulx bij de aartsbisschop tegen Godefruid Dupont, die hem nog 50 florijnen schuldig was voor het eten, bezorgd aan de jezuïeten die te Neerwaver kwamen assisteren en catechismus geven, 1620.

- Overdracht van een cijnshof met toebehoren door Nicolas de Faulx, aan Pieter Wyts, 19 maart 1624; goedkeuring door aartsbisschop J. Boonen, 24 maart 1624.

- Schrijven van Jacobus Mosselmans over de financiële toestand, z.d.

- Overzicht van al het graan dat aan de priorij toebehoort, 16 maart 1628.

- Verzoek van Joannes Baptista Verpoorten aan de aartsbisschop tot betere geldelijke ondersteuning, 14 augustus 1628.

- Vaststelling door Jan de Smet, meier van Neerwaver, in naam van Jan Caussonaire, houtvester van Affligem, van de oppervlakte van de gronden die de cijnshouder kan bewerken, 16 september 1639.

- Schrijven door Jacobus Van Paeffenrode over de geldverspillingen, 23 maart 1648.

- Notariële akte van Jan de Smet, meier van Neerwaver, over zijn schuldbekentenis van 3799 florijnen, 16 stuivers, 4 deniers i.v.m. de verkoop van bomen, 27 januari 1651.

- Bekentenis van het tekenen van zes en negen eiken in twee bossen ten behoeve van de kerk van Neerwaver door kanunnik Marshot op bevel van de aartsbisschop, 20 januari 1708.

- Geschil tussen de abdij van Affligem en de graaf van Rodes, baron van Limal, die rechten van Neerwaver op zekere gronden betwist; protest van de abdij, 30 december 1710.

- Notitie over de waarde en de afmetingen van goederen, toebehorend aan de priorij, z.d.

5. - Inkomsten en uitgaven, 15de-18de eeuw.

275. 6. - Bewering van Joannes de Wachtendonck, bisschop van Namen, jurisdictie te hebben over de kerk van de priorij, 23 april 1658; antwoord uit Mechelen met het bewijs dat paus Julius II de kerk bij de priorij inlijfde in 1509, cfr. *supra*.
276. - Geschil tussen de priorij en de gemeente Waver omtrent beider jurisdictiemacht, 1765-1766.
277. 7. - Vraag vanwege Henry de Frenemont, pachter te Molenbaix, aan de kanselier om tussen beide te komen in het geschil van de priorij die hem sedert jaren verplichtte zeven mud spelt te betalen, 1599.
278. - Beroep van aartsbisschop Mathias Hovius tegen de sententie van het hof van Namen ten voordele van de parochie Bierges, 18 april 1601.
279. - Schrijven van De Cretot, inwoner van Waver, aan kanunnik Smeyers van Mechelen over de handelwijze van de prior bij een verkoop van ijzer, 16 januari 1622.
280. - Inlichtingen over de inbreuken die Waver pleegde op de privileges van de priorij, 16 september 1643.
281. - Lijst van monniken met vermelding van de kleren die zij schenen nodig te hebben.
282. - Aanvragen en benoemingen tot ambten in de heerlijkheid, 1778-1781.

8. Enkele varia.

283. Fonds *Mechliniensia*
- Over het office, 1 april 1651 (reg. 17, p. 13).
284. - Opdrachten tot visiteren, 12 en 26 mei 1655 (reg. 17, p. 427 en 449-450; 6 augustus 1664 en 19 augustus 1666 (reg. 21, p. 282 en 445).
285. - Benoeming van Placidus Charité tot prior, 8 maart 1659 (reg. 17, p. 685-686).
286. - Ordonnantie voor het college van de priorij, 14 mei 1659 (reg. 17, p. 699-701); toelating door Joannes de Wachtendonck, bisschop van Namen, tot oprichting van een school of college in de gemeente Waver, 31 december 1659; goedkeuring door aartsbisschop Andreas Cruesen, 21 januari 1660 (reg. 17, p. 790-791).

- Decreet van aartsbisschop Alfonsus de Berghes t.g.v. een visitatie, 24 oktober 1672 (reg. 23, fol. 263 vo-264 ro); 19 september 1686 (reg. 31, p. 164-165); ordonnantie van 18 september 1680 (reg. 28, p. 204).

- Instructie van de aartsbisschop voor de werklieden en de boswachters van de domeinen van Waver, 25 februari 1682 (reg. 29, p. 40-42); 21 januari 1686 (reg. 31, p. 10-13).

- Decreten van de aartsbisschop t.g.v. visitaties, 24 oktober 1696 (reg. 35, p. 617-618).

Opdracht aan proost Vedastus Van Nuffel om de priorij te visiteren en de rekeningen na te zien, 11 september 1686 (reg. 31, p. 159).

Toelating aan de prior ten hoogste 30 patakons te lichten, 21 juli 1693 (reg. 35, p. 419).

Aanstelling van Celestinus Gijsbrechts tot prior, 15 december 1696 (reg. 35, p. 617-618).

- Benoeming tot prior van Robertus Van de Velde, 16 juli 1716, en van Beda Geldens, 24 september 1723 (reg. 43, fol. 22 en 289 vo-290).

Benoeming van leken tot allerlei ambten, 1750-1781 (reg. 50, fol. 14 vo, 15, 96 vo, 101, 108, 180); reg. 53, vol. 157 vo-158, 215 vo-216, 225 vo-226.

39. Priorij Onze-Lieve-Vrouw te Bornem

In 1120 werd de te Bornem bestaande abdij van de reguliere kanunniken van Sint-Augustinus een priorij die afhing van Affligem. In 1578 werd ze door de troepen van Willem van Oranje verwoest. Na veel moeilijkheden bouwde men in 1727/28 een nieuwe priorij. In 1747 verbleven er slechts twee kloosterlingen. In de 18de eeuw evolueerde zij tot een rustoord voor oude en zieke monniken. Bewaard zijn de crypte uit de 12de eeuw, de toren van de kerk, en de priorij zelf waarin sinds 1842 de zusters van Onze-Lieve-Vrouw presentatie zijn gevestigd¹⁵.

¹⁵ W. VERLEYEN, *L'abbaye de Chanoines Réguliers de Saint-Augustin de Bornem (1100-1120)*, in *Augustiniana*, t. 12, 1962, p. 529-532; ID., *De abdij van de reguliere kanunniken van Sint-Augustinus te Bornem*, in *Klein Brabant*, t. 3, nr. 11, 1964, p. 17-20; ID., *De monniken van de priorij Bornem*, in *Heemkundig Jaarboek* (Vereniging voor heemkunde in Klein-Brabant), t. 1, 1965, p. 33-40; t. 2, 1966, p. 37-48; B. REGAUS, *De abbatia et prioratu Bornhemensi*

295. 1. De inlijving van de abdij van de reguliere kanunniken van Sint- Augustinus en haar bezittingen bij de abdij van Affligem door Burchardus, bisschop van Kamerijk, in 1120.
296. 2. Zending door aartsbisschop Mathias Hovius van twee monniken van Affligem naar Bornem om er het goede voorbeeld te geven, met directieven voor de prior, 10 december 1615; voorschriften van aartsbisschop M. Hovius m.b.t. de tucht en de door de prior te verlenen hulp aan de parochiekerk van Bornem, en met verbod meer dan een mijl buiten de priorij te gaan, 8 november 1619; voorschriften voor het opstaan, slapengaan, uitgaan, lezen aan tafel en mislezen, z.d.; gedetailleerd uurrooster, z.d.
297. 3. Opsomming van wat de aartsbisschop van Mechelen aan de priorij moet geven tot haar onderhoud, 26 oktober 1628.
298. 4. Lijst van geestelijke boeken.
299. 5. Geschillen, klachten, onderzoeken, o.a. verklaring over een twist tussen Robertus Estrix, proost van Affligem, en Dominicus Collos, prior van Bornem, 1665-1666; onderzoek in het geschil tussen priorij en aartsbisschop enerzijds en de baljuw anderzijds over het ontvangen der tienden van de geplande tenen aan de Schelde, 1670.
6. Bezittingen, o.a.:
 300. - Inventaris van de meubelen van Jacobus Olivarius, monnik van Affligem, residerend te Bornem, 2 mei 1612.
 301. - Rekwest ten voordele van de weduwe van pachter Petrus De Bock en kwijtschelding van haar schuld, 1682.
 302. - Verpachting van vijvers, landen en tienden door aartsbisschop H. G. de Precipiano, 1705.

1100-1796 (ed. W. VERLEYEN), in *Fontes Affligemenses*, nr. 7, Hekelgem, 1968; J. VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw*, deel VIII, Pittem, 1968, p. 166-200; J. MAEREVOET, *Geschiedenis van Bornem*, t. I, *900 jaar naar Bornem's krochtkapel*, Beveren, 1978, p. 33; W. VERLEYEN, *Negen eeuwen Affligem 1083-1983*, Aalst, 1983, p. 245.

3. 7. Rekeningen (ontvangsten en uitgaven), 1629-1675, o.a. die van prior Robertus Estrix, 1670-1673.
8. Enkele varia.

Fonds *Mechliniensia*

4. - Opdrachten tot visiteren, 21 november 1642 (reg. 16, fol. 30 vo-31), 5 augustus 1665 (reg. 21, p. 380-381).
5. - Overeenkomst tussen de religieuzen en de *vicarius perpetuus* van het pastoraat van Bornem m.b.t. begrafenissen en jaargetijden, 19 februari 1647 (reg. 16, fol. 122 vo-123).
6. - Benoeming van Petrus Verhasselt tot prior, 12 oktober 1659 (reg. 17, p. 750-751).
7. - Aanstelling van Dominicus Collos tot prior, 5 mei 1664 (reg. 21, p. 242); ordonnantie van aartsbisschop A. Cruesen i.v.m. het bestuur, 12 juni 1664 (ibid., p. 244).
8. - Ordonnantie van aartsbisschop A. de Berghes, 18 september 1680 (reg. 28, p. 204).
9. - Opdracht aan proost Vedastus Van Nuffel om de priorij te visiteren en de rekeningen na te zien, 11 september 1686 (reg. 31, p. 159).
10. - Benoeming van Vedastus Van Nuffel tot prior, 13 augustus 1697 (reg. 77, fol. 116 vo).
11. - Benoeming van Casimir David tot prior en verlening aan Guido Stuijts van de faculteit tot het exorciseren van een familie in de parochie van Sint-Katelijne te Brussel, 17 december 1702 (reg. 38, fol. 62 vo).
12. - Benoeming van Willibrordus Risquens tot prior, 15 april 1717 (reg. 43, fol. 48 vo).
13. - Aanstelling van Carolus de Ruddere tot prior, 23 juni 1725 (reg. 45, vol. 56 vo, cfr. fol. 48 vo).
14. - Benoeming van Domincus van Meerbeke tot prior, 5 juni 1752 (reg. 50, fol. 78vo).
15. - Benoeming van Benedictus Van der Gucht tot prior, 6 juni 1778 (reg. 53, fol. 144).

Fonds *Amatus Coriache*

316. - Vraag aan Antonius Triest, bisschop van Gent, en aan aartsbischop J. Boonen om de benoeming van een pastoor te Bornem bij permutatie goed te keuren ten einde moeilijkheden te vermijden *quas monachi ibi commorantes solent movere*, 1 februari 1657 (reg. 8, fol. 79).

40. Priorij te Frasnes-lez-Gosselies

Eremburgis, Vrouwe van Frasnes, schonk aan de abdij van Affligem de gebouwen en de goederen van het kapittel van vijf reguliere kanunniken, een stichting van haar ouders die tenonder was gegaan. Abt Fulgentius aanvaardde de schenking op 17 maart 1099 en zond een groep monniken naar Frasnes. Na de verwoesting door de Luikenaren in 1549 verkregen de monniken door een beroep op de keizer het herstel van de priorij die ze echter ca. 1568 opnieuw moesten verlaten t.g.v. de oorlogsomstandigheden. In 1657 werd opnieuw een prior benoemd, doch van de herstelling der priorij kwam niets terecht ¹⁶. Een ingangspoort en de hoevegebouwen zijn bewaard gebleven.

317. 1. Onderzoek omtrent de verplichting van de abdij van Affligem de op het einde van de 16de eeuw opgeheven priorij van Frasnes terug op te richten, daar de nodige bestaansmiddelen voorhanden zijn.
318. 2. Verdeling van lasten onder de pachthoven van Frasnes tot het onderhoud der soldaten, 1622.
319. 3. Overeenkomst tussen de proost van Affligem en de „glise” van Frasnes enerzijds en de heer van Perwez anderzijds over het gebruik van velden en weiden, met verwijzing naar het akkoord van 1236, 1629.
320. 4. Getuigenis omtrent de machtsuitoefening door de abdij van Affligem te Frasnes, 1632.

¹⁶ U. BERLIÈRE, *Prieuré de Frasnes-lez-Gosselies*, in *Monasticon belge*, t. I, Brugge, 1890, p. 298-310; *Obituarium Fraxinense (XIV-XV s.)* (ed. W. VERLEYEN), in *Fontes Affligemenses*, nr. 3, Hekelgem, 1967; *Cartularium Fraxinense (1310-1710)* (ed. C. COPPENS), in *Fontes Affligemenses*, nr. 23, Hekelgem, 1979; W. VERLEYEN, o.c., p. 243-244.

- 5. Geschil tussen de pastoor van Frasnes en Amatus Coriache, officiaal, 1666.
- 6. Eigendommen en andere rechten.

Fonds *Mechliniensia*

- Aanstelling van Augustinus van Opstal tot prior, 14 september 1657; toekenning van een pensioen aan de priorij, 7 augustus 1757 (reg. 17, p. 516-517).
 - Belofte van onderdanigheid aan de aartsbisschop door prior Jacobus van Paeffenroede, 24 mei 1662 (reg. 21, p. 53-55).
 - Opdracht tot visiteren, 28 juni 1662 (reg. 28, p. 53).
41. Kwijtbrieven m.b.t. de abdij en de priorijen, 16de-18de eeuw

BREDENE, priorij Sint-Richarius

Tussen 948 en 954 kwamen de monniken van de benedictijnen-abdij van Saint-Riquier in Frankrijk in het bezit van goederen te Bredene. Op 26 april 1087 verwierven zij van Radbod, bisschop van Noyon-Tornai, het patronaat van de kerk te Bredene. Vanaf het einde van de 13de eeuw was de priorij verlaten en bestond ze slechts in naam. Zij was niet meer dan een *prioratus simplex, carens cura et non requirens personalem residentiam*. Verscheidene priors werden evenwel aangesteld. Op 7 februari 1797 werden alle goederen verkocht¹⁷. De oorspronkelijke gebouwen zijn allemaal verdwenen. Alleen de naam Priorie- hofstee, die men aan een nieuw gebouw schonk, is als herinnering aan het verleden overgebleven.

Aanstelling van Joannes Baptista Van der Cruyce, monnik van de Sint-Pieters-abdij te Oudenburg, tot prior te Bredene door Henricus de Gaule, scholaster van Sint-Donatianus te Brugge en officiaal van het bisdom Brugge, 3 april 1640 (charter).

¹⁷ N. HUYGHEBAERT, *Prieuré de Saint-Riquier à Bredene*, in *Monasticon belge*, t. III, 1, Luik, 1960, p. 190-197; R. BECKHOUT, *Zoeklicht op Bredene*, Bredene, 1968.

BRUSSEL, proosdij Onze-Lieve-Vrouw ter Kapelle

In 1134 schonk Godefriedus I een erfgoed met kapel aan de abdij van het H. Graf te Kamerijk. De monniken zouden voortaan de kapel bedienen. Na onenigheid met het kapittel van Sint-Goedele werd beslist dat een seculier voor de goddelijke diensten zou zorgen, al bleef het convent door benedictijnenmonniken bewoond. In 1218 werd de kapel een autonome parochiekerk met een proost. In de 17de en in de 18de eeuw is menig proces gevoerd tussen de aartsbisschop van Mechelen en de abt van het H. Graf en zijn heel wat conflicten gerezen tussen de pastoors en de proosten omtrent de administratie der goederen en de regeling der goddelijke diensten. Op 19 juni 1798 moest de laatste proost vertrekken en hield de proosdij op te bestaan. De parochiekerk werd gesloten op 14 november 1797 en heropend op 21 februari 1798¹⁸.

328. De archivalia werden summier beschreven door A. D'HOOP, *o.c.*, t. II, p. 68-69. Het *Monasticon belge* heeft van die beschrijving gebruik gemaakt. Men vindt vooral processen tussen de aartsbisschoppen van Mechelen en de abten van het H. Graf te Kamerijk betreffende benoemingen van de pastoors en de conflicten tussen de pastoors en proosten vnl. m.b.t. de goederen van de parochiekerk en de regeling van de parochiale diensten (17de-18de eeuw), cfr. *Fonds Parochialia*, Brussel, Kapellekerk.

Fonds *Mechliniensia*

329. - Overeenkomst omtrent beneficiën ten gunste van twee onderpastoors tussen Antonius Ryssack, aartspriester van Brussel enerzijds en Victor Le Just, proost en afgevaardigde van de H. Grafabdij te Kamerijk, en Maximilianus Walravens, pastoor van de Kapellekerk, anderzijds, 17 december 1686, 25 april 1687 (reg. 31, p. 312-316).
330. - Overeenkomst tussen Jozeph d'Ambrinnes, abt van het H. Graf, en Winand van Limborgh, pastoor van Onze-Lieve-Vrouw ter Ka-

¹⁸ A. D'HOOP, *o.c.*, t. II, p. 68-69; A. DESPY-MEYER-G. DESPY, *Prévôté de Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles*, in *Monasticon belge*, t. IV, 1, 1964, p. 147-177.

pelle, m.b.t. hun rechten met de toestemming van de religieuzen van het H. Graf en de goedkeuring van de aartsbisschoppen van Kamerijk en Mechelen, 16 maart- 24 mei 1708 (reg. 38, fol. 292 vo-295 vo).

ENAME, abdij Sint-Salvator

Graaf Boudewijn V installeerde in 1063 een benedictijnengemeenschap in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Ename, waaraan vroeger seculiere kanunniken waren verbonden geweest. Gualbert (Walbert), monnik van Saint-Vaast (Atrecht) werd er de eerste abt. In 1070 werd de stichting door de paus erkend en overgebracht naar de Sint-Salvatorskerk te Ename. Na een domoniale expansie in de hele 13de eeuw kende de abdij een groot verval zowel op moreel als op materieel gebied vanaf het begin van de 14de eeuw. Driemaal, nl. in 1566, 1572 en 1578 werd ze geteisterd door de hervormden. Slechts onder abt Hugo van Enghien (Edingen) (1617-1637) kwam er een heropleving. De monniken werden een eerste maal vejaaagd in 1792 en definitief in 1795. De gebouwen werden deels verwoest, deels meermalen verkocht¹⁹. Recentte opgravingen hebben enkel de plattegrond van de abdij aan het licht gebracht.

1. 1. Toelating door Karel V tot inlijving van de abdij bij de congregatie van Bursfeld, 27 november 1522 (2 ex.); uittreksels uit twee brieven van de president van de congregatie van Bursfeld aan Henricus Van den Zype, abt van Sint-Andries-bij-Brugge, 20 mei 1617.

¹⁹ E. BROUETTE, art. *Eename*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XIV, 1960, col. 1459-1461; L. MILIS, *De abdij van Ename in de Middeleeuwen*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, t. 15, 1961, p. 1-48; N. HUYGHEBAERT, *Een valse oorkonde van Graaf Boudewijn V voor de abdij Ename*, in *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Sociëte d'émulation te Brugge*, t. 103, 1966, p. 178-196; E. MILIS, *Abbaye de Saint-Sauveur à Eename*, in *Monasticon belge*, t. VII, 2, Luik, 1977, p. 11-52; *Het Rijksarchief in de Provinciën*. I, *De Vlaamse provinciën*, Brussel, 1975, p. 305-306; M. NUYT-TENS, *Inventaris van het archief van de abdij van Ename*, Brussel, 1980.

332. 2. Ontwerp van overeenkomst betreffende de aanhechting van de abdijgoederen bij het kapittel van de metropolitaanse kerk van Mechelen, tussen Mathias Hovius, vicaris-generaal van het aartsbisdom sede vac., en Henricus Franciscus Van den Burch, deken van het kapittel van Sint-Rombouts, enerzijds en Charles Philippe de Rodoan, aangewezen prelaat van de abdij van Ename in eigen naam en in naam van de religieuzen die de overeenkomst wilden ondertekenen anderzijds, 16 april 1594; schrijven van Filips II aan de aartsbisschop daaromtrent, 30 november 1594.
N.B. Het kapittelarchief van Sint-Rombouts te Mechelen bezit een map over het project van de *unio* van de abdij met het kapittel in 1594.
333. 3. Verkiezing en wijding van abten:
- Verslag van het onderzoek door Guilielmus de Valle of Willem Van den Dale, prior van Affligem, en Martinus Cools, pastoor te Brussel, in de maand februari 1548 om uit te maken wie de meest geschikte man is om coadjutor van de abt te worden.
334. - Voorstel van de kandidatuur van Gerard Canaert tot abt van Ename, 2 oktober 1556.
335. - Verslag van het onderzoek, op verzoek van Filips II ingesteld van 11 tot 13 september 1582, waarbij elf monniken op de twaalf moesten antwoorden op vier vragen.
336. - Advies van de Raad van State bij de benoeming van een nieuwe abt; voorstel te beloven de visitatie door de abt van Sint-Amands -aan-de-Skarpe te aanvaarden, 10 december 1637.
337. - Briefwisseling over het recht van de abt zich niet door de aartsbisschop te laten wijden, 1658, 1704, 1713.
338. - Bericht aan de aartsbisschop van het overlijden van abt Charles de Colins d'Heetvelde, 15 juli 1780.
339. - Bericht van de wijding van abt Jacobus de Lonquenghien door nuntius Ignatius Busca te Brussel op 10 juni 1781.
4. Visitaties, misbruiken en ongeregeldheden
340. - Twee visitaties, respectievelijk van 1481 en van 26 oktober 1493, gedaan door Henricus de Berghes, bisschop van Kamerijk.
341. - Antwoorden met allerlei beschuldigingen tegen abt Simon de Warlusel op vragen gesteld door Henri Duijkens aan de drie beste monniken, 1585-1586.

2. - Verslag over de ellendige morele toestand in de abdij door Adrianus de Muldere, die er sedert drie jaar lector in de theologie was, 2 maart 1617.
3. - Verklaring van Livinus Vinck, pastoor te Ename, over de lichtzinnige omgang tussen de monniken en de zusters van Pamele (Oudenaarde), 15 februari 1650.
4. - Verhoor van getuigen, opgeroepen door de hoogbaljuw van de heerlijkheid van de abdij van Ename, door notaris Gilles van Gammeyn over de bewering van Joannes Schuermans, pastoor te Ename, dat de meier en de schepenen der heerlijkheid valsaards zijn en de monniken schelmen, 15 februari 1650; dossier over Joannes Schuermans: beschuldigingen van immoraliteit en zelfverdediging, 1649.
5. - Verslag over de verjaging van Lucas van Combrugghe, appa-riteur van het geestelijk hof te Mechelen, en van twee wetsofficie-ren, die naar de abdij van Ename waren gekomen om Lucas Man-nens, molenaar, te sommeren voor de rechter te verschijnen, 19 juni 1673.
6. 5. - Toestemming van de aartshertogen Albrecht en Isabella tot de verkiezing van Hugo d'Enghien tot abt, 22 augustus 1616, en die van Filips IV tot de verkiezing van Antoon de Loose tot abt, 3 augustus 1649.
7. - Afwijzing door Thomas Smolders van de beslissing van de aartsbisschop aangaande de benoeming van de pastoor van Ename in Welden, 5 oktober 1627.
8. - Voorstel van abt Antonius de Loose aan de aartsbisschop Ja-cobus Buysins tot pastoor te Leupegem te benoemen, 2 oktober 1661; idem door abt Laurent de Reyngodt, Lambertus van Hamme als pastoor te Ename aan te stellen, 4 juni 1722.
9. - Ontslag van pastoraal werk in de parochiekerk en in de ab-dij aangeboden door Damianus Van Huffel omwille van zijn ge-zondheid, 31 juli 1676.
0. - Toekenning van beneficiën en benoeming tot ambten, waar-van de begeving toekwam aan de abt en de aanstelling aan de aartsbisschop, 1620-1681; kopie uit 1682.
1. - Voorstel van drie religieuzen tot wijdingen, z.d.

- 352. 6. Processen (bewijzen en tegenbewijzen) tussen de abdij en de aartsbisschop aangaande de exemptie in de Geheime Raad van Vlaanderen, vnl. in de jaren 1682-1687, 1617-1720.
- 353. 7. Aanvaarding van de bul *Unigenitus* door de congregatie van de Exempten in de Zuidelijke Nederlanden van wie Laurent de Reynogodt, abt van Ename, de tijdelijke visitator was, 23 april 1720.
- 354. 8. Register: „Extrait du Livre de monsieur le prélat jadis d'Eenam depuis Gabriël Bacqué (1563-1582), touchant les censiers”, 17de eeuw, 39 folios.
- 355. 9. Verklaring aan abt Gabriël Bacqué over de koop van een huis dat toekomt aan het klooster van Beaupré, 7 juni 1574; ontvangstbewijs getekend door François van Hamme, 6 november 1574.

Fonds *Cameracensia*

- 356. - Toelating door Henricus de Berghes, bisschop van Kamerijk, aan de abt om enkele *redditus vitales* te verkopen, z.d. (tussen 1496 en 1502) (reg. 18, fol. 52).
- 357. - Overdracht van een som geld, 21 juli 1495 (reg. 11, fol. 211).

Fonds *Mechliniensia*

- 358. - Toekenning door paus Gregorius XV aan de abt van Ename van het recht op de mijter en erkenning van de exemptie van de abdij, 11 januari 1623, met protest van de aartsbisschop (reg. 11, pag. 20).
- 359. - Toelating grond te verkopen om een pastorie te kopen, 17 november 1629 (reg. 12, fol. 40, *inverso*).
- 360. - *Dimissoriales* van de aartsbisschop aan Philippus Erardus Vander Noot, bisschop van Gent, voor de wijding van Engelbertus van Busleyden tot abt, 5 november 1704 (reg. 38, fol. 152).
- 361. - Onderzoek (bewijzen en oordeel) omtrent de vermeende exemptie van de abdij, 9 juni-18 september 1713 (reg. 42, fol. 71 ro. v073; 81v0-82); 3 en 7 mei 1720 (reg. 43, fol. 181-182).

362. Fonds *Amatus Coriache*

Twee documenten m.b.t. de tijdelijke goederen van de abdij, respectievelijk z.d. en 1495 (reg. 9, fol. 21-22 en 200-201).

GENT, abdij Sint-Pieter op de Blandijnberg

De abdij werd gesticht door een zekere Joannes, leerling en metgezel van de H. Amandus (7de eeuw), waar vroeger de tempel van Mars gestaan had. Ze werd wederopgericht in de 10de eeuw, verbouwd in de 12de en verwoest door de calvinisten in de 16de eeuw. De monniken keerden naar de abdij terug in 1584 en bouwden ze weer op onder de aartshertogen Albrecht en Isabella. Na de uitdrijving van de monniken in 1796 werd de abdijskerk (17de eeuw) in 1810 een parochiekerk; de abdijgebouwen kocht de Staat in 1811 op. Zij werden in 1956 gerestaureerd en dienen nu voor culturele activiteiten ²⁰.

- i. 1. Toelating van Sixtus IV aan de abt om de tonsuur toe te dienen aan zijn monniken en om de wijdingen aan gelijk welke bisschop te vragen, 7 april 1472; verklaring van Sixtus IV van de exemptie van de abdij tegenover de bisschop van Doornik, 8 september 1473.
- i. 2. Verklaring van de burgemeester, de schepenen en de raad van de stad Antwerpen over de verkoop door de abdij van gronden en beneficiën te Melsele en te Kallo aan de overste der wilhelmieten te Beveren. De abdij was door pauselijke bul van 1491 ertoe ge-

²⁰ G. BOULMONT, *o.c.*, p. 95-113; Ph. SCHMITZ, art. *Blandin (Mont-)*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. IX, 1937, col. 118-129; J. DEGEYE, *Saint-Pierre de Gand*, in *Abbayes de Belgique*, Brussel, 1973, p. 247-249, 258-273; *St.-Pietersabdij Gent*, in *Abdijen en begijnhoven in Oost-Vlaanderen*, Gent. Federatie voor toerisme in Oost-Vlaanderen, 1973, p. 4-5; *Het Rijksarchief in de provinciën*, I, *De Vlaamse provinciën*, Brussel, 1975, p. 168-169; *De Sint-Pietersabdij te Gent. Historisch en archeologisch onderzoek* (archeologische monografie, 1), Gent, 1979; *Benedictus en zijn monniken in de Nederlanden*, t. III, Gent, 1980, p. 38, nr. 403, p. 64, nr. 432, p. 71, nr. 444, p. 80, nr. 457; R. VAN DRIESSCHE, *De konventuele gebouwen van de Sint-Pietersabdij te Gent*, in *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks, t. 34, 1980, p. 3-107; W. BUNTINX, *De tragedie van Gaspar Vinck, abt van de Sint-Pietersabdij te Gent (1643-1650)*, in *Sacris Erudiri*, t. 24, 1980, p. 321-342; ID., *Het abbatiaat van Gaspar Vinck (1634-1650)*, in *Spiegel Historiae*, september 1981, p. 465-470; J. DECAVELE, art. *Gand, (abbayes et couvents)*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. 19, 1981, col. 1032-1033; G. BERINGS - CH. VAN SMAEY, *Abbaye de Saint-Pierre en Mont-Blandin à Gand*, in *Monasticon Belge*, t. VII, vol. 1, *Province de Flandre Orientale*, vol. I, Luik, 1988, p. *69-*154.

- rechtigd de schade, geleden door de verwoesting van pachthoven en overstroming van gronden, te vereffenen, 23 december 1528.
365. 3. Verbod van nuntius Guido Bentivoglio aan de abt toe te laten dat monniken buiten het klooster gaan leven, 1610.
366. 4. Aanstelling van Maximiliaan van Hove tot pastoor, 23 mei 1603.
367. 5. Weigering door abt Arsenius Van Schayck om Antonius van Bavelgem, pastoor te Haaltert, weer in de abdij op te nemen, 22 december 1615.
368. 6. Pogingen tot invoeren van de hervorming van de congregatie van Onze- Lieve-Vrouw presentatie; reacties, tussenkomst van gouvernante Isabella; visitatie van de abdij door Philippus de Cavel, abt van Saint-Vaast te Arras, president en visitor van de congregatie der Exempten, 1631-1633.
369. 7. Schrijven van Robiano, lid van de Raad van Brabant, aan aarts-hertogin Isabella waarin hij meedeelt dat de monniken zich houden aan de hervorming van Monte Cassino en die van Affligem niet bijvallen, 1633.
370. 8. Vraag aan aartsbisschop J. Boonen om Cornelius van Torre aan te stellen tot kapelaan van het altaar van Sint-Gerulphus in de Sint-Niklaaskerk te Gent, 31 maart 1637 (oorkunde).
371. 9. Delegatie door aartsbisschop J. Boonen aan de abt van Baudelo en de deken van de Sint-Baafskathedraal om een onderzoek in te stellen naar de toestand van de abdij en de persoon van Gaspar Vinck, door Filips IV voorgesteld als abt van Sint-Pieter, 19 april 1645.
372. 10. Proces van monnik Gregorius Van der Beke i.v.m. mishandelingen door de abt, 1697-1698.
373. 11. Zending van drie kloosterlingen naar de aartsbisschop voor wijdingen, 9 mei 1742.
374. 12. Cfr. *Abdij Saint-Bertin te Saint-Omer*, p. 520, nr. 2

Fonds *Mechliniensia*

375. Vraag van abt Columbanus Vrancx aan nuntius Ottavio Frangipani om zijn monniken in de pastoraal te kunnen inschakelen, 14 april 1603; antwoord van de nuntius, 21 april 1603 (reg. 5, fol. 108 vo).

Fonds *Amatus Coriache*

- Opdracht aan de abt de tienden van Schelderode af te staan aan de pastoor, 3 oktober 1569 (reg. 6, fol. 454).
- Verwijzing naar de abdij voor het toekennen van de *portio canonica* aan de pastoor van Mater, 1569 (reg. 6, fol. 426).
- Toekenning door de abdij van de *portio canonica* aan de pastoor van Dikkele, 6 juni 1571 (reg. 6, fol. 423-425).
- Voorlopige oplossing in het geschil tussen aartsbisschop Jacobus Boonen en abt Gaspar Vinck omtrent de benoeming van de pastoor van Merelbeke, 1644 (reg. 8, vol. 400-407).
- Overeenkomst tussen de aartsbisschop enerzijds en de abten van het H. Graf te Kamerijk en van Sint-Pieter anderzijds aangaande de benoeming van pastoors, 1658 (reg. 8, fol. 451-452).

GERAARDSBERGEN, abdij Sint-Adriaan

Vanuit Dikkelvenne, waar Sint-Hilduard omstreeks 735 een klooster had gesticht onder de regel van Sint-Benedictus, kwam de communiteit op het einde van de elfde eeuw (1081) onder abt Snellardus (1079-1113) naar Geraardsbergen door toedoen van Geraard II, bisschop van Kamerijk, en Robert II, graaf van Vlaanderen. Manasses, bisschop van Kamerijk (1093/6-1103), wijdde de abbatiale kerk en bekrachtigde tevens de overplaatsing en al hun vorige bezittingen.

Spaanse soldaten vernielden in de tweede helft van de 16de eeuw de eigenlijke abdijgebouwen. Na de heropbouw werd de abdij in 1606 door een storm verwoest. In 1629 werd het stedelijk college in de abdij geïncorporeerd door abt Martinus Lebrun. Het werd beroemd om het verstrekte onderwijs. Op 1 september 1796 bemachtigde de Franse Staat alle abbatiale goederen en op 27 oktober 1797 werden abdij, kerk, college en bijbehoren verkocht. Kerk en aanpalend kloosterpand brak men in 1801 af. De overblijvende gebouwen, waaronder vnl. het prelaatskwartier (opgetrokken in 1506, hersteld en vergroot in 1629, gewijzigd in laat-barokstijl in 1727), werden nadien herhaaldelijk voortverkocht. In 1945 kwam de stad Geraardsbergen aan het domein en de resterende gebouwen. Op 2 juni 1962 opende zij er plechtig het toeristisch centrum „De abdij”²¹.

381. 1. Statuten van de abdij in 69 artikelen door abt Hieronymus de Monceaux opgesteld in 1543, vervolledigd en goedgekeurd door 17 monniken in 1551; lijst van 26 voor te schrijven punten i.v.m. de orde en de rust in het klooster, 29 september 1625, enkele opmerkingen.
382. 2. Inlichtingen i.v.m. de verkiezingen tot abt, opdrachten tot het voorzitten van abtsverkiezingen; verkiezingen, benoemingen, wijdingen en aanstellingen tot abt; afgelegde eden, 1613-1787; vraag vanwege Ildephonsus van Hoorde zo spoedig mogelijk tot abt aangesteld te worden, 12 september 1738.
383. 3. Visitaties en decreten van de aartsbisschop, 1499-1786; overzicht van vnl. visitaties en decreten van 1586 tot 1696.
384. 4. De niet-exemptie
- Brieven van abt Martinus Lebrun aan aartsbisschop J. Boonen waarin hij zijn onderdanigheid bewijst, 7 en 25 juli 1625.
385. - Verklaring dat de afgevaardigde van Mechelen naar Geraardsbergen was gekomen om te vormen en niet om te inspecteren, september 1672.
386. - Besluit van de communiteit twee fraters te zenden naar de aartsbisschop om te zien of er geen inmenging gebeurt in de pri-

²¹ *De abdij van Geraardsbergen*, in *Abdijen en begijnhoven in Oost-Vlaanderen*, Gent. Federatie voor toerisme in Oost-Vlaanderen, 1973, p. 19-20; J. VERSCHAEREN, *Inventaris van het archief van de Sint-Adrianusabdij te Geraardsbergen*, 2 delen, Brussel, 1974; *Het Rijksarchief in de Provinciën*, I, *De Vlaamse provinciën*, Brussel, 1975, p. 307; G. VAN BOCKSTAELE, *Abbaye de Saint-Adrien à Grammont*, in *Monasticon belge*, t. VII, 2, Luik, 1977, p. 53-128; J. VAN MELLO, *Van Gerardi-Montium tot Geraardsbergen. Geïllustreerd overzicht van de stad sedert haar ontstaan in 1068 tot rond de vijftiger jaren*, Tielt, 1977, p. 63-76; G. VAN BOCKSTAELE, *De St.-Adriaansabdij, 900 jaar te Geraardsbergen, 1250 jaar in het Land van Aalst. Bijdrage tot de geschiedenis van het Benedictijns Monachisme in Vlaanderen*, Geraardsbergen, 1981, 112 pag.; M. PIETERAERENS, *De Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen: een bouwgeschiedenis*, in *Het Land van Aalst*, t. 34, 1982, p. 177-234; G. VAN BOCKSTAELE, *Grammont, S.-Adrien*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XXI, 1986, col. 1057-1060; E. VAN MINGROOT, *Het stichtingsdossier van de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen (1081-1096)*, in *Handelingen van de koninklijke commissie voor geschiedenis*, t. 153, 1987, p. 1-64.

vilegies van de *unio* en over de afstand van de Sint-Bartholomeuskerk aan de seculieren, 19 maart 1703.

7. - Verwittiging aan abt en monniken dat ze een suspensie kunnen oplopen omwille van de weigering van een visitatie, 29 augustus 1729 (2 ex.); protest van aartsbisschop Thomas Philippus d'Alsace tegen het mislezen na het oplopen van de suspensie en bedreiging met excommunicatie, 4 september 1729 (2 ex.); verslag door landdeken Martinus Du Bois aan de aartsbisschop over de plechtige mis in de abdijkerk op 3 en 4 september, d.w.z. na de opgelopen suspensie, 5 september 1729; rechtvaardiging van abt Bartholomaeus de Hasseleer voor de officiaal van Mechelen i.v.m. de solemnele processie, op 10 september 1729 samen met de Lieve-Vrouwe-broeders in de stad Geraardsbergen gehouden, en weerlegging; rechtvaardiging van de aartsbisschop bij gouvernante Maria-Elisabeth over zijn handelswijze tegenover de abdij, 27 september 1729; vraag van de monniken aan Giuseppe Spinelli, nuntius, hen te absolveren van de censuur en antwoord op 4 april 1730; bedenkingen betreffende het recht van de aartsbisschop t.o.v. de abdij, z.d., 8 en 24 blz.
3. - Bewijzen van 1543 tot 1704 betreffende de aanvaarding door de Sint-Adriaansabdij van de jurisdictiemacht van de aartsbisschop, z.d., 14 blz.
7. - Dispuut inzake jurisdictie: de aartsbisschop brengt zijn zaak voor de Raad van Brabant, de abdij voor de Raad van Vlaanderen. Beslissing door gouvernante Marie-Elisabeth dat de zaak zal afgehandeld worden door de Raad van Brabant; die beslist uiteindelijk dat de abdij onder de jurisdictie van de aartsbisschop blijft, 1729-1734; een charter van Karel VI van 12 juli 1734 ter bevestiging.

5. Hervorming

7. - Verzoek van prior Gaspar Vinck en zeven monniken aan aartshertogin Isabella om de hervorming van de congregatie van Valladollid te mogen invoeren, 12 maart 1608.
1. - Aanvaarding van de hervorming van de congregatie van Saint-Vanne, ondertekend door abt Martinus Lebrun, de prior en vijf monniken, 29 november 1625; verklaring van drie monniken dat zij de hervorming van de congregatie van Saint-Vanne willen aanvaarden, doch dat zij gezien hun hoge ouderdom alle regle-

- menten niet zullen kunnen naleven, maar toch op onderhoud in de abdij hopen, 29 november 1625.
392. - Toelating van aartsbisschop Jacobus Boonen aan sommige monniken om de hervorming van de congregatie van Saint-Vanne in de abdij van Saint-Denis-en-Brocqueroie te experimenteren, 6 decemer 1625.
393. - Opmerkingen die moesten gedaan worden door Benedictus Van Haeften, proost van Affligem, bij zijn visitatie op 14 december 1625, en genomen beslissingen tengevolge van die visitatie.
394. - Opwerping van Gaspar Vinck, abt van Saint-Denis-en-Brocqueroie, tegen het bijvoegen van de woorden *paupertas et castitas* in de gelofte, 26 juni 1626.
395. - Schrijven van abt Martinus Lebrun over de aanstalten die de abdijen Saint-Denis en Saint-Hubert maken omtrent de invoering van de hervorming, 17 juli 1626.
396. - 23 punten m.b.t. de hervorming; schrijven van sommige monniken aan aartsbisschop Jacobus Boonen tegen de hervorming, 9 juni en 17 november 1626.
397. - Vraag van monnik Sebastianus de Ramaix hem te ontslaan van de verplichting de hervorming van Saint-Vanne na te leven en hem een pensioen toe te kennen, 27 juni 1626 en 26 april 1627; schrijven daaromtrent van abt Martinus Lebrun aan de aartsbisschop, 12 mei 1627.
398. - Wederzijds akkoord tussen de aartsbisschop en de abdij, waarbij de levenswijze geregeld werd voor de monniken die de hervorming niet aanvaardden, 23 februari 1627.
399. - Bericht door Benedictus Van Haeften, proost van Affligem, aan de aartsbisschop over de aanvaarding van de hervorming van Saint-Vanne door de monniken van Sint-Adriaan, 25 februari 1627.
400. - Overeenkomst tussen de abdijen van Affligem, Saint-Denis-en-Brocqueroie en Sint-Adriaan om samen met aartsbisschop Jacobus Boonen de ingevoerde hervorming te bestendigen, 26 augustus 1628; bekrachtiging door Franciscus Vander Burch, aartsbisschop van Kamerrijk, 1 maart 1629.
401. - Vraag van abt Martinus Lebrun om op monnik Justinus van Luxeuil die naar Brussel kwam, een beroep te mogen doen i.v.m. de instandhouding van de unio van Lotharingen, 27 december 1641.

2. - Vraag van abt Martinus Lebrun om een paar monniken naar de abdij Kempton (*Campitonense*) in Duitsland te mogen zenden om er de hervorming door te voeren, 17 april 1646.
3. - Brief waarin aartsbisschop A. de Berghes zijn ontevredenheid wil uitdrukken over abt Longinus Fouquier om diens poging de ontbonden congregatie van Onze-Lieve-Vrouw presentatie te herstellen en dat buiten zijn weten; antwoorden, april 1687.

6. College

1. - Overeenkomst tussen de abt en de magistraat van Geraardsbergen aangaande de overname van de stedelijke scholen door de abdij, 26 januari 1629; goedkeuring door aartsbisschop Jacobus Boonen met de belofte van zijn steun en die van de monniken van Affligem, 30 januari 1629.
2. - Vraag aan de stad Geraardsbergen om steun na het overnemen van zulke zware last; positief antwoord, 5 augustus 1632.
3. - Verslag van alle inkomsten en uitgaven van het college van 1 oktober 1688 tot 1 januari 1689, opgemaakt door Martin du Mont, monnik van Saint-Denis-en-Brocqueroie en procureur der abdij.
4. - Drie klachten tegen Martinus du Mont en Paulus Poillart wegens hun financieel wanbeheer, 22 april, 18 en 24 mei 1689; lijst van al de bezittingen van de abdij met de lasten en de schulden in 1689.

7. Bezittingen

1. - Afstand door de abdij van al de rechten op de kapel van Sint- Margaretha binnen het domein van de baron van Boelare. Die zou door de bisschop tot parochiekerk worden verklaard, op voorwaarde dat bij het overlijden van de baron, de barones en de kinderen de abdij het lijk in de parochiekerk zou afhalen en de begrafenisplechtigheid in de abdij zou geschieden; voor andere edellieden die wensten in de abdij begraven te worden, zou de abdij het lijk afhalen aan de grenzen der nieuwe parochie. Ondertekend door de abt en de monniken, de pastoor van Nederboelare en aartsbisschop Mathias Hovius, 30 augustus 1619 (charter).
2. - Twee brieven over de te lage huurprijs van gronden, 12 december 1625 en 14 januari 1626.

- 410. - Klein dossier over de unie of vereniging van de kerk van Sint-Lucas te Geraardsbergen met de abdijkerk, 27 mei 1627.
 - 411. - Lijst van tienden behorende aan de abdij, 27 november 1662; vraag aan het aartsbisdom om documenten over de aankoop van tienden in 1325, 30 juli 1682.
 - 412. - Staten van goederen, inkomsten en lasten, 1606-1689.
 - 413. - Beslissing van de Raad van Vlaanderen ten voordele van de abdij tegen burgemeester en schepenen van Onkerzele, die beweerden dat de goederen der abdij op hun grond gelegen te weinig getaxeerd waren, omdat volgens hen de oppervlakte ervan niet juist was opgemaakt, 15 oktober 1718.
 - 414. - Vraag aan aartsbisschop Th. Ph. d'Alsace om de rechten der abdij, als collator en patronus, op gemeente en parochie Thoricourt te mogen opgeven, 27 april 1722; toestemming van de aartsbisschop, 5 juni 1722; overdracht aan gemeente en parochie, 17 juni 1722; protest vanwege de abdij tegen de bewering dat zij de tienden en de andere goederen van Thoricourt zouden hebben overgelaten aan de abdij van Cambron, 8 juli 1722.
8. Strijd tussen Vlamingen en Walen
- 415. - Beslissing van het jaarlijks kapittel van de Congregatie van Onze- Lieve-Vrouw presentatie dat in Sint-Adriaan *in lectione mensali poterunt flandri legere flandrice*, 13 mei 1645.
 - 416. - Vier brieven over beginnende moeilijkheden, 30 mei- 2 juni 1663.
 - 417. - Klacht met tal van bewijzen bij aartsbisschop Andreas Cruesen over de achteruitzetting van de Vlamingen en middelen tegen dat misbruik; verslag van het regulier bezoek gedaan door vicaris-generaal Amatus Coriache en Aemilianus van Hoyvorst, monnik van de abdij Affligem, 13-14 mei 1666.
 - 418. - Schrijven van Hubert Meurant aan aartsbisschop A. de Berghes over de moeilijkheden veroorzaakt door de weigering van enkele Walen 's avonds in het Vlaams te lezen, 30 augustus 1672 en juni-juli 1674.
 - 419. - Protest bij aartsbisschop A. de Berghes door prior Leo Goudenhoofd en Daniël Coens, twee Vlamingen, tegen de klacht van de andere Vlamingen, 18 maart 1675.
 - 420. - Verbod door de koning nog Waalse novicen te aanvaarden tot nader orde, 15 september 1676; zending van de klacht van de

Vlamingen naar de aartsbisschop door de Robiano, lid van de Raad van Brabant, met lijst van de monniken, 15 september 1676.

1. - Visitatie door Joannes de Saint-Ghislain, abt van Saint-Denis-en-Brocqueroie, en Aemilianus van Hoyvorst, proost van Affligem, in opdracht van de aartsbisschop, 25 november 1676; documenten in dat verband van 1676 en 1677, cfr. *Mechliniensia*, reg. 28, p. 104-105, 109-110, 345.
 2. - Uiteenzetting door monnik Blasius Vander Herweghe van al de kleineringen en onrechtvaardigheden die de Vlamingen te Geeraardsbbergen moeten ondergaan, z.d.
 3. - Regeling van de talenkwestie door aartsbisschop A. de Berg-hes, 5 januari 1677.
 4. - Goedkeuring van de actie der Vlamingen door verscheidene abten, januari-februari 1677.
 5. - Klachten van Vlamingen over het feit dat het decreet van 5 januari 1677 niet onderhouden wordt, 1678-1681.
 6. - Koninklijk decreet dat de Vlamingen ertoe verplicht zijn zich te houden aan het decreet van 5 januari 1677, 25 oktober 1696.
 7. - Redenen die de aartsbisschop ertoe moeten bewegen het aanvaarden van Walen te beletten, z.d. (2 ex.).
 8. - Bewijsvoering van drie Walen die de Vlaamse lezing 's avonds willen afschaffen, daar het de gewoonte sinds onheugelijke tijden was in het Frans te lezen en dat ook voordelen bood voor de abdij, z.d. (2 ex.).
 9. - Uiteenzetting tegen de bewering van de Walen dat de abdij geen Vlaamse stichting zou zijn en dat zij niet naar waarde behandeld worden; bewijsstukken dat de Walen niet verdrukt werden; lijst van de abten vanaf 1081 tot Longinus Foucquier; lijst van Vlamingen die zich aanboden en geweigerd werden van 1646 tot 1674; lijst van religieuzen die aanvaard werden door abt Martinus Lebrun en Waalse opvolgers; lijst van de toenmalige monniken.
-
9. Broederschappen, relikwieën, jaargetijden
 0. - Regels van de broederschap van de H. Drievuldigheid, dagen van algemene absolutie en volle aflaat, opgesteld door abt Hubert Meurant, 1672 (gedrukt).
 1. - Vraag vanwege de leden van de broederschap van de H. Drievuldigheid om van hun geloften ontslaan te worden, daar de

aflaten aan de broederschap verbonden afgeschaft zijn, 7 juni 1682.

- 432. - Zending van een afschrift van de bul van Innocentius XIII van 18 mei 1721 over de instelling van de broederschap van Sint-Adriaan en vraag om goedkeuring, 10 december 1725.
- 433. - Vraag van de monniken van Sint-Adriaan aan aartsbisschop A. de Berghes om de cultus van Sint-Adriaan, wiens relikwieën bij de benedictinessen te Dendermonde berustten, officiëel goed te keuren en van aflaten te voorzien, ter gelegenheid van hun terugkeer naar de abdij, 11 oktober 1684.
- 434. - Stichting van een dagelijkse mis en twee jaargetijden op 8 april 1562; lijst van jaargetijden.

10. Moeilijkheden, klachten, verdedigingen

- 435. - Veroordeling door de officiaal van Kamerijk te Brussel van monnik Petrus David wegens moord op monnik Henricus de Cathem, 3 december 1566 (2 ex.).
- 436. - Klacht over het slecht beheer van de goederen door de procureur van de abdij, een monnik van de Sint-Vaast-abdij, 12 september 1599.
- 437. - Klacht tegen Sebastianus de Ramaix, die uit de abdij was verjaagd om zijn drinkpartijen en uithuizigheid, 4 november 1626.
- 438. - Klacht van 14 monniken over abt Martin Lebrun om al zijn toegevingen aan de baron van Boelare inzake geheime toegang tot klooster en kerk, 19 november 1636.
- 439. - Zelfverdediging door abt Hubert Meurant bij aartsbisschop A. Cruesen, 13 januari 1664.
- 440. - Klacht over de verdeeldheid in de abdij aangaande het houden van een kapittel te Affligem en vraag om hulp van de aartsbisschop, 10 mei 1666.
- 441. - Zaak Paulus Pouillart, die de abt geslagen had en door allen gevreesd werd, 1672-1675.
- 442. - Drie klachten door monnik Gregoire Simon in naam van verscheidene confraters over abt Victor Warnant: het aanvaarden van te veel missen, het weigeren van twee novicen, en het logeren van een monnik, die in de priorij te Hunnegem logeert, 3 juli 1684; antwoord van Catherine Colombine de Viënne van 20 juli 1684 en van de abt op 23 juli 1684.

3. - Klacht van Maur Monnart, prior i.v.m. Longinus Fouquier die weigerde naar de abdij van Saint-Denis te gaan voor een gewetenszaak, 30 april 1696.
4. - Vraag van abt Gisleen Coucke aan aartsbisschop H. G. de Precipiano te beslissen wie in de processie van het H. Sacrament de remonstrans zal dragen: de monniken of de seculiere geestelijken, 23 mei 1698.
5. - Klacht over een onbekende die het geld voor de abt bestemd voor zich houdt en er goede sier mee maakt, 7 januari 1702.
6. - Klacht van een monnik bij de aartsbisschop over het feit dat hij niet aanwezig was geweest bij het aannemen van een postulant, gezonden naar de abt, 3 oktober 1704; antwoord van abt Gisleen Coucke aan de aartsbisschop, 16 oktober 1704.
7. - Zaak Gregorius Simon om zijn slecht gedrag aangeklaagd door abt Gisleen Coucke, 1704.
8. - Zaak Damianus Carpentiers, die van zijn geloften ontslagen wenst te worden, 1737-1738.
9. - Zaak Martin Boeykens, biechtvader te Hunnegem, die op kosten van de priorij goede sier maakt, 1768.
10. - Zaak Paulus Thienpont, die een onmogelijk karakter had en ongehoorzaam was, 1780-1784.
11. - Klacht tegen het slechte gedrag van de prior, 15 mei 1781.
12. - Moeilijkheden onder prior Bartholomaeus de Geytere met de meeste monniken na de dood van de abt, november-december 1786; opdracht door aartsbisschop J. H. de Franckenberg aan Beda Regaus, proost van Affligem, om een onderzoek in te stellen naar de moeilijkheden in de abdij, 8 december 1786; visitatieverslag, 11 december 1786; opdracht aan Beda Regaus om orde op zaken te stellen, 27 december 1786.
13. - Dossier aangaande de haargroei, december 1788.
14. - Zaak Romanus Bataille, president van het Sint-Annacollege te Leuven, die er uit wegluchtte, 23 december 1789 en 3 januari 1790.
15. - Klacht van de zieke Joannes Fostier over onvoldoende verzorging, 1763, 1777, 1785, 1790.
16. - Beschuldiging van abt Gisleen van Havermaet om het slecht beheer van de goederen, 1791; inventaris van de roerende goederen in de vertrekken van ontvanger en abt, opgemaakt door no-

taris E. Godefroy in november 1792; verslag door prior Amandus Piers en monnik Jozef Spitaels m.b.t. het vertrek van de abt, 27 december 1792.

- 457. 11. - Enkele minder belangrijke brieven aan de aartsbisschop, 1585, 1637, 1775, 1791.
- 458. - Verlening van een *altare privilegiatum* door Innocentius XI, 6 april 1686.
- 459. - Vraag aan de aartsbisschop om lectoren in de wijsbegeerte en de godgeleerdheid, 23 mei 1689.
- 460. - Melding van de ziekte van monnik Philippus Droesbeke, pastoor van Meerbeke, 6 januari 1781.
- 461. - Vraag om aanstelling van monnik Robert de Crick tot pastoor te Geraardsbergen, 25 mei 1802.

Fonds *Cameracensia*

- 462. - Bekrachtiging door Henricus de Berghes, bisschop van Kamerijk (1480-1502), van een overeenkomst tussen de pastoor van Zarlar-dinge en de abt aangaande de tienden, z.d. (reg. 11, fol. 75, cfr. *A. Coriache*, reg. 6, fol. 444).
- 463. - Verkoopcontract m.b.t. een molen die de abdij toebehoort, en bekrachtiging ervan, z.d. (reg. 11, fol. 283 en 324 vo).
- 464. - Vaststelling door Jacobus van Croy, bisschop van Kamerijk, van een pensioen voor Magister Jacobus Anthoni ten laste van de abdij, 23 januari 1505 (reg. 11, fol. 115 vo-116, cfr. *A. Coriache*, reg. 5, fol. 230-232).
- 465. - Toelating om geld te lichten ten einde schulden te betalen, z.d. (reg. 11, fol. 140-141).
- 466. - Jaarlijkse vrijstelling van 300 gouden ducaten aan de abdij verleend door Henricus de Berghes, bisschop van Kamerijk, 12 januari 1495 (reg. 18, fol. 74).

Fonds *Mechliniensia*

- 467. - Toelating door aartsbisschop Antonius de Granvelle goederen te verkopen om schulden te delgen, 27 februari 1569 (reg. 1, fol. 118-119).

1. - Bekrachtiging van de keuze van Benedictus Sejournet tot abt, 16 juli 1586; *dimissoriales* voor de wijding, 23 augustus 1586 (reg. 2, fol. 70, 73-74, 80 vo).
1. - Aanstelling van een provisor, 3 november 1587 (reg. 2, fol. 110).
1. - Verkiezing, aanstelling en wijding van Martinus Lebrun tot abt, resp. mei, 31 augustus en 8 september 1624 (reg. 11, p. 42, 160 vo en 50).
- .. - Decreet van aartsbisschop J. Boonen t.g.v. een visitatie, 13 december 1625 (reg. 8, p. 271-277).
2. - Belofte van abt Martinus Lebrun de hervorming in te voeren, 21 december 1627 (reg. 11, fol. 81 vo).
3. - Toelating tot het oprichten van een school, 30 januari 1629 (reg. 12, fol. 12 vo).
4. - Eed van getrouwheid aan de aartsbisschop door de gekozen abt Henricus de Busegnies, z.d. (reg. 5, fol. 156 vo).
5. - Benoeming van Paulus van Lathem tot pastoor van Geraardsbergen op voorstel van de abt, 4 juni 1647 (reg. 5, fol. 157).
5. - Opdracht tot aanstelling, bekrachtiging en wijding van Hubertus Meurant tot abt, resp. 25 juni, 27 juni en 8 juli 1657 (reg. 17, p. 478-484, 486-488; reg. 75, p. 99-100).
7. - Toelating aan de abt een monnik aan te duiden als biechtvader van de religieuzen van Hunnegem, 6 november 1657 (reg. 17, p. 535).
3. - Twee brieven: een over moeilijkheden, 5 juni 1663, en een waarin tot een overeenkomst wordt aangespoord, 13 juni 1663 (reg. 21, p. 126-128), zie eveneens *ibid.*, p. 427-428.
9. - *Parochialia*, 26 januari en 23 februari 1673 (reg. 25, p. 59; reg. 23, p. 318 en 322).
0. - Gegevens betreffende tijdelijke goederen, 1602-1611 (reg. 2, fol. 333; reg. 6, 52 vo-53; 143vo-144; 157vo-158).
1. - Wijding van Victor Warnant tot abt en eedaflegging, 7 maart 1677 (reg. 75, p. 493-495).
2. - Toelating door aartsbisschop A. de Berghes om het feest van Sint-Benedictus en Sint-Scholastica met een octaaf te vieren en het officie van Sint-Benedictus iedere dinsdag, 23 december 1683 (reg. 29, p. 582-583).
3. - Toelating om het officie van Sint-Benedictus iedere dinsdag te lezen, 22 februari 1685 (reg. 30, p. 285-286).

- 484. - Opdracht aan Antonius Van der Meulen, aartspriester van Ge-raardsbergen, de eed af te nemen en Longinus Foucquier tot abt aan te stellen, 30 juli 1686 (reg. 31, p. 139-140); aanstelling op 1 augustus en wijding op 18 augustus 1686 (reg. 76, p. 333-338).
- 485. - Opdracht tot het visiteren van de abdij, 24 november 1688 (reg. 31, p. 585).
- 486. - Decreet van aartsbisschop A. de Berghes t.g.v. een visitatie, 10 maart 1689 (reg. 34, p. 28).
- 487. - Toelating om het officie van Sint-Mauritius en gezellen te lezen, daar de relieken er zich bevinden, 5 oktober 1696 (reg. 35, p. 597).
- 488. - Rouwbeklag in naam van de aartsbisschop bij de dood van abt Longinus Foucquier, 12 juni 1703 (reg. 38, fol. 89).
- 489. - Opdracht aan Gislenus Coucke, benoemde abt, de abdij te besturen vóór zijn aanstelling, 10 oktober 1703 (reg. 38, fol. 107 vo-108).
- 490. - Opdracht aan Philippus Van der Linden, aartspriester, de gekozen abt Gislenus Coucke aan te stellen, 20 december 1703; akte van de wijding, 2 februari 1704 (reg. 77, fol. 222 vo-223, 225 vo-226).
- 491. - Goedkeuring van de overeenkomst, gesloten op 31 juli 1709 voor notaris Arnoldus van Lierde, tussen Jacobus Herremans, pastoor van Erondegem, en abt Gislenus Coucke m.b.t. de tien-den, 26 augustus 1709 (reg. 38, fol. 314-315).
- 492. - Documenten m.b.t. het conflict tussen de abdij en de kerk van Sint-Bartholomeus, 11 en 21 juli 1710 (reg. 38, fol. 350 en 353 vo-356).
- 493. - Opdracht tot eedafneming en aanstelling van Adrianus Roelants tot abt en *dimissionales* voor de wijding door gelijk welke bisschop, 13 december 1713 (reg. 39, fol. 122).
- 494. - Opdracht aan Odo de Craecker, proost van Affligem, de aanstel-ling van Bartholomeus Hasseler tot abt voor te zitten, 16 novem-ber 1726; wijding op 7 januari 1727 (reg. 78, fol. 225 vo-226 vo).
- 495. - Waarschuwing de visitatie toe te laten onder straf van *suspen-sio a divinis*, 29 augustus 1729; waarschuwing de straf van *suspen-sio a divinis* te onderhouden onder straf van excommunicatie, 5 september 1729 (reg. 184, fol. 181 vo-183 vo).
- 496. - Opdracht aan Joannes Franciscus Melchior, gegradueerd kanun-nik en vicaris-generaal Ildefonsus van Hoorde tot abt aan te stel-

len, september 1738; toelating aan de abt zich te laten wijden door gelijk welke bisschop, september 1738 (reg. 79, fol. 200-201).

- Zaak frater Berlenger, 12-17 en 19 april 1761.

- Aanstelling van de gekozen abt Robertus van Adorp door Joannes Henricus Haenen, deken van het kapittel van Sint-Rombouts, 25 januari 1769; abtswijding op 23 april 1769 (reg. 80, fol. 158 en 159 vo).

- Verbod de passieprocessie op Witte Donderdag te houden, gezien de schandalige manier waarop dat gebeurt, 22 januari 1775 (reg. 184, fol. 319).

- Decreet van aartsbisschop J. H. de Franckenberg t.g.v. een visitatie, 10 september 1777 (reg. 184, fol. 331-333).

- Mondelinge toelating voor het optreden *in pontificalibus* aan al de abten die in september 1772 onder het octaaf van Sint-Adriaan naar de abdij komen, 6 augustus 1772 (reg. 53, fol. 37).

- Toelating aan abt Robertus van Adorp *in pontificalibus* te celebreren in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Ninove gedurende het octaaf in maart 1773, 13 februari 1773 (reg. 53, fol. 50 vo).

- Aanstelling van Bartholomaeus de Geytere tot beheerder van de abdij na de dood van abt Robertus van Adorp, 24 november 1786 (reg. 56, fol. 22 vo-23); aanstelling van Gislenus van Havermaet tot beheerder na de dood van B. de Geytere, 8 januari 1787 (reg. 55, fol. 128 vo-129).

- Aanstelling van Gislenus van Havermaet tot abt, 11 september 1788; akte van de wijding tot abt, 22 september 1788 (reg. 81, fol. 153).

- Decreet van aartsbisschop Joannes Henricus de Franckenberg tegen het dragen van een pruik, 30 december 1788 (reg. 55, fol. 167 vo-168).

- Tijdelijke ontneming van het beheer der abdij aan abt Gislenus Van Havermaet, 20 december 1789 (reg. 56, fol. 163 vo).

- Opdracht aan twee kanunniken om de oorzaak van de onenigheid op te sporen, 31 juli 1791 (reg. 55, fol. 212).

- Goedkeuring van de overeenkomst tussen abt Gislenus van Havermaet en de pastoors van Iddergem en Heldergerm m.b.t. een geldelijke vergoeding, 18 juli 1793 (reg. 57, fol. 31 vo).

Fonds *Amatus Coriache*

509. - Opdracht van paus Nicolaus V i.v.m. de *unio* van de kluis van Hunnegem met de abdij van Sint-Adriaan, 30 januari 1447 (reg. 4, fol. 408).
510. - Zes documenten m.b.t. de tijdelijke goederen (transactie: koop, verkoop) van de abdij, 1493, 1494, 1500, 1569 (reg. 9, fol. 185-193), cfr *Cameracensia*, reg. 17, fol. 219 vo).
511. - Bekrachtiging door Henricus de Berhges, bisschop van Kamerijk (1480-1502), van een overeenkomst tussen de pastoor van Zarlardinghe en de abt van Sint-Adriaan aangaande de tienden, z.d. (reg. 6, fol. 444, cfr. *Cameracensia*, reg. 11, fol. 75).
512. - Vaststelling door Jacobus de Croy, bisschop van Kamerijk, van een pensioen voor magister Jacobus Anthoni op kosten van de abdij, 23 januari 1505 (reg. 5, fol. 230-232, cfr. *Cameracensia*, reg. 11, fol. 115 vo-116).
513. - Akte van paus Leo X i.v.m. de incorporatie van de Sint-Barholomeuskerk te Geraardsbergen en twee kapelanieën te Hunnegem in de abdij van Sint-Adriaan, 15 oktober 1515; bekrachtiging door Guilelmus III de Croy, bisschop van Kamerijk, 19 juli 1518 (reg. 8, fol. 308 en 357-358).
514. - Betwisting tussen Martinus Lebrun, abt van Sint-Adriaan, enerzijds en Gaspar Nemius, bisschop van Antwerpen, als abt van Sint-Bernards aan de Schelde anderzijds, m.b.t. de inkomsten van de parochie Erondegem bij Aalst, voor de officiaal van Mechelen gebracht (70 paragrafen), 1638 (reg. 3, fol. 652-663); betwisting tussen beide abten over het patroonschap van de pastorie van Erondegem; oplossing door Jacobus Santvoort, professor, 20 augustus 1644 (reg. 3, fol. 649-651); uitgebreide verhandeling over de *portio congrua* van de pastoor van Erondegem, z.d. (reg. 3, fol. 664-684); bijvoegsel ten voordele van de abt van Geraardsbergen, z.d. (reg. 3, fol. 685-690).
515. - Overeenkomst tussen de abt van Sint-Adriaan en de magistraat van Geraardsbergen m.b.t. de goddelijke diensten in de parochiekerk en weerlegging, 13 september 1650 (reg. 3, fol. 694-696).
516. - Overeenkomst tussen abt en pastoor van Geraardsbergen enerzijds en de magistraat van de stad anderzijds m.b.t. het onderhoud van pastoor en onderpastoor van de stad en het aanvaarden

van zwartzusters in het hospitaal te Geraardsbergen, 13 september 1650 (reg. 6, fol. 434-435).

- Vraag en oplossing m.b.t. het benoemen van seculieren in Geraardsbergen i.p.v. monniken, die er sedert 1515 de parochiedienst verzekeren, 26 mei 1670 (reg. 8, fol. 172-181).
- Betoog van de magistraat van Geraardsbergen dat de ordinarius de macht heeft om de pastoor te benoemen en niet de abt van Sint-Adriaan ondanks de brieven van unie van pastorie en abdij, z.d. (reg. 8, fol. 165-171).
- Redenen die de aartsbisschop er toe moeten aanzetten de door de Walen veroorzaakte onenigheid in de abdij weg te nemen, z.d. (reg. 5, fol. 233-236).

IEPER, abdij Sint-Jansberg

In 1808 schonk Hubert, bisschop van Terwaan, de Sint-Janskerk op de Mont-Sainte-Foy bij Terwaan aan Guillaume de Ros, abt van Fécamp, om er een klooster op te richten. Dit gebeurde tussen 1083 en 1091. Bij de verwoesting in 1537 trokken de monniken naar hun refugiehuis te Sint-Omaars, in 1568 naar Belle en omstreeks 1585 naar de Moutstraat naast de Sint-Niklaaskerk te Ieper. De schepenen van Ieper keurden op 4 juni 1598 de overeenkomst tussen de gemeenschap van Sint-Jansberg en de pastoor van de Sint-Niklaaskerk goed. Een nieuw klooster werd gebouwd in 1599/1600 en door Antonius de Hennin, bisschop van Ieper, in 1608 ingewijd. Toen de legers van Lodewijk XIV in 1644 Vlaanderen binnenvielen, moesten de monniken hun klooster verlaten. Op 24 januari 1797 werden ze definitief uit hun klooster verdreven, dat op 4 april 1797 te Brugge werd verkocht. In 1846 had de grote afbraak plaats. Tot 1914 bleven de ingangspoort en de refter overeind ²².

1. Rekwest van abt Bernardus de Cerf (1660-1679) aan de aartsbisschop om het stoffelijk overschot van abt Franciscus van Waels-

²² N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Saint-Jean-au-Mont à Ypres*, in *Monasticon Belge*, t. III, 1, Luik, 1960, p. 17-48; *Het Rijksarchief in de Provinciën I, De Vlaamse Provinciën*, Brussel, 1975, p. 114.

cappel († 28 augustus 1645), in de abdijkerk van Groot-Bijgaarden begraven waar hij vele jaren biechtvader was geweest, naar de Sint-Jansabdij te mogen overbrengen, z.d., uitgegeven door N. HUYGHEBAERT, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, t. XC, 1953, p. 82-83.

521. 2. Kopie van zes documenten m.b.t. de gebeurtenissen van 1717²³.
522. 3. Briefwisseling tussen kardinaal Th. Ph. d'Alsace en kardinaal de Fleury in 1733 aangaande de opheffing van het gerechtelijk beslag op de goederen van de abdij Sint-Jansberg in Frankrijk en de abdij Sint-Bertinus in de Nederlanden, alsook vijf brieven van 1733 van graaf Frederik d'Harrack hieromtrent.

Fonds *Mechliniensia*

523. *Dimissoriales* van aartsbisschop Andreas Cruesen voor de abtswijding van Bernardus de Cerf, 4 december 1659 (reg. 17, p. 783).

LOBBES, abdij Saint-Pierre

Eén der beroemdste abdijen in België en zelfs in het westen was de abdij van Lobbes. Sint-Landelinus († 686) bouwde in het midden van de zevende eeuw te Lobbes een kerk. Sint-Ursmar, aan wie de door de monniken op het einde der elfde eeuw gebouwde parochiekerk werd toegewijd, was er abt van 689 tot 713.

De abdij had een grote invloed in de middeleeuwen dank zij haar school (gesticht in de 9de eeuw) en haar geleerde monniken. In 1794 werd ze door de Franse troepen geplunderd en in brand gestoken. Bij de afschaffing in 1796 telde zij nog 43 monniken. Overgebleven zijn de hoevegebouwen, de prelatuur (het huidige station) en een poort²⁴.

²³ Die documenten werden aan aartsbisschop Th. Ph. d'Alsace ter inlichting gegeven in 1733. Hijzelf had zich in die feiten gemengd, cfr. N. HUYGHEBAERT, *o.c.*, p. 19, n. 3.

1. Notariële overeenkomst tussen abt Guillielmus Cordier en de gewezen abt Joannes van Heffene m.b.t. diens financiële voorzieningen, 28 oktober 1498, cfr. *Cameracensia*, reg. 11, fol. 11-12.
2. Toelating aan Augustinus Jonneaux, gekozen abt, om zich voor zijn wijding tot gelijk welke bisschop te wenden, 1695; de wijding, zie *Mechliniensia*.
3. Verzoek van paus Clemens XI aan Ursmarus Rancelot, gekozen abt, de eed van onderdanigheid aan Rome af te leggen, 28 november 1707; de afgelegde eed, z.d.; de wijding, zie *Mechliniensia*.

Fonds *Cameracensia*

- Over goederen die de abdij toebehoren (reg. 18, fol. 59, 62, 134 en 138).
- Bekrachtiging door Jacobus van Croy, bisschop van Kamerijk, van een rente (*redditus*) aan de kerkfabriek van de Kapellekerk te Brussel, 20 mei 1506 (reg. 13, fol. 159).

Fonds *Mechliniensia*

- Erkenning door abt Franciscus Goffart, op aanvraag van Antonius Lardé, pastoor van Delftinge, van de relikwieën van Sint-Ursmarus, die aldaar sinds onheugelijke tijden bewaard worden, en toelating om ze daar te vereren, 23 maart 1722 (reg. 40, fol. 293 vo).
- Akte van abtswijding van Augustinus Jonneaux door aartsbischop H. G. de Precipiano, 12 februari 1696 (reg. 77, fol. 95).

²⁴ J. VOS, *Lobbès. Son abbaye et son chapitre, ou histoire complète du monastère de Saint-Pierre à Lobbes et du chapitre de Saint-Ursmer à Lobbes et et à Binche*, 2 tom., Leuven, 1865; U. BERLIÈRE, *Abbaye de Lobbes*, in *Monasticon Belge*, t. I, Brugge, 1890, p. 197-228; J. WARICHEZ, *L'abbaye de Lobbes depuis les origines jusqu'en 1200*, Leuven - Parijs, 1909; L. H. COTTINEAU, o.c., t. I, col. 1632-1633; *Les archives de l'Etat dans les provinces*, t. II, *Les provinces wallones*, Brussel, 1975, p. 183; A. DIERKENS, *Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe - XIe siècles). Contribution à l'histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Age*, Sigmaringen, 1985, p. 91-136; J. P. DEVROEY, *Le polyptyque et les listes de biens de l'abbaye Saint-Pierre de Lobbes (IXe - XIe siècles). Edition critique*, Brussel, 1986.

531. - Akte van de abtswijding van Ursmarus Rancelot door aartsbischop H. G. de Precipiano, 12 februari 1708 (reg. 78, fol. 12 vo-13)

OUDENBURG, abdij Sint-Pieter

Zij werd in 1084 door Arnulf, bisschop van Soissons (1081-1087) gesticht. Onder abt Raphaël de Mercatel (1464-1478) vielen de gebouwen in door gebrek aan onderhoud. In 1578 werden de monniken verplicht hun klooster te verlaten en in 1579 werd de abdij totaal verwoest. Omstreeks 1610 begon men aan de heropbouw. In 1713 bij de dood van abt Gregoire Lamberti was de toestand er zo ellendig, dat de mare liep dat de keizer de abdij zou afschaffen. Tussen 1729 en 1734 werd de abdij slechts door een administrator bestuurd, van 1734 tot 1739 door een prior. De op 16 februari 1797 afgeschafte abdij werd als nationaal goed verkocht, kerk en klooster vernield. De boerderij, door abt Maximilien d'Enghien (1616-1662) opgericht, en het abtskwartier uit de 18de eeuw bestaan nog ²⁵.

532. 1. Dossier omtrent de verkoop van enige goederen en cijnzen door de abdij om te kunnen voldoen aan de belasting van twee pond per gemet, die van hogerhand tot oprichting van de forten van Oostende op 20 januari 1634 op onroerend goed was gelegd. Dit viel de abdij zwaar omwille van haar vele bezittingen te Oudenburg en te Zandvoorde en de vele kosten die ze had i.v.m. het onderhoud van kerken, kapelanieën en de „dycage” (het voorzien van dijken) van drie polders; vraag om toelating tot de verkoop door abt Jean Maximilien d'Enghien aan de bisschop van Brugge

²⁵ G. TANGHE, *Beschrijving van Oudenburg*, s.l., 1859 (anastatische herdruk, Handzame, 1976, 84 pag.); N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Saint-Pierre à Oudenburg*, in *Monasticon belge*, t. III, vol. I, Luik, 1960, p. 49 - 85; *Het Rijksarchief in de provinciën*, I, *De Vlaamse provinciën*, Brussel, 1975, p. 114-115; *Sint-Arnoldus en de Sint-Pietersabdij te Oudenburg 1084-1984*, Oudenburg, 1984, 312 pag.; A. HOSTE, *De geschiedenis van de Sint-Pietersabdij te Oudenburg 1084-1984*, Beernem, 1984, 160 pag.

en, omwille van de moeilijkheden die deze veroorzaakte, aan de aartsbisschop, 1634-1635, cfr. *Monasticon belge* t. III, 1, p. 75.

2. Veroordeling van abt Albert-Frederic Taye door Ferdinand Van de Laen, officiaal van het aartsbisdom, 1683, cfr. *Monasticon belge*, t. III, 1, p. 78, n. 9.

3. Toelating door Petrus de Pauw, vicaris-generaal van Brugge sede vacante, aan Bonifacius Camerlynck om zich door gelijk welke bisschop tot diaken te laten wijden, 12 mei 1796.

SAINT-DENIS-EN-BROQUEROIE bij Bergen, abdij Saint-Denis

Richildis, gravin van Henegouwen, stichte de abdij in 1801 bij een kapel die toegewijd was aan Sint-Denijs en toebehoorde aan de abdij van Lobbes. De abdij van Saint-Gérard stuurde er enkele monniken naar toe. Boudewijn II, graaf van Henegouwen en zoon van Richildis, schonk de kerk van Sint-Pieter te Bergen met al haar toebehoren. Soldaten van het garnizoen van Bergen plunderden de abdij in 1572. Abt Gaspar Vinck (1624-1643) is vermeldenswaard zowel voor de materiële als voor de geestelijke opleving van de abdij. Bij de afschaffing in 1796 telde ze 19 religieuzen²⁶. Van de abdij blijven nog over: de 18de eeuwse kloostergebouwen, de molen, de brouwerij en uitgestrekte velden.

1. Klacht van abt Gaspar Vinck bij de aartsbisschop over twee religieuzen die het habijt der observantie niet dragen en bij vreemden gaarne vlees gaan eten; vraag hoe ze te straffen, 27 juni 1640.
2. Uitleg door abt en prior over de financiën en over het voedsel der monniken, 1641.
3. Vraag van abt Gaspar Vink aan zijn communiteit of hij mag aanvaarden abt te worden van Sint-Pieter te Gent, 21 januari

²⁶ U. BERLIÈRE, *Abbaye Saint-Denis en Brocqueroie*, in *Monasticon belge*, t. I, Maredsous, 1890 - 1897, p. 229-243; *Trésors d'art de Saint-Denis en Brocqueroie* (tentoonstelling, 27 september - 3 november 1968), Bergen, 1968; *Les archives de l'Etat dans les provinces*, II, *Les provinces wallones*, Brussel, 1975, p. 185; G. BAVAY, 1081-1981: *L'abbaye de Saint-Denis en Brocqueroie commémore sa fondation*, in *Hainaut tourisme*, nr. 206, 1981, p. 75-83.

- 1644; vraag van de abt aan internuntius Antonius Bichi na te zien of hij wel bevoegd was tot het leiden van het canonisch onderzoek bij zijn aanstelling, 4 februari 1465.
538. 4. Inkomsten en uitgaven voorgelegd door de abt in 1645.
539. 5. Schrijven van abt Martinus Gouffart waarin hij zijn spijt uitdrukt over het feit dat aartsbisschop J. Boonen de kapittelbijeenkomst te Affligem niet had komen bijwonen, 26 april 1649.
540. 6. Pleitrede van abt Martinus Gouffart bij de aartsbisschop tegen het *pastoratus*, dat sommige monniken in Affligem verlangen, 10 mei 1650.
541. 7. Vraag vanwege abt Martinus Gouffart aan aartsbisschop J. Boonen om ter gelegenheid van het komende kapittel te herinneren aan de verbintenis en de plechtige gelofte, afgelegd bij de professie, 26 april 1651.

SAINT-GHISLAIN, abdij Saint-Ghislain

Die gemeenschap zou gesticht zijn in de zevende eeuw door Sint-Ghislenus. Door de inval van de Noormannen in de 9de eeuw moesten de monniken hun huis verlaten. In 1551 verwoestte een brand het klooster zodat de monniken verspreid werden. Een aanzienlijke abt was Jean de Laeyens (1402-1432). Het onderhouden van de regel en de bevordering van de studie was zijn voornaamste opzet. In 1573 werd een college opgericht in de abdij. Mathieu Moulart, abt van 1565 tot 1575, werd bisschop van Atrecht († 1600). Vanaf het einde der 16de eeuw telde de abdij ook een aantal schrijvers. In 1798 werd zij te koop gesteld en bijna volledig gesloopt²⁷. Er blijven slechts enkele resten over.

²⁷ U. BERLIÈRE, *Abbaye de Saint-Ghislain*, in *Monasticon belge*, t. I, Maredsous, 1890-1897, p. 244 - 270; *Les archives de l'Etat dans les provinces* t. II, *Les provinces wallones*, Brussel, 1975, p. 185; *La présence de l'abbaye de Saint-Ghislain à Wasmès et aux environs*, Wasmès, 1977; *Aux origines d'une ville et d'une abbaye: Saint-Ghislain et son culte* (Publications du Cercle d'histoire et d'archéologie de Saint-Ghislain, 5), Saint-Ghislain, 1984, XI - 155 pag.; D. VAN OVERSTRAETEN, *L'abbaye de Saint-Ghislain des origines au milieu du XIVe siècle*, Brussel (doct. thes. VUB Brussel).

1. Dossier over de hervorming in de abdij; vraag om tussenkomst door de aartsbisschop, 15 juni 1640 - 1 november 1641.
2. Schrijven van abt Augustinus Crulay over de moeilijkheden der abdij van Liessies i.v.m. de prior, die de hervorming genegen is, 19 december 1644; protest tegen hem als zou hij de hervorming niet genegen zijn, 13 februari 1645; schrijven over Placidus de la Croix, subprior van de abdij van Maroilles (Noord-Frankrijk), om er de hervorming door te voeren, 3 juli 1645.
3. Aanduiding door aartsbisschop A. de Berghes van commissarissen voor de keuze van een overste bij de kanunniken van Moustier en bij de monniken van Saint-Ghislain, september 1687.
4. Proces voor de Raad van Vlaanderen van de abdij tegen Charles Damman, burggraaf van Oombergen, later tegen Antoinette Alexandrine Doignies de Courières, weduwe van Marc Antoine de Preudhomme d'Hailly, burggraaf van Nieuwpoort, betreffende de betaling van een rente op de goederen van Oombergen en Ressegem (1721-1726), met uittreksels van rekeningen en betalingen vanaf 1409; voorstel door de abdij beroep aan te tekenen bij de Grote Raad van Mechelen, maart-juli 1726.
5. Afzetting van prior Jean Derbaix en ontzetting uit al zijn rechten omwille van machtsmisbruik, door Carolus de Saint-Albin, aartsbisschop van Kamerijk, 30 juni 1726.

SAINT-HUBERT, abdij Saint-Hubert

Op het einde van de zevende eeuw bestond er een gemeenschap van reguliere kanunniken van Sint-Augustinus te Andage. Na veel moeilijkheden kwam er verval. Benedictijnen betrokken het monasterium in 817. Na het overbrengen van de overblijfselen van de H. Hubertus nam de communiteit grote uitbreiding en werd Andage stilaan Saint-Hubert genoemd. Na vele moeilijkheden beleefde de abdij gouden jaren onder abt Thierry I de Leernes (1055-1086).

Onder de abten Henri de Vijle (1316-1464) en onder Nicolas de Fanson (1611-1652) hadden weldoende hervormingen plaats. In 1796 werden de monniken verjaagd, een jaar later werden de goederen verkocht. De kerk werd opgekocht door tien notabelen van Saint-Hubert voor de som van 35.000 fr. In 1809 werd ze paro-

chiekerk, in 1927 kreeg ze de titel van basiliek. De abdijgebouwen worden voor profane doeleinden gebruikt²⁸.

547. 1. Vraag van abt Nicolas de Fanson aan Urbanus VIII in 1624 om de statuten goed te keuren die in 1618 waren opgemaakt omwille van de hervorming en toen voorgelegd aan Paulus V; ondervragingen van de novicen voor de kleding en voor de plechtige professie, professie- en eedformule (gedrukt, 40 blz.).
548. 2. Erkenning door abt en monniken dat ze van de bisschop van Luik afhingen in 1606, 1609 en 1623; verklaring dat de abdij onder de jurisdictie van de bisschop van Luik valt, 1627.
549. 3. Dossier omtrent Matthias Pottier, prior, die in de Sint-Adriaansabdij te Geraardsbergen de hervorming moet doorvoeren, 1628-1629.
550. 4. Beschrijving van de benarde financiële toestand van de abdij door abt Benoit de Lessive, 30 december 1653.
551. 5. Verklaring van abt Cyprien Maréchal, dat hij niet meer behoort tot de congregatie van Bursfeld en ook niet tot een andere, 14 januari 1684.

Fonds *Mechliniensia*

552. Toelating van aartsbisschop A. Cruesen om de relikwieën van Sint-Hubertus in heel België te laten vereren mits de plaatselijke bisschop het goedvindt, en zo aalmoezen te verzamelen, 15 juni 1665 (reg. 21, p. 370-371).

²⁸ *Catalogue de l'exposition de documents relatifs à l'histoire de l'abbaye de Saint-Hubert*, Brussel, 1961; F. LADRIER, *Inventaire des archives de l'abbaye de Saint-Hubert*, Brussel, 1968; P. P. DUPONT, *L'abbaye et la basilique de Saint-Hubert en Ardenne*, Gembloux 1971; *Catalogue de l'exposition: Terre et abbaye de Saint-Hubert*, Saint-Hubert, 1973; P. P. DUPONT, *Saint-Hubert in Abbayes de Belgique*, Brussel, 1973, p. 174 - 199; A. DESPY-MEYER - P. P. DUPONT, *Abbaye de Saint-Hubert*, in *Monasticon belge*, t. V, Luik, 1975, p. 9 - 86; J. A. BAUW, *Une réforme au monastère de Saint-Hubert en Ardenne*, Louvain-la-Neuve, 1976; *Chronique de l'abbaye de Saint-Hubert, dite Cantatorium*, traduite par A.L.T. DE ROBAULX DE JOUMOY, Brussel, 1982; J. HOCKAY, *L'abbaye de Saint-Hubert au Moyen Age, 1189-1500*, in *Cahiers d'histoire*, t. 7, 1984, p. 33-72.

SINT-ANDRIES-BIJ-BRUGGE, abdij Sint-Andries

In het begin van de twaalfde eeuw stichtte Robertus van Jeruzalem, graaf van Vlaanderen, een priorij voor Affligem. In 1188 werd de priorij een zelfstandige abdij, die zich stillaan verrijkte door aankoop van braakliggende gronden. De calvinisten plunderden de gebouwen in 1598. Abt Jean Bourier (1598-1616) herstelde de abdij. In november 1796 werd ze afgeschaft; ze telde toen nog 14 religieuzen. Als nationaal goed verkocht, werden de gebouwen afgebroken, het koor van de monniken denkelijk in 1802. Het schip van de abdiijkerk dat ook parochiekerk was, bleef staan en vervult nog steeds dezelfde functie.

In 1899 stichtte dom Gérard van Caloen (1852-1932), monnik van Maredsous, te Sint-Andries een procuur voor zijn missiewerk in Brazilië. In 1900 verhuisde die procuur naar een ander uiteinde van de gemeente. Leo XIII keurde op 17 juni 1901 de oprichting van een nieuwe abdij aldaar goed. Zij werd op 8 september 1902 ingezegend. De eerste abt werd gewijd in 1912²⁹.

3. 1. Kopie van de stichtingsakte van de abdij in 1105: zij werd gesticht in een kleine domaniale kerk, toegewijd aan Sint-Andreas, op een plaats eertijds *Betferkerca* geheten (naar de naam van de bouwer van de kerk), bekrachtigd door Baudry (Baldericus), bisschop van Doornik.
4. 2. Akte waarbij Urbanus VIII aan abt Henricus Van den Zijpe en opvolgers voorrechten verleent, 6 augustus 1623.
5. 3. Uittreksel uit een geding tussen abt Henricus Van den Zijpe en Henricus Spichernagel, abt van Sint-Pantaleon te Keulen en president van de congregatie van Bursfeld. Deze laatste beweert ter gelegenheid van de hervorming van de abdij van Sint-Godelieve en haar overplaatsing naar Brugge dat de kloosters van de unie van Bursfeld onttrokken zijn aan de jurisdictie van de ordinaris, 1640.

²⁹ G. F. TANGHE, *Beschrijving van Sint-Andries*, Brugge, 1857 (anastatische herdruk, Handzame, 1976), 43 pag.; N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Saint-André-lez-Bruges*, in *Monasticon belge*, t. III, vol. 1, Luik, 1960, p. 86-129; *Het Rijksarchief in de provinciën*, I, *De Vlaamse provinciën*, Brussel, 1975, p. 115; W. VERLEYEN, o.c., p. 244; N. HUYGHEBAERT, *Het ontstaan van de oude Sint-Andriesabdij (1098-1100-1117)*, in *Zevenkerken. Le Trait d'union*, nr. 132, 1980, p. 9-25.

556. 4. Studie van abt Henricus Van den Zijpe (1616-1659), i.v.m. de exemptie van de abdijen van de congregatie van Bursfeld, z.d.
- 556a. 5. Kronijk van de abdij door monnik Arnulphus Goethals, beëindigd in 1533, opgedragen aan abt Joannes Assetius (Jean Asset, 1525-1547) en voortgezet tot 1599, 62 fol. en 138 p., cfr. N. Huyghebaert, *Abbaye de Saint-André-lex-Bruges*, in *Monasticon belge*, t. III, vol. 1, Luik, 1960, p. 87.

Fonds *Mechliniensia*

557. Antwoord van de aartsbisschop op een smeekbrief van de Sint-Andriesabdij die het in een conflict opneemt tegen de bisschop van Brugge, 20 oktober 1681 (reg. 28, p. 366).

SINT-TRUIDEN, abdij Sint-Trudo

De Sint-Trudo-abdij werd omstreeks 660 opgericht door Trudo, plaatselijk grootgrondbezitter en verwant met de Frankische dynastie. Het klooster werd de kern van het latere stadje. Op het einde van de 9de eeuw werd de abdij door de Noormannen verwoest, maar spoedig weer opgebouwd. Na verscheidene jaren van ellende kwam ze er onder abt Guillielmus Van Ryckel (1249-1272) weer bovenop. Zij is van oudsher bekend om haar intellectueel leven. Onder haar grote abten telt zij ongetwijfeld Christophorus de Brocquerie (1559-1586) die onder de godsdientroebelen de faam van de abdij op spiritueel, intellectueel en materieel gebied hoog hield. Op 26 juni 1794 verlieten abt en kloosterlingen definitief de abdij en trokken naar Duitsland. De abdij werd als hospitaal gebruikt en de kerk als schuur. Na diverse bestemmingen kwamen de gebouwen in 1839 in handen van het grootseminarie van Luik die er een kleinseminarie oprichtte ³⁰.

³⁰ J. L. CHARLES, *La ville de Saint-Trond au Moyen-âge. Des origines à la fin du XIVe siècle*, Parijs, 1965, p. 75-148; G. BOES, *L'abbaye de Saint-Trond. Des origines jusqu'à 1155*, Tongeren, 1970; *Sint-Trudo's erf. Religieuze kunst uit het kerkelijk gebied van de abdij Sint-Truiden*, Tentoonstelling Sint-Truiden 19 september - 4 oktober 1970, Hasselt, 1970; *Het Rijksarchief in de provinciën*, I, *De Vlaamse provinciën*, Brussel, 1975, p. 243; P. PIEYNS-RIGO, *Abbaye de Saint-Trond*, in *Monasticon belge*, t. VI, Luik, 1976, p. 13-70; E. LINCK, So-

1. Vonnis in een geschil tussen de abdij enerzijds en de bisschop van Luik, meer bepaald de raad van de tweeëntwintig in Luik, anderzijds aangaande een eigendom in de stad Sint-Truiden, 11 augustus 1763.
2. Voorrecht, gegeven door Pius VI aan Eucherius Knapen, gekozen abt, naar believen een bisschop voor zijn abtswijding te kiezen, en de inhoud van zijn eed zelf te bepalen, 30 maart 1770.

Fonds *Mechliniensia*

1. Akte van de wijding van Eucherius Knaepen tot abt door aartsbischop Joannes Henricus de Franckenberg op 1 september 1790 in de abdij van Vlierbeek; afgelegde eed (reg. 81, fol. 177-178).

VLIERBEEK (Kessel-Lo), abdij Sint-Pieter en Sint-Medardus

Godfried met de Baard schonk in 1125 Vlierbeek bij Leuven met alle aanhorigheden aan de abdij van Affligem om er een klooster op te richten. Abt Franco I zond in 1127 de eerste monniken. In 1158 begon men aan de bouw van een kloostercomplex dat omstreeks 1170 voltooid werd. In 1257 werd Vlierbeek volledig autonoom. De abdij werd in 1572 platgebrand door de troepen van de prins van Orange. Op 11 januari 1797 moesten de monniken hun abdij verlaten. Eén jaar later werd zij openbaar verkocht. Wegens het ontbreken van financiële middelen was de herinrichting door de na 1801 weergekeerde abt en enkele monniken onmogelijk. In 1829 werd de abdijkerk parochiekerk bij ministerieel besluit. In 1830 zorgde de eigenaar Jean Antoine De Becker voor een pastorie en een kerkhof. In 1837 gaf hij het overblijvende

zialer Wandel in klösterlichen Grundherrschaften des 11. bis 13. Jahrhunderts (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 57), Göttingen, 1979; W. PETERS, *Die Beziehungen der Abtei St. Trond zum Papsttum im 12. Jahrhundert*, in *Revue bénédictine*, t. 95, 1985, p. 130-145. M. VAN DER EYCKEN, *Het archief van de benediktijnerabdij van Sint-Truiden*, deel I, inventaris, Brussel, 1985; *Handschriften uit de abdij van Sint-Truiden*. Tentoonstelling 28 juni-5 oktober 1986, Leuven, 1986.

gebouwencomplex, het poortgebouw en de hovingen aan de kerk-fabriek; de gronden kreeg het aartsbisdom voor de stichting van studiebeurzen ten gunste van studenten van de universiteit van Leuven³¹.

561. 1. Regulier bezoek aan de refugie te Leuven en decreten van november 1575 en januari 1576; regulier bezoek van september-oktober 1624.
562. 2. Weigering van abt Petrus Paradaens (jansenist) een visitatie te laten gebeuren door de aartsbisschop; aanstelling door nuntius Giuseppe Spinelli en Maria-Elisabeth van Carolus d'Espinoza, *episcopus nominatus* van Antwerpen, tot *visitor apostolicus*, bijgestaan voor de geestelijke zaken door Guillelmus Delvaux, professor te Leuven, en voor de tijdelijke door de kanselier van Brabant; verslag van de visitatie met allerlei beschuldigingen tegen de abt, 15 juli-22 september 1728; uittreksels uit de schriften van P. Paradaens (gedrukt), verzameld door G. Delvaux op 23 oktober 1728; afzetting van de abt, excommunicatie en overplaatsing *manu militari* naar de benedictijnenabdij van Gembloux; aanstelling van Leonardus Lenaerts tot overste, later tot abt; moeilijkheden aangaande de exemptie en onderzoek, 14 november 1728 - 23 april 1729.
563. 3. Commissies tot voorzitten van verkiezingen van abten; aanstellingen, wijdingen, eden van trouw aan de orde en aan de aartsbisschop; instructies bij de verkiezing van een nieuwe abt, 16de-18de eeuw; wijze van installatie van een abt, z.d.; verloop van de in-

³¹ A. D'HOOP, *o.c.*, p. 471-476; A. SMEYERS, *De abdij van Vlierbeek*, Leuven, 1955; M. SMEYERS, *Abbaye de Vlierbeek à Kessel-Lo*, in *Monasticon belge*, t. IV, vol. 1, Luik, 1964, p. 81-110; ID., *De abdij van Vlierbeek te Leuven (Kessel-Lo)*, Leuven, 1978, 32 pag.; Id., *De abdij Vlierbeek, in 850 jaar benedictijns leven in het Leuvense*, Leuven, 1980, p. 31-33; W. VERLEYEN, *o.c.*, p. 245-246. Volgende archiefstukken vonden wij niet weer: 1) een reglement van 1575 over de zang, de officies en het kloosterleven; 2) de verslagen van de reguliere bezoeken van 1722 tot 1728, 3) een dossier van 14 documenten over de moeilijkheden tussen Affligem en Vlierbeek van 1609 tot 1729. Zij werden nochtans vermeld door M. SMEYERS, in *Abbaye de Vlierbeek à Kessel-Lo*, in *Monasticon belge*, t. IV, vol. 1, p. 83.

stallatieplechtigheid van Ildephonsus Meugens, laatste abt, 31 juli 1792.

4. Omtrent de exemptie

4. - Benoeming door Filips II van Joannes Hauchinus, benoemd aartsbisschop van Mechelen, tot 'beheerder' van de abdij met al de machten van een abt, 5 mei 1583.
5. - Geschil tussen aartsbisschop Mathias Hovius en abt Libert Schaloen over het toekennen en verdelen van de tienden van Geetbets, 1 december 1601.
6. - Documenten door aartsbisschop Mathias Hovius verzameld om zijn jurisdictie op Vlierbeek te bewijzen, 1609-1615.
7. - Notariële akte waarbij abt Petrus Scribs voor getuigen belooft de aartsbisschop als zijn overste te aanvaarden, 13 september 1630; eed van P. Scribs te Mechelen en belofte de constituties van de congregatie van Bursfeld toe te passen, 6 oktober 1630; brief van P. Scribs over het nakomen van zijn belofte, januari-februari 1631.
8. - Vraag aan aartsbisschop J. Boonen om wijdingen te doen, 22 maart 1641.
9. - Schrijven van de internuntius aan aartsbisschop Jacobus Boonen over het feit dat abt Petrus Scribs zich de titel van *judex apostolicus* toeëigende in een geschil tussen de bisschop van Gent en het klooster van Rozenberg te Waasmunster, 4 februari 1642.
0. - Brief waarin Petrus Paradaens zich bij zijn verkiezing tot abt aan de aartsbisschop onderwerpt, z.d. (1699).
1. - Drie brieven aan de aartsbisschop met klachten en vraag om een visitatie, februari 1710.
2. - Zending door de abt van Vlierbeek van twee kandidaten naar de bisschop van Antwerpen die ze tot priester zou wijden; protest vanwege het aartsbisdom; verdediging door de abt van zijn recht van exemptie waardoor hij volgens de bullen van Sixtus V en Clemens XI vrij is een bedienaar te kiezen voor de wijdingen van zijn onderdanen zonder *dimissoriales* van zijn aartsbisschop; antwoord van aartsbisschop Th.-Ph. d'Alsace met bewijzen van gedane visitaties en wijdingen; beroep door de abdij op de Raad van Brabant; beslissing door de Raad van Brabant dat de abt zijn kandidaten mag laten wijden door wie hij wil; klacht van de aartsbisschop bij de Raad van State over de bemoeizucht van de Raad van

Brabant in geestelijke aangelegenheden en vraag om streng op te treden, 1721-1722.

573. - Verklaring van de abt van Sint-Truiden dat de abdijen Sint-Truiden, Gembloux en Vlierbeek tot de congregatie van Bursfeld behoren en door de abten zelf gevisiteerd worden, 22 november 1722.
574. - Gedrukte verklaring van 17 november 1724 omtrent de exemptie van de abdijen die behoren tot de congregatie van Bursfeld.
575. - Naar Rome gezonden uiteenzetting door aartsbisschop Th. Ph. d'Alsace omtrent zijn mening inzake de afhankelijkheid van de abdij van de macht van de ordinarius, 4 maart 1729.
576. - Verklaring van Leuvense professoren omtrent het verschil tussen de onderwerping aan de ordinarius en de toekenning aan de ordinarius van het recht visitatie te doen, 26 maart 1729.
577. 5. Over het gebruik van *pontificalia* door abten in de 18de eeuw. Voornamelijk wordt de zaak behandeld van het vicariaat-generaal te Mechelen i.v.m. plechtigheden in Sint-Goedele te Brussel gedurende het octaaf van het H. Sacrament van mirakel in 1721.
6. Tijdelijke bezittingen
578. - Vraag van abt Libert Schaloen aan de vicaris-generaal van het aartsbisdom te Leuven om tot 4.000 gulden te mogen lichten, gezien de grote nood; toestemming op 23 april 1593.
579. - Verzoek van abt Libert Schaloen aan de communiteit zich verder te mogen bezig houden met de verkoop van sommige goederen, die 8.000 florijnen opbracht; lijst van reeds opgelegde lasten, 9 december 1595.
580. - Convocatie door Filips IV van de kopers van goederen der abdij onder de vorige abt om zich te verantwoorden over de wettigheid van hun koop, 2 juni 1633.
581. - Vraag van abt Petrus Scribs aan de president en de abten van de congregatie van Bursfeld de koop van de goederen van de bogaarden van Leuven ter waarde van 13.000 florijnen goed te keuren; goedkeuring door Henricus Spichernagel, abt van de Sint-Pantaleonabdij te Keulen en president van de congregatie van Bursfeld, Keulen, 22 maart 1635.

7. Klachten en moeilijkheden

1. - Brief van Ludovicus ab Eynatten aan aartsbisschop Jacobus Boonen over moeilijkheden in de abdij, 17 februari 1624.
1. - Klacht tegen de opsluiting van de prior met een uiteenzetting van de omstandigheden van die opsluiting en over de wijze hoe een prior in de orde kan afgezet worden, 24 en 28 maart 1643.
1. - Zaak Benedictus Maillart, die naar Affligem trok hoewel hij slechts toelating had gekregen om naar Gembloux te gaan, 1643-1645.
1. - Klacht van Bernardus Canne over de toestand in de abdij, 28 mei 1648.
5. - Vier klaagbrieven van Robertus Walravens, pastoor te Linden, aan aartsbisschop H. G. de Precipiano, 1708-1709; verdediging door douairière de Vroey, vrouwe van Linden, 11 april 1709.
7. - Zaak Leonardus Lenaerts, die al te vriendschappelijke betrekkingen onderhield met de vrouw van de procurator van de abdij, januari 1733.
3. 8. - Uitleg van de regel van Sint-Benedictus
2. - Lovend getuigenis over de benoemde abt Robertus Garesta, 11 januari 1654.
3. - Vraag de benoeming van Petrus van Hove tot pastoor te Linden goed te keuren, 19 mei 1743.
1. - Enkele minder belangrijke stukken.
2. 9. Proces van vier monniken tegen abt Petrus Scribs, 1627-1631 (bundel).

Fonds *Mechliniensia*

3. - Toelating om goederen te verkopen, 23 april 1593 en 9 december 1595 (reg. 2, fol. 40vo en 96vo).
4. - Bevestiging van de unie van het klooster der bogaarden van Leuven met de abdij, 12 mei 1597 (reg. 4, fol. 1°).
5. - Aanstelling van Petrus Scribs tot coadjutor en visitatie door aartsbisschop Jacobus Boonen, 28 september 1623 (reg. 11, fol. 51 en 161).

596. - Aanstelling van Petrus Scribs tot abt, 4 oktober 1630 (reg. 11, fol. 102 vo).
597. - Opdracht Robertus Garesta aan te stellen, 20 januari 1654; wijding van de abt op 1 februari 1654 (reg. 17, p. 312 en 320-321).
598. - Eed van getrouwheid aan de aartsbisschop door abt Robertus Garesta, z.d. (1654) (reg. 5, fol. 156 vo).
599. - Opdracht aan Franciscus Claudius de la Viefville, abt van Sint-Geertrui abdij te Leuven, Placidus Le Fort tot abt aan te stellen, 26 februari 1680; aanstelling, 29 februari 1680; wijding op 3 maart 1680 (reg. 76, p. 38-43).
600. - Opdracht aan vicaris-generaal Erardus Philippus Van der Noot Philippus Walravens tot abt aan te stellen, 2 januari 1692; wijding van de abt op 6 januari 1692 (reg. 77, fol. 24-25).
601. - Opdracht aan vicaris-generaal Petrus Govaerts Petrus Paradaens tot abt aan te stellen, 12 mei 1699; wijding van de abt op 21 mei 1699 (reg. 77, fol. 145 vo-146 en 148).
602. - Over de visitatie van de abdij door de congregatie van Bursfeld, 9 en 22 november 1722 (reg. 43, fol. 270-271 vo).
603. - Opdracht tot aanstelling van Leonardus Lenaerts tot abt, 11 juni 1729; abtswijding, 29 juni 1729 (reg. 79, fol. 44 vo-45, 46 vo-47).
604. - Aanstelling van Leonardus Thijs tot abt door de aartsbisschop, december 1752; akte van de abtswijdig op 10 december 1752, 14 december 1752 (reg. 80, fol. 9 vo-11).
605. - Opdracht aan Joannes Henricus Haenen, deken van het Sint-Romboutskapittel, Ildefonsus Van den Bruel tot abt aan te stellen, 19 november 1772; akte van de abtswijding, 30 november 1772 (reg. 54, fol. 26 vo; reg. 80, fol. 205 vo-207).
606. - Toelating aan de abten Ildefonsus Van den Bruel en Ildefonsus Meugens in het hele bisdom te pontificeren, resp. 16 mei 1773 en 10 september 1792 (reg. 54, fol. 26 vo, reg. 57, fol. 10vo).
607. - Getuigenschrift van de kerkwijding door aartsbisschop Joannes Henricus de Franckenberg op 31 augustus 1790, 5 september 1790 (reg. 50, fol. 203 vo).
608. - Opdracht aan Rumoldus Jacobus Rijmenam, aartsdiaken, Ildefonsus Meugens tot abt aan te stellen, 26 juli 1792; *litterae commissoriae* aan Ludovicus Carolus de Machault, bisschop van Amiens, om I. Meugens te wijden tot abt, 31 augustus 1792, wijding op 1 september 1792 (reg. 81, fol. 204 vo-206 vo).

Fonds *Amatus Coriache*

Verzet van abt Petrus Scribs tegen de onderwerping aan de aartsbisschop, 12 december 1628 (reg. 5, fol. 306-308).

WAULSORT, abdij Notre-Dame

Zij werd opgericht door Schotse monniken omstreeks 944 met de geldelijke hulp van de echtgenote van Eilbert, vazal van het graafschap Vermandois. Zij verenigde zich omstreeks 968 met de naburige benedictinessenabdij van Hastière. Na het vertrek van de religieuzen uit Hastière werd het klooster een priorij afhankelijk van Waulsort. In de 11de eeuw kreeg Hastière zijn zelfstandigheid terug en ontstond er een twist tussen abdij en priorij omtrent de abbatiale waardigheid. In het midden van de 12de eeuw werden de geschillen opgelost; Waulsort bleef een abdij en Hastière een afhankelijke priorij. De abdij werd afgeschaft in 1796 en verkocht in 1797³². Het kasteel van Waulsort getuigt nog van de pracht van de abtswoning op het einde van de 18de eeuw. Ook een hoeve van 1727 bestaat nog.

1. Verklaring door de religieuzen van Waulsort en Hastière over hun jaarlijkse inkomsten en uitgaven, 1629, 10 fol.
2. Verklaring afgelegd voor meier en schepenen van het hoger gerechtshof van Waulsort door monnik E. Duvivier, administrator, over de slechte toestand van gebouwen, stallen en toren; schatting van de onkosten door metselaars en timmerlieden, 1630, 5 pag.
3. Uitslag van een abtskeuze, z.d.³³.

³² U. BERLIÈRE, *Abbaye de Waulsort*, in *Monasticon belge*, t. I, Maredsous, 1890-1897, p. 39-52; J. BOVESSE, *Inventaire général sommaire des Archives ecclésiastiques de la Province de Namur*, Brussel, 1962, p. 217 - 224 en supplement I, Brussel, 1977, p. 131; *Les archives de l'Etat dans les provinces*, II, *Les provinces Wallonnes*, Brussel, 1975, p. 243; J. FIVET, *Une ancienne abbaye. Waulsort*, in *Pays de Namur*, 1983, nr. 87, p. 26-31; A. DIERKENS, o.c., p. 149-196.

³³ Het jaartal is 1629: toen werd Charles de Bribois tot abt gekozen, cfr. U. Berlière, o.c., p. 48.

613. 4. Toelating van Albertus Ludovicus de Lichtervelde, bisschop van Namen, aan Romanus Lienart zich door gelijk welke bisschop tot priester te laten wijden, 17 mei 1796.

Fonds *Mechliniensia*

614. Antwoord van aartsbisschop A. de Berghes aan de abt van Waulsort dat een pastoor in Nodebais zal benoemd worden op voorwaarde dat men voor een pastorie gezorgd had en de kerk hersteld was, 9 januari 1687 (reg. 31, p. 229)

Duitsland

BRAUWEILER: abdij Sankt-Nikolaus und Sankt-Medardus

Graaf Ezzo en zijn vrouw Mathilde stichtten deze gemeenschap in 1024. De laatste jaren van de 16de eeuw waren zoals elders een moeilijke tijd voor het klooster. De monniken moesten in hun huis te Keulen verblijven. Op 9 juni 1802 werd de abdij opgeheven en de kerk parochiekerk. Sinds 1969 is een ziekenhuis in de kloostergebouwen gevestigd ³⁴.

615. Kopie van een officiële akte, ondertekend door notaris De Kimpe te Antwerpen op 20 februari 1620, waardoor de abdij voor 800 rijksdaalders in speciën een jaarlijkse rente van 112 gulden op de stad Antwerpen overdraagt ten voordele van de 'gemeynen conventualen vanden vrouwen binnen Antwerpen'. De overdracht werd bekrachtigd door Henricus Spichernagel, abt van Sankt-Pantaleon te Keulen en president van de federatie van Bursfeld, 1 augustus 1619.

³⁴ L. H. COTTINEAU, *Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés*, t. I, Mâcon, 1939, col. 480 ; E. WISPLINGHOFF, art. *Brauweiler*, in *Germania Benedictina*, Bd. VIII, Nordrhein-Westfalen (*Die Benediktinerklöster in Nordrhein-Westfalen*, St. Ottilien, 1980, p. 216-231.

Frankrijk

ARRAS, abdij Saint-Vaast

Zij werd in 658 gesticht door Autbertus, bisschop van Kamerijk-Atrecht, op de plaats van een kapel opgericht door Saint-Vaast († 539). Pausen en vorsten overlaadden haar met privileges. Zij verwierf vele bezittingen en had jurisdictiemacht over vele dorpen. De abdij speelde een grote rol in het leven van de stad tot de Franse Omwenteling. Ze was toen pas wederopgebouwd (1746-1783). Na 1918 werd ze gerestaureerd. De voormalige abdijkerk werd in 1833 katedraal³⁵. Het grootseminarie, een museum, de archieven en de bibliotheek zijn in de kloostergebouwen ondergebracht.

- i. Klachten tegen de prior, door monnik Gaspar Caulier tot aartsbisschop Jacobus Boonen gericht, 10 maart 1729.

ATRECHT, zie Arras.

BERGUES-SAINT-WINOC, abdij Saint-Winoc

Winok, zoon van een Bretoense koning, bouwde in 685 met drie gezellen een kluis op de Groene Berg niet ver van de kust. Er vormde zich een stadje waarvan de graven van Vlaanderen een sterke vesting maakten. Boudewijn met de Baard († 1022) bouwde op de Groene Berg een abdij voor de benedictijnen van Sint-Omaars. Zij is een artistiek en intellectueel centrum geworden. In 1791 werden de 25 monniken verdreven, in 1793-1798 de

³⁵ *Gallia Christiana*, t. III, col. 373-392; L. H. COTTINEAU, o.c., t. I, col. 161-162; *Les abbayes de France au Moyen Age en 1947*, Paris, 1947; p. 43; J. BECQUET, *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, t. XIV, *Province ecclésiastique de Cambrai, diocèse actuel d'Arras*, Ligugé, 1975, p. 282-309.

gebouwen voor afbraak verkocht³⁶. Er zijn nog enkele overblijfselen zoals de vierkanten 'Blauwe toren', waarvan het onderdeel uit de twaalfde eeuw stamt, en een monumentale poort. Een andere toren tenslotte stortte in 1819 in, maar werd later herbouwd. Een stenen plaat herinnert aan de abdij op de Groenberg. De laatste woorden luiden: 'La terre qui entoure les ruines conserve les cendres des anciens moines fondateurs de la cité'.

617. Vier brieven van monniken aan aartsbisschop Jacobus Boonen over de beklagenswaardige geestelijke toestand in de abdij, waarvan abt Carolus d'Argenteau de oorzaak is; zij hopen dat de aartsbisschop zal tussen beiden komen, 12-28 januari 1631.

CAMBRAI, abdij Saint-Sépulchre

Deze kloostergemeenschap werd in 1604 gesticht door Sint-Lietbertus, bisschop van Kamerijk. Men bouwde er geleidelijk een stad omheen. De abdij werd afgeschaft op 15 juni 1791. De huidige Onze-Lieve-Vrouwekathedraal is de barokkerk van de H. Grafabdij; zij dateert uit het begin van de 18de eeuw. Na de brand in 1859 werd die kerk gerestaureerd en vergroot. Zij werd hersteld na 1918³⁷. Van de abdij blijven nog een omheiningmuur en het gastenkwartier, nu postgebouw, over.

³⁶ *Gallia Christiana*, t. III, col. 332-341; *Cameracum Christianum. Histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai*, Parijs-Rijsel, 1848, p. 235-245. L. H. COTTINEAU, o.c., t. I, col. 354; N. HUYGHEBAERT, *De abdij te Sint-Winoksbergen in de vroege Middeleeuwen*, in *De Franse Nederlanden. Les Pays-Bas Français*. Jaarboek 8, 1983, p. 55-70; *Les abbayes de France au Moyen Age et en 1947*, Parijs, 1947, p. 40; Th. VERGRIETE, „Manuscripts et Incunables”. *Bibliothèque de l'abbaye de Saint-Winoc (1022-1793)*, Bergues, 1979; J. DEZITTER, *L'âme flamande à Bergues St. Winoc*, Duinkerke, 1970, p. 29-36.

³⁷ *Gallia Christiana*, t. III, col. 118-123; *Cameracum Christianum. Histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai*, p. 170-172; L. H. COTTINEAU, o.c., t. I, col. 571; *Les abbayes de France au Moyen Age et en 1947*, Parijs, 1947, p. 40; B. VANDEGINESTE, *Etude du terrier de l'abbaye du Saint-Sépulchre (Cambrai)*, s.l., s.d. (Mémoire de maîtrise); (H. Boone), *La cathédrale Notre Dame de Grâce et l'abbaye du Saint-Sépulchre*, Kamerijk, 1970; E. BOULY, *Dictionnaire historique de la ville de Cambrai, des abbayes, des châteaux-forts et antiquités du Cambrésis*, Brussel, 1979, p. 177-481, V° *sépulchre (église et abbaye du St.)*.

3. Uitvoerig verslag aan Rome door Maximiliaan de Berghes, aartsbisschop van Kamerijk, over de erbarmelijke toestand in de abdij. Die werd veroorzaakt door de abt, een slecht administrator, een uitbouter van pachters, een verdrukker der monniken, een vervalser van zegels, enz., 11 februari 1564 ; aanstelling door Rome van Rogerius de Montmorency, abt van Saint- Vaast te Arras, en van de deken van Sint-Pieter te Leuven om de zaak te regelen.

Fonds *Amatus Coriache*

2. Overeenkomst aangaande de benoeming van pastoors tussen aartsbisschop Gaspar Nemius enerzijds en de abten van het H. Graf te Kamerijk en Sint-Pieter te Gent anderzijds, 1658 (reg. 8, fol. 451-452).

HASNON, abdij Saint-Pierre

Een dubbel benedictijnenklooster werd in 670 te Hasnon, op 15 km van Valenciennes, gesticht door Jan en Eulalie, kinderen van de graaf van Oosterbaut. Een kerk die voor beide gemeenschappen diende, werd gebouwd in 691. Ermentrude, koningin van Frankrijk en echtgenote van Karel de Kale, trok er zich terug. Hun dochter was er abdis toen Karel de Kale de abdij in 877 aanzienlijke bezittingen schonk. De Noormannen verwoestten de abdij in 880, pas in 1065 richtte Boudewijn VI, graaf van Vlaanderen en Henegouwen, ze opnieuw op. In het religieuze leven van Frans-Vlaanderen heeft de abdij een grote rol gespeeld. Met de Franse Revolutie verdween zij³⁸.

³⁸ *Gallia Christiana*, t. III, col. 399-408 ; *Cameracum christianum*, p. 212-225 ; J. DEWEZ, *Histoire de l'abbaye de St. Pierre d'Hasnon*, Rijsel, 1890, 582 en XVI pag. ; L. H. COTTINEAU, o.c., t. I, col. 1380 ; D. A. STRACKE, *Over de Historia Hasnoniensis monasterii*, in *Ons Geestelijk Erf*, t. 19/2, 1945, p. 173-195, *Les abbayes de France au Moyen Age et en 1947*, Parijs, 1947, p. 41 ; D. DUNEUFJARDIN, *Petite histoire d'Hasnon*, Saint-Amand, 1970 ; *Les archives de l'Etat dans les provinces. Aperçu des fonds et collections*, t. II, *Les provinces wallones*, Brussel, 1975, p. 183. CH. DEREINE, *La fondation de N.-D.-La-Grande de Valenciennes et sa transformation en prieuré d'Hasnon (1080-1086)*, in *Revue Mabillon*, t. 60, 1983, p. 237-261 ; H. PLATELLE, *Hasnon*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. 23, 1989, col. 480-485.

620. 1. Klacht van sommige monniken bij de aartshertogen Albrecht en Isabella over hun abt, die de hervorming van Affligem, Saint-Denis en Sint-Adriaan niet wil doorvoeren; twee brieven van aartshertogin Isabella aan de abt, 1630; schrijven van Benedictus van Haeften, proost van Affligem, dat de monniken die de hervorming wensen naar de priorij van Valenciennes mogen gaan, 24 april 1630 uit Saint-Denis-en-Brocqueroie.
621. 2. Schrijven van enkele monniken aan Martinus Lebrun, abt van Geraardsbergen, dat zij niet de gematigde hervorming van Bursfeld wensen, maar die van Affligem, Saint-Denis en Sint-Adriaan, 25 december 1630.

HAUTMONT, abdij Saint-Pierre en Saint-Paul

Graaf Madelgar verbonden aan het hof van koning Dagobert, stichtte de abdij in het midden van de zevende eeuw. Die stichting leidde tot het ontstaan van de latere stad. De monniken verzetten zich in de 17de eeuw hevig tegen de inlijving bij Frankrijk. De abdij, één der welvarendste van Henegouwen, bleef bestaan tot de Franse omwenteling, die de kerk uit de 16de eeuw vernietigde. In het centrum van de stad bestaat nog als overblijfsel een reusachtig stenen bouwwerk uit de 17de-18de eeuw³⁹.

622. Bekendmaking door de vice-deken en het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Aken dat ze van het benedictijnenklooster te Hautmont 44 gouden florijnen hebben ontvangen, bedrag van een jaarlijkse erfelijke rente betaalbaar op Pinksteren, 10 juni 1522 (charter).

³⁹ *Gallia Christiana*, t. III, col. 114-118; *Cameracum Christianum*, p. 164-170; MINON, *Hautmont et son abbaye*, Hautmont, 1985; L. H. COTTINEAU, o.c., t. I, col. 1387; *Les abbayes de France au Moyen Age et en 1947*, Paris 1947, p. 41; *Les archives de l'Etat dans les provinces. Aperçu des fonds et collections*, t. II, *Les provinces wallonnes*, Brussel, 1975, p. 183, J. PRÉVOT, *Le grand Hautmont. L'Abbaye de sa fondation à la Révolution: son domaine et son rayonnement* (Société archéologique et historique de l'Arrondissement d'Avesnes, t. 25), Avesnes-sur-Helpe, 1974; ID., *Hautmont (S.-Pierre-et-S.-Paul). Altus Mons*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. 23, 1989, col. 594-598.

- 2a. Ordonnantie van Carolus de Saint-Albin, aartsbisschop van Kamerijk, voor abt en monniken, 4 juli 1727 (gedrukt, 7 blz.)

KAMERIJK, zie Cambrai.

LIESSIES, abdij Saint-Lambert

Wilbert, graaf van Poitou, en zijn dochter Hiltrudis stichtten het klooster in 764. In de 9de eeuw werd het door de Noormannen en in de 11de eeuw door de heren van Avesnes verwoest. Kort daarna werd het een benedictijnenabdij, weldra beroemd o.m. door haar school van kopiïsten. Van 1530 werd de abdij bestuurd door de eerbiedwaardige Louis de Blois († 1566), oud-aalmoezenier van Keizer-Karel. Een bul van paus Urbanus VIII verleende aan de abten het recht van de *pontificalia*. Zij waren grootgrondbezitters, voortdurend in rechtsgedingen verwickeld. In 1659 lijfde Frankrijk Liessies in. In 1790 werden de 26 monniken, onder wie 19 priesters, verdreven. Zij bleef het religieuze centrum van Avesnois. Stilaan verdwenen de eigenlijke kloostergebouwen en werden ze vervangen door een kasteel in een uitgestrekt park. De tiendenshuur, de boerderij La Motte, het koetshuis, de wasplaats, de smidse, de kapel Sint-Hiltrudis, een bedevaartsoord bleven bewaard⁴⁰.

- i. 1. Schrijven van aartsbisschop Jacobus Boonen waarin aangespoord wordt tot het invoeren van de hervorming in de abdij, z.d.; schrijven van Jean Boyvin uit Dôle waarin hij mededeelt aan de hervorming te willen meewerken, 1 december 1643.
- i. 2. Verdediging van abt Lambert Bouillon tegen advocaat Gaspar Démoulins, die hem van eerroof beschuldigt, 1702, brief van Alexis Mynez, benedictijn en pastoor van Solre-Saint-Géry, waarin hij aartsbisschop H.G. de Precipiano smeekt om tussen beiden

⁴⁰ *Gallia Christiana*, t. III, col. 123-126; *Cameracum Christianum*, p. 140-145; J. PETER, *L'abbaye de Liessies en Hainaut depuis les origines jusqu'après la réforme de Louis de Blois, 764-1566*, Rijsel, 1912; *Les abbayes de France au Moyen Age et en 1947*, Parijs, 1947, p. 42; *Les archives de l'Etat dans les Provinces*, II, *Les provinces wallonnes*, Brussel, 1975, p. 183; R. GAZEAU, art. *Liessies*, in *Catholicisme*, t. VII, 1975, col. 742-743; R. VERHAEGHE, *Histoire de l'abbaye de Liessies*, s.l., s.d.

te komen i.v.m. verdere pogingen van G. Démoulin, 1 december 1705.

Fonds *Amatus Coriache*

625. Toekenning van 29 Rijnse gulden ten laste van de abdij aan Simon Binius, pastoor van Etikhove, 22 juni 1569 (reg. 6, fol. 414-415).

SAINT-AMAND-LES-EAUX EN PÉVÈLE, abdij Saint-Amand (Sint-Amands aan de Skarpe)

De H. Amandus, gestorven als bisschop van Maastricht in 679, stichtte een klooster op de oever van de Skarpe, midden in een uitgestrekt woud, dat hem door koning Dagobert (629-639) in 639 was geschonken. Het werd eerst Elnone genoemd, naam van de streek, en in de elfde eeuw Sint-Amands-in-Pévèle (*in pabula*: in een weideland). Bij het klooster ontstond de stad. In de negende eeuw, tijd van de Karolingische Renaissance, genoot het een grote bloei. De Noormannen verwoestten het omstreeks 881-883. In 1066 vernielde een grote brand abdij en archief. Gedurende de 15de eeuw werd de abdij meermaals ingenomen door de troepen van de hertog van Bourgondië of door die van de koning van Frankrijk. De Fransen veroverden de stad in 1667. In 1789 werden de bezittingen van de abdij vernield, verstrooid of verkocht⁴¹.

Een majestueuze gevel met de rijkversierde baroktoren uit 1626-1640 (83 m.), ‘ouvrage digne de la plus savante et de la plus superbe antiquité’ (Pelisson), van de eens prachtige abdijkerk en de priorij of het paviljoen der schepenen is al wat overblijft.

626. 1. Pachtakte: Abt commendatarius Antonius de Granvelle geeft voor 9 jaar abdijsgoed in pacht aan Etienne Brixion uit Saint-

⁴¹ *Gallia Christiana*, t. III, col. 254-271; *Cameracum Christianum*, p. 182-202; A. BROQUELET, *Nos abbayes*, Parijs, 1920, p. 276-279; L. H. COTTINEAU, o.c., t. II, col. 2581-2583; *Les abbayes de France au Moyen-Age et en 1947*, Parijs, 1947, p. 42; H. PLATELLE, *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand des origines à 1340*, Parijs, 1962.

Amand en aan zijn broer Pierre en zus Annestaize uit Doornik, 5 december 1564.

2. Betwisting of de abt van Saint-Amand het recht heeft klokken te wijden zonder toestemming van de bisschop van Doornik, 1639-1640.
3. Beslissing i.v.m. de discussie tussen Maximilien Villain de Gand, bisschop van Doornik, en abt Nicolaus du Bois over het probleem of voortaan bij aanvraag om wijdingen en beneficiën de woorden *oboedientia, reverentia et honor* moeten gebruikt worden zoals dat vroeger het geval was wanneer de aanvraag tot de gewone overste gericht werd, 11 januari 1644.
4. Uitspraak van de Rekenkamer van Vlaanderen te Gent ten voordele van de bisschop van Doornik en ten nadele van de abt omtrent het voorstel tot wijdingen en de belofte van onderdanigheid (oorkonde en kopie, 11 januari 1644); bekrachtiging door de Grote Raad en door de koning, 1645.
5. Zaak van een abt die weigert de eed van zijn getrouwheid aan de bisschop van Doornik af te leggen, z.d.
6. Brief van abt Nicolaus du Bois aan aartsbisschop Andreas Cruesen m.b.t. een prebende, 15 juni 1658.
7. Zaak van abt Nicolaus du Bois: onderzoek naar de oorzaken van zijn afzetting; protesten tegen rechtsherstel; inlichtingen door tussenkomst van don Juan van Oostenrijk; rechtsherstel op koninklijk bevel, 1653-1658.

SAINT-OMER, abdij Saint-Bertin (Sithiu)

Drie monniken uit Luxueil kwamen omstreeks 642 op verzoek van Audomar, bisschop van Terenburg (Thérouanne) naar een kleine hoogte midden in bossen en moerassen, die later Sint-Mommelinus (Saint-Mommelin) genoemd werd. Het was de plaats waarop nu de parochiekerk van Saint-Mommelin staat. Omstreeks 649 verhuisde de gemeenschap stroomopwaarts naar het domein Sithiu, dat aan Audomar geschonken was. Na de dood van Mommelinus werd Bertinus er de tweede overste († 698). De abdij kreeg naderhand zijn naam. Naast de abdij ontstond de stad die Audomar genoemd werd. Tot de kerstening van de Zuid-

vlaamse streken heeft de abdij in de volgende eeuwen veel bijgedragen. De Fransen veroverden Sint-Omaars (sinds 1127 tot stad verheven) in 1677. De toren gebouwd tussen 1431 en 1520 stortte in op 22 juli 1947⁴².

Van de voormalige kerk staan er nog slechts enkele bogen uit de 13de eeuw.

633. 1. De hervorming, 1635-1645, 1 bundel: noodzakelijkheid van de hervorming en redenen; aanvaarding door abt Antoine Laurin en vele monniken; verdeeldheid bij de monniken; excommunicatie van de hervormden door Nicolas du Bois, abt van Saint-Amand en Pévèle en gedelegeerde van de congregatie der Exempten; discussies over de geldigheid van de excommunicatie; oproeping van beide partijen door aartsbisschop Jacobus Boonen, 1645.
634. 2. Schrijven van abt Antonius Laurin (1641-1650) aan aartsbisschop Jacobus Boonen over de in de abdij ingevoerde hervorming als antwoord op de vraag van de aartsbisschop naar inlichtingen i.v.m. de in de Sint-Pietersabdij te Gent in te voeren hervorming, 1642.

SINT-AMANDS AAN DE SKARPE, zie Saint-Amand-les-Eaux

SINT-OMAARS, zie Saint-Omer

SINT-WINOKSBERGEN, zie Bergues

⁴² *Gallia Christiana*, t. III, col. 484-508; L. H. COTTINEAU, *o.c.*, t. II, col. 2615-2618; *Les abbayes de France au Moyen Age et en 1947*, Parijs, 1947, p. 46; *Annales de Saint-Bertin*, Parijs, 1964; J. BECQUET, *Abbayes et prieurés de l'ancienne France*, Ligugé, 1975, p. 381-419; F. L. GANSHOF, F. G. GANSHOF, A. DE SMET, *Le polytique de l'abbaye de Saint-Bertin (844-859). Edition critique et commentaire*, Parijs, 1975.

Groothertogdom Luxemburg

ECHTERNACH, abdij Saint- Willibrord

In 698 vestigde Willibrord te *Epternacum* een abdij, die tijdens de Middeleeuwen zeer belangrijk bleef. Abt Burchard Poszwin (1490-1506) loodste de abdij ongedeerd door moeilijke tijden. Zij werd in de 17de eeuw door hoogstaande persoonlijkheden bestuurd en in de eerste helft van de 18de eeuw herbouwd. In augustus 1794 verlieten de monniken hun klooster. Veel manuscripten en boeken gingen toen verloren. Kerk en abdijgebouwen werden verkocht⁴³. Zij zijn nu nog na herstel van de oorlogschade een toeristische trekplaats.

5. 1. Akte van inbezitstelling: Filip Geldrop krijgt de helft van een tiende deel van een stuk land gelegen te 'Doerne' (Deurne bij Antwerpen), 10 september 1420 (charter).
5. 2. Vraag aan abt Philippe de la Neuveforge (1667-1684) aan de koning om een coadjutor (na 1677).

Tsjecho-Slowakije

SVETY-BENADIK, abdij Sv. Benadik (Sint-Benedictus)

7. 1. Erkenning door keizer Leopold van Ludovicus de Lavende als abt, 6 juni 1684; goedkeuring door Rome, 10 oktober 1684; getuigenis van de wijding te Wenen, 8 september 1692.
8. 2. Brief van L. de Lavende, waarin hij de aartsbisshop vraagt om hier *in pontificalibus* te mogen celebreren, 27 mei 1695; weigering.

⁴³ L. H. COTTINEAU, o.c., t. I, col. 1025-1026; *Exposition Saint-Willibrord, abbaye d'Echternach 14 mai-14 août 1958*, 2de uitg., Luxemburg, 1958; P. SPANG, *La bibliothèque de l'abbaye d'Echternach*, in *Cahiers Luxembourgeois*, t. 30, 1958, p. 139-173; C. WAMPACH, art. *Echternach*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. 14, 1960, col. 1365-1375.

Benedictiinessen

BRUSSEL, Engelse benedictiinessen, abdij Onze-Lieve-Vrouw-Hemelvaart

Op 11 juli 1598 namen enkele jonge vrouwen bezit van een hun geschonken huis in het centrum van Brussel. Clemens VIII gaf op 4 maart 1599 de toelating een klooster van de orde van Sint-Benedictus op te richten. De eerste abdis Joanna Berkeley werd plechtig op 14 november 1599 door aartsbisschop Mathias Hovius gewijd. De gemeenschap werd een toevluchtsoord en opvoedingshuis voor jonge Engelse meisjes, die gevlucht waren om hun geloof te bewaren. De zusters hadden heel de 17de en de 18de eeuw veel moeilijkheden op financieel gebied, veroorzaakt door de politieke troebelen in Engeland. Twaalf abdisen volgden elkaar op tot het vertrek van de monialen naar Engeland in 1794. Daar is de St. Mary's Abbey nu gevestigd te Woolmer Hill, Halslemere, Surrey⁴⁴.

639. 1. - *Statuta benedictinarum anglarum Bruxellis* van 1612 (kopie van de 17de eeuw) met lijst van de religieuzen in 1620 onder abdis Mary Percy (klein register van 91 fol.); goedkeuring van die statuten door aartsbisschop Mathias Hovius, 27 juli 1612; namen van de religieuzen in 1620, aantal op 11 februari 1640 en op 18 september 1642; aanvaarding van die statuten door Joannes Michaël de Baenst, notaris, en bekrachtiging ervan door de burge-meester en de schepenen van Brussel op 26 oktober 1669.
640. - Verordeningen m.b.t. de beperking van het lekenpersoneel, z.d.
641. - Regels m.b.t. het bidden van het officie, het vasten en vleesderven gedurende advent en vastentijd, het dienen in de refter, de lekezusters en de novicen, z.d.
642. 2. Documenten betreffende de stichting, 1598-1599, o.a. notitie over de oorsprong en het verloop van de moeilijkheden en de twisten in Engeland gedurende 40 jaar (16 pag.); bul van Cle-

⁴⁴ L. VAN MEERBEECK, *Abbaye des Dames Anglaises à Bruxelles*, in *Monasticon belge*, t. IV, 1, Luik, 1964, p. 179-188.

mens VIII van 31 maart 1599 met toelating een klooster van de orde van Sint-Benedictus te Brussel op te richten; overeenkomst met het kapittel van Sint-Goedele tot het openen van een klooster te Brussel, 22 november 1599; verzoek van de stichteres Joanna de Berkeley aan aartsbisschop Mathias Hovius om een nieuwe abdij te mogen openen met Mary Percy als abdis en daar novicen en postulanten op te leiden, 31 maart 1609.

3. Verkiezing en wijding van abdissen, 1628-1773; relaas van de twist n.a.v. de onregelmatige verkiezing van abdis Alexia Blanchard, door aartsbisschop J. Boonen aan de communiteit opgedrongen in maart 1651; oordeel van de juristen dat Mary Vavasor de abdis is (gedrukt); eed van getrouwheid en gehoorzaamheid van de abdissen aan de aartsbisschop voor hun wijding, 16de-18de eeuw.
4. Kloostervisitaties met briefwisseling, 1621-1747.
5. Benoemingen van biechtvaders; briefwisseling van de abdissen met de aartsbisschop m.b.t. de biechtvaders, benoemingsbrieven, 17de- 18de eeuw; moeilijkheden, cfr. *infra*, nr. 12
6. „Investitio et professio: modus suscipiendi virgines in ordinem S. Benedicti Roma missus et quem sequuntur Angle”, Brussel 17de eeuw; „Modus et ratio procedendi D. Abbatisae et capituli sui in deprivatione quarundam religiosarum suarum pure votorum et officiis” z.d.; „Ordo suscipiendi sororem ad professionem sub regula Sancti Benedicti”, z.d.
7. 7. Ondervragingen van de religieuzen voor de professie, 1611-1793.
8. 8. Toekenning van ambten, 1651, 1769-1772.
9. 9. Verlening van aflaten, 28 november 1673 en 26 maart 1693.
10. 10. Smeekschrift van de zusters, gesteund door de aartspriester van Brussel en Andreas van Ophem, proost van Koudenberg, om hen te beschermen tegen de stad Brussel die hun voorrechten

wilde aantasten, nl. hun vrijdom van belasting, vooral van de twintigste penning, die zij sedert hun ontstaan door toedoen van de aartshertogen Albrecht en Isabella genoten, 21 oktober 1705; afschaffing van de vrijdom van de twintigste penning door Maria-Theresia, 5 juli 1769.

11. Tijdelijke bezittingen

651. - Rekeningen van ontvangsten, uitgaven, renten en overdrachten aan verscheidene instellingen van het klooster gevestigd in het „Heetegat” 1625-1672.
 652. - Rekeningen van de afgescheurde zusters, die in een huis verbleven dat toebehoorde aan de miniemen, 13 mei 1632-26 april 1637.
 653. - Brieven van schuldbekentenissen, van overdrachten en vragen om hulp, in het bijzonder een dossier over de belegging van 8.000 gulden te Vlierbeek voor een rente van 500 gulden per jaar, 17de eeuw.
-
654. 12. - Moeilijkheden tussen de zeer dictatoriale abdis Mary Percy en biechtvader Robert Chambers, die zich ten onrechte in het bestuur der abdij mengde; ontstaan van en strijd tussen twee partijen, die van de abdis en die van de biechtvader; ontstaan van een derde partij (de jongere zusters) door toedoen van Rev. Ward, een tweede biechtvader, 1622; inmenging van de jezuïeten vanaf het begin.
 655. - Vertrek van Robert Chambers en benoeming van Anthony Champney tot biechtvader, 1628; tegenstand van Mary Vavasour en enkele zusters; klachten en verdedigingen van beide partijen bij de aartsbisschop, de nuntius en de Engelse beschermers-edellieden in Engeland en in België (vanaf 1629); afscheiding van de ontevreden tegenstanders van de abdis en van het oud regime, daartoe aangestoot door de jezuïeten; wens tot terugkeer, 1630-1631, cfr. *infra*, *Fonds Amatus Coriache*, nr. 2.
 656. - Verdere moeilijkheden en verdeeldheid, ontstaan door de biechtvaders (Engelse jezuïeten - Engelse en Ierse benedictijnen, onder de abdissen Mary Percy, Agnes Lenthall en Alexia Blanchard, 1637-1652.
-
657. 13. - Vermaning door paus Clemens VIII aan magister Georgius Blackvellus, aartspriester van het Engelse Rijk: hij mocht geen mis-

bruik maken van zijn macht, niet onderhandelen met oversten van kloostergemeenschappen, hij moest de jezuïeten beschermen tegen aanvallen, alle boeken veroordelen, die de vrede onder de katholieken vertroebelen, 5 oktober 1602 (gedrukt).

- Pleidooi bij de aartsbisschop door de Engelse benedictinessen van Brussel om zich in Leuven te mogen vestigen met de weerlegging van de redenen die men ertegen zou kunnen inbrengen; toekomstige staat van het klooster te Leuven, z.d. (vóór 1624).

- Vraag om hulp, 3 juli 1633.

- Vraag om toelating katholieke meisjes, gevlucht uit Engeland, doch niet gevormd, te mogen aanvaarden, 7 augustus 1653.

- Regels, opgesteld door Amatus Coriache, vicaris-generaal sed., vac., die men moest volgen bij de bestraffing van een zuster, 3 juli 1670.

- Toelating door Amatus Coriache sed. vac. verleend aan een zuster om naar een ander klooster van dezelfde orde over te gaan om redenen van ziekte, 18 juli 1670.

- Vraag om tussenkomst bij de dames van Berlaymont, die gebruik willen maken van de brouwerij in hun tuin, 10 juni 1672.

- Lijst van Engelse benedictinessen in 1682 en 1683.

- Vraag van aartsbisschop A. de Berghes aan internuntius Sebastiano Tanara om advies i.v.m. de toelating die hij de zusters gaf een Te Deum te zingen bij de kroning van de Engelse koning, 2 mei 1685; advies van de internuntius, z.d.

- Vraag om een ander huis te mogen betrekken, 5 september 1708.

- Verzoek van Joannes Bernardus Van den Boom, aartspriester van Brussel, de clausuur voor conversen te mogen afschaffen, 5 september 1742; antwoord op 9 september 1742.

- Over Cecile Mannock, die van klooster wil veranderen, omdat ze haar zuster die abdis is, niet kan gehoorzamen, augustus-oktober 1763.

- Bericht over de vlucht uit Brussel naar Engeland via Antwerpen en Nederland van de hele communiteit, uitgenomen de abdis op 20 juni 1794, 2 juli 1794; vraag om hulp.

- Verzoek om de verplichting tot brevieren voor een zieke zuster om te zetten in een andere, ondertekend door 16 Engelse edellieden, z.d.

- 671. - Over een non die haar wettig erfdeel geweigerd werd door haar zusters; verzoek om naar een ander klooster te mogen overgaan, z.d.
- 672. - Brief van een zuster die over vroegere biechten ongerust was, z.d.

Fonds *Mechliniensia*

- 673. - Visitatiedecreet van aartsbisschop Matthias Hovius, 10 mei 1620 (reg. 8, p. 236-239).
- 674. - Toelating aan drie geprofeste religieuzen om te Kamerijk een nieuw klooster op te richten, 3 december 1623 (reg. 11, p. 36-37); aldus voor vijf zusters te Gent, 15 januari 1624 (*ibid.*, p. 38 en 56).
- 675. - Twist tussen de abdis en sommige monialen, 1637 (reg. 12, fol. 33-34, 41 vo).
- 676. - Over de verplichting te communiceren, 15 maart 1640 (reg. 12, fol. 67 vo).
- 677. - Over tijdelijke goederen en geldmiddelen, 1638, 1662 (reg. 12, fol. 45; reg. 21, p. 52).
- 678. - Decreten van aartsbisschop Jacobus Boonen t.g.v. een visitatie, 28 september 1644, 16 juni 1650 (reg. 16, fol. 69-69 vo, 1, fol. 226-227 vo).
- 679. - Verklaring van aartsbisschop J. Boonen dat de Engelse benedictinessen onder zijn jurisdictie blijven en dat de biechtvader zich niet te bemoeien heeft met het bestuur en de tijdelijke aangelegenheden van het klooster, 24 november 1648 (reg. 16, fol. 164 ro-vo).
- 680. - Ordonnantie van aartsbisschop J. Boonen over biechtvaders, bruidschatten, enz., 30 september 1649 (reg. 16, fol. 188-189).
- 681. - Aanduiding van Alexia Blanchart tot abdis door de aartsbisschop, 20 maart 1651; wijding op 11 april 1651 (reg. 75, p. 13 en 17).
- 682. - Oplossing van de moeilijkheden m.b.t. de verkiezing van abdis Alexia Blanchart, en voorschriften betreffende het beleid, 25 september 1651 (reg. 17, p. 51-56).
- 683. - Toelating om te bedelen, 16 mei 1652 (reg. 17, p. 105-106).
- 684. - Verkiezing van Mary Vavasour tot abdis, 9 september 1652; wijding op 22 september 1652 (reg. 75, p. 38 en 39).

- . - Bekrachtiging van benoemingen, 18 december 1652 (reg. 17, p. 178).
- . - Toelatingen aan zusters om naar andere kloosters over te gaan, 18 april 1660 en 13 januari en 3 september 1661 (reg. 17, p. 802-803, 863, 889-890).
- . - Decreet van aartsbisschop A. de Berghes t.g.v. een visitatie, 26 juli 1672 (reg. 23, fol. 272 vo-273vo).
- . - Verkiezing van Anna Forster tot abdis, 5 december 1676; wijding op 6 januari 1677 (reg. 75, p. 484 en 488).
- . - Verkiezing van Dorothée Blundell tot abdis en bekrachtiging ervan, 17 oktober 1682; ontslag van Anne Forster als abdis op 20 oktober; wijding van D. Blundell op 25 oktober 1682 (reg. 76, p. 156-158).
- . - Ordonnantie van aartsbisschop H. G. de Precipiano voor de abdis, 20 juli 1695 (reg. 35, p. 412-414).
- . - Schrijven van de aartsbisschop over het vlees eten, 7 februari 1704 (reg. 38, fol. 125 vo-126).
- . - Eedaflegging van en wijding van Theodosia Waldegrave tot abdis, 12 december 1713 (reg. 39, fol. 121).
- . - Verkiezing van Mary Crispe tot abdis, 22 december 1719 (reg. 40, fol. 234); wijding op 4 februari 1720 (reg. 78, fol. 111).
- . - Cfr. abdij Ghislenghien, *Mechliniensia*, 1 en 2.
- . - Decreet van aartsbisschop Th. Ph. d'Alsace m.b.t. de overplaatsing van het feest van Sint-Benedictus, 23 maart 1742 (reg. 48, fol. 154 vo).
- . - Toelating om een of twee zusters die het slot mogen verlaten ter professie te aanvaarden, 23 oktober 1753 (reg. 50, fol. 124).
- . - *Litterae commissoriae* aan Max-Antoine Van der Noot, bisschop van Gent, voor de wijding van Maura Whettenhall tot abdis, 7 juli 1757 (reg. 80, fol. 147 vo-148).
- . - Opdracht aan Joannes Bernardus Van den Boom de verkiezing tot een abdis voor te zitten en te bekrachtigen, 15 februari 1762 (reg. 52, fol. 71 vo).
- . - Akte van de wijding tot abdis van Mary Ethelred Mannock, 21 maart 1762 (reg. 80, fol. 97).
- . - Decreet over de staat van inkomsten en uitgaven die jaarlijks in maart ingeleverd wordt, 18 februari 1763 (reg. 52, fol. 80).
- . - Toelating tot het celebreren van het feest van het H. Hart, 11 april 1767 (reg. 53, fol. 45 vo).

- 701. - Opdrachten tot het afnemen van geloften en het inkleden, 1767-1794 (reg. 52, fol. 166, 212 vo, 254 vo; reg. 53, fol. 43, 62 vo, 185, 215 vo, 245, 252 vo; reg. 54, fol. 22 vo, 40; reg. 55, fol. 24 vo, 28 vo, 53).
- 702. - Toelating aan dame Langdale om gedurende enkele weken in het slot te wonen, 4 augustus 1768 (reg. 52, fol. 179).
- 703. - Vaststelling van de dag van de gedurige aanbidding, 12 juni 1769 (reg. 52, fol. 207).
- 704. - Decreet m.b.t. de veranderingen van ambt, 10 februari 1770 (reg. 52, fol. 236); toelating om ambten te veranderen, 18 november 1772 (reg. 53, fol. 45 vo).
- 705. - Opdracht tot het voorzitten van de keuze van een abdis, 17 november 1773 (reg. 57, fol. 35).
- 706. - Over tijdelijke goederen, 1774-1775 (reg. 53, fol. 63-64, 78 vo-79).
- 707. - Wijding van Ursula Pigott tot abdis op 6 februari 1774 (reg. 80, fol. 221 vo).
- 708. - Aanstelling van priores Augustine Tancred tot beheerster van de abdij toen abdis Ursula Pigott zwakzinnig werd, 5 februari 1791 (reg. 55, fol. 198 vo-199).

Fonds *Amatus Coriache*

- 709. 1. Onderzoek aangaande de verdeeldheid in het klooster, veroorzaakt door abdis Mary Percy en Dr. Anthony Chapny (Champné, Champney), 1630 (reg. 15, pag. 1-279).
- 710. 2. Verslag over de moeilijkheden in het klooster n.a.v. het uittreden van sommige religieuzen (82 paragrafen), 1636 (reg. 5, fol. 181-197).

GENT, abdij Onze-Lieve-Vrouw, genoemd Hôpital des lépreux of Rijke Gasthuis

In 1146 stichtten schepenen van Gent een hospitaal om de leprozen te verzorgen. Broeders en zusters die leefden volgens de regel van Sint- Augustinus namen de taak op zich. Toen op het einde van de 15de eeuw de lepra uit onze streken stilaan verdween, had de leprozie, in de volksmond Rijk Gasthuis genoemd,

geen reden van bestaan meer. De schepenen van Gent stelden de aartshertogen Albrecht en Isabella voor er een school voor arme kinderen van te maken; dat deden zij officieel op 12 september 1611. De zusters wilden over de afschaffing niet horen en spannen een proces in voor de Raad van Vlaanderen. Na vele onderhandelingen met Antonius Triest, bisschop van Gent, aanvaardden zij op 24 september 1626 de regel van Sint-Benedictus. Urbanus VIII hervormde zo de leprozie in een benedictijnessenabdij door de akte van 15 mei 1630. Van 1630 tot 1796 volgden negen abdisen elkaar op. Na verscheidene bestemmingen werden de kloostergebouwen in 1845 aangekocht door de dominicanen die ze bewonen sinds 1854⁴⁵.

1. 1. Moeilijkheden met de magistraat van Gent omtrent de goederen van de leprozen: een deel moet worden gebruikt om een school voor arme kinderen te bouwen, onderzoeken, adviezen van geleerden, 1614.
2. 2. Koninklijke beslissing in het geding tussen de zusters van de leprozie en de stad Gent aangaande de helft van de opbrengst der goederen die moesten gebruikt worden tot oprichting van een school voor arme Gentse kinderen, tenzij de melaatsheid zou terugkeren, 4 mei 1623 (5 ex.).
3. 3. Verklaring dat de zusters van de leprozie van plan zijn een abdij van de orde van Sint-Benedictus te stichten, 19 februari 1628; schrijven van Cornelius Ooms, kanunnik en officiaal van Gent, met de bul van Urbanus VIII waarbij uit de leprozie een abdij van de Orde van Sint-Benedictus wordt opgericht met al de rechten aan een abdij verbonden; benoeming van Joanna Van der Sare tot abdis met minstens vijf religieuzen, die de clausuur onderhouden, 15 mei 1630; placet van Filips II, 27 september 1630; uitvoering door officiaal Cornelius Ooms, 9 oktober 1630.
4. 4. Over de erfenis van een religieuze; vraag of de zusters van de leprozie echt geprofeste religieuzen zijn, en oplossing, 1633.

⁴⁵ J. DECAVELE, *Abbaye de Notre-Dame, dite "Hôpital des lépreux" ou "Rijke Gasthuis" à Gand*, in *Monasticon belge*, t. VII, 2, Luik, 1977, p. 179-193. ID., art. *Gand (abbayes et couvents)*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. XIX, 1981, col. 1033-1034.

715. 5. Verklaring van abids Joanna Van der Sare dat de religieuzen van oudsher het recht hebben leprozen op te sporen in Aalst, Deinze, Dendermonde, Gent, Geraardsbergen, Hulst, Ninove, Oudenaarde en Tielt en dat ze er de laatste drie jaar maar twee hebben ontdekt, 12 februari 1636.
716. 6. Schrijven van Antonius Triest, bisschop van Gent, aan de aartsbisschop over de droevige toestand van de godsdienstbeleving en over de informatie betreffende het statuut der religieuzen, 20 augustus 1644.
7. Cfr. Kortenbergh, nr. 15/2.

GHISLENGHIEN, abdij Notre-Dame

Deze gemeenschap werd hoogstwaarschijnlijk in 1126 met monialen van de abdij van Etrun bij Atrecht gesticht door Ida van Ath en Ida van Chièvres, twee leden van de Henegouwse aristocratie. In 1132 werd de stichting tot abdij verheven. Opvallend was dat zij enkel rekruteerde uit de adel. In 1480 besloot Henricus de Berghes, bisschop van Kamerijk, de abdij te hervormen. Zij leed veel van de oorlogen in de 16de en de 17de eeuw. In 1583 staken de geuzen haar in brand. Het herstel duurde 25 jaar. Van 1622 tot 1678 moesten de zusters hun klooster meermaals en gedurende meerdere jaren verlaten. In september 1796 werd de abdij afgeschaft en de communiteit verspreid. De gebouwen werden verkocht en er blijft heden bijna niets meer over.

In 1798 hergroepeerden zich zes oude monialen en conversen te Lessen. In 1816 kochten zij de priorij Hunnegem te Geraardsbergen en hernamen ze er met zes leden van deze priorij het benedictijnse leven ⁴⁶.

⁴⁶ U. BERLIÈRE, *Abbaye de Ghislenghien*, in *Monasticon belge*, t. I, Brugge, 1890, p. 316-324; J. P. DEBEVER, *L'abbaye bénédictine de Ghislenghien en Hainaut, des origines au début du XVIe siècle* (licentiethesis, Brussel, 1969), 227 pag., cfr. G. DESPY, *Les mémoires de licence en histoire médiévale à l'université libre de Bruxelles*, 1966-1970, in *Contributions à l'histoire économique et sociale*, t. VI, Brussel, 1970-1971, p. 206-209; *Les archives de l'Etat dans les provinces*, II, *Les provinces wallonnes*, Brussel, 1975, p. 342; D. VAN OVERSTRAE-TEN, *Inventaire des archives de l'abbaye de Ghislenghien*, Brussel, 1976; ID., art. *Ghislenghien*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. X, 1984, col. 1182-1185.

1. Toelating door Gaspar Nemius, aartsbisschop van Kamerijk, aan Barbara Cabero de Spinosa om gelijk welke bisschop te kiezen voor haar wijding tot abdis, 30 maart 1661; wijding door aartsbisschop Andreas Cruesen in de kapel van het aartsbisschoppelijk paleis; bewijs van onderdanigheid aan de aartsbisschop van Kamerijk.
2. Voorstel van abdis Marie-Thérèse de Maldeghem tot aftreden omwille van de heersende droevige toestanden en om aldus gemakkelijker de hervorming in te voeren, 1 maart 1727; beschrijving van de abdicatie van abdis Margaritha de Lummen en van de aanstelling van abdis Charlotte de Croy in 1540.

Fonds *Mechliniensia*

- Toelating aan abdis Marie-Thérèse de Maldeghem om in het klooster der Engelse benedictinessen te logeren, 31 augustus 1727 (reg. 45, fol. 189); toelating aan twee religieuzen van Groot-Bijgaarden om de abdis naar haar abdij te vergezellen, 28 september 1725 (reg. 45, fol. 71 vo).
- Akte van inlijving van Marie-Albertine de Wangermé, Engelse benedictines te Brussel, 30 december 1727; goedkeuring door de aartsbisschop, 23 januari 1728; bekrachtiging door abdis Marie-Thérèse de Maldeghem en Carolus de Saint-Albin, aartsbisschop van Kamerijk, 6 en 11 februari 1728 (reg. 45, fol. 205 en 208).

Fonds *Amatus Coriache*

- Aanstelling door Henricus de Berghes, bisschop van Kamerijk, van Margaretha de Liedekerke, moniale van Ghislenghien, tot abdis van Vorst na de hervorming van die abdij, 23 juli 1500 (reg. 8, fol. 419-420).

GROOT-BIJGAARDEN, abdij Sint-Wivina

Hertog Godfried-met-de-Baard stelde het door de H. Wivina en Emwara gestichte klooster te Groot-Bijgaarden onder de rechtsmacht van de Affligemse abten. De monniken die er verbleven,

stonden onder een prior. Op 18 december 1242 maakte Guido I van Laon, bisschop van Kamerijk, de priorij los van Affligem. Of-schoon het klooster sinds 1496 vooral bestemd was voor de adel, werd het pas in 1548 tot abdij verheven. Na de opheffing in 1796 stierf de communiteit uit en verdween een groot gedeelte van het abdijcomplex. In de overblijvende gebouwen uit de 17de en de 18de eeuw werd in 1897 het noviciaat van de Broeders van de Christelijke Scholen ingericht. De ingangspoort, het priesterhuis, het ziekenhuis en de hoeve zijn tot op heden bewaard ge-bleven⁴⁷.

722. 1. Statuten van 1571, 1619 en 1658 goedgekeurd door resp. Anthonius de Granvelle, Mathias Hovius en Jacobus Boonen (2 ex.); veranderingen in de statuten aangaande het slot, de maaltijden voor familieleden, het gedrag, de wandelingen, enz., goedgekeurd door Jacobus Boonen, 23 februari 1642; uiteenzetting over de hoedanigheden van een priores of overste (57 paragrafen), vóór 1548; besluit van aartsbisschop A. de Berghes dat de dag der aanvaardig de voorrang bepaalt, 28 mei 1674; uiteenzetting hoe de priores volgens de regel van Sint-Benedictus door de abdis kan aan- en afgesteld worden, 1674; twee reglementen, z.d.
723. 2. Opdrachten door de regering aan de aartsbisschop i.v.m. het voorzitten van verkiezingen van abdissen; verkiezingen, benoe-mingen en wijdingen van abdissen; aflegging van de eed van ge-trouwheid en gehoorzaamheid aan de aartsbisschop, 17de en 18de eeuw; ceremonie bij de aanstelling van een abdis.

⁴⁷ A. D'HOOP, o.c., p. 237-252; A. DESPY-MEYER - C. GÉRARD, *Abbaye de Grand-Bigard*, in *Monasticon belge*, t. IV, 1, Luik, 1964, p. 219-242; J. VER-BESSELT, *Groot-Bijgaarden*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, t. L, 1967, (1-33), 239-259 (De Abdij), (393-413); ID., *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw*, dl. VI, Pittem, 1967, p. 81-102; M. R. CHRISTI-AENS, *Kort verhaal van de H. Wivina en van de voormalige benedictinessenabdij te Groot-Bijgaarden*, s.l., 1977; W. VERLEYEN, o.c., p. 246-247; A. HUYSEN-TRUYT, *Grote namen in verband met de priorijen Vorst en Bijgaarden volgens de Necrologia*, in *Eigen Schoon en de Brabander*, t. 66, 1983, p. 417-428; ID., *De monialen van Groot-Bijgaarden tot de 14de eeuw, volgens de Nekrologia*, in *ibid.*, t. 71, 1988, p. 32-48.

3. Visitaties en decreten; aanvragen tot visiteren; in acht te nemen punten bij het houden van een visitatie, 1602-1743.
4. Ondervraging van de religieuzen voor de professie, 1620-1793; formules van geloften; vraag over de voorwaarden tot het aanvaarden van religieuzen, 5 maart 1632; bericht over de bruidschat die jonge religieuzen bij hun intrede nu moeten inbrengen en lijst van wat sommige zusters vroeger inbrachten, z.d.
5. - Toewijzing door Nicolaus III van Fontaines, bisschop van Kamerijk, van de *cura animarum* voor nonnen en leken binnen de muren aan de biechtvader, 17 mei 1250 (kopie, 3 ex.).
 - Beslissing van aartsbisschop Mathias Hovius van 24 januari 1615 dat de leken binnen de muren der abdij onder de jurisdictie van de pastoor van Bijgaarden zullen staan (2 ex.); eenzelfde beslissing van 13 december 1617 voor de pastoor van Sint-Ulriks-Kapelle (2 ex.).
 - Zaak Joannes Kerremans, biechtvader sinds 1605: beschuldiging zich te veel te bemoeien met de abdij en twist te zaaien tussen abdis en zusters; opsluiting in een kerker, ontvluchting naar Holland, terugkeer, 1619-1623; ondertekende verklaring door abdis Catherine de Martigny en 14 zusters dat het biechtvaderschap geen beneficie is maar een dienst, die kan opgezegd worden, 3 februari 1623.
 - Verslag van Henricus Calenus en andere getuigen over de al te familiale omgang van de biechtvader met sommige zusters, mei 1630.
 - Vraag naar een onpartijdige biechtvader en naar een ontvanger, die jaarlijks rekenschap geeft van de uitgaven (\pm 1640).
 - Beslissing van aartsbisschop A. Cruesen inzake het toedienen van sacramenten en het houden van begrafenissen n.a.v. het conflict tussen de pastoor van Sint-Ulriks-Kapelle en de biechtvader der abdij, 1659 (3 ex.).
 - Vraag tot terugroeping van Jozef Herneck, monnik van Vlierbeek en kapelaan, omwille van zijn te grote familiariteit met de jonge zusters; terugroeping, 19-20 november 1683.
 - Verzoek van Joannes Franciscus Van Cutsem, pastoor van Sint-Ulriks-Kapelle, een andere priester, die dichter bij de abdij

- woont te benoemen voor de geestelijke zorg van de leken z.d. ;
mening van Philippus Van der Sprot, aartspriester, 16 mei 1720.
734. - Aanvragen voor benoeming tot biechtvader, benoemingsbrieven, bedankingen, 1623-1793.
735. - Verontschuldiging van abdis Scholastique-Placide de la Viesville bij de aartsbisschop voor het inkleden van een postulante door de biechtvader en verzoek van de door de biechtvader opgelopen suspensie te willen opheffen, z.d.
736. - Vraag om jurisdictie van F. L. Goossens, biechtvader, die met de communiteit in Nijmegen vertoeft, 12 september 1794.
737. 6. - Overzicht van de erbarmelijke toestand in de abdij door Henricus Calenus, deken van Brussel, 17 maart 1622.
738. - Schrijven van Henricus Calenus over de slechte financiële toestand waaruit de abdis niet geraakt zonder verkoop van goederen, en inlichtingen omtrent de te verkopen gronden, 15 november 1623; ondervragingen daarvoor door H. Calenus op 13 november 1623.
739. - Schrijven van Henricus Calenus over de toestand in het klooster, 9 oktober 1630.
740. - Klacht van zuster Maria de Louchier over de regeling der cellen en over de vrees dat de prioress tot abdis zal gekozen worden, 22 februari 1641.
741. - Verslag over de toestand in de abdij, ontstaan door het strenge optreden van abdis Cathérine de Martigny (1620-1641), z.d.
742. - Reeks misbruiken in de abdij, opgegeven door Franciscus Vlemincx, priester, 27 januari 1642.
743. - Verzoek van abdis de Martigny aan Henricus Calenus, deken van Brussel, om bij de aartsbisschop aan te dringen op een zedigere klederdraht der jongere zusters, 15 februari 1642.
744. 7. - Verzoek van de hele communiteit om soms om bijzondere redenen het klooster te mogen verlaten, na 30 november 1617.
745. - Aanvaarding van de strengere clausuur door sommige zusters, 1634-1642.
746. - Verscheidene brieven omtrent het strenger worden van de clausuur; ontevredenheid van sommige zusters die bewezen dit niet uit vrije wil te hebben beloofd, 1642, 1651, 1690.

7. 8. - Klachten over en beschuldigingen tegen abdis en biechtvader vanwege de zusters Joanna Boisot en Marianne d'Ombre, 1619-1642.
8. - Beklag van abdis Cathérine de Martigny bij de aartsbisschop over de grote onkosten bij de overplaatsing van zuster Paschayn naar het klooster van Maria Magdalena (= priorij Bethanië te Brussel), 9 en 16 januari 1625; pleidooi voor sommige zusters bij de aartsbisschop om zuster Paschayn bij hen te laten, 18 oktober 1626.
9. - Over vijf monialen, die buiten abdijverband te Vilvoorde gaan wonen: vraag om steun; opsomming van hun rechten als religieuzen van Groot-Bijgaarden; protest over het feit dat ze niet geraadpleegd werden bij het aanvaarden van nieuwe leden in de abdij; wens terug te keren naar de abdij; protest van abdis Cathérine de Martigny; voorwaarden waaronder zij kunnen terugkeren, visitatie, 1630-1636.
0. - Over zuster Jacqueline Wivina 't Serclaes, die het klooster verliet en de erfelijke rente door haar vader geschonken (13 april 1616) opeist, 1644-1654; voorwaarden tot nieuwe aanvaarding, 13 november 1659.
1. - Klacht van prioeres Magdalena de Herzelle over het feit dat de strengere voorschriften niet toegepast worden, 3 februari 1653; geval over afgezette prioeres Magdalena de Herzelle; ondervraging over de manier waarop de prioeres was aangesteld, 1674-1675.
2. - Geval over de gezusters Vallejo die naar het gereformeerde klooster van de benedictinessen van Dendermonde overgegaan zijn, 1674-1675.
3. - Vraag van zuster de Montpresson om ontslag uit het ambt van prioeres, 10 januari 1681.
4. - Vraag om zilverwerk, beschadigd door het bombardement, te mogen verkopen, om in de eerste levensbehoeften te voorzien, 18 augustus 1697.
5. - Klacht van abdis Anna-Carolina de Vallejo tegen haar onderdanen, die naar Brussel gevlucht zijn en terug willen keren, juli 1706.
6. - Klacht over het bezoek van Amatus Ignatius de Coriache, 4 juli 1714.
7. - Vraag van abdis Balthasare de Onate om twee zusters toe te laten het bisdom te verlaten, 23 augustus 1779.

758. - Verscheidene brieven met klachten en vragen, 1642-1718.
759. 9. - Opsomming van wat Berbele Pypenpoy eist in natura en in jaargetijden , 16 juni 1545.
760. - Vraag om tot een verkoop te mogen overgaan; getuigenissen aangaande verkopeningen van gronden, waaruit blijkt dat die gedaan werden ten voordele van de abdij, 17 september 1578.
761. - Uiteenzetting van de financiële toestand op aanvraag van de aartsbisschop Mathias Hovius, 31 maart 1620.
762. - Bewijs door Henricus Franciscus Van der Burch, bisschop van Kamerijk, dat Paulus de Wesere de abdij bedrogen heeft, 19 september 1620.
763. - Aandringen van Henricus Calenus bij de aartsbisschop om de abdij te ondersteunen, 27 februari 1623.
764. - Vraag om in Ossel een dagwand land te mogen verkopen aan molenaar David Vinck; die wil er een windmolen op bouwen, 3 en 6 november 1625.
765. - Klacht bij de aartsbisschop tegen de pastoor van Bogaarden, gewezen rentmeester, die buiten het weten der religieuzen onderhouden wordt, 8 april 1631.
766. - Toestemming van aartsbisschop J. Boonen om twee stukken grond te Sint-Pieters-Leeuw om te wisselen, 20 april 1633.
767. - Rekeningen van 1634 tot 1638, onderzocht en verklaard.
768. - Erkenning door Franciscus Vander Burch, aartsbisschop van Kamerijk, van het nadeel, berokkend door rentmeester Paulus de Wesere, 29 januari 1635.
769. - Lijsten van ontvangsten en uitgaven, 1664-1669.
770. - Schrijven van M. Van Oudenhagen dat de abdij 8 à 10.000 gulden niet mocht lenen, vooraleer de schuldenlijsten te hebben opgemaakt, 22 september 1678.
771. - Vraag om gronden te Vosselaar te mogen omwisselen; afmetingen bepaald op 25 en 26 september 1679.
772. - Schrijven van abdis Scholastica-Placida de la Viesville over haar vreugde in de abdij te kunnen blijven daar er geen militair gevaar meer bestaat, 3 september 1683.
773. - Smeekbede van abdis Maria-Philippina d'Ennetières de la Plaigne tot aartsbisschop Th. Ph. d'Alsace om haar bij te staan in een contractbreuk: Franciscus-Emmanuel Valvekens, abt van Dielegem, wou nl. Norbertus Van Zeebroeck, door de vorige abt

Henricus Van Eesbeeck blijvend tot administrator van de abdij aangesteld, tot pastoor van Denderleeuw benoemen, 11 juni 1752.

4. - Mening over hoedanigheden en de functie van een rentmeester, z.d.
5. - Bewijzen van het slechte beheer van de abdij en gebrek aan gemeenschapsleven, z.d.
6. - Pleidooi tegen het voornemen een huis in Leuven te kopen, z.d.
7. - Vraag om enige gronden te mogen verkopen ten einde schuldeisers te voldoen, met lijst en ligging dier gronden, z.d.
8. - Delging van de schulden, gemaakt bij de aankoop van het nieuwe refugiehuis te Brussel door de verkoop van het oude, z.d.
9. - Inkomsten van pachten, en lasten, z.d.
0. - Lijst van ontvangsten en uitgaven, ondertekend Antonius Ryssack, landdeken, z.d.
1. - Lijst van stichtingen van jaargetijden met vraag tot reductie, z.d.
2. - Lijst van cijzen en lasten ten behoeve van de abdij, z.d.

3. 10. Antwoord van abdis Anna Carolina de Vallejo aan de vicarissen-generaal op het verbod van de aartsbisschop verder te bouwen aan het nieuwe abdiskwartier, 29 juni 1723, verslag van Ambrosius de Vriese, aartspriester van Brussel en pastoor van Sint-Gaugericus, aan de vicarissen-generaal van het aartsbisdom over de bouw van het abdiskwartier, 11 juli 1723.

11. Verering van Sint-Wivina

4. - Vraag aan abdis Anna-Carolina de Vallejo (1702-1727) om de relikwieën van Sint-Wivina, op 24 augustus 1714 door Philippus Erardus Vander Noot, bisschop van Gent, uit een houten in een zilveren schrijn gelegd, openbaar te mogen laten vereren en er aflaten aan te verbinden, z.d.; protest bij de aartsbisschop en bij de internuntius tegen de bisschop van Gent, die op 24 augustus 1714 enkele relikwieën had meegenomen en uitgedeeld, o.a. aan monsieur de Peralta die dan vereerd werden in de kerk van Louvigny. Smeekbede om ze te doen terugkeren, 1718; bericht van Ph.-E. Van der Noot, bisschop van Gent, aan de aartsbisschop reeds te hebben geschreven en aan monsieur de Peralta en vraag wat te doen, 12 februari 1718.

785. 12. Klacht van de vicarissen-generaal van Mechelen bij de Raad van Brabant over het schenden van de voorrechten en de immuniteit van de abdij, 11 augustus 1721.
786. 13. Obituarium van Groot-Bijgaarden (ca. 1700).
14. Varia.

Fonds *Cameracensia*

787. - Verlening van aflaten, 3 juni 1401 (reg. 11, fol. 218).
788. - Oplossing van een geschil tussen de Sint-Michielsabdij te Antwerpen en priores Marguerite Pipenpoy II, m.b.t. de personaten van Beerse en Vosselaar, 1426 (reg. 18, fol. 31, cfr. *A. Coriache*, reg. 8, fol. 381).
789. - Statuten gegeven door Henricus de Berghes, bisschop van Kamerijk (1480-1502) (reg. 11, fol. 8-9 en 62).
790. - Toelatingen om goederen van de abdij te vervreemden, 1490-1494 (reg. 17, fol. 92, 116 vo, 166 vo).
791. - Over de uitreiking van het abdijsbrood, 24 februari 1494 (reg. 17, fol. 313).
792. - Bekrachtiging van de keuze van Catherine de Douvrin tot priores, 13 november 1498 (reg. 18, fol. 29 en 85, cfr. *A. Coriache*, reg. 5, fol. 162-163, 410-411); toewijzing van een pensioen aan de aftredende priores Philippina 's Mols, 13 december 1498 (reg. 11, fol. 156 vo-157 vo).
793. - Verheffing van de priorij tot abdij bij bul van Paulus III, 19 januari 1548; decreet van Robertus van Croy, bisschop van Kamerijk, daaromtrent en benoeming van Catherine van Straten tot abdis, 2 en 4 maart 1548 (m.g.) (reg. 15, fol. 29 vo-32 vo, cfr. *A. Coriache*, reg. 5, fol. 164-166; reg. 8, fol. 341).
794. - Toelating door Robertus van Croy, bisschop van Kamerijk, om een huis te verkopen, 11 januari 1551, m.g. (reg. 15, fol. 112).

Fonds *Mechliniensia*

795. - Schrijven aan de provinciaal van de karmelieten om biechtvaarders te bekomen, 7 januari 1569 (reg. 1, fol. 103 vo-104).

6. - Bekrachtiging van de keuze van Catharina van Straten II tot abdis, 26 juli 1570 (reg. 1, fol. 165-167).
7. - Bevestiging van de keuze van Anna d'Iltre tot abdis, 12 mei 1601 (reg. 5, fol. 2 vo-4).
8. - Betreffende tijdelijke goederen, 1586-1625, reg. 2, fol. 60 vo-61, fol. 381 vo-382, fol. 419; reg. 7, fol. 114 vo-115; reg. 13, fol. 3 vo en 4 vo); reg. 11, fol. 65 ro-66 ro).
9. - Verordening dat een monnik geen biechtvader van monialen mag zijn, 17 november 1617 (reg. 10, fol. 4 vo) (zie hieromtrent, *ibid.*, fol. 6 vo-7).
10. - Beloften van abdis en religieuzen m.b.t. het verlaten van het klooster, 30 november 1617 (reg. 8, p. 128-129; reg. 10, fol. 7).
11. - Opdracht van paus Paulus V aan de overste en de officiaal van Mechelen de ongeldigheid van de professie van Joanna de Boisot te onderzoeken, 13 juli 1618 (reg. 8, p. 150-151).
12. - Decreet van aartsbisschop Matthias Hovius t.g.v. een visitatie, 13 oktober 1618 (reg. 8, p. 152-153).
13. - Goedkeuring van de benoeming van Leonardus de Coninck tot receptor, 20 maart 1619 (reg. 8, p. 153-154).
14. - Statuten gegeven door Matthias Hovius op 11 augustus 1619 (reg. 8, p. 169-184).
15. - Decreet van aartsbisschop Andreas Cruesen t.g.v. een visitatie, 31 december 1658 (reg. 17, p. 658-673).
16. - Toelating aan Jacqueline 't Serclaes om naar het klooster terug te keren, 7 september 1659 (reg. 17, p. 739-740).
17. - Toelating tot het vieren van de feestdagen van Sint-Alena en Sint-Guido, 30 januari 1660 (reg. 17, p. 792-793).
18. - Aanstelling van Scholastique Placide de la Viesville de Romerée tot abdis, 28 april 1664, en wijding in mei 1664 (reg. 75, p. 281-285).
19. - Decreet van aartsbisschop A. de Berghes t.g.v. een visitatie, z.d. (1672) (reg. 23, fol. 269-270).
10. - Vraag tot het opheffen van de suspensie die de biechtvader had opgelopen omwille van de inkleding van een novice, z.d. (1671) (reg. 23, p. 26 en reg. 25, p. 9); 28 april 1674 (reg. 25, p. 225).
11. - Opdracht aan Michaël Ghijssels, pastoor van Hamme en landdeken, de abdis te verhoren over de redenen waarom ze twee gezusters in het klooster heeft aanvaard, 16 januari 1684 (reg. 30, p. 9-10).

812. - Bekrachtiging van de keuze en de aanstelling tot abdis van Maria Anna de Ruychroch, ook genoemd Van de Werve, 10 november 1689; toelating van Philippus Erardus Vander Noot, vicaris-generaal sed. vac., aan Andreas van Ophem, proost van Koudenberg, haar te wijden, 11 november 1689; wijding op 13 november 1689 (reg. 32, fol. 47-49; reg. 33, fol. 81-85).
813. - Vraag om 3 dagwanden en 94 roeden grond te mogen verkopen om zich uit de uiterste nood te redden; toelating op 16 februari 1691 (reg. 34, p. 177-178).
814. - Opdracht aan Ludovicus Malo, officiaal, en aan Ignatius Sophie, aartspriester van Anderlecht, om Isabella du Quesnoy aan te stellen tot abdis, 23 november 1693; aanstelling op 24 november 1693 (reg. 77, fol. 54 vo en 55 vo).
815. - Opdracht aan Petrus de Rauw, biechtvader, de rekeningen na te kijken, 16 december 1693 (reg. 53, fol. 170-171).
816. - Correctiebrief voor de religieuzen, 31 oktober 1698 (reg. 36, p. 111-113).
817. - Keuze van Anna Carola de Vallejo tot abdis, aanstelling op 22 november en wijding op 26 november 1702 (reg. 37, fol. 1 vo-2).
818. - Opdrachten tot visiteren, 1 augustus 1719 en 2 juli 1723 (reg. 43, fol. 129 vo en 284 vo).
819. - Proces tegen Charles Ferdinand de Boisschot, heer van Groot-Bijgaarden, die een beek door het kloosterdomein wilde leiden, 12 augustus 1721 (reg. 43, fol. 217 vo-218 vo).
820. - Opheffing van een interdict, 12 juli 1723 (reg. 40, fol. 314 vo-315).
821. - Decreet van aartsbisschop Thomas Philippus d'Alsace t.g.v. een visitatie, 3 februari 1725 (reg. 184, fol. 114-117 vo).
822. - Toelating aan twee religieuzen om de abdis van Ghislenghien te vergezellen naar haar abdij, Vissenaken 28 september 1725 (reg. 45, fol. 71 vo).
823. - Ordonnantie van aartsbisschop Th. Ph. d'Alsace te gehoorzamen aan de prioeres na de dood van abdis Anne-Caroline de Vallejo, 15 augustus 1727 (reg. 184, fol. 168).
824. - Opdracht aan Carolus d'Espinosa, titelvoerend bisschop van Tricala, om de gekozen abdis Genoveva de Gages aan te stellen, 2 oktober 1727; wijding op 19 oktober 1727 (reg. 79, fol. 11-12).
825. - Opdracht aan Benedictus de Ruddere, kanunnik, om Marie-Philippine d'Ennetières de la Plaigne aan te stellen tot abdis, 28

juli 1735; aanstelling op 3 juli 1735; wijding op 2 oktober 1735 (reg. 79, fol. 155 vo-156, 158).

6. - Toelating aan een religieuze om naar Brugge te gaan, 14 juli 1743 (reg. 48, fol. 245).
7. - Toelating aan de priores om enige tijd buiten het klooster te verblijven, 13 juni 1753 (reg. 50, fol. 113).
8. - Wijding van Baltasara de Onate tot abdis op 2 augustus 1761 (reg. 80, fol. 91 vo-92).
9. - Toelatingen aan monialen om het bisdom te verlaten, 1763-1770 (reg. 51, fol. 138 vo; reg. 52, fol. 104, 125, 164 vo, 172 vo, 253 vo).
0. - Opdrachten om geloften af te nemen en in te kleden, 1763-1793 (reg. 52, fol. 104, 121 vo, 142 vo, 163 vo, 176; reg. 53, fol. 58, 167 vo, 244 vo, 249 vo; reg. 55, fol. 216 vo; reg. 57, fol. 27).
1. - Aanstelling van Maria Clara de Cassaignard tot abdis op 12 april 1790; wijding op 12 april 1790 (reg. 81, fol. 167 vo-170).

Fonds *Amatus Coriache*

2. - Toekenning van aflaten, 3 juni 1401 (reg. 5, fol. 158).
3. - Oplossing van een geschil tussen de Sint-Michielsabdij te Antwerpen en priores Marguerite Pipenpoy II m.b.t. de personaten van Beerse en Vosselaar, 1426; uiteenzetting over de aldus ontstane moeilijkheden (reg. 8, fol. 381, cfr. *Cameracensia*, reg. 18, fol. 31).
4. - Aantekeningen m.b.t. de tijdelijke goederen van de abdij, 1490-1498, 1551 (reg. 9, fol. 149-154, 157-161, 167-170).
5. - Bekrachtiging door bisschop Henricus de Berghes van de keuze van Catharina de Douvrin tot priores, 13 november 1498 (reg. 5, fol. 162-163, 410-411, cfr. *Cameracensia*, reg. 18, fol. 29 en 85).
6. - Uitspraken i.v.m. de verdeling van tienden tussen de abdij en de tiendheffers, 19 januari 1517 (reg. 6, fol. 567).
7. - Aanstelling van Catherina van Straten I tot abdis (bul van Paulus III), 19 januari 1548; bevestiging van de echtheid van de bul door het bisdom Kamerijk, 2 maart 1548 (m.g.); bekrachtiging van de aanstelling door bisschop Robertus van Croy, 4 maart 1548 (m.g.); oproep van abdis Catharina van Straten tot de synode,

- z.d. (reg. 5, fol. 164-166; reg. 8, fol. 341, cfr. *Cameracensia*, reg. 15, fol. 29 vo-32 vo).
838. - Opdracht aan de provinciaal van de karmelieten in verband met de ruzie tussen de abdijen Kortenberg en Groot-Bijgaarden inzake de biechtvader, januari 1569 (reg. 5, fol. 284).
839. - Bekrachtiging van de keuze van Catharina van Straten II tot abdis, 26 juli 1570 (m.g.) (reg. 8, fol. 339-340).
840. - Decreet van aartsbisschop Mathias Hovius, waarin bepaald wordt dat de leken die in de abdij wonen, onderworpen zijn aan de pastoor van Bijgaarden, 24 januari 1615 (reg. 3, fol. 431).
841. - Maatregelen van aartsbisschop Jacobus Boonen, juli 1631 (reg. 5, fol. 167-171).
842. - Akkoord door Henricus de Berghes, bisschop van Kamerijk (1480-1502), van het houden van een bedevaart naar de abdij door de kanunniken van Sint-Goedele, z.d. (reg. 5, fol. 157).
843. - Richtlijnen m.b.t. de verplichtingen van de prioressen, z.d. (reg. 5, fol. 159-161).

HUNNEGEM (GERAARDSBERGEN): priorij Onze-Lieve-Vrouw

Op aansporen van zuster Suzanna Bristel, cisterciënzerin van de abdij van Grimbergen bij Geraardsbergen, en met de steun van Gaspar Vincke, abt van Sint-Adriaansabdij, was Clara de Vacquerie, edelvrouwe van Arras, gewonnen om de stichting van een benedictinessenklooster te Hunnegem op zich te nemen. Gaspar Vincke schonk hiervoor de aan zijn abdij toebehorende Onze-Lieve-Vrouwekerk te Hunnegem, een bekend bedevaartsoord. Nadat de gemeentelijke overheid haar instemming had betuigd, verleende ook de aartsbisschop op 16 september 1624 zijn toestemming voor het oprichten van het klooster waarvan op 25 november de eerste steen werd gelegd. Op 5 augustus 1625 vestigde zich de communiteit in een nieuw gebouwd klooster. De priorij kende haar grootste bloei onder prioressen Constance Adelaïde de Pelseneere (1734-1764). Gesloten in 1797 en verkocht in 1798, werd de priorij reeds in 1801 terug door de religieuzen bewoond. Vijf monialen van de abdij van Ghislenghien kwamen bij hen in 1816. In

1820 werden de nieuwe statuten goedgekeurd. Zij onderwijzen de jeugd tot vandaag de dag, noemen zich sinds 1922 'benedictinessen van Hunnegem' en zijn met geen enkele abdij geassocieerd⁴⁸.

Fonds *Mechliniensia*

4. - Akte van oprichting van het klooster door aartsbisschop Jacobus Boonen, 16 september 1624 (reg. 12, fol. 20 vo).
5. - Stichting van de broederschap van Sint-Jozef, 15 maart 1627 (reg. 11, fol. 82).
6. - Toelating om een bunder grond te verkopen, 10 juni 1639 (reg. 12, p. 127, *inverso*).
7. - Decreet t.g.v. een visitatie, 26 oktober 1640 (reg. 12, fol. 85-86).
8. - Bekrachtiging van Benedicte de Saint-Alexis Routiau tot prioeres, 7 oktober 1650 (reg. 16, fol. 295).
9. - Toelatingen om novicen te aanvaarden, 1652-1654 (reg. 17, p. 99-100, 223-224, 300, 364).
10. - Verbod walinnen als novicen te aanvaarden, 2 april 1653 (reg. 17, p. 223-224).
11. - Toelating aan Hubert Meurant, abt van Geraardsbergen, om de professie voor te zitten, 1657, 1664 (reg. 12, p. 535; reg. 21, p. 194).
12. - Toelating om voor de vijand naar Dendermonde te vluchten, 16 december 1659 (reg. 17, p. 673).
13. - Verordening van aartsbisschop A. de Berghes, 25 augustus 1674 (reg. 25, p. 254-255).

⁴⁸ J. VAN WAESBERGHE, *Gerardimontium sive altera imperialis metropolis eiusque castellaniam*, Brussel, 1627, p. 192-196; C. VAN GESTEL, o.c., t. II, p. 193; A. DE PORTMONT, *Recherches historiques sur la ville de Grammont en Flandre*, t. II, Gent, 1870, p. 258-263; M. DE MEULEMEESTER, *Le prieuré des bénédictines de Hunnegem à Grammont*, Leuven, 1947, p. 53, 74, 79; A. HOSTE, *De priorij Hunnegem te Geraardsbergen*, Beernem, 1974; G. VAN BOCKSTAELE, *Prieuré des bénédictines de Grammont, dit Hunnegem*, in *Monasticon belge*, Luik, 1977, t. VII, vol. 2, p. 157-178; M. VAN KERCKHOVEN, *Scholen van Geraardsbergen tijdens de negentiende eeuw*, Geraardsbergen, 1978, p. 39-53; G. VAN BOCKSTAELE, *Prieuré de la Paix Notre-Dame à Hunnegem*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, t. 21, 1986, col. 1060-1062.

854. - Bekrachtiging van de keuze van Catharine Colombine de Vienne tot priores, 25 augustus 1674 (reg. 25, p. 253); nieuwe bekrachtigingen in 1677, 1680, 1683, 1686, 1689, 1692, 1695, 1698, 1701 en 1704.
855. - Toelating om elke dinsdag het officie van Sint-Benedictus te reciteren, 22 februari 1685 (reg. 30, p. 285-286).
856. - Toelating om het officie van Sint-Mauritius en gezellen te reciteren, 5 oktober 1696 (reg. 35, p. 597).
857. - Ruil van een weide met een andere, 23 mei 1703 (reg. 37, p. 17 vo-19).
858. - Reductie van gefundeerde missen, 10 juni 1731 (reg. 46, fol. 19-22).
859. - Bekrachtiging van de keuze van Constance Adelaïde de Pelse-neere tot priores, 26 december 1734 (reg. 47, fol. 20 vo-21); nieuwe bekrachtigingen in 1737, 1740, 1743, 1744, 1749, 1752, 1755, 1758 en 1762.
860. - Bestrafing van zuster Angelina van Lierde, 12 januari 1741 (reg. 184, fol. 249).
861. - Toelating voor het aanvaarden van Maria van Laethem voor de professie, 10 december 1743 (reg. 48, fol. 271).
862. - Opsluiting van een religieuze, 23 december 1755 (reg. 50, fol. 184).
863. - Bekrachtiging van de keuze van Lutgarde Cosijns tot priores, 30 juni 1764 (reg. 51, fol. 119 vo); nieuwe bekrachtigingen in 1767, 1770, 1773, 1776, 1779 en 1782.
864. - Decreet tot verlenen van een dispensatie, 7 augustus 1765 (reg. 51, fol. 138).
865. - Decreet met enkele voorschriften, 14 juli 1777 (reg. 184, fol. 330 vo-331 vo).
866. - Opdrachten tot voorzitten van de inkleding, tot afneming van de professie, tot voorzitten van de keuze van een priores, 17de-18de eeuw (*passim*).
867. - Bekrachtiging van Maria Anna Plasman tot priores, 11 november 1783 (reg. 56, fol. 5.).

KORTENBERG, abdij Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Amands

De abdij zou ca. 1095 gesticht zijn. In de 13de eeuw beleefde zij een bloeiperiode. In de jaren 1572-1584 had zij zwaar te lijden

van de godsdienstoorlogen. De zusters konden hun klooster pas opnieuw betrekken in 1601. De Franse regering heeft de abdij opgeheven en de gebouwen werden op 17 maart 1798 publiek verkocht. In 1933 kwamen de overblijvende gebouwen, waaronder het abdiskwartier, opnieuw in handen van een kloosterorde: de religieuzen van Onze-Lieve-Vrouw van het cenakel. Zij vestigden er een retraitshuis⁴⁹.

3. 1. Cartularium met 604 akten en 31 privilegiën, samengesteld in 1627- 1630 en bijgewerkt tot 31 december 1749, 583 pag.
1. 2. Register met de eerste Middelnederlandse vertaling van de regel van Sint-Benedictus, gecopieerd door Anna Connirs in 1638, p. 1-80 ; een martyrologium van 2603, p. 81-147; een obituarium van het midden der 17de eeuw, p. 249-339; een lijst van abdisen vanaf de stichting van de abdij tot 1801, p. 340: historische aantekeningen tot 1646, p. 341-353. Zie Th. COUN, *De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti*, Hildesheim, 1980, p. 65.
1. 3. Onvindbaar is een manuscript op perkament in 4° met kalendarium en enkele gebeden, een *liber capitulorum et collectarum totius anni* en enkele historische notities van 1501 tot 1655. Nochtans lezen we bij J. LAENEN, in *Annuaire de l'archevêche de Malines*, 1914, p. XIV; A. D'HOOP, *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant*, t. III, *Abbayes*, 1922, p. 144 ; J. ROUHART-CHABOT, *Abbaye de Kortenberg*, in *Monasticon Belge*, t. IV, vol. 1, 1964, p. 244, dat het handschrift deel uitmaakt van het aartsbischooppelijk archief.
4. Statuten en ordonnanties van Henricus de Berghes (1500 en 1501) en Jacobus de Croy (1503, 1506, 1509, 1515), bisschoppen van Kamerijk; regelingen van abdis Marie Blyleven (1624-1663) tot strengere observantie der voorschriften, z.d. (cfr. *Camera-censia*).

⁴⁹ J. ROUHART-CHABOT, *Abbaye de Kortenberg*, in *Monasticon belge*, t. IV, 1, Luik, 1964, p. 243-267 ; A. WAUTERS, *Histoire des Environs de Bruxelles*, t. VIII, Brussel, 1973, p. 384-408.

872. 5. Opdrachten tot voorzitten van verkiezingen van abdissen; verkiezingen, benoemingen, aanstellingen en wijdingen van abdisen; ritus van de aanstelling van een abdis in Kortenberg; eden van getrouwheid aan de aartsbisschop, 1555-1801.
873. 6. Protest van de monialen bij de benoeming van Magdalena Beringuer tot abdis door patentbrieven van 19 april 1668; weigering van aartsbisschop A. Cruesen ze aan te stellen en te wijden; tussenkornst van de Raad van Brabant; overeenkomst tussen de Raad en de aartsbisschop, 1668, 1672 (het gehele proces, cfr. Fonds *Amatus Coriache*, reg. 13, pag. 1-1117).
874. 7. Ontslagaanzegging van de prioeres in 1628 en in 1779; idem van abdis Beatrice de Villers in 1787 en 1792.
875. 8. Ondervraging van de religieuzen voor de professie, akten van aflegging van geloften, 1648-1792; over de aanvaarding van de „scholiere” Maria Vanden Bosch, 1683.
876. 9. Reguliere visitaties, vragen om reguliere visitaties, allerlei inlichtingen i.v.m. de reguliere visitaties, decreten (1614-1793); decreet van uitsluiting van een zuster uit het koor, 31 augustus 1630.
877. 10. - Richtlijnen aan de biechtvader over zijn houding t.o.v. de abdis, de zusters, de ontvanger, de kapelaan en het bestuur der abdij, z.d.
878. - Mededeling van het besluit van Clemens VII van 18 maart 1531, dat de monialen vrij een of twee mendicanten tot biechtvader mogen kiezen, 16 mei 1532.
879. - Vraag om biechtvader, benoemingsvoorstellen, inlichtingen over de toestand te Kortenberg en over de voorgestelde biechtvader, twisten hieromtrent, benoemingen; betwisting tussen aartsbisschop en abdis omtrent het recht van de abdis een biechtvader voor te stellen, klachten over biechtvaders, ontslagaanzeggingen, 1660-1793.
880. 11. Allerlei moeilijkheden met zusters (vooral met Veronica Cottré, augustus 1780) of door zusters veroorzaakt (vooral i.v.m. de twee biechtvaders, april 1777); bestraffing; aanklachten; allerhande vragen (1529-1791).

1. 12. Misbruiken op de clausuur; vragen om toelatingen het slot te mogen verlaten (1622-1788).
2. 13. *Liturgica*: lijst van missen, reductie van jaargetijden (1737), instelling van het feest van het H. Sacrament (1770), relikwieën (1596, 1619, 1649), verplaatsing van altaar (1635), toelating tot afbreken van de oude kerk (1781), wijding van de nieuwe kerk (1788), aflaten (1794).
3. 14. - Toelating van Nicolaus III om de goederen, van geprofeste zusters te aanvaarden, 3 mei 1279.
4. - Protest tegen de mambours van Erps, die geld eisen voor het herstel van de grote klok en van het koor der kerk, 3 november 1463.
5. - Vraag om 9 susteren rogge, die de abdij toekomen uit de molen te Diegem, te mogen verkopen, aangezien haar gronden in het kwartier van Leuven weinig opbrengen, 22 juni 1529.
6. - Uiteenzetting over de financiële toestand door de rentmeester, 17 november 1537.
7. - Twee erfelijke rentebrieven van resp. 16 en 23 carolus gulden jaarlijks op de stad Antwerpen, resp. van 31 maart 1553 en 12 maart 1559.
8. - Vraag van abdis Joanna Daelmans om het hof Ter Heijden te mogen verkopen, anders moet zij gaan bedelen, 15 april 1580.
9. - Klachten bij de burgerlijke overheid over de weigering van de pachters van Hombeek en omstreken hun tienden op boekweit te betalen, zoals dat moet op alle graan; beslissing ten voordele van de abdij, 1587-1588.
0. - Akte van verwisseling van gronden tussen de abdij en Joannes Creytsaet, pastoor van Kortenbergh, ten bate van beide partijen, 7 september 1632.
1. - Schrijven van abdis Marie Blyleven over de moeilijkheden bij het bestuur der tijdelijke goederen, 28 en 29 juli 1640.
2. - Onkosten voor het vervangen van een lemen muur door een stenen in de cellen, 14 juli 1654.
 - Inkomsten en uitgaven in 1654.
 - Rekeningen van 1670 tot 1681.
3. - Inkomsten tot 3 oktober 1704, schulden en lasten tot 3 oktober 1704, schulden van 3 oktober 1704 tot december 1706, lijst

van uitgaven voor vlees, vis, boter, graan, bier, kousen en schoenen.

894. - Uitspraak van de Raad van Brabant in een geschil tussen de abdij en de gemeente Kortenberg enerzijds en de gemeente Everberg anderzijds omtrent het betalen van lasten aan Kortenberg en Everberg door de pachters van de abdij die te Everberg wonen, 19 januari 1741.
895. - Overeenkomst tussen de abdij en Joannes Innocentius van Varenbergh, pastoor van Sterrebeek, omtrent de novales te Sterrebeek, vooral die op de pachthoven Walenhof en Goetzeelshof, 27 mei 1763.
896. - Korte samenvatting van de rekeningen van 1 oktober 1784 tot 30 september 1788.
897. - Varia betreffende de rentmeesters, o.a. renten te ontvangen, het verbod te verpachten zonder de abdis en sommige zusters te raadplegen ; klachten, z.d.
898. - Cijnsboek, 17de eeuw, 69 fol.
899. 15. - Verbod door Jan III, hertog van Lotharingen, Brabant en Limburg aan de arme monialen van Kortenberg, hulp te bieden of bij hen om hulp te vragen, 1323.
900. - Terugroeping van een moniale van Kortenberg, die naar het „Rijk Gasthuis” te Gent gezonden was om er de regel van Sint-Benedictus in te voeren, 1632 (bundel in slechte staat).
901. - Klacht over het slechte eten ; beschrijving van het menu in het jaar 1640.
902. - Brief van aartsbisschop J. Boonen over het bestraffen van een dronken zuster, het brouwen van ongezond bier, het geven van procuratie aan de rentmeester om de rechten der abdij te verdedigen in de Grote Raad van Mechelen, 4 juni 1655.
903. - Kennisgeving aan de abdis van de beslissing van de universiteit aan studenten in theologie, een prebende toe te kennen die door de abdij moet worden uitgekeerd, 1664, 1688, 1708, 1723 (gedrukt).
904. - Lijst van 26 zusters met leeftijd en geboorteplaats, 25 oktober 1682.
905. - Vraag aan abdis Maria Druwé aan aartsbisschop A. de Berghe, na het vertrek van de Fransen naar de abdij te mogen weerkeren, 20 oktober 1683.

16. - Geschil tussen de pastoors van Erps en Kwerps enerzijds en de abdij anderzijds aangaande de tienden, 16 november 1700.
17. - Benoeming van Sylvester Breynaerts tot pastoor van Kwerps (26 mei 1730) en van Martinus Van der Buecken tot pastoor van Kampenhout (9 september 1744) met de goedkeuring van de abdis.
18. - Vraag om raad n.a.v. de afschaffing, 29 november 1798.

Fonds *Cameracensia*

9. - Statuten door Jacobus van Croy, bisschop van Kamerijk, aan de abdij na haar hervorming geschonken, februari 1503 (reg. 17, fol. 302-303, 351-353; reg. 18, fol. 40-41 en 75-76, cfr. *A. Coriache*, reg. 5, fol. 135-138, 354-357).
0. - Indult van Julius II ten voordele van de monialen door Jacobus van Croy bekrachtigd, 26 juni 1509 (reg. 18, fol. 208, cfr. *A. Coriache*, reg. 5, fol. 412).
1. - Indult van Clemens VII om driemaal in de week vlees te eten, 15 juni 1526 (reg. 13, fol. 85 vo, cfr. *A. Coriache*, reg. 5, fol. 133).
2. - Toelating door Robertus van Croy, bisschop van Kamerijk, aan een moniale om getuigenis af te leggen voor de Raad van Brabant, 13 septemer 1555 (reg. 15, fol. 292 vo-293 vo).
3. - Punten waarover bij de visitatie moet ondervraagd worden, z.d. (reg. 18, fol. 42, cfr. *A. Coriache*, reg. 5, fol. 353).

Fonds *Mechliniensia*

4. - Verzoek aan de provinciaal van de karmelieten om biechtvaders te sturen, 7 januari 1569 (reg. 1, fol. 103 vo-104).
5. - Varia betreffende tijdelijke goederen, vnl. toelatingen om gronden te verkopen, 1586-1599 (reg. 2, fol. 60, 82 vo-83, 131-132; reg. 3, p. 236-239).
6. - Bevestiging van de keuze van Madeleine de Nivelles tot abdis, 19 januari 1595; toelating aan Gilbertus Masius, bisschop van 's-Hertogenbosch, om haar tot abdis te wijden, 21 januari 1595; zegening op 26 januari 1595 (reg. 2, fol. 232; reg. 5, fol. 211-214).
7. - Decreet van Matthias Hovius t.g.v. een visitatie, 4 mei 1614 (reg. 8, p. 56-61).

918. - Overeenkomst tussen de erfgenamen Burggrave en de abdis omtrent tienden en beemden van het hof te Kampenhout, september 1637 (reg. 15, p. 52).
919. - Wijding van Maria Blyleven tot abdis, 29 juni 1625 (reg. 11, fol. 63).
920. - Decreet van Jacobus Boonen t.g.v. een visitatie en een instructie voor de abdis, 9 augustus 1640 (reg. 12, fol. 75 vo-78).
921. - Opdracht tot visiteren, 20 juni 1654 (reg. 17, p. 363); decreet t.g.v. een visitatie, 4 juni 1655 (*ibid.*, p. 451-458).
922. - Aanstelling van Marie de Witte tot abdis, 17 juni 1663 en wijding op 29 juli 1663 (reg. 75, p. 258-259, 263).
923. - Opdracht i.v.m. de aanstelling van Margaretha (sic) Beringuer tot abdis, 4 mei 1668 (reg. 23, fol. 5 vo).
924. - Aanstelling en wijding van abdis Maria Leermans, resp. 20 maart 1671 en 5 april 1671 (reg. 23, fol. 418).
925. - Aanstelling van Marie Druwé tot abdis en bekrachtiging, 26-28 november 1682; wijding op 10 januari 1683 (reg. 76, p. 158-161, 163).
926. - Voorschriften m.b.t. het aanvaarden tot het noviciaat en de professie, 10 december 1683 (reg. 29, p. 577-579).
927. - Verbod eten te geven en overnachting te verlenen, 30 september 1686 (reg. 31, p. 171).
928. - Verbod om op Witte Donderdag en Goede Vrijdag de pensionairen „de doek aan te doen”, 30 maart 1688 (reg. 31, p. 484).
929. - Toelating om 9.000 gulden te lichten, 9 maart 1694 (reg. 35, p. 200).
930. - Ordonnantie omtrent de manier van verkiezen (keuze), 27 mei 1699 (reg. 36, p. 204-205).
931. - Aanstelling van Petronilla van Caverson tot abdis, 9 augustus 1705; wijding op 11 augustus 1705 (reg. 77, fol. 247-248).
932. - Keuze van Seraphina 't Servrancx tot abdis en aanstelling, 6 juni 1707 (reg. 37, p. 45 vo-46 vo).
933. - Goedkeuring van de verkoop van 8 à 9 bunders land aan Jan de Laet door de abdij, 22 februari 1712 (reg. 39, fol. 24 vo-25).
934. - Overeenkomst tussen de abdij, de pastoor van Erps en de kanniken van de tweede fundatie van Sint-Pieterskerk te Leuven omtrent de ruil van de respectievelijke tienden. Goedkeuring ervan door de abdis, de vice-deken, de pastoor en de vicaris-generaal, 25 juni, 1, 4 en 7 september 1713 (reg. 39, fol. 91 vo-94).

5. - Bevel om de deur van de kloosterkerk te sluiten gedurende de hoogmis in de parochiekerk op zon- en feestdagen, 7 oktober 1716 (reg. 43, fol. 28 vo-29).
6. - Opdrachten voor onderhorigen van de abdij, 25 september 1719 (reg. 43, fol. 136).
7. - Decreet van aartsbisschop Thomas Philippus d'Alsace t.g.v. een visitatie, 5 februari 1727 (reg. 184, fol. 162-163).
3. - Opdracht aan Cornelius Hoynck van Papendrecht, aartspriester van Mechelen, tot aanstelling van Bernardine Driessens tot abdis, 23 april 1733; aanstelling op 28 april 1733 en eedaflegging; wijding op 31 mei 1733 (reg. 79, fol. 116 vo-118 vo, 120 vo-121).
9. - Toelating om Catharina N. over te brengen naar Sint-Niklaas-Waas, 26 augustus 1752 (reg. 50, fol. 91 vo).
0. - Opdracht aan Benedictus de Ruddere, proost van het Sint-Romboutskapittel, om Seraphina Duchateau tot abdis aan te stellen, 16 maart 1754; aanstelling op 19 maart 1754; wijding op 5 mei 1754 (reg. 80, fol. 21, 23 vo-24).
1. - Toelating om Anna Govaerts 'stulta furiosa' naar Geel over te brengen, 25 mei 1770 (reg. 52, fol. 249 vo).
2. - Decreten van aartsbisschop J. H. de Franckenberg t.g.v. visitaties, 1766 en 22 januari 1769 (reg. 184, fol. 296-299); 22 maart 1774 (reg. 184, fol. 314-318, cfr. 312 vo-313).
3. - Bericht van Petrus Maes, pastoor van Kortenberg, aan de aartsbisschop, van het bevel van de Brabantse senaat aan de abdis om de parochiekerk van Kortenberg te herbouwen, 31 mei 1771; toelating om de goddelijke diensten in de abbatiale kerk te houden gedurende de afbraak en de heropbouw van de parochiekerk, 10 juni 1771 (reg. 51, fol. 236).
4. - Opdrachten i.v.m. gelofte en kleding, 1760-1785 (reg. 52, fol. 22 vo, 61, 152 vo, 163 vo, 183, 205, 222 vo; reg. 53, fol. 3 vo, 38 vo, 127 vo, 167 vo, 215, 233 vo, 238 vo, 241 vo, 255 vo; reg. 57, fol. 17, 71).
5. - Opdracht aan Henricus Josephus Van der Cammen, landdeken van Brussel-Oost, en aan Petrus Maes, pastoor van Kortenberg, Beatrix de Villers aan te stellen tot abdis 26 mei 1777; aanstelling op 3 juni 1777; akte van de wijding op 2 september, 16 september 1777 (reg. 81, fol. 18 vo-19 vo, 22 vo).
16. - Toelating aan abdis Béatrice de Villers om dagelijks gedurende een zestal maanden per voertuig haar broer, raadsheer de Villers,

- die in de Sint-Jansparochie te Mechelen woont, te bezoeken, 3 juli 1792 (reg. 57, fol. 2 vo).
947. - Richtlijnen voor de ziekenhuiskapel van het klooster, 31 augustus 1772 (reg. 54, fol. 10 vo-11).
948. - Getuigenis van de wijding van de abdijkerk door de aartsbisschop op 2 september 1788, 17 september 1788 (reg. 55, fol. 162).

Fonds *Amatus Coriache*

949. - Testament van Wouter Magnus en huisvrouw Agneese tshertogen met vele vrome stichtingen o.a. voor de abdij van Kortenberg, 16 juni 1465 (reg. 4, fol. 124-131).
950. - Statuten door Jacobus van Croy aan de abdij na haar hervorming geschonken en aanstelling van een nieuwe prioeres, februari 1503 (reg. 5, fol. 135-139, 354-357, cfr. *Cameracensia*, reg. 17, fol. 302-303, 351-353; reg. 18, fol. 40-41 en 75-76).
951. - Uitspraak nopens de verdeling van de tienden tussen de abdis en de tiendheffers, 23 maart 1508 en 13 juli 1515 (reg. 6, fol. 562 en 533).
952. - Goedkeuring van een pauselijk indult voor de abdis door Jacobus van Croy, bisschop van Kamerijk, 26 juni 1509 (reg. 5, fol. 412, cfr. *Cameracensia*, reg. 18, fol. 208).
953. - Toelating aan de monialen van Kortenberg driemaal in de week vlees te eten, 15 juni 1526 (reg. 5, fol. 133, cfr. *Cameracensia*, reg. 13, fol. 85 vo).
954. - Opdracht aan de provinciaal van de karmelieten tussen beide te komen in de ruzie tussen de abdijen Kortenberg en Groot-Bijgaarden inzake de biechtvader, januari 1569 (reg. 5, fol. 284).
955. - Toelating aan abdis Marie de Bailleul om met een of twee religieuzen naar Mechelen te reizen, 1569 (reg. 5, fol. 134).
956. - Bekrachtiging door Robertus van Croy van een erfpacht, aangegaan door het kapittel van Sint-Rombouts, de abdis van Kortenberg en de pastoor van Hombeek, 2 december 1649 (reg. 4, fol. 337).
957. - Proces m.b.t. Magdalena Beringuer, door de koning tot abdis benoemd, 1667-1670: protest van de leden van de abdij, weigering van aartsbisschop Andreas Cruesen M. Beringuer aan te stellen en te zegenen; bevel van de gouverneur dat de vicarissen-

generaal sed. vac. M. Beringuer moeten aanstellen; onderzoek en tegenonderzoek; tussenkomst door de Raad van Brabant; bedreiging door de gouverneur de vicarissen- generaal van hun beneficiën te beroven; excommunicatie van M. Beringuer, 5 december 1668; oplossing of akkoord tussen aartsbisschop en regering op 26 maart 1670: M. Beringuer moet de abdij verlaten en in een andere abdij van de orde als 'titulaire abdis' leven; de abdij Kortenberg moet jaarlijks 650 florijnen voor haar onderhoud afstaan (reg. 13, pag. 1-1117).

8. - Opgave van verscheidene punten die bij de visitatie moeten in acht genomen worden, z.d. (reg. 5, fol. 353), cfr. *Cameracensia*, reg. 18, fol. 42).
9. - Aantekeningen m.b.t. de tijdelijke goederen van de abdij, 1491-1588 (reg. 9, fol. 30, 93, 138, 299-300).

MESEN bij IEPER, abdij Onze-Lieve-Vrouw

Boudewijn V, graaf van Vlaanderen, en zijn vrouw Adela stichtten omstreeks 1065 te Mesen een klooster voor 30 monialen en 12 kanunniken. Oorspronkelijk had het klooster aldus dertig zusters, allen afstammend van de hoge Franse adel. De abdis voerde de titel van gravin en had rechtsmacht over heel Mesen. Zij was ook eigenares van de dorpen Noord- en Zuidschote. In 1470 had de abdij te lijden onder een pestepidemie en in 1477 verwoestten en verbrandden haar de Fransen. De religieuzen zijn dan naar Ieper gevlucht. Zij werd heropgebouwd, brandde weer af in 1541 en werd in 1579 door de Walen in brand gestoken. De hervorming, in het begin van de 17de eeuw ingevoerd, kende veel weerstand. De abdij werd in 1776 afgeschaft door Maria-Theresia en een opvoedingsinstituut voor dochters van militairen werd in de gebouwen ondergebracht. De eerste wereldoorlog vernielde alles⁵⁰. De

⁵⁰ H. R.F. TERRIER, *Histoire de l'ancienne abbaye de Messines, suivie d'un inventaire de ses Archives*, Ieper, 1912, 588 pag.; N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Notre Dame à Messines*, in *Monasticon belge*, t. III, 1, 1960, p. 211-238; N. HUYGHEBAERT, *Adela van Frankrijk, gravin van Vlaanderen, stichteres van de abdij van Mesen (ca. 1017-1079)*, in *Iepers kwartier*, t. 15, 1979, 65-132 (nr. 3, 68 blz.); A. GHEKIERE, *Les abbayes de Messines*, in *Stad Mesen, herinnering en geschiedenis ...*, Mesen, 1983, p. 117-131.

Sint-Niklaaskerk, abdijkerk van het klooster, werd in 1929 volgens het oorspronkelijke plan wederopgebouwd.

960. 1. Twist nopens de bisschoppelijke jurisdictiemacht over de abdij n.a.v. de hervorming die Petrus Simons, bisschop van Ieper, als een gevolg van het Concilie van Trente oplegde; verbod aan de regulieren de sacramenten te ontvangen; brief van de Private Raad waarin hij met het ontnemen van tijdelijke goederen bedreigd werd; onderzoek door de professoren van Leuven en Douai over de handelwijze van de bisschop; opheffing van het verbod, 19 november 1598-25 maart 1599.
961. 2. Afschriften van drie decreten van de aartshertogen Albrecht en Isabella omtrent de hervorming in het klooster, 7 mei, 2 juli en 28 augustus 1610.
962. 3. Overdracht van de bezittingen van de abdij aan een instelling voor weduwen en kinderen van soldaten, gesticht door Maria-Theresia; overdracht van het patronaat van de abdij aan de bisschop van Ieper, waartegen de *facultas artium* van Leuven protesteert, 1777-1778.

SINT-PIETERS-LEEUEW, priorij Onze-Lieve-Vrouw (Klein-Bijgaarden)

In 1235 stichtte ridder Joannes de Monte, die te Bellingen woonde, samen met zijn dochter, prioeres van de cisterciënzerinnenabdij te Dendermonde, te Pepingen een klooster onder de regel van Cîteaux. Het werd Mont-Sainte-Marie genoemd. Niettegenstaande menige poging verkregen de stichters nooit de incorporatie in de orde. In 1251 kregen zij van Godfried van Leuven te Op-Bijgarden, onder de heerlijkheid van Sint-Pieters-Leeuw gelegen, zes bunder grond en een weide langs de Zuun. De kloosterlingen installeerden er zich onder de regel van Sint-Benedictus in 1253. In de loop der eeuwen waren er vele moeilijkheden onder de leden en op financieel gebied. Daar het de armste kerkelijke instelling van zijn bisdom was, dacht de aartsbisschop van Mechelen eraan de gemeenschap op te heffen. In 1796 werd de priorij afgeschaft en werden de religieuzen verspreid. Op de plaats van

de priorij bevond zich van 1942 tot 1968 het noviciaatshuis van Scheut, van 1968 tot 1971 het philosophicum en sinds 1971 het rusthuis⁵¹.

1. Keuze van prioressen en eden van getrouwheid aan de aartsbisschop, 1583-1796; ceremonie bij de verkiezing en de aanstelling van Scolastica Ceuterick tot prioeres op 8 augustus 1776.
2. Visistaties en decreten, 1550-1743; vraag van Marguerite de Lorraine uit Parijs aan de aartsbisschop Catharina Buschere van Klein-Bijgaarden naar Nancy te mogen zenden om er de hervorming door te voeren, 15 september 1644.
3. Afzetting van Maria Marchant als prioeres, haar beroep op de Raad van Brabant die haar opnieuw installeert; benoeming van Margarita Schoumans tot prioeres door de aartsbisschop; verwijdering van Maria Marchant uit de communiteit, 1684-1687, cfr. nr. 8.
4. Ondervraging van de religieuzen voor de professie, 1655-1796.
5. Biechtvaders, 1671, 1745-1781.
6. Bereidheid de vrouwe van Lembeke onder zekere voorwaarden te aanvaarden, 1652; protest tegen de aanvaarding van twee uithuizige zusters, 1702- 1703.
7. - Schrijven van F. J. van Bever, procurator van het kartuizerklooster te Brussel, aan de aartsbisschop met opmerkingen over de bouw van de nieuwe kerk, 1769.
- Schrijven van Franciscus Josephus Van der Elst, pastoor van Buizingen en aartspriester, waarin hij vraagt of het mishoren van knechten, meiden, werklieden en burenen van de abdij in een grote kamer bij de ingang toegelaten is en of de religieuzen voor het jubileum naar de parochiekerk moeten, 5 april 1770; antwoord.

⁵¹ A. D'HOOP, o.c., t. IV, p. 261-267; A. DESPY-MEYER, *Prieuré de Petit-Bigard à Leeuw-Saint-Pierre*, in *Monasticon belge*, t. IV, 1, Luik, 1964, p. 305-318.

971. - Vraag aan de aartsbisschop om de eerste steen van de nieuwe kerk te komen wijden, 1770.
972. - Akte van gehoorzaamheid van de monialen aan hun verplichtingen op 21 augustus 1778, dag van de inwijding der nieuwe kerk.
973. 8. Tijdelijke bezittingen.
974. - Lening van 600 pond aan de abdij door Nicolaus de Voguel, 5 maart 1596.
975. - Vraag om een stuk land te Sint-Pieters-Leeuw te mogen verwisselen, verzonden naar landdeken op 14 april 1633, en goedgekeurd op 18 april 1633.
976. - Beslag door de benedictinessen van Bergen gelegd op een pensioen van juffrouw de Thiennes. Die wilde dat als bruidschat gebruiken om in te treden in de priorij, doch ze had schulden bij de benedictinessen, 23 november 1672.
977. - Vraag om de hoeve van Beysberge (12 bunder groot) als pand te mogen stellen i.v.m. de schuld van 2300 gulden, 19 december 1681.
978. - Vraag om een lening van 6.000 gulden te mogen aangaan ten einde schuldeisers te voldoen, 19 oktober 1682.
979. - Zelfverdediging van François Dessart, priester van Klein- Bijgaarden, tegen beschuldigingen, 29 juli 1684.
980. - Vraag van de onderprieores om samen met de prioeres elders te mogen gaan wonen omwille van het ondraaglijke gemeenschapsleven en de erbarmelijke financiële toestand, die hen ertoe dwingt de tienden te Halle te verkopen, 3 november 1684.
981. - Bericht van de weduwe Philippe 't Swerts dat de priorij haar 2910 gulden verschuldigd is voor geleverd vlees en dat er nog andere schuldeisers zijn, 24 november 1684.
982. - Opdracht aan Jacobus de Mayere, secretaris van het bisdom, en aan kanunnik Joannes de Cuypere om op geestelijk en stoffelijk gebied orde te brengen in de warboel der priorij, 6 december 1684.
983. - Beschrijving van de particuliere heerlijkheid, het hof van Varenberge, genoemd het "cloosterken", en gelegen onder Beringen, 20 december 1685.
984. - Lijst van de goederen, lijst van huurders en hun pachtgeld, lijst van de schulden, verslag van Antonius Rijssach, aartspriester,

over de erbarmelijke financiële toestand van de priorij, 1685.

- Schatting van grondlasten en persoonlijke lasten van 26 september 1686 en nog een van latere datum.

- Rekeningen van 1655-1658 en van 1675-1684, o.a. voor vis, lijnwaad, zelen, wijn, geneesmiddelen; lijst van buitengewone uitgaven en schulden tijdens het bestuur van prioress Marie Marchant; lijst van uitbetaling van renten; lijst van het zilverwerk, Latijnse uiteenzetting over de erbarmelijke financiële toestand van de priorij, z.d.

- Protest van Margaretha Schoumans, aangestelde overste (1685-1688), bij de aartsbisschop tegen het lekepersoneel, dat al de beesten en al het graan in beslag had genomen om zichzelf te betalen, z.d.

- Stichting van een dagelijkse mis door Catharina Schoumans, bejaarde geestelijke dochter, 16 mei 1709; briefwisseling daaromtrent.

- Aanklacht bij de aartsbisschop i.v.m. de prebende van „pain et habit” door Zijne Majesteit de priorij opgelegd ten behoeve van Maria Josepha de Saucey, z.d.

9. - Schrijven van Joannes de Pape, deken van het district Sint-Pieters-Leeuw, aangaande enkele verordeningen die in Klein-Bijgaarden zouden moeten toegepast worden om alle ongelukken te voorkomen, z.d.

- Twist aangaande begrafenisrechten, juni 1630.

- Klacht van prioress Scholastica Bartholomaeus over de moeilijkheden met Gaspar de Cock, pastoor van Sint-Pieters-Leeuw, die de commensalen ertoe verplicht met Pasen in de parochiekerk te communiceren; weerlegging, 21-22 april 1763.

- Vraag om een volle aflaat voor diegenen die op het kerkhof van de priorij voor de overledenen bidden, 29 april 1789.

Fonds *Cameracensia*

- Bekrachtiging van de keuze van Joanna van Assche tot prioress, 1503 (reg. 18, fol. 4 vo-5, cfr. *A. Coriache*, reg. 3, fol. 271-272).

- Bekrachtiging van de keuze van Beatrice van Assche tot prioress, z.d. (reg. 18, fol. 135, cfr. *A. Coriache*, reg. 3, fol. 273).

996. - Bekrachtiging van de keuze van Joanna d'Iltre, moniale van de cisterciënserinnenabdij te Woutersbrakel, tot prioeres, 16 maart 1551, m.g. (reg. 15, fol. 100-101, cfr. *A. Coriache*, reg. 4, fol. 341-343; reg. 8, fol. 342-343).
997. - Bevel van Robertus van Croy, bisschop van Kamerijk, twee weerspannige religieuzen naar een ander klooster over te brengen, 15 juni 1551 (reg. 15, fol. 89vo, cfr. *A. Coriache*, reg. 5, fol. 171).

Fonds *Mechliniensia*

998. - Aanstelling door aartsbisschop Antonius de Granvelle van een bestuurder en een rentmeester voor de priorij, 26 april 1571 (reg. 1, fol. 203-204).
999. - Overeenkomst tussen de priorij en Nicolaus Nicolai over de aankoop van drie dagwand grond door de priorij, 6 mei 1592 (reg. 2, fol. 184-185 en 187vo).
1000. - Bevestiging door aartsbisschop Matthias Hovius van de verkoop van twee bunder grond onder Anderlecht, 15 april 1598 (reg. 3, p. 135-136).
1001. - Over tijdelijke goederen (1607-1633) (reg. 6, fol. 230vo-231; reg. 11, fol. 68vo; reg. 12, fol. 72, inverso).
1002. - Decreet van aartsbisschop J. Boonen t.g.v. een visitatie, 8 november 1651 (reg. 17, p. 68-75).
1003. - Enkele richtlijnen voor de priorij, 28 juli 1666 (reg. 21, p. 436-437).
1004. - Bekrachtiging van de verkiezing van Hyacinta de Villafranca tot prioeres 30 april 1671 (reg. 25, p. 6).
1005. - Decreet van aartsbisschop Alfonsus de Berghes t.g.v. een visitatie, 15 juli 1672 (reg. 25, p. 39-41).
1006. - Schenking aan de priorij van 1.000 gulden uit het sterfhuys van Jacobus Boonen, 28 juli 1673 (reg. 25, p. 157-158).
1007. - Ordonnantie van aartsbisschop Alphonsus de Berghes, 13 november 1674 (reg. 25, p. 278-279).
1008. - Decreet van aartsbisschop A. de Berghes t.g.v. een visitatie, met voorschriften voor de prioeres, 2 januari 1682 (reg. 29, p. 1-4).
1009. - Bevel de rekeningen in handen van de overheid te geven, december 1684-oktober 1685 (reg. 30, p. 241, 408, 436).

10. - Opdracht van Antonius Ryssack, aartspriester van Brussel, om de keuze van een prioeres voor te zitten, 5 januari 1625 (reg. 30, p. 245-247).
11. - Overeenkomst tussen drie zusters en de andere zusters van de communiteit m.b.t. het stichten van een klooster in het bisdom Antwerpen, 11 en 18 maart 1687; goedkeuring door aartsbisschop A. de Berghes van de excorporatie van die drie zusters nl. Marie Marchand, Marie Berwouts en Eleonore de Thiennes, met verbod ooit terug te keren, 2 april 1687 (reg. 31, p. 268-273, 277-278). Bekrachtiging van Margareta Schoumans tot prioeres, 20 oktober 1687 (reg. 31, p. 401-402).
12. - Mededeling van de Private Raad aan het vicariaat dat aan Marie Berwouts en Eleonore de Thiennes werd afgeraden te Lier een klooster te stichten dat ze best naar hun klooster van herkomst weerkeren, 8 juni 1690 (reg. 33, fol. 221 vo).
13. - Toelating om te bedelen gezien de grote armoede en plunderingen, mislukkingen van de graanoogst, 26 april 1694 (reg. 35, p. 219).
14. - Decreet van aartsbisschop Th. Ph. d'Alsace t.g.v. een visitatie, 25 januari 1725 (reg. 184, fol. 112-113).
15. - Notariële akte van overeenkomst tussen Catharina du Trieu, prioeres, en de erfgenamen van Maria Isabella Florentina Laurin, 24 december 1725; goedkeuring door de aartsbisschop, 21 januari 1726 (reg. 45, fol. 88-90 vo).
16. - Goedkeuring van de verkiezing van Scholastica Swerts tot adjuncte van de prioeres, 15 december 1728 (reg. 45, fol. 247 vo-248).
17. - Bevel een zekere Jacobs, commensaal in de priorij, weg te zenden, 17 augustus 1730 (reg. 45, fol. 340).
18. - Drie decreten van aartsbisschop Th. Ph. d'Alsace, 9 maart 1729, 11 juli 1730 en 27 april 1740 (reg. 184, fol. 176-179 vo, 191 vo-192, 248).
19. - Opdracht aan Franciscus Josephus Van der Elst, aartspriester, om de eerste steen van de nieuwe kerk te leggen, 6 juni 1770 (reg. 52, fol. 253) en om de kerk in te zegenen, 19 februari 1773 (reg. 53, fol. 50 vo); wijding door de aartsbisschop, 21 augustus 1778 (*ibid.*, fol. 150).
20. - Aanstelling van frater de Sany, franciscaan, tot buitengewoon biechtvader, 1 december 1764 (*ibid.*, 53, fol. 119).

- 1021. - Opdrachten tot afneming van de geloften en inkleding, 1764-1791 (reg. 52, fol. 112 vo, 140 vo, 143 vo, 153, 172; reg. 53, fol. 152, 168 vo, 183, 189 vo, 219, 239, 255; reg. 55, fol. 213, 216 vo).
- 1022. - Bekrachtiging van de keuze van Scholastica Ceuterick tot prio-res, 8 augustus 1776 (reg. 54, fol. 136).
- 1023. - Opdracht aan F. J. Van der Elst, aartspriester, tot voorzitten van de keuze van een prio-res, 24 maart 1789; goedkeuring van de verkiezing van Constantia Sophie tot prio-res, 6 april 1789 (reg. 56, fol. 138 vo-140).

Fonds *Amatus Coriache*

- 1024. - Bekrachtiging door Jacobus van Croy, bisschop van Kamerijk, van de keuze van Joanna van Assche tot prio-res, 27 maart 1503; idem voor Beatrice van Assche z.d. (begin 16de eeuw) (reg. 3, fol. 271-273, cfr. *Cameracensia*, reg. 18, fol. 4 vo-5 en 135).
- 1025. - Bekrachtiging door Robertus van Croy, bisschop van Kamerijk, van de keuze van Joanna d'Ittre, moniale van de cisterciënzerinnenabdij van Wouterbrakel tot prio-res, 16 maart 1551 (m.g.) (reg. 4, fol. 341-343; reg. 8, fol. 342-343, cfr. *Cameracensia*, reg. 15, fol. 100).
- 1026. - Opdracht door bisschop Robertus van Croy aan Petrus de Dumo, deken van Brussel, om sommige monialen van de priorij naar een ander klooster over te brengen, 15 juni 1551 (reg. 5, fol. 171, cfr. *Cameracensia*, reg. 15, fol. 89 vo).
- 1027. - Goedkeuring van de benoeming van Beatrice van Saren tot prio-res door Martinus de Hornes, heer van Gaasbeek, begever en stichter van de priorij, 12 maart 1564 (s.b.) (reg. 8, fol. 344).
- 1028. - Hervorming van de regel betreffende de regent en de rentmeester bij de monialen van Klein-Bijgaarden door aartsbisschop Antonius de Granvelle, 26 april 1571 (reg. 5, fol. 172-173).

VORST bij BRUSSEL, abdij Onze-Lieve- Vrouw

Ridder Gislebertus van Aalst schonk in 1096 bij zijn vertrek op kruistocht allodiale goederen te Aalst, Lede en Ressegem aan de

abdij te Affligem om een benedictinessenklooster te stichten. Dat gebeurde nog hetzelfde jaar te Meerhem onder Lede. Reeds in 1105 verhuisden de monialen naar Vorst bij Brussel. Zij volgden de gebruiken van Marcigny met streng kloosterslot. De proost, een Affligemse monnik, had de voorrang op de prioeres. In 1238 maakte de priorij zich los van de moederabdij Affligem en werd ze tot abdij verheven. Die abdij was zeer actief: zij ontgon en legde droog; bouwde hoeven en molens en beoefende de veeteelt. Sinds 1440 nam de abdij slechts leden uit de adel aan. Op 8 oktober 1796 werd zij opgeheven. Slechts de prelatuur met het poortgebouw zijn bewaard gebleven ⁵².

19. 1. Vraag van abdis Maria Josepha d'Espinoza (1716-1743) aan de aartsbisschop om twee punten van de constituties, door zijn voorganger veranderd, te willen bekrachtigen, z.d.; Nederlands en Frans uittreksel uit de constituties.
20. 2. Commissies om de abdiskeuze voor te zitten; instructies van de regering aan de aartsbisschop; verkiezing, benoeming, wijding en aanstelling van abdissen, 1590-1785; eed van getrouwheid en onderdanigheid aan de aartsbisschop; voorschriften bij de wijding van een abdis. — Aanklacht van een grote meerderheid van religieuzen bij de bisschop van Kamerijk tegen Adrienne Dubois, die slechts vijf stemmen behaalde en de commissarissen beïnvloedde, terwijl Françoise Sangain (de la Douve) bijna al de andere stemmen verkreeg (Nederlandse en Franse tekst), z.d. (1560).

⁵² A. D'HOOP, o.c., t. III, p. 197-234; A. DESPY-MEYER, *Abbaye de Forest*, in *Monasticon Belge*, t. IV, 1, Luik, 1964, p. 189-217; E. BROUETTE, art. *Forest*, in *Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastiques*, t. XVII, 1971, col. 1032-1034; G. GUYOT, *L'ancienne abbaye de Forest*, in *Brabant*, 1978, nr. 2, p. 14-25; A. VAN LIL, *De grondbezittingen der abdij van Vorst in het Dijledepartement ten tijde van haar opheffing*, in *Eigen Schoon en de Brabander*, t. 65, 1982, p. 245-284, 373-411; W. VERLEYEN, o.c., p. 243; A. HUYSENTRUYT, *Grote namen in verband met de priorijen Vorst en Bijgaarden volgens de Necrologia*, in *Eigen Schoon en de Brabander*, t. 66, 1983, p. 417-428; A. VAN LIL, *De goederen der benedictinessenabdij van Vorst in Vlaanderen*, in *Het land van Aalst*, t. 35, 1983, p. 145-167; ID., *Le sort des biens forestois de l'abbaye bénédictine des Dames Nobles*, in *Le Folklore brabançon*, nrs. 237-238, p. 31-88; G. NORRO, *Forest. Petite chronique d'une abbaye*, Forest (1900 Brussel), 1989, 427 p.

1031. 3. Visitaties, 1598-1743; visitatiedecreet van 1609; vraag om een visitatie van de aartsbisschop, 23 augustus 1741 en 11 november 1782.
1032. 4. Ondervraging van de religieuzen n.a.v. de inkleding en de professie, 1577-1793; vragen om een zuster van een religieuze te mogen aanvaarden, 5 mei 1763, 26 december 1776.
1033. 5. Benoeming van biechtvaders; briefwisseling omtrent biechtvaders, 1655-1781. — Schrijven van Joannes Van den Heuvel, biechtvader van Vorst, die met toelating van de abdis naar Rome was gereisd en aldaar kapelaan van het *collegium nationale dell'Anima* werd, over zijn opzeg door de abdis als biechtvader en met de vraag om een beneficie in het aartsbisdom, 21 augustus 1793; getuigenissen die leidden tot zijn benoeming tot kapelaan te Rome; bewijzen van het feit dat de biechtvader van Vorst uitsluitend door de aartsbisschop benoemd wordt, 23 december 1524, 20 juni 1599, 17 september 1655.
1034. 6. - Kopies van brieven, o.a. van aartsbisschop Mathias Hovius over het beter onderhouden der clausuur en het verminderen van het aantal religieuzen, 27 augustus 1615; over misbruiken te Vorst, z.d.
1035. - Geneeskundig attest dat zuster Dorothée de Revière in Aken moet kuren, 28 april 1717.
1036. - Klacht over het slecht onderhouden van het slot, 26 september 1770.
1037. - Geneeskundig attest voor een zieke zuster, 1766 en 1772; rechtvaardiging van haar wandelingen, 10 oktober 1772.
1038. - Verdediging van abdis Maria-Josepha de Bousies tegen klachten die ter gelegenheid van haar jubileum werden geuit, 3 oktober 1772.
1039. - Lijst van de door de geneesheren voorgeschreven dispensaties voor de vasten, 27 februari 1781.
1040. - Moeilijkheden bij het houden van de eerste communie van de inwonende meisjes, 29 mei 1781-18 juni 1781.
1041. - Geneeskundig attest dat de lekezuster Benedicta van Herck, 34 jaar oud, in een zwakzinnigeninrichting moet geplaatst worden,

- 30 september 1789; overbrenging naar de grauwezusters te Velzeke; goede getuigenissen, 1791-1793.
42. - Vraag van de abdisen Francisca de Landas en Maria-Josepha de Bousies om hun eigendommen te mogen bezoeken, 1757-1773.
43. - Vraag van abdisen F. de Landas en M. J. de Bousies de religieuzen toe te laten wandelingen naar hun eigendommen te maken, en dat volgens oud gebruik, 1761-1783.
44. 7. Levensloop van Victoire de la Puente (Limal) vnl. haar verblijf te Vorst en in het klein begijnhof te Leuven, 1748, 1754-1772.
45. 8. - Toelatingen bij breven van Clemens XI en Pius VI omtrent het opdragen van missen op geprivilegieerde altaren in de abdijkerk met voor bepaalde personen een volle aflaat op bepaalde dagen, 30 mei 1718, 24 augustus 1779; briefwisseling over verdienen van die aflaten, 26 augustus 1779.
46. - Vraag om een relikwie van Sint-Antonius abt te mogen schenken aan Vollezele, patronaatskerk van de abdij, 1720.
47. - Over het dagelijkse reciteren van het klein officie van Onze-Lieve-Vrouw, oplossing en reactie, 29 augustus 1777 - 4 januari 1780.
48. - Vraag om aan te duiden aan welke altaren de aflaten kunnen verdiend worden, 30 oktober 1779.
49. - Kalender van de eigen feesten van de abdij.
50. 9. - Vraag om gronden te mogen verkopen teneinde schulden te delgen, z.d.; toelating op 25 januari 1580.
51. - Officiële akten van 3 april 1599 volgens welke een rente van twintig rijns gulden op de stad Brussel aan de abdij toebehoort (charter).
52. - Schrijven over een verkocht huis, 19 december 1630.
53. - Vraag aan de aartsbisschop om 8.000 gulden te mogen lenen voor de aankoop van een betere refugie te Brussel, z.d., maar voor advies op 6 augustus 1632 naar de landdeken van Brussel gezonden; toelating tot aankoop en tot ruil van een huis, 23 juni 1634.
54. - Verkoop van schorren te Zaamslag, Axel en elders, 20 maart 1649.

- 1055. - Verbod aan de abdijen van Vorst en Groot-Bijgaarden voortaan nog onderhands te verkopen of te verhuren, 20 mei 1659.
- 1056. - Schrijven van abdis Maria Josepha d'Espinoza over veranderingen aan het convent ten voordele van de oude zusters, 10 mei 1717.
- 1057. - Gunstig advies van Joannes Baptista Barbiers, aartspriester, over de verkoop van een vervallen huis, stal en schuur tegen de vesten van de stad Brussel, 3 juli 1717.
- 1058. - Notariële akte van verkoop van een kleine weide te Sint-Lambrechts -Woluwe aan Henricus Van de Perre, 26 februari 1752.
- 1059. - Vraag aan de aartsbisschop om 150.000 gulden te mogen lenen om het oude neerhof af te breken en een nieuw te bouwen, 6 mei 1764; idem aan de keizerin; toestemming op 10 september 1764.
- 1060. - Delging van een rente door Hendrik Fieremans, verschuldigd aan Lucie Vander Gote, 1 mei 1772 (contract gesloten in 1763 door schepenen en erflaten van de laathoven der abdij).
- 1061. 10. - Instructies voor de rentmeester van Vorst, einde 16de eeuw.
- 1062. - Omtrent de benoeming van vier zusters-rentmeesteressen bij de vacatie van de abbatiale zetel in 1712.
- 1063. - Schrijven van de abdis over haar tevredenheid over de nieuwe beheerder, 21 oktober 1741.

Fonds *Cameracensia*

- 1064. - Aanstelling en wijding van Barbara de Leaucourt tot abdis, 19 maart 1489 (m.g.) (reg. 17, fol. 117-118, cfr. A. *Coriache*, reg. 8, fol. 414).
- 1065. - Decreet m.b.t. de manier waarop te Vorst een abdis wordt gekozen, 1 april 1489; verkiezing van Catharina van Bouchout tot abdis, 3 april 1489 (m.g.); tegentand tegen die keuze, 19 april 1490 (reg. 17, fol. 33-34, 64-66, cfr. A. *Coriache*, reg. 8, fol. 408-413).
- 1066. - Instelling van een bisschoppelijke commissie tot oplossing van een geschil tussen twee religieuzen die abdis willen worden, 25 juni 1490 (reg. 11, fol. 280, crfr. A. *Coriache*, reg. 5, fol. 326).

57. - Aftreden van abdis Barbara de Leaucourt, vaststelling en regeling van haar pensioen, juli-december 1500 (1501) (reg. 11, fol. 236, 260-261 ; reg. 17, fol. 249-254, 267 vo-268, 272, cfr. *A. Coriache*, reg. 5, fol. 322-325, 329-330, 336-337; reg. 8, fol. 414-418).
58. - Aanstelling van Margaretha de Liedekerke tot abdis, 23 april 1500; toelating aan de abdis om de zegen te geven, 20 januari 1501 (reg. 17, fol. 268 vo-269 vo, cfr. *A. Coriache*, reg. 8, fol. 419-420 en reg. 5, fol. 331).
59. - Opdracht tot onderzoek van het schrijn met relieken van Sint-Alena in de abdij, 21 december 1523 (reg. 13, fol. 1).
- '0. - Verlening van tienden onder Sint-Genesius-Rode in erfpacht aan de pastoor aldaar, 31 oktober 1524 (reg. 13, fol. 38).
- '1. - Vervreemding van goederen, 1501-1503, 1554 (reg. 15, fol. 246; reg. 17, fol. 246, 247 vo, 269-274).

Fonds *Mechliniensia*

- '2. - Schrijven aan de abdis over de te verlenen *pars congrua* aan de pastoor van Burst en Bambrugge, z.d. (reg. 1, fol. 74 vo-75); toekenning van de *portio congrua* (reg. 1, fol. 219 vo-220 vo).
- '3. - Bekrachtiging van de keuze van Adrienne de Petit-Cambrai tot abdis en zegening, 24 en 27 september 1587 (reg. 2, fol. 102-103 vo).
- '4. - Betreffende tijdelijke goederen, 1587-1632 (reg. 2, fol. 96 vo-97; 126, 143 vo-144, 148 vo-149 vo, 239; reg. 12, 17 vo-19 vo, p. 55-57 (*inverso*)).
- '5. - Bekrachtiging van de overeenkomst tussen de pastoor van Burst en Bambrugge en de priores, 28 mei 1683 (reg. 29, p. 439-443).
- '6. - Goedkeuring van de keuze van Agnès-Scholastique de Rivière d'Aerschot tot abdis, 16 januari 1693; wijding op 18 januari 1693 (reg. 77, fol. 41 vo-43).
- '7. - Benoeming van Hubertus Raellen tot biechtvader, 17 oktober 1713 (reg. 39, fol. 108).
- '8. - Gebod voor een strikter onderhoud van het slot, 25 april 1719 (reg. 43, fol. 120).
- '9. - Overeenkomst tussen de abdij en Adrianus de Palsenere, pastoor van Schaarbeek, m.b.t. het bouwen van een pastorie, 25 februari

- 1734; goedkeuring door de aartsbisschop, 13 maart 1734 (reg. 46, fol. 224-227).
1080. - Dispensatie van het vleesderven in de vastentijd, 1739-1743, 1751-1752, 1766 (reg. 48, fol. 3 vo, 60 vo, 98 vo, 139, 215 vo; reg. 50, fol. 19 vo en 59, reg. 51, fol. 147).
1081. - Toelatingen om te huren, 1741-1743 (reg. 48, fol. 105, 163 vo, 241).
1082. - Notariële overeenkomst met de abdis m.b.t. de kerk en de pastorie van Waarbeke, goedkeuringen, augustus-oktober 1742 (reg. 48, fol. 197-200).
1083. - Opdracht aan priores de Cassina de Boulers om de abdij te beheren bij de dood van abdis Marie-Josèphe d'Espinosa, 10 januari 1743 (reg. 48, fol. 212 vo-213).
1084. - Aanstelling van Joanna Theresia de Roisin tot abdis en wijding, 9 juni 1743 (reg. 79, fol. 264 vo-265 vo).
1085. - Toelating aan Victoire de la Puente om zes weken in het landhuis van haar vader te verblijven, 9 juli 1755 (reg. 50, fol. 171 vo).
1086. - Aanstelling van de priores tot tijdelijke beheerster van de abdij na de dood van abdis Jeanne Thérèse de Roisin, 28 december 1756 (reg. 50, fol. 205 vo-206).
1087. - Opdracht aan Benedictus de Ruddere, proost van het Sint-Romboutskapittel, om Francisca de Landas tot abdis aan te stellen, 25 april en wijding op 8 mei 1757 (reg. 80, fol. 44 vo-45).
1088. - Wijding van Maria Josepha de Bousies tot abdis op 19 oktober 1760 (reg. 80, fol. 84 vo).
1089. - Richtlijnen m.b.t. het goddelijke officie gezien de eigenaardige gebruiken die er op na gehouden worden, 20 december 1762 (reg. 51, fol. 106-107).
1090. - Toelating aan Thérèse de Ruëda om twee maanden in het klooster van Terbank te Leuven te verblijven, 13 augustus 1766 (reg. 51, fol. 153).
1091. - Toelating aan Victoire de la Puente om buiten het klooster te wonen volgens de voorwaarden in de apostolische breve aangegeven, 27 december 1766 (reg. 51, fol. 158).
1092. - Opdrachten i.v.m. de afneming van de geloften en de inkleeding, 1765-1793 (reg. 52, fol. 129, 144, 192, 233 vo; reg. 53, fol. 15 vo, 37, 181, 255 vo; reg. 55, fol. 53 vo; reg. 57, fol. 17, 38).

33. - Dispensatie van het vlees derven in de vastentijd, 1767-1781 (reg. 52, fol. 148, 168, 193, 236; reg. 53, fol. 28, 173, 204; reg. 54, fol. 20, 69, 106; reg. 55, fol. 131, 172).
34. - Toelating om een punt in de statuten te veranderen, 18 maart 1769 (reg. 52, fol. 198).
35. - Toelating aan de abdis om het slot te verlaten, 22 mei 1769, 24 februari 1789 (reg. 52, fol. 204 vo; reg. 55, fol. 172).
36. - Opdracht aan Joannes Baptista Govaert, gewoon biechtvader, om vier klokken te wijden, 22 mei 1769 (reg. 52, fol. 204 vo).
37. - Over het officie, 5 december 1776 (reg. 53, fol. 110).
38. - Aanstelling van priores De Vinchant tot beheerster van de abdij bij de dood van abdis Marie-Josèphe de Bousies, 20 oktober 1785 (reg. 55, fol. 89 vo).
39. - Opdracht aan Ludovicus Deudon, aartsdiaken, om Theresia de Rueda aan te stellen tot abdis, 4 augustus 1788; aanstelling op 6 augustus en wijding op 17 augustus 1788 (reg. 81, fol. 151-152).
30. - Toelatingen aan zusters om het klooster te verlaten, 1789, 1791 (reg. 55, fol. 173 vo, 176, 211 vo-212, 216).
01. - Opdracht aan twee zusters het klooster te besturen bij de dood van abdis Thérèse de Rueda y Contreras, † 18 januari 1795 (reg. 57, fol. 70).

Fonds *Amatus Coriache*

02. - Aanstelling en wijding van Barbara de Leaucourt tot abdis door bisschop Henricus de Berghes nadat Margaritha de Schorisse ontslag had genomen, 19 maart 1489 (m.g.) (reg. 8, fol. 414; cfr. *Cameracensia*, reg. 17, fol. 117-118).
03. - Decreet m.b.t. de manier waarop te Vorst een abdis wordt gekozen, 1 april 1489; verslag over de verkiezing van Catharina van Bouchout tot abdis, 3 april 1489 (m.g.); tegenstand tegen die keuze door vier monialen, 19 april 1490 en vgl. (reg. 8, fol. 408-413), cfr. *Cameracensia*, reg. 17, fol. 33-34, 64-66.
04. - Instelling van een bisschoppelijke commissie tot oplossing van een geschil tussen twee religieuzen die abdis willen worden, 25 juni 1490 (reg. 5, fol. 326, cfr. *Cameracensia*, reg. 11, fol. 280).
05. - Aftreden van abdis Barbara de Leaucourt; vaststelling en regeling van haar pensioen, juli-december 1500 (1501) (reg. 5, fol. 322-325, 329-330, 336-337; reg. 8, fol. 414-418, cfr. *Cameracen-*

- sia*, reg. 11, fol. 236, 260-261; reg. 17, fol. 249-254, 267vo-268, 272). Vgl. *Monasticon belge*, t. IV, 1, p. 205-207.
1106. - Aanstelling van Margaretha de Liedekerke, moniale van de abdij van Ghislenghien, tot abdis van Vorst na de hervorming van de abdij, 23 april 1500 (reg. 8, fol. 419-420 (cfr. *Cameracensia*, reg. 17, fol. 268vo-269)); toelating aan abdis M. de Liedekerke om de zegen te geven, 24 januari 1501 (reg. 5, fol. 331, cfr. *Cameracensia*, reg. 17, fol. 269vo).
1107. - Uitspraken in sommige twisten waarin de abdij van Vorst betrokken is, 1505-1515 (reg. 5, fol. 333-335).
1108. - Toelating aan abdis Françoise de la Douve om enkele dagen buiten de abdij te vertoeven om gezondheidsredenen, 16 september 1569 (reg. 5, fol. 321); vraag aan abdis Françoise de la Douve om te voorzien in het onderhoud van de pastoor van Burst en Bambrugge (1569) (reg. 6, fol. 445); toekenning door de abdij van de *portio canonica* aan de pastoor van Burst en Bambrugge, 1 oktober 1571 (reg. 6, fol. 457-458).
1109. - Aanstelling van Marie Taye tot abdis van Vorst, 8 januari 1609; wijding van Marie Taye, 25 januari 1609; geloofsbelijdenis van abdis Françoise Bette, z.d. (1638) (reg. 8, fol. 421-425).
1110. - Aantekeningen over de tijdelijke goederen van de abdij, 1497-1589 (reg. 9, fol. 89-90, 206-209, 305, 306, 310, 312).

Frankrijk

MARVILLE, priorij Saints Nicolas et Hilaire

Zij werd in de 12de eeuw (vóór 1198) niet ver van Montmédy gesticht en hing af van de Sint-Pietersabdij van Rebais, gelegen op zeven mijlen van Meaux⁵³.

⁵³ *Recueil historique des archevêchés, évêchés, abbayes et prieurés de France. Introduction*, Ligugé-Parijs, 1906, p. 130; L. J. COTTINEAU, o.c., t. II, col. 1781; *Les archives de l'Etat dans les provinces*, t. II, *Les provinces Wallonnes*, Brussel, 1975, p. 31; N. PARISSE, *La Lorraine monastique*, Nancy, 1981, p. 135.

Vraag van prioeres Thérèse de Reumont aan het aartsbisdom om bij de abdissen van Kortenberg en Vorst te willen pleiten voor de opneming van de zusters van Marville omwille van de oorlogsellende en om een kleine refugie te mogen oprichten te Brussel, 29 september 1647.

Index

De getallen verwijzen naar de doorlopende nummers in de marge van de tekst. Als het over een abdij, priorij of proostdij van de benedictijnenorde gaat, waarvan de stukken worden ontleed, wordt de melding benedictijnen of benedictinessen niet gemaakt.

I. PERSONENREGISTER

Adorp, Robertus van, abt Geraardsbergen, 498, 502, 503	Baenst, Joannes Michaël de, notaris, 639
Albrecht, aartshertog, 246, 346, 620, 650, 961	Bailleul, Marie de, abdis Kortenbergh, 955
Alexander van Parma, 77	Barbiers, Joannes Baptista, aartspriester Brussel, 1057
Allemael, Maria, 72	Bartholomaeus, Scholastica, priores Klein-Bijgaarden, 990
Alsace, Thomas Philippus d', aartsbisschop Mechelen, 20, 56, 219, 224, 387, 414, 522, 572, 575, 694, 773, 821, 823, 937, 1014, 1015, 1018	Bataille, Romanus, president Sint-Anna-college Leuven, 454
Alva, hertog van, 76	Batselier, Guiliam, meier Affligem, 211
Ambrinnes, Joseph d', abt H. Grafabdij Kamerijk, 330	Baudry (Baldericus), bisschop Doornik, 553
Andreas, heilige, 553	Bavelgem, Antonius van, pastoor te Haaltert, 367
Anthoni, Jacobus, magister, 464, 512	Beke, Gregorius Van der, monnik Sint-Pieter Gent, 372
Argenteau, Carolus d', abt Bergues-Saint-Winoc, 617	Benedictus, heilige, 15, 482, 483, 588, 694, 855
Assche, Joanna van, priores Klein-Bijgaarden, 994, 1024	Benedictus XIV, paus, 56, 225
Assche, Beatrice van, priores Klein-Bijgaarden, 995, 1024	Bentivoglio, Guido, nuntius Brussel, 365
Asset (Assetius), Joannes, abt. Sint-Andries, 556a	Berghes, Alphonsus de, aartsbisschop Mechelen, 85, 147, 189, 287, 308, 403, 418, 419-421, 423, 433, 482, 486, 544, 614, 665, 687, 722, 809, 853, 905, 1007, 1008, 1011
Bachelor, Johan, 143	
Bacqué, Gabriël, abt Ename, 354, 355	

- Berghes, Henricus de, bisschop
Kamerijk, 340, 356, 462, 466,
511, 721, 789, 835, 842, 871,
1102
- Berghes, Maximilianus de, aarts-
bisschop Kamerijk, 618
- Beringuer, Magdalena, abdis
Kortenbergh, 873, 923, 957
- Berkeley, Joanna, stichteress Engelse
benedictinessen Brussel, 642
- Berlenger, monnik Geraardsbergen,
497
- Berwouts, Marie, moniale Klein-
Bijgaarden, 1011, 1012
- Bette, Françoise, abdis Vorst, 1109
- Bever, F.J. van, procurator kar-
tuizerklooster Brussel, 969
- Beydaels, Rupertus, proost Affligem,
34
- Biche, Antonius, internuntius
Brussel, 537
- Biebuyck, Fulgentius, proost Aff-
ligem, 230
- Binius, Simon, pastoor Etikhove,
625
- Bispen, Joannes de, magister Aff-
ligem, 159, 237
- Blackvellus, Georgius, aartspriester
(Engeland), 657
- Blanchard, Alexia, abdis Engelse
benedictinessen Brussel, 643,
656, 681, 682
- Blundell, Dorothée, abdis Engelse
benedictinessen Brussel, 689
- Blyleven, Marie, abdis Kortenbergh,
871, 891
- Bock, Petrus de, pachter Bornem,
301
- Boeykens, Martinus, monnik
Geraardsbergen, 449
- Bois, Martinus du, landdeken
Geraardsbergen, 387
- Bois, Nicolas du, abt Sint-Amands
aan de skarpe, 628, 631, 633
- Boisot, Joanna, moniale Groot-
Bijgaarden, 747, 801
- Boisschot, Charles Ferdinand de,
heer Groot-Bijgaarden, 819
- Boom, Joannes van den, Bernardus,
aartspriester Brussel, 667, 697
- Boonen, Jacobus, aartsbisschop
Mechelen, 6, 33, 37, 57, 71, 78,
82-84, 102, 115, 118, 150, 173,
174, 175, 177, 251, 252, 253,
255, 264, 267, 297, 316, 370,
371, 379, 380, 384, 392,
396-398, 400, 404, 471, 539-542,
568, 569, 582, 595, 616, 617,
623, 633, 634, 643, 678, 679,
680, 722, 766, 841, 844, 902,
920, 1002
- Bosch, Maria van den, „scholiere”
Kortenbergh, 875
- Bosche, Aegidius van, deken Aalst,
102
- Boschmans, Paulus, monnik Aff-
ligem, 242
- Bouchout, Catharina van, abdis
Vorst, 1065, 1103
- Bouillon, Lambert, abt Liessies, 624
- Boulers, Cassina de, priores Vorst,
1083
- Bousies, Maria-Josepha de, abdis
Vorst, 1038, 1042, 1043, 1088,
1098
- Boyvin, Jean, 623
- Brenner Fulgentius, gewezen prior
benedictijnenabdij Faverney
(Fr.), 67
- Breynaerts, Sylvester, pastoor
Kwerps, 907
- Brixion, Etienne, 626
- Bruel, Ildefonsus Van den, abt
Vlierbeek, 605, 606
- Bryas, Jacobus, Theodorus de, aarts-
bisschop Kamerijk, 8
- Buecken, Martinus vander, pastoor
Kampenhout, 907
- Buggenhout, Joris van, 141
- Burch, Franciscus Vanden, kanunnik
Sint-Rombouts kapittel
Mechelen, 332; aartsbisschop
Kamerijk, 400, 768

- Burchardus, bisschop Kamerijk, 295
 Burggrave (erfgenamen), 918
 Busca, Ignatius, nuntius Brussel, 339
 Buschere, Catharina, moniale Klein-Bijgaarden, 964
 Busegnies, Henricus de, abt Geraardsbergen, 474
 Busleyden, Engelbertus van, abt Ename, 360
 Buysins, Jacobus, pastoor Leupegem, 348

 Caesteker, Hieronymus de, monnik Affligem, 43
 Caimo, rentmeester Affligem, 146, 156
 Calenus, Henricus, kanunnik Sint-Romboutskapittel Mechelen, 150, 172, 729; deken Brussel, 737, 738, 739, 743, 763
 Calixtus II, paus, 158, 235
 Cambier, Odo, monnik Affligem, 57
 Camerlynck, Bonifacius, monnik Oudenburg, 534
 Cammen, Henricus Josephus Van der, landdeken Brussel-Oost, 945
 Canaert, Gerard, abt Ename, 334
 Canne, Bernardus, monnik Vlierbeek, 585
 Carbero de Spinosa, Barbara, abdis Ghislenghien, 717
 Carneiro, Antonius, abt-praeses benedictijnencongregatie van Portugal, 24
 Carpentiers, Damianus, monnik Geraardsbergen, 448
 Cassaignard, Maria Clara de, abdis Groot-Bijgaarden, 831
 Cathem, Henricus de, monnik Geraardsbergen, 435
 Caulier, Gaspar, monnik Saint-Vaast Atrecht, 616
 Caussonaire, Jan, houtvester Affligem, 268
 Cavarel, Philippus de, abt Saint-Vaast Atrecht, 368
 Caverson, Petronilla van, abdis Kortenberg, 931
 Cerf, Bernardus de, abt Sint-Jansberg Ieper, 520, 523
 Ceuterickx, Scolastica, priores Klein-Bijgaarden, 963, 1022
 Chambers, Robert, biechtvader Engelse benedictinessen Brussel, 654, 655
 Champney, Anthony, biechtvader Engelse benedictinessen Brussel, 655, 709
 Charité, Placidus, prior Neerwaver, 285
 Clemens VII, paus, 26, 878, 911
 Clemens VIII, paus, 246, 642, 657
 Clemens IX, paus, 526, 572, 1045
 Clippele, Hubertus de, monnik Affligem, 44
 Cobbaert, Judocus, monnik Affligem, 105
 Cock, Gaspar de, pastoor Sint-Pieters-Leeuw, 992
 Coels, Petrus, proost Affligem, 245
 Coen Wolffrandus, monnik Affligem, 105
 Coens Daniël, monnik Geraardsbergen, 419
 Colins d'Heetvelde, Carolus de, abt Ename, 338
 Collos Dominicus, prior Bornem, 299, 307
 Coninck, Leonardus de, receptor Groot-Bijgaarden, 803
 Connirs, Anna, moniale Kortenberg, 869
 Cools, Martinus, pastoor Sint-Michielen Sint-Goedele Brussel, 333
 Cordier, Guilielmus, abt Sint-Pietersabdij Lobbes, 524
 Coriache, Amatus, officiaal aartsbisdom, 321, 417, 662
 Coriache, Amatus Ignatius, officiaal aartsbisdom, 756
 Cornette, Augustinus de, monnik Affligem, 216

- Cosijns, Lutgarde, priores Hun-
negem, 863
 Cottré, Veronica, moniale
Kortenbergh, 880
 Coucke, Gisleenus, abt Geraards-
bergen, 444, 446, 447, 489, 490,
491
 Crabbe Romualdus, monnik Aff-
ligem, 53
 Craecker, Odo de, proost Affligem,
222, 223, 494
 Cretot, de, inwoner Waver, 251, 279
 Crick, Robert de monnik Geraards-
bergen, pastoor Sint-
Bartholomeus Geraardsbergen,
461
 Crispe, Mary, abdis Engelse benedic-
tinessen Brussel, 693
 Croix, Placidus de la, subprior
Maroilles (N.Fr.), 543
 Crombrugge, Lucas van, appariteur
geestelijk hof Mechelen, 345
 Croy, Charlotte de, abdis
Ghislenghien, 718
 Croy, Carolus de, bisschop Doornik
en abt Affligem, 25-30, 61, 137,
139
 Croy, Jacobus van, bisschop
Kamerijk, 160, 161, 238, 464,
512, 528, 871, 909, 910, 950,
952, 1024
 Croy, Robertus van, bisschop
Kamerijk, 61, 793, 794, 837,
912, 956, 997, 1025, 1026
 Croy, Guilielmus de, abt Affligem
(bisschop Kamerijk, aartsbisschop
Toledo), 61, 513
 Crucken, Radulphus, subprior Aff-
ligem, 215
 Cruesen, Andreas, aartsbisschop
Mechelen, 31, 140, 178, 179,
286, 307, 417, 439, 523, 552,
631, 717, 731, 805, 873, 957
 Crulay, Augustinus, abt Saint-
Ghislain, 543
 Cruyce, Joannes Baptiste Van der,
prior Bredene, 327
 Cutsem, Joannes Franciscus, pastoor
Sint-Ulriks-Kapelle, 733
 Cuypere, Joannes de, kanunnik Sint-
Rombouts Mechelen, 982
 Daelmans, Joanna, abdis
Kortenbergh, 888
 Dale, Guilielmus Van den, prior
Affligem, 333
 Damman, Charles, burggraaf
Oombergen, 545
 David, Casimir, prior Bornem, 311
 David, Petrus, monnik Geraards-
bergen, 435
 Delvaux, Guilielmus, professor
Leuven, 562
 Démoulin, Gaspar, advocaat, 624
 Derbaix, Joannes, prior Saint-
Ghislain, 546
 Dessart, Franciscus, priester Klein-
Bijgaarden, 979
 Deudon, Ludovicus, aartsdiaken
Mechelen, 1099
 Doignies de Courtières, Antoinette
Alexandrine, weduwe Marc de
Preudhomme d'Hailly, burggraaf
van Nieuwpoort, 545
 Douve, Françoise de la, abdis Vorst,
1108
 Douvrin, Catharine, priores Groot-
Bijgaarden, 792, 835
 Driessche, Joannes Franciscus Van
den, kanunnik en aartspriester
Mechelen, 186
 Driessens, Bernardina, abdis
Kortenbergh, 938
 Droesbeke, Philippus, monnik
Geraardsbergen, pastoor
Meerbeke, 460
 Druwé, Maria, abdis Kortenbergh,
905, 925
 Dubois, Adrienne, moniale Vorst,
1030
 Dubois, Engelbertus, bisschop
Namen, 254
 Duchateau, Seraphina, abdis
Kortenbergh, 940

- Duijfkens, Henri, 341
 Dumo, Petrus de, deken Brussel, 1026
 Dupont, Godefroid, 262
 Dussen, Arnoult van der, kerkmeester Sint-Andriesparochie Antwerpen, 101
 Duvivier, E., monnik Waulsort, 611
 Eesbeeck, Henricus van, abt Dielegem, 773
 Elst, Franciscus Josephus van der, pastoor Buizingen en aartspriester Sint-Pieters-Leeuw, 970, 1019
 Elst, Maria van, 239
 Enghien, Hugo van, abt Ename, 346
 Enghien, Jean Maximilien d', abt Oudenburg, 532
 Ennetières de la Plaigne, Maria Philippina d', abdis Groot-Bijgaarden, 773, 825
 Espinoza, Carolus d', titelvoerend bisschop Tricala, 824; bisschop Antwerpen, 562
 Espinoza, Maria Josepha d', abdis Vorst, 1029, 1056, 1083
 Estrix, Robertus, proost Affligem, 37, 38, 39, 40, 41, 57, 140, 179, 180, 299, 303
 Eynatten, Ludovicus ab, 582
 Fanson, Nicolas de, abt Saint-Hubert, 547
 Farci, Columbanus, monnik Affligem, 170
 Faulx, Jean de, 262
 Faulx, Nicolas de, 264
 Fief, Jozef du, 143
 Fief, Pieter du, procureur-generaal van de keizer, 137
 Fieremans, Hendrik, 1060
 Fievez, Henri, 151
 Filips II, 2, 77, 332, 335, 564, 713
 Filips IV, 86, 346, 371, 580
 Fleury, Andreas Hercules de, kardinaal, 522
 Forster, Anna, abdis Engelse benedictinessen Brussel, 688, 689
 Fort, Placidus Le, abt Vlierbeek, 599
 Fostier, Joannes, monnik Geraardsbergen, 455
 Foucquier, Longinus, abt Geraardsbergen, 403, 429, 443, 484, 488
 Franckenberg, Joannes Henticus de, aartsbisschop Mechelen, 79, 452, 500, 505, 560, 607, 942
 Frangipani, Ottavio, nuntius Brussel, 375
 Frenemont, Henry de, pachter Molembaix, 277
 Gaillard, Ludovicus, bisschop Doornik, 26
 Gages, Genoveva de, abdis Groot-Bijgaarden, 824
 Gammeyn, Gilles van, notaris, 344
 Garesta, Robertus, abt Vlierbeek, 589, 597, 598
 Gaule, Henricus de, scholaster Sint-Donatianus en officiaal Brugge, 327
 Geldens, Beda, prior Neerwaver, 293
 Geldrop, Filip, 635
 Gerardus II, bisschop Kamerijk-Atrecht, 158, 235
 Geytere, Bartholomaeus de, beheerder Geraardsbergen, 503; prior Geraardsbergen, 452
 Gheerolfs, Andreas, monnik Affligem, 45, 226
 Ghijsbrechts, Celestinus, monnik Affligem, 69; prior Neerwaver, 248, 292
 Ghijsels, Michaël, pastoor Hamme, 811
 Ghoer, Willem van, proost Affligem, 26
 Godart, Sebastianus, ontvanger Affligem, 145
 Godefroy, E., notaris, 456
 Goethals, Arnulphus, monnik Sint-Andries, 556a
 Goffart, Franciscus, abt Lobbes, 529
 Goossens, F.L., biechtvader Groot-Bijgaarden, 736
 Gote, Lucie Vander, 1060

- Goudenhoofd, Leo, prior Geraardsbergen, 419
- Gouffart, Martinus, abt Saint-Denis-en-Brocqueroie, 540, 541
- Govaert, Joannes Baptista, biechtvader Vorst, 1096
- Govaerts, Anna, moniale Kortenberg, 941
- Govaerts, Petrus, vicaris-generaal Mechelen, 601
- Granvelle, Antonius Perrenot de, aartsbisschop Mechelen, 76, 245, 467, 626, 722, 998, 1028
- Gregorius XV, paus, 358
- Gros, Adelbertus subprior Saint-Marie de Faverney (Fr.), 66
- Gucht, Benedictus Van der, prior Bornem, 315
- Haefden, Benedictus van, proost Affligem, 33, 157, 165, 255, 393, 399, 620
- Haenen, Joannes Henricus, kanunnik Sint-Rombouts Mechelen, 498, 605
- Hamme, François van, 355
- Hamme, Lambertus van, pastoor Ename, 348
- Harrach, Frederik d', 522
- Hassele(e)r, Bartolomaeus de, abt Geraardsbergen, 387, 494
- Hauchinus, Joannes, aartsbisschop Mechelen, 249, 564
- Havermaet, Gislénus van, abt Geraardsbergen, 456, 504, 506; beheerder Geraardsbergen, 503
- Heffene, Joannes van, abt Sint-Pietersabdij Lobbes, 524
- Herck, Benedicta van, lekezuster Vorst, 1041
- Herdinckx, Goswin, abt Affligem, 152
- Herneck, Jozef, monnik Vlierbeek, 732
- Herrebouts, Ildefonsus, monnik Affligem, 46, 181
- Herremans, Jacobus, pastoor Erondégem, 491
- Hertbos, Dionysius van, monnik Neerwaver, 256
- Herweghe, Blasius vander, monnik Geraardsbergen, 422
- Herzelle, Magdalena de, prioeres Groot-Bijgaarden, 751
- Heuvel, Joannes van den, biechtvader Vorst, 1033
- Hoffstadt, Geraert, griffier Affligem, 125
- Hoorde, Ildephonsus van, abt Geraardsbergen, 382, 496
- Hornes, Martinus de, heer Gaasbeek, 1027
- Hove, Maximiliaan van, pastoor, 366
- Hove, Petrus van, pastoor Linden, 590
- Hovius, Mathias, aartsbisschop Mechelen, 61, 91, 101, 105, 112, 125, 149, 163, 164, 167, 246, 250, 278, 296, (332), 408, 565, 566, 639, 642, 673, 722, 727, 761, 802, 804, 840, 917, 1000, 1034
- Hoyvorst, Aemilianus, monnik Affligem, 417; prior Neerwaver, 259; proost Affligem, 421
- Hubertus, heilige, 552
- Huffel, Damianus van, monnik Ename, 349
- Innocentius XI, paus, 458
- Innocentius XIII, paus, 432
- Isabella, aartshertogin, 246, 346, 368, 369, 620, 650, 961
- Ittre Anna d', abdis Groot-Bijgaarden, 797
- Ittre, Joanna d', moniale cisterciënserinnenabdij Woutersbrakel, prioeres Klein-Bijgaarden, 996, 1025
- Jacops, Franciscus, monnik Affligem, 105
- Jan III, hertog van Lotharingen, Brabant en Limburg, 899
- Janssen, Jan, econoom Affligem, 149

- Joannes de Saint-Ghislain, abt Saint-Denis en Brocqueroie, 421
 Jonneaux, Augustinus, abt Lobbes, 524, 530
 Jozef II, keizer, 9, 12, 123
 Justinus, monnik Luxueil, 401
 Julius II, paus, 75, 910
 Juan van Oostenrijk, 632
 Just, Victor Le, proost H. Grafabdij Kamerijk, 329

 Karel IV, hertog van Lotharingen, 33
 Karel V, keizer, 26, 28, 61, 109, 148, 331
 Karel VI, keizer, 135, 389
 Kerremans, Joannes, biechtvader Groot-Bijgaarden, 728
 Kimpe, de, notaris, 615
 Knaepen, Eucherius, abt Sint-Trudo, 559, 560

 Laen, Ferdinand Vande, officiaal Mechelen, 533
 Laenen, Maurus, adjunct-graanmeester Affligem, 213
 Laet, Jan de, 933
 Laethem, Maria van, moniale Hunnegem, 861
 Landas, Francisca, abdis Vorst, 1042, 1043, 1087
 Langdale (dame), 702
 Lardé, Antonius, pastoor Deftinge, 529
 Lathem, Paulus van, pastoor Sint-Bartholomaeus Geraardsbergen, 475
 Laurin, Antoine, abt Saint-Omer, 633
 Laurin, Maria Isabella Florentina, 1015
 Lavende, Ludovicus de, abt Svety Benadik (Tsjecho-Slovakije), 638
 Leaucourt, Barbara de, abdis Vorst, 1064, 1067, 1102, 1105
 Lebrun, Martinus, abt Geraardsbergen, 384, 391, 395, 397, 401, 402, 429, 438, 470, 472, 514, 621
 Leefdaele, Gillis van, rentmeester Affligem, 138
 Leefdale, Pieter van, rentmeester Affligem, 138
 Lierde, Ambrosius van, graanmeester Affligem, 197
 Leermans, Maria, abdis Kortenberg, 924
 Lembeek, Vrouwe van, 968
 Lemmens, Franciscus, houtvester Affligem, 112
 Lenaerts, Leonardus, abt Vlierbeek, 562, 587, 603
 Lenthall, Agnes, abdis Engelse benedictinessen Brussel, 656
 Leo X, paus, 513
 Leo a S. Thoma, portugees benedictijn, 24
 Lessive, Benoît de, abt Saint-Hubert, 550
 Lichtervelde, Albertus Ludovicus de, bisschop Namen, 613
 Liedekerke, Marghareta de, moniale Ghislenghien, abdis Vorst, 721, 1068, 1106
 Lienart, Romanus, monnik Waulsort, 613
 Lierde, Angelina van, moniale Hunnegem, 860
 Lierde, Arnoldus van, notaris, 491
 Limborgh, Winand van, pastoor Kapellekerk Brussel, 330
 Linden, Philippus Vander, pastoor Appelsterre en aartspriester Geraardsbergen, 490
 Loncquenghien, Jacobus de, abt Ename, 339
 Loose, Antonius de, abt Ename, 346, 348
 Lorraine, Marguerite de (Parijs), 964
 Louchier, Maria, moniale Groot-Bijgaarden, 740
 Lummen, Margarithhe de, abdis Ghislenghien, 718

- Machault, Ludovicus Carolus,
 bisschop Amiens, 608
 Maes, Petrus, pastoor Kortenberg,
 943, 945
 Magnus, Wouter, 949
 Maillart, Benedictus, monnik
 Vlierbeek, 584
 Maldeghem, Marie-Thérèse de, abdis
 Ghislenghien, 718, 719, 720
 Malo, Ludovicus, officiaal Mechelen,
 814
 Mannens, Lucas, molenaar, 345
 Mannock, Cécile, moniale Engelse
 benedictinessen Brussel, 668
 Mannock, Mary Ethelred, abdis
 Engelse benedictinessen Brussel,
 698
 Marchant, Maria, priores Klein-
 Bijgaarden, 965, 986, 1011
 Maria-Elisabeth, gouvernante, 387,
 389, 562
 Marshot, kanunnik, 271
 Marck, Eradus de la, bisschop Luik,
 26
 Maréchal, Cyprianus, abt Saint-
 Hubert, 551
 Maria-Theresia, 135, 650, 962
 Martigny, Catharina de, abdis
 Groot-Bijgaarden, 728, 741, 743,
 748, 749
 Mattheys, Maria, 236
 Masius, Gilbertus, bisschop 's Her-
 togenbosch, 916
 Mauritius, heilige, 487, 856
 Maximiliaan van Bourgondië, heer
 van Beveren, 28
 Maximiliaan van Oostennijk, keizer,
 75
 Mayere, Jacobus de, secretaris aarts-
 bisdom, 982
 Meerbeke, Dominicus van, prior
 Bornem, 314
 Melchior, Joannes Franciscus, kanun-
 nik Sint-Rombouts Mechelen,
 496
 Mello, Franciscus de, gouverneur-
 generaal, 5
 Mertens, Rumoldus, monnik Aff-
 ligem, 105
 Meugens, Ildephonsus, abt
 Vlierbeek, 563, 606, 608
 Meulen, Antonius Vander, aarts-
 priester Geraardsbergen, 484
 Meurant, Hubertus, abt Geraards-
 bergen, 418, 430, 439, 476, 851
 Middeleer, François de, rentmeester
 Affligem, 185
 Misonne, Franciscus, eredecken
 Waver, 252
 Mols, Philippina's, priores Groot-
 Bijgaarden, 792
 Monceaux, Hieronymus de, abt
 Geraardsbergen, 381
 Monnart, Maurus, prior Geraards-
 bergen, 443
 Mont, Martinus du, monnik Saint-
 Denis-en-Brocqueroie, procureur
 Sint-Adriaan Geraardsbergen,
 406, 407
 Montmorency, Rogerius de, abt
 Saint-Vaast Atrecht, 618
 Montpresson de, moniale Groot-
 Bijgaarden, 753
 Moriamry, baron de, 142
 Mortemont, Joannes, 154
 Morlion, Maximiliaan, vicaris-
 generaal Mechelen, 77
 Mosselmans, Jacobus, monnik Aff-
 ligem, 105, 265
 Motmans Arnold, administrator Aff-
 ligem, 77, 89
 Muldere, Adrianus de, monnik
 Ename, 342
 Mulderus, Levinus, proost Affligem,
 32
 Mynez, Alexis, monnik Liessies,
 pastoor Solre-Saint-Géry, 624
 Nemius, Gaspar, bisschop Ant-
 werpen, 514, 619, aartsbisschop
 Kamerijk, 717
 Neuveforge, Philippe de la, abt
 Echternach, 636
 Nicolai, Nicolaus, 999

- Nicolaus III, paus, 883
 Nicolaus III van Fontaines, bisschop Kamerijk, 726
 Nicolaus V, paus, 509
 Nivelles, Madeleine de, abdis Kortenberg, 916
 Noot, Erardus Philippus van der, vicaris-generaal, 600, 812; bisschop Gent, 360, 784
 Noot, Maximilianus Antonius Vander, bisschop Gent, 696
 Nuffel, Vedastus van, proost Affligem, 35, 190, 290, 309; prior Bornem, 310
- Olivarius, Jacobus, monnik Affligem, 300
 Ombre, Marianne d', moniale Groot-Bijgaarden, 747
 Onâte, Balthasare de, abdis Groot-Bijgaarden, 757, 828
 Ooms, Cornelius, kanunnik en officiaal Gent, 713
 Ophem, Andreas van, proost reguliere kanunniken Koudenberg, 650, 812
 Opstal, Augustinus van, prior Frasnes, 323; prior Neerwaver, 87
 Oudenhage, Van M., 770
- Paeffenroede, Jacobus, monnik Affligem, 269; titulair prior Frasnes, 324
 Paepé, Benedictus de, monnik Affligem, 57, 182
 Palsenere, Adrianus de, pastoor Schaerbeek, 1079
 Pape, Joannes de, deken Sint-Pieters-Leeuw, 990
 Papendrecht, Cornelius Hoyneck van, aartspriester Mechelen, 938
 Paradaens, Petrus, abt Vlierbeek, 562, 570, 601
 Paschayn, moniale Groot-Bijgaarden, 748
 Paulus III, paus, 1, 793, 837
 Paulus V, paus, 2a, 547, 801
- Pauw, Joannes Baptista de, stadshouder Affligem, 231
 Pauw, Petrus de, vicaris-generaal Brugge, 534
 Pelseneere, Constance Adelaïde de, priores Hunnegem, 859
 Percy, Mary, abdis Engelse benedictinessen Brussel, 639, 642, 654, 656, 709
 Perre, Henricus van de, 1058
 Petit-Cambrai, Adrienne de, abdis Vorst, 1073
 Phalesius, Petrus, monnik Affligem, 105
 Piers, Amandus, prior Geraardsbergen, 456
 Pigott, Ursula, abdis Engelse benedictinessen Brussel, 707, 708
 Pipenpoy II, Marguerite, priores Groot-Bijgaarden, 788, 833
 Pirés, Gummarus, novice Affligem, 145
 Pius VI, paus, 1045
 Pivet, Gery, pachter Affligem, 145
 Plasman, Maria Anna, priores Hunnegem, 867
 Poillart (Pouillart), Paulus, monnik Geraardsbergen, 407, 441
 Pontavus Godefridus, prior Neerwaver, 250
 Pottier, Mathias, prior Saint-Hubert, 549
 Pozman, J., kanunnik Kamerijk, 6
 Precipiano, Guilielmus de, aartsbisschop Mechelen, 56, 191, 194, 196, 200, 204, 208, 211, 212, 271, 289, 302, 444, 530, 531, 586, 624, 690, 691
 Preudhomme d'Hailly, Marc Antoine de, burggraaf Nieuwpoort, 545
 Puente, Victoire de la, moniale Vorst, 1085, 1091
 Pypenpoy, Barbele, 759
- Quesnoy, Isabelle du, 814

- Raelen, Hubertus, biechtvader Vorst, 1077
- Ramaix, Sebastianus de, monnik Geraardsbergen, 397, 437
- Rancelot, Ursmarus, abt Lobbes, 526, 531
- Rauw, Petrus de, biechtvader Groot-Bijgaarden, 815
- Regaus, Beda, proost Affligem, 36, 232, 452
- Reumont, Thérèse de, priores Marvilles, 1111
- Revière, Dorothée de, moniale Vorst, 1035
- Reynen, Godevaert, 146
- Reyngodt, Laurent de, abt Ename, 348, 353
- Richardot, Gerardus, benedictijnermonnik, 4
- Rijmenam, Rumoldus Jacobus, aartsdiaken Mechelen, 608
- Riskens, Willibrordus, graanmeester Affligem, 197; prior Bornem, 312
- Rivière d'Aerschot, Agnès-Scholastique de, abdis Vorst, 1076
- Robiano, lid van de Raad van Brabant, 369, 420
- Rodoan, Charles Philippe de, abt Ename, 332
- Roelants, Adrianus, abt Geraardsbergen, 493
- Roisin, Joanna Theresia de, abdis Vorst, 1084, 1086
- Routiau, Benedicte de Saint-Alexis, priores Hunnegem, 848
- Ruddere, Benedictus de, kanunnik Sint-Rombouts Mechelen, 825, 940, 1087
- Ruddere, Carolus de, prior Bornem, 313
- Ruddere, Joannes Baptista de, rentmeester Affligem, 209
- Ruëda, Thérèse de, moniale Vorst, 1090, 1099, 1101
- Ruychrock, Maria Anna de, abdis Groot-Bijgaarden, 812
- Ryssack, Antonius, aartspriester Brussel, 329, 780, 984, 1010
- Saint-Albin, Carolus de, aartsbisshop Kamerijk, 546, 622a, 720
- Sangain de la Douve, Françoise, nominale Vorst, 1030
- Santfoort, Jacobus, professor Leuven, 514
- Sany, de, franciscaan, 1020
- Sare, Joanna Vander, abdis Onze-Lieve-Vrouwabdij Gent, 713, 715
- Saren, Beatrice van, priores Klein-Bijgaarden, 1027
- Sas, Robrecht 't, 140
- Saucey, Maria Josepha de, 989
- Schaloen, Libertus, abt Vlierbeek, 565, 578, 579
- Schayck, Arsenius van, abt Sint-Pieter Gent, 367
- Schere, Ludovicus, kanunnik Sint-Romboutskapittel Mechelen, 150
- Scholastica, heilige, 482
- Schorisse, Margaretha de, abdis Vorst, 1102
- Schoumans, Catharina, geestelijke dochter Klein-Bijgaarden, 988
- Schoumans Margarita, priores Klein-Bijgaarden, 965, 987, 1011
- Schuermans, Joannes, pastoor Ename, 344
- Scribs, Petrus, abt Vlierbeek, 567, 569, 581, 592, 595, 596, 609
- Sejournet, Benedictus, abt Geraardsbergen, 468
- Serclaes, Jacqueline Wivina 't, moniale Groot-Bijgaarden, 750, 806
- Servais, Louis, notaris, 150
- Servranckx, Seraphina 't, abdis Kortenbergh, 932
- Simon, Gregorius, monnik Geraardsbergen, 442, 447
- Simons, Petrus, bisschop Ieper, 960
- Sixtus IV, paus, 363

- Sixtus V, paus, 572
 Smet, Jan de, meier Neerwaver, 268, 270
 Smets, Jan, „vorster” Affligem, 198
 Smeyers, kanunnik Mechelen, 279
 Smolders, Thomas, monnik Ename, 347
 Snelling, Charles, rentmeester Affligem, 141
 Sombeck, Ludovicus de, abt. Gembloux, 91
 Sophie, Constantia, prioeres Klein-Bijgaarden, 1023
 Sophie, Ignatius, aartspriester Anderlecht, 814
 Spichernagel, Henricus, abt Sankt-Pantaleon Keulen, 555, 581, 615
 Spinelli, Guiseppe, nuntius Brussel, 387, 562
 Spitaels, Josephus, monnik Geraardsbergen, 456
 Sprot, Philippus Vander, aartspriester Sint-Pieters-Leeuw, 733
 Spruyt, Romanus, proost Affligem, 195
 Straten, Catharina van, abdis Groot-Bijgaarden, 793, 837
 Straten II, Catharina van, abdis Groot-Bijgaarden, 796, 839
 Straten, Cornelius vander, 139
 Stuijts, Guido, 311
 Swerts, Philippe 't, weduwe, 981
 Swerts, Scholastica, moniale Klein-Bijgaarden, 1016

 Tanara, Sebastianus, internuntius Brussel, 665
 Tancred, Augustine, prioeres Engelse benedictinessen Brussel, 708
 Taye, Albert-Frederic, abt Oudenburg, 533
 Taye, Marie, abdis Vorst, 1109
 Thiennes, Eleonore de, moniale Klein-Bijgaarden, 1011, 1012
 Thiennes, de, juffrouw, 976
 Thienpont, Paulus, monnik Geraardsbergen, 450

 Thijs, Leonardus, abt Vlierbeek, 604
 Thys, Marie, 151
 Torre, Cornelius van, kapelaan Sint-Niklaaskerk Gent, 370
 Triest, Antonius, bisschop Gent, 316, 716
 Trieu, Catharina du, prioeres Klein-Bijgaarden, 1015
 Tshertogen, Agnese, 949

 Urbanus VIII, paus, 547, 554, 713
 Ursmarus, heilige, 529

 Valskenisse A. de, 41
 Vallejo, Anna-Carolina de, abdis Groot-Bijgaarden, 752, 755, 783, 784, 817, 823
 Valvekens, Franciscus Emmanuel, abt Dielegem, 773
 Varenbergh, Joannes Innocentius, pastoor Sterrebeek, 895
 Vavator, Mary, abdis Engelse benedictinessen Brussel, 643, 684
 Velde, Godefridus van de, proost Affligem, 2
 Velde, Robertus van, syndicus Affligem, 205, 207; prior Neerwaver, 293
 Verbois, Walbertus de, monnik Saint-Denis-en-Brocqueroie, 7
 Verhasselt, Petrus, prior Bornem, 306
 Verpoorten, Joannes Baptista, prior Neerwaver, 252, 255, 267
 Viefville, Franciscus Claudius de la, abt Sint-Geertrui Leuven, 599
 Vienne, Catharina Colombine de, prioeres Hunnegem, 854
 Viesville de Romerée, Scholastica Placida de la, abdis Groot-Bijgaarden, 735, 772, 808
 Villafranca, Hyacinta de, prioeres Klein-Bijgaarden, 1004
 Villain, Maximilien de Gand, bisschop Doornik, 628
 Villers, Beatrice de, abdis Kortenbergh, 874, 945, 946

- Vincentius, Placidus, benedictijnermonnik, 4
- Vinchant, de, priores Vorst, 1098
- Vinck, David, molenaar, 764
- Vinck, Gaspar, prior Geraardsbergen, 390; abt Saint-Denis en Brocqueroie, 394, 535, 537; abt Sint-Pieter Gent, 371, 379, 537
- Vinck, Livinus, pastoor Ename, 343
- Vlemincx, Franciscus, priester, 742
- Voguel, Nicolaus de, 974
- Vranckx, Columbanus, abt Sint-Pieter Gent, 375
- Vriese, Ambrosius de, zarts priester Brussel, pastoor Sint-Gaugerius, 783
- Vroey, douairière de, vrouwe van Linden, 586
- Wachtendonck, Joannes van, kanunnik Sint-Romboutskapittel, 150, 172; bisschop Namen, 275, 286
- Waelscappel, Franciscus van, abt Sint-Jansberg, Ieper, 520
- Waldegrave, Theodosia, abdis Engelse benedictinessen Brussel, 692
- Walravens, Maximilianus, pastoor Kapellekerk Brussel, 329
- Walravens, Philippus, abt Vlierbeek, 600
- Walravens, Robertus, monnik Vlierbeek, pastoor Linden, 586
- Wambach, Cornelius, monnik Affligem, 27
- Wambeke, Celestinus van, subprior Affligem, 171
- Wangermé, Marie-Albertine de, Engelse benedictinessen Brussel, 720
- Warbusel, Simon de, abt Ename, 341
- Ward, biechtvader Engelse benedictinessen Brussel, 654
- Wamant, Victor, abt Geraardsbergen, 442, 481
- Werve, Maria Anna Van de, abdis Groot-Bijgaarden, 812
- Wesere, Paulus de, rentmeester abdij Groot-Bijgaarden, 762, 768
- Whettenhall, Maura, abdis Engelse benedictinessen Brussel, 696
- Witte, Marie de, abdis Kortenberg, 922
- Wivina, (heilige), 784
- Wyts, Pieter, 264
- Zeebroeck, Norbertus van, administrator Groot-Bijgaarden, pastoor Denderleeuw, 773
- Zype, Henricus Van den, Sint-Andriesabdij bij Brugge, 331, 554, 556

II. PLAATSNAMEN

- Aaigem, 106
 Aalst
 hospitaal, 219
 stad, 106, 193, 209, 715
 Affligem, abdij, 3, 19, 25-326, 333, 369, 400, 404, 440, 540, 584, 620, 621
 Aken
 kapittel Onze-Lieve-Vrouwkerk, 622
 stad, 1035
 Amiens, 608
 Anderlecht, 814, 1000
 Antwerpen
 bisdom, 1011
 bisschop, 514, 562, 619
 kapucijnenklooster, 44
 rockoxhuis, 194
 Sint-Andrieskerk, 101
 Sint-Michielsabdij, 788, 833
 stad, 106, 217, 364, 615, 669, 887
 Ardenelle, 106
 Arras, cfr. Atrecht
 Asbroeck (hoeve), 233
 Asse, 106, 212
 Assumville, 207
 Atrecht (Arras)
 benedictijnenpriorij Paix de Jésus, 14
 abdij Saint-Vaast, 368, 436, 618
 Axel, 1054

 Baardegem, 106
 Baasrode, 106, 108
 Baisy-Thy, 106
 Bambrugge, 1072, 1075, 1108
 Basse-Wavre, cfr. Neerwaver
 Baudelo, cisterciënserinnenabdij, 371
 Baulers, 106
 Beaupré, cisterciënserinnenabdij, 355
 Beerse, 788, 833
 Beigem, 106, 108
 België (benedictijnen), 19, 20

 Bergen
 benedictinessen, 976
 hof, 143
 Bergues Saint-Winoc, abdij Saint-Winoc, 617
 Beringen, 983
 Berlaymont, priorij reguliere kanunnikessen Brussel, 663
 Bertem, 106
 Betferkerca, 553
 Bethanië, priorij reguliere kanunnikessen Brussel, 748
 Beveren, 364
 Beysberge (hoeve), 977
 Bierges, 106, 278
 Bijgaarden
 gemeente, 106
 pastoor, 727, 840
 Blanmont, 106
 Bodegem, 119
 Boelare, 408, 438
 Boneffe, 106
 Bornem
 gemeente, 108
 graafschap, 39
 parochiekerk, 296
 pastoraat, 305
 priorij, 39, 174, 295-316
 Bourgondië (burggraafschap), 4, 5, 10
 Brabant, 15, 562
 Braine-l'Alleud, 106
 Brauweiler, abdij (D.), 615
 Breda, 45
 Bredene, priorij, 327
 Brugge, 72, 327, 532, 555, 557, 826
 Brussel
 district, 156
 Engelse benedictinessen, 639-710
 kapellekerk, 330, 528
 kartuizerklooster, 969
 magistraat, 639
 miniemen, 59

- proostdij Onze-Lieve-Vrouw ter
 Kappelle, 328-330
 refugiehuis, 218, 778, 1111
 Sint-Gaugericuskerk, 783
 Sint-Goedelekerk, 333, 577, 642,
 842
 Sint-Katelijneparochie, 311
 stad, 39, 106, 125, 207, 401,
 435, 650, 669, 755, 1051,
 1053, 1057, 1111
 visserambacht, 51
 Buggenhout, 106, 108
 Buizingen, 970
 Burst, 1072, 1075, 1108

 Cambrai, cfr. Kamerijk
 Cambron, cisterciënserabdij, 414
 Chartres, bisdom, 26
 Chastres, 106
 Chebais bij Geldenaken, 106
 Corroy, 106
 Court-Saint-Etienne, 106
 Croissant (Le) (hoeve), 145

 Deftinge, 529
 Deinze, 715
 Denderleeuw, 773
 Dendermonde
 benedictiessen, 433, 752
 stad, 106, 201, 715, 852
 Deurne (Antwerpen), 635
 Diegem, 885
 Dielegem
 gemeente, 106
 premonstratenzenabdij, 146, 773
 Dikkele, 378
 Dikkelvenne
 Dôle, 4, 623
 Doornik
 bisdom, 30
 bisschop, 25-30, 61, 363, 553,
 627-630
 stad, 626
 Douai
 benedictiessenabdij Paix Notre
 Dame, 14
 Engelse benedictijnenabdij, 16
 universiteit, 960
 Duitsland, 402

 Echternach, Sint-Willibrordusabdij,
 635, 636
 Eikevliet, 108
 Ename, Sint-Salvatorabdij, 20,
 331-362
 Engeland, 660, 669
 Erembodegem, 106
 Erondegem, 491, 514
 Erps, 106, 884, 906
 Essene, 106
 Etikhove, 625
 Everberg, 894

 Faverney, benedictijnenabdij Notre
 Dame (Fr.), 66, 67
 Frankrijk, 522
 Frasnes
 kwartier, 154
 parochie, 319, 320
 pastoor, 321
 priorij, 317-326

 Gaasbeek, 106
 Geetbets, 565
 Geel, 941
 Gembloux, benedictijnenabdij, 91,
 562, 573, 584
 Genappe, 106, 124
 Gent
 bisschop, 316, 696, 716, 784
 Engelse benedictiessen, 674
 leprozerie (Rijk Gasthuis),
 711-716, 900
 Sint-Baafskathedraal, 371
 Sint-Niklaaskerk, 370
 Sint-Pietersabdij, 64, 371, 619,
 634, 363-380
 stad, 711, 712, 715
 Geraardsbergen
 hospitaal, 516
 magistraat, 404, 515, 516, 518
 Onze-Lieve-Vrouwbroeders, 387

- Sint-Adriaanabdij, 3, 11, 63,
 381-519, 549, 620, 621
 Sint-Bartholomaeuskerk, 386,
 492, 513
 Sint-Lucaskerk, 410
 stad, 387, 405, 715
 Ghislenghien, abdij Notre-Dame,
 717-721, 822, 1106
 Goetzeelschof, pachthof Sterrebeek,
 895
 Glabais, 106
 Gooik, 119
 Grez, 106, 261
 Grimbergen, 233
 Groot-Bijgaarden, Sint-Wivina-abdij,
 520, 719, 722-843, 954, 1055

 Haaltert, 367
 Halle, 980
 Hamme, 106
 Hasnon, abdij Saint-Pierre, 620, 621
 Hastière, priorij, 610
 Haumont, abdij Saints-Pierre et
 Paul, 622, 622a
 Heilig Graf, abdij Kamerijk, 328,
 329, 330, 380, 618, 619
 Hekelgem, 106
 Heldergerm, 508
 Hemelsdale, cisterciënserinnenabdij,
 256
 Hemiksem, cisterciënserabdij, 514
 Herdersem, 106
 's Hertogenbosch, 916
 Hingene, 108
 Hombeek, 889, 956
 Houtain, 106
 Heyden (hof Ter), 888
 Hulst, 715
 Hunnegem, priorij, 442, 477, 509,
 513, 844-867

 Iddergem, 106, 508
 Ieper
 bisschop, 960, 962
 Sint-Jansbergabdij, 520-522
 Itterbeek, 119

 Jette, 106

 Kallo, 364
 Kamerijk
 bisdom, 837
 Engelse benedictinessen, 674
 Heilig-Grafabdij, 328, 329, 330,
 380, 618, 619
 Officiaal, 435
 Kampenhout, 907
 Kempten, benedictijnenabdij (D.),
 402
 Keulen, Sankt-Pantaleonabdij, 555,
 581, 615
 Klein-Bogaarden, priorij Sint-Pieters-
 Leeuw, 963, 1028
 Kobbegem, 106, 119
 Koningslo, 119
 Kortenbergh
 gemeente, 894
 Onze-Lieve-Vrouw en Sint-
 Amandusabdij, 838, 868-959,
 1111
 parochiekerk, 943
 Koudenberg, abdij reguliere kanun-
 niken Brussel, 650, 812
 Kraainem, 106, 119
 Krokegem, 119
 Kwerps, 906, 907

 La Hulpe, 106
 Laken, 106, 119
 Lamspring, benedictijnenabdij Notre
 Dame (D.), 181
 Lauzelles, 214
 Leefdaal, 106, 108
 Leuven
 bogaarden, 594
 kartuizers, 59
 klein-begijnhof, 1044
 refugie Vlierbeek, 561
 Sint-Annacollege, 454
 Sint-Geertruiabdij, 599
 Sint-Pieterskerk, 618, 934
 stad, 106, 127, 578, 658, 776,
 885
 Terbank, 1090

- universiteit (professoren), 7, 21,
 41, 576, 692, 903
 Liedekerke, 106
 Lier, 1012
 Liessies, abdij Saint-Lambert, 543,
 623-625
 Liezele, 106, 108
 Linden, 586
 Limal, 106, 272
 Lippelo, 106, 108, 233
 Lobbes, Sint-Pietersabdij, 524-526
 Londerzeel, 106, 108
 Longueville, 106
 Loos, Le, 207
 Loupoigne, 106
 Louvigny, 784
 Luik, 26, 548, 558
 Luxemburg, 27
 Luxueil, benedictijnenabdij, 182,
 401

 Malderen, 106, 108, 233
 Maransart, 106
 Marbais, 106
 Maria-Laach, benedictijnenabdij
 (D.), 2
 Maroilles, benedictijnenabdij
 (N.Fr.), 543
 Marville, priorij Saints Nicolas et
 Hilaire (N.Fr.), 1111
 Mater, 377
 Mazenzele, 106, 224
 Mechelen
 aartsbisdom, 385, 567, 572, 577,
 801
 geestelijk hof, 345
 Grote Raad, 28, 546, 629, 902
 kapittel, 37, 41, 255, 332, 956
 kerkprovincie, 17, 22
 Sint-Jansparochie, 946
 stad, 127, 955
 Meerbeek (Br.), 106, 108
 Meerbeke (O.Vl.), 460
 Meise, 119
 Meldert, 106
 Melin, 106
 Melsele, 364

 Merchtem, 106, 108, 240
 Merelbeke, 379
 Mesen (bij Ieper), Onze-Lieve-
 Vrouwabdij, 960-962
 Messelbroek, 106
 Molenbaix, 277
 Mollem, 106, 119
 Moorsel, 106
 Monte Cassino, 369
 Moustier, kanunniken, 544
 Mousty, 106

 Namen
 benedictinessenabdij Paix-Notre-
 Dame, 14
 bisschop, 254, 275, 613
 hof, 278
 Nancy, 964
 Nattenhaasdonk, 106
 Nederland, 669, 728
 Neerpede, 119
 Neerwaver, priorij, 41, 87, 174, 205,
 207, 248-294
 Nieuwpoort, 545
 Nijmegen, 736
 Nijvel (Nivelles), 106, 115, 127,
 145, 154
 Ninove
 Onze-Lieve-Vrouwekerk, 502
 stad, 715
 Nodebais, 614
 Notre-Dame, benedictijnenabdij
 Faverney, 66, 67
 Notre-Dame, abdij Ghislenghien,
 717-721
 Notre-Dame, benedictijnenabdij
 Lamspring, 181
 Notre-Dame, abdij Maroilles, 543
 Notre-Dame, abdij Waulsort,
 610-614

 Onkerzele, 413
 Onze-Lieve-Vrouwabdij, Gent,
 711-716, 900
 Onze-Lieve-Vrouwabdij, Vorst, 721,
 1029-1110, 1111

- Onze-Lieve-Vrouw ter Kapelle,
proostdij Brussel, 328-330
- Onze-Lieve-Vrouw en Sint-
Amandus, abdij Kortenberg,
838, 868-959, 1111
- Oombergen, 545
- Oordegem, 106
- Oostende, 532
- Opdorp, 106, 108, 223
- Oppuurs, 108
- Opwijk, 106
- Ossel, 106, 764
- Oudenaarde, 715
- Oudenaken, 106
- Oudenburg, Sint-Pietersabdij, 45,
327, 532-534
- Overijse, 106
- Paix-Notre-Dame, benedic-
tinessenabdij Douai, 14
- Paix-Notre-Dame, benedic-
tinessenabdij Namen, 14
- Paix de Jésus, benedictinessenprij
Arras, 14
- Pamele, 343
- Parijs, 964
- Park, premonstratenzenabdij, 136
- Perwez, 319
- Plancenoit, 106
- Promelles, 106
- Puurs, 106, 108
- Relegem, 106
- Ressegem, 545
- Rome, 82, 526, 575, 618, 1033
- Roosen (Ten), cisterciënserinnenab-
dij bij Aalst, 98
- Rosières, 106
- Rozenberg, abdij Victorinnen
Waasmunster, 569
- Saint-Amand-les Eaux, abdij Sint-
Amands aan de skarpe, 336,
626-632, 633
- Saint-Bertin, abdij Saint-Omer, 522,
633-634
- Saint-Denis en Brocqueroie, abdij
Saint-Denis, 3, 7, 11, 44, 63,
177, 392, 394, 395, 400, 406,
421, 443, 535-541, 620, 621
- Saint-Ghislain, abdij Saint-Ghislain,
30, 44, 45, 226, 542-546
- Saint-Hubert, abdij Saint-Hubert,
11, 395
- Saint-Lambert, abdij Liessies,
623-625
- Saint-Mary, abdij Engelse benedic-
tinessen Brussel, 639-710
- Saint-Maur, congregatie van, 9
- Saint-Mihiel (Saint-Michel), abdij,
4
- Saint-Omer, abdij Saint-Bertin,
633-634
- Saint-Pierre, abdij Hanson, 620-621
- Saint-Pierre, abdij Lobbes, 524-526
- Saints-Nicolas et Hilaire, abdij Mar-
ville, 1111
- Saints-Pierre et Paul, abdij Haut-
mont, 622
- Saint-Sépulchre, abdij Kamerijk,
328, 329, 330, 380, 618, 619
- Saint-Vaast, abdij Atrecht (Arras),
436, 618
- Saint-Vanne, congregatie van, 4, 10,
48, 56, 62, 63, 66, 67, 391, 392,
397, 399
- Saint-Willebrord, abdij Echternach,
635-636
- Saint-Winoc, abdij Bergues Saint-
Winoc, 617
- Sankt-Pantaleon, benedictijnenabdij
Keulen, 555, 581, 615
- Sart-Dame-Avelines, 106
- Schaarbeek, 147
- Schelderode, 376
- Schilde, 106
- Sint-Agatha-Berchem, 106
- Sint-Agatha-Rode, 106
- Sint-Adriaan, abdij Geraardsbergen,
3, 11, 63, 381-519, 549, 620,
621
- Sint-Amands-aan-de-Skarpe, abdij,
336, 626-632, 633

- Sint-Andreas, abdij bij Kamerijk, 6
 Sint-Andries, abdij Brugge, 553-557
 Sint-Bernards-aan-de-Schelde, cisterciënzerabdij Hemiksem, 514
 Sint-Geertrui, abdij reguliere kanuniken Leuven, 599
 Sint-Genesius-Rode, 1070
 Sint-Goriks-Oudenhove, 240
 Sint-Godelieve, abdij Brugge, 555
 Sint-Jansberg, abdij Ieper, 520-522
 Sint-Joris-Weert, 106
 Sint-Katharina-Lombeek, 106
 Sint-Kwintens-Lennik, 106, 119
 Sint-Lambrechts-Woluwe, 1058
 Sint-Laureins-Berchem, 106
 Sint-Margaretha kapel, 408
 Sint-Michiels, premonstratenzenabdij Antwerpen, 788, 833
 Sint-Niklaas-Waas, 939
 Sint-Pantaleon, abdij Keulen
 Sint-Pieter, abdij Gent, 64, 363-380, 619, 634
 Sint-Pieter, abdij Oudenburg, 45, 327, 532-534
 Sint-Pieter en Sint-Medardus, abdij Vlierbeek, 560, 561-609, 653
 Sint-Pieters-Leeuw
 gemeente, 106, 766, 975, 992
 priorij Klein-Bijgaarden, 963-1028
 Sint-Salvator, abdij Enname, 20, 331-362
 Sint-Stevens-Woluwe, 106
 Sint-Trudo, abdij Sint-Truiden, 558-560, 573
 Sint-Truiden
 Sint-Trudo abdij, 558-560, 573
 stad, 558
 Sint-Ulriks-Kapelle, 106, 727, 731, 733
 Sint-Willibrordus, abdij Echternach, 635-636
 Sint-Wivina, abdij Groot-Bijgaarden, 520, 719, 722-843, 954, 1055
 Solre-Saint-Géry, 624
 Spa (minerale wateren), 97, 256
 Spanje, 78
 Steenhuffel, 106, 244
 Sterrebeek, 895
 Svety Benadik, abdij Sv. Benadik (Tsjecho-slovakije), 637
 Tangissart, 106
 Terafene, 106
 Thoricourt, 414
 Tielt (W.Vl.), 715
 Tildonk, 106
 Ukkel, 106
 Valenciennes, benedictijnenpriorij, 620
 Vallodolid, congregatie van, 390
 Varenberge (hof), 983
 Veltem, 106
 Velzeke, grauwezusters, 1041
 Vieux-Genappe, 151
 Vilvoorde, 749
 Vissenaken, 822
 Vlaanderen, 127, 352
 Vlierbeek, Sint-Pieter en Sint-Medardusabdij, 560, 561-609, 653
 Vollezele, 1046
 Vorst, Onze-Lieve-Vrouwabdij, 721, 1029-1110, 1111
 Vosselaar, 771, 788, 833
 Vossem, 106, 108
 Waanrode, 106
 Waarbeke, 1082
 Waasmunster, 569
 Walenhof, pachthof Sterrebeek, 895
 Walfergem, 106
 Wallonië, 126
 Wambeek, 106, 119
 Waulsort, Onze-Lieve-Vrouwabdij, 610-614
 Waver, 44, 75, 106, 114, 127, 234, 251, 252, 279, 280, 286, 288
 Waysoul, 106
 Wechelderzande, 106
 Welden, 347
 Wemmel, 106

Wezembeek, 119
Winksele, 106
Witterzee, 207
Wolvertem, 106
Woutersbrakel, 996, 1025

Zaamslag, 1054
Zandvoorde, 532

Zarlardinge, 462, 511
Zeeland, 34
Zellik, 106
Zuidelijke Nederlanden, 353
Zuid-Nederlandse benedictijnen-
kloosters, 7

III. ZAAKREGISTER

- Abdis, aanstellingsceremonie, 18, 723
 Abdijbrood, 168, 203, 791
 Abtshoedanigheden, 92
 Aflaren, 430-433, 649, 784, 787, 832, 882, 993, 1045
 Altaar, 225, 247, 458, 882, 1045, 1048
 Ambten, 49, 180, 188, 220, 228, 282, 294, 350, 648, 704
 Bedelen, 683, 1013
 Bedevaart, 842
 Begrafenis(rechten), 731, 991
 Benedictijnen, Engelse en Ierse, 656
 Benedictinessen, Bergen, 976
 Benedictinessen, Engelse Brussel, 639-710, 719
 Beneficie, 247, 329, 350, 364, 628, 728, 957, 1033
 Biechtvader, 16, 645, 654, 656, 679, 680, 726, 729, 730, 731, 734, 735, 736, 795, 799, 810, 815, 838, 877-880, 914, 954, 967, 1020, 1033, 1077
 Bier, 52, 57, 58, 59, 173, 893
 Boeken, 105, 298, 657
 Bogaarden, 765
 Boter, 54, 893
 Broederschappen, 430-432, 845
 Brood, 52
 Brouwerij (brouwen), 663, 902
 Bruidschat, 725, 976
 Bul *Unigenitus*, 20, 353
 Bursfeld, congregatie van, 1, 2, 61, 331, 551, 555, 556, 567, 573, 574, 581, 602, 615, 621
 Cassinese, congregatie en observantie van, 7, 48, 62
 Catechismus, 102, 263
 Censuur, 387
 Cijnzen, cijnshoven, 124, 126, 154, 261, 264, 354, 532, 782, 898
 Clausuur, 667, 713, 745, 746, 881, 1034, 1036, 1078, 1095
 Concilie van Trente, 960
Dimissoriales, 360, 468, 493, 523, 572
Disquisitiones monasticae in regulam S. Benedicti, 33
 Doksaal, 101
 Eedaflegging, eedformules, 13, 48, 94, 481, 547, 630, 692, 723, 872, 938, 963, 1030
 Excommunicatie, 387, 495, 552, 633, 957
 Exempten, congregatie der, 353, 368, 633
 Exemptie, 75, 161, 352, 358, 361, 363, 556, 574, 575, 576
 Geschiedenis van Affligem, 88, 100, 103
 Graan, 52, 55, 120, 266, 893, 987, 1013
 Grauwzusters, Velzeke, 1041
 Haargroei, 453
 Hervorming, 65, 169, 368, 369, 390-403, 472, 542, 543, 547, 549, 555, 620, 621, 623, 633, 634, 718, 721, 909, 950, 960, 961, 964, 1028, 1106
Historia benedictina, 24
 Immunitet, 785
 Interdict, 820
 Inventaris, 105, 260, 300, 456
 Jezuïeten, 2a, 24, 263, 654, 655, 656, 657
 Kanunniken (reguliere) van Sint-Augustinus, 295, 650
 Kapelanie, 247

- Karmelieten, 795, 838, 914, 954
 Kartuizers, Leuven, 59
 Klachten, 206, 257, 299, 407,
 435-456, 583, 586, 616, 740,
 751, 755, 756, 758, 765, 785,
 897, 901, 1036, 1038
 Klederen, 55, 94, 105, 281, 547,
 893, 986
 Klokken, 222, 1096
 Kwijtbrieven, 326

 Lepelrecht, 219
 Leprozerie, Rijke Gasthuis Gent,
 711-716
 Lotharingen, congregatie van, cfr.
 Saint-Vanne

Martyrologium, 869
Mensa archiepiscopalis, 80, 81
 Meubelen, 105
 Mijter en staf, 179, 358
 Miniemen, Brussel, 59, 652
 Mishoren, 102

 Noviciaat, novicen, 47, 94, 166,
 174, 210, 253, 258, 547, 641,
 642, 810, 850, 926

Obituarium, 786, 869
 Officie, 99, 283, 482, 483, 487, 641,
 855, 1047, 1089, 1097
 Onze-Lieve-Vrouwbroeders, Ge-
 raardsbergen, 387
 Onze-Lieve-Vrouw presentatie, con-
 gregatie van, 63, 64, 68, 368,
 403, 415

Parochialia, 479
Pastoratus, 540
 Pastorie, 358
Pontificalia, 41, 501, 502, 577, 606,
 638
Portio canonica (pars congrua), 244,
 378, 514, 1072, 1108
 Portugal, congregatie van, 24
 Postulaat, postulanten, 47, 642
 Privé-Raad, 960, 1012

 Processie, 387, 444, 499
 Professie (geloften), professiefor-
 mules, 13, 48, 646, 647, 714,
 725, 801, 866, 875, 926, 944,
 966, 1021, 1032, 1092
 Pruik, 505

 Raad van Brabant, 30, 44, 115, 139,
 150, 389, 572, 785, 873, 894,
 912, 957, 965
 Raad van State, 76, 336, 572
 Raad van Vlaanderen, 352, 389,
 413, 545
 Regel van Sint-Benedictus, 15, 588,
 722, 869, 900
 Relieken, 227, 433, 487, 529, 552,
 784, 882, 1046, 1069
 Rentmeester
 hoedanigheden, 774
 instructies, 897, 1061

 School (college), 404-407, 473
 Statuten, 639, 722, 789, 804, 871,
 909, 950, 1029, 1094
 Stichtingen, 949
 Suspensie, 387, 495, 735, 810

 Tienden, 107, 108, 109, 214, 241,
 299, 302, 376, 411, 414, 491,
 511, 565, 836, 906, 951, 980,
 1070
 Toestand in abdijen
 Affligem, 73, 103, 117
 Engelse benedictinessen Brussel,
 642, 709, 710
 Gent (Leprozerij), 716
 Gent Sint-Pieter, 371
 Geraardsbergen, 415-429,
 435-456, 478, 507
 Groot-Bijgaarden, 738, 739, 741,
 742, 775, 833
 Ieper, 521
 Kamerijk (H. Graf), 618
 Klein-Bijgaarden, 980, 982, 986,
 992, 1013
 Kortenbergh, 879, 880

- Saint-Hubert, 550
 Vlierbeek, 562, 582, 585
- Tol exemptie, 121
 Tolrechten, 115
- Unigenitus* (bul), 20, 353
- Vis, 51, 54, 893, 986
 Visitaties (visiteren), 70, 71, 74,
 160, 163, 167, 177, 178, 184,
 187, 189, 196, 200, 204, 238,
 284, 287, 289, 304, 309, 325,
 336, 340, 383, 387, 393, 452,
 471, 485, 500, 561, 562, 571,
 572, 573, 576, 595, 602, 644,
 678, 687, 724, 749, 802, 805,
 809, 818, 821, 847, 876, 913,
 920, 921, 937, 942, 958, 964,
 1002, 1008, 1014, 1031
- Vlamingen, 415-429
 Vlees gebruik (-derven), 21, 56,
 192, 202, 229, 535, 641, 691,
 893, 911, 953, 981, 1039, 1080,
 1093
- Voedsel (eten), 536, 901, 927
- Voorschriften (richtlijnen)
 Affligem abdij, 191
 knechten, 199
 meier, 211
 proost, 96, 183, 229
- Bornem, 307, 308
 Engelse benedictinessen
 (Brussel), 640, 641, 682, 690
 Groot-Bijgaarden, 751, 841, 843
 Hunnegem, 853, 865
 Klein-Bijgaarden, 990, 1003,
 1008, 1018
 Kortenbergh, 871, 877, 926, 947
 Neerwaver, 287, 288
 Vorst, 1030, 1061, 1089
- Walen, 415-429, 519
 Wijdingen, 47, 243, 337, 351, 363,
 373, 382, 525, 526, 567, 628,
 629, 723, 872
- Wijn, 34, 57, 59, 60, 176, 986
 Wilhelmiëten, 364
- Zang, 173
 Zilverwerk, 755, 986
 Zwartzusters, 516

Conspectus Materiae

W. SIMONS, <i>Bedelordekloosters in het Graafschap Vlaanderen. Chronologie en topografie van de bedelordenverspreiding vóór 1350</i>	5-203
G.J.M. BARTELINK, <i>ANTIKEIMENOS (Widersacher) als Teufels- und Dämonenbezeichnung</i>	205-224
Ch. MUNIER, <i>Observations sur Tertullien, De pudicitia VI, 15</i>	225-229
J. ROLDANUS, <i>Le chrétien — étranger au monde dans les homélies bibliques de Jean Chrysostome</i>	231-251
A. LINDER, <i>The destruction of Jerusalem sunday</i>	253-292
A.H. BREDERO, <i>De toegankelijkheid van het historisch leven van Sint Bernard</i>	293-328
M.L. COLKER, <i>A Christianized Latin Psalter in rhythmic verse</i>	329-408
P. GAUTHIER DALCHÉ, <i>Riccobaldus de Ferrare géographe. À propos de l'édition du De locis orbis et insularum et marium</i>	409-434
C. VAN DE WIEL, <i>Archivalia over de Orde van Sint-Benedictus (1086-1801)</i>	435-591